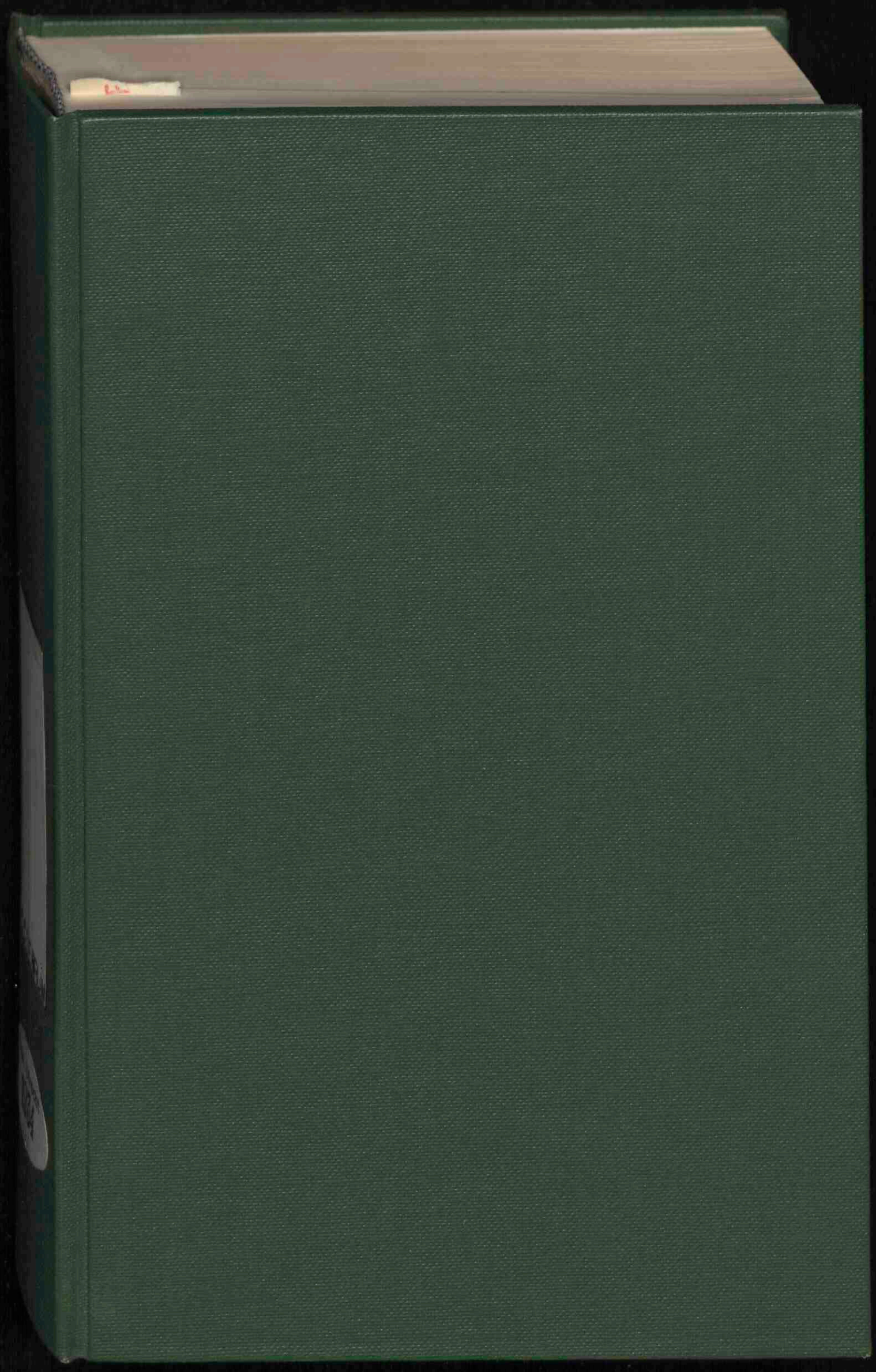

Middel nederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament

<https://hdl.handle.net/1874/318766>

Diss. Utrecht - 1934

MIDDELNEDERLANDSE VERTALINGEN VAN HET NIEUWE TESTAMENT

EERSTE GEDEELTE

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN
DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE
LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE
RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT OP
GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS
DR. H. BOLKESTEIN, HOOGLERAAR IN
DE FACULTEIT DER LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE, VOLGENS BESLUIT
VAN DE SENAAT DER UNIVERSITEIT
TE VERDEDIGEN TEGEN DE BEDEN-
KINGEN VAN DE FACULTEIT DER
LETTEREN EN WIJSBEGEERTE OP
VRIJDAG 14 DECEMBER 1934
DES NAMIDDAGS TE 3 UUR

DOOR

CEBUS CORNELIS DE BRUIN
GEBOREN TE NIJKERK

BIJ J. B. WOLTERS' UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ N.V.
GRONINGEN — BATAVIA — 1934

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

BOEKDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0384 3996

AAN MIJN OUDERS.

Het bereiken van een rustpunt is een welkome aanleiding tot een terugblik op de afgelegde weg. Zo is het mij, nu ik gereed ben om deze proeve van zelfstandige wetenschappelijke arbeid ter beoordeling voor te leggen aan de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte en daardoor mijn universitaire loopbaan af te sluiten, een aangename taak openlik rekenschap af te leggen van het vele en waardevolle dat haar hoogleraren mij op de verdere levensweg hebben meegegeven.

In de eerste plaats gaan mijn gevoelens van dank uit naar U, Hooggeleerde DE VOOYS. Het is niet wel mogelijk in enige woorden te zeggen wat U voor mij al die tijd hebt betekend. Uw even degelijke als instructieve colleges, waarin U ons, commilitones, voortdurend aanspoorde tot zelfwerkzaamheid, boden een uitnemende gelegenheid tot scholing in de taal- en literatuurwetenschap. Hoe menigmaal kon ik mijn voordeel doen met Uw rijke kennis! Inzonderheid bij de bewerking van deze studie was U een Promotor in de ware zin des woords. Wel verre van Uw leiding op te dringen, heeft U mij steeds de vrije hand gelaten en mij gesteund door het verstrekken van materiaal en oordeelkundige raad. Maar bovenal toch zal in de herinnering mij blijven Uw onwaardeerlike, warm-menselijke belangstelling, die zich meer dan eens niet slechts in woorden heeft geuit. Wil voor dat alles de betuiging van mijn welgemeende dank aanvaarden.

Hooggeleerde VAN HAMEL, gelukkig prijs ik mij tot Uw leerlingen te hebben behoord. Niet beter kan ik de waarde, die Uw onderwijs voor mij heeft gehad, aanduiden dan door te zeggen dat ik, ondanks de vreugden die het leraarschap kent, heimelijk nog wel eens terugverlang onder Uw gehoor te mogen zijn. De wijze, waarop U bij de behandeling van moeilijke stof het essentiële wist te puren uit een amalgama van bijkomstigheden, Uw heldere en bevattelijke betoogtrant, die zich vrij hield van vooroordelen, maakten Uw lessen tot een bron van geestelijke verkwikking. Dan ademden wij „de vrije lucht der wetenschap”, die klaar is als de atmosfeer van Ultima Thule. En met dankbare vreugde denk ik terug aan de uren op Uw studeerkamer doorgebracht, waarin ik mocht delen in Uw begrijpende en meelevende aandacht.

Gedurende mijn gehele studententijd, Hooggeleerde KERNKAMP, ben ik onder de bekoring gebleven van Uw aan hoge wetenschappelijke eisen beantwoordende en onderhoudende voordrachten. Zulk een geschiedenisbehandeling was metterdaad, naar het woord van Michelet, „une résurrection”, waarbij de slagboom die heden en verleden scheidt, scheen weg te vallen.

Hooggeleerde OPPERMANN, U ben ik erkentelijk voor Uw lessen in de vaderlandse geschiedenis der Middeleeuwen, die mij de overtuiging hebben bijgebracht dat kritiese toetsing van gangbare opvattingen moet leiden tot een minder eenzijdige beschouwing van dat tijdvak onzer historie.

Hooggeleerde BOLKESTEIN en ROELS, houdt U verzekerd van mijn verplichtingen aan U voor het belangrijke dat ik heb geleerd op Uw colleges, die ik korter of langer tijd als gast heb bijgewoond.

Een proefschrift over Middelnederlandse bijbelvertalingen kan alleen geschreven worden, wanneer de schrijver beschikt over de vereiste hulpmiddelen. Het stemt mij tot biezondere dankbaarheid dat ik onder zeer gunstige omstandigheden mijn arbeid heb kunnen voltooien. Zelden deed ik vergeefs een beroep op de hulpvaardigheid der beheerders van bibliotheken en handschriftenverzamelingen, van onuitgegeven teksten werden op mijn verzoek fotografies gekopieerde specimina vervaardigd, in ruime mate kon ik gebruik maken van welwillend verstrekte inlichtingen. Dergelijke medewerking mocht ik achtereenvolgens ondervinden van: Mej. Dr. J. M. KEYMAN, conservatrice aan de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht en met haar de gehele staf van ambtenaren en beambten dezer instelling, Mevrouw S. C. A. C. J. VAN DEN BOSCH-SCHOUTEN, oud-wetenschappelijk-assistente aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, Dr. C. H. EBBINGE WUBBEN, onder-bibliothecaris dezer boekerij, Prof. Dr. W. DE VREESE, oud-directeur van de Gemeente-Bibliotheek te Rotterdam, Prof. Dr. F. BAUR te Gent, Dr. J. VAN MIERLO S.J. en Dr. D. A. STRACKE S.J. van het Ruusbroec-Genootschap te Antwerpen, Dr. L. WILLEMS te Gent, Prof. Dr. R. VERDEYEN te Luik, Dr. FRED. LYNA, conservator aan de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, de Zeer Eerwaarde Moeder Overste van het St.-Jans-hospitaal te Brugge, Prof. Dr. B. BECKER te Amsterdam, Prof. N. GREITEMANN van het Groot-Seminarie te Warmond, Dr. BON. KRUITWAGEN O. F. M. te Nijmegen, Drs. P. J. MEERTENS,

secretaris van de dialectencommissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam en Prof. Dr. H. VOLLMER, leider van het Bibel-Archiv te Hamburg.

Ik mag niet nalaten met erkentelijkheid gewag te maken van de onbekrompen steun, die mij ter voortzetting en voltooiing mijner studiën bij ministeriële beschikking ten deel viel door bemiddeling van „De Nederlandsche afdeeling van de commissie ter uitvoering van het verdrag betreffende intellectueele toenadering tusschen Nederland en België”. Daardoor is het mij mogelijk gemaakt om het semester, dat ik aan de Vlaamse universiteit te Gent mocht verblijven, dienstbaar te maken zowel aan een hernieuwde en grondiger kennismaking met land en volk van Vlaanderen als aan het verzamelen van bouwstof voor mijn arbeid. Mocht deze studie, die voor een deel de onderlinge wisselwerking van Noord- en Zuidnederlands taalgoed in de Middeleeuwen tot onderwerp heeft, een bijdrage zijn tot de versterking van de culturele band tussen beide landen.

Tenslotte volge nog een opmerking betreffende de spelling van de tekst. Aangezien deze reeds in de voorzomer van 1934 ter perse werd gelegd, verschijnt hij nog, evenals het vervolgdeel, in de Vereenvoudigde Spelling. Overbodig te zeggen dat onder de omstandigheden van het najaar-1934 de schrijfwijze-Marchant toegepast zou zijn.

VOORWOORD.

Wie zich zet tot het onderzoek van de Dietse bijbelvertalingen vóór de Hervorming, zal ervaren dat het onderwerp even aantrekkelijk als ingewikkeld is. Beoefenaars van kerkgeschiedenis en bibliografen vinden hier stof, die een bewerking alleszins waard is, en voor taalkundigen is het onderwerp in bijzondere mate van belang, omdat de verschillende teksten ons in staat stellen de ontwikkelingsgang van een belangrijk deel van onze taal, van de bijbeltaal, op de voet te volgen. Want waar wordt hun schoner gelegenheid geboden om een dialekties zo verscheiden en een chronologies over zoveel eeuwen zich uitstreckende taalgroep te bestuderen? Te meer klemt het gewicht van deze teksten, wanneer men bedenkt dat alleen een grondige behandeling van de verschillende Middelnederlandse vertalingen, samengaande met een doorlopende vergelijking van de Noordelijke en Zuidelijke taalvormen en woordvoorraad, die de bijbelteksten bevatten, de gewenste achtergrond kan leveren voor een geschiedenis van de zestiende-eeuwse vertalingen, die op hun beurt het fundament vormen, waarop dat allergewichtigste taalmonument, dat de Statenbijbel is, rust.

Maar het onderwerp is ook ingewikkeld. Aan een bespreking van de taal en de vertaaltechniek der belangrijkste tekstfamilies behoorde eigenlijk een nauwkeurige beschrijving van al het bewaarde materiaal, zo mogelijk vergezeld van een handschriftenstamboom, vooraf te gaan, omdat dit de weg is om te komen tot de teksten, die de taal en de vertaalmanier van de oertekst het best hebben bewaard en dus het uitgangspunt moeten zijn voor een taalkundig onderzoek. Tevens dienen de vraagstukken, die zich voordoen bij het nasporen van de afkomst, de onderlinge verhouding en het gebruik der vertalingen, voorzover mogelijk tot een oplossing gebracht, terwijl de nieuwe problemen, die rijzen, zo scherp mogelijk moeten worden gesteld. Hier ligt een wijd veld vol voetangels en klemmen, waarin sommigen verstrikt zijn geraakt. Afgezien van andere overwegingen zijn het waarschijnlijk de geschetste moeilijkheden geweest, die menigeen hebben afgeschrikt om zich op dit

gevaarlijk terrein te begeven. Het aantal publicaties die aan het onderwerp gewijd zijn, is, in verhouding tot de belangrijkheid van het onderwerp en in vergelijking met wat op dit gebied door de Duitse wetenschap is geleverd, betrekkelijk gering.

Want hoewel men daar in de overtuiging leeft, dat het onderzoek zich nog slechts in het eerste stadium bevindt, zo staan hun, die zich met het onderwerp bezig houden, reeds enkele „voorlopige” standaardwerken, vele studies en min of meer uitgebreide tekstuitgaven ter beschikking. Wanneer we alleen het allerbelangrijkste willen noemen, dan komen in aanmerking het bekende werk van Walther ¹⁾ en de *Ewangely und Epistel Teutsch* ²⁾ van Pietsch, waarin de schrijver alle hem bekende gedrukte hgd. perikopenboeken met pijnlijke nauwgezetheid behandelt. De litteratuur over de geschiedenis der Duitse bijbelvertalingen, die men in het Vorwort (p. I—XXIII) van dit boek aantreft, geeft enig denkbeeld van de huidige stand van het onderzoek: vele teksten, in handschrift of druk bewaard, zijn reeds uit een oogpunt van taalkunde, kerkgeschiedenis, predikkunde, volkskunde, bibliografie enz. nader in ogeschouw genomen, vooral in academische proefschriften. Niet alleen fragmenten zijn bekend gemaakt, maar de eerste wiegedruk van een hgd. bijbel is tans weer ter perse bezorgd, vergezeld van de nodige varianten, door W. Kurrelmeyer ³⁾. Een poging tot het leveren van een „hogere” tekstgeschiedenis als het ware, tot een bestudering van de diverse tekstengroepen in hun ontstaan, onderlinge samenhang en verspreiding, werd — gedeeltelijk altans — gewaagd door Maurer ⁴⁾. Eindelijk heeft Prof. Dr. H. Vollmer, de tegenwoordige leider van het „Deutsches Bibel-Archiv” te Hamburg, zijn schouders onder de zaak gezet. Sinds 1912 verzamelt en ordent hij alle vindbare teksten en citaten ten behoeve van zijn *Materialien* ⁵⁾, intussen overgegaan in de reeks *Bibel und deutsche Kultur*, die in 1933 in dienst werd gesteld van

¹⁾ Wilhelm Walther, *Die deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters* (Braunschweig, 1889—92).

²⁾ Paul Pietsch, *Ewangely und Epistel Teutsch*. Die gedruckten hochdeutschen Perikopenbücher (Plenarien) 1473—1523. Ein Beitrag zur Kenntnis der Wiegendrucke, zur Geschichte des deutschen Schrifttums und der deutschen Sprache, insbesondere der Bibelverdeutschung und der Bibelsprache (Göttingen, 1927).

³⁾ In de *Bibl. d. liter. Vereins* in Stuttgart, 10 Bde. (1904—1915).

⁴⁾ F. Maurer, *Studien zur mitteldeutschen Bibelübersetzung vor Luther* (Germ. Bibl., Heft 26, Heidelb. 1929).

⁵⁾ H. Vollmer, *Materialien zur Bibelgeschichte und religiösen Volkskunde des Mittelalters* (4 Bde., 1912—1929) *Bibel und deutsche Kultur* (2 Bde., 1931—1933).

de „Wiederaufbau des geistigen Deutschlands“. Breed van opzet is bv. het tweede deel van de laatste reeks: Die Psalmenverdeutschung von den ersten Anfängen bis Luther (1931—'33), waarin over de geschiedenis van de vertalingen der Psalmen en Cantica uitvoerige beschouwingen ten beste worden gegeven, toegelicht door een tabellaries overzicht van lezingen uit gotiese, hgd., ndd., ags. en ook mnl. vertalingen. Van veel belang is de konklusie dat Luther's werk niet onafhankelijk is van dat zijner voorgangers. Op het ogenblik, dat dit geschreven wordt, is een soortgelijk werk betreffende de vertalingen van het Nieuwe Testament, waarin ook Middelnederlandse teksten ter vergelijking zullen worden aangehaald, in bewerking. ¹⁾

Valt dus een vergelijking tussen de vorderingen der Duitse en der Nederlandse wetenschap op dit terrein ten nadele van de laatste uit, zo mogen we toch konstateren, dat ten onzent het terrein voor een deel reeds ontgonnen is. Voor de vertalingen van het Oude Testament bezitten we in het proefschrift van Dr. C. H. Ebbinge Wubben ²⁾ een betrouwbare gids. Na een moeizame arbeid is de schrijver er in geslaagd een groepering van de handschriften en een schifting naar de auteurs, tot stand te brengen.

Dit werk wacht nog steeds op een vervolg, dat op dezelfde wijze de Mnl. vertalingen van het Nieuwe Testament behandelt. Want noch Le Long's Boekzaal ³⁾ noch Van Druten's Geschiedenis ⁴⁾ voldoen ook maar in enig opzicht aan de eisen, die de tegenwoordige wetenschap stelt. Hun werk zal moeten worden overgedaan, dat wil dus zeggen dat de beschikbare handschriften eerst volledig beschreven en gegroepeerd moeten worden, omdat alleen zulk een gedetailleerd, uitwendig onderzoek een betrouwbare basis kan leggen voor de nadere beschouwing van de teksten zèlf.

Dit te doen was mij om meer dan een reden onmogelijk, en bij nader inzien ook onnodig. Waar Dr. Ebbinge Wubben te maken had met enige dozijnen codices en dan nog maar kon komen tot een verdeling in hoofdgroepen, zou de onderzoeker der verschillende versies van het Nieuwe Testament voor de taak staan enige

¹⁾ Vollmer, *Die Psalmenverdeutschung* II, 68.

²⁾ C. H. Ebbinge Wubben, *Over mnl. vertalingen van het Oude Testament* ('s Gravenh., 1903).

³⁾ Is. Lelong, *Boek-zaal der Nederduitsche Bijbels* ² (Hoorn, 1764).

⁴⁾ H. van Druten, *Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling* (Leiden, 1895—1905), vgl. C. G. N. de Vooys, *Iets over middeleeuwse Bijbelvertalingen* (Theol. Tijdschr. 37, 111—159).

honderden handschriften, verspreid in binnen- en buitenlandse bibliotheken,¹⁾ te beschrijven en te kollationeren. Het handschriften-aantal belooft enige honderden, omdat de perikopenteksten niet straffeloos van het onderzoek kunnen worden uitgeschakeld. Van het opstellen van een handschriftenstamboom kan onder deze omstandigheden geen sprake zijn, hoogstens van een ruwe groepering.

Intussen is zulk een tijdverslindende arbeid niet meer nodig, omdat de allernoodzakelijkste voorarbeid reeds is verricht. In de eerste plaats heeft Prof. Dr. W. de Vreese ten behoeve van zijn — onuitgegeven — *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* de meeste handschriften die in aanmerking komen, nauwkeuriger en vollediger dan ik het had kunnen doen, beschreven. Waartoe deze arbeid nog eens te verrichten? In de tweede plaats opende Prof. Dr. C. G. N. de Vooys in Ts. 43 zijn onderzoekingen betreffende woordgeografie en woordchronologie in het Middelnederlands met een artikel, waarin de belangrijkste bijbelvertalingen naar tijd en gewest van ontstaan werden geordend. Door deze studie is de weg voor alle voortgezet onderzoek geëffend. Dit proefschrift zal in vele opzichten een uitwerking en aanvulling zijn van hetgeen daar te vinden is.²⁾

Al missen we dus node een handschriftenbeschrijving, die in het bijzonder bij het nagaan van de uitgebreidheid van bepaalde tekstfamilies goede diensten had kunnen bewijzen, zo meenden we toch reeds met het inwendig onderzoek een aanvang te mogen maken, omdat de hoofdlijnen, waarlangs het zich bewegen moet, reeds zijn aangegeven.

De opzet van deze studie is als volgt. Na een algemene inleiding zal worden overgegaan tot een bespreking en onderlinge vergelijking van het Leven van Jezus, de Westvlaamse perikopen, de Brabantse en Noordnederlandse vertalingen van Nieuwe Testament-teksten. In het bijzonder zullen vertaaltechniek en tekstgeschiedenis, meer dan tot nog toe het geval was, voorwerp van onderzoek zijn. Verder zal speciale aandacht worden geschonken aan de woordvoorraad der belangrijkste tekstfamilies.

De bestudering van de vertaaltechniek is hier niet uitsluitend

¹⁾ W. de Vreese, *De verspreiding onzer handschriften en oude boeken over den aardbodem* (Bibliothekleaven XVI, 1931, 218—221).

²⁾ C. G. N. de Vooys, *Bijdragen tot de Middelnederlandse woord-geografie en woord-chronologie*. I. *De Middelnederlandse bijbelvertalingen*, Ts. 43, 214—248.

met een stilisties doel ondernomen. Meermalen zullen vertaaltechniese eigenaardigheden, die aan bepaalde vertalingen inhaerent zijn, dankbaar gebruikt kunnen worden als herkenningmiddelen bij de vaststelling van het auteurschap.

Het spreekt vanzelf dat het inwendig onderzoek, gezien de enorme voorraad taalmateriaal die hier voorhanden is, zich slechts zal kunnen bepalen tot hoofdpunten. De vertalingen die besproken zullen worden, zijn grotendeels nog onuitgegeven. Gedachtig aan de spreuk dat het vele de vijand is van het goede, zal ik er naar streven door een „summiere” behandeling en door gebruikmaking van de sprekendste kenmerken een helder beeld te scheppen van de aard en verdiensten der vertalingen.

Het onderwerp is met deze studie volstrekt niet uitgeput. Er blijft nog veel te doen, voordat een volledige geschiedenis der Middelnederlandse vertalingen van het N. T. geschreven kan worden. We wijzen hier alvast op de Passies, die zich nauw bij de bijbeltekst aansluiten, op het onderzoek van bijbelcitatien bij verschillende schrijvers, de gehele of gedeeltelijke perikopen in sermoenenbundels enz.

De begrenzing „Nieuwe Testament-teksten”, die de titel aangeeft, liet toe aan de belangrijke tekstgroep van het Leven van Jezus en der perikopenverzamelingen de nodige aandacht te besteden. Bij nader toezien zal men opmerken, dat we ons bij de bespreking van de laatste niet hebben bepaald tot de Nieuwtestamentiese lectiones, maar tegelijkertijd de Oudtestamentiese „epistelen” in het onderzoek hebben betrokken. We lieten ons hierbij leiden door de overweging, dat zij uiteraard niet een opzichzelf-staand onderdeel zijn, maar één geheel vormen met de N. T.-lessen. Samen met deze vormen zij één bundel, die veelal afkomstig is van één vertaler. Het zou bovendien niet raadzaam zijn om dergelijke teksten, die overvloedig vergelijkingsmateriaal aan de hand doen en goed van dienst kunnen zijn bij het nagaan der tekstgeschiedenis van het N. T., van het onderzoek uit te schakelen.

VERBETERINGEN

<i>Blz.</i>	<i>regel</i>	<i>v. o., staat</i>	<i>1905</i>	<i>, lees</i>	<i>1922</i>
		1 v. o.,	1905		
31		6 v. b.	Epistel		Epistelen
36		3 v. o.	Jeven		Leven
41		7 v. b.	T. van Kersbergen		Mej. T. van Kersbergen
41		7 v. o.	den 14e eeuw		de 14e eeuw
52		4 v. b.	Germaanse		Romaanse en Germaanse
69		2 v. b.	Westvlaamsche		Westvlaamse
84		1 v. b.	nomen agens		nomen agentis
89		13 v. b.	Doe mar riep		Doe riep
91		1 v. b.	Matth. 17, 24		Matth. 17, 23
91		10 v. b.	mcsce		menske
93		7 v. o.	de bijzin die door een hoofdzin wordt vooraf- gegaan		de hoofdzin die door een bijzin wordt voorafgegaan
93		6 v. o.	soms ook in 't mnl.		soms ook in 't nnl.
95		12 v. o.	vooral de bijzin		vooral wanneer de bijzin
119		15 v. b.	taal		taak
122		9—10 v. b.	veri-aghinghe		ver-iaghinghe
124		5 v. o.	opprobium		opprobrium
125		12 v. o.	nomen agens		nomen agentis
126		7 v. b.	Marc. 14, 34		Marc. 13, 34
126		18 v. b.	nomen agens		nomen agentis
203		13 v. o.	uitsluitend het winterdeel		winter- en zomerstuk
207		16 v. b.	Ts. 43, p. 5		Ts. 43, p. 217
221		1 v. o.	Vgl. Ronneberger		²) Vgl. Ronneburger

HOOFDSTUK I.

ALGEMENE INLEIDING.

§ I. VOORGESCHIEDENIS. SPOREN VAN OUDE VERTALINGEN.

De oudste voortbrengselen van bijbelvertalingen, in handschrift bewaard, hebben een voorgeschiedenis, die zonder enige twijfel terugreikt tot de invoering van het Christendom in deze streken. Het is immers ondenkbaar, dat de Frankiese, en later de Angelsaksiese predikers hier het Evangelie hebben verkondigd zonder de inhoud van bepaalde bijbelgedeelten voor het volk te vertolken. Aanvankelijk zal het vertellen van bijbelse stof de predikers wel grote moeilijkheden bezorgd hebben. Ze stonden namelijk voor de zware taak een nieuwe gedachtenwereld, vol abstrakte begrippen, te ontsluiten voor hoorders, wier heidense godsdienst vooral konkrete voorstellingen kende en wier taal bijgevolg niet de uitdrukkingsmiddelen bood, die de Christelijke godsdienst behoefde. Een belangrijke steun hebben zij ongetwijfeld gehad in de doorwerking van de Romeinse kultuur, die aan de eigenlike kerstening was voorafgegaan. Tal van eenvoudige Nieuwtestamentiese gelijknissen zouden onbegrepen gebleven zijn, wanneer de Germaanse maatschappij niet reeds de invloed had ondervonden van de Romeinse beschaving. Denken we slechts aan de gelijkenis van de zaaier.

Maar al konden de evangeliepredikers, waar het konkrete begrippen betrof, beschikken over een tamelijk rijke voorraad woorden, die, ontleend aan het Latijn, in het Frankies reeds burgerrecht hadden verkregen, de abstrakte taal van de nieuwe godsdienst moesten zij zelf smeden. Zij moesten termen vinden voor begrippen, die tans gemeengoed geworden zijn, maar destijds aan de Franken totaal onbekend waren. De Bergrede ¹⁾ bijvoorbeeld bevat tal van begrippen, die het heidendom niet kende en waarvoor het Frankies dus ook geen benaming had.

Op welke wijze is de geestelikeid er geleidelik in geslaagd een

¹⁾ Cf. Ad. Risch, *Die Deutsche Bibel* (Berlin, 1907).

inheemse bijbeltaal te scheppen? In de eerste plaats hebben zij getracht — volgens typiese zendelingenmethode — door aanpassing aan de volkstaal de nieuwe begrippen ingang te doen vinden. Een voor de hand liggend middel was daarbij de betekenisuitbreiding van gebruikelijke woorden, waarbij dan de oude betekenis somtijds geheel op de achtergrond raakte. We denken hierbij aan woorden als: *God, heil, heilig, zalig, geloof, boete, berouw, dopen, barmhartig*. Het laatste is wellicht een woord dat later ontstond. Een tweede manier om de nieuwe gedachten te kleden in een inheems gewaad, was het scheppen van nieuwe woorden met behulp van Frankiese taalelementen. Dit middel is door vertalers uit vroeger en later tijd, zoals we nog zullen zien, bij voorkeur te baat genomen. Bij de bespreking van de vertaaltechniek zullen we namelijk op tal van samenstellingen en afleidingen stuiten, die op deze wijze ontstaan moeten zijn. Tenslotte werd de bijbeltaal verrijkt met vele termen, die hetzij rechtstreeks, hetzij via het Frans, uit het Latijn werden overgenomen.

Wanneer we aannemen dat de zendelingen bij de prediking van het Evangelie het eenvoudige bijbelverhaal als uitgangspunt namen, dan sluit dat nog niet bijbelvertaling naar onze opvatting in. Zij zullen wel vrij parafaserend te werk zijn gegaan. Toen er zich langzamerhand een vast kerkverband had gevormd en de verschillende bisdommen waren ingesteld, zullen de geesteliken die de gewoonte hadden het volk in de landstaal tijdens de kerkdienst toe te spreken, de stof voor hun homiliën veelal gekozen hebben uit de Schrift, in het bijzonder het schriftgedeelte van de dag, dat het missale bevatte. Ook nu nog behoeven wij niet te denken aan een woordelijke vertaling. Hoogstens improviseerden zij een vrije vertaling, zonder gebruik te maken van een geschreven perikopenverzameling in de landstaal, en lieten die aan de preek voorafgaan. Oude sermoenenverzamelingen bevatten ook vertalingen van „verzen”, niet zelden tezamen een perikoop uitmakende, met aan elk vers vastgeknoopt een korte overdenking. Dat er in ieder geval in de volkstaal gepredikt werd, moge bv. blijken uit een verordening van de synode van Tours van 813, waarbij de bisschoppen opdracht kregen om de Latijnse homiliën aan het volk voortaan niet meer in het Latijn, maar in *rusticam romanam linguam aut theotiscam* vertaald voor te laten lezen.¹⁾

¹⁾ Cf. Realenc.³ Herzog III, 126—128, i. v. *Französische Bibelübersetzung*.

Het is dus de vraag, of er al vroeg een vertaling van de perikopen op schrift is gebracht. Waartoe zou de geestelijkheid dat ook gedaan hebben? Zelf las zij de Vulgata en het volk, dat bovendien grotendeels niet kon lezen, kwam met de inhoud van de bijbel wel op andere manier in kennis, door prediking, mondelinge overlevering of aanschouwelijke voorstelling. Al is het dus twijfelachtig of er een oude perikopenvertaling bestaan heeft, toch zijn wellicht enkele andere Schriftgedeelten wel in het Frankies vertaald geweest. Er zijn namelijk enige berichten tot ons gekomen, die tot dat vermoeden aanleiding geven. Een paar ervan zijn te vinden in een Latijns heiligenleven, dat misschien op een oudfrankies origineel berust, en dat door de speurzinn van Dr. D. A. Stracke S.J. weer aan het licht is gebracht. ¹⁾ Op grond van een mededeling in de *Vita St. Richarii* neemt hij aan dat er \pm 600 een Frankiese evangelievertaling bestaan moet hebben. In dit heiligenleven wordt nl. verhaald „hoe de lijfeigene Sigobardus, de nachtwake houdend bij het lichaam van zijn dooden meester, door het lezen van het Evangelie voedsel bood aan zijn ziel tegen de droefheid van diens verscheiden, en — weerstand aan den . . . slaap”. Een eenvoudige lijfeigene, aldus Dr. Stracke, zal wel een Frankies en niet een Latijns Evangelie gelezen hebben. — Een tweede aanwijzing is te vinden in de inventaris, die in 831 opgemaakt werd van al het onroerend en roerend goed van het Frankiese klooster Centula. De post *De libris* bevat onder de groep schoolboeken een *Passio Domini in theodisco et latino* ²⁾. Terecht veronderstelt Dr. Stracke, dat deze codex „hoogstwaarschijnlijk den latijnschen tekst aan de eene, den dietschen aan de andere zijde zal hebben geboden, om den studenten het aanleren van het Latijn te vergemakkelijken.”

Dit laatste brengt ons op het verband dat er bestaan moet hebben tussen het onderwijs in het Latijn, dat aan de aankomende geestelijken werd gegeven, en de vertaling van bijbelwoorden in de volkstaal. In een periode, die aan de eigenlijke bijbelvertaling voorafging, heeft men aan de rand of tussen de regels van de Latijnse Vulgaattekst de moeilijke woorden verklaard door middel van een glosse in de landstaal. Hoofddoel was het aanleren of beter begrijpen van de bijbeltekst; de moedertaal diende daarbij slechts als hulpmiddel.

¹⁾ D. A. Stracke S.J., *De oudste Vita St. Richarii* (580—645), *Ons Geestelijk Erf*, III, 41—43, 48.

²⁾ T. a. p., blz. 41.

Het is niet twijfelachtig welk bijbelboek in de eerste plaats voor een dergelijke toelichting in aanmerking kwam, namelijk het Psalterium, dat, als voornaamste bestanddeel van het brevier, het meestgelezen bijbelboek was. Wekelijks moesten alle Psalmen gelezen worden. Geen wonder dat men reeds vroeg dit bijbelgedeelte heeft voorzien van marginale of interlineaire glossen. Het *Psalterium teutonice glosatum*, waarvan gewag gemaakt wordt in de katalogus van de abdij Egmond¹⁾ zal waarschijnlijk zulke glossen bevat hebben, en wel in oudwestnederfrankies dialect.

Zijn tussen de regels alle woorden in de landstaal overgebracht, dan spreekt men van een interlineaire vertaling. Het hangt veelal van de ingewikkeldheid van de Lat. zinsbouw af, of die naast elkaar staande woorden tezamen zin geven. Is de periode gekompliceerd, dan hebben die vertalingen van afzonderlijke woorden alleen waarde als hulpmiddelen bij het juist verstaan van de tekst. Een „lopende” tekst is zo'n interlineaire vertaling dus niet. Zulk een interlineaire psalmvertaling is ons zelfs gedeeltelijk bewaard in de bekende Wachtendonkse Psalmen, die dagtekenen uit de tijd van Karel de Grote.²⁾ De taal is oudoostnederfrankies.

Zulks een interlineaire vertaling, die evenals de geglosseerde psalters wel voor onderwijsgebruik bestemd is geweest, vormt de overgang tot de Middelnederlandse souters, die op de linker bladzijde de Latijnse en op de rechter de Dietse psalmtekst bevatten, in overeenstemming met de reeds genoemde Passio. Prof. de Vreese trof te St. Petersburg een psalmboek van deze soort aan, in een handschrift dat volgens hem \pm 1280 geschreven moet zijn.

Maar niet uitsluitend met een prakties doel gebruikte men psalters in de volkstaal. Leden van vrije kloosterverenigingen, „begaerden” en anderen, die de Latijnse taal niet machtig waren, gebruikten stellig voor eigen of gezamenlijke stichting liturgiese gebedenverzamelingen, dus ook souters in de landstaal. Een bewijs hiervoor is te vinden in „die reghele der goeder kinder die men heet Beggarde”, een reglement van inwendige orde, in 1291 voorgeschreven aan de „leekebroeders, die te Brugge van de 13de eeuw af zich met lakenweven bezig hielden.” Deze klooster-

¹⁾ Cf. Dr. F. Buitenrust Hetteema, *Oude glossen en hun beteekenis* (Gent, 1914), p. 124.

²⁾ Een opgave van de voornaamste litteratuur hierover vindt men in J. Verdam, *Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal*⁴ (Zutphen, 1923), Aantekening 17 bij hoofdstuk IV.

regel schrijft o. a. voor: „Elc broedre es sculdich over sinen broedre te lesen j souter van davite.”¹⁾

Ook aanzienlike leken die de kunst van lezen verstonden, hebben voor stichtelik gebruik liturgiese boeken in de landstaal in bezit gehad. We herinneren hierbij aan de volgende rechtsregel uit de Sassenspiegel: „Na dien heerwade sal dat wijf nemen hore morgengave ende al dat tot horen gheraten horet, dat sijn . . . cledre, vingherlinc, armgout, sapeel, soutere, boeke, die tot den Gods dienst horen” (Sass. I, 22, 26, vgl. *Mnl. Wdb.* 7, 1613). Dit voorschrift leert tevens, dat een souter behoorde tot de kostbare lijfsieraden. Waarschijnlijk droegen aanzienlike dames hun gebedenboek aan een „tuychjen” bij zich.

Over het bestaan van een Dietse psalmvertaling, die omstreeks 1177 in wijdere kring bekendheid genoot, zijn we ingelicht door een uitlating van de bekende ketter Lambert le Bègue, die men had aangevallen om het feit, dat hij het Leven van Maria en de Handelingen der Apostelen in het Frans had vertaald. In een Apologie²⁾, gericht aan Paus Calixtus III, verweert hij zich tegen de beschuldigingen van zijn tegenstanders o.a. met het volgende argument: „Est preterea apud eos liber psalmodum cum omnibus glosulis suis et auctoritatibus eas roborantibus in vulgarem linguam a quodam magistro Flandrensi translatus. Quare de eo non queritur?”³⁾ Of deze magister een Vlaamse dan wel een Luikse vertaling had gemaakt, is niet duidelijk — Le Bègue werkte in het Luikse —, al ligt het eerste het meest voor de hand.

Deze beschuldiging doet de vraag stellen of er, evenals in het Frans, ook in het Diets ketterse vertalingen van Schriftgedeelten hebben bestaan. De sekte der Katharen drong door in de grote Vlaamse steden, vooral tengevolge van de vestiging van Franse wevers uit Languedoc. Zij waren goed thuis in de Bijbel, die zij wel in vertaling bezaten. „Hun vertaling van het Nieuwe Testament week af van de Vulgata en was stellig ontleend aan een grondtekst van Oostersche afkomst.”⁴⁾ Aan die ketterij is een radikaal einde gemaakt door de Predikheer Robert le Bougre,

¹⁾ Dr. J. Jacobs, *Het West-vlaamsch van de oudste tijden tot heden* (Groningen, 1927), p. 89.

²⁾ Paul Fredericq, *Les documents de Glasgow concernant Lambert le Bègue* (Bulletins de l'Académie Royale de Belgique, 3e Série, t. XXIX).

³⁾ Paul Fredericq, *Corpus Docum.* I, 31—120, 140, 628.

⁴⁾ Reitsma-Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*³ (1914), p. 13.

die in 1233 benoemd was tot inquisiteur van geheel Vlaanderen en van een deel van Frankrijk. Ook de ketterse vertalingen van de Schrift zijn wel niet aan zijn waakzaam oog ontsnapt; ze hebben waarschijnlijk het lot gedeeld van zovele ketterse geschriften. Dat ze hebben bestaan, kan blijken uit enkele gegevens, diekerkelijke verordeningen ons verschaffen. Vermoedelijk zijn zulke vertalingen bedoeld in een maatregel, die kardinaal Guido van Palaestrina tijdens zijn legatschap in Duitsland voor het bisdom Luik in 1202 uitvaardigde: „Omnes libri romane vel theutonice scripti de divinis scripturis in manus tradantur episcopi, et ipse, quos reddendos viderit, reddat.”¹⁾ Maar volle zekerheid bezitten we omtrent Dietse vertalingen van de Heilige Schrift, waarover geklaagd werd op de Trierse synode van 1231. Er waren daar ter plaatse een drietal sekten ontdekt, van welke o. a. het volgende wordt medegedeeld: „Et plures erant eorum sectae et multi eorum instructi erant scripturis sanctis, quas habebant in Theutonicum translatas”. In welk dialect die vertalingen geschreven waren, is weer niet zeker, maar het is buiten kijf, dat er ook van ketterse zijde in de 12e en begin 13e eeuw Dietse bijbelvertalingen gemaakt zijn.

§ 2. DE HULPMIDDELEN, WAAROVER MEN KON BESCHIKKEN BIJ DE VERTALING VAN DE VULGATA.

Zo goed als alle Mnl. vertalingen van de Bijbel berusten op één en dezelfde grondtekst: de Latijnse Vulgata. Toen in het einde van de vierde eeuw in de kerk van het Westen de behoefte ontstond van een algemeen gezag hebbende Latijnse vertaling van de Bijbel, ontving Hieronymus van Damasus, bisschop van Rome, opdracht de verschillende, reeds bestaande vertalingen aan een herziening te onderwerpen en daaruit een definitieve tekst samen te stellen. Naar hij zelf in de voorrede getuigt, heeft hij de bestaande Latijnse vertalingen van de Septuagint zoveel mogelijk intact gelaten, al dwong de raadpleging van het Grieks en Hebreuws hem menigmaal tot wijzigingen. — De sporen van de werkzaamheid van de verschillende auteurs, die de oudere ver-

¹⁾ Paul Fredericq, *Corpus Docum*, I, 63.

J. Daniëls, *Middeleeuwsche verbodsbepalingen omtrent het lezen der H. Schrift in de volkstaal* (Studiën, jrg. 49, 482).

²⁾ Paul Fredericq, *Corpus Docum*, I, 81.

talingen van Nieuwtestamentiese boeken hadden gemaakt, kan men ook nog in de redaktie van Hieronymus aantreffen. Een gelijkmatig werk is Hieronymus' vertaling dus niet geworden, kòn dat ook niet worden omdat de Bijbel zelf is samengesteld uit boeken, die in een bonte mengeling van stijlsoorten geschreven zijn. Aanvankelijk stuitte de nieuwe bewerking op veel verzet, waarvan men een weerslag vindt in Hieronymus' prologen voor verschillende bijbelboeken. Men was te zeer gehecht aan de oude vertaling, maar langzamerhand won de nieuwe vertaling veld en reeds bij zijn dood had zijn vertaling het pleit gewonnen. Geleidelik werd zij door de kerk voor het gehele Westen in gebruik genomen, en tegen het einde van de 6e eeuw kreeg zij de naam (*biblia*) *vulgata*, d. w. z. algemeen gebruikelike (bijbel).¹⁾

De vulgaattekst, die door de geestelijkheid uiteraard veel gelezen en bestudeerd werd, bevat tal van duistere woorden en passages, die zelfs voor meer gevorderden zonder opheldering niet te begrijpen waren. Zo ontstonden verschillende Lat.-Lat.²⁾ bijbelkommentaren, vooral van de hand van Angelsaksiese geesteliken. Reeds in de Oudheid waren er Lat.-Lat. glossaria aangelegd, die verschillende verouderde en zeldzame woorden verklaarden. Zulke oude glossaria zijn door de bijbelkommentatoren ongetwijfeld geraadpleegd. Deze twee groepen troffen vooral samen in het bekende klooster Reichenau, dat een middelpunt werd van Middel-eeuwse wetenschap en vooral onder zijn abt Walahfrid Strabo (842—849) een tijd van grote bloei kende. Daar werden, gedeeltelik onder zijn leiding, de verschillende glossenverzamelingen versmolten, omgewerkt en uitgebreid tot de grote bijbelglossaria, die in tal van handschriften zijn overgeleverd.³⁾

Deze bijbelglossaria zijn te verdelen in twee grote groepen. De eerste omvat de handschriften met een vertaling van moeilike woorden in de volkstaal. Een volledige opgave van de ohd. glossen kan men vinden in het monumentale werk van Steinmeyer und Sievers: *Die ahd. Glossen*, 5 Tle. (1879—1922). Het eerste en vijfde deel van dit werk zijn geheel gewijd aan „Bibelglossare”. Al de bijbelglossaria nu staan met elkaar in genealogies verband.

¹⁾ S. Berger, *Histoire de la Vulgate pendant les premiers siècles du Moyen-Age* (Nancy, 1893).

²⁾ Lat.-Lat.: zowel het behandelde woord als de toelichting waren geschreven in het Latijn.

³⁾ Steinmeyer und Sievers, *Die ahd. Glossen* (1879—1922), 5 Bände, passim.

Ook de Nederduitse (en ohd.) glossen, die aangebracht zijn in een Evangeliarium, dat toebehoord heeft aan de kerk van St. Victor te Xanten, behoren tot dezelfde familie.¹⁾

Of er ook in het Oudnederlands dergelijke geglosseerde bijbelteksten hebben bestaan? Gezien de grote verbreiding, die de ohd. glossenfamilie met Reichenau als uitgangspunt over het gehele Hoog- en Nederduitse taalgebied verkregen heeft, lijkt het a priori niet onmogelijk dat in de oudnederlandse periode ook in Frankiese kloosters verre loten van deze stam zijn ontsproten. We weten altans met zekerheid dat voor onderwijsgebruik Psalteria met dergelijke aantekeningen in de landstaal zijn voorzien. Verder wijzen we op het door Dr. Buitenrust Hettema uitgegeven Nederduitsch Glossarium van Bern, dat punten van overeenkomst vertoont met een Vlaamse perikopentekst, die, zoals we zullen zien, waarschijnlijk te verklaren zijn als ontleningen aan een geglosseerde bijbeltekst.

Een tweede glossenverzameling, die vanuit Reichenau zich in talloze redakties vertakt heeft over het gehele Westen, waren de Vulgaathandschriften, voorzien van een Latijnse kommentaar. De omvangrijke toelichting, door Walahfrid Strabo gekompileerd uit citaten van Kerkvaders en latere Schriftverklaarders, vooral Augustinus, Isidorus, Origenes, Hieronymus, Beda en Haimo, had een mystiek-allegorische strekking. Deze exegeten zochten overal een „geestelike zin”. Deze patristiese uitleg heeft Strabo nu zelf aangevuld met zakelijke aantekeningen, zoals verklaringen van namen, van eigen hand, terwijl hij bovendien veel toevoegde uit de werken van zijn leermeester Hrabanus. In de elfde eeuw werden tussen de regels nog verklaringen opgenomen van Anselmus van Laon. Sinds de 14e eeuw werden verschillende handschriften nog uitgebreid met de Postillae van Nicolaus van Lyra en aan de voet van de bladzijde met de Additiones van Paul van Burgos. Het gevolg was dat een compleet bijbelhandschrift vier tot zes lijvige folianten besloeg. Slaat men zo'n deel op, dan ziet men op elke bladzijde een weinig Vulgaattekst, van enkele tientallen woorden, in vrij grote letter geschreven, en daaromheen, in margine en interlineair, een vloed van minutieus geschreven verklaringen, soms voorafgegaan door een afkorting van de naam van de exegeet, aan wie ze ontleend zijn.²⁾

¹⁾ Hs. Brussel 18723. Vgl. J. H. Gallée, *Uit bibliotheken en archieven*, Ts. 13, 263.

²⁾ Cf. *The New Schaff-Herzog religious encyclopedia* XII, 238.

Dit uitlegkundig compilatiewerk is zes eeuwen lang het „vademecum” geweest voor ieder, die zich met bijbelstudie bezig hield. Het grote gezag dat het zich weldra verwierf, blijkt wel uit de gangbare benaming „glosa ordinaria” of, zoals in de Westvlaamse Epistelen en Evangelien, „de glose”. In de Libri Sententiarum van Petrus Lombardus wordt het zelfs geprezen als „lingua ipsae scripturae”.¹⁾

Elke behoorlijk voorziene kloosterbibliotheek bezat nu een of meer bijbelhandschriften van deze soort, zoals bv. het Rooklooster en het klooster Windesheim. En dat de „glosa ordinaria” ook werkelijk door een vertaler is geraadpleegd en heeft beslist over de wijze, waarop hij bepaalde teksten en woorden opvatte en vertietste, zullen we later aantonen.

Andere hulpmiddelen, die eveneens in de verschillende kloosterbibliotheeken aanwezig waren en waarvan de vertalers zich ook werkelijk hebben bediend, waren het *Catholicon* van de Genuees Joannes de Janua, een Dominicaan, die in 1286 een groot algemeen Lat.-Lat. woordenboek voltooide, en de beknoptere *Vocabularius* van Brito, waarin uitsluitend moeilijke bijbelwoorden werden verklaard.²⁾

Tenslotte hebben we met de mogelijkheid rekening te houden dat de vertalers, behalve geglosseerde Vulgaaatteksten of afzonderlijke glossaria, ook oudere vertalingen in de landstaal hebben gekend en geraadpleegd. Het is zeer verklaarbaar, dat een vertaler, wanneer hij met het werk van een voorganger te rade gaat, eigen opvatting toetst aan die van een ander. Bij de bespreking van de jongere vertalingen zullen we grondig moeten nagaan, of er, ondanks de zelfstandigheid, ook verwantschap bestaat. We zullen trachten aan te tonen, dat de jongere vertalers inderdaad veel hebben te danken aan het werk van voorgangers. Het verband is, oppervlakkig gezien, wel niet evident, maar bij nauwer toezien bestaat er onloochenbare verwantschap.

De vraag, in hoeverre de oudste vertalingen berusten op, of een voortzetting zijn van nóg ouder teksten, zal onbeantwoord moeten blijven, zolang dergelijke teksten niet voor de dag komen. Maar indien nóg oudere vertalingen hebben bestaan dan ons tans bekend

¹⁾ Petr. Lomb. Sent. VI, d. 4.

²⁾ S. Berger, *De Glossariis et Compendiis exegeticis quibusdam medii aevi* (Paris, 1879).
H. G. Bellaard, *Gert van der Schueren's Teuthonista of Duytschlender* ('s Hertogenbosch, 1904), p. 18.

zijn, en indien ze aan de oudste overzetters bekend geweest zijn, dan mogen we veilig aannemen dat de — wel enigszins flauwe, maar toch naspeurbare — ontwikkelingslijn, die de belangrijkste vertalingen verbindt, nóg verder in het verleden teruggaat, dan we tans weten. De onderzoekingen van Berger over de geschiedenis van de Franse bijbel in de Middeleeuwen¹⁾ hebben overduidelijk aangetoond, dat men bij de studie van bijbelvertalingen steeds verdacht moet zijn op het bestaan van een onderling verband. Verschillende belangrijke tekstfamilies uit de Duitse bijbelvertalingen der Middeleeuwen vertonen eveneens een genetiese samenhang, die aan Walther, omdat hij in zijn standaardwerk meer op verschillen dan op overeenkomsten lette, verborgen is gebleven.²⁾

Hoe moet men een min of meer enge verwantschap tussen verschillende teksten aantonen? Overeenstemmingen in de vertalingen van afzonderlijke woorden bewijzen niets, zegt Maurer³⁾, wanneer hij de mening van Pietsch bestrijdt dat alle Hoogduitse gedrukte plenaria en de perikopen in de Spiegel der menschlichen Behaltis stammen uit één vertaling. Volgens hem is gelijkheid in woordkeuze een gevolg van de gelijke grondtekst. Een vaste maatstaf bij de beoordeling meent hij gevonden te hebben „in der Benutzung der verschiedenen Lesarten der Vulgata”. Het weinig betrouwbare van dit criterium springt dadelik in het oog, wanneer we denken aan de geschiedenis van het mnl. L. v. J. Een omwerker verwijderd alle lezingen, die zijn Vulgaat niet toeliet, en toch is als vertaling zijn werk in wezen gelijk aan de tekst die hij korrigeerde. Later zal het nog meermalen voorkomen, dat een corrector op grond van de varianten die zijn Vulgata vertoont, een vertaling hier en daar wijzigt, zonder de vertaling zelve aan te tasten. Dit bezwaar voelt Maurer ook, evenals het volgende: „Auf der andern Seite kann aus der Gleichheit der benutzten Vulgatalesarten nicht mit Sicherheit auf die Zusammengehörigkeit der betreffenden Übersetzungen geschlossen werden, da sie ja auf reinem Zufall beruhen kann.” Maar hiermee ontvalt toch aan Maurer's criterium alle vastheid!

Voor Vollmer daarentegen is de woordvoorraad „das eigentlich Entscheidende.”⁴⁾ De vertaaltechniek is individueel, maar de

¹⁾ S. Berger, *La Bible française au Moyen-Age*.

²⁾ Vollmer, *Die Psalmenverdeutschung*, I, 99.

³⁾ Maurer, *Studien*, p. 13—14.

⁴⁾ Vollmer, *Die Psalmenverdeutschung*, I, 99.

woordkeuze wordt bepaald door een „Übersetzungstradition.” De schrijver gaat zelfs zo ver, de lijn te trekken van Notker tot Luther, en toont de mogelijkheid hiervan aan door uitvoerige tabellariëse overzichten.

Onze ervaringen zijn daarmee in volkomen overeenstemming. Toch willen we hier de vraag stellen of een vertaler, behalve werk van voorgangers, ook niet glossaria en geglosseerde bijbels heeft gebruikt, en of daaruit niet het telkens terugkeren van één vertaling voor een bepaald Vulgaatwoord te verklaren is.

Gewaarschuwd door de ondervindingen van anderen, maar zonder ons daardoor een aprioristische mening te laten opdringen, hebben wij gepoogd in de volgende hoofdstukken de onderlinge verhouding der verschillende tekstfamilies zo duidelijk mogelijk in het licht te stellen. En wanneer we hier even mogen vooruitlopen op hetgeen later breder zal betoogd worden, dan konstateren we nu reeds dat ook vrijwel alle mnl. Nieuwe Testament-teksten onderling met elkaar in zeker verband staan. Deze blijken voor de aandachtige toeschouwer een complex te vormen, waarin de belangrijkste elementen zich wel duidelijk aftekenen als zelfstandig element, maar waarin het restérend gedeelte op de eerste blik een min of meer kaleidoskopies beeld vertoont. Er vallen geleidelijke overgangen van de ene tekstfamilie tot de andere waar te nemen; aanwijzingen zijn er te over dat de vertalers niet zelden een dankbaar gebruik hebben gemaakt van het werk hunner voorgangers. Dat een vertaler zoveel mogelijk zulk ouder werk ter vergelijking raadpleegde, is begrijpelijk. Verder moet de mogelijkheid niet uitgesloten worden geacht, dat een bepaalde vertaling, hoewel reeds min of meer „ingeburgerd”, niet voldeed, en vervangen werd door een nieuwe bewerking, waarin veel van de oude werd overgenomen.

Ofschoon dergelijke arbeid uit vertaaltechnies oogpunt gezien volkomen „zelfstandig” is, zo bestaat er ongetwijfeld toch verband. Let men op de overeenkomsten in woordkeuze, dan komt men tot het inzicht, dat er tussen de verschillende tekstfamilies nu eens een nauwe, dan weer een verre verwantschap moet bestaan. Het einddoel van het onderzoek is dus, de oorsprong en de graad van die onderlinge verwantschap te bepalen. Dat, wat aanvankelijk een niet te ontwarren kluwen lijkt, moet door de navorser geordend worden tot een netwerk van draden, waarvan de dunne zijnerven evengoed bloot moeten worden gelegd als de hoofdnerven.

Het is de vraag, of het volvoeren van deze taak binnen de grenzen van het rijk der mogelijkheden ligt. Een onafwijsbare eis daarvoor zou zijn, dat men alle handschriften, die ooit mnl. N. T.-teksten bevat hebben, herhaaldelijk met elkaar kollationeerde. Dit wordt nu onmogelijk gemaakt door het feit, dat de meeste handschriften verloren zijn geraakt, tengevolge waarvan ook de definitieve tekst-geschiedenis onvermijdelijk moet berusten op een feitenmateriaal, dat bedenkelijke leemten vertoont.

Nu hebben wij om de in het Voorwoord genoemde redenen alle benodigde manuscripten niet kunnen raadplegen. Slechts hetgeen enkele bibliotheken en de belangrijkste publicaties aan gegevens boden, leverde ons de stof voor enkele gevolgtrekkingen, die we al „deducerend en combinerend” maakten. We zijn ons bewust ons hiermee op glibberig terrein te begeven, waar we wegens het tekort aan gebruikt materiaal weinig houvast hebben, maar anderzijds konden we de verleiding niet weerstaan om nu reeds een begin te maken met de uitwerking van een tekstgeschiedenis, waarvan door anderen reeds enige onderdelen zijn besproken.

§ 3. HET VERTALEN OP ZICH ZELF.

Ondanks de hulpmiddelen, waarover de vertalers konden beschikken, zal de taak, die zij op zich genomen hadden, hun toch menigmaal vrij wat hoofdbreken gekost hebben, meer dan wij ons kunnen voorstellen. Konden de predikers in de kerk volstaan met een vrije weergave van de bijbeltekst en daarbij de moeilijkheden ontwijken, de vertalers zagen zich genoodzaakt om elk woord, iedere zin van de Latijnse tekst zò te verdietsen, dat er van de bedoeling van de grondtekst in de vertaling niets verloren ging. Elke betekenisnuancering moest ook in de eigen taal tot uitdrukking komen, de gevoelswaarde van het oorspronkelijke moest overgaan op de vertaling. Dit is alleen mogelijk wanneer de vertaler aan twee eisen voldoet: hij moet beschikken over een grondige kennis van de vreemde taal en in de tweede plaats over een volledige beheersing van de moedertaal, wier uitdrukkingsmogelijkheden hij stuk voor stuk moet kunnen hanteren. Pas wanneer deze twee samengaan en op elkaar inwerken, komt de „Umstilisierung” tot stand, die J. Petersen als ideaal stelt voor „das Kunstwerk der Übersetzung”.¹⁾

¹⁾ J. Petersen, *Die Wesensbestimmung der deutschen Romantik* (1926), p. 64.

Het zal niemand verwonderen, wanneer we in de volgende hoofdstukken zullen moeten vaststellen, dat de Middeleeuwse bijbelvertalers — één uitgezonderd — niet de bekwaamheid bezaten om volkomen gaaf werk te leveren. Een modern bijbelvertaler moet de geringste details van de grondtekst verantwoorden in zijn vertaling. De Middeleeuwse overzetteren kunnen we een dergelijke maatstaf niet aanleggen. De hulpmiddelen waarover zij bij hun vertaalarbeid konden beschikken, stelden hen niet steeds in staat om duistere woorden of passages op de rechte wijze weer te geven. Verder bezaten ze nog niet de modern kritiese zin en philologische akribie om een vertaling te leveren, waarin geen woord te veel of te weinig stond. Verplaatsen we ons in de toestand van de oudste vertalers, dan wordt ons duidelijk hoe enerzijds de eerbied voor de bijbeltekst hen bewoog om de Vulgaattekst zo getrouw mogelijk te verdietsen, en hoe anderzijds een gevoel van onvermogen zich van hen moet hebben meester gemaakt, wanneer zij trachtten om de stilisties zo veelsoortige taal van de Vulgata in de moedertaal over te zetten. Ze hadden te werken met stug, weerbarstig materiaal. De taal, door het volk in dagelijkse omgang gesproken, bezat niet de uitdrukkingsmiddelen, waaraan de vertaler zozeer behoefte had. De ambtelijke taal in het Diets was nog in statu nascendi. De letterkundige taal van onze oudste didaktiese en geestelijke poëzie vormde zich waarschijnlijk tegelijkertijd, zodat de prozavertalers ook daar weinig steun vonden. Wanneer ooit vertalen gepaard is gegaan met een „worsteling met de taal”, dan was het wel toen de eerste vertalingen in proza tot stand kwamen. Waar de taal van het dagelijks leven of de taal van de poëzie bepaalde uitdrukkingsmiddelen niet bezaten, daar moesten de vertalers die zelf scheppen, en het ligt voor de hand dat zij zich daarbij lieten leiden door het Latijnse model. Het vertaalproza zal dus een mengeling van inheemse en Latijnse konstrukties vertonen, met het gevolg dat de auteur niet aan het gevaar ontkwam, een slaafse, zo nu en dan interlineaire vertaling te maken. Anderen vervielen in het tegenovergestelde uiterste door een al te vrije overzetting te vervaardigen. In hun streven om een voor iedereen verstaanbare tekst tot stand te brengen, gingen zij weliswaar latinismen uit de weg, maar gaven de bedoeling van de grondtekst onvolledig en onnauwkeurig weer. Zulke „fouten”, veroorzaakt door slordigheid, zouden bij honderden bijeen te garen zijn.

Een ander soort fouten zijn de zgn. „verlezingen”: een woord

wordt niet nauwkeurig gelezen en verward met een ander dat uiterlijk enige gelijkenis vertoont. Een van de bekendste fouten van die aard is de opvatting van *mysterium* als *ministerium*, een fout die bij haast alle vertalers voorkomt. Toch moeten we ons wachten dergelijke onjuistheden te wijten aan slordigheid van de vertaler. Het is evenzeer mogelijk dat een van de kopiïsten van de Vulgaat-redactie, die de vertaler voor zich had, schuld draagt. Intussen beschikken we, altans voor het grootste gedeelte van het N. T., in de monumentale uitgave van Wordsworth-White¹⁾ over een rekonstruktie van de oudste Vulgaattekst, voorzien van een zo volledig mogelijk variantenapparaat, samengesteld uit de lezingen van de belangrijkste handschriftengroepen. Wanneer we in een vertaling dus een afwijking van de Vulgaat ontmoeten, dan stelt deze uitgave ons in staat om met vrij grote zekerheid uit te maken, of men de „fout” op rekening moet stellen van een Vulgaatkopiïst dan wel van de vertaler.

Meer nog dan bij de verdietsing van bepaalde woorden, had de overzetter moeite met de weergave van ingewikkelde perioden. Het N. T. bv. vertoont een veelzijdig geschakeerde stijl, afwisselend tussen de treffende soberheid van de Evangeliën, inzonderheid van het Johannesevangelie, en van de Openbaring van Johannes, en aan de andere kant de met bijzinnen overladen perioden van de Petrusbrieven. Erkend dient te worden, dat de Vulgaattekst op menige plaats zeer duister is. Na het voorafgaande is het niet onzeker op welke wijze de vertalers veelal trachtten aan de moeilijkheden het hoofd te bieden: of zij zochten hun heil in een zoveel mogelijk woordelijke vertaling, of zij veroorloofden zich een al te grote vrijheid door het verband uit elkaar te rukken.

Tot nog toe spraken we alleen over vertalingen in proza. Voor ons is het de vraag of berijmde bewerkingen van bijbelstof als het gedicht *Vanden Levene ons Heren*, *Maerlant's Rijmbijbel*, *Der Ystorien Bloeme* enz. wel besproken moeten worden in een studie over bijbelvertaling in engere zin. Ze bevatten bovendien veel verhalen, die ontleend zijn aan apokriefe boeken en bijbelse legenden. De consequentie zou meebrengen dat ook mysterie-spelen e. d. behandeld moesten worden. Er lijkt meer voor te zeggen dergelijke dichtwerken ter sprake te brengen in een breder

¹⁾ Vgl. Vercellone, *Variae lectiones vulgatae latinae bibliorum editionis* (Romae, 1860—64'), welk werk door de Engelse uitgave van Joh. Wordsworth et Jul. White, *Novum Testamentum* etc. (Oxon. 1889—~~1905~~) geleidelik veroudert.

opgezet werk, dat ook de behandeling van bijbelse stof in de letterkunde dient na te gaan.

Curiositeitshalve maken we hier tenslotte melding van een uitlating, waaruit blijkt hoe een 14e-eeuws prozavertaler dacht over stichtelijke stof op rijm. De bewerker C van het Tondalusvisioen¹⁾ zegt in de proloog van zijn vertaling: „men sal weten dat ic desen bouc niet en begheere te rimene om dat icker no af no toe doen ne wille van den ghenen die ic vand in lattine Ende ooc so en es men gheen helighe scriftuere sculdich te rimene[,] want in den rijm een es gheen ander voordeel dan dat den hooren geeft soeten luut Ende metten rimene so wert alle helige scriftuere gheconfondeert.” De Heilige Schrift in rijmvorm, zo zegt een tijdgenoot dus, klinkt wel aangenaam in de oren, maar doet de bedoeling van de Schrift zelve geweld aan. De eerbied voor de bijbeltekst bracht dus de berijmde bewerkingen in diskrediet!

§ 4. DE KERK EN HET LEZEN VAN DE BIJBEL DOOR GEESTELIKEN EN LEKEN.

Een kwestie, die sinds de twaalfde eeuw de hele Middeleeuwen door — en ook later in de Hervormingstijd — aan de orde geweest is, was: welk standpunt moet de Kerk innemen tegenover vertalingen van de H. Schrift in de volkstaal? Meermalen heeft de Kerk zich genoodzaakt gezien, naargelang tijd en omstandigheden dat eisten, tegenover de vertalingen stelling te nemen en regelend op te treden. De indruk van de genomen maatregelen weerspiegelt zich in verschillende uitlatingen van bijbelvertalers en anderen, die zich voor of tegen overzettingen in de landstaal verklaarden. Een beschrijving en beoordeling van deze kwestie, die reeds meermalen is besproken en waarop we daarom in deze Algemene Inleiding niet al te diep zullen ingaan, is alleen mogelijk, wanneer we ons tevoren hebben vergewist hoe de Kerk dacht over het lezen van de H. Schrift *in het algemeen*, onverschillig of dat door geesteliken dan wel door leken gebeurde.

Het ontbreekt niet aan getuigenissen van Kerkvaders, waarin wordt gewezen op het nut dat bijbellektuur voor de gelovigen kan

¹⁾ R. Verdeyen en J. Endepols, *Tondalus' Visioen en St. Patricius' vagevuur*, Deel I, p. VIII.

afwerpen. ¹⁾ Het lezen van de Bijbel werd beschouwd als iets aanbevelenswaardigs. Daarnaast zouden uitspraken te stellen zijn als de volgende van Augustinus: „Homo itaque fide, spe et charitate subnixus, eaque inconcusse retinens, non indiget Scripturis nisi ad alios instruendos. Itaque multi per haec tria in solitudine sine codicibus vivunt.” (*De doctrina christiana*, lib. I, c. 39) ²⁾. Het is derhalve mogelijk een godzalig leven te leiden zonder de Schriften te lezen.

De Bijbel werd in de Middeleeuwen door de clerus ijverig bestudeerd. Het is wel onnodig bijbelse citaten te vermelden uit geschriften van Middeleeuwse geleerden, die hun vertrouwdheid met de H. Schrift bewijzen. De bijbelstudie vormde een belangrijk onderdeel van de opleiding tot geestelike. Aan de universiteiten moesten de studenten in de godgeleerdheid zich een jaar speciaal daarmee bezig houden. Brachten ze die studie tot een bevredigend einde, dan werd hun de graad *baccalaureus biblicus* verleend. Het uitlegkundig werk der Kerkvaders werd aan universiteiten en in kloosters voortgezet; in een vorige paragraaf maakten we reeds kennis met een exegeties kompilatiewerk van geweldige omvang. Schriftverklaring was trouwens een taak die aan de Kerk voorbehouden bleef. De geestelijkheid alleen bezat, volgens de Kerkleer, de bevoegdheid de inhoud van de bijbel te verklaren. Niet alleen voor geesteliken werd de bedoeling van het Woord duidelijk gemaakt, maar ook leken ontvingen exegeties onderricht in de vorm van homiliën naar aanleiding van de Schriftperikoop van de dag.

De Kerk aanvaardde het Schriftgezag, maar achtte dat alleen onder haar eigen hoede veilig. De heiligheid van Gods Woord verbood naar haar mening Schriftverklaring over te laten aan leken. Deze hadden zich te schikken onder het leergezag van de Kerk, die met uitsluiting van alle andere instellingen of personen het recht had de genadeschatten, en daarmee ook de prediking van het Woord, aan de gelovigen uit te reiken. Waar nu de Schriftverklaring alleen vanwege de geestelijkheid kon geschieden, zal ook het lezen van de Schrift zelf hoofdzakelijk wel tot hun kring beperkt gebleven

¹⁾ C. G. N. de Vooy, *De Dietse tekst van het traktaat „De libris Teutonicalibus”*, Ned. Arch. Kerkgesch., N. S. IV, 1906, blz. 113—134.

²⁾ Migne, *P. L.* 34, 36. Ontleend aan een artikel van J. Daniëls, *Middeleeuwsche verbodsbepalingen omtrent het lezen van de H. Schrift in de volkstaal* (Studiën, jrg. 49, p. 481).

zijn, enkele uitzonderingen daargelaten. Niet-geesteliken, die de bijbel lazen, zullen vooral in de vroegste Middeleeuwen zeldzaam geweest zijn.

Uit het voorgaande volgt duidelijk de opvatting van de Kerk: het lezen van de Bijbel behoort niet tot de plichten van de gelovigen. Geesteliken waren ambtshalve verplicht de Bijbel te bestuderen. Wensten leken nader kennis te nemen van de Schrift, bijv. voor persoonlijke stichting, dan had de Kerk daartegen geen bezwaar, zolang zij zich niet zelfstandig aan Schriftverklaring waagden en bij hun opvatting van de tekst zich hielden aan de door de Kerk vastgestelde en de door de traditie geheiligde uitleg. Afwijkende meningen konden niet geduld worden, omdat ze naar het oordeel van de Kerk, de heerlijkheid van de Schrift aantastten en de eenheid van de Kerk in gevaar brachten. Leken mochten dus de Bijbel lezen. Een moeten was het niet.

Bij de verdere beschouwing van de bijbelverklaringen en de waardering die ze ten deel viel in kerkelijke kringen, dienen we te letten op het milieu waarin ze ontstonden, en het doel dat ze nastreefden, twee dingen die ten nauwste met elkaar samenhangen. We kunnen hier alvast een hoofdscheiding maken tussen vertalingen die in kerkelijke kringen ontstonden en voor kloosterlik gebruik bestemd waren (ofschoon ze ook wel in handen van burgers kwamen), en bijbels die door leken vervaardigd zijn voor leken.

-vertalingen

De eerstgenoemde soort werd dus vervaardigd voor kerkelijk gebruik en lezing in kloosters. Hier wordt dus voorondersteld dat de betrokken personen geen Latijn verstonden. Dat was in de eerste plaats het geval met de conversen, de lekebroeders van bepaalde kloostergemeenschappen. Verder kwamen voor gebruik van de Bijbel in de moedertaal in aanmerking de vrouwenkloosters, waar uiteraard geen of altans zeer weinig Latijn werd gelezen, en tenslotte de zgn. vrije verenigingen, bv. van begijnen en begarden, bij wie een opkomende mystiek het verlangen wakker riep naar stichtelijke lektuur, dus ook bijbellektuur in de volkstaal. De innigste godsdienstige ervaringen lieten zich het best vertolken en lezen in de moedertaal.

Welke bijbelgedeelten zouden voor dat doel het eerst vertaald zijn? Boven zagen we reeds dat de Psalmen al vroeg in de landstaal zijn overgebracht, hetzij voor schoolgebruik, hetzij in gebedenboeken ter stichting van aanzienlike leken en leden van kloostergemeenschappen, waar het lekenelement meer of minder sterk

was vertegenwoordigd. Niet onwaarschijnlijk is dat ook Passie's, min of meer nauw zich aansluitend bij het verhaal van de vier evangelisten, ontleend aan, of later uitgebreid tot een volledig Leven van Jezus, werden vertaald; de devote overpeinzing van de Passie toch gold als een vrome plicht, die men het liefst vervulde aan de hand van een vertaling. Tenslotte wijzen we op de perikopenboeken, waarin men een vertaling aantrof van het Epistel en Evangelie van de Mis, al of niet vergezeld van exposities, glossen of sermoenen, zoals men die in de Kerk hoorde. Voorlezing tijdens de maaltijd van het Schriftgedeelte van de dag was in vele vrouwenkloosters voorschrift, vooral bij de Dominicanerinnen,¹⁾ bij wie immers de mystiek zo bloeide. Het laten voorlezen van de Bijbel in de reefer was een van de hervormingen, die in de 12e eeuw bij de orde der Cluniacensers werd ingevoerd.²⁾ — Alle hier genoemde vertalingen nu zullen wel nimmer het wantrouwen van de Kerk hebben gaande gemaakt. Ze waren door geesteliken, dus onder onmiddellijk toezicht van de Kerk vervaardigd en werden gebruikt in kringen die met de Kerk in nauwe relatie stonden.

Anders was het gesteld met vertalingen die voor buitenkerkelijke kringen bestemd waren. Met grote waakzaamheid sloeg de kerkelijke overheid zulke pogingen om de Bijbel onder het volk te verbreiden, gade. Pas wanneer leken, op grond van de Bijbel zich een van de kerkleer afwijkende mening veroorloofden en dus begonnen te tornen aan het leergezag van de Kerk, greep zij krachtig in. Op welke wijze zij dat deed, kan men elders uitvoerig beschreven vinden.³⁾

In zijn diepgaande studie: *Die nationale Aneignung der Bibel und die Anfänge der Germanischen Philologie* (Festschrift Eugen Mogk, 1924) heeft Konrad Burdach, meer nog dan anderen reeds hadden gedaan, verband willen leggen tussen de sekte der Wal-

¹⁾ Franz Falk, *Die Bibel am Ausgang des Mittelalters* (Köln, 1905), p. 57.

²⁾ Kropatschek, *Das Schriftprinzip der lutherischen Kirche* (1904), p. 146.

³⁾ W. Walther, *Die Deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters* (Braunschweig, 1889-'92), Sp. 738—741.

C. H. Ebbinge Wubben, *Over nml. vertalingen van het Oude Testament*, blz. 127—136 en de daar aangehaalde litteratuur.

Joseph Klapper, *Im Kampf um die deutsche Bibel, Zwei Traktate des 14 Jahrh's* (Breslau, 1922).

H. Vollmer, *Materialien zur Bibelgeschichte und religiösen Volkskunde des Mittelalters*, III (Berlin, 1927), S. XXXIX—XL.

denzen, de beweging van John Wicleff en de ketterij, die in de 2e helft van de 14e eeuw in Bohemen opkwam. Inderdaad kan niet ontkend worden, dat zij één gewichtig kenmerk gemeen hadden: het waren alle drie bijbelse volksbewegingen. Zij grondten hun afwijkende meningen op de H.-Schrift, die zij lazen in vertaling in hun eigen moedertaal. Over het leergezag van de Kerk grepen zij terug naar het Woord Gods, dat zij erkenden als de enige norm.

De Kerk, die het gevaar dat haar gezag bedreigde, duidelijk inzag, heeft zich, wanneer zij dat nodig achtte, krachtig tegen de dwalingen verzet, o. a. door het gebruik van bijbels, in de landstaal of in het Latijn geschreven, voor leken of in te perken of geheel te verbieden. De genomen maatregelen, die wisselden naar tijd en omstandigheden dat vergden, golden dan ook slechts voor één bepaald diocees. Toen ook in de Nederlanden vanuit Frankrijk de sekte der Katharen binnenkwam en vooral in Vlaanderen en in het Luikse vaste voet kreeg, heeft de kerkelijke overheid ook hier, evenals in het buitenland, gewaarschuwd voor zulke vertalingen in de landstaal, die los van de Kerk stonden.

Al kan men dus niet zeggen dat de Kerk in de Middeleeuwen ooit een officieel algemeen verbod met de strekking dat leken een bijbel in de volkstaal niet mochten bezitten, heeft uitgevaardigd, zo zijn er toch aanduidingen te over dat de clerus, gedachtig aan het verband dat nu eenmaal bleek te bestaan tussen ketterij en de behoefte aan de bijbel in de moedertaal bij leken, zich heeft verweerd tegen elke poging om bijbelse lectuur in de volkstaal te verspreiden, ook wanneer dat geschiedde door leken wier trouw aan de kerkleer onverdacht was. We herinneren hier aan de bekende passage in Jacob van Maerlant's *Spieghel Historiael*, waaruit blijkt hoe de geestelijkheid met lede ogen het succes van zijn Rijmbijbel moest aanzien. De vertaler van 1360 spreekt in de prologen van verschillende bijbelboeken zijner vertaling in lang niet malse bewoordingen over de „haet” en nijt”, waarmee de geestelijkheid allen achtervolgde, die de verborgenheid der Schrift aan leken wilden openbaren. Het wantrouwen, waarmee vertalingen, bestemd voor leken, werden ontvangen, blijkt tenslotte uit een passage in *Der Ghemeenten Biechte*, geschreven door de minder-

1) Ebbinge Wubben, a. w., p. 128.

2) Ebbinge Wubben, a. w., p. 127.

broeder Jan Elen¹⁾ ten behoeve van „gemeen borghers ende simpel lantlieden,” waarvan een postinkunabel van het jaar 1518 (2e druk) bewaard is. De laatste zin luidt nl.: „Laet achter duytsche bibelen die onvolcomelic ende ooc valschelic sijn overgheset uten latine ende historien ende legenden die dicwils niet waer en sijn ende ander materien die niet noot en sijn te weten mer dicwils scadelic sijn ende oefent u naerstelic in dit cleen boecxken om deuchdelic te leven ende salichlic te sterven Amen.” Er zijn dus getuigenissen te over, die bewijzen dat de clerus, ook daar waar de Kerk het lezen van de Bijbel door leken nooit had verboden, zich verzette tegen de verspreiding van „duytsche bibelen.”

In de tweede helft van de 14e eeuw heeft de officieuse tegenstand zelfs aanleiding gegeven tot het schrijven van een verhandeling, waarin het goed recht van stichtelijke lektuur in het Diets werd verdedigd. De Broederschap des gemenen levens werd om verschillende redenen beschuldigd van ketterij. Men meende dat zulke vrije lekenvergaderingen broeinesten waren van dwalingen en achtte ook de verspreiding van devote literatuur in de volkstaal onder de leden, die immers leken waren, niet ongevaarlijk. Een lid van de Broederschap, wellicht de stichter zelf, Geert Grote, die als magister goed thuis was in de geschriften der Kerkvaders en in het kerkrecht, heeft een groot aantal uitspraken van Kerkvaders en pauselijke decretalen verzameld en gerangschikt in een apologie, waarin o. m. betoogd werd dat het aan leken geoorloofd was devote boeken in de volkstaal te lezen en te bezitten. Een bewijs van de belangstelling, die er algemeen voor deze zaak bestond, was het feit dat er verschillende vertalingen van dit traktaat bestaan, o. a. een Noordnederlandse²⁾ en een Zuidnederlandse.³⁾ De laatste is overgeleverd in een afschrift van het jaar 1393 en komt voor in het handschrift van de IIe Partie van de Spieghel Historiael, dat ook verschillende prozateksten bevat, o. a. „de vijf poente die meester geert de grote in den volke tuutrecht predecete” en een Brabantse vertaling van verschillende pauselijke decretalen betreffende „heresie”. We zullen in een volgend hoofd-

¹⁾ R. Pennink, *Korte notities bij enkele oude boekjes van de Koninklijke Bibliotheek*, Het Boek, Juni 1930, blz. 177—183.

²⁾ Franz Jostes, *Die Schriften des Gerhard Zerbolt van Zutphen „De libris teutonicilibus”*, Hist. Jahrb. der Görres-Gesellschaft, 1890. Een uitvoeriger redactie van de Latijnse tekst is bezorgd door A. Hyma, *The „De libris teutonicilibus” by Gerard Zerbolt of Zutphen* in Ned. Arch. Kerkgesch. 1924.

³⁾ C. G. N. de Vooy, a. a. in Ned. Arch. Kerkgesch. 1906.

stuk over deze Brabantse vertaling van het traktaat „De libris teutonicalibus” nog enige opmerkingen maken.

Dat bij de leden van de Broederschap en later van de Congregatie van Windesheim de Heilige Schrift in hoge ere stond, is van algemene bekendheid. Voor Grote was het Evangelie „radix studii” en de latere vertaling in de volkstaal was ongetwijfeld geheel in zijn geest en eigenlijk niets anders dan een voortzetting van zijn arbeid. De Windesheimse broeders lieten van heinde en ver Vulgaathandschriften komen, teneinde daaruit een definitieve betrouwbare tekst samen te stellen. Thomas à Kempis prijst in zijn *Imitatio* het lezen van de H. Schrift. Toch achtte ook een Windesheimer als Joh. Busch, de geschiedschrijver van de Congregatie, voorzichtigheid geraten. Niet alle bijbelboeken mochten aan het volk in handen gegeven worden.

S | Burdach zoekt in bovengenoemde studie verband tussen de bijbelse beweging in Bohemen en de bevordering van Dietse devote literatuur in de kringen van de Broeders. Hij wijst er op dat Grote te Praag heeft gestudeerd en ook later nog in verkeer bleef met bekenden in Bohemen. Te Praag liet hij handschriften voor zich afschrijven. Nu is het waar dat voor 1369 ook in Bohemen eenzelfde polemiek is gevoerd. Een van de tegenstanders van de Duitse bijbel voor leken betoogde in een geschrift dat de geestelijkheid niets meer zou hebben om te prediken! Het lijkt evenwel wat onwaarschijnlijk dat er rechtstreeks verband bestaat tussen de beweging in Bohemen en het streven van Grote, die toch zeer rechtzinnig was. De bijbelvertaling van de Windesheimers kan heel goed een voortzetting zijn van het werk dat in het Zuiden al tot stand was gebracht, dus een plant van eigen bodem. Maar het is ontegenzeggelijk waar, dat er alle reden bestaat om veel aandacht te schenken aan het bijbelse van de noordelijke mystiek.

§ 5. LEZERSKRING VAN DIETSE BIJBELTEKSTEN.

In aansluiting aan hetgeen in de vorige paragraaf werd besproken, willen we nog enkele opmerkingen maken over de lezerskring. Van een gesloten groep is, zoals we zullen zien, hier eigenlijk geen sprake, omdat het lezen van bijbelteksten in de moedertaal in de middeleeuwen geschiedde door leden van alle standen. Met *kring* van lezers zijn dus bedoeld alle personen die belangstelling hadden voor bijbellektuur in de landstaal. Dit éne gemeenschappelijke

kenmerk is voor die tijd belangrijk genoeg om de bezitters ervan ditmaal tot één categorie te rekenen.

Over de lezers van onze oudste bijbelteksten hebben we geen zekere berichten. We kunnen slechts vermoeden, dat — wanneer we van de souters afzien — ze wel gezocht moeten worden onder de leden van die stand, die ook later het meest zich met in het Diets vertaalde bijbellektuur zou bezighouden: de geestelike stand. Het zou geenszins onmogelijk zijn dat begijnen in de 13de eeuw reeds in bezit waren van dergelijke teksten. Hun inrichtingen werden later in de regel bestuurd door Dominicaners of Franciscaners en de zusters ontvingen van dezen wellicht de vertalingen. Met bewijzen is dit evenwel niet te staven. Wel weten we dat een groot gedeelte der bijbelhandschriften eigendom is geweest van zusterkloosters, die tot verschillende orden behoorden. Dit geldt zowel van de zuidelijke als van de noordelijke vertalingen. Een aantekening, in het handschrift aangebracht, licht ons daaromtrent veelal in. Men kan enkele vinden bij Van Druten, p. 175—180. Ook catalogi van nonnenkloosters bevatten in de regel vertalingen van Schriftgedeelten, zoals blijkt uit de boekenlijst van het St. Barbara-klooster te Delft ¹⁾ en van het klooster der Rijke-Claren te Gent, ²⁾ welk laatste, behalve 8 *zoutre's* ook *.i. vlaemschen ewangelie boeuc* en een exemplaar van de *epistelen ende ewangelien* bezat. ³⁾ — In mannenkloosters waren deze teksten eveneens meermalen aanwezig, wat niet te verwonderen is, omdat ze daar in de regel ontstonden. Ten behoeve van de lekebroeders, conversen enz. werden zulke vertalingen vervaardigd in het Rookklooster en te Windesheim. Een lijst van Dietse boeken uit het eerstgenoemde convent bevat altans verscheidene bijbelteksten. ⁴⁾ Ook te Groenendaal hadden zij bijbelteksten in bezit, soms eigenhandig geschreven. In hs. Brussel 832 (2992—93) dat, behalve gebeden, ook de zeven boetepsalmen (f. 5—10) en een onvolledige perikopenverzameling bevat (f. 55—123), vinden we aan het einde de volgende aantekening: „Dit boeck hoert toe den clooster van Groenendael in boss van zonien ghelegghen .ij.

¹⁾ W. Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft*, Verh. der Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk., I (1858), p. 24.

²⁾ Leonard Willems, *De boekeninventaris van het klooster der Rijke-Claren te Gent in 1508*, Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, 1912, blz. 190.

³⁾ Vgl. verder Ebbinghe Wubben, *Vert. O. T.*, p. 138.

⁴⁾ W. de Vreese, *De Dietsche boeken van 't Rookklooster omstreeks het jaar 1400*, Album Kern, 1903, p. 397—403.

mylen van Brussel ende is vercreghen by bruer Hendrick Herst leeckbroeder aldaer ierst cleermaker ende namaels reyntmeester. De welke starf int iaer ons heeren M.D. ende XVj, den XXVj dach van mey. Bidt voor die zielen sonderlinghe ghij die hier in leest Ende desen boeck heeft bruer Gerick Herst selver met sijnder hant ghescreven Ende nu behoort hy tot bruer Peeter van der Borchwalle scoemaker van Groenendale etc."

Maar niet alleen „leekbroeders", ook leken lazen bijbelteksten in de volkstaal. Indirect wordt dit reeds bewezen door de pleidooien, waarin zij in bescherming genomen werden tegen sommige leden van de geestelijkheid, die daaraan paal en perk wilden stellen. Direct kan men zich van dit feit overtuigen door te constateren dat verschillende handschriften eenmaal het eigendom geweest zijn van meer of min aanzienlike burgers. Het Brusselse hs. 476 (15054) was vroeger bezit van het Brugse geslacht Van Gruythuyse. Eenvoudiger burgers van het welvarende Vlaanderen hadden in hun private boekerij, die uiteraard gering van omvang was, eveneens een Diets lectionarium. Zo vermaakte de Gentse handschoenmaker, Lodewijk de Beer, in 1358 aan Jan van Woelputte „eenen bouke die men heet *Bestiaris*¹⁾, ende .i. *Lucidarius*, eenen *Martijn*, eenen dietsche van den *Lantheeren* ende den *ewangelien in Vlaemsch*"²⁾. De weduwe van Gijsbrecht de Coninc, die evenals Lodewijk de Beer behoorde tot „de neringen", zoals De Potter ons mededeelt, legateerde in 1377 aan haar dochter „eenen zoutre omme scole mede te ghane ende der jn te learne."³⁾ Ook welvarende gildeleden konden zich dus de weelde veroorloven een handschrift met „ewangelien" aan te kopen.

Hoe kostbaar zulk een manuscript wel was, kan men te weten komen uit een aantekening in hs. Meerman-Westhreenen 16. Deze „duytsche bibel" werd in 1453 door „joffer Alijt lauwers" geschonken aan „den convent van sunte Agneten buten nymegen". De priorin van dit nonnenklooster stelt een boete van „hondert francijcsche olde schilde" vast, op te leggen aan een ieder die deze bijbel aan het convent zou „afhendich maeken".⁴⁾ Een

¹⁾ Is dit niet een aanwijzing dat de *Bestiaire d'Amour* al vroeg in Vlaanderen bekend was?

²⁾ Extract uit het *Weezenboek* over 1358—'59, f. 27^v, te vinden in Frans de Potter, *Gent, van den oudsten tijd tot heden*, IV, p. 164.

³⁾ *Weezenboek*, 1377—1378, f. 14^v. Zie t. a. p.

⁴⁾ Zie van Druten, p. 131.

ander aanzienlijk Noordnederlands burger, die zijn Dietse bijbel wegschonk, was Willem Heerman uit Leiden, die zijn exemplaar aan de stad vermaakte. Het kreeg een plaats in de Pieterskerk voor „alle goede eerbare mannen, die darin lesen ende wat goeds studeren willen.”¹⁾

Een eenvoudiger leek, die een historiebijbel in zijn bezit had, was „meester hughe gerijtz surgyn tot noirtich”, wiens naam voorkomt in het Londense hs. British Museum Add. 16951, dat het eerste gedeelte van de bijbel bevat.²⁾

Geletterde poorters namen niet zelden de moeite om zelf een verzameling bijbelteksten aan te leggen. Een echte compilatie van die aard is het Haagse handschrift 133 B 19, afgeschreven door Jacob de Groot Willemsz., barbier te Dordrecht. De verschillende delen van dit handschrift zijn resp. in 1503, 1508 en 1514 voltooid. Het bevat o. a. een Leven van Jezus met uitbreidingen, een „destructie van iherusalem”, een inkomplete bundel sermoenen, vergezeld van de bijbehorende evangeliellectiones en een perikopenbundel, teksten die van verschillende herkomst zijn.

Bij het onderwijs maakte men gaarne gebruik van een souter. Naast het boven medegedeelde extract uit het Gentse Weezenboek, kan men een uitspraak leggen als: „Een dochter . . ., die in oren sovenden jaer (wart) bevolen eenre geestlicker personen te leren . . ., die persone leerde den kinde die litteren ende daernaen den salter.”³⁾ De „meystersche” van deze „dochter” had waarschijnlijk de taak haar de psalmen uit het hoofd te laten leren, die immers van de getijden zo’n belangrijk bestanddeel vormen. De toenmalige onderwijsmethode eiste nu eenmaal een opzettelijk in het geheugen prenten van de leerstof, een methode waarvan het catechetisch onderwijs nog heden ten dage dankbaar gebruik maakt. Ook de Epistelen en Evangeliën werden op de scholen gelezen⁴⁾ en waarschijnlijk gememoriseerd, niet alleen in de Middeleeuwen, maar zelfs nog in de dagen van de Republiek. Het feit, dat sommige Schriftgedeelten bij opeenvolgende geslachten onuitwisbaar in het geheugen worden gegrift, is van niet te onderschatten betekenis.

¹⁾ Zie Kist in Nieuw Arch. v. Kerkgesch. II (1854), p. 239.

²⁾ Zie Pribsch, *Deutsche Handschriften*, II, S. 162.

³⁾ *Mnl. Wdb.* 6, 299, uit *Heiligenl.* 68.

⁴⁾ Vgl. A. Troelstra, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw*, (Gron., 1901), p. 31.

Het helpt verklaren waarom een nieuwere bijbelvertaling in de woordkeuze veelal onder de ban staat van een oudere.

De bijbelkennis onder leken werd bovendien nog bevorderd door voorlezing en bespreking van perikopen. Bekend is dat de Zwolse rector, Johannes Cele, zijn leerlingen tekst en uitleg gaf van de in het koor gelezen Epistelen en Evangeliën. Zijn lessen konden bijgewoond worden door burgers. ¹⁾ In het Kamper Weeshuis moesten volgens „Die Fundacie” van 1539 „alle hillijge vierdagen des middaghs dat Evangelium ende des avents die Epistel verduyschet van eene der geleersten wesekijnderen” gelezen worden. ²⁾ Koorknappen en weeskinderen leerden dus reeds vroeg de Schrift in eigen taal kennen.

De hier bijeengebrachte gegevens maken het duidelijk, dat de bijbel in de Middeleeuwen ook in lekenkringen geenszins een gesloten boek was. Uit de talrijke drukken, die in het einde van de vijftiende en in het begin van de zestiende eeuw werden bezorgd van de Epistelen en Evangeliën, mogen we opmaken dat er niet alleen onder geesteliken, maar ook onder leken vraag bestond naar de kerkelijk meest geraadpleegde bijbelgedeelten in de moedertaal. Men mag deze uitgave van Dietse perikopen zonder enige twijfel beschouwen als een vrij veel gelezen volksboek. ³⁾

¹⁾ Vgl. W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming* II, p. 271 en Schoengen, *Die Schule von Zwolle* I, p. 100, Anm. I.

²⁾ Cf. *Mnl. Wdb.* 8, 1683—4 en *Bouwstoffen*, p. 6. De vraag mag gesteld of dat 'verduyschet' betekent dat een van de begaafdsten weeskinderen een perikopenvertaling had gemaakt. Dit klinkt wel wat onwaarschijnlijk, als we bedenken in hoevele exemplaren de Noordnederlandse perikopenvertaling toen was verbreid. Moet men het dan zo opvatten, dat een van de knapste weesjongens uit een verdietst lectionarium mocht voorlezen?

³⁾ Zie M. F. A. G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise* (met vervolgen) en W. Nijhoff en M. E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540* (met aanvullingslijsten).

HOOFDSTUK II.

HET LEVEN VAN JEZUS.

§ I. ALGEMENE OPMERKINGEN.

Het stichtelijk proza der Middeleeuwen is rijk aan zgn. levens van Jezus. Prof. Moll heeft in zijn levensbeschrijving van Johannes Brugman ter toelichting bij een door deze geschreven leven van Jezus een uitvoerige bespreking gewijd aan de belangrijkste vertegenwoordigers van dit onderdeel onzer letterkunde.¹⁾ Hij wijst daar op de belangrijke plaats die deze veelgelezen geschriften in het geestelijk leven, vooral der kloosterlingen, hebben ingenomen. Er moet een grote invloed van zijn uitgegaan op het gedachten- en zieleven van menige kloosterzuster en -broeder.

Al heeft Moll niet alle levens van Jezus genoemd, omdat hij niet de beschikking had over al 't materiaal dat in aanmerking moest komen, zo mogen we toch met de schrijver de velerlei levens van Jezus indelen in twee hoofdgroepen.

Tot de ene groep behoren de levens, waarin het bijbelverhaal wordt aangevuld met tal van bijzonderheden, die ontleend zijn aan de nieuwtestamentiese Apocryphen en de overlevering, terwijl niet zelden overdenkingen of gebeden van de schrijver zelf daardoorheen gestrengeld zijn. Verder zijn de typologiese levens van Jezus ook hierbij te rekenen. Het evangelieverhaal dient hier slechts als het raam, waarbinnen dat alles wordt verweven tot een geheel, dat veelal weinig gelijkenis met de bijbeltekst vertoont. Vele van deze levens van Jezus zijn in oorspronkelijk Diets geschreven, andere zijn bewerkt naar het Latijn. Ze werden in de regel gebruikt als handleiding bij de persoonlijke overdenking van het leven en lijden van de Verlosser. De innig-vrome toon en de klare taal, waarin ze geschreven zijn, past geheel bij zoveel andere geschriften onzer Middelnederlandse mystiek.

Verreweg het grootste gedeelte der levens van Jezus is bij deze

¹⁾ W. Moll, *Johannes Brugman* (Amsterdam, 1854) deel II, pp. 1—97 en 253—407.

opmerking

groep onder te brengen. De behoefte die aan zulk soort lektuur bestond, blijkt niet alleen uit de vele handschriften, die in omloop geweest moeten zijn — een honderdtal is nog bewaard ¹⁾ —, maar ook uit de vele herdrukken, die *Dat boeck vanden leven ons liefs heren ihesu* heeft beleefd. Dit Bonaventura-Ludolphiaanse leven van Jezus, omstreeks 1400 in Noord-Nederland vertaald, werd wel het meest gelezen en dan ook al spoedig, in 1487, door de Goudse drukker G. Leeu ter perse gelegd.

Zonder het belang van deze teksten te onderschatten, menen we dat een afzonderlijke behandeling niet op de weg kan liggen van de latere geschiedschrijver der Mnl. bijbelvertaling, om de eenvoudige reden dat de naam bijbelvertaling op hen niet van toepassing is. Wel dienen ze geraadpleegd te worden bij de afbakening van de invloedssfeer der eigenlijke bijbelvertalingen. Het is zeer wel mogelijk dat de schrijvers, wanneer ze bijbelteksten in hun leven van Jezus verwerkten, daarvoor gebruik maakten van een reeds bestaande, veel gebruikte overzetting. ²⁾

De tweede groep, die Moll onderscheidt, wordt gevormd door die levens van Jezus, die uitsluitend gebaseerd zijn op de evangelie-tekst. De verschillende berichten, die de vier evangelisten hebben medegedeeld omtrent het leven van Christus, worden samengevat tot een harmonies geheel. Vandaar de naam evangeliënharmonie of concordantie. De Griekse naam is Diatessaron.

Het oudste Diatessaron was dat van Tatianus, die ± 170 zijn tekst samenstelde. Deze evangeliënharmonie werd na Tatianus' dood nog lange tijd gebruikt in de Syriese kerk om tenslotte plaats te maken voor de vier evangeliën. Van Tatianus' bewerking, een artistiek werk, was, zo meende men, niets over dan enkele commentaren benevens een vertaling in het Arabies. Hierin waren reeds enige wijzigingen aangebracht op grond van de vier evangeliën. De Arabiese harmonie werd later overgezet in het Latijn. Toen de Vulgata van Hieronymus algemeen gezag had verworven, heeft Victor van Capua deze Latijnse bewerking van het leven van Jezus verder in overeenstemming gebracht met de Vulgaattekst. Het is deze evangeliënharmonie — waarvan de Codex Fuldensis het oudste handschrift is — die in de Middeleeuwen algemeen aanzien genoot.

Nu zijn er verschillende Dietse handschriften die een soort-

¹⁾ Vgl. W. de Vreese in *Bibliotheekeleven* XVI (1931), p. 21 v.v.

²⁾ Dr. D. Stracke S.J., bereidt een studie over de vrijer bewerkte levens van Jezus voor, die we met belangstelling tegemoet zien.

gelijk leven van Jezus bevatten. Het aantal ervan is wel niet zo groot als dat der vrijere levens, die behoren tot de eerste groep, maar dat neemt niet weg dat ze te verdelen zijn in een viertal redakties. Deze staan niet geheel en al op zichzelf: ze zijn te herleiden tot één oervorm, die ons overgeleverd is in het Limburgse Leven van Jezus.

De bekendheid van deze tekst — er zijn drie uitgaven van verschenen, elk met een ander doel ondernomen, benevens een vertaling in modern Nederlands, voorwaar een eer die aan niet veel mnl. prozahandschriften, en zeker niet aan een vertaling uit het Latijn, te beurt valt — geeft ons het recht om voortaan te spreken van deze harmonie als van *het Leven van Jezus*. We willen hiermee geenszins de mogelijkheid ontkennen, dat er geen andere Dietse harmonie, in een geheel zelfstandige vertaling, bestaan heeft. In een volgend hoofdstuk zullen we zelfs gedeelten uit een harmonie ontmoeten in een geheel andere redaktie. We mogen trouwens a priori wel aannemen, dat van een zo veelvuldig overdacht gedeelte uit het leven van Christus als de Passie, naast de vrijere bewerkingen ook verschillende vertalingen vervaardigd zijn met de Vulgaattekst als grondslag. Ze waren bestemd voor partikulier gebruik of voor een kloostergemeenschap, maar grote verbreiding hebben zij niet gehad. Het aantal handschriften, die *het Leven van Jezus* in een of andere redaktie bevatten, is in vergelijking daarmee betrekkelijk groot. We willen ons in het vervolg uitsluitend hiertoe bepalen.

Het Leven van Jezus verdient om meer dan een reden een ereplaats in de reeks Dietse bijbelvertalingen. De meeste vroegere onderzoekers waren zich de betekenis van deze tekst vrijwel niet bewust. Eerst het onderzoek van het laatste decennium heeft licht geworpen op het ingewikkeld kompleks van vraagstukken, dat zich voordoet bij een nadere beschouwing van de verschillende redakties en het ontstaan van de oorspronkelijke tekst. Wanneer wij ons op dit gevaarlijk terrein even zullen wagen, dan kunnen wij hoogstens voortbouwend op het werk van bevoegder onderzoekers, aanvullende bijzonderheden mededelen en hopelijk iets meer klaarheid scheppen inzake de verwantschapsverhoudingen der codices. Een volledige behandeling zou de stof leveren voor een monografie en kan pas dan ondernomen worden, wanneer alle bewaard gebleven handschriften of fragmenten bekend gemaakt, beschreven en gekollationneerd zijn.

Het lijkt niet onnodig aan onze opmerkingen een opsomming der handschriften te laten voorafgaan en daaraan een historische uiteenzetting te verbinden van de literatuur, die daarover is verschenen. Voorlopig bespreken we alleen de boeken en artikelen, die voor het onderzoek van de vertaaltechniek van belang zullen blijken.

§ 2. STAND VAN HET ONDERZOEK.

In 1828 kreeg Prof. G. J. Meyer, toen nog hoogleraar te Leuven, door toedoen van de Duitse oudheidkenner Mone een ongedateerd perkamenten handschrift in handen, inhoudende een Leven van Jezus en afkomstig uit de oude Benedictijnerabdij van St. Truyen. Het berustte en berust nog op de universiteitsbibliotheek van Luik (L). Meyer hield het manuscript voor dertiende-eeuws, enkele latere onderzoekers zijn van mening dat het ± 1350 ¹⁾ afgeschreven moet zijn. — Deze Dietse evangeliënharmonie wordt voorafgegaan door een merkwaardige proloog en gevolgd door een capitularium, terwijl de tekst zelf opgehelderd wordt met glossen en exposities, die deels in margine of interlineair zijn aangebracht. In 1835, na zijn overplaatsing naar Groningen, bezorgde Meyer van dit Leven van Jezus een voor zijn tijd uitmuntende uitgave.²⁾ De tekst deed hem denken aan de tijd en het milieu van Maerlant en trof hem door de „zuivere, eenvoudige schoone taal.” Voorts vestigde hij in zijn inleiding de aandacht op de vele afwijkingen van de Vulgaattekst, die naar zijn mening het werk van de schrijver waren. Een uitvoerige kommentaar plus een glossarium besloten deze eerste uitgave.

Een jaar later, in 1836, bracht Mone verslag uit over een fraai geschreven Stuttgarts handschrift, dat eenmaal deel had uitgemaakt van de vermaarde Comburgse boekerij (S). Deze perkamenten codex, blijkens een aantekening van de afschrijver, zekere Franse Scavijn, voltooid in 1332, is „een onzer oudste gedateerde

¹⁾ Kern, *Limb. Serm.*, p. 12: „1e helft 14e eeuw”. De Vooy's, *Ts.* 43, 220: „ ± 1350 ”. De Vreese, *Paradox over den grooten nood der Nederlandsche philologie* (Hand. Mij. Ned. Lett. 1933, p. 31) dateert het: „ongeveer uit het midden der 13de eeuw” en rekent het tot „de oudste Nederlandsche litteraire handschriften”.

²⁾ G. J. Meijer, *Het Leven van Jezus, een nederlandsch handschrift uit de dertiende eeuw* (Groningen, 1835).

handschriften." ¹⁾ Een kalender der Noordfranse bisdommen gaat eraan vooraf. Achter het handschrift is een tafel met de Latijnse initia der evangelieperikopen, met verwijzingen naar de bladen waar men de vertaling kan vinden. ²⁾ Blijkbaar werd deze codex in de praktijk ook als lectionarium gebruikt, wat zoals we nog zullen zien, met de meeste handschriften het geval is geweest. Mone toonde in zijn opstel aan dat de tekst wel overeenkomst met L vertoonde, maar evenzeer verschil. Alle glossen en exposities bv. waren verdwenen.

In zijn Nalezingen op het Leven van Jezus, ³⁾ die Meyer in 1838 tegelijk met enige andere taalkundige studiën liet verschijnen, heeft hij getracht de verhouding tussen L en S vast te stellen. De aard der verschillen en niet het minst de omstandigheid dat oudere woorden door latere in het „afschrift" waren vervangen, deden hem de prioriteit aan L toekennen. S zou L van zijn toevoegingen hebben gezuiverd. De scherpzinnigheid van Meyer zag reeds in L een artistieke eenheid!

Het was 1854, toen de kerkhistoricus Moll in het bovengenoemde boek over Brugman een kort overzicht gaf van de inhoud van L. Hij noemt daar terloops een Haags handschrift (**H**) van 1473, dat volgens hem een „soortgelijke tekst" bevatte. Het was in bezit geweest van het nonnenklooster te Maeseyck in N.-Limburg, waar het blijkens de aanwijzingen bij de tekst ook als evangelieboek werd gebruikt. Moll was er blijkbaar onkundig van dat de inhoud, behoudens de dialektiese verschillen, het meest met S overeenkwam. ⁴⁾

De Dietsche Warande van 1858 (3e jaargang, 240—241) bracht van de hand van J. J. Nieuwenhuizen een afdruk van enige fragmenten in zijn bezit, tans toebehorende aan de Gentse universiteitsbibliotheek (**W**). Volgens een inliggende aantekening van Prof. De Vreese zijn deze perkamenten stroken afkomstig uit de eerste jaren van de 14de eeuw.

Een beschrijving van een 15de-eeuwse papieren codex, afkomstig uit de bekende verzameling Arnswaldt (**A**) ⁵⁾ en tans

¹⁾ De Vreese-Gaillard, *Dietsche kalenders*, in Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde XXIV (Gent 1910), p. 15.

²⁾ Vgl. Mone, *Anz. d. Teutschen Vorzeit* VI, 487.

³⁾ G. J. Meijer, *Nalezingen op het Leven van Jezus* (pp. 6 en 14).

⁴⁾ W. Moll, *Johannes Brugman II*, (Amsterdam, 1854), Bijlage I, p. 253—254.

⁵⁾ Maurer, *a. w.*, p. 60.

eigendom van de Pruisiese staatsbibliotheek, is in 1884 gemaakt door Al. Reifferscheid.¹⁾ Deze tekst, die alweer aanwijzingen voor het vinden van de evangeliëlessen bevat, heeft in Nederlandse onderzoekingen nog geen rol gespeeld. Zoals blijken zal, is het een vertegenwoordiger van de S-groep.

De na de uitgave van Meyer voor de dag gekomen teksten leenden zich uitstekend voor vergelijkende dialectstudie. De L-tekst werd bv. door Kern in de Klank- en Vormleer der Limburgsche Sermoenen menigmaal ter vergelijking aangehaald en gelokaliseerd in de buurt van Truyen. In 1895—98 bezorgde Bergsma een parallelafdruk van S en L, met mededeling van de voornaamste varianten uit H en herdruk van de W-fragmenten.²⁾ Het lag blijkbaar in de bedoeling van de uitgever nog meer teksten te publiceren, o. a. de Dietse bewerking van het Bonaventura-Ludolphiaanse leven van Jezus. De reeks bleef evenwel onvoltooid. Het uitblijven van een inleiding laat ons in het onzekere omtrent Bergsma's standpunt inzake de prioriteitskwestie. Wanneer we mogen afgaan op de volgorde, waarin de twee belangrijkste redakties naast elkaar staan afgedrukt: S op de linker, L op de rechter bladzijde, en op de vergelijking van S met de Vita Christi van Victor van Capua, dan zag hij in S de oorspronkelijke tekst, in L een vrije omwerking daarvan.

De Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling die terzelfdertijd door Ds. H. van Druten afleveringsgewijze werd uitgegeven, was in 1896 gevorderd tot het hoofdstuk De Lectionaria en de Evangeliën-Harmonieën.³⁾ Het enige nieuwe wat we hier vinden, is de vermelding van twee versies, die van de tot nog toe bekende afwijken: 1e. de evangeliënharmonie, aangevuld met stukken Historia Scolastica, die voorkomt in verschillende handschriften van de zgn. bijbel van 1360 (1360); 2e. een 15de-eeuws Utrechts papieren handschrift (**Utr.**), in de handschriftenkatalogus onder 1009 verkeerdelijk aangeduid als Epistelen en Evangeliën, in werkelijkheid een Leven van Jezus. De vergissing is begrijpelijk, omdat ook deze harmonie, evenals trouwens 1360, dienst kon doen

¹⁾ Al. Reifferscheid, *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 10, 1884.

²⁾ Dr. J. Bergsma, *De Levens van Jezus in het Middelnederlandsch* (Leiden 1895—98). *Bibl. v. Mnl. Letterk.*

³⁾ H. van Druten, *Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling* (Leiden, 1896), pp. 274—307.

als evangeliarium. In het Theol. Ts. 37, 111—137 is door Prof. De Vooy's reeds gewezen op de onoordeelkundige verwerking van het materiaal in Van Druten's boek. De wijze, waarop Van Druten 1360 en Utr. met elkaar en met andere vertalingen vergelijkt, brengt ons weinig verder.

(1896)

In hetzelfde jaar 1886 beschreef R. Priebisch in zijn *Deutsche Handschriften in England I* (1896), pp. 18—20, een merkwaardig handschrift uit de universiteitsbibliotheek van Cambridge (C), in het begin van de 14e eeuw afgeschreven door twee kopiïsten. Blijkens het dialect van de proeven, die in de Anhang van beide handen worden gegeven, was de eerste een Duitser, de ander een Nederlander. Priebisch veronderstelt, dat de Duitse monnik in een Nederlands klooster vertoefd heeft. — In deel II, p. 233—236 beschrijft hij een Londens perkamenten handschrift, van 1488, dat van f. 117a—186b een evangeliënharmonie met glossen uit de *Historia Scolastica* bevat (**Lond.**). Schr. vergeleek de tekst met S en L en konstateerde een nauwe verwantschap met S, ofschoon het handschrift vele glossen met L gemeen had. De vaak breedvoerige glossen uit de *Historia scholastica* hield Priebisch voor jongere inlassingen.

De belangstelling voor evangeliënharmonieën in de landstaal bleef intussen niet beperkt tot de taalkundigen. Duitse, Zwitserse en Engelse theologen, die zich met Diatessaronstudie bezig hielden, raadpleegden geregeld de middelhoogduitse en -engelse teksten wegens hun merkwaardige lezingen. Zij vestigden ook de aandacht op mnl. codices als L en C, Zahn betrok ook S in het onderzoek, maar verder dan het vermoeden van laatstgenoemde geleerde, dat er een Oudlatijns Diatessaron moest bestaan hebben, die in zeer nauwe betrekking stond tot de oorspronkelijke Tatianus-tekst, was men nog niet gekomen. Het onderzoek scheen op dood spoor geraakt te zijn, totdat Dr. D. Plooy, die bijgestaan door Dr. J. Rendel Harris, de hand nog eens aan de ploeg geslagen had, in 1922 de voor nieuwtestamentici opzienbarende ontdekking deed dat L de Dietse vertaling moest zijn van de lang gezochte Diatessarontekst. De Latijnse tekst, die tot model had gediend, was een voortzetting van een Oudlatijns Diatessaron, dat vóór Hieronymus, ja zelfs vóór de Oudlatijnse evangeliën, bestaan had. En daaraan lag weer een Oudsyries Diatessaron ten grondslag, de oertekst van Tatianus, die dus niet in het Grieks was opgesteld, gelijk men had vermoed. De bouw van Tatianus' Diatessaron is

in L het best bewaard en Plooy meent hier ook nog tal van Oudlatijnse en Oudsyriese lezingen te kunnen aanwijzen, waartoe hij gebruik maakt van oude kommentaren en de Arabiese vertaling. Een groot deel van de exposities in L zou eveneens een zeer hoge ouderdom hebben. ¹⁾

De verhouding van L tot S werd nu volkomen duidelijk: de S-redaktor had hetzelfde gedaan als indertijd Victor van Capua, nl. een Tatianustekst wijzigen naar de Vulgata. De geschiedenis had zich dus herhaald!

Plooy bewees verder dat het Leven van Jezuz reeds aan Maerlant bekend geweest moet zijn, in een ander handschrift. In zijn Rijmbijbel treft men nl. eenzelfde schrijffout *porter* i. p. v. *potter* aan, die ook L heeft (vgl. Plooy, *A primitive text*, p. 31). De vertaler meent Prof. Plooy te mogen zoeken in de kringen der Begijnen, die juist in het midden van de 13de eeuw een bloeitijd kenden in het bisdom Luik. De Limburgse oorsprong staat dus voor hem vast. 15

Tegelijkertijd werd ook van taalkundige zijde deze tekst weer in studie genomen. In 1923 kwam Prof. De Vooy's langs de weg van een woordgeografies onderzoek eveneens tot het resultaat dat S een verjongde vorm van L moet zijn. ²⁾ De woordvoorraad van S bevat heel wat minder vreemde en archaïstiese woorden dan die van L. Op grond van het woordgebruik komt schr. tot het resultaat dat de taal geheel past in de sfeer van Maerlant. De Limburgse klank- en taalvormen zijn slechts een vernis, door een afschrijver aangebracht over de oorspronkelijk Vlaamse onderlaag van de woordenschat. — Er wordt door schr. tevens melding gemaakt van S-fragmenten in het „hs. van 1348” en in hs. Egerton 2188 van het Brits museum (**Eg.**), een perikopenverzameling. ||

De konklusies die Plooy meende te mogen maken uit zijn vondst, werden door enkele nieuwtestamentici niet ten volle aanvaard. Wel moest men erkennen, dat tans het bewijs was geleverd dat er vóór Hieronymus een Oudlatijns Diatessaron had bestaan, dat nog vele herinneringen bevatte aan de Tatianustekst zelf, ←

¹⁾ Voor nadere bijzonderheden zij verwezen naar:

Dr. D. Plooy, *A primitive text of the Diatessaron* (Leiden, 1923).

„ *A further study of the Liège Diatessaron* (Leiden, 1925).

„ *Die heutige Lage des Diatessaronproblems in Oriens Christianus*, Dritte Serie, I, S. 202 ff.

„ *Traces of Syriac origin of the Old-Latin Diatessaron* (Amsterdam 1927).

²⁾ De Vooy's, *Ts.* 43, 219—223.

maar verder durfde men niet gaan. Een der opponenten, Jülicher ¹⁾ verklaarde de vele afwijkende lezingen van L als vrijheden van de Dietse vertaler.

In het *Literaturblatt für germanische und romanische Philologie* 1926, 150—155 heeft de Bonnse hoogleraar Th. Frings de studies van Plooy en Jülicher beoordeeld. Met behulp van mnl. bewijspplaatsen toont schr. aan dat verschillende syriasmen, die Plooy in L aanwijst, evengoed te verklaren zijn als gewone mnl. stijleigenaardigheden. De vrijheid die de vertaler zich veroorlooft is groter dan Plooy denkt. Daarom acht Frings het nodig dat eerst de woordvoorraad, zinsbouw en stijl zorgvuldig bestudeerd worden. En het eigenlike onderzoek kan verder pas beginnen wanneer alle beschikbare handschriften nauwkeurig met elkaar zijn vergeleken. Blijkens de stamboom, die schr. bij voorbaat opstelt, beschouwt hij de in L overgeleverde redaktie *niet* als de oertekst. In dit opzicht sluit hij zich aan bij Jülicher. Zowel L als S zouden ontsproten zijn uit een Vlaamse *LS-versie, die voor 1271 bestaan moet hebben en op zijn beurt weer een afschrift was van N, het werk van de Nederlandse vertaler van het (Oud-)Latijns Diatessaron. Frings deelt namelijk de mening van De Vooy's, dat L middellik of onmiddellik teruggaat op een Vlaams origineel. Hij voegt bij de in Ts. 43 genoemde Vlaamse woorden nog een reeks andere, die onmogelijk uit de pen van een 14de eeuws Limburger hadden kunnen vloeien.

In de jaren 1924—1925 werd door Prof. Van Ginneken op verzoek van Prof. Plooy een onderzoek ingesteld naar de oorsprong van de L-redaktie. Plooy achtte om „kerkhistorische redenen” een Vlaamse afkomst minder waarschijnlijk dan een Limburgse. Wellicht was het mogelijk L nauwkeurig te lokaliseren. Lukte dit, dan bestond er mogelijk kans de Latijnse Diatessarontekst zelf terug te vinden. Van Ginneken sloeg bij zijn onderzoek een andere weg in dan De Vooy's. Door een vergelijking met de hedendaagse dialecten, die nog veel oud taalgoed bezitten, hoopte hij de plaats, waar de oertekst vervaardigd was, nauwkeurig te kunnen bepalen. Daartoe plaatste hij in enkele Noord- en Zuidnederlandse bladen ²⁾

¹⁾ A. Jülicher, *Der echte Tatiantext*, *Journal of Biblical Literature* 43 (1924), 132—171.

A. Jülicher, *Ein neu entdecktes Leben Jesu*, *Die Christliche Welt* 38 (1924), 162—169.

Het eerstgenoemde artikel stond niet tot onze beschikking, aangezien pogingen het door bemiddeling van een Ned. bibliotheek te raadplegen, schipbreuk leden.

²⁾ Jac. van Ginneken S.J., *Dialectstudie-Tekstkritiek. Wetenschappelijke samenwerking van Noord en Zuid*. Feuilleton in de *Brusselse Standaard* van 2 en 3 April 1925, overgenomen uit *De Nieuwe Eeuw* van Kerstmis 1924.

twee vragenlijsten. Hierin waren verschillende taalvormen en woorden uit de belangrijkste redakties van het L. v. J. opgenomen en werd gevraagd welke vormen nog voortleefden „onder het gewone volk” in Vlaanderen, Zuid-Brabant en België Limburg. Voorzover wij weten zijn de resultaten van dit onderzoek nog niet bekend gemaakt. | !

Een leerlinge van Prof. Van Ginneken, ^{me}T. van Kersbergen gaf in 1926 een vertaling in modern-Nederlands uit, ten einde dit Leven van Jezus bekend te maken onder een groter publiek. ¹⁾ De hoge letterkundige waarde van deze oude prozavertaling rechtvaardigde zo'n uitgave volkomen. || x

Op het ogenblik verschijnt een voor theologen bestemde derde uitgave van L, voorzien van een volledig tekstkrities apparaat en een vertaling in het Engels, in opdracht van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen bezorgd door D. Plooy en C. A. Phillips. ²⁾

§ 3. OPMERKINGEN OVER VERTAALTECHNIEK EN STIJL VAN L EN S.

I. MOEILIKHEDEN BIJ HET ONDERZOEK.

Zullen we bij de Westvlaamse Epistelen en Evangeliën een korte beschrijving van taal en vertaaltechniek kunnen geven, zo wordt ons dit bij L uiterst moeilijk gemaakt door het gecompliceerde van de gehele overlevering. Zoals we nu weten moeten we in L waarschijnlijk onderscheid maken tussen twee taallagen: de Westlimburgse klank- en taalvormen, benevens enige weinige Limburgse woorden, en daaronder een Vlaamse woordenschat. De taal- en klankvormen zijn reeds door Kern gelokaliseerd in West-Limburg. Een Benedictijner monnik was dus wel de kopiïst. Op de woordvoorraad zullen we nader ingaan bij de bespreking van het ontstaan van de L-redaktie. ||

¹⁾ *Het Leven van Jezus, naar het Middellimburgsche handschrift van Sint Truyen uit den 14e eeuw vertaald* door T. van Kersbergen, met een inleiding van Prof. Jac. van Ginneken S.J. (Publicaties der afdeling Nederlandsch van het instituut nieuwe letteren aan de Nijmeegsche Universiteit, 2e deel, afl. één) Nijmegen, Utrecht, 1926.

²⁾ *The Liège Diatessaron*, edited with a textual apparatus by D. Plooy and C. A. Phillips. English translation of the Dutch text by A. J. Barnouw. Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afdeling Letterkunde. Nieuwe Reeks, Deel XXIX, no. 1 en 6, (Amsterdam 1929 en 1931).

Het onderzoek van de vertaaltechniek kan eigenlijk niet naar behoren worden verricht, zolang de Latijnse Diatessarontekst, waarvan de vertaler zich bediende en die belangrijk afweek van de Vulgaat, niet is teruggevonden. De aan de Vulgata aangepaste evangeliënharmonie van Victor van Capua is voor ons doel eigenlijk onbruikbaar.

De grote vraag, voor theologen van nog groter gewicht dan voor taalkundigen, is: hoe moeten wij ons de verhouding denken van L tot zijn grondtekst? Gelijk bekend is, heeft Tatianus, toen hij de tekst der evangeliën samensmolt tot een doorlopend verhaal, daar korte toelichtingen aan toegevoegd, de tekst uitgebreid en aldus een smaakvol geheel tot stand gebracht. Volgens Plooy heeft nu de Dietse vertaler zonder een „slaafsch-letterlijke overzetting” te leveren toch zijn Latijnse tekst „in fijne nuances getrouw” vertaald. Ook verschillende exposities en een groot deel van de proloog zouden afkomstig zijn van Tatianus. Een rekonstruktie van het Latijnse Diatessaron durft hij niet aan, want in 1929 geeft hij toe: „In rare cases only can we be absolutely sure about the underlying Latin word which the Dutch represents, and about the order of the words presupposed in Latin by the Dutch text. The Dutch text moreover is in numerous cases paraphrastic. We cannot simply dismiss these paraphrases as freedom of the Dutch translator, because on several occasions we can prove that the paraphrase is Tatinic in origin; but in many other cases we are left in the dark.”¹⁾

Eigenlijk is het voor de nieuwtestamentici te betreuren dat de vertaler zulk voortreffelijk werk heeft geleverd. In een zo vloeiende, goed leesbare vertaling moet de kunstenaar wel menigmaal een eigen weg gegaan zijn. Ware zijn overzetting uitgevallen als die die van sommige gedeelten in de Westvlaamse perikopenvertaling of in de Brabantse evangeliën, dan kon men met meer zekerheid de grondtekst vaststellen.

Dat de verdiensten van de vertaler zeer groot zijn, ja, dat we uit een oogpunt van vertaalkunst hier met een meesterwerk te doen hebben, is iets dat reeds werd ingezien door Meyer, en later door alle anderen die deze vertaling hebben bestudeerd. We halen hier het van juist inzicht getuigend oordeel van Te Winkel aan: „Ziet men het wel wat overvloedig gebruik van bastaardwoorden over

¹⁾ Plooy-Phillips, *The Liège Diatessaron*, Part I (Amst. 1929), p. IX.

het hoofd, dan kan men het gerust een voorbeeld van helder en ongekunsteld Dietsch proza noemen, boeiend door frischheid en natuurlijkheid, zonder ooit tot platheid te vervallen, zoodat de verheven eenvoud der evangeliën misschien in geene enkele andere Nederlandsche vertaling, van welken tijd ook, zoo duidelijk uitkomt als in dit geschrift. Vooral de op zichzelf staande verhalen, de gelijkenissen, zijn zoo boeiend verteld, dat zij alle in een bloemlezing van Nederlandsch proza eene plaats zouden verdienen. Opmerkelijk is het ook, dat de taal zooveel minder van onze tegenwoordige schrijftaal, ja zelfs van onze spreektaal afwijkt, dan die welke wij ook in de meest prozaische rijmwerken der middeleeuwen vinden: een bewijs dat men zeer goed lossen en gemakkelijker Nederlandsch kon schrijven, dan het grootste deel der werken van door rijm dwang belemmerde middeleeuwsche dichters zou doen vermoeden." ¹⁾

Nu de grondtekst, die wij als uitgangspunt bij de studie van de vertaalkunst in L nodig zouden hebben, helaas verloren is, zijn we wel gedwongen om van de vertaling zelf uitgaande in bonte rij enkele veelvuldig voorkomende stilistische en syntaktische verschijnselen aan te stippen. We zullen dan, waar 't pas geeft, de verdiensten van de vertaling laten uitkomen. Wel is waar lopen we bij deze methode gevaar in de vertaler te prijzen wat in werkelijkheid te danken is aan de woordkunst van Tatianus, maar zonder aan deze laatste te kort te doen, mogen we toch de wijze van verdietsing geheel op rekening stellen van de onbekende kunstenaar. Een middelmatig vertaler, en zeker een die leefde in het midden der 13de eeuw, toen de vertaalkunst pas in het beginstadium van z'n ontwikkeling was, had van het Diatessaron misschien wel een woordelijk getrouwe kopie ²⁾ in de landstaal kunnen leveren, maar daarvan in geen geval een nieuw kunstwerk kunnen scheppen.

De afwezigheid van een grondtekst belet ons niet om zoveel mogelijk de naar de Vulgata gekorrigeerde S-redactie en de Vulgata zelf als *vergelijkingsmateriaal* te gebruiken. ³⁾

We verkrijgen, door op deze wijze van de nood een deugd te maken, een wel niet geheel betrouwbare, maar toch bruikbare maatstaf bij de beoordeling van de verdiensten der vertaling. De

¹⁾ Te Winkel, *Ontwikkelingsgang* ² II, (Haarlem 1922), p. 163.

²⁾ Vgl. de ohd. „Tatian”, uitgegeven door E. Sievers.

³⁾ Jülicher heeft in de aangehaalde artikelen aan de hand van enkele voorbeelden de vertaalkunst in L reeds geprezen.

kans is immers niet gering, dat een groot deel van de „vrijheden”, die we zullen signaleren, van de vertaler afkomstig zijn. ¹⁾ Maar juist deze zelfde omstandigheid, dat we per slot van rekening geen vaste grond onder de voeten hebben, moet ons doen afzien van de op zichzelf zo aanlokkelijke taak een gedetailleerd verslag te geven van de vertaaltechniek. We zullen ons dienen te bepalen tot de meest in 't oog lopende verschijnselen.

Evenmin gaan we over tot een beschrijving van de taalvormen in L, aangezien in de Inleiding van Kern's uitgave der Limburgsche Sermoenen de belangrijkste reeds zijn verwerkt en het Westlimburgs, „Truyens” karakter is vastgesteld. Bovendien verwijzen we naar Van Veerdeghem's uitgave van het Leven van Sinte Lutgart, ²⁾ naar een handschrift dat in dezelfde tijd en omgeving is gekopieerd als de Luikse evangeliënharmonie; de taalvormen van beide teksten vertonen een treffende overeenkomst.

2. DE VORM VAN DE ZIN.

Opmerkelijk groot is het aantal woordjes als *so*, *oc*, *mar*, die het hunne er toe bijdragen dat deze vertaling zulk een frisse, eenvoudige indruk teweeg brengt. Het *so* dat een onderwerp aankondigt en dat blijkens de bewijspplaatsen die Verdam vermeldt, ³⁾ in de Vlaams-Brabantse litteratuurtaal zeer gewoon was, treft men in elk caput aan ⁴⁾: *op eenen tyt so quam die man* (141⁹), *op enen saterdach so sat Ihesus* (141¹⁶⁻¹⁷), *aldaer so was en wyf* (141¹⁷; vgl. ons 'daar zo'!), *alse Ihesus dat wyf versach so rip hise* (141²⁰), *altehant so rechtte si hare op* (141²¹) en nog een viertal gevallen treft men alleen al aan in cap. 141! Het lijkt geen twijfel of zulke woordjes behoren ook thuis in de „spreektaal”, waarvan de vertaler immers, zoals Te Winkel met enige verbazing konstateerde, niet afkerig is. De geringe afstand die er tussen de taal van de dagelijkse omgang en de geschreven taal in 't mnl. bestaat — trouwens een algemeen

¹⁾ Het zou toch wel toevallig zijn, dat het springlevende Nederlands dier vrije vertalingen in laatste instantie niets anders zou zijn dan in Dietse woorden gehuld Oudsyries. Of was voor Tatianus de taal der Evangeliën ook te kompakt? Maar ook dan nog blijft het raadsel dat zijn omschrijvingen zich zo wonderwel verenigen met die van het Dietse taalgebruik.

²⁾ Inleiding, pp. XLII—XLVI. ³⁾ *Mnl. Wdb.* 7, 1441—1443.

⁴⁾ De getallen tussen haakjes vermelden bladzijde en regel waar in Bergsma's uitgave de gegeven voorbeelden te vinden zijn.

bekend verschijnsel — openbaart zich hier verder in de aanduidende hervatting van het onderwerp of voorwerp, die logies onnodig, maar psychologies verklaarbaar is: *want hare werke die sijn boese* (165¹⁰), *de phariseus hi stont* (161²⁶), *want mine redene die ne valt in u herte niet* (181³⁰), *want de saelde die comt van den yoeden* (115¹), *mar de quade knecht die segt* (217¹⁸), *ende har gheldt dat quistte hi* (159³¹), *Moyes hi bescreef u* (143²⁴). Kenmerkend is voor S, dat de redaktor bij zijn omwerking al deze woordjes met zorg heeft weggewerkt, met het gevolg dat zijn versie aanmerkelijk aan levendigheid moest inboeten.

Wat de wordschikking van de bijzin betreft, volgt ook hier, evenals in Wvla., de persoonsvorm veelal onmiddellik op het subject, vooral in betr. bijzinnen als: *Onse vader die best in de hemele* (47³⁶), maar ook: *so wie so laett hus ochte bruder* (147¹¹). Deze volgorde treft men op iedere bladzijde aan.

De samenhang tussen de delen van samengestelde verba werd nu en dan nauwer gevoeld dan bij ons: *doe hiven se op hare oghen* (125³⁸), *so namense hem af din mantel* (225²³⁻²⁴). In: *men sal slaen den herde* (229¹³) nemen we eveneens waar hoe de delen van het praedikaat somtijds niet van elkaar gescheiden worden. Dezelfde typiese woordvolgorde zullen we ook in Wvla. waarnemen.

Een syntakties verschijnsel, dat in L heel gewoon is, is het naar voren schuiven van het objekt, wanneer dit een (onbeklemtoond?) voornaamwoord is: *doe sprac hare noch dingel toe* (9⁷), *volgh mi du* (65¹⁹), *dat mi Herodes dreigt te doedene* (127²⁶⁻²⁷), *alse dat sine yongren hoerden* (129³⁰), *so vingense der vesche so vele dat se har nette nin conste gedragen* (37⁷⁻⁸), *want wi hebben vernomen dat di Herodes doeden welt* (127¹⁹⁻²⁰), *van dire uren vorwert so hilt se die yongre over sire moeder* (259⁴⁻⁵), *broet van den hemele sendde hen Got tetene* (105⁷). — Voornaamwoorden, die in de 2e naamval afhankelijk zijn van andere woorden, worden vóór deze geplaatst: *harre nienegeen* (115¹⁰), *ure igewelc* (141²⁷) enz.

Samengestelde zin.

Het verschil tussen L en S treedt duidelijk aan de dag bij de behandeling van Lat. doelaanwijzende bijzinnen, ingeleid door *ut*. Waar L telkens door een in het verband goed passende vrijere vertaling de herinnering aan de Lat. konstruktie wegbant, volgt S weer het Latijn op de voet door een vertaling met *dat*. Bv.:

L (191 ²⁻³)	S	Vulg. (Joh. 10, 31)
so namen si steene ende wouden ne steenen	Doe namen die joden stene dat sine steenden	Sustulerunt lapides Judaei <u>ut</u> lapidarent eum
(183 ³⁰⁻³¹)		(Joh. 8, 59)
Doe namen die yoden steene omme hem te steinne	doe begrepen die joden stene dat sine worpen	Tulerunt ergo lapides <u>ut</u> jacerent in eum
(119 ³⁵)		(Joh. 5, 40)
/ <u>om</u> dat eeusche leven te verwervene	dat gi dat leven hebt	<u>ut</u> vitam habeatis
(119 ²⁵)		(Joh. 5, 34)
Mar dese wart seggic u om dat ic beghere dat ghi behouden blijft	mar ic seggu dit dat gi behouden blijft	sed haec dico, ut vos salvi sitis
(257 ¹²⁻¹³)		(Joh. 19, 24)
Dar met so wart die schrifture vervult die sprekt aldus	dat die scrift vervult worde die seicht	Ut scriptura impleatur dicens

De vertaalkunst van L blijkt in het bijzonder daar waar het handhaven van een Lat. hoofdzin een onnederlandse konstruktie met zich mee zou brengen. Hij beijvert zich steeds goed verstaanbaar Diets te schrijven, terwijl S angstvallig vasthoudt aan de grondtekst. Bv.:

(145 ³³)		(Marc. 10, 21)
Doe sach Ihesus lieflec op hem ende seide al dus	Doe sagene Ihesus ende mindene ende sprac te hem	Ihesus autem intuitus eum dilexit eum et dixit illi
(115 ²⁰)		(Joh. 4, 35)
ghi segt onder u dat noch vire maent syn toten ogste	Gi segt dat noch vier maenden zijn ende die oest comt	nonne vos dicitis, quod adhuc quattuor menses sunt et messis venit
(165 ³²⁻³⁵)		(Joh. 8, 9)
alse dat hoerden die pharieuse so strekense en wege uten temple deen na den andren ende die oudst waren	Doe si dat gehorden doe ginc deen na den andren ut. ende begonsten an den outsten. ende Ihesus	audientes autem unus post unum exhibant, incipientes a senioribus: et remansit solus Iesus, et mulier in

onder hen die vlowen alre irst so dat Ihesus allene daer bleef ende dat wijf dat daer vor hem stont	bleef allene ende dat wijf in midden staende	medio stans

Opmerkelijk groot is het aantal gevallen waarin L aan de oratio obliqua de voorkeur geeft boven de direkte rede. Men zie: 2I²⁰, 39¹⁻², 4I²⁻³, 65³¹⁻³², 129¹³⁻¹⁴, 129²⁸⁻³⁰, 13I⁹⁻¹⁰, 253⁴² en vergelijkke:

(19²³⁻²⁵) in der wet . . . die ge- boet dat die kneple- kine die der moeder irste vrocht waren Gode goffert mosten syn	in die wet Gods. want elc knapelkin dat der moeder eerste geborte was dat be- horde ten offre Gods	(Luc. 2, 23) in lege Domini: Quia omne masculinum adaperiens vulvam, sanctum Domino vo- cabitur.
(75¹⁹) ende du vraghs wie di ghereen	ende du vraghs wie di roerde	(Luc. 8, 45) et dicis: Quis me tetigit?
(111⁵⁻⁶) so wragde hem Peter wat die wart bedidden die hi din volke hadde gheseigt	doe vragede hem Peter wat die woort bedieden die hi den volke hadde geseit	(Matth. 15, 15) interrogabat eum Pe- trus: edissere nobis parabolam istam.

Men zal opmerken dat S hier telkens met L meegaat, omdat hij voelt dat een direkte rede hier minder op zijn plaats zou zijn.

De onafhankelijkheid die L of zijn voorganger tegenover de bijbeltekst aan de dag legt, blijkt op menige plaats uit het in acht nemen van een logieser volgorde.

(145³⁵⁻³⁶) ende com ende volgh mi, so soutu vinden enen schat in hemel- rike	so saltu scat hebben in hemelrike ende com ende volge mi	(Matth. 19, 21) et habebis thesaurum in caelo, et veni, se- quere me
(217³⁵⁻³⁶) al dus ghaet ten ghe- nen die olie verkoepen ende coepter dat ter nin gebreke beide ons ende u	dat lichte ons ende u niene gebreke so gaet toten vorcopers ende coofter u	(Matth. 25, 9) ne forte non sufficiat nobis et vobis, ite potius ad vendentes et emite nobis

3. HET WERKWOORD.

Aspekten.

De aspecten worden in de regel op de juiste wijze met de beschikbare middelen weergegeven. Het aoristies aspect met het voorvoegsel *ghe-* in *ghelach die wint* (103¹¹; *cessavit ventus*, Matth. 14, 32), en *Ihesus . . . gegrepene* (103⁹; *apprehendit eum*, Matth. 14, 31). Het voortduren van de handeling wordt gewoonlijk door omschrijving aangeduid: *die den tol plagen tontfane* (129³²; *qui didrachma accipiebant*, Matth. 17, 23), *plach gedvas* (l. *gedads*¹⁾) *te liggene* (115³⁷; *iacebat*, Joh. 5, 3), *dese vrowe was gewoenlec in den temple* (21⁸; S: *die nemmeer van den temple en quam*; *quae non discedebat de templo*, Luc. 2, 37).

Het perfectum wordt geregeld omschreven. De praeteritumvorm, die we in Wvla zullen ontmoeten en die wellicht ten dele als latinisme te verklaren is, komt in L zelden voor: *dat wi schuldich waren te doene dat dade wi* (163⁸; S: *hebben wi gedaen*; *quod debuimus facere, fecimus*, Luc. 17, 10), en *laesdi noit* (161⁷; S: *en hebdi niet gelesen*; *vos numquam legistis*, Matth. 21, 16)

Het participium praesentis.

In aansluiting aan het voorgaande merken we op dat een ingressief begrip, behalve door gebruikmaking van het werkwoord *beginnen te*, dat in deze tekst volgens Plooy²⁾ menigmaal te verklaren is als syriasmie en dat we daarom terzijde laten, ook wordt uitgedrukt met behulp van *werden* + partic. praes., een in het mnl. zeer gebruikelijke konstruktie.³⁾ Voorbeelden: *si worden altehant siende* (159¹³; *confestim viderunt*, Matth. 20, 34), *si wordenne kennende* (269⁹; *cognoverunt eum*, Luc. 24, 31), *wart hi langer bedende* (243⁶⁻⁷; *prolixius orabat*, Luc. 22, 43). — Bij de volgende partic. praes. nadert *werden* de betekenis van een copula: *si selen levende werden* (119¹¹; *vivent*, Joh. 5, 25), *die blinden werden siende, de manke werden rechte gaende* (81¹²; *quia caeci vident, claudi ambulant*, Luc. 7, 22).

Ook de andere copulae worden geregeld vergezeld van een tegenw. deelw.⁴⁾ Voorbeelden: *dat mi behorende es* (133²⁶; *quae me*

1) *Mnl. Wdb.* 2, 1091.

2) Plooy, *A further study*, p. 49.

3) *Mnl. Wdb.* 9, 2175—77.

4) Stoett, § 257.

contingit, Luc. 15, 12), *van din dat hen over blivende was* (161²⁰; *ex abundantia*, Luc. 21, 4), *dat de somer nekende es* (215³; *quoniam prope est aetas*, Luc. 31, 30); *doe bleef Ihesus staende* (157¹⁰; *et stetit Ihesus*, Matth. 20, 32), *also est bleven heetende* (249³²); *schinen hebbende* (3²⁴), *na schene volgende* (3²⁷), *schene vore staende* (3²⁸).

Als bep. v. gesteldh. komt het tegenw. deelw. bij werkwoorden van waarneming en bij vinden. Bv.: *vonden . . . dat kint liggende in die krebbe* (19¹²; *invenerunt . . . infantem positum praesepio*, Luc. 2, 16). Zelfs bij hebben: *en man was die eenen vigheboem hadde staende in sinen wyngart* (141⁸; *habebat . . . plantatam*, Luc. 13, 6).

Voorbeelden van zulke participia zijn in menigte voorhanden en laten zien dat de gebruikssfeer van het partic. praes. in het mnl. uitgebreider was dan tans. Meer met ons gebruik komen overeen: *ende lat ic se gaen al vastende* (121¹¹; *jejunos*, Matth. 15, 32), *so lach hi al wintelende ende spumende metten monde* (129²⁻⁴; *volutabatur spumans*, Marc. 9, 19), *lovende ende dankende Gode* (19¹⁶; *glorificantes et laudantes deum*, Luc. 2, 20).

Niet altijd is derhalve een oplossing van het partic., op welke wijze ook, noodzakelik. De Lat. konstruktie kon door de vertaler eenvoudig overgenomen worden, zonder dat deze daarmede het taalgebruik geweld aandeed. Dit treft ons te meer, wanneer we bedenken dat een belangrijk kenmerk van zijn werk juist de grote ongedwongenheid en frisheid is. Men lette nog eens op de volgende, waarschijnlijk wel parafraserende, vertaling: *en quickborne springende ende ghevende den dranc des eeulecs levens* (113²⁸; *fons aquae salientis in vitam aeternam*, Joh. 4, 14). Het kan niet anders of ook in „ongebonden” stijl werd het onvolt. deelw. toen spontaan gebruikt en het gebruik hiervan niet een „verzwaring van de taalvorm” gevoeld zoals dat bij ons het geval is.

Toch heeft de schrijver in de meeste gevallen de konstruktie gewijzigd door een oplossing te beproeven. Dat dit bij een vertaler als deze altijd goed uitvalt behoeft nauweliks gezegd. Men vergelijkte bij het volgende, uit honderden gevallen willekeurig gekozen voorbeeld, de fijne wijze waarop L door 'n kleine toevoeging, door 'n goede woordkeuze en door 'n juiste oplossing van het participium de ons ongewone Lat. konstruktie weet om te zetten tot 'n voortreffelik lopende Dietse zin en daarnaast de letterlike, alledaagse vertaalmanier van S, die voor het partic. geen

andere oplossing weet — of wil weten! — dan de voor middelmatige vertalers stereotiepe hoofdzin + *ende*:

L (199 ¹⁻³)	S	Vulg. (Matth. 26, 12)
Want dat dit wijf gegoten heft dit ungement op minen lichame dat heft si gedaen omme mi darmede te gravene	want si hevet dese zalve gezalvet an minen lichame ende heft mi gemaect te begravene	Mittensenim haec unguentum hoc in corpus meum, ad sepe-liendum me fecit

Ablativus absolutus.

Het behoeft nauweliks betoog dat zulk een vertaler met de abl. abs., de crux van zovele onbeholpen verdietsers, niet de minste moeite heeft. In zijn hele werk komt maar één abl. abs.-konstruktie voor, en dan nog in versteende vorm (zie p. 152). Enkele eenvoudige voorbeelden: *al namen si hare lampden* (217²⁸; S: *namen hare lampten ende*; *acceptis lampadibus*, Matth. 25, 4), *na dat avont mael* (225¹⁷; *coena facta*, Joh. 13, 2).

Modus.

X Hierbij verdient vermelding dat L, in tegenstelling met S, meer gebruik maakt van hulpww. bij de uitdrukking van een onzekerheid.

(99 ³¹⁻³²)	S	(Joh. 6, 7)
om tvehondert penninghe en soude men nit copen so vele brods dats elk en lettelt hebben mochte	omme .CC. d. en cochte men niet so vele broots dats elc een luttel hadde	ducentorum denariorum panes non sufficiunt eis, ut unusquisque modicum quid accipiat.

Genus.

Het baart ons geen verwondering in L een aktieve konstruktie te vinden, waar S en Vulg. het passivum vertonen. We zullen nl. later zien (p. 111), dat het Germaans aan de bedrijvende vorm de voorkeur geeft, en gegeven het streven van de auteur om zo zorgvuldig mogelijk alle sporen van de grondtaal uit te wissen, zijn omzettingen als de volgende eer regel dan uitzondering:

(221 ¹³⁻¹⁴)	S	(Matth. 25, 32)
ende dan sal men brengen vor hem alle die menschen die ie geworden	Ende dan sal gesament sijn vor hem al tfolc	Et congregabuntur ante eum omnes gentes

(51 ¹⁰) In wat maten dat gi mett sal men u weder meten	In wat maten dat gi meit wert u weder gemeten	(Luc. 6, 38) Eadem quippe men- sura, qua mensi fue- ritis, remetietur vobis.
(21 ¹⁻²) tenen teekene dat men wederseggen sal	in een teken dat wedersproken sal werden	(Luc. 2, 34) in signum, cui con- tradicetur

Een enkele maal neemt S de aktieve konstruktie over (bv. 63²⁷, Luc. 7, 12). Fijn begrip voor de samenhang van de tekst toont L weer, wanneer hij in 't volgende juist het passivum in de plaats stelt van het activum, dat hij waarschijnlijk in zijn grondtekst vond:

(147 ¹³⁻¹⁴) het sal hem hir hon- dertfout vergouden werden	die saelt nu in deser tijt hondertfuldich nemen	(Matth. 19, 29) centuplum accipiet

4. STIJL- EN WOORDKEUZE.

Parallelisme.

Een stijlmiddel dat in de litteratuurtaal zeer veel werd gebruikt en, zoals door Frings reeds is opgemerkt, ook in deze vertaling slag op slag wordt aangewend, is het „Paarbegriff”. Twee synoniemen of altans in betekenis elkaar verwante woorden, worden naast elkaar geplaatst en met elkaar verbonden door *ende*, soms door het voorzetsel *van*. De oorspronkelijke bedoeling van deze figuur was wel een zo groot mogelijke volledigheid van de uitdrukking te verkrijgen of een begrip nadrukkelijk te doen uitkomen.¹⁾ Deze bedoeling werkt nog na in talrijke gevallen waar L deze stijlfiguur gebruikt, ofschoon er in andere gevallen reden is om van een „formule” te spreken. Het overvloedige gebruik dat door dichters van zulke tautologieën werd gemaakt, had op den duur een ver-starring ten gevolge. Ze verrichten bij minder bekwame dichters slechts diensten als „stoplappen”. — Dat men ook in dit Leven van Jezus, een der oudste gedenkstukken van het Dietse proza, deze stilistische eigenaardigheid herhaaldelijk kan aantreffen, mag gelden

¹⁾ Zie Nelly Geerts, *Die altflämischen Lieder der Handschrift Rhetorische ende Ghebeden-bouck van mher Loys van Gruythuse* (Inaug. Diss. Zürich 1909), pp. 72—73.

als een bewijs voor het nauwe verband dat er bestaat tussen onze tekst en de poëzie. De vertaler moet goed thuis geweest zijn in de dichtwerken zijner tijdgenoten om zijn werk zó te kunnen doorvlechten met een bij Germaanse dichters geliefd stijlmiddel. Niet gebonden door het rijm, heeft hij het telkens daar toegepast waar naar zijn oordeel volledigheid of gelijkmatig golvend ritme werd vereist. Van cliché's kan trouwens in levendige stijl als hier geboden wordt, geen sprake zijn. In de meeste gevallen bezigt hij trouwens niet twee aan elkaar vrijwel gelijkwaardige synoniemen, maar „verwandte Begriffe die zu einer höhern Einheit zusammen gefasst werden". Uit ons materiaal kozen we de volgende voorbeelden:

Twee werkwoorden:

ghi dvaet ende suvert (109¹¹; *mundatis*, Luc. 11, 39), *min* (l. *nin*) *sukt noch en beghert* (121¹; *non quaeritis*, Joh. 5, 44), *hem hoert ende weest onderdaen* (125³⁵; *ipsum audite*, Matth. 17, 5), *sijn wyf laten ende van hare scheeden* (139⁵; *dimittere uxorem suam*, Matth. 19, 33), *schaemden hen ende worden confus* (141³¹; *erubescabant*, Luc. 13, 17), *die alteenen ghedert ende op legt* (145²⁰; *qui sibi thesaurizat*, Luc. 12, 21), *wachtten ende spieden*¹⁾ (153¹⁹; *observabant*, Luc. 14, 1), *ontpluc de dore ende laet ons in* (157¹¹⁻¹²; *aperi nobis*, Luc. 13, 25), *verbinen si . . . ende worpenne uter synagogen* (187¹⁷; *ejecerunt . . . foras*, Joh. 9, 34), *werdt . . . gequist ende verloren* (197³⁶; *utquid perditio haec*, Matth. 26, 8), *al dit sal inde nemen ende beghinnen te vergane* (209³¹; *haec omnia incipient consummari*, Marc. 13, 4), *waert mogenlec ende mocht gheschin* (213²¹; *si fieri potest*, Matth. 24, 24), *raden . . . ende don verstaen* (231²⁷; *suggeret*, Joh. 14, 26), *gaf sinen gheest ende verschit* (259²⁰; *emisit spiritum*, Matth. 27, 50), *ic besvere di ende bemane di* (247³⁷; *adiuro te*, Marc. 14, 61), *es . . . toe comen ende vervult* (35¹⁷⁻¹⁸; *impleta est*, Luc. 4, 21), *wart geprijst ende gheloft* (35²⁻³; *magnificabatur*, Luc. 4, 15), *volmaken . . . ende toe brengen* (85²¹⁻²²; *ad perficiendum*, Luc. 14, 28). Allitererend: *quam wonen ende wesen met ons* (27⁸; *habitavit in nobis*, Joh. 1, 14), *bestoten ende bedrukt* (65²⁶; *operiretur*, Matth. 8, 24).

Opmerkelijk zijn aanvullingen als : *die ingle quamen ende voerden sine ziele* (147²⁶; *portaretur ab Angelis*, Luc. 16, 22), *ghaet ende haelt van din veschen* (273⁴⁻⁵; *afferte de piscibus*, Joh. 21, 10).

¹⁾ Vgl. ook 87¹⁹.

Van parallelisme is nauweliks meer sprake in de verbinding *staen, sitten, liggen* met een werkwoord, dat een handeling uitdrukt, waarbij als bindmiddel *ende* dient, en niet *te*: *aldar si stont ende weende* (265²⁶; *dum ergo fleret*, Joh. 20, 11), *die stonden ende dwogen hare netten* (35³³; *lavabant retia* Luc. 5, 2), *stont ende bedde* (5²⁹; *erat orans* Luc. 1, 10), *aldar si saten ende aten* (273⁹; *discumbentium*, Joh. 21, 12), *gi lagt ende slipt* (267¹⁰; *dormientibus*, Matth. 28, 13).

Niet zeldzaam zijn de doubletten waar *vaen* of *houden* in voorkomen: *griepen ane . . . ende hiltene* (137²⁷⁻²⁸; *tenens*, Matth. 18, 28), *ghevaen ende ghehouden* (171¹⁰; *tenere*, Matth. 21, 46), *hilde en vinge* (197⁸; *apprehendant*, Joh. 11, 56), *vaen ende leveren* (57⁸; *tradent*, Matth. 10, 17), *gevaen noch ghelegt in den kerkre* (37²⁷; *missus . . . in carcerem*, Joh. 3, 24), *ghevaen ende ghekerkert* (39¹⁵⁻¹⁶; *traditus*, Matth. 4, 12).

Hiermee zijn te vergelijken: *nam . . . ende samende al dat hi hadde* (133²⁷; *congregatis omnibus*, Luc. 15, 13).

De verbinding *nemen ende leiden, voeren*, in de Mnl. epiek blijktens de voorbeelden die Verdam 4, 2313 uit Sev. Vroeden, Parth., Wal., Theoph., Sp. en Jan van Heelu aanhaalt overbekend, vinden we bv.: *namense . . . ende leiddene* (185¹⁷⁻¹⁸; *adducunt eum*, Joh. 9, 13), *namen sine ende leiddenne*; *adduxerunt eum*, Matth. 27, 2), *namene ende vurdene* (31¹⁹; *assumpsit eum*, Matth. 4, 5). Volgens Plooy¹⁾ hebben we hier te maken met een „sicher Semitische Umschreibung”.

Dat de talloze malen voorkomende konstrukties: *Ihesus sprac hen ane ende seide* (35²³⁻²⁴!), *so sprac Ihesus ende seide* (227³⁶) heel gewoon Mnl. is, werd door Frings reeds met voorbeelden bewezen.²⁾

Twee zelfstandige naamwoorden:

riddren . . . ende soudiren (255¹; *milites*, Matth. 27, 27), *broesemen ende brocken* (111²⁷; *de micis*, Marc. 7, 28) *elc lantschap ende elc rike* (77³⁸; *omne regnum*, Luc. 11, 17), *in troste ende in ghenugten* (147³⁵; *consolatur*, Luc. 16, 25), *de sunderen ende de quadien* (47⁵; *peccatores*, Matth. 5, 47), *doerheit ende ghedvesnesse* (265¹⁰; *deliramentum*, Luc. 24, 11), *persse ende arbeit* (239¹¹;

¹⁾ Plooy, *Die heutige Lage des Diatessaron-problems* (Oriens Christianus, 1927) p. 219.

²⁾ Frings, *Literaturblatt* 1926, p. 151.

pressuram, Joh. 16, 33), omme haettschap ende omme nyt (253³⁴⁻³⁵; per invidiam, Matth. 27, 18), ordeel ende verdumnesse (205¹³; damnationem, Marc. 12, 40), vol van ghiregheiden ende van rove (109¹³; plenum . . . rapina, Luc. 11, 39), al die geburte ende al dat lant (77¹³; in universam terram illam, Matth. 9, 26), grote vreesse ende groten vaer (211⁵; terrores, Luc. 21, 11).¹⁾

Een der twee woorden is niet zelden van Romaanse afkomst: een fantasine (l. *fantasme*) ende en onghehir (101³²; *fantasma*, Matth. 14, 26), een der oksune ende der saken (117²⁷), pais ende vrede (231²⁸; *pacem*, Joh. 14, 27), in parablen ende in ghelijknessen (91²⁴; in *parabolis*, Matth. 13, 10).

Als bindmiddel dient *van* in tautologieën als: op dat plain van den dale²⁾ (41^{Exp. b.}), de gemeente van den volke (27³⁰⁻³¹; *turbae*, Luc. 3, 10), en groet gekryt van weenne ende van schreyene (23¹⁹; *vox*, Matth. 2, 18). Vgl.: de clerheit des ligts (165⁹⁻¹⁰; *lucem*, Joh. 3, 19).

Twee bijv. naamwoorden:

suver ende reine (41¹⁹; *mundi*, Matth. 5, 8), houtende ende manc (117¹; *claudorum*, Joh. 5, 3), blide ende vro (231³¹; *gauderitis*, Joh. 14, 28), al ververt ende al bevende (75²³; *tremens*, Luc. 8, 47), verdarnt ende verssagt (263²⁸; *consternatae*, Luc. 4, 28), verssagt ende ververt (17³⁷; *timuerunt*, Luc. 2, 9) vergramt ende vererrt (97¹⁹; *repleti . . . ira*, Luc. 4, 28).

Wanneer de schrijver om bv. de hevigheid van een gemoeds-toestand uit te drukken, daartoe het middel van de herhaling te baat neemt, dan hanteert hij een stijlmiddel dat ook tans in levendige taal niet ongebruikelik is.

Alliteratie. Ritme.

Het kan geen toeval zijn wanneer de schrijver herhaaldelijk het dichterlike stijlmiddel van de *alliteratie* toepast. S berooft, in zijn neiging de Vulgaattekst trouw te volgen, door zijn omwerking aan L alle dichterlik schoon:

¹⁾ De neiging tot parallelisme in de uitdrukking spreekt ook uit de herhaling van het voorzetsel, die we ook elders aantreffen: *iegen den brudegoem ende iegen de brut* (217²⁶), *in har herte ende in hare memorie* (19¹¹), *met kennisse ende met verstannissen* (5¹¹⁻¹²). Vgl. Frings, *Literaturblatt* 1926, p. 155 en Stoett § 129.

²⁾ Vgl. Merl. 15522: *wten dale ende van den plane*.

(81 ¹⁸) en riet dat de wint yagt war wert dat hi wayt	een riet vanden win- de gejaget	(Luc. 7, 24) harundinem vento moveri
(21 ²⁻³) Ende dijns zelves ziele sal dorgaen dat svert van scharpen sere om sinen wille	ende dine ziele sal dor gaen een suert	(Luc. 2, 35) Et tuam ipsius ani- mam pertransibit gla- dius
(219 ⁹) wint ende werft hir met	[ontbr.]	(Luc. 19, 13) negotiamini
(211 ⁵) grote vreesse ende gro- ten vaer	grote vrese	(Luc. 21, 11) terrores
(65 ³⁵) hi gebiedt den winden ende den watre	geboot den winden ende den vloedten	(Luc. 8, 24) increpavit ventum et tempestatem aquae

Als staaltje van fraai *ritme* noemen we:

(79 ⁸⁻⁹) Also en starc man die ghewapent es hudt sine plache so hudt hi met vreden aldat hi heft	Also die sterke ge- wapende hout sine plache so eist al in paise dat hi beseten heft	(Luc. 11, 21) cum fortis armatus custodit atrium suum, in pace sunt ea, quae possidet.

Hierbij zouden we nog tal van andere passages kunnen voegen. Het hele werk munt trouwens uit door welluidendheid.¹⁾ Gedeelten als de Bergrede, de gelijkenissen enz. verdienen, zoals men terecht heeft gezegd, een plaats in een bloemlezing van Nederlands proza.

Een stijlfiguur die de schrijver herhaaldelijk gebruikt en die aan de stijl een bij uitstek dichterlik cachet geeft, is de genitivus *Gods*, die geplaatst wordt tussen het artikel en het woord, waarvan de 2de naamval afhangt. Verdam heeft reeds opgemerkt, dat dit verschijnsel „in oude epische uitdrukkingen” aan te treffen is.²⁾ We noemen uit L: *de Gods abolghe* (39¹³), *die Gods boden* (207²⁸),

¹⁾ Vgl. de assonantie in: *haten ende verraden* (211¹¹). *Pinen noch . . . spinnen* (51⁹) is geen assonantie, maar een onvolkomen rijm (cf. Plooy, *A primitive text*, p. 40).

²⁾ *Mnl. Wdb.* 2, 1006. Vgl. Stoett § 361.

dat Gods gheloeve (167⁹), *de Gods gratie* (13⁷), *dat Gods lamp* (31³⁵), *den Gods lof* (161⁹), *in den Gods name* (201¹⁴), *dat Gods rike* (55¹¹), *de Gods sant* (63¹⁶), *dat Gods wart* (73²⁸), *dat gods werc* (105²).

Hierbij behoren de vóór het regens geplaatste genitivi van hetzelfde type als we in Wvla. (zie p. 112—113) zullen leren kennen: het regerende woord heeft geen lidwoord, terwijl het woord dat in de 2de naamval er vóór staat, vergezeld is van een daarbij behorend artikel of pronomem in dezelfde naamval. Vgl.: *des levends Gods sone* (123¹⁷⁻¹⁸), *der menschen lof* (119³⁵), *des menschen sone* (123¹³); *dyns huss ande* (161²), *des besschops knechten* (247¹⁴), *des brudegoems vrint* (39³), *des brudegoems kinder* (71²³), *in ere duven ghelikenesse* (31³), *des heilegs gheests werc* (79¹⁴), *der yoeden knechte* (245¹⁶), *sire yongren voete* (225²⁴), *uter kinder monde* (161⁸), *dis kints moeder* (11²⁵), *veler herten peinsingen* (21³), *der koninge hove* (81²⁰⁻²¹), *dis ryks mans taflen* (147²⁴), *ens gherechts menschen bloet* (249²¹⁻²²), *sire moeder suster* (257⁴²), *der profeten gave* (207¹³), *van alle dire zilen cracht* (175¹⁸), *der sunderen hande* (243¹⁵), *der vremden stemme* (187³⁶), *der vrowen kinder* (81²⁵), *der weduen huse* (205¹²), *der werelt verloessere* (115³⁴), *der wisseleren taflen* (159³⁰).

Vergelijking met S leert dat de omwerker deze epiese genitief meestal vervangt door de gebruikelijke omschrijving. Ook van parallelisme is in zijn „gecorrigeerde” redactie weinig meer te bespeuren. Zijn eerbied voor de bijbeltekst en zijn gemis aan dichterlike onafhankelijkheid waren de redenen dat hij zich geen vrijheden kon veroorloven.

Woordkeuze.

Wat aan dit Leven van Jezus een eigenaardige bekoring geeft, is de aanschouwelijkheid in de uitdrukkingswijze, die tot uiting komt in het streven van de bewerker om waar 't pas geeft, een tekenende uitdrukking in de plaats te stellen van het kleurloze woord, dat een letterlike vertaling zou vergen. Het is alsof hij een verbleekte foto bijwerkt. De scherper belijning van het beeld eist vakmanschap, en hierover beschikt onze vertaler in hoge mate. Waar de grondtekst wellicht duister of vaag was, durfde hij steeds een vrijere vertaling aan, die vaak veel gelijkenis vertoont met een interpretatie. Het doel dat hij zich stelde: het evangelieverhaal in aantrekkelijke vorm toegankelijk te maken voor een groter publiek, was op zulk een wijze van bewerking wel niet zonder invloed. Inkompetent als we zijn om zelfs maar een standpunt te kiezen

in de netelige kwestie welke waarde de L-tekst bezit voor de Diatessaron-kritiek, laten we een schifting tussen Tatianuslezingen en de afwijkingen die uitsluitend het werk van L zijn, aan anderen over. Voorzover onder de hierna vermelde voorbeelden resten te vinden zijn van het Oudsyriese of Oudlatijnse Diatessaron, zou men tot de konklusie moeten komen dat in stilisties opzicht de afstand tussen het Oudsyries en het Middelnederlands niet erg groot is, alans wat betreft de lezingen waarvan de overeenkomst te bewijzen valt.

Het aantal voorbeelden van fijne trekjes in de vertaling is legio. In iedere regel bijna kan men ze aantreffen. We kunnen daarvan uit het aanwezige materiaal slechts enkele typerende gevallen aanhalen, en daarnaast de S-tekst en de Vulgaat leggen, zodat ieder kan zien hoe L door een bepaalde betekenisschakering van een woord te bezigen of door een vrijere, maar aanschouweli-ker vertaling te geven, veel kleuriger Diets schrijft dan S. Hij spreekt het volk in eigen taal toe, in voorstellingen en begrippen die lezers en hoorders vertrouwd waren:

(159 ³³) ende en maect niet van myns vader huse ene halle ¹⁾	en maect niet mijns vader huus een hol	(Joh. 2, 16) nolite facere domum patris mei domum negotiationis.
(159 ³⁴) enen <i>dieve</i> winkel	een hol der morde- naren	(Matth. 21, 13) speluncam latronum
(143 ¹³⁻¹⁴) hoe comt dat dese so wale gheleert es. <i>die</i> <i>noit ter scholen en</i> <i>ghinc om letter te leerne</i>	waer af can dese die scrift ende hise niet geleert en hevet	(Joh. 7, 15) quomodo hic litteras scit, cum non didice- rit?
(17 ³³) <i>loge van riseren</i> ²⁾	dat gemene huus	(Luc. 2, 7) diversorium

Aanschouwelijke vertalingen:

(141 ¹⁸⁻¹⁹) si hadde <i>den rugge so</i> <i>gekrumt</i> dat si niet opwert ghesin en conste	ende ginc gecrom- met. ende al te male en mochte si niet up waerd gesien	(Luc. 13, 11) et erat inclinata nec omnino poterat sur- sum respicere

¹⁾ Elke grotere plaats had z'n *lakenhal*, *vleeshal*, *bierhal* enz.

²⁾ Denk aan de afbeeldingen van de stal van Bethlehem in de beeldende kunst.

(141 ²⁰) wyf wes <i>ontladen</i> ¹⁾ van dire sikheit	du best ontbonden van diere siecheit	(Luc. 13, 12) dimissa es ab infirmi- tate tua.
(163 ²¹⁻²²) mach hi weder <i>crupen</i> in in sire moeder li- chame ende weder werden gheboren	mach hi anderwarf comen in sire moe- der lichame ende weder geboren wer- den	(Joh. 3, 4) numquid potest in ventrem matris suae iterato introire et nasci?
(187 ³⁰⁻³¹) <i>besiden over clemt</i>	clemmet in anders waer	(Joh. 10, 1) ascendit aliunde
(261 ³³) vor din <i>mont</i> van din grave	vor die dore des graves	(Matth. 27, 60) ad ostium monumenti
(165 ³³) die phariseuse <i>streken en wege</i> ²⁾	doe ginc deen na den andren ut	(Joh. 8, 10) exibant

De taal van de dagelikse omgang vinden we, mutatis mutandis, in uitdrukkingen die tans nog gangbaar zijn, in:

(247 ²⁹) mar hare getugnessen en waren <i>niwens wert</i>	mar hare getuge- nessen waren onbe- quamelic	(Marc. 14, 56) convenientia testimo- nia illorum non erant
(51 ²³) <i>beide</i> laet mi dat kaf ut dire ogen don	broeder gestade mi dat ic dat gestubbe doe uut dinen oge	(Matth. 7, 4) sine, ejiciam festucam de oculo tuo
(169 ¹⁶) <i>here ic saelt gherne don</i>	here ic ga	(Matth. 21, 30) eo domine
(143 ³²) Nu sprekt hi oppen- bare ende <i>nimen en</i> <i>doet hem nit</i>	nu spreikt hi open- baer ende sine spre- ken hem niet	(Joh. 7, 26) et ecce palam loqui- tur, et nihil ei dicunt
(189 ¹²⁻¹³) ende om dat hem die <i>schaep nit ane en gaen</i>	ende die scaep en behoren hem niet	(Joh. 10, 13) et non pertinet ad eum de ovibus

¹⁾ Aardige woordkeuze na dat voorafgaande: *den rugge . . . gekrump*.

²⁾ 'slopen weg'.

(37 ²²) lit tol ende al	liet alle dinc	(Luc. 5, 28) relictis omnibus
(37 ¹⁸) so liten si <i>schep</i> ende al	lieten si alle dinc	(Luc. 5, 11) relictis omnibus
(153 ³¹⁻³²) stant op laet desen daer sitten	gef desen die stat	(Luc. 14, 9) da huic locum
(77 ¹²⁻¹³) ver derre miraklen so <i>dorvloegh</i> di nimerde al di geburte ende al dat lant	ende dese niemare ginc uut in al dien lande	(Matth. 9, 26) et exivit fama haec in universam terram il- lam

Door een vrije vertaling of kleine toevoeging weet L een zuiver Nederlands stempel te drukken op zijn werk. De letterlike weergave van de grondtekst bij S brengt een Diets te voorschijn, dat bij ongedwongen, spontane uiting niet geschreven zou worden. Men vergelijkte nog:

(267 ¹⁹⁻²⁶) mar dat sien van haren ogen wart so <i>verwis-</i> <i>selt</i> dat sys nin be- kenden	mar hare ogen waren behouden dat sine niene bekenden	(Luc. 24, 16) oculi autem eorum tenebantur, ne eum agnoscerent
(243 ¹¹) want hare oghen wa- ren <i>vakerech</i>	want hare ogen wa- ren verswaerd	(Marc. 14, 40) erant enim oculi eorum gravati
(67 ¹⁻²) dese <i>plagen te schuelne</i> in den graven van doden lieden	die wandelden inden graven der doder lieder	(Matth. 8, 28) de monumentis ex- euntes
(155 ⁸) die <i>ghinghen staen</i> ¹⁾ van verren	die stonden van ver- ren	(Luc. 17, 12) qui steterunt a longe
(257 ²⁵) Aldaer Ihesus hinc so blasphemeerdenne die yoeden <i>die ghinghen</i> <i>ende quamen</i>	Doe gingen si weder ende vort ende blas- phemeerdene	(Matth. 27, 39) Praetereuntes autem blasphemabant eum

¹⁾ Let op het inchoatief aspect.

(129 ¹) hoe langhe salic uwe <i>ongheraktheit</i> verdra- gen	hoe lange salic u verdragen	(Luc. 9, 41) usque quo . . . patiar vos
(135 ⁸) gheft hem en vinger- len in sinen <i>vinger</i>	geift hem een vin- gerlin an sine hant	(Luc. 15, 22) date annulum in ma- num ejus
(135 ¹³⁻¹⁴) ende hi rip enen van den knechten ende vragde wat dat <i>be- didde</i>	Ende hi riep enen van den knechten ende vragede wat dar ware	(Luc. 15, 26) et vocavit unum de servis et interrogavit quae haec essent
(21 ⁶) Dese vrowe was <i>out</i> <i>van dagen</i>	dese was vergangen in vele dagen	(Luc. 2, 36) haec processerat in diebus multis
Men lette ook op de eenvoudige, voor ieder begrijpelijke ver- talingen van begrippen, die hier onbekend waren. We zouden kunnen zeggen dat hij „naar 's lands gelegenheid verdietst” in:		
(193 ¹¹⁻¹²) alse op <i>een virdendeel</i> <i>van der milen</i>	omtrent XV stadien	(Joh. 11, 18) quasi stadiis XV
(255 ²¹) Got houddi der yoeden coninc	gegroet systu der joden coninc	(Matth. 27, 29) have, rex Iudaeorum
(71 ⁸) vele <i>ghemeinder liede</i>	puplicanen	(Luc. 5, 29) publicani
(47 ⁹) <i>de liede van der werelt</i>	die puplicane	(Matth. 5, 46) publicani
(7 ⁷) <i>drank die drunken</i> <i>maken mach</i>	gemaecten dranc	(Luc. 1, 15) siceram
(259 ²⁶) <i>en edel man die hondert</i> <i>riddren hadde onder</i> <i>hem</i>	een edel man cen- turio. die hondert ridderen hadde on- der hem	(Matth. 27, 54) centurio
(55 ¹⁰) <i>mestre van der wet</i>	scrivere	(Matth. 7, 29) scribae
(253 ¹⁸) <i>omtrent den middage</i>	omtrent die seste stonde	(Joh. 19, 14) hora quasi sexta

(77 ³⁷) evele gheeste	duvle	(Luc. 11, 15) demones
(205 ¹⁴⁻¹⁵) enen bekirden mensche	clusenare	(Matth. 23, 15) proselitum ¹⁾

In de volgende voorbeelden zien we weer hoe S letterlik vertaalt en aldus hebraïsmen en latinismen importeert, terwijl L met de vaardigheid de bekwame overzetter eigen, resoluut verandert en zich aanpast aan het Dietse taalgebruik:

(245 ³⁰) dat yonc wyf die portenersse was	die dierne	(Joh. 18, 17) ancilla ostiaria
(37 ¹²) en besundegt mensche	een mensch een sondare	(Luc. 5, 8) homo peccator
(85 ³⁰) doet hem bidden omme pais ende omme soene	bit omme die dinc die ten vrede horen	(Luc. 14, 32) rogat ea quae pacis sunt
(111 ¹⁷) Abraham ende sinen gheslechte	Abrahamme ende sinen zade	(Luc. 1, 55) Abraham et semini eius
(251 ¹⁷) alle die de warheit minnen die hoeren gherne mine wart	alle die vander warheit zijn die horen mine stemme	(Joh. 18, 37) Omnis qui est ex veritate audit meam vocem
(209 ²⁰) de Gods moghentheit	die arm des heren	(Joh. 12, 38) brachium domini
(225 ²⁰) ghewout	handen	(Joh. 13, 3) manus
(53 ²¹) ane hare werke seldise kennen	an haren vruchten suldise bekinnen	(Matth. 7, 16) a fructibus eorum cognoscetis eos
(209 ¹⁹) here wie sal onsen warden gheloeven	here wie sal geloven onser horinge ²⁾	(Joh. 12, 38) domine, quis credidit auditui nostro

¹⁾ Vgl. nog: in *dandre werelt* (147¹⁴; in futuro, Marc. 10, 30; ook Franc.) en *der hellen kinder* (47⁹; ethnici, Matth. 5, 47).

²⁾ Mnl. Wdb. 3, 595 keurt de vertaling *horen*, die ook wordt gevonden, af.

(125 ³⁶) so <i>vilen</i> si <i>ter neder</i>	doe vielen si up har anschijn	(Matth. 17, 6) cecidierunt in faciem suam
(215 ¹¹) over alle deghene die <i>in ertrike</i> dan selen syn	up alle die dan sitten up dat anschijn der erden	(Luc. 21, 35) in omnes qui sedent super faciem omnis terrae
(103 ³⁰) <i>miraklen</i>	werke	(Joh. 6, 26) signa

Hierbij behoren ook de vrijere, vaak omschrijvende vertalingen van *quaerere*:

(75 ¹) ende <i>begheren</i> te spre- kene iegen di	ende souken di	(Matth. 12, 47) quaerentes te
(143 ³¹) din si <i>dreigen</i> te doe- dene	souken	(Joh. 7, 25) quem quaerunt inter- ficere
(139 ³⁵) want de yoden begon- sten <i>oksun</i> te <i>sukene</i> omme hem te doede- ne	want die joden soch- ten hem te dodene	(Joh. 7, 1) quia quaerebant eum Judei interficere

Een hebraïsme dat L vrijwel stelselmatig vermijdt, is de letterlike vertaling van *ecce*:

(125 ³³) so quam ene clere wolke ende bedekese met haren shade	sich ene clare wolken bedeketse met ha- rer schaden	(Matth. 17, 5) ecce nubes lucida obumbravit eos
(275 ¹¹) ende ic gelove u dat ic met u bliven sal	ende siet ic ben met u tote an den ende der erden	(Matth. 28, 20) et ecce ego vobiscum sum omnibus diebus usque ad consumma- tionem saeculi
(19 ²⁷) Te din tide so was en man in die stat van Iherusalem	Ende sich een men- sche was in Iheru- salem	(Luc. 2, 25) Et ecce homo erat in Iherusalem

Slechts wanneer een letterlike vertaling in 't verband op zijn plaats is, vinden we *siet* of *sich*:

(259 ³⁻⁴) sich hir dire moeder	sie dire moeder	(Joh. 19, 27) Ecce mater tua
(33 ²² § ²⁴) Siet daer ghewarlec enen israhelite daer en gheene loesheit en en is	siet gewarleke enen Israeliten dar gene looshede in is	(Joh. 1, 47) Ecce vere Israelita, in quo dolus non est

Iets soortgelijks vinden we wanneer de grondtekst waarschijnlijk *quid* of *quomodo* had. De woordelijke vertaling *wat*, *twi* of *hoe* als S meestal geeft, vindt L blijkbaar om z'n gedrongenheid niet Nederlands genoeg. Niet zelden maakt hij er een klein zinnetje van dat de bedoeling beter aksentueert. Voorbeelden:

(189 ²⁴) wat lustt u sine wart te hoerne	wat lust u sine wort te horne	(Joh. 10, 20) quid eum auditis
(265 ³⁸) waromme weenstu	wat weenstu	(Joh. 20, 15) quid ploras
(237 ²⁴⁻²⁵) wat meint hi met	wat es dat hi ons seget	(Joh. 16, 17) quid est hoc, quod dicet nobis
(231 ¹⁷⁻¹⁸) here war bi comt dat	here wat es dat ge- seit dat	(Joh. 14, 22) domine, quid est fac- tum, quia
(181 ²⁴) wat meins du dar met dat du segs	hoe spreicstu	(Joh. 8, 33) quomodo tu dicis
(229 ³⁸) hoe comt dan dat tu segs	hoe spreicstu	(Joh. 14, 9) quomodo tu dicis

Omschrijvingen.

We zijn hiermee genaderd tot de zgn. parafraserende vertalingen. Het Latijn van het Diatessaron zal ook wel talrijke malen een zgn. „Hebreeuwse genitief” bevat hebben. Tegen een letterlike vertaling kan alleen bezwaar gemaakt worden omdat zulk een uitdrukkingswijze de Dietsers blijkbaar te „syntheties” was. Een redaktor als S kon, om een voorbeeld te noemen, ‘*volatilia coeli*’ (Matth. 6, 26) gerust weergeven met *die vogele des hemels* zonder in strijd te raken met de eisen van onze taal, maar ieder zal moeten toegeven

dat een auteur die er naar streeft om zich „populair” uit te drukken, en zulk een auteur was L, uit zal zien naar een andere weergave. L vervangt *coeli* door een bijzinnetje dat in al z'n eenvoud de bedoeling voortreffelijk onder woorden brengt: *de vogle die vliegen in der locht* (49³⁰⁻³¹). Van zulke „uitgewerkte” genitieven zijn er in L voorbeelden te over:

(169 ²⁷⁻²⁸) de tyt . . . dat men din wyn soude lesen	die tijt der vrucht	(Matth. 21, 34) tempus fructuum
(165 ⁴³) want het buten den tide was dat de vighen plegen te sine op den bome	want die tijt der figen en was niet	(Marc. 11, 13) nondum enim erat tempus ficorum
(173 ²¹⁻²²) de munte daer men den tsens mede ghildt	die munte des cen- ses	(Matth. 22, 19) nomisma census
(187 ³²) de herde die de schaep hudt	een herde der scaep hudt	(Joh. 10, 2) pastor . . . ovium
(249 ²⁷⁻²⁸) omdat ter ens men- schen bloet met was ghecochtt	want si sijn een loon des bloets	(Matth. 27, 6) quia pretium sangui- nis est
(79 ¹⁶) de blasphemie die men werkt iegen den heilgen gheest	die blasphemie in den helegen geest	(Matth. 12, 31) spiritus . . . blasphe- mia
(25 ³⁰) in die geburte daer de Iordane loept	in al dat rike des Iordaens	(Luc. 3, 3) in omnem regionem Iordanis
(213 ¹²) luden die selen comen uter zee ende uten riviren	ludingen. die comen sullen uter zee ende uten rivieren	(Luc. 21, 25) sonitus maris et fluc- tuum
(221 ¹⁹) van din tide dat de werelt wart gemakt	van den beginne der werelt	(Matth. 25, 34) a constitutione mundi
(35 ²⁴⁻²⁵) vescheren om liede te vane ende menschen	visschere van men- schen	(Matth. 4, 19) piscatores hominum

(19 ²¹⁻²²) de tijt . . . dat de moe- der des kinds hare purgacie sonde don	die dage der zuverin- ge Marien	(Luc. 2, 22) dies purgationis eius
(211 ²¹⁻²²) die ommeregheit . . . dat teken sal syn van der werelt destructien	die onmenschelij- cheit dat een [teken] sal sijn der werelt storange	(Matth. 24, 15) abominationem deso- lationis
(35 ¹²⁻¹³) den dach daer men igewelken sinen loen in gheven sal	den dach des weder- loons	(Luc. 4, 19) diem retributionis
(249 ³²) bloedech lant	een acker des bloets	(Matth. 27, 8) ager sanguinis

Zoals men ziet neemt S slechts zelden de omschrijving van L over. De uitbreidingen die L — of Tatianus — aan bepaalde konstrukties geeft, hebben uitsluitend het doel de bijbeltekst zo nauwgezet mogelijk te vertolken. Een vrije vertaling was voor lezer en hoorder duidelijker dan een getrouwe weergave van de grondtekst. De laatste zou niet altijd aanstonds in z'n betekenis gevat kunnen worden. In gedachten moest men door 'n kleine omzetting tot het juiste begrip doordringen. L komt nu aan de lezer en hoorder tegemoet door zelf op smaakvolle, kiese wijze de tekst naar z'n bedoeling te vertolken. Vgl. de uitwerking van de volgende, voor de Dietser wat al te kernachtige voorzetselbepalingen:

(249 ³⁰) ende visirdent daer toe dat men vremde liede die storven in die stat daer op graven soude	dat men dar up be- graven soude die elendige pelegrime	(Matth. 27, 7) in sepulturam pere- grinorum
(25 ³¹⁻³²) om verloessenesse te verlangene van haren sunden	in verlanessen der sonden	(Luc. 3, 3) in remissionem pec- catorum
(73 ¹¹⁻¹²) want si penitencie daden doe hen Ionas predekde	want si daden peni- tencie in Ionas pre- dicacie	(Matth. 12, 41) quia poenitentiam egerunt in predica- tione Ionae

(241 ²) dit seggic hen die wile dat ic in de werelt ben	dit sprekic in de werelt	(Joh. 17, 13) haec loquor in mundo

Maar ook substantiva parafraseert hij. Een bondiger vertaling als S in de volgende voorbeelden geeft, is op zichzelf onberispelijk, maar toch steekt de vrije vertolking van L kwalitatief gunstig af bij de haast pijnlik nauwkeurige tekstverzorging van zijn „korrektor”. Voorbeelden:

(185 ²⁵) die nin houdt de virte van den sater- dage	die den saterdach niet en hout	(Joh. 9, 16) quia sabbatum non custodit
(25 ¹⁻³) want si waenden datt in de geselschap hadde geweest van den volke dat van der feesten quam	si waenden dat hi ware in der na vol- gender schare	(Luc. 2, 44) existimantes autem il- lum esse in comitatu
(143 ²⁴⁻²⁵) Moyses hi bescreef u in de wet hoe men de kinder soude besniden	daromme gaf u Moyses die besni- dinge	(Joh. 7, 22) Propterea Moyses de- dit vobis circumcisi- onem
(165 ⁷⁻⁸) Ende dit es die sake waromme dat de we- relt sal gheordeelt syn	dit es dat oordeel	(Joh. 3, 19) hoc est autem judi- cium
(97 ²) Ghi mogt seggen te mi alse men plegt te seg- gene	Ghi moget seggen te mi dese gelike	(Luc. 4, 23) utique dicetis mihi hanc similitudinem
(51 ¹⁻²) Wie es van u allen die hem selven mach langer maken enen voet dan ne nature hef gemakt?	Welc uwer mach met gepensen toe geleggen een let tote sire groten	(Matth. 6, 27) Quis autem vestrum cogitans potest adji- cere ad staturam suam cubitum unum

Ook adjectiva worden omschreven:

(43 ²⁹) es dis wert dat menne den gherichte levere	die wert sculdich des rades	(Matth. 5, 22) reus erit concilio

(195 ⁶) want hi heft vir dage gelegen in den grave (251 ⁴⁰⁻⁴¹) ende aldaer en wart nit gepruft op desen warumme dat hi der doet hadde verdint	want hi es te hant vierdagich ende hine heift gene sake der doot von- den in hem	(Joh. 11, 39) quatruiduanus enim est (Luc. 23, 15) et ecce nihil dignum morte actum est ei

Van zulke omschrijvende vertalingen is dit Leven van Jezus overvol. Omdat het niet zeker is, welke interpolaties afkomstig zijn van Tatianus, willen we de behandeling hiervan liever niet voortzetten. Toch geven de enkele passages die we vermeldden, reeds een indruk van de werkwijze van L: hij schuwt de vaagheid en onduidelikheid, die het gevolg zouden zijn van een zich al te nauw vasthouden aan de grondtekst, en daarom geeft hij de voorkeur aan een nadere precisering door middel van een omschrijving.

5. SLOTSOM.

In geen Dietse vertaling van het evangelieverhaal zijn „verheven eenvoud”¹⁾ en treffende soberheid verenigd tot zulk een harmoniese schoonheid als in dit Leven van Jezus, met recht een *evangelieharmonie*, het geval is. Ook wanneer we de kompositie van het geheel en verschillende interpolaties en lezingen, die van vreemde oorsprong zijn, buiten beschouwing laten, zal men de niet geringe verdiensten van deze modelvertaling moeten toeschrijven aan de onbekende Dietse schrijver. Het doel dat hij zich stelde was, zoals reeds anderen hebben gezegd, en wij met enige reeksen voorbeelden poogden te bevestigen, in de eigen taal van het volk op aanschouwelijke wijze de bedoeling van het Woord Gods weer te geven. Steunend op een ongetwijfeld grondige kennis van het Latijn en beschikkend over een grote vaardigheid in het hanteren van de moedertaal, was hij volkomen opgewassen tegen zijn bemiddelende taak. Om een volkseigen taal te schrijven moest hij verder gaan dan Wvla. en latere vertalers: waar een letterlike vertaling onduidelikheid of misverstand kon veroorzaken, zag hij zich genoopt de bedoeling van de Schrift te ontvouwen met behulp van een omschrijving. Gegeven zijn doelstelling was

¹⁾ Te Winkel.

er voor hem geen andere oplossing mogelijk. Tegenwoordig zou men zulke „interpreterende” vertalingen in een gewone vertaling der vier evangeliën ontoelaatbaar achten, maar wanneer men bedenkt in welke tijd hij zijn werk tot stand bracht, een tijd toen het geschreven proza zich nog moest vormen, en wanneer men rekening houdt met de nauwgezetheid zijner omschrijvingen, dan mogen we zijn werk de naam van evangeliëvertaling niet onthouden. Zijn „inleg” was tegelijk in de ware zin „uitleg”. Duitse onderzoekers die terloops hebben gehandeld over de voortreffelijke ver-
 taalkunst van dit L. v. J., zagen L en S als een oase in de woestijn van slechte of middelmatige Duitse bijbelvertalingen der Middeleeuwen en beschouwden het als een der beste over-
 zettingen vóór Luther.

Het grote aantal Franse woorden lijkt niet te rijmen met het volkseigen karakter van het werk. Ze zijn, mèt de bovengenoemde stilistische kenmerken, een bewijs voor de nauwe samenhang die tussen dit prozawerk en de Vlaams-Brabantse literatuur van de dertiende eeuw moet bestaan. Maar evenmin als de epiek van die tijd uitsluitend gelezen werd in hoofse kring, was ook het Leven van Jezus niet bestemd voor één stand. De taal van de Vlaams-Brabantse burgerij ondervond de invloed van het „Wals”. De Romaanse elementen in de geschreven taal, ook in dit Nederlandse Diatessaron, geven daarvan een weerspiegeling en behoeven dus niet uitgelegd te worden als woorden die lezer en hoorder onbekend waren. Integendeel, ze klonken de enigszins ontwikkelde Vlaming of Brabander, die ze uit zijn lektuur kende of misschien zelf herhaaldelijk gebruikte, heel wat vertrouwder in de oren dan allerlei latinistische konstrukties, waarvan het in andere vertalingen menigmaal wemelt, maar waarvan onze vertaler op onnavolgbare wijze zijn werk vrij wist te houden.

HOOFDSTUK III.

DE WESTVLAAMSCHE EPISTELEN EN EVANGELIËN.

§ 1. ALGEMENE OPMERKINGEN.

Het Amsterdamse handschrift I G 41 ¹⁾ bevat een vertaling van de Epistelen en Evangelieën, die om meer dan een reden een belangrijke plaats behoort te verkrijgen in de geschiedenis der middelnederlandse bijbelvertalingen. De ouderdom, de verbreiding, die deze tekst binnen het Dietse taalgebied en die de Epistellessen zelfs ver daarbuiten gehad hebben, de samenhang met andere vertalingen, en tenslotte het rijke materiaal dat dit handschrift de taalonderzoeker biedt, wettigen een enigszins uitvoerige bespreking. Ofschoon er meer handschriften van deze vertaling bestaan, kozen we deze codex als uitgangspunt voor ons onderzoek, omdat hij, geschreven in 1348, de oude tekst waarschijnlijk het zuiverst heeft bewaard. Het interpunctiesysteem altans herinnert nog duidelijk aan de leestekens van liturgiese teksten ²⁾ en hetzelfde archaïstiese karakter is, zoals ons onderzoek zal uitwijzen, ook eigen aan de taalvormen, de woordvoorraad en de vertaaltechniek.

Deze vrijwel volledige perikopenverzameling bevat de Epistelen en Evangelielessen van het gehele kerkjaar voor Zon- en wekdagen — de Vrijdagse Epistellessen ontbreken in dit hs. —, benevens het „sanctorum van sancten”, zowel van heiligen zonder als van heiligen met „proper” (= eigen feestdag) en tenslotte enige reeksen Schriftgedeelten, die gelezen werden „over vele martelaren, over enen confessoor (die bisscop was, f. 255^v), over vele magheden, up wiinghedaghe, over de zonden, over de pelegrime, over die stat, over stille weder, over die zieke” — Bij de indeling heeft men

¹⁾ Amsterdam, U. B. I G 41, eertijds in bezit van Prof. Dr. W. Moll.

²⁾ Mej. Dr. J. Greidanus, *Beginselen en ontwikkeling der interpunctie, in 't bijzonder in de Nederlanden*, (Proefschr. Utr. 1926).

de kerkelijke kalender gevolgd, zodat het handschrift begint met Rom. 13, 11—14, de perikoop die „up den eersten zondach vanden adevent” gelezen werd. De tekst van de Epistelen en Evangeliën van de dag loopt door tot f. 205^v, het tijdeigen der heiligen en de overige lessen beslaan het verdere gedeelte tot f. 267^v.

De namen van de heiligen voor wie een perikoop gelezen werd, zijn o. a. s. andries, felicis, vincensis, pauwels, onser vrouwen, valentijn, pieter, matheus, tiburcis ende valeriaen, philip-iacob, ian baptiste, pieters-pauwels, maria magdalene, apolinaris, dominicus, michiel, lucas, symoen-iude, theodoris, kateline, marie egýpciaka. Op f. 207^v vindt men een aanwijzing, hoe we zulk een perikopenhandschrift kunnen lokaliseren. „Dit vindi int ghemene sanctorum also alse dmes boec in heeft also vindise hier in ende daer naer soecse mee”. Een missale als dat van het diocees „dornike” bevat ongeveer dezelfde heiligennamen als ons handschrift, zodat wij daaruit mogen konkluderen, dat het in gebruik is geweest in een klooster, dat binnen dat bisdom lag.

Een volledige perikopenverzameling bevat een met zorg gekozen bloemlezing van Epistelen en Evangeliën. Het hoofdbestanddeel wordt gevormd door de evangeliëlessen, die omstreeks twee derde gedeelte van de hele kollektie uitmaken. De groep epistelperikopen bevat Schriftgedeelten uit de overige Nieuwtestamentiese boeken en uit het Oude Testament. De stukken uit het laatste worden eveneens „Epistelen” genoemd, ofschoon ze elders wel de naam „Prophecien” dragen, ter onderscheiding van de N.T.-perikopen.

Er zijn perikopenverzamelingen met exposities en andere zonder deze. Een bijzonderheid van dit hs. ¹⁾ is dat slechts een 24-tal lessen uit de Evangeliën van Mattheus, Lucas en Johannes gevolgd worden door exposities, die zeer ongelijk van lengte zijn. De langere doen denken aan uitvoerige stichtelijke traktaten, de kortere lijken meer op exegetiese kanttekeningen, terwijl andere ongeveer de omvang hebben van de „sermoenen” in de latere, gedrukte perikopenverzamelingen.

Behalve deze bijbelteksten, met of zonder expositie, bevat dit hs. van f 267^v—308^v een aantal mystieke traktaten en sermoenen, benevens de reeds besproken vertaling van de Bergrede en van een passie-harmonie.

¹⁾ In het vervolg korthedshalve aangeduid als *Wvla.*

§ 2. DE TAAL VAN HET HS. VAN 1348.

Het handschrift vertoont, behalve een aantal vergissingen die aan iedere pen kunnen ontglippen, enige schrijffouten, die zeker maken dat we hier het werk van een kopiïst voor ons hebben. Verdam, die de tekst met grote zorg voor zijn Mnl. Wdb. geëxcerpeerd heeft, moest menigmaal een andere lezing voorstellen. Zo emendeerde hij, om enkele voorbeelden te noemen, *merleke* in *innerleke* (f. 241c; Mnl. Wdb. 4, 1463), *onderdaecht* in *onderdraecht* (supportate, 2 Cor. 11, 1; Mnl. Wdb. 5, 338), *aermzac* in *aerin* (*haerin*) *zac* (saccus cilicinus, Apoc. 6, 12; Mnl. Wdb. 3, 158), *breet ute* in *brect ute* (erumpe, Gal. 4, 27; Mnl. Wdb. 8, 878), *vreude* in *vrede* (pax, Col. 3, 15; Mnl. Wdb. 9, 245), *vorzinnecheden* in *vorsumicheden* (Mnl. Wdb. 9, 1086), *cume* in *cunne* (sciat, Jes. 7, 15; Mnl. Wdb. 9, 1984). Sommige lezingen heeft hij onnodig veranderd, zoals hij later zelf erkende (cf. Mnl. Wdb. 4, 2441 en 9, 2115).

Ook daar waar de tekst, oppervlakkig gelezen, een goede zin schijnt te geven, zitten niet zelden fouten verscholen. Verdam kon moeilijk voortdurend de tekst met de Vulgata vergelijken. Anders had hij wel ontdekt dat *bliven* veranderd moet worden in *belien* (f. 35^v, profiteretur, Luc. 2, 5), *ic sal den duvel vellen* in *ic sach den duvel vallen* (f. 207^v, videbam Satanam . . . cadentem, Luc. 10, 18), *eyghenen* in *enighen* (f. 149^v, unigenitum, Joh. 3, 16) *eeds* in *lieds* (carminis, Deut. 31, 30).

Een omstandige beschrijving van de klank- en taalvormen van het hs. valt buiten het bestek van deze studie. Daarom kozen wij uit de tekst die vormen, die het Westvlaamse, altans Vlaamse of soms algemeen zuidelijk karakter van de taal het best illustreren. Zoals we zullen zien sluit de taal zich zeer nauw aan bij de letterkundige taal van Jacob van Maerlant. De kopiïst verraadt talloze malen door de taalvormen, die hij neerschrijft, het Westvlaams dialect, dat blijkbaar zijn moedertaal was. Aan de hand van Jozef Jacobs: *Vergelijkende Klank- en Vormleer der Middelvlaamsche dialecten* (Gent, 1911), die gebaseerd is op de taal van gedateerde officiële stukken, zullen wij de belangrijkste Vlaamse, resp. Westvlaamse kenmerken opsommen. Daarna vermelden we nog enkele bijzondere klanken en vormen, benevens enkele suffixvormen. Een korte beschouwing van de woordvoorraad zal deze paragraaf besluiten.

I. DE KLANKEN.

Meer spelling- dan klankeigenaardigheden zijn de volgende schrijfwijzen: een *par* tortelduve, *parden*, *eenparlike* (Mvla § 1); *bescawwinghe*, *ghelaudene* (Mvla. § 34); *miin*, *ghesiin*, *wiint*, *troochskiin*.

Svarabhaktivormen met verlenging van de stamklinker: *arem*, *worem*, *storem*, *kelect* (Mvla. § 58; Franck § 54).

Enkele gevallen van verkorting van lange klinkers, voor een liquida: *hilt*, voor een labiaal: *neffens* (Mvla. § 7); speciaal Westvlaamse verkortingen als: 'berommen', 'blommen' hebben we in deze codex niet ontmoet.

Algemeen Vlaams is de veelvuldige rekking van klinkers voor gedekte *r*: *aerbeiden*, *taerwe*, *maercte*, *aerven*, *maerch*, *verstaerken* (\times verstarcten), *maerct* (\times marct), *aermoede*, *waerf*, *haerde* (= pastor), *ontfaermecheden*, *aersaters*; met svarabhakti: *waremde hem*, *warefte*, *arecheit*. Verder: *heernesse*, *diveerse*, *heerveren*; *doorp*, *voorme*, *ghestoort*, *woorp*, *gheboorghen*, *woorde* (< worde), *stooringhe*, met svarabhakti; *storem*. Rekking voor gedekte *l*: *toolne*, *keelct*, *baeliuwen*, *faelgieren* (Mvla. § 8).

Algemeen zuidelik, dus ook Brabants, is de rekking bij enclisis in de volgende woorden: *eist*, *gaeft*, *braect*, *saelt* en *waest*. Overigens blijft rekking daarbij achterwege (Mvla. § 3).

Voor Westvlaams is de afwezigheid van i-umlaut in *ghecranct* (Mvla. § 21a). Let ook op het bewaren van de oude *â* in: *dadn*, *bestadn*, *stadn* en *scamel* (Mvla. § 27).

Algemeen Vlaams is weer het overvloedig gebruik van *ê* < germ. *ai*, ook wanneer de volgende lettergreep een umlautsfactor bevat. Voorbeelden: *ghene*, *clede*, *stene*, *gheet*, *breet*, *vreesse*, *eede*, *twee*, *heleghe*, *eghin*, *beledere*, *bredelen*, *leedsman*, *bede*, *sceden*, *leet*, *sprenden*, *heeschen*, *hedyne*, *zesene*, *weeden*, *renicht* (Mvla. §§ 91 en 95). Daartegenover staan soms: *beiden*, *reine*, *onreinecheit*, *eyghen* (Mvla. § 95).

Algemeen Vlaams, speciaal Westvlaams is het gebruik van *ou* uit de oude tweeklank *uo*, voor labialen en gutturalen:

oufenare, *behouft*, *droufheit*, *drouven*; *zouken*, *drouch*, *bouc*, *slouch*, *ghenouch*, *houke*, *dwouch*, *roucstu*, *wouker*, *vorbouch* (Mvla. § 64).

De *u* < *o* in: *dul*, *wulve*, *mul*, *vul*, *vulgheren*, *vervulte*, *vulheit*, *buc*, *up*, *noetdurst* (Mvla. § 72).

Al de Vlaamse dialecten kennen aphaerese en prothese van *h*. Ons hs. bevat o. a. de volgende voorbeelden: *alsslaghe*, *te gheorsame*, *ghi ebt*, *antieren*, *ebreuscen*, *erre* 'scharnier'; *hende*, *hore*, *heervere*, *hoerdele*, *hoever*, *haer* (= *spica*), *hoefenen*, *hinghen* 'angel', *heeschen*, *ontheert*, *houder* 'leeftijd', *heerscap* 'toorn' en *heersame* (Mvla. § 184).

Speciaal Westvlaams is dat voor dubbele of gedekte *r* de *ä* blijft: *starc*, *starcheit*, *arch*, *argher*, *marct*, *ontfarmenese*, *warf*, *karker*, *wardeghe* (Mvla. § 12). Daartegenover staan: *herten*, *bersten*, *erdbevingen*, *verkine*, *gherne*, *merrede*, *werdech*.

Westvlaams is ook of i. p. v. *af*, in onbeklemtoonde positie (Mvla. § 15).

In de 13e en 14e eeuw kende het Westvlaams een overgang van *u* > *i* doorumlaut in de ja-stammen. Voorbeelden: *oversille*, *stic*, *pit*, *ricghen*, *hil*, *dinken*.

Een eigenaardigheid die tot ± 1350 in het Westvlaams is waar te nemen, is de *cgh* voor oudgerm. *gg* of *ng*. Waarschijnlijk had de *c* de waarde van een stemhebbende gutturale explosief:

licghen, *secghen*, *ricghe*, *dorwardcghe* (Mvla. §§ 175, 178).

Van de vocalisering van *g(h)e* tot *i*, die men eer in niet-literaire teksten verwacht, toont onze tekst wellicht een voorbeeld in de vorm *ineghichte* (= *primitiae*) (Mvla. § 180).

Westvlaams is ook de syncope van *n* in sommige achtervoegsels, bv.:

peneghe, *duust* 'duizend' (Mvla. §§ 204h en 142, 9).

Gedurende de 13e en 14e eeuw zijn in het geschreven Westvlaams de volgende pronomina personalia zeer gebruikelijk:

mie, *hie*, *wie*, *sie*, *die* (Mvla. § 104).

We kunnen de tekst nog nader lokaliseren. Het handschrift vertoont nl. enkele eigenaardigheden, die door Jacobs (Mvla., blz. 339—340) zijn waargenomen in „Onderdialect A”, d. w. z. het Westvlaams van de kuststrook (Brugge inbegrepen) en Frans-Vlaanderen. Dit onderdialect is Ingwaeonies gekleurd.

Zo komt in dit hs. herhaalde malen *ei* i. p. v. *ee* voor bv.:

eit, *meit*, *weit*, *eist*; *vreide*, *seide*; *haers ghebeits* (ook *tweier*, genit. v. *twee*?) (Mvla. § 34).

Een kenmerk van dit onderdialect is verder de vocalisatie of syncopering van intervocaliese *g(h)*: *leyt*; *oest*; *rein* 'regen', *reinen* 'regenen', *seine* 'sleepnet', *zeninghe* 'zegening', *gheseint* 'gezegend' (Mvla. §§ 23, 38 en 179).

Een $o < i$ hebben we in *ronnen* 'lopen' (Mvla. § 42).

Een $e < i$ voor p of b in *scep*, *crebbe* (Mvla. § 42).

Het handschrift vertoont veel het suffix *-heit*, *-eit*, maar daarnaast ontmoeten we herhaaldelijk het meer in het Oostvlaams gebruikelijke *-hede* (Mvla. § 124).

Een eigenaardigheid, die in dit onderdialekt in de 13e en 14e eeuw gevonden wordt, is het partikel *iof* i. p. v. *of* (vgl. v. Helten, § 101 Opm. 3; Mvla. § 145 Aanm.).

Het is mogelijk de kring nóg nauwer te trekken. Er zijn nl. enkele vormen voorhanden, die in 't bijzonder eigen zijn aan het dialekt van Brugge en het Vrije (Mvla., blz. 341—342), zoals de vorm *trucken* ($u < e$ voor k ; Mvla. § 32 Aanm.; Franck §§ 48 en 140. 1). Vormen als *speghel*, *hêlt* en *helden* met $\acute{e} < \acute{e}^2$, *ie* zijn opgetekend uit het dialekt van Brugge en het Vrije van de 13e en het begin van de 14e eeuw (Mvla. § 40). Typerend is ook de vorm *-langhe* i. p. v. *-linghe* in *sonderlanghe* en *onderlanghe* (Mvla. § 135, 5).

Tot dusver gingen we aan de hand van Jacobs' opsomming van Vlaamse dialekteigenaardigheden (Mvla., blz. 333—334, 339—340, 341—342) de taalvormen van onze tekst na. Tans volgen nog enkele andere Vlaamse, soms algemeen Zuidnederlandse klanken:

Donkere vokaal voor *-ch*: *ambocht*, *brocht*, *(on)sochte* (Franck §§ 56 en 63, Mvla. §§ 15 en 28).

De \acute{a} -vormen voor r in *narenstelike*, *ghesmaert* (Franck § 45, Mvla. §§ 22 en 34).

De \ddot{o} -vormen voor r in gesloten lettergreep: *stuerten*, *vuerst*, *buerdene*, *huerten*.

De e -vormen i. p. v. o voor r : *wertele*, *derscinghe* (Mvla. §§ 33 en 58).

De $u < \acute{i}$ in open lettergreep: *rudder* (Mvla. § 49).

De $u < i$ in gesloten lettergreep; onder invloed van de w : *wulghe*; vgl. ook *iuchteghe* (Mvla. § 49).

De $o < u$ in gesloten lettergreep *ioc*, *plocten*, *ghebondekine* (Mvla. § 80).

Umlaut in: *dure*, *scure*, *weest an heughe*, *verheuet*, *vreugende*, *deucht*, *vervreudet*, *heuuele*, *zuene*, *welmueghen*, *ommueghenlijc*, *buetre*, *sguens* (Mvla. §§ 81 en 84).

De $\acute{o} < \acute{u}$ voor r : *verheuren* (Franck § 45).

Ontronding van \acute{o} tot \acute{e} : *evel*, *crepel* (Mvla. § 82, Franck § 38).

De ie uit iu , io (Mvla. § 97): *bedieden*, *dievel*, *lieden*, *hiekinen*, *bestieren*, *vier*.

Een enkele maal treft men *duvel* aan i. p. v. *dievel*. *Duvel* is door Jacobs eerst uit 15-E. stukken opgetekend. Is het woord via Oost-Vlaanderen uit Brabant geïmporteerd?

Een *o* uit toonloze *e* in: *prosenteerde* (Mvla. § 136, Franck § 48).

Apocope van *w* in auslaut: bij het bezitt. vnw. *u* en het bijv. nw. *ru* (Mvla. § 151).

Overgang van *w* tot *g*, of wisselvorm van *wonsdach*, *goensdach* (Mvla. § 152).

Speciaal Westvlaams, 13e en 14e eeuw, is: *verbrieskede* (Mvla. § 173).

Opmerkelijk is de vorm *brudecome*, waarvan Van Helten § 98 een reeks plaatsen uit Maerlant noemt. Is de *c* hier uit te spreken als de oude stemhebbende gutturale explosief van *guma*? Dan hebben we wellicht ook in *recter* (f. 34^r, *dextera*, Apoc. 5, 7) de *c* als zodanig te beschouwen en is het niet nodig om met Verdam (6, 1084) te emenderen in *rechter*.

Syncope van *f* vóór *t* in: *helt* < *helft* (Mvla. § 204).

Epenthesis van *n* vóór *d* in: *vrindach* (Mvla. § 207).

Verscherping van het lidwoord van bepaaldheid, dat enklities met het zelfst. nw. verbonden is in: *tspropheten*, *tsgheprijsden*, *sguens*, *swalvischs* (Mvla. § 210).

Algemeen zuidelijk is de *e* < *i* in gesloten lettergreep: *es*, *strecke*, *blenden*, *mestroost*, *zelver*, *clemmen*, *smet*, *temmeringhe*, *lecht*, *blecken*, *blexem* (Mvla. § 42).

Daartegenover staan vormen met *i* < *i*: *simpel*, *besmittinghe* (Mvla. § 42) en met *i* < *e* < *a*: *toewinschinghe*, *vulbringhen*, *te sindene*, *ingle*, *wiincten* (Mvla. § 21). De laatste vormen zijn meer Oost- dan Westvlaams.

Dat is eveneens het geval met de vormen: *smaerghens*, *smargens* (Mvla. § 58a), dat ook in het Brabants bekend is.

De *o* < *uo* in: *ghenoomt*, *verdoomt*, *brodere* (Mvla. § 66) is in het Westvlaams zeldzaam.

2. DE VORMEN.

Bij de substantiva vallen ons op de oude genitiefvorm in *siins vader* (Franck § 191), de meervoudsvormen: *woert* (v. Helten § 253) en *mans*, *mannes* (= *viri*; Franck § 193). Algemeen zuidelijk zijn de nominatiefvormen: *abrahamme*, *pietere*, *ianne* enz.

Verba.

Syncope van de uitgang voor een pronomen: *si settetse, leedse, vulletse, hadsijs, heesch si, wi ontsaechse* (v. Helten § 213d).

Oude praesensvorm *bem*, het samengetrokken *ontfaet* (Franck § 133).

Enkele praeteritumvormen als *stoeden*, zonder geïnfigeerde *n* (Franck §§ 63, 133 en 144; Mvla. § 7), *sieu* naast *sayde* (Ts. 3, 196), de analogievorm *berieu* van *berouwen* naar *ghehieu*, dat ook in het hs. voorkomt (v. Helten § 171). De oude vormen *speu* en *speuwen* (v. Helten § 166, Franck § 135), *bezief* i. p. v. *besoef* (v. Helten § 175). Zwakke praeteritumvormen als *nijchde* van het trans. ww. *nigen*, *rochte* van *raken* (Franck §§ 64 en 97).

De participia perfecta: *gebaken* < *gibakan* (Franck § 133), *gheslegghen* (Mvla. § 16, Franck § 147), *ghewracht* (Franck, § 64), de analogievormen *ghehebt* (Franck § 155) en *ghesiin* (v. Helten § 243f). Verder vanzelf: *bleven*, *brocht*, *comen*, *leden* en *worden*.

De korte imperatiefvormen: *stant*, *ganc*, *sich*, *drach*, *ghef*, *mac* (Franck § 123).

Pronomina.

Persoonlike voornaamwoorden als *soe* (= *zij*); *mie*, *die*, *wie*, *sie* (Mvla. § 104); 'hebbe *siins* zorghe, 'van vreesen *siins*' (ejus).

Een enkele maal ontmoet men in deze tekst reeds het relatieve pronomen *de welke*. Op f. 19^r staat in deze Vlaamse tekst *de* als relativum (vgl. Mnl. Wdb. 2, 90—91), terwijl in de vertaling van Matth. 18, 23 *ende* als relativum dienst doet.

Oude instrumentalisvormen zijn bewaard in: 'beedde hi *de langher*' (f 117^v) en *bedi* (passim). Vergelijk *twi*.

Wisselvormen van het bepalingaankondigend vnv. *die ghene*, *des gheens*: *die ghone*, *sguens* (Mvla. §§ 35 en 145).

Adverbia.

Wie (f. 29^r, = hoe; Franck § 220 en Mnl. Wdb. 9, 2435—6) en *danne* (Mvla. § 122 en Van Helten § 85 opm.).

Praeposita.

Typies Vlaams zijn *naer* (= post, Matth. 15, 23) en *bachten*.

Numeralia.

Duust, *tweier* (Mvla. § 165) en *vichte* 'vijfde'.

Tenslotte noemen we in dit verband nog eens de Westvlaamse vorm *iof* van het disjunctieve voegwoord *of*.

3. SUFFIXEN.

Nomina agentis: *visenteerre, procureerre, leerre, hoerre, tempteerre, dispensere* (Franck § 176 en 154). Verder: *voergaerre, mesdoerre* (× *quaetdoerre*); *minre, dienre, ruunre, ordeelre*. Tenslotte: *sculdare, bekenare, droghenare* en *deelnare* (Franck § 176 en Mvla. § 135).

Abstracta: *beloofucht, leeftucht* (Mvla. § 75); *overvloyte, cierte, vervulte*. Naast elkaar komen voor: *-scap* en *-scepe, -sceep*: *ioetscap, lazerscap, orconscap, nutschap, vontscap; vroscepe, orconscpe, onwaersceep, boetscepen* (Mvla. § 127). Met syncope: *onthounessse, verlanesse, versmanesse, gescienesse*, tegenover vormen zonder syncope als: *verlatenesse* enz.

Het suffix in het verwantschapswoord: *zwaesnede* (Schönf. § 122. 2).

De laatste lettergreep in substantiva als: *kiekine, morghin, buerdine, beekiin, houkin*. Vgl. de verkleiningsuitgangen in: *cnechtkiin, ioncvroukiin, scepelkiin; padeline*.

De uitgang *-ieren* bij aan 't Frans ontleende verba als: *faelgieren, antieren, purgieren, iugieren, calengieren, corrigieren* (Mvla. § 107), die ook in 't N.N. voorkomt.

Bij adjectiva merken we de volgende vormingen op: *verstandel, wantrouwel; dierleec, tileec* (ook Brabants); *erdersce*. Stoffelijke bijv. nw. hebben de uitgang *-in*, bv.: *stenine, vleescin, pellelin*.

4. DE WOORDVOORRAAD.

Klanken en vormen van een tekst, die een afschrift is van een origineel, doen ons de middelen aan de hand om de streek te bepalen, waaruit de kopiïst afkomstig is, de woordvoorraad verstrekt de gegevens waarmee we het werk zelf lokaliseren. De woordenschat van dit handschrift is buitengewoon rijk en Verdam heeft er voor zijn Mnl. Wdb. dan ook een overvloedige oogst uit samengelezen. De vertaler moet gebruik hebben kunnen maken van een taalschat, die reeds over een rijke schakering van uitdrukkingsmiddelen beschikte, vooral termen uit het dagelijks leven. Dit is des te merkwaardiger wanneer we in aanmerking nemen dat de vertaling zelf vrij oud moet zijn en wellicht deel uitmaakt van een groep Vlaamse prozateksten uit de tijd van Jacob van Maerlant.

Gaan we na uit welke elementen de woordvoorraad van de Westvlaamse Epistelen en Evangeliën is samengesteld, dan merken we op dat de vertaler — of wanneer zijn vertaling op een nog oudere, ons niet bekende redactie mocht berusten, zijn voorganger — in de eerste plaats gebruik heeft gemaakt van talrijke algemeen mnl., of speciaal Zuidnederlandse woorden. Deze groep maakt uiteraard het hoofdbestanddeel uit, maar daarnaast staat een grote hoeveelheid woorden, die de vertaler heeft geput uit zijn eigen dialect, het Westvlaams, en die aan zijn werk een sprekende „couleur locale” bijzetten. In het Tabellaries overzicht van de woordvoorraad, dat we hebben samengesteld, zal men een opgave vinden van de Westvlaamse, altans Vlaamse woorden, met hun aequivalenten in Brabantse en Noordnederlandse bijbelvertalingen. We lichten uit die verzameling enige voorbeelden ter illustratie: *aysile* (acetum, Matth. 27, 48), *ackeren* (arare, Luc. 17, 7), *bedinens* (quia, Joh. 11, 31), te *beniemaerne* (diffamare, Marc. 1, 45), *bloetsucht* (sanguinis fluxus, Matth. 9, 20), *deuchdachtichede* (virtus, Eph. 6, 10), *drope* 'schurft' (f. 42^r)¹⁾, *eerle* 'vlasstengel, vlaspijl' (f. 243^r), *eller* (aliunde, Joh. 10, 1), *fleewen* (obsecrare, 1 Thess. 4, 1), *ghelievelec* (placabilis, Jes. 61, 2), *gheluchte* (aethera, Prov. 8, 27), *ghetaken* (pertingere, Hebr. 4, 11), *glenstren* (scintilla, Eccles. 3, 6), *harthede* 'twist' (contentio, Luc. 22, 24), *ionste* (f. 28^r), *keest* (f. 6^v), *cloyende* (prurientes, 2 Tim. 4, 3), *kvekenoot* (gregem, Jes. 40, 11), *ouderinghe* (senior, Marc. 7, 3), *scichten* (tela, Eph. 6, 16), *scoven* 'grendels' (vectes, Jes. 45, 2), *slumen* 'basten' (siliquae, Luc. 15, 16), *struwieringhe* (dispersio, 1 Petr. 1, 1), te *stuune* (calcitrare, Act. 9, 5), *teenre* (irritator, Ezech. 2, 7), *teenen* (provocare, Gal. 5, 26), *tellen* 'vertellen' (narrare, Matth. 18, 31), *tussensceet* (distinctio, Rom. 3, 22), *vorreden* (praeparare, Baruch 3, 32), *warefte* 'afdeling' (vicis, Luc. 1, 5), *wereltwijf* (meretrix, Matth. 21, 31), *waterziec* (hydropicus, Luc. 14, 2), te *meersene* (f. 245^r), *vaselinghe* (fimbria, Matth. 9, 20), *zwaesnede* (nurus, Matth. 10, 35), *wie* (quomodo, Matth. 12, 34).

Niet zelden heeft Verdam uit *Invent. v. Br.* en *De Bo* dezelfde woorden opgetekend als ons handschrift bevat. Op het nauw verband dat er bestaat tussen de taal van deze prozatekst en de literatuurtaal van Jacob van Maerlant, wijst het feit dat de dicht-

¹⁾ Is als vindplaats niet een bijbeltekst, maar het blad vermeld, dan komt het betreffende woord in een „expositie” voor.

werken van deze Vlaming een woordvoorraad bezitten die dicht staat bij die van de Wvla. Ep. en Ev. Van een aantal woorden vermeldt het Mnl. Wdb. zelfs geen andere vindplaats dan *Rijmb., Sp., Nat. Bl., Wap. M.* of een ander werk van Maerlant. Dat geldt bijv. van: *angwissen* (coangustare, Luc. 19, 43), *ghewaden* (stagnum, Jes. 35, 7), *hoerriers* (adulteri, Hebr. 13, 4), *hoerestronte* (adulteri, Hebr. 12, 8), *hoerkeerles* (adulteri, Luc. 18, 11), *ghekarkereert* (f. 9^v), *navriende* (f. 227^r), *criscelt* (arescere, Marc. 9, 17), *leringhe* (docibiles, Joh. 6, 45), *stalwaerdere* (stabularius, Luc. 10, 35), *tseyser* (sicera, Luc. 1, 15).

Het archaïsties karakter van de tekst blijkt tevens uit het veelvuldig gebruik van het praefix *ge-* bij substantiva en verba. De volgende zelfst. nw. met het voorvoegsel *ge-* komen o. a. voor: *ghestubbe*, *ghemul*, *ghebeelde*, *ghemaecsele*, *ghescoisel*, *naghebuer*, *ghebont*, *ghestilnesse*, *ghewinninghe*, *ghewerve*, *gheluchte*, *ghewade*, *gheliefte*, *gheviande*, *ghevriende*. Verschillende van deze woorden komen nog in het Wvla. voor (Mnl. Wdb. 2, 939). Daarnaast ontmoet men vormen zonder *ge-*: *mul*, *beelde*, *maecsele*, *scoisel*, *stilnesse*, zelfs *luut*, *breke*. In Brabantse vertalingen wordt van dit voorvoegsel een minder overvloedig gebruik gemaakt, een bewijs dat het bezig was uit te sterven. In de Noordnederlandse vertaling, die ongeveer een eeuw jonger is dan de Wvla., was dit vormmiddel, afgezien van enkele posities, waarin het zich vast had gezet, geheel in onbruik geraakt. *Ge-* bij verba in de onbepaalde wijs, vergezeld van een hulpww. van wijze en van een ontkenning (Mnl. Wdb. 2, 941) was daar geheel onbekend, in tegenstelling tot de Westvlaamse en Brabantse vertalingen, waar het nog niet was verdwenen. Over *ge-* plus het praeteritum als uitdrukking van het plusquamperfectum spreken we later.

We wezen reeds op het verband met de 13e-eeuwse Vlaamse literatuurtaal. Daarop wijst eveneens een groot aantal ouderwetse woorden als: *alleweghe* (semper, 2 Cor. 4, 10), *eennode* (solicitududo, Gen. 37, 22), *ersatre* (medicus, Matth. 9, 12), *ghelauwen* (apprehendere, Joh. 7, 30), *also houde als* (ut, Luc. 1, 44), *maerleec* (ingens, Baruch 3, 34), *man 'mens'* (homo, Col. 3, 9), *moze* (lutum, Joh. 9, 6), *quic* (jumentum, Luc. 10, 33), *sciere* (cito, Apoc. 1, 6), *twi* (quid, Matth. 8, 26), een *twint* niet (non quidquam, Joh. 9, 31), *varinc* (confestim, Luc. 8, 47), *wighe* (praelia, Matth. 24, 6).

Maar ook het veelvuldig voorkomen van woorden die aan het

Frans of aan het geschreven Latijn ontleend zijn, is geheel in overeenstemming met wat we waarnemen in het letterkundige Vlaams van die tijd. Enkele van de volgende woorden doen weer aan Maerlant denken: *ghediffameert* (diffamatus, Luc. 16, 1), *electien* (electionem, Rom. 11, 28), *enuchus* (eunuchus, Act. 8, 36), *ymagine* (imago, Matth. 22, 20), *iugiert* (iudicare, 1 Cor. 4, 5), *causioen* (cautionem, Luc. 16, 5), *content* (contentio, Luc. 22, 24), *locusten* (locustae, Matth. 3, 4), *miraude* (smaragdinus, Apoc. 4, 3), *mixturen* (mixtura, Joh. 19, 39), *siin obedient* (obedire, 2 Thess. 1, 8), *pafusen* (fustes, Matth. 26, 46), *porcioen* (porcionem, Luc. 15, 12), *sepulture* (sepulturam, Matth. 27, 7), *solaes* (consolationem, Luc. 6, 24), *superscrispie* (Matth. 22, 20), *ghetransfigureert* (transfiguratus est, Matth. 17, 2).

Met opzet brachten we hier enige Franse of direkt aan het geschreven Latijn ontleende woorden bij elkaar, die door de vertaler wellicht gebruikt zijn onder invloed van de voor hem liggende Latijnse tekst. Dat de Vulgaattekst het gebruik van Romaanse woorden in Dietse vertalingen in de hand werkte, ligt voor de hand. Salverda de Grave wees reeds vroeger ¹⁾ op zulke vertalingen in bijbelvertalingen, o. a. *saet* (= satum), *laer* (= larus), *pigaer* (= pygargus), *inaure* (= inauris), *fitoen* (= phitonem), *origeen* (= orix, origis), *abiegne* (= abiegnis) en *prandijs* (= prandium). Het gebruik van zulke Romaanse woorden is evenwel volstrekt niet altijd het gevolg van de onmiddellike invloed van de Vulgaattekst. Dat de schrijver ze ook spontaan gebruikte en dat het gebruik ervan hem allesbehalve ongewoon was, blijkt uit Franse woorden als: *accorderende* (conveniens, Marc. 15, 56), *si barteerden* hem (stupere, Act. 2, 7), *tebarteert* (consternatus, Luc. 24, 4), *bizante* (talenta, Matth. 18, 24), *bocrale* (byssus, Luc. 16, 19), *diveersen* (varii, Luc. 4, 40), *meisnieden* (pueri, Luc. 11, 7), *nacione* (gentes, Col. 1, 27), *ordenancie* (dispensationem, Col. 1, 25), *orgelieuse* (gloriosos, Jes. 45, 2), *paisivelijc* (tranquillus, 1 Tim. 2, 2), *persemier* (foenerator, Luc. 7, 41), *poitevine* (minuta, Marc. 12, 42), *ribauderie* (Eph. 5, 4), *samitinen* (coccineus, Matth. 27, 28), *spacie* (intervallum, Luc. 22, 59), *tansement* (columniam, Levit. 19, 13), *trezorie* (gazophylacium, Joh. 8, 20), *tsappele* 'krans' (f. 263^v).

¹⁾ J. J. Salverda de Grave, *Essai sur quelques groupes de Mots empruntés par le Néerlandais au Latin écrit*. (Verh. Kon. Ak. v. Wetensch., Afd. Letterk. N. R., Dl. III, No. 1), p. 54, 94, 95, 97, 109, 122, 124 en 134.

Opmerkelijk groot is het aantal woorden, waarvan in het Mnl. Wdb. geen andere vindplaats wordt vermeld of die men zelfs daar (en meestal ook in het Handwdb.) vergeefs zoekt. Het laatste geldt van de volgende Franse woorden: *blameringhe (f. 27^r), *cytholereindre (citharizantes, Apoc. 14, 2), *informeringhe (informatio, 1 Tim. 1, 16), *corupcien (corruptio, 1 Cor. 15, 42), *regneringhe (imperium, 1 Petr. 5, 11), *sustineringe (sustentatio Rom. 3, 26) en van Dietse woorden als: *cierte (ornatus, Gen. 2, 1), *dierleec (animalis, 1 Cor. 15, 44), *iuechtsamicheit (jucunditate, Baruch 3, 35), *loghenachtichede (Eph. 4, 25), *niewinghe (renovatio, Tit. 3, 5), *olyecruke (lecytho, 3 Reg. 17, 21), *onderavont¹⁾ (vesper, Gen. 1, 5), *overwaer 'voorwaar' (utique, 1 Cor. 11, 31), *reineginghe²⁾ (emundatio, Hebr. 9, 13), *stoopcanne (f. 223^r), *bedeckinghe (velamentum, Hebr. 9, 3), *instormende (irruerunt, Dan. 13, 26), *stichtelijchede (aedificatio, Eph. 4, 12), *welmueghen (sufficiencia, 2 Cor. 3, 5), *bescrivenesse (descriptio, Luc. 2, 2).

Een enkele blik op deze lijst ἀπὰξ λεγόμενα leert dat het slechts aan een toeval te wijten is, dat de meeste van zulke woorden nergens anders gevonden zijn. Maar anders is het gesteld met de bij vertalers veel voorkomende en licht verklaarbare „Neuschöpfungen“. Het is voor ons uiteraard zeer moeilijk de grens te trekken tussen woorden die algemeen gebruikelijk geweest zijn, en woorden die incidenteel gevormd zijn naar Lat. model, maar dat er zulke nieuwvormingen onder schuilen, is wel zeker. Van sommige bestaan gelijke vormingen in het mhd., die nog niet altijd zijn te verklaren als algemeen germaans taalgoed. Waarom zou een woord als *ghetrouwinghe* (fiducia, Jer. 17, 7) niet van het verbum *ghetrouwen* gevormd kunnen zijn, als het mhd. *getrúwunge* van *getrúwen*? Het is zeer wel mogelijk dat vertalers, staande voor dezelfde taak, onafhankelijk van elkaar kwamen tot gelijksoortige woordvorming: gelijke behoeften schiepen hier gelijke hulpmiddelen. Naar het Latijn zijn op die manier wellicht ontstaan: **overvloetheit* (abundantia, Luc. 12, 15) **andoesel* (indumentum, Jes. 62, 2) enz. Bij de bespreking van de woordvorming komen we op dergelijke voorbeelden nader terug.

Tenslotte hebben we op enkele woorden te wijzen, die we in

¹⁾ Zie echter *Mnl. Wdb.* 5, 322, waar deze vertaling van 'vesper' „minder geschikt“ wordt genoemd.

²⁾ *Mnl. Wdb.* 6, 1229: „tot heden niet uit het mnl. opgeteekend“.

deze Westvlaamse tekst niet zouden verwachten. Ze komen, te oordelen naar de vindplaatsen in het Mnl. Wdb., verder uitsluitend voor in N. of Oostmnl. teksten. Sommige ervan zijn zelfs alleen uit het mnd. of mhd. bekend. We bedoelen woorden als *matecheit* (*modestia*, Col. 3, 12), *rechtvardeghet* (*justificare*, Rom. 8, 33), *callenden* (*fabularentur*, Luc. 24, 15), *huusman* (*pater familias*, Luc. 13, 25), *steghe* (*vici*, Luc. 14, 21), *ghesette* (*traditiones*, 1 Petr. 1, 18), *orsake* (*occasiones*, 4 Reg. 5, 7), *dwaes* (f. 259d), *vonke* (f. 241^v). In de Wvla. Ep. en Ev. worden deze Lat. woorden in de regel vertaald door resp.: *ghesaetheit*, *gherechten*, *couten*, *vader des ghezindes*, *warefte*, *ghebode* of *ghevinge*, *ocusoen*, *sot* of *dul*, *glenster*. Een subst. als *scattinge* (f. 226a) kent Verdam als een uitsluitend N. en Oostmnl. woord, *stormwedre* (*turbo*, Jes. 4, 6) is alleen opgetekend uit de Limb. Serm., Kil., terwijl het mhd. het woord ook kent, *sculthere* (*creditor*, 4 Reg. 4, 1; elders wordt het vertaald als *borgher*, zie p. 84), dat alleen uit Kil. en Plant. bekend is, *tespreden* (*disperdere*, Jerem. 1, 10), dat in deze betekenis alleen in Limb. Serm. voorkomt.

Sommige van de hier genoemde woorden doen temidden van de talloze echt Vlaamse woorden wat vreemd aan. Het is echter heel goed mogelijk, dat ze in de 13e eeuw óók in het Westvlaams bekend zijn geweest, en dat het ontbreken van meer vindplaatsen louter een gevolg is van het feit, dat het 13de-eeuwse Vlaams ons onvoldoende bekend is. Na die tijd zouden ze dan uit het Vlaams door andere woorden verdrongen zijn, terwijl ze in de andere dialecten gebruikelijk bleven. Een andere mogelijkheid is, dat de vertaler aan een ander dialect of een vreemde taal heeft ontleend. Hij werd daartoe, zoals Maerlant en andere dichters, niet genoopt door het rijm, want hij had, gelijk we zagen, de beschikking over inheems-Vlaamse synoniemen. Wat dan wel de reden is geweest dat hij wellicht een enkele maal putte uit een vreemde taal of dialect? Het lijkt wat gedurfd hier rekening te houden met een behoefte aan fijner betekenisshakering. Er is meer voor te zeggen een streven naar afwisseling aan te nemen, dat geheel past bij de afkeer van eentonigheid, die we bij de bespreking van de vertaaltechniek als een van de belangrijkste kenmerken van deze vertaling zullen kunnen vaststellen. In het Vlaanderen van Jacob van Maerlant's tijd was ontlening aan een Oostelijk dialect of taal geenszins uitgesloten. Het stond in een levendig verkeer met andere streken en landen, ook met het Oosten. Wellicht waren

de geschriften van Duitse mystici al vroeg in Vlaanderen bekend. We herinneren hier aan het sermoen van Hendrik van Cleef¹⁾, een onbekend Duits mysticus, dat ook in dit hs. voorkomt in Vlaamse vertaling. Die aanraking met het Oosten verklaart misschien het gebruik van woorden als *zwichenthede* (f. 28^v = mhd. swîgenheit). In ons handschrift komt enige malen het woord *heerscen* voor als vertaling van Lat. *dominari* (o. a. Joel 2, 17). Meestal wordt het evenwel weergegeven door *heerscapie hebben*, *driven*. Verdam kent geen andere vindplaats van *heerscen*, terwijl Kiliaen het nog vermeldt als „Germ. Sax. Sicamb.”, dus als een oostnln. en hgd. woord.

In dit verband moeten we een ander woord noemen dat eveneens in het hgd. bekend was en dat ons brengt op een ander vraagstuk: heeft de vertaler een glossarium gebruikt? Het is het hapax *verwerpeling* (*abortivo*, 1 Cor. 15, 8) in de betekenis 'ontijdig geboren vrucht'. Verdam kent alleen *verworpelinc*, dat hij had gevonden in *Gemma 2a*. In de mhd. bijbelglossaria en later in vele mhd. bijbelvertalingen was het de gewone vertolking van *abortivus*.²⁾ Het is nu van belang dat ook het Limburgse Glossarium Bernense *abortivus* op dezelfde wijze vertaalt. We hebben boven reeds gezien dat de verschillende middeleeuwse geglosseerde bijbels met elkaar behoren tot één grote familie. De woordenlijsten, die vervaardigd werden met in elk lemma het Latijnse woord voorop en de vertaling daarvan op de tweede plaats, hebben ongetwijfeld heel veel te danken aan die *Vulgatae*, die van toelichtingen in de volkstaal voorzien waren. Zo is het te verklaren dat het waarschijnlijk op Limburgs gebied afgeschreven Glossarium Bernense woorden kan bevatten, die tevens voorkomen in bijbelglossaria. Buitenrust Hetteema wees in zijn studie op nog andere „overeenkomsten” tussen het Glossarium en onze Wvla. tekst: o. a. *anxten*, *bedruc*, *borghere*, *gansheit* en *gebeidegheit* als vertaling van resp. *anxiari*, *impetus*, *creditor*, *sanitas*, *longanimitas*.

Wanneer we deze woorden bij elkaar zien staan, dan maken ze geenszins de indruk van elders geïmporteerd te zijn. Integendeel, *anxten*, *bedruc* en *gebeidegheit* lijken gewoon Vlaams, terwijl *borghere* en *gansheit* zeer wel kunnen beschouwd worden als

¹⁾ Cf. C. G. N. de Vooy, *Twee mystieke traktaatjes*, Ts. 41.

²⁾ Cf. Steinmeyer-Sievers, *Die ahd. Glossen*, V.

³⁾ Dr. F. Buitenrust Hetteema, *Het Nederduitsch Glossarium van Bern* (Groningen, 1889), p. XXIII—XXXIV.

incidentele vormingen, het eerste als nomen agens van 't verbum *borghen* 'in leen verstreken', het tweede als woordelijke vertaling van *sanitas* door een samenstelling van het adj. *gans* (= *sanus*) en het suffix *-heit* (= *-itas*). Verdam, die de vertaling in de Statenbijbel vergelijkt, had een vertaling *gansinge* beter gevonden, maar gezien het streven van de vertaler om — vooral in de Epistelen — liever een vertaling naar de letter, dan naar de bedoeling te geven, is *gansheit* als vertaling van *sanitas* heel goed te verdedigen.

Geeft de gekonstateerde samenhang van Wvla. en Gloss. Bern. ons nu het recht om een stapje verder te gaan dan Buitenrust Hettema, die voorzichtigheidshalve alleen sprak van „overeenkomst”, en aan één van tweeën de prioriteit toe te kennen? We durven hier geen besliste uitspraak doen. De punten van overeenkomst zijn te schaars. Nemen we aan dat de verzamelaar van het Glossarium Bernense — dat wel in het Limburgse is (af)geschreven, maar daarom daar niet hoeft te zijn ontstaan ¹⁾ — putte uit de Wvla. perikopenverzameling, dan ligt de vraag voor de hand, waarom hij er niet een ruimer gebruik van gemaakt heeft. Het tegenovergestelde: Wvla. gebruikte bij zijn arbeid een glossarium, laat ook veel vragen open. Ook dan blijft de moeilijkheid van het beperkte aantal overeenstemmingen. Tenslotte lijkt de meest aannemelijke verklaring deze, dat beide hebben geput uit dezelfde bron, bv. een interlineair of marginaal van glossen voorziene perikopentekst.

§ 3. DE VERTAALTECHNIEK.

I. ALGEMENE OPMERKINGEN.

Bij het bepalen van de waarde ener vertaling moeten we ons, zoals we reeds zagen, tweeërlei afvragen: in de eerste plaats of de vertaler de vreemde taal voldoende kent, en in de tweede plaats of hij zijn moedertaal zò beheerst, dat hij in staat is een overzetting te leveren die elke gedachte aan het oorspronkelijke verre

¹⁾ Buitenrust Hettema wees bovendien op punten van overeenkomst tussen *Gloss. Bern.* en de *Limb. Serm.* en *L. v. J.* De laatste onderzoeken wezen uit dat genoemde teksten grotendeels niet van Duitsch-Limburgse, maar van Vlaamse of Brabantse afkomst zijn.

houdt. Dit laatste is alleen mogelijk wanneer de eigen taal over een even grote rijkdom van uitdrukkingsmiddelen beschikt als die van het origineel. Wanneer we bij de bespreking van onze oudst bekende perikopentekst telkens met bovengenoemde twee factoren rekening zullen houden, dan doen we dat niet zonder daarbij tegelijk te bedenken dat de eerbied van de vertaler voor de bijbeltekst hem wel eens brengen kon tot een kompromis: hij durft de moeilijker konstrukties van de Vulgaat niet om te zetten, te vereenvoudigen tot de meer tot koördinatie geneigde zinsbouw van zijn landstaal. Al kende de vertaler zijn Latijn nog zo goed, en al bezat het Diets ook wel gesubordineerde konstrukties, zo zal hij toch meermalen bevreesd zijn door een ingrijpende wijziging van de zinsbouw de zin van de tekst zelf geweld aan te doen. Er ontstond een slaafse vertaling, die ogenschijnlijk het gevolg is van onvermogen om in eigen taal uit te drukken wat de Vulgaattekst behelsde, maar in werkelijkheid wordt veroorzaakt door de schroom van de vertaler voor de heiligheid van de tekst. Het behoeft wel geen betoog dat het moeilijk is om telkens uit te maken wat de oorzaak is van een slaafse vertaling: onvoldoende kennis van het Latijn en geringe bedrevenheid in de moedertaal, of de angst om de bedoeling van de heilige tekst door een enigszins vrije vertaling te vertroebelen.

Op welke wijze kunnen we nu het best de mate van vertrouwdheid met het Latijn bij de vertaler nagaan? Een middel, dat voor de hand ligt, is op schoolse wijze de vertaalfouten uit te ziften en ons oordeel te laten afhangen van hun hoeveelheid. Woorden en zinnen worden niet zelden onjuist vertaald. Onbeholpen konstrukties doen twijfel rijzen aan het inzicht van de vertaler in de grondtekst. Behalve op zulke negatieve hoedanigheden, zal het ook goed zijn te letten op de positieve eigenschappen van de vertaling, bijvoorbeeld de vaardigheid van de schrijver om de typies-Latijnse konstrukties te vervangen door echt Dietse, op de stilistische waarde van zijn werk enz. Er zal verder meermalen gelegenheid zijn te wijzen op syntaktiese eigenaardigheden van de Dietse tekst en te onderzoeken of die al dan niet veroorzaakt zijn door het Latijnse voorbeeld.

We konden uit ons materiaal slechts enkele typerende voorbeelden lichten. Een volledig onderzoek van de vertaaltechniek van één tekst zou de stof moeten zijn voor een afzonderlike studie, en past niet in het kader van dit proefschrift.

2. FOUTIEVE EN ONNAUWKEURIGE VERTALINGEN.

2 Tim. 1, 12	depositum meum	mine nederhede
Hebr. 11, 27	secti	beseit
Hebr. 2, 15	obnoxii	ghequetst

Zulke fouten spruiten voort uit gebrek aan kennis van de betekenissen van bepaalde woorden.

Niet zelden gebeurt het dat de vertaler het verband niet begrijpt. Dat veroorzaakt vertalingen als:

Matth. 27, 66	Illi autem abeuntes munierunt sepulchrum, signantes lapidem, cum custodibus	Ende si ginghen wech ende waernenden tgraf ende tekende den steen met wachters
Marc. 4, 27	Et dormiat, et exurgat nocte et die	ende hi slape ende het sta up nacht ende dach
I Cor. 7, 29	reliquum est, ut et qui habent uxores, tamquam non habentes sint	Die ghelaten siin vanden wiven hebben hem alse diese niene hebben
I Cor. 10, 4	bibebant autem de spiritali, consequente eos, petra; petra autem erat Christus	Maer si dronken vanden geesteliken: den steen hem mede volghende mer die steen was xristus;
Joh. 9, 2	quis peccavit hic aut parentes eius?	in wat dinghen heeft ghezondecht dese: of siin vader of siin moeder: [vert. las quibus!]
Levit. 36, 5	et vindemia occupabit sementem	ende de lesinghe der druven sal begaen den sayenden
Jer. 3, 1	Si dimiserit vir uxorem suam, et recedens ab eo, duxerit virum alterum: numquid revertetur ad eam ultra? numquid non polluta, et contaminata erit mulier ille?	Eist dat die man siin wijf laet ende dat soe sceet van hem ende neemt enen andren man ne sal soe niet meer weder keren tote hem nes soe niet bevlect ende ghecondampneert dat wijf

De laatste tekst brengt ons tot een andere groep fouten, nl. zulke die veroorzaakt zijn door slordigheid. De vertaler ziet niet goed uit zijn ogen en komt tot een onjuiste weergave. Hij las blijkbaar *eum* in plaats van *eam*. Let ook op de vertaling van *contaminata*, dat de vertaler blijkbaar *condamnata* las. Of vertaalt hij het met opzet door *ghecondampneert* ter vermijding van een-tonigheid?

Slordigheidsfouten zijn bv.:

Mal. 3, 14	arrogantes	die bidden (vert. las <i>orantes</i>)
Osee 14, 4	quia eius, qui in te est, misereberis pupilli	Want des volcs dat in di es sal di ontfaermen (vert. las <i>populi</i>)
Jes. 4, 5	creabit Dominus	god hevet ghescepen (vert. las <i>creavit</i>)
2 Cor. 5, 6	audentes igitur semper	Daer omme wi horen alle weghe (vert. las <i>audientes</i>)
2 Cor. 15, 51	mysterium	officie ¹⁾

Zulke „verlezingen” zijn zeer talrijk. Toch moeten we ons wachten ze steeds te stellen op rekening van de vertaler. De Vulgaattekst die hij voor zich had, kan ook op menige plaats korrupt geweest zijn.

Onnauwkeurige of onvolledige vertalingen hebben we bijvoorbeeld in:

Matth. 20, 9	acceperunt singulos de- narios	ontfinghen si den gheli- ken penninc
Marc. 9, 19	et elisus in terram, volutabatur spumans	ende hi warpene in die erde ende wenteldene in die scumen
Luc. 17, 27	et dabantur ad nuptias	ende helden bruluchten
Rom. 15, 8	veritatem	werdechede
Rom. 12, 2	reformamini	wert gheconforteert

Het kost weinig moeite om fouten en onnauwkeurigheden van deze soort in groten getale te verzamelen. Toch kan men niet zeggen dat de vertaler in zijn kennis van het Latijn te kort schiet.

¹⁾ Verdam 2, 39 vindt deze vertaling „onbegrijpelijk”, niet denkende aan verwarring met *ministerium*.

In de regel zijn de Latijnse woorden zelf goed vertaald, afgezien van de gevallen waarin zijn eigen achteloosheid of die van de afschrijver van de Vulgaatredaktie, die hij gebruikte, een onjuiste vertaling deed ontstaan.

We zeiden reeds dat slaafse vertalingen evengoed het gevolg kunnen zijn van onvoldoende kennis van het Latijn als van onvermogen om de moedertaal vrij en met gemak te hanteren, terwijl eerbied voor de bijbeltekst eveneens van invloed kan zijn. Daarom brengen we gevallen van stijve, onbeholpen vertaling niet onder bij deze groep, maar bespreken ze liever bij de behandeling van de zinsbouw.

3. DE ZINSBOUW.

a) De enkelvoudige zin.

De gewone woordschikking van de enkelvoudige bevestigende zin met het subjekt vooraan en de persoonsvorm van het verbum op de tweede plaats kon ook in het mnl. allerlei wijzigingen ondergaan, met dien verstande dat de plaats van het werkwoord ongeveer dezelfde bleef. Zulke geïnverteerde vormen van de enkelvoudige zin komen ook voor in onze perikopentekst, in de regel veroorzaakt door de Latijnse grondtekst. Hieronymus had ze op zijn beurt weer ontleend aan de Griekse en Hebreeuwse oertekst.

Laten we eerst enige voorbeelden geven:

Marc. 14, 6	Bonum opus operata est in me	Een goet werc heeft soe ghewrocht in mi
Luc. 7, 45	Osculum mihi non dedisti	Cussen ne gavestu mi niet
Luc. 7, 46	Oleo caput meum non unxisti	Met olyen ne salvetstu niet miin hoofd
Joh. 9, 15	Lutum mihi posuit super oculos	Mose leidi up mine oghen
Prov. 3, 14	Melior est acquisitio eius negotiatione argenti	Beter es hare ghewinninghe dan de coopmanscepe des zelvrs
Prov. 31, 10	Mulierem fortem quis inveniet?	Dat sterke wijf: Wie salse vinden;'

Men ziet: het objekt of een bepaling wordt in het Wvla. evenals in de Latijnse tekst naar voren geschoven. Deze vrije

behandeling van de woordorde, die in het Latijn verder kan gaan dan in het Diets, heeft verschillende oorzaken. In de perikoop Lucas 7, 36—50 (de zalving van Jezus door Maria Magdalena) en in de aangehaalde gedeelten uit het Liber Proverbiorum is de inversie uitvloeisel van de stemming, de emotie van de schrijver. De Wvla. vertaler is er nu in geslaagd om die stemming in zijn vertaling te bewaren door eenvoudigweg de inversie over te nemen. De verleiding is groot om hier grotere stukken af te drukken, die een duidelijke indruk geven van de wijze waarop de auteur, door eenvoudige reproductie van het origineel in de landstaal, de litteraire waarde van de bijbeltekst vrijwel ongeschonden laat.

Matth. 18, 32	Tunc vocavit illum dominus suus	Doe mar riep den ghenen siin here
Matth. 24, 4	Videte nequis vos seducat	Siet dat u niemene ne verlede

De belangrijkheid van de zaak, bracht in Joh. 9, 15 de blinde er toe om dat *lutum* het eerst te noemen. Wvla. neemt die inversie weer trouw over.

Opmerkzaamheid verdienen gevallen van inversie als:

Matth. 27, 27	Tunc milites praesidis suscipientes Iesum in praetorium	Doe namen ihesum des rechters ridderen
Luc. 6, 23	Secundum haec enim faciebant Prophetis patres eorum	Want na desen dinghe daden den propheten hare vaders
Marc. 10, 8	Et erunt duo in carne una	Ende sullen wesen si twee in enen vleesce

In Matth. 27, 27 was het waarschijnlijk het zinsritme dat de vertaler bewoog om ditmaal de Latijnse woordschikking ontrouw te worden. De naar-voren-schuiving van het objekt, evenals die van het indirekte objekt in Luc. 6, 23, werkte voor een dertiende-eeuwse Vlaming niet zinstorend, omdat in bepaalde gevallen het naamvalsonderscheid nog bestond. Enigszins zonderling doet de letterlike vertaling van Marc. 10, 8 aan. We verwachten eer *het* als voorlopige aanduiding van het subjekt, zoals in de volgende gevallen:

Luc. 2, 36	Et erat Anna prophe- tissa	Ende het was (daer) ene prophetesse
Luc. 3, 16	veniet autem fortior me	ne ware het sal comen een sterkere dan ic bem na mi
Luc. 6, 34	nam et peccatores pec- catoribus foenerantur, ut recipiant aequalia	Want het leent die een bezondechde den ande- ren omme dies ghelijcs weder tontfane.

Het als voorlopige aanduiding van het subjekt (Stoett § 38) komt in het Mnl. veelvuldig voor, maar vooral in het Wvla., waar het nog voortleeft.

Het subjekt is verzwegen in (Stoett § 5h):

Marc. 9, 30	Quoniam filius hominis tradetur in manus ho- minum, et occident eum,	Want des menschen zone sal ghegheven werden in die hande der lieden. ende sulne verslaen

De laatste voorbeelden tonen duidelijk dat de auteur herhaalde malen recht laat wedervaren aan zijn eigen taal. Maar meer nog dan hier toont de schrijver een streven om zich aan te sluiten bij de ongedwongen taal van het spreken, wanneer hij door middel van een aanwijzend voornaamwoord „terugwijst” naar een reeds genoemd woord. Het aanw. bijwoord so wordt daarvoor ook vaak gebruikt:

Matth. 2, 18	Rachel plorans filios suos	rachel die beweende hare kinderen
Luc. 16, 15	Deus autem novit corda vestra	God die kent uwe herten
Gen. 27, 31	Coctosque de venatione cibos intulit patri	ende de spise ghecoct vanden ghevanghe siins gheiages; Die drouch hi
Dan. 9, 18	Inclina, deus meus, aurem tuam	Om di selven so nighe dijn ore here god miin

Een eigenaardig kenmerk van deze vertaling is de woordschikking van de samenstellende delen van het praedikaat in gevallen als:

Matth. 1, 21	et vocabis nomen eius Iesum	ende du sult heten sinen name ihesus
Jes. 38, 5	Audivi orationem tuam et vidi lacrymas tuas	Ic hebbe ghehort diin ghebet ende ic hebbe ghezien dine tranen;

Matth. 17, 24	Magister vester non solvit didrachma?	U meester ne hevet niet ghegolden sine toolne
Jes. 45, 2	Ego ante te ibo	Ic sal gaen vor di
Act. 8, 33	quoniam tolletur de terra vita eius	Want vander erden sal werden siin leven ghenomen.
Matth. 12, 35	Bonus homo de bono thesauro profert bona: et malus homo de malo thesauro profert mala	Eengoet mensce bringhet voort goede dinghe vanden goeden scatte. entie quade mcnsce bringet voort quade vanden quaden scatte

We konstateren in al deze gevallen, die met talloze te vermeerderen zouden zijn, dat bij de omschreven tempusvormen van het verbum het hulpwerkwoord en de nominale vorm van het verbum niet van elkaar gescheiden worden — zoals in het latere Brabants en Noordnederlands — door het objekt of door bepalingen en zo dicht mogelijk bij het subjekt staan, een eigenaardigheid die we eveneens opmerken bij de delen van de verba composita (zie het laatste voorb.). Het verschijnsel zal wel verklaard moeten worden als een gevolg van Latijnse invloed. De vertaler zag voor zich vormen als *vocabis*, *vidi*, *profert* en in zijn neiging om de Latijnse tekst zoo trouw mogelijk te blijven, hield hij de delen van het praedikaat bij elkaar. Zonder enige twijfel heeft het Frans bij dergelijke konstrukties mede zijn invloed doen gelden.

De vraagzinkonstruktie biedt weinig bijzonders. We halen enkele typerende voorbeelden aan om te laten zien op hoe verschillende wijze de vertaler de Latijnse vraagzinnen, ingeleid door *numquid*, *nonne* of *si* weet weer te geven:

Matth. 26, 22	Numquid ego sum, Domine?	Bem ict yet here:‘
Matth. 26, 25	Numquid ego sum, Rabbi?	Ne bem ics niet meester:‘
Joh. 7, 42	Numquid lex nostra judicat hominem	En verdeelt onse wet den mensce
Luc. 11, 11	numquid lapidem dabit illi	ende geefti hem enen steen:‘
Joh. 7, 42	Nonne Scriptura dicit	Ende seit niet die scripture

Luc. 14, 3	Si licet sabbato curare	Eist gheorlooft des saterdaghes te gansene:'
Act. 19, 2	Dixitque ad eos: Si spiritum sanctum accepistis credentes	ende sprac te hem; ofte ghi den helegghen geest ghelovende ontfaen hebt:'

In het laatste voorbeeld nemen we een vermenging van direkte en afhankelijke vraag waar, veroorzaakt door een onjuiste opvatting van het Lat. *si*.

De conjunctivus adhortativus wordt op verschillende manieren weergegeven. Het Westvlaams van die tijd had meer dan één middel om een aansporing uit te drukken en de vertaler maakt daarvan een dankbaar gebruik.

Matth. 21, 38	occidamus eum	verslaen wine
Luc. 2, 15	Transeamus usque Bethlehem et videamus hoc verbum, quod factum est	laet ons gaen tote bethleem ende weten zien dat woort dat ghesdaen es
Joh. 9, 28	Tu discipulus eius sis	Du wes siin iongre;
Rom. 5, 1	pacem habemus ad deum	Weten hebben vrede te gode
1 Cor. 5, 8	epulemur	Weten wi werscepen
Exod. 16, 5	Die autem sexto parent quod inferant	Tsestendaghes bereden dat si indraghen
Osee 6, 1	revertamur ad dominum	keren weder ten here
Hebr. 4, 16	adeamus	weten toegaen

Speciaal Westvlaams is het adhortatieve hulpww. *weten*, al of niet vergezeld van het onderwerp *wi*. De verzwijging van het subjezt *si* of *wi* komt uitsluitend in zuidelijke teksten voor.

b) De samengestelde zin.

Een van de opmerkelijkste syntaktiese kenmerken van deze vertaling is de plaats die het verbum in de bijzin kan innemen. In tegenstelling tot de algemene gewoonte van het mnl. en nnl. om het praedikaat van de bijzin zover mogelijk naar achteren te schuiven, vertoont Wvla. menigmaal de tendenz het te plaatsen onmiddellik achter het subjezt, bv.:

1 Cor. 5, 7	Expurgate vetus fermentum, ut sitis nova conspersio, sicut estis azymi	renicht ute den ouden heefsel dat ghi siit een nieuwe bespringhinghe alse ghi sijt onghehefselt;
Jes. 58, 9	si abstuleris de medio tui catenam, et desieris extendere digitum	Ofte ave does van dinen middele die ketene: ende laets of ute te streckene dinen vingher:
Matth. 23, 35	Ut veniat super vos omnis sanguis justus, qui effusus est super terram	so dat come up u al tghe-rechteghe bloet dat es ghestoort up erdrike

De verklaring is niet ver te zoeken: de vertaler weet zich niet vrij te maken van de Latijnse woordorde. Het verschijnsel komt meer voor in het Mnl.; men zie bij Stoett §§ 332—348. Waar men het ontmoet in niet naar het Latijn bewerkte teksten, zal men goed doen ook invloed van het Frans aan te nemen. Toch staat de vertaler niet altoos even onvrij tegenover het Latijnse model, zoals wordt bewezen door de volgende vertalingen waarin hij het praedikaat zijn voor het Diets natuurlijke plaats aan het einde van de bijzin geeft.

Matth. 26, 23	Qui intingit mecum manum in paropside, hic me tradet	Die met mi sine hant nett in die scotele: die sal mi verraden
Matth. 26, 74	Tunc coepit detestari, et jurare quia non novisset hominem	Doe begonste hi te vloekene ende te zwerne dat hi dien mensce niet ne kende

Moet de vertaler zelfstandig een bijzin vormen, bv. bij de oplossing van een abl. abs. (zie p. 100—102), dan plaatst hij het praedikaat ook in het laatste gedeelte van de zin, een bewijs dat een zodanige woordschikking hem 't meest natuurlijk voorkwam.

Aandacht verdient de woordschikking van de „Nachsatz”, d. w. z. de bijzin die door een hoofdzin wordt voorafgegaan. In het mnl. en soms ook in het nld. wordt in zo'n hoofdzin de persoonsvorm van het werkwoord, evenals in de vraagzin, naar de eerste plaats verschoven, terwijl het subjekt zich daar onmiddellik bij aansluit. Het mnl. kent evenwel ook de gewone woordvolgorde van de hoofdzin (Stoett § 330). De Wvla. Epistelen en Evangeliën hebben daarvan o. a. de volgende voorbeelden:

Marc. 13, 34	Sicut homo, qui peregre profectus reliquit domum suam	Also een man die voer in pelegrimagen. hi liet siin huus
Luc. 3, 15	Existimante autem populo, et cogitantibus omnibus in cordibus suis de Ioanne, ne forte ipse esset Christus: Respondit Ioannes, dicens	Ende doe al dat volc waende ende pensden in hare herten van ianne dat hi ware xristus. Ian antwoorde ende seide
Gen. 27, 25	Quos cum oblatos comedisset, obtulit et etiam vinum	Doe hise hem brochte ende hise gheat. hi brochte hem ooc wijn

Het Latijn vertoont in al deze gevallen een „Nachsatz” met een woordschikking die thans in het nnl. regel is.

De *relatieve zin* vertoont enkele bijzonderheden die een korte bespreking verdienen. De betrekkelijke bijzin wordt, behalve door de relat. pron. *die* en *wie* (in de verbogen naamvallen), niet zelden ingeleid door het vnw. *dewelke*, *welke* of *welke dat*, die dus waarschijnlijk al vroeg in het mnl. gebruikt werden:

Matth. 3, 11	cuius non sum dignus calceamenta portare	Vanden welken ic niet werdech en bem te draghene sine scoen
Luc. 7, 47	Propter quod dico tibi	Om welc dat ic di secghe
Exod. 12, 5	juxta quem ritum tolletis et hoedum	Na welker costumen suldi ooc nemen een hoekijn
2 Cor. 3, 17	Quarum una ait	Van welken sprac eene

De verbinding met een voorafgaande zin door middel van een betr. vnw., in het Latijn een zeer gebruikelijke konstruktie, moet bij een vertaling in het Diets opgelost worden. Zoals men ziet is de vertaler in dit opzicht menigmaal niet aan het gevaar ontkomen dat latinismen zijn werk binnensloopen. Gelukkig kunnen we zeggen dat hij in de meeste gevallen de „aanknoping” aan de voorafgaande zin d. m. v. een relativum op de rechte wijze weet op te lossen:

Matth. 2, 14	Qui consurgens accepit puerum	Ende hi stont op ende nam dat kint
Act. 13, 30	qui visus est per dies multos his	Ende hi es ghezien vele daghen van desen

1 Thess. 5, 11	Propter quod consolamini invicem	Daeromme troost u onderlinghe
Gen. 27, 18	Quibus illatis dixit	Ende hi drouchse in ende sprac

Goed vertaald is het relativum in:

Luc. 1, 62	Innuebant autem patri eius, quem vellet vocari eum	Doe wijsden si sinen vader hoe hi wilde dat menne hiete;
Luc. 17, 29	Qua die autem exiit Lot a Sodomis	Maer inden daghe dat loth ginc ute sydonen (sic):

Een onbeholpen vertaling is:

Matth. 24, 46	Beatus ille servus, quem cum venerit dominus eius, invenerit sic facientem	Salech es de cnecht: also die here comt dien hi aldus vint doende;

De relatieve zin vertoont niet zelden, naar 't voorbeeld van de Vulgaat, attractie van de persoonsvorm:

Matth. 23, 37	Ierusalem, Ierusalem, quae occidis prophetas	Iherusalem iherusalem die verslaes die propheeten.

Boven hebben we melding gemaakt van een verschijnsel dat in gesproken taal zich herhaaldelijk voordoet: de „Rückverweisung”. Maar niet alleen in een enkelvoudige hoofdzin wordt door middel van een aanwijzend woord een bepaald zinsdeel weer opgenomen om er nog eens de aandacht op te vestigen, ook in samengestelde zinnen, vooral de bijzin door een relativum met de hoofdzin is verbonden, bedient men in gesproken taal zich gaarne van een aanwijzend voornaamwoord of bijwoord om het verband te aksentuëren. In het geschreven mnl., dat zoals men weet in menig opzicht dichter bij de gesproken taal staat, dan het nnl., komt „Rückverweisung” naar bijzinnen veelvuldig voor. Onze Wvla. vertaling maakt van dit extra bindmiddel een overvloedig gebruik. De grondtekst dwong de auteur meermalen tot hypotaktiese zinsbouw, die aan zijn eigen taal wel niet geheel vreemd was, maar daar toch een bescheiden plaats innam. Dat was de reden dat hij het middel van de „Rückverweisung” aangreep om de samenhang te verduidelijken. Vgl.:

Act. 8, 7	Multi autem paralytici et claudi curati sunt	Ende vele iuchteghere ende crepele die worden daer ghezont
Rom. 10, 13	Omnis enim, quicum- que invocaverit nomen domini, salvus erit	Want elc die ane roept die name des heren die sal siin behouden.
Matth. 3, 10	Omnis ergo arbor, quae non facit fructum bonum, excidetur	Elc boom danne die niet ne maect goede vrucht hi sal werden of ghe- houwen.
Luc. 6, 30	Omni autem petenti te, tribue:	Elken mensche die di heescht: ghef hem;

In het laatste geval moest de vertaler, nu hij zich eenmaal bond aan de Latijnse woordvolgorde, met het personale *hem* wel terugwijzen naar het indirekte objekt *elken mensche*.

Bijzinnen van tijd worden geaksentueerd door *doe*:

Gen. 22, 9	cumque alligasset Isaac filium suum, posuit eum in altare	Ende doe abraham ghe- bant ysaac sinen zone: doe leidine up den outaer

Het aanw. bijwoord *so* gebruikt de vertaler om terug te wijzen naar bijzinnen die hij inleidt met 't voegwoord *als*:

Matth. 6, 5	Et cum oratis, non eritis sicut hypocritae	Ende als ghi beet: sone suldi niet sijn als die ypocriten

Conditionele bijzinnen die niet door een conjunctie worden verbonden met de hoofdzin, duidt hij eveneens door dat *so* nog eens aan:

Matth. 4, 6	Si filius Dei es, mitte te deorsum	Bestu die gods zone so laet di of ter neder;

Tenslotte willen we wijzen op enkele gevallen waarin de vertaler een direkte rede omzet in een indirekte. Meestal handhaaft hij, in overeenstemming met zijn streven om de grondtekst zo nauwgezet mogelijk te reproduceren, de direkte rede, maar in de volgende zinnen wijzigde hij de zinsbouw:

Matth. 27, 64	et dicant plebi: Surre- xit a mortuis	ende secghen den volke dat hi verrees vander doot
Marc. 9, 24	ego praecipio tibi, exi ab eo	Ic ghebiede di dattu ute gaes

Het lijkt ons dat door zulke omzettingen wel wat van de levendigheid van het verhaal verloren is gegaan.

c) De vormen van het werkwoord.

Het Latijn bezit een aantal verbale konstrukties, die behoren tot de meest typiese verschijnselen in zijn syntaxis en die aan die taal een kernachtige uitdrukkingswijze verschaffen. Bij een vertaling in het Nederlands moeten die beknopte konstrukties worden opgelost of omschreven. Een woordelijke overname laat het Nederlandse taalgebruik niet toe. Laten we aan de hand van enkele voorbeelden de belangrijkste Lat. werkwoordelijke naamwoordsvormen en hun vertaling in het mnl. nagaan.

Het participium conjunctum.

Matth. 8, 10	audiens autem Iesus miratus est	Doen ihesus dat hoorde: wonderde hem
Matth. 13, 29	ne forte colligentes zizania, eradicetis simul cum eis et triticum	Omme dat ghi niet bi aventuren als ghi wilt gaderen die crocken: ne quetst die taerwe
Matth. 21, 23	accesserunt ad eum docentem	quamen te hem daer hi leerde
Matth. 27, 4	Peccavi, tradens sanguinem justum	Ic hebbe mesdaen dat ic verriet dat gherechte bloet
Marc. 7, 1	venientes ab Ierosolymis	also si quamen van iherusalem.
Gen. 27, 25	quo hausto . dixit ad eum	Doe hi dies ghedranc: doe sprac hi te hem
3 Reg. 3, 28	et timuerunt regem, videntes sapientiam dei esse in eo	ende si vreesden den coninc; Want si sghen die wijsheit gods in hem wesende —

In al deze gevallen treft ons het talent van de vertaler om het participium telkens te omschrijven met een bijzin die ingeleid wordt door de conjunctie die het verband vereist. Maar de vertaler weet nog andere goede oplossingen te vinden:

Matth. 16, 1	accesserunt ad eum Pharisei et Sadducae tentantes	quamen die pharizeewen ende die saduceen te ihesum om hem te proevne

Matth. 20, 8	et redde illis mercedem incipiens a novissimis usque ad primos	ende ghef hem haren loon: ende beghinne vanden utersten toten eersten
1 Cor. 6, 15	Tollens ergo membra Christi, faciam membra meretricis	Ende daer omme sultu ofnemen die lede xristi ende makense die lede eens oncuuschs wijfs: 'Omme dat welke doet of loghenachtehede ende spreect waerhede elker- lijc met sinen evenkersten
Eph. 4, 25	Propter quod deponen- mendacium, loquimini veritatem unusquisque cum proximo suo	Omme dat welke doet of loghenachtehede ende spreect waerhede elker- lijc met sinen evenkersten

Goed vertaald zijn ook:

4 Reg. 5, 12	Cum . . . abiret indig- nans	Doe hi wechvoer in on- werden
Hebr. 9, 4	urna aurea habens manna	een guldine cruke metten hemelschen brode

Oplossingen als de hier genoemde zijn weliswaar niet zeldzaam, maar worden toch niet regelmatig beproefd. De auteur omschrijft de participia meestal met een betrekkelijke bijzin of maakt er een hoofdzin van. Dit heeft uiteraard het nadeel dat de betekenisinhoud van het Latijnse participium in de Dietse vertaling somtijds niet geheel en al tot z'n recht komt. In de volgende voorbeelden kunnen tegen de oplossing geen bezwaren ingebracht worden.

Matth. 21, 39	et apprehensum eum ejecerunt extra vineam	Ende si begrepene ende worpene uten wijngaerde
Joh. 1, 23	Ego vox clamantis in deserto	Ic bem ene stemme sgeens die roupt in die woestine
Gen. 22, 13	quem assumens obtulit holocaustum pro filio	dien nam hi ende offer- dene vor sinen zone

Een enkele maal geeft de schrijver een partic. praes. met een substantivum weer, bv.:

Matth. 3, 3	vox clamantis	die stemme des roepers
Matth. 21, 42	aedificantes	de werclieden
Luc. 22, 21	manus tradentis me	de hant des verraders.

De aangehaalde teksten tonen duidelijk dat de vertaler niet de minste moeite heeft bij de behandeling der participia. Rijk gevarieerd zijn de oplossingen, wat trouwens in overeenstemming

is met zijn neiging tot afwisseling, die hij niet hier alleen aan de dag legt.

Daartegenover staan tal van gevallen waarin hij het participium praesentis ongewijzigd laat, een enkele maal ook het partic. praet. Bv.:

Matth. 1, 18	inventa est in utero habens de spiritu sancto	es soe vonden in haren lechame hebbende van- den helegghen geest
Matth. 9, 2	paralyticum iacentem in lecto	enen iuchteghen man licghende in (sijn) bedde
Matth. 21, 23	accesserunt ad eum do- centem	quamen te hem lerende
Marc. 7, 8	Relinquentes enim mandatum Dei, tenetis traditionem hominum	bedi achterlatende dat ghebod gods houdi die ghesette der lieden
Marc. 13, 11	non enim vos estis lo- quentes, sed spiritus sanctus	Want ghi sijt niet die sprekende sijt maer die heleghe geest
Marc. 15, 43	qui et ipse erat expec- tans regnum dei	die ooc ombedende was des riken gods
Rom. 10, 14	Quomodo autem au- dient sine praedicante	Of wie sullen si horen sonder yemen prede- kende
Gen. 37, 15	Invenitque eum vir er- rantem in agro	Ende hem vant een man dolende up den velde
Act. 1, 18	et suspensus crepuit medius	ende hi verhanghen bar- ste in midden
Gen. 37, 14	Missus de valle Hebron venit in Sychem	Ende hi ghezent vanden dale ebroen quam in cychen

Dit lijstje bevat enkele goede vertalingen, bijv. van Marc. 13, 11 en Marc. 15, 43, waar het part. praes. met het ww. *sijn* een duratief aspekt uitdrukt. Het tegenw. deelw. was in het Germaans, resp. het Diets geenszins ongebruikelik (zie Stoet §§ 256 en 257). Uit dien hoofde kan men ook tegen verschillende andere vertalingen geen bezwaar hebben, maar de wijze waarop Matth. 9, 2 en Gen. 37, 15 worden behandeld verdient wel enige afkeuring. De vertaler zag blijkbaar niet in dat een woordelijke vertaling hier tot tweërlei uitleg aanleiding kon geven, omdat ook het Diets niet meer in de gegeven gevallen 't naamvalsonderscheid had gehandhaafd.

De ablativus absolutus.

Een typies Latijnse konstruktie, die naar de gangbare term te oordelen eer bij de casusvormen moet behandeld worden dan bij de vormen van het werkwoord, maar die we toch hier willen bespreken, omdat hij nauw verband houdt met het participium, is de abl. abs. Laten we eerst zien hoe onze vertaler de zaak aanpakt:

Matth. 1, 20	Haec autem eo cogitante	Ende als hi dese dinghen pensede
Matth. 4, 20	relictis retibus secuti sunt eum	lieten si hare netten ende volgheden ihesum
Matth. 15, 12	Scis quia Pharisei audito verbo hoc, scandalizati sunt?	Weetstu dat die pharizeewen die dit woord hoorden siin ghescandelizeert:‘
Luc. 19, 15	Et factum est ut rediret accepto regno	Ende doe hi dat rike ontfaen hadde keerdi weder.
Luc. 10, 30	et plagis impositis abierunt semivivo relicto	ende wondene (sere) ende lietene half levende
Luc. 22, 55	Accenso autem igne in medio atrii, et circumsedentibus illis, erat Petrus in medio eorum	Doe was daer een vier ontsteken in midden den vrijthof. Ende pieter was in midden van dien die daer omtrent saten;
Joh. 19, 30	Et inclinato capite tradidit spiritum	Ende met ghenijchden hoofde gaf hi den gheest
Matth. 22, 13	Ligatis manibus et pedibus eius mittite eum in tenebras exteriores	Bint hem hande ende voete ende werptene in die uterste deemsterheden
Act. 3, 7	Et apprehensa manu eius dextera, allevavit eum	Ende hi namne metter rechter hant ende hiefene up.
Act. 3, 13	Iesum, quem vos quidem tradidistis et negastis ante faciem Pilati, judicante illo dimitti	ihesum; Dien ghi leveret ende loochent vorden ansichte pylatus. Die nochtan oordeelde hem te latene
I Cor. 11, 20	Convenientibus ergo vobis in unum, jam non est Dominicam coenam manducare	uwe te zamenen cominghen in een: ne es niet omme tetene de aventwerscap des heren

Hebr. 9, 12	sed per proprium sanguinem introivit semel in Sancta, aeterna redemptione inventa	maer met sinen eyghinen bloede es hi ene waerven inghegaen in die heleginghe in de vindinghen dier ewegher verlosse- nesse
Hebr. 9, 15	morte intercedente	mits der middelinghe siinre doot
Gen. 22, 4	Die autem tertio, elevatis oculis, vidit locum procul	Ende anden derden daghe hief hi up sine oghen ende sach de stat verre.

Overzien we de verschillende vertalingen, dan worden we weer verrast door het talent van de schrijver om met behoud van het juiste verband, zulk een moeilijke konstruktie om te zetten in een hoofd- of bijzin. We merken zelfs vrije vertalingen op, wanneer een substantief wordt gebruikt om het Lat. partic. weer te geven. Zeer gelukkig is hij ook bij 't weergeven van:

Joh. 20, 26	Venit Iesus januis clausis	Doe quam ihesus besloten ¹⁾ doren
Act. 9, 8	apertis oculis nihil videbat	ende ondaenre oghen ne sach hi niet

Zulke absolute naamvallen waren nl. in het mnl. volstrekt geen zeldzaamheid (Stoett § 179; Verdam Ts. 2, 188). Wanneer dan ook de vertaler zo nu en dan de abl. abs. onopgelost laat, dan zullen die gedrongen konstrukties de Middeleeuwse Vlaming niet zò vreemd in de oren geklonken hebben als ons. Toch moeten we bedenken dat de absolute naamvallen in die tijd bezig waren te „verstenen”. Onopgelost bleven o. a.:

Marc. 16, 20	Domino cooperante, et sermones confirmante, sequentibus signis	gode mede werkende, ende tsermoen confirmerende dien tekenen na volghende
Act. 1, 9	Et cum haec dixisset, videntibus illis, elevatus est	Ende doe hi dit ghesprac doe wert hi upverheven hem ane ziende
I Cor. 10, 4	bibebant autem de spiritali, consequente eos, petra petra autem erat Christus.	Maer si dronken vanden geesteliken: den steen hem medevolgende. mer die steen was xristus.

¹⁾ Sic.

Hebr. 9, 8	Hoc significante Spiritu sancto, nondum pro-palatam esse sanctorum viam, adhuc priore tabernaculo habente statum	dit betekende den heleghen geest dat noch toe ne was niet gheopenbaert der helegher wech noch toe den eersten tabernacule staet hebbende
Levit. 26, 10	et vetera novis super-venientibus projicietis	ende overcomende den nuwen suldi wechwerpen de oude
Deut. 31, 28	loquar audientibus eis sermones istos	ende ic sal spreken hem horende dese redenen.

Men merke op dat deze absolute konstrukties meer worden gevonden in de „Epistelen” met hun niet zelden ingewikkelde perioden dan in de syntakties eenvoudiger geschreven Evangeliën. De vertaling van Act. 1, 9 geeft weer aanleiding tot een dubbele opvatting. Overigens kunnen we ons moeilijk voorstellen dat aan eenvoudige kloosterlingen, die het Latijn niet kenden, bij het lezen van zulke perioden, de samenhang duidelijk was.

De accusativus cum infinitivo.

De gebruikelijke oplossing met behulp van een *dat*-zin wordt ook door Wvla. veelal toegepast. Voorbeelden:

Matth. 3, 15	sic enim decet nos implere omnem justitiam	want aldus eist behoevelijc dat wi vervullen alle gherechtchede
Matth. 16, 13	Quem dicunt homines esse filium hominis?	Wien secghen die lieden dat hi si des menscen zuene
Matth. 27, 58	Tunc Pilatus jussit reddi corpus	Doe gheboot pylatus dat menne hem gave
Luc. 1, 62	Innuebant autem patri eius, quem vellet vocari eum	Doe wijsden si sinen vader hoe hi wilde dat menne hiete
Act. 9, 6	Domine, quid me vis facere?	Here wat wiltu dat ic doe:
4 Reg. 5, 8	Quod cum audisset Eliseus vir Dei, scidisse videlicet regem Israel sua, misit ad eum	Doe dat hoerde die man gods elyseus dat die coninc van israel hadde gheskort sine cleder: doe sende hi te hem

Een partic. bleef mogelijk in:

Matth. 27, 64	Jube ergo custodiri sepulchrum	Ghebiet dan dat graf te wachtene.

Maar wanneer de schrijver de acc. c. inf. handhaaft, dan zondigt hij tegen eigen taalgebruik:

Marc. 9, 29	nec volebat neminem scire	ende ne wildet niemen weten
Luc. 24, 44	quoniam necesse est impleri omnia, quae scripta sunt in lege Moysi	Want hets noot vervult te wordene al dat ghescreven es in moyses wet
Rom. 15, 9	Dico gentes autem super misericordiam honorare Deum	Ic secghe die liede bi ontfaermecheden te eerne Gode

Bijzondere vermelding verdienen de vertalingen met een participium *wesende* of *hebbende*:

Rom. 6, 11	Ita et vos existimate, vos mortuos quidem esse peccato	Also acht ooc u doot wesende der zonden.
Hebr. 10, 34	cognoscentes vos habere meliorem et manentem substantiam	Want ghi bekennet u hebbende ene betere ende blivende hebbinghe

Vrij vertaald:

2 Thess. 3, 11	Audivimus enim inter vos quosdam ambulare inquiete	Wi hebben ghehoort van eneghen onder u lieden die wandelen onrustelike

Het gerundium.

Het mnl. kende voor de 2e en 3e naamval nog de gerundiumvorm, dus in dat opzicht bestond er niet zo'n grote afstand tussen de Lat. en Dietse konstruktie.

Matth. 11, 15	Qui habet aures audiendi, audiat	die heeft oren van hoorne die hore
Matth. 3, 15	potestatem curandi infirmitates et ejiciendi daemonia	macht van gansene ziecheden ende van uut te werpene de dievele
Matth. 13, 30	ad comburendum	a) te verberne b) omme te barne

Matth. 20, 19	Et tradent eum Genti- bus ad illudendum	Ende si sulne gheven den hedynen te bespottene
Rom. 12, 7	Sive ministerium in mi- nistrando	Iof dienst in (deen den anderen) te diene;
Rom. 12, 8	Qui exhortatur in ex- hortando	Dietroost introostinghen
Gen. 37, 12	Cumque fratres illius in pascendis gregibus pa- tris morarentur in Sy- chem	Ende doe sine broedere in weedene sijns vader hernesse merreden in cy- chem

Het gerundium in vrije ablatiefvorm behandelt hij aldus:

Luc. 10, 25	quid faciendo vitam aeternam possidebo	wat sal ic doen dat ic dat eweghe leven besitte:
Luc. 15, 30	vivendo luxuriose	levende in oncuussche- den
Act. 10, 38	qui pertransiit benefa- ciendo et sanando om- nes oppressos a diabolo	die dor ghinc al weldoen- de ende in ghezont ma- kende alle die bedructe vanden duvel.

Men lette in het laatste op twee dingen: 1°. de variatie; 2°. de uitgang *-ende* bij het gerundium *ghezontmakende* die in het mnl. alleen in *Nat. Bl.* is aangetroffen (zie Stoett § 275, Opm. II) en ook in het mnd. md., en alem. voorkomt.

Een gerundivum wordt als volgt vertaald:

Hebr. 3, 11	Cum igitur haec omnia dissolvenda sint	a) Als al dese dinghen dan sullen ¹⁾ werden te broken b) Als alle dese dinc te scedene siin

De tijden van het werkwoord.

Het futurum.

Het mnl. heeft nooit, zoals het Latijn, een bijzondere vorm voor het futurum bezeten. Op welke wijze hebben de vertalers dan toch de toekomst-betekenis van een verbum uitgedrukt? In het Goties en ohd., waar evenmin een speciale futurumvorm bestond, was het gewone middel de indik. van het praesens, al of niet

¹⁾ Sullen = moeten (Stoett § 243, Opm. II).

vergezeld van een bijwoord van tijd. Een enkele maal gebruikte men een omschrijving met *wollen, sollen* of *werden* (Paul 4, § 372).

De oude toestand bestaat nog in Wvla., met dien verstande dat de verhouding is omgekeerd: de omschrijvingen, vooral met *sullen*, zijn verre in de meerderheid. Een praesens (vgl. Stoett § 242) vindt men nog in:

Jac. 5, 15	Et oratio fideli salvabit infirmum, et alleviabit eum Dominus	ende die bedinghe des gheloofs behout den zieken ende die here heftene up
Prov. 10, 28	spes autem impiorum peribit	mar die hope der ommilder verderft

Een omschrijving met *sullen* in:

Matth. 3, 13	ut baptizaretur ab eo	om dat hi soude worden ghedoopt van hem
Matth. 23, 12	Qui autem se exaltaverit humiliabitur:	Want die hem verheft die sal ghenedert worden;
Gen. 37, 30	et tunc apparebit quid illi prosint somnia sua	Ende dan sal scinende werden wat hem sine drome vromen
Prov. 10, 31	lingua pravorum peribit	maer die tonghe der quader sal verderven

Merkwaardig en in 't mnl. zeldzaam zijn de omschrijvingen:

Deut. 31, 29	Novi enim quod post mortem meam inique agetis, et declinabitis cito de via, quam praecepi vobis	(f. 146 ^v) Want ic hebbe (wale) bekent dat ghi na mine doot onrecht <i>wert doende</i> . Ende dat ghi snellike <i>wert gaende</i> van den weghe die ic u gheboden hebbe (f. 127 ^r) Want ic hebbe wel bekent dat ghi na mine doot onrecht <i>sult werden doende</i> . Ende dat ghi snellike <i>sult helden</i> vanden weghe die ic u gheboden hebbe

Deze omschrijving van het futurum d. m. v. *werden* + partic. praes. is door Verdam (9, 2181) alleen opgetekend uit *Spreuken*, een oostmnl. tekst en een nog te bespreken Vlaamse vertaling van de Apocalyps. Stoett (§ 243, Opm. IV) noemt nog *Limb. Serm.* Zoals we nog zullen zien, komt hij ook voor in de S-redactie van

het Leven van Jezus, waaruit Wvla. hem wellicht kent, en eenmaal in de Noordnederlandse vertaling van de O.T. Epistelen. Het mhd. heeft van deze konstruktie tal van voorbeelden, waar hij evenwel langzamerhand plaats moest maken voor *werden* + inf. (vgl. Wunderlich 1, 191, Paul 4, § 320). Stoett schijnt hier mhd. invloed te willen aannemen, vooral afgaande op de „uit het mhd. vertaalde *Limb. Serm*”. Nu langzamerhand is gebleken dat verschillende Sermoenen van de Limburgse verzameling van Zuidnederlandse afkomst¹⁾ zijn, is enige twijfel wel gewettigd. Zouden we hier niet eer te maken hebben met relikten van een oude algemeen-germaanse konstruktie?

Opvallend is in de tweede vertaling van Deut. 31, 29 de dubbele omschrijving van het futurum.

Rom. 8, 32	Qui etiam proprio Filio suo non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit illum	Die sinen propren zuene ooc niet ne sparde ne waer over ons heeft hine ghegheven [let op de variatie!]
Exod. 16, 1 Luc. 15, 21	profectique sunt de elim Pater, peccavi in coelum et coram te	si voeren van elim Vader ic hebbe mesdaen inden hemel ende vor di
Joh. 20, 2	Tulerunt Dominum ex monumento	Si hebben ghedraghen den here uten grave.
Gen. 27, 37	Dominum tuum illum constitui	Ic hebbe den ghonen dinen here ghemaect.

Andere vertalingen van het Lat. perfectum zijn even stelselloos als slordig:

Matth. 3, 2	appropinquavit enim regnum coelorum	dat hemelsce rike sal u naken
Marc. 16, 7	Sed ite, dicite discipulis eius, et Petro, quia praecedit vos in Galilaeam	Maer gaet ende secht sinen iongren ende pietere: dat hi vor gaen sal u in galyleam;
Luc. 13, 2	quia talia passi sunt	Want si dus ghedane dinc ghedoghen
Joh. 1, 20	confessus est	es ghelyet
Jes. 45, 4	assimilavi te	Ic was di ghelijc makende

¹⁾ Vgl. reeds J. Franck, *Schriften zur Limb. sprache und litteratur*, Taal en Letteren VIII (1898), p. 416.

Gen. 37, 8	Haec ergo causa somniorum atque sermonum invidiae et odii fomitem ministravit	Daer omme dese zake der drominghe ende dese redene was ghevende die voedinghen des nijts ende des haets.

Het futurum periphrasticum wordt als volgt weergegeven:

Matth. 11, 3	Tu es qui venturus es	Bestu die comen sal
Matth. 11, 14	qui venturus est	die toe te comene es
Luc. 7, 2	erat moriturus	a) soude hebben ghestorven
		b) lach te stervene
2 Tim. 4, 1	qui judicaturus est vivos	die ordeelen sal die levende.

De tweede vertaling van Matth. 11, 14 is veel beter geslaagd dan de eerste.

Het praeteritum.

Typerend voor deze vertaling is de wijze waarop het Lat. perfectum wordt weergegeven. In de meeste gevallen bedient de auteur zich van de eenvoudige praeteritumvorm, terwijl hij de omschrijving d. m. v. hebben of zijn + verl. deelw. zo nu en dan ook gebruikt. In de latere Mnl. bijbelvertalingen, vooral de Noordnederlandse vertaling van het N. T., zullen we een voorkeur voor het periphrastiese perfectum waarnemen. Het eenvoudige praeteritum, vooral van sterke verba, had vanouds de betekenis van een perfectum (Paul 4, § 374)¹⁾ Vb.:

Matth. 26, 25	Tu dixisti	Du seidest
Matth. 27, 35	Diviserunt sibi vestimenta mea et super vestem meam miserunt sortem	Si deelden hem mine cleder ende up miin cleet worpen si dat lot
Luc. 13, 26	manducavimus coram te, et bibimus, et in plateis nostris docuisti	wi aten ende dronken vor di: ende in onsen straten lerestu

¹⁾ Vgl. G. S. Overdiep, *Een opmerking over het Nederlandsche perfectum*, N. T. 17, 26. Volgens Kern in: *De met het Participium Praeteriti omschreven Werkwoordsvormen in 't Nederlands* (p. 8) is 't omschreven perfectum „vanouds echt Germaans”.

Marc. 10, 9	Quod ergo Deus conjunxit, homo non separat	Dat dan god voughe te gader. ne sal die mensce niet versceden

Tenslotte nog enkele vertalingen van het perf., die ons in het onzekere laten of we met een praesens dan wel met een praeteritum te doen hebben. Evenals in het vroeg-nhd. ¹⁾ treft men nl. ook in het mnl. ²⁾ zwakke praeteritumvormen aan met apocope in de uitgang i. p.v. syncope. In onze tekst zijn dergelijke schijnbare praesensvormen, die in werkelijkheid geapocopeerde praeterita zijn, aan hun uiterlik toch meestal wel te herkennen, vgl.:

Marc. 15, 31	Alios salvos fecit	Andere <i>maket</i> hi behouden
Act. 3, 13	Iesum, quem vos quidem tradidistis, et negastis ante faciem Pilati	Dien ghi <i>leveret</i> ende <i>loochent</i> vorden ansichte pylatus
Act. 5, 19	Angelus autem Domini per noctem aperiens januas carceris, et educens eos,	Maer die ingel gods bi nachte ondede die doren des karkers. ende <i>ledetse</i> ute

Duidelik herkenbaar zijn de vormen van de 3e pers. mv.:

Joh. 2, 7	impleverunt eas	si <i>vulletse</i>
Act. 5, 15	ponerent	<i>settetse</i>

Het futurum exactum geeft de vertaler in de regel weer met behulp van een praesens, bv.:

1 Cor. 7, 28	Si autem acceperis uxorem: non peccasti	Eist dattu een wijf neems dune zondechs niet

Door „attractie” kreeg daarom ook het werkwoord van de hoofdzin de praesensvorm.

Een enkele maal vat de auteur het perf. als een aoristum op, waardoor we een vertaling krijgen als:

Marc. 6, 51	cessavit ventus	die wijnt ghelach
Joh. 19, 1	Tunc ergo apprehendit Pilatus Iesum, et flagellavit	Ghegreep pylatus iesum ende dedene ghese-len

¹⁾ Wunderlich 1, 159.

²⁾ Van Helten, § 199 (vgl. Ts. 3, 100). Vooral in *Maerl.* en *Lsp!*

Een archaïstiese, speciaal zuidelike (vooral Vlaamse?) eigenaardigheid, waardoor de Westvlaamse perikopenvertaling zich onderscheidt van de latere overzettingen, is het bekende voorvoegsel *ghe-*, dat, voor het verbum geplaatst, kan dienen èn om een aoristies èn om een perfektief aspekt uit te drukken (zie Verdam 2, 939—943 en Stoett, §§ 283—286, waar de belangrijkste literatuur is opgegeven) — Verdam heeft in zijn Mnl. Wdb. 4, 2255 reeds opgemerkt dat een met *ghe-* gepraefigeerd verbum in Hs. v. 1348 veelal de vertaling is van *het plusquamperfectum*. Voorbeelden:

Joh. 9, 6	Haec cum dixisset	Doe hi dit gheseide
Gen. 22, 9	cumque alligasset Isaac filium suum posuit eum in altare	Ende doe abraham ghe- bant ysaac sinen zone: doe leidine up den outaer
Marc. 14, 35	Et cum processisset paululum	Ende doe hi een lettel voort gheginc
Act. 19, 6	Et cum imposuisset illis manus Paulus	Doe paulus sine hande up hem gheleide

Het ontgaat onze aandacht niet dat het verschijnsel beperkt schijnt te zijn tot de temporele bijzinnen, die, in het Latijn door *cum* ingeleid, door de vertaler worden geopend met de conjunctie *doe*.

Vertalingen zonder dat voorvoegsel komen evenwel ook voor, vgl.:

Matth. 9, 4	Et cum vidisset Iesus cogitationes eorum	Ende als ihesus sach hare ghepense

Een plusquamperfectum in hoofdzinnen wordt in de regel aldus behandeld:

4 Reg. 4, 31	Giezi autem praecesserat ante eos, et posuerat baculum super faciem pueri	Maer gyesi was vor hem lieden ghegaen ende had- de gheleit den staf up dat ansichte des kints.

Het Latijn vertoont sporadies al een aanloop tot een omschreven plusquamperfectum, vgl.:

Luc. 13, 6	Arborem fici habebat quidam plantatam in vinea sua	Een mensce hadde ghe- plant in sine wijngaert een figheboom.

Uit de vertaling blijkt dat de vertaler *plantatam* niet meer beschouwde als een appositie bij *arborem*!

De wijzen van het werkwoord.

De Latijnse conjunctivus en optativus.

Het mnl. kende in bepaalde gevallen, vooral bij het praet. van de sterke verba, nog een afzonderlike vorm voor de conjunctief en optatief, maar daarnaast is de omschrijving met *sullen*, *moghen* en *moeten* zeer gebruikelik, in de eerste plaats bij zwakke verba. Van al deze mogelijkheden weet de Wvla. vertaler beurtelings partij te trekken. Enkele voorbeelden:

Marc. 13, 33	nescitis enim quando tempus sit	Want ghine weet wanneer die tijt si
Luc. 7, 3	rogans eum ut veniret, et salvaret servum eius	hem biddende dat hi quame ende ghenase sine cnap
Joh. 1, 27	cuius ego non sum dignus ut solvam eius corrigiam calceamenti	wies rieme van sinen ghescoisel ic niet werdech en bem dat ict om-bonde
Jes. 62, 3	qui adjuvaret	die mi holpe
Matth. 26, 5	Non in die festo, ne forte tumultus fieret in populo	Niet inden feeste dach; Dat niet bi ghevalle tumult soude werden in den volke
Luc. 7, 3	rogans eum ut veniret, et salvaret servum eius	ende bat hem dat hi comen soude ende gansen sinen cnecht
Joh. 3, 16	Sic enim Deus dilexit mundum, ut Filium suum daret: ut omnis, qui credit in eum, non pereat, sed habeat vitam aeternam	Also minde god de werelt: dat hi sinen eyghinen zone gheven soude dat elc die in hem ghe-looft niet ne verderve: maer dat hi hebbe ewe-ghe leven;
2 Thess. 2, 2	quasi instet dies Domini	als of bi soude wesen thants ons heren dach
Eph. 4, 28	Qui furebatur, jam non furetur	Die (hier voermaels) stal: hine moete nu niet stelen
Eph. 4, 28	magis autem laboret, operando manibus suis quod bonum est, ut habeat unde tribuat necessitatem patienti	Maer pine elkerlijc te werkene yet met sinen handen dat goet es: dat hi moghe hebben wat gheven dien die noot heeft

De Lat. *imperativus* wordt nu eens met een gebiedende wijsvorm weergegeven, dan weer met *sullen* + inf. Bv.:

Matth. 24, 42	vigilate	Ghi sult waken
Matth. 25, 9	ite potius ad vendentes	Ghi gaet bet ten vorcopers
Matth. 8, 3	Volo, Mundare	Ic wille; Wort zuver
Marc. 13, 33	Videte, vigilate et orate	Siet waect ende bidt
Luc. 12, 39	Hoc autem scitote	Ende dat suldi weten
Gal. 6, 1	vos, qui spirituales estis, huiusmodi instruite in spiritu lenitatis	Ghi die geestelijc sijt: sult al sulke ghedane leren inden geeste der sachtheit

Genus van het werkwoord.

Het enige wat hier aanleiding tot bespreking geeft, is de behandeling van het Lat. *passivum*. Het mnl. geeft, evenals de andere Germaanse talen, aan het *activum* de voorkeur boven het *passivum*. In het Latijn is de gebruikssfeer van het *passivum* uitgebreider dan bij ons. Een goed vertaler zal dus meermalen het Lat. *passivum* in een *activum* om moeten zetten ten einde te voldoen aan de eisen van zijn eigen taal. De Wvla. vertaler behoudt meestal de lijdende vorm, al vinden we een enkele maal de bedrijvende vorm met het onderwerp *men* etc. Vgl.:

Matth. 5, 13	in quo salietur	waer mede sal men danne zouten:
Matth. 5, 14	Non potest civitas abscondi supra montem posita	die stat die up den berch staet en machmen niet verberghen
Matth. 27, 23	Crucifigatur	Men crucene
Jer. 18, 20	Numquid redditur pro bono malum	Ia en gheltmen over goet dat evele.
Marc. 4, 24	In qua mensura mensi fueritis, remetietur vobis, et adjicietur vobis	In die selve mate dat ghi metet: sal men u weder meten ende sal men u toe gheven
Marc. 16, 11	Et illi audientes quia viveret, et visus esset ab ea,	Ende doe si hoorden datti leefde ende dat soene ghezien hadde:

Een omzetting van een *activum* in een *passivum* in Exod. 12, 10 is wellicht een gevolg van de neiging tot afwisseling, die we bij de

vertaler al meer opmerkten. In de omgeving staan nl. tal van aktieve konstrukties:

Exod. 12, 10	si quid residuum fuerit, igne comburetis	Maer blivets yet over: dat sal metten viere ver- brant werden

d) Nomen en pronomen.

Casus.

Het verwondert niet dat de vertaler de Lat. genitief in de regel handhaaft, maar er zijn toch voorbeelden waaruit een zekere vrijheid ten opzichte van het Latijn blijkt. Een letterlike vertaling levert de auteur, bv.:

Matth. 14, 3	alabastrum unguenti	enen busse alabaustrijn van zalven
Joh. 20, 19	propter metum Iudae- orum	om die vreesse der Ioden
Joh. 21, 8	reti piscium	dat net der vissce

Goed vertaald zijn o. a.:

Matth. 13, 42	in caminum ignis	inden oven met viere
Luc. 11, 36	sicut lucerna fulgoris	als ene bleckende lan- terne
Levit 23, 10	manipulos spicarum	die haweghe scove
Exod. 32, 9	Cerno quod populus iste durae cervicis sit	Ic sie dat dit volc harts halscnocs es.

Bijzondere vermelding verdient de plaats van de genit. Het Latijn zet de ze naamval niet zelden vóór het regens, vgl.:

Eph. 5, 4	gratiarum actio	der graciens werkinghen

Maar ook het Diets kent dit stilisties verschijnsel, waar het een geliefd hulpmiddel bij de vorming van nieuwe woorden werd. Om nu zijn vertaling door afwisseling stilisties aantrekkeliker te maken, heeft de schrijver herhaalde malen de genitivus vóór het regerend woord geplaatst, ook daar waar het Latijn de gebruikelijke volgorde heeft. Bijv.:

Matth. 13, 27	servi patrisfamilias	des huusmans cnechten
Matth. 14, 2	traditionem seniorum	der oudre ghebode
Matth. 26, 6	in domo Simonis leprosi	in sýmoens lazers huus

Marc. 8, 23	et apprehensa manu caeci	Ende hi nam des blinden hant
Joh. 17, 24	constitutionem mundi	de werelt stichtinge
Luc. 3, 4	Vox clamantis	Des roepende stemme
Ezech. 18, 23	mors impii	des ongherechtechs doot
Mal. 3, 2	quasi herba fullonum	alse der vulres cruut
2 Thess. 2, 2	dies Domini	ons heren dach

Bij de ablativus letten we even op de wijze waarop de auteur *dignus* + abl. vertaalt.

Luc. 10, 7	dignus . . . mercede sua	a) werdech van sinen lone b) werdech siins loons
Luc. 20, 35	digni saeculo illo, et resurrectione	werdech van diere werelt ende vander verrisennessen.

In de volgende tekst doorzag de vertaler de samenhang niet:

Eph. 4, 1	Obsecro itaque vos ego vinctus in Domino ut digne ambuletis vocatione, qua vocati estis	Ic mane u ic ghevanghene in onsen here: dat ghi wandelt werdelike in der roupinghe in dier ghi gheroupen sijt.

Het streven van de vertaler om, met inachtneming van een passende afwisseling, de Vulgaaattekst zo getrouw mogelijk weer te geven, belette hem toch niet om, wanneer hij daarvoor reden had, een enigszins vrije vertaling te leveren van het substantief:

Luc. 2, 34	in ruīnam et in resurrectionem multorum in Israel	in vallen ende in verrisen van vele lieden in israel
Act. 3, 10	et impleti sunt stupore et extasi in eo, quod contingerat illi	Ende si worden vervult met wonderliken vreesen: in dien dat hem ghesciet was
Act. 4, 34	Quotquot enim possessores agrorum aut domorum erant, vendentes	Want so wie die acker of huse hadden: die vercochten si
Rom. 12, 10	Charitate fraternitatis	Broederlike minne

Eigenaardig is het somtijds ontbreken van een artikel, waar wij de aanwezigheid ervan nodig oordelen. Bv.:

Marc. 10, 21	habebis thesaurum in coelo	du salt scat hebben in den hemel.
Marc. 15, 21	venientem de villa	die van dorpe quam
Luc. 1, 17	parare Domino plebem perfectam	te gheredene den here vulmaect volc
Jes. 2, 2	et elevabitur super colles	Ende hi sal worden upheven boven hillen

Daarentegen staat een artikel voor een vocativus in:

Jes. 2, 5	Domus Iacob, venite,	Thuus van iacoppe comet

In navolging van het Latijn, en ook in overeenstemming met het mnl. taalgebruik, treft men nu en dan een voorbeeld aan van het adjectivum postpositum:

Matth. 24, 45	Quis, putas, est fidelis servus, et prudens	Wie (sprac onse here) waendi dat es een ghetrouwe cnecht ende een wijs
Matth. 25, 23	serve bone et fidelis	cnecht goet ende ghetrouwe

Evenals bij de zelfst. nw. treft men ook bij sommige pers. voornaamwoorden genitiefvormen aan, die staan vóór het regens:

Eph. 4, 7	Unicuique autem nostrum data est gratia	onser ygheliken es gracie ghegheven
Levit. 19, 11	nec decipiet unusquisque proximum suum	Noch uwer ne gheen ne sal sinen naesten bedrieghen
Matth. 27, 37	Et imposuerunt super caput eius causam ipsius scriptam	Ende si setten up siin hoeft siins zake ghescreven

e) Praepositives.

Het onderscheid tussen Lat. *in c. acc.* en *in c. abl.* moet bij vertaling in het tegenwoordige Nederlands tot uitdrukking komen. Voor we nagaan, welke eisen het mnl. taalgebruik in dit opzicht kon stellen, volge hier een reeks gevallen van *in c. acc.* en *in c. abl.*, waaruit kan blijken, hoe de vertaler hier handelt:

Matth. 3, 13	Tunc venit Iesus a Galilaea in Jordanem	In dien tiden: Quam ihesus van galylea in die iordane

Matth. 27, 7	Consilio autem inito, emerunt ex illis agrum figuli, in sepulturam peregrinorum	Ende si gingen te rade ende cochter mede eens potgieters acker in die sepulture der pelegime
Marc. 7, 7	In vanum autem me colunt	In idelheden hoefenen si mie
Marc. 13, 12	et consurgent filii in parentes	Ende die kinder sullen upstaen in vader ende in moeder
Marc. 14, 46	At illi manus injecerunt in eum	Ende si sloughen handen in hem
Marc. 16, 12	euntibus in villam	doe si ghinghen in een dorp
Act. 13, 50	et excitaverunt perse- cutionem in Paulum et Barnabam	ende si verwectene veria- ghinghe in paulum ende in barnabam
1 Thess. 5, 9	Quoniam non posuit nos Deus in iram, sed in acquisitionem salutis	Want god ne heeft ons niet ghezet in den toorne maer in vercrighingen der zalecheit
Exod. 32, 10	faciamque te in gentem magnam	Ende ic sal di maken in een groot volc
Luc. 15, 22	date annulum in ma- num eius	geeft hem een vingerlijn in sine hant
2 Tim. 1, 12	certus sum quia potens est depositum meum servare in illum diem	ic bem zekere dat hi machtech es mine neder- hede te behoudene tote in dien dach
Gen. 22, 3	cumque concidisset lig- na in holocaustum	Ende doe hi ghehieu dat hout toten offre
Marc. 13, 3	Et cum sederet in Monte Olivarum	Ende doe hi ghezat in den berch van oliveten
Marc. 15, 3	Et accusabant eum summi sacerdotes in multis	Ende die upperste papen wroechdene in velen
Joh. 21, 4	stetit Iesus in littore	stont ihesus inden hoever een mensce . . . die on- zuveren geest in hadde
Marc. 5, 2	homo in spiritu im- mundo	so dat ghi moet over- vloeyen van hopen
Rom. 15, 13	ut abundetis in spe	Keert u te mi met al uwer herten.
Ioël. 2, 12	Convertimini ad me in toto corde vestro	

Met opzet geven we een enigszins uitvoerige lijst om aan te tonen hoe verschillend de vertalingen zijn. We kunnen ze verdelen in twee hoofdgroepen: een waarin *in* c. acc. of c. abl. met een ander voorzetsel dan mnl. *in* of met een omschrijving worden weergegeven, en een andere waarin de Lat. praepositie door de gelijkkluidende Dietse wordt vervangen. De vraag is nu: beantwoordt dit *in* aan het mnl. spraakgebruik van die tijd of hebben we het te beschouwen als een latinisme? Het Mnl. Wdb. (3, 822—3) vermeldt een hele reeks vindplaatsen, waar *in* gebezigd wordt ter uitdrukking van een richting of doel. De teksten, waaraan Verdam deze plaatsen heeft ontleend, zijn grotendeels — niet alle — naar het Latijn bewerkt of uit die taal vertaald. Het ligt voor de hand dit gebruik van *in* toe te schrijven aan syntaktiese invloed van het Latijn op de geschreven taal. Verdam evenwel betwijfelt dat, zonder nadere argumentatie. Wanneer men aanneemt dat *in* als uitdrukking van middel of doel (met een persoon of zaak als voorwerp) echt mnl. kan zijn, niet geïmporteerd uit het Latijn, dan zou men het moeten verklaren als een overblijfsel uit een tijd toen het naamvalsonderscheid nog bestond. Toen de deflectie intrad, ontstond het gevaar van misverstand bij *in* + subst. in abl. of acc., en heeft het mnl. andere uitdrukkingsmiddelen ingevoerd om het verschil duidelijk te doen uitkomen. Intussen mogen we, wat onze vertaling betreft, direkte beïnvloeding door het Latijn wel als de oorzaak beschouwen van dat veelvuldig voorkomen van de vertaling met *in*. Trouwens ook in latere bijbelvertalingen, zelfs in de bijbel van 1360, die van een geroutineerd vertaler afkomstig is, ontmoeten we dezelfde eigenaardigheid. De tweede groep, die van de — uit ons standpunt gezien — goede vertalingen, toont duidelijk, dat de vertaling wel degelijk andere middelen tot zijn beschikking had om richting of doel aan te geven, al maakt hij er dan een spaarzaam gebruik van. In laatste instantie zou men dat herhaaldelijk gebruik van *in* voor Lat. *in* kunnen verklaren uit de omstandigheid dat de vertaler de betekenis van dat Lat. praepositum somtijds niet voldoende doorzag. De waarde, die het telkens had in de zin waarin het voorkwam, stond hem niet helder voor de geest; vandaar dat hij onwillekeurig (of gemakshalve?) steeds met dezelfde vertaling voor de dag komt.

Bij de vertaling van het Lat. voorzetsel *per* bezigt de schrijver bij voorkeur *bi* en (*over*)mits, ofschoon ook andere voorzetsels gebruikt worden. Enkele voorbeelden:

Matth. 12, 1	abiit per sata	ghinc biden coorne
Matth. 12, 43	ambulat per loca arida	wandelt hi bi droghen steden
Matth. 26, 24	vae autem homini illi, per quem Filius hominis tradetur	Maer wee dien mensche bi den welken des menschen zuene verraden sal worden
Luc. 5, 5	per totam noctem	bi al deser nacht
Marc. 6, 2	et virtutes tales, quae per manus eius efficiuntur	Ende dus ghedane crachten die in sinen handen worden ghedaen
Marc. 15, 10	per invidiam	bi nide
Luc. 10, 4	per viam	a) up den wech b) biden weghe
Luc. 13, 24	Contendite intrare per angustam portam	Piint (u) in te gane te nauwer porten
Act. 1, 2	per Spiritum sanctum	overmids den heleghe geest
Act. 1, 3	per dies quadraginta apprensus eis	hem openbaerende in viertich daghen
Act. 2, 22	per illum	mids hem
Act. 3, 17	per ignorantiam	met onwetentheit
Exod. 14, 24	per columnam ignis	dor ene columnne des wolken.

Bij de vertalingen met *bi* moeten we bedenken, dat de gebruikssfeer van mnl. *bi* uitgebreider was dan die van ons *bij*. Het beantwoordt in de regel aan nnl. *door*. Deze betekenis van *bi* schijnt vooral in het Vlaams gebruikelijk geweest te zijn.

Opmerking verdient de vertaling *over* van Lat. *pro*, bv.:

Marc. 9, 39	Qui enim non est adversum vos pro vobis est	Want die niet ne es iegen u: es over u
Joh. 19, 13	et sedit pro tribunali	sat over den dincstoel

Het mnl. voorzetsel *over* met de betekenis 'ten voordele van' was blijkbaar vooral Vlaams (Mnl. Wdb. 5, 2081—82; denk ook aan de perikopen die „over die pelegime" enz. gelezen werden).

Super wordt veelal weergegeven met *up* (*op*):

Exod. 16, 3	quando sedebamus super ollas carnis	Doe wi saten up die vleeschpotten.

Luc. 9, 1	dedit illis virtutem et potestatem super omnia daemonia	gaf hem cracht ende macht up alle die duvelen

De vertaler zorgt voor afwisseling bij het weergeven van de interjectie *ecce*. Typerend voor zijn vertaling is:

Matth. 2, 1	ecce magi ab oriente venerunt ierosolymam	siet waer (die drie) coninghen quamen van oosten te iherusalem
Luc. 2, 9	Et ecce angelus Domini stetit iuxta illos	Ende ziet waer die ingel ons heren stont neffens hem lieden

Andere vertalingen:

Luc. 2, 25	Et ecce homo erat in Ierusalem	Nu was een man tote iherusalem
Luc. 5, 18	Et ecce viri portantes in lecto hominem	Ende daer brochten mans enen mensce in een bedde
Luc. 10, 25	Et ecce quidam Legisperitus surrexit	Ende sie doe stont up een meester vander wet

4. WOORDVORMING EN WOORDKEUZE.

a) Woordvorming.

Een van de belangwekkendste opgaven, die het onderzoek van de vertaaltechniek der oudste vertalingen ons stelt, is: na te gaan, hoe de auteurs aan de middelen kwamen om de benamingen, die de Vulgaat bezat voor de talrijke abstrakte begrippen, waarvan de bijbelboeken vervuld zijn, door volkomen gelijkwaardige Nederlandse te vervangen. Een woordvoorraad met veel woorden voor abstrakte begrippen past in de taal van een tot hoge ontwikkeling gebrachte beschaving. De Israëlities-Hellenistische cultuur verschafte aan de schrijvers der bijbelboeken een grote rijkdom van uitdrukkingsmiddelen, en toen later de Bijbel in het Latijn werd vertaald, hebben de verschillende vertalers, en tenslotte Hieronymus, kunnen putten uit een taalschat, waaraan eveneens een bloeiende beschaving ten grondslag lag, al hebben zij, evenals trouwens heel de Romeinse cultuur, veel te danken aan het Griekse voorbeeld.

Hoe anders stonden de eerste Dietse vertalers tegenover de

tekst, die zij in de moedertaal wilden overzetten. Hadden zij in de meeste gevallen niet de minste moeite om voor de konkrete begrippen een passende Dietse benaming te vinden, zo zal het weergeven van de abstracte zelfstandige naamwoorden hen meermalen in verlegenheid gebracht hebben. De volkstaal was nog zelden gebruikt om moeilijke, abstracte onderwerpen te behandelen. De prediking in de kerk bepaalde zich tot de eenvoudiger Schriftgedeelten en tot een uitleg, die door iedereen te volgen was. Het Latijn, de kerktaal, was het voertuig geweest waarvan ieder geestelike zich bediende bij de bespreking van onderwerpen, die alleen bij een zekere ontwikkeling en inspanning van de geest te begrijpen waren. De Epistelen, met hun menigmaal moeilijke gedachtengang en overvloed van abstracte begrippen, moesten nu woord voor woord in de eigen taal worden overgebracht. Een bijbelvertaler kon bij zijn taal 'n belangrijke steun hebben in zijn moedertaal, wanneer deze over een zeker fonds van abstracte substantiva beschikte. Dit laatste is alleen mogelijk, wanneer er een theologiese literatuur in de volkstaal bestaat.

Wanneer we nu terugkeren tot onze Westvlaamse perikopenverzameling, dan lijkt het ons zeer moeilijk om met zekerheid uit te maken, of de vertaler gebruik kon maken van verschillende termen, die in sermoenen of stichtelike traktaten voorkwamen. Het staat niet eens vast of zulk stichtelik proza in Vlaanderen in de tijd van Jacob van Maerlant geschreven werd, al lijkt het niet onwaarschijnlijk. Maar zijn inderdaad „exposicies” zoals die voorkomen in Wvla., dertiende-eeuws, dan hebben we nog altijd te doen met vertalingen uit het Latijn! De stijl van de meeste „exposicies” doet nl. denken aan vertaald proza. Bovendien is, zoals we vroeger reeds zagen, de mogelijkheid aanwezig, dat de vertaler gebruik maakte van een nóg ouder tekst, bv. een geglossseerde bijbel.

Hoe het zij, de Vlaamse vertaler zal, zelfs al was in zijn tijd het theologies en mystiek proza al tot zekere ontwikkeling gekomen, menigmaal tevergeefs hebben uitgezien naar geschikte Dietse woorden voor de vele abstracta van de Vulgaat. Hoe rijk het Vlaams ook mocht zijn aan benamingen voor zinnelik waarneembare dingen, en al had er zich al een letterkundige poëtiese taal gevormd, voor het doel dat de vertaler zich stelde schoot het tekort. De enige uitweg die hem overbleef, was zelf de middelen te scheppen, die de grondtekst zo goed als het ging, zouden moeten

weergeven. Het verbaast ons niet, na wat we geleerd hebben bij de behandeling van de zinsbouw, dat hij zich ook hier richtte naar het voorbeeld van de voor hem liggende tekst. De wijze, waarop hij te werk gaat, is volkomen analoog aan de vertaalmethode der ohd. en mhd. vertalers. „Die ältesten Uebersetzer, selbst der des Isidor und des Matthäusevangeliums, binden sich hier strenge an die Wortklassen, sie übersetzen das Verbum mit einem Verbum, das Substantiv mit einem Substantiv, aber man sieht deutlich sowohl an der Art der Wortbildung wie an der Stellung der einzelnen Bildungen innerhalb des Wortschatzes der älteren Sprache, ob die eingeführten Worte geläufige Münzen sind oder sie ad hoc geprägt wurden. Und an dem zweiten Fälle ist vor allem das Substantiv beteiligt.“¹⁾

We zullen nu in hoofdzaken nagaan, op welke wijze de schrijver zijn taak trachtte te volbrengen. Uit het overvloedige materiaal kozen we weer die voorbeelden, die de werkwijze van de auteur het best kenmerken. De woorden, die aan Verdam alleen uit dit handschrift bekend waren of die hij in zijn Mnl. Wdb. niet opnam, hebben we opzettelijk onder deze voorbeelden verwerkt, omdat de kans groot is dat zulke ἀπαξ λεγόμενα nieuwvormingen van de vertaler zijn. Trouwens, wanneer werkelijk deze perikopentekst uit het laatst van de 13e eeuw dagteekent, dan behoort hij tot ons oudste theologiese proza en zijn de andere vindplaatsen, die Verdam van de woorden uit dit handschrift vermeldt, veelal jonger. Zoals we later nog zullen betogen, moet de tekst vrij verbreid geweest zijn en heeft hij zelfs invloed gehad op latere vertalingen. Dat maakt het geenszins onwaarschijnlijk, dat sommige woorden hun uitgebreider gebruik, vooral in latere bijbeloverzettingen, te danken hebben aan deze oude perikopentekst.

Afleiding.

Bij een doorlopende vergelijking van de Dietse tekst met de Vulgata stuit men herhaaldelijk op gevallen, waarin aan een Latijns abstractum een mnl. gesubstantiveerde infinitief beantwoordt: een bewijs dat de moedertaal nog geen gelijkwaardig zelfst. nw. bezat. De schrijver legt, evenals de ohd. en mhd. vertalers, een zekere voorliefde voor het verbum aan de dag, vgl.: *ghelijc den anscoune* (similis aspectui, Apoc.

¹⁾ H. Wunderlich, *Der deutsche Satzbau*² 1, S. 8.

4, 3), *een merrēn* (mora, Matth. 25, 5), *openbaren* (revelatio, 2 Thess. 1, 7), *sceldene* (contentione, Rom. 13, 13), *stridene* (aemulatione, Rom. 13, 13), *ten toghene* (ostensio, Rom. 3, 25), *verlichten* (illustratio, 2 Thess. 2, 7), *vormickene* (propositum, Rom. 8, 28), *tvorreedēn* (praeparatio, Eph. 6, 15), *na den vorwetene gods* (praescientia, 1 Petr. 1, 2), *jet vraghens* (quaestio, Exod. 24, 14), *te eenre vulbringhen* (consummatio, Eph. 4, 12), *welmueghen* (sufficientia, 2 Cor. 3, 5).

Al zijn voorbeelden als deze niet zeldzaam, toch is er een ander middel, dat de vertaler telkens weer te baat neemt, om in het tekort van de moedertaal te voorzien: de vorming van nieuwe woorden door afleiding. Het leeuwendeel van deze nieuwvormingen komt toe aan het suffix *-ing*, en niet alleen hier, maar evenzeer in alle andere, latere vertalingen. Een werkwoordstam met eenzelfde betekenis als die van het Latijnse woord, was in de regel wel aanwezig. Het eenvoudigste middel was nu om achter deze stam *-ing* te voegen. Het aldus ontstane woord beantwoordde dan aan het Latijnse abstractum en drukte derhalve een toestand, gebeurtenis of werking uit. Het suffix *-ing* beantwoordt niet steeds aan één en hetzelfde Latijnse achtervoegsel, waarom we in de volgende voorbeelden een kleine groepering maakten naar de Latijnse suffigering of uitgangen.

-io: *bediedinghe* (interpretatio, 1 Cor. 12, 10), *bedinghe* (oratio, Luc. 19, 44), *behoedinghe* (observatio, Luc. 17, 20), *beiaghinghe* (acquisitio, Baruch 3, 6), *bescadewinghe* (obumbratio, Jac. 1, 17), *besnidinghe* (circumcisio, Col. 2, 11), *besparinghe* (aspersio, 1 Petr. 1, 2), *dieninghe* (ministratio, 2 Cor. 3, 9), *dodinghe* (occisio, Rom. 8, 36; mortificatio, 2 Cor. 4, 10), *fleewinghe* (obsecratio, 1 Tim. 2, 1), *ghelovinghe* (repromissio, Gal. 4, 23), *ghescillinge* (seditio, 2 Cor. 6, 5), *ghevinghe* (traditio, Col. 2, 8), *ghewinninghe* (acquisitio, Prov. 3, 14), *groetinghe* (salutatio, Luc. 11, 43), *heleginghe* (sanctificatio, 1 Petr. 1, 2), *informeringhe* (informatio, 1 Tim. 1, 16), *coringe* (tentatio, Matth. 26, 41), *lidinghe* (passio, Rom. 8, 18), *lovinghe* (laudatio, Prov. 11, 10), *makinghe* (constitutio, 1 Petr. 1, 20), *meninghe* (intentio, Hebr. 4, 12), *niewinghe* (renovatio, Tit. 3, 5), *offringhe* (oblatio, Eph. 5, 2), *ombeidinghe* (expectatio, Luc. 21, 26), *ontlossinghe* (resolutio, 2 Tim. 4, 6), *proevinghe* (probatio, Rom. 5, 4), *purgieringhe* (purgatio, Hebr. 1, 3), *reineginghe* (emundatio, Hebr. 9, 13), *rekeninghe* (ratio, Matth. 18, 23), *scauwinghe* (visio, Gen. 22, 2), *scedinghe* (divisio, Hebr. 4, 12),

scillinghe (dissentio, Gal. 5, 20), *snevinghe* (offensio, 2 Cor. 6, 3), *stichtinghe* (aedificatio, Marc. 13, 2; constitutio, Joh. 17, 24), *stroinghe* (dispersio, Joh. 7, 35), *sustineringe* (sustentatio, Rom. 3, 26), *suveringe* (emundatio, Marc. 1, 44), *tegaderbindinghe* (colligatio, Jes. 58, 6), *toewinschinghe* (adoptio, Rom. 8, 15), *toghinghe* (ostensio, Rom. 3, 26), *utespanninghe* (detentio, Eccl. 24, 16), *uutstroppinghe* (exspoliatio, Col. 2, 11), *uutverkiesinghe* (electio, Act. 9, 15), *verdominghe* (damnatio, 2 Cor. 3, 7), *vergaderinghe* (congregatio, 2 Thess. 2, 1), *vergetinghe* (oblivio, Luc. 12, 6), *verighinghe* (persecutio, Act. 13, 50), *verslainghe* (seditio, Luc. 21, 9; occisio, Act. 8, 32), *versleuinghe* (afflictio, Jer. 17, 17 en 18), *vindinghe* (adinventio, Jer. 17, 10), *wandelinghe* (conversatio, Hebr. 13, 7), *waninghe* (opinio, Matth. 24, 6), *wederwinninghe* (regeneratio, Matth. 19, 28), *werkinghe* (operatio, 1 Cor. 12, 10), *winninghe* (generatio, Jes. 58, 12; Matth. 1, 1), *wisselinghe* (commutatio, Matth. 16, 26), *wroeghinghe* (accusatio, Joh. 18, 29).

Verdam maakt aanmerking op de vertaling *behoedinghe* voor 'observatio'. Hij noemt het een „letterlijke en onjuiste vertaling”.¹⁾ De hier gegeven opsomming maakt het nu begrijpelijk hoe de vertaler aan zo'n nomen actionis komt. Hetzelfde is het geval met *deelsaminghe* (in partem sortis, Col. 1, 12), dat als vorming heel wel verklaarbaar is, wanneer de vertaler in 't verband 'in partem sortis' als nomen actionis opvatte. Verdam had de voorkeur gegeven aan een woord als *deelsamicheit* of *deelsaemheit*.²⁾

-tus: *anscouwinghe* (aspectus, Jes. 53, 2), *dulinghe* (l. *hulinghe*?) (ululatus, Matth. 2, 18), *hebbinghe* (habitus, Phil. 2, 7), *ludinghe* (sonitus, Luc. 21, 25), *stoorminghe* (impetus, Hebr. 11, 34).

-ia: *ghetrouwinghe* (fiducia, 2 Cor. 3, 4; Act. 19, 8; Jer. 17, 7; vgl. mhd. *getrûwunge*), *hebbinghe* (substantia, 1 Joh. 3, 17), *lesinghe der druven* (vindemia, Levit. 26, 5), *wachtinghe* (custodia, Matth. 27, 64).

-um: *bescadinghe* (umbraculum, Jes. 4, 6), *bescawinghe* (spectaculum, Luc. 23, 48), *drominghe* (somnia, Gen. 37, 8), *regneringhe* (imperium, 1 Petr. 5, 11), *scandelinghe* (scandalum, Matth. 13, 41), *scedinghe* (repudium, Marc. 10, 1), *toesaminghe* (compagum, Hebr. 4, 12).

¹⁾ Mnl. Wdb. 1, 743.

²⁾ Mnl. Wdb. 2, 98. Opmerking verdient dat Verdam alleen *Limb. Serm.* 177d als vindplaats noemt van *deelsaem*.

Van *onbesnidinghe* (praeputium, Col. 2, 13) zegt Verdam: „de vorm is van twijfelachtig gehalte.” Terecht ware *onbesnedenheit* beter geweest. Hier laat het taalgevoel van de schrijver deze in de steek.

-mentum: *bedeckinghe* (velamentum, Hebr. 9, 3), *proevinge* (argumentum, Act. 1, 3), *vermindringhe* (detrimentum, Matth. 16, 26).

-ura: *bedruckinghe* (pressura, Luc. 21, 23), *vainghe* (captura, Luc. 5, 4).

-or: *berninghe* (ardor, Jes. 4, 4), *dolinghe* (error, Matth. 27, 64), *criscelinghe* (stridor, Matth. 13, 50).

-ma: *dwainghe* (baptisma, Hebr. 9, 4), *verscedinghe* (anathema, 1 Cor. 12, 3).

-a: *dreeghinghe* (mina, Act. 9, 1), *castiinghe* (disciplina, Hebr. 12, 5).

-tas: *nederinghe* (humilitas, Dan. 3, 39).

-tudo: *woestinghe* (solitudo, Hebr. 11, 38).

Vergelijk nog de volgende „hapaxen” uit de exposities: *anestotinghen* (f. 236^v), *onderscedinghen* (f. 172^r) en *met consent dats overeendraghinghe* (f. 185^v; = consensus?).

Het suffix dat na *-ing* het meest geliefde vormmiddel was voor abstracta, is *-(h)eit*, *-(h)ede*, dat werd vastgehecht aan adjectiva of adjectivies gebruikte verleden deelwoorden. Enkele voorbeelden:

-itas: *benootherde* (necessitas, 2 Cor. 6, 4), *bequamelijcheit* (opportunitas, Matth. 26, 16), *effentamechede* (aequitas, Jes. 11, 4), *ghebeidechede* (longanimitas, Col. 1, 11), *lanmoedchede* (longanimitas, 2 Cor. 6, 6; Gal. 5, 22), *menscelijchede* (humanitas, Tit. 3, 4), *mesniemaerthede* (ignobilitas, 2 Cor. 6, 8), *nederheit* (humilitas, Deut. 26, 7), *onghelovichede* (incredulitas, Marc. 6, 6), *pijnlijcheit* (improbitas, Luc. 11, 8).

Het woord ‘sanitas’ is letterlik vertaald als *gansheit* in 1 Cor. 12, 9 (*die ghenade der gansheit* = gratia sanitarum). Zoals we reeds zagen (blz. 83—84) is de vorming verklaarbaar. Een vertaling *gansinge*¹⁾ mogen we van de vertaler niet verwachten, omdat hij wel geen Griekse grondtekst tot zijn beschikking had. De Brab. en N.N. vertalingen hebben op deze plaats het overeenkomstige *ghesontheden*.

-io: *ghebreckelijcheit* (corruptio, Rom. 8, 21), *ghehorsamheit* (obeditio, Rom. 6, 16), *gruwelijcheit* (abominatio, Luc. 16, 15), *ommescauwelijcheit* (circumspectio, Eccl. 14, 20), *oncuussceit* (for-

¹⁾ Mnl. Wdb. 2, 916.

nicatio, Col. 3, 5), *ontbrekelykheit* (incorruptio, 1 Cor. 15, 42), *stichtelykede* (aedificatio, Eph. 4, 12), *tebrokenheit* (contritio, Osee 14, 5), *testorthheit* (desolatio, Dan. 9, 18), *verzerechede* (contritio, Jer. 17, 18), *vrihede* (remissio, Luc. 4, 19).

-ia: *aercheit* (durtia, Marc. 10, 5), *ghedoochsamecheit* (Luc. 21, 19), *geduchteheit*¹⁾ (patientia, 1 Petr. 3, 20), *ghemaniertkede* (modestia, Phil. 4, 5), *mesniemaertkede* (infamia, 2 Cor. 6, 8), *nerenstehede* (instantia, 2 Cor. 11, 28), *overvloetheit* (abundantia, Luc. 12, 15), *scalkelykheit* (nequitia, 1 Cor. 5, 8).

-itudo: *hoocheit* (altitudo, Rom. 8, 39), *starcheit* (fortitudo, Rom. 8, 39), *vulheit*, *vulcomenheit* (plenitudo, Eph. 4, 12).

-um: *loghenachtchede* (mendacium, Eph. 4, 25).

Vgl. nog: *eerstegheborenheit* (primogenita, Gen. 27, 36), *ongheheffenheit* (azyma, 1 Cor. 5, 8), *apostolycheit* (apostolatus, Act. 1, 25), *ghezierheit* (decor, Prov. 31, 24), *iuechtsamicheit* (jucunditate, Baruch 3, 35).

In de exposities ontmoet men de volgende zeldzame woorden: *gemacheit* (f. 242^r; bet. „verbondenheid”), *ghesachttheit* (f. 241^v; = mnd.!), *onghemaetheden* (f. 21^r; van *ghemaetheit* noemt het Mnl. Wdb. als vindplaatsen alleen *hs. v. 1348* en *Ruusbr*) en *slecht-draghentheit* (f. 238^v; afleiding van het op dezelfde bladzijde voorkomende *slecht-draghende* ‘gelaten’).

In de derde plaats werd gaarne het achtervoegsel *-nesse* gebruikt ter vorming van abstracta. Voorbeelden:

-io: *bescrivenesse* (descriptio, Luc. 2, 2), *groetenesse* (salutatio, Luc. 1, 41), *onderscedenese* (divisio, 1 Cor. 12, 4; discretio, 1 Cor. 12, 10; distinctio, Rom. 10, 12), *proevenesse* (probatio, Rom. 5, 4), *upverstannesse*, *verrisenese* (resurrectio, Joh. 5, 29), *verdoemenesse* (damnatio, Luc. 24, 20), *verlanesse* (remissio, Luc. 4, 19), *verlichtenese* (revelatio, Luc. 2, 32), *verliesenese* (perditio, Matth. 26, 8), *verlossenese* (redemptio, Matth. 20, 28).

-ia: *berounesse* (poenitentia, Matth. 21, 32), *betrouwenesse* (fiducia, Matth. 14, 27), *ghedinkenese* (memoria, Matth. 26, 13).

-um: *ghestilnesse* (silentium, Neh. 8, 7), *hindernesse*, *lettenesse* (offendiculum, Levit. 19, 14), *versmanesse* (opprobrium, Luc. 1, 25).

-tus: *verdervenese* (interitus, 2 Thess. 1, 9), *verstannesse* (intellectus, Marc. 12, 32).

¹⁾ *Geduchteheit* (= *gedochteheit*) met de bet. ‘patientia’ is afgeleid van *gedochtech*, waarvan Verdam slechts één bewijspplaats aanhaalt: *Franc. 1240*.

Andere suffixen: *droghenesse* (fantasma, Matth. 14, 26), *gheboornesse* (nativitas, Joh. 9, 1), *vervaernesse* (pavor, Prov. 20, 29).

Twee zeldzame woorden, die in exposities voorkomen, zijn: *bescouwenesse* (f. 193^r) en *versadenesse* (f. 44^r).

Van het suffix -scap, -scepe, dat eveneens vrij veel gebruikt wordt, geven we hier enkele willekeurig gekozen voorbeelden; zonder indeling naar de Lat. suffixen of uitgangen:

dronkenscepe (ebrietas, Gal. 5, 21), *lantscap* (regio, Act. 13, 49), *lazerscap* (lepra, Matth. 8, 3), *nutscap* (utilitas, 1 Cor. 12, 7), *zuenscap* (f. 28^r), *vaderscap* (paternitas, Eph. 3, 15), *vroescepe* (sapientia, Matth. 12, 42).

Weinig ontmoet men -dom, bv.:

bisscopdom (episcopatus, Act. 1, 20), *keefsdom* (fornicatio, Joh. 8, 37), *maghedom* (virginitas, Luc. 2, 36).

We vestigen de aandacht op -te in:

cierte (ornatus, Gen. 2, 1), *overvloÿte* (inundatio, Jes. 60, 6) en *vervulte*. Vgl. ook: *ghedarmte* (viscera, Act. 1, 18).

Het achtervoegsel -sel achter een ww.-stam ontmoeten we in:

andoesel (indumentum, Jes. 62, 2), *beghinsel* (principium, Joh. 8, 25), *decsele* (amictus, Hebr. 1, 12), *ghemaecsele* (statura, Matth. 6, 27), *maecsele* (statura, Luc. 19, 3), *speecsele* (sputum, Joh. 9, 6), *stichtsel* (constitutie, Matth. 25, 34).

Behalve aan abstracta, was het Latijn ook rijk aan nomina agentis. Dat het Vlaams niet altijd een eigen benaming voor de handelende persoon beschikbaar had, blijkt uit de omstandigheid, dat de vertaler zich meermalen behelpt met een omschrijving. Hij doet alsof er een partic. praes. staat en lost dat dan op. Vandaar dat hij een enkele maal een nomen agens weergeeft met een tegenw. deelw., bv.: *die terdende der wijndruven* (calcator uvae, Amos 9, 13) en *die verkerende* (subversores, Ezech. 2, 6). De vertaler neemt zijn toevlucht tot het verbum, wat hij tenslotte ook doet in omschrijvingen of oplossingen als:

die licghen bi mans ieghen nature (masculorum concubitores, 1 Tim. 1, 10), *die kevesdom antieren* (fornicarii, 1 Tim. 1, 10), *die de lieden wonden* (plagiarii, 1 Tim. 1, 10), *die vader of moeder slaen* (parricidae, matricidae, 1 Tim. 1, 9), *die . . . sculdich waren* (debitores, Luc. 16, 5), *den ghenen diene souden pinen* (tortoribus, Matth. 18, 34). Vgl. *die binnen siin huus siin* (domestici eius, Matth. 10, 36).

Een enkele maal vertaalt hij een Lat. part. praes. met een Diets nomen agentis; bv.: *vorcopers* (vendentis, Matth. 25, 9).

Overigens koos de vertaler het voor de hand liggende middel door de uitgang: -er(e), -re, -are, achter de werkwoordelijke stam te voegen.

-tor: *anebeder* (adorator, Joh. 4, 23), *achtervolgher* (imitator, Phil. 3, 17), *duerwardere* (janitor, Marc. 14, 34), *keefscere* (fornicator, Eph. 5, 5), *makere* (auctor, Hebr. 2, 10), *onthoofdere* (spiculator, Marc. 6, 27), *procureerre* (procurator, Matth. 20, 8), *quaetdoenre* (malefactor, Joh. 18, 30), *tempteerre* (tentator, Matth. 4, 3), *vensere* (simulator, Prov. 11, 9), *verradere* (traditor, Marc. 14, 44), *verslare* (exterminator, 1 Cor. 10, 10), *vorganghere* (praecessor, Luc. 22, 26), *werker* (factor, Jac. 1, 22), *lachterare* (criminator, Levit. 19, 16).

-arius: *dorwardere* (ostiarius, Joh. 10, 3), *raetghevere* (consiliarius, Rom. 11, 34), *werker* (operarius, Luc. 13, 27).

Tenslotte wijzen we nog op drie vertalingen van een Lat. adjectivum door een Diets nomen agens:

afgoderen (idololatrae, 1 Cor. 10, 7), *deelneren* (participes, Eph. 5, 7) en *twister* (seditiosus, Marc. 15, 7).

Het achtervoegsel -lijk, -like, -leke, -leec wordt gebezigd ter vorming van adjectiva en adverbia. Omdat ze beantwoorden aan de meest uiteenlopende Lat. formaties, geven we hier slechts enkele willekeurige voorbeelden:

quamen bedruustelike (irruerunt, Luc. 5, 4), *bedurstelike* (opportune, 2 Tim. 4, 2), *behandelike* (caute, Marc. 14, 44), *bozelike* (dolo, Marc. 14, 1), **dierleec*¹⁾ (animalis, 1 Cor. 15, 44), *dochterliker* (f. 238^r), *ewelike* (aeternus, Matth. 25, 41), *crighelijc* (contentiose, Deut. 26, 27), *ombegripelijc* (incomprehensibilis, Rom. 11, 33), *ombegrondelijc* (inscrutabile, Jer. 17, 9), *onblusscelike* (inextinguibilis, Marc. 9, 45), *onderscedenlike* (distincte, Neh. 8, 8), *ongheendelike* (f. 193^r), *onghezienlike* (invisibilis, 1 Tim. 1, 17), *ongrondelijc* (investigabilis, Rom. 11, 33), *ommueghenlijc* (impossibilis, Luc. 1, 39), *ontzindelike* (vehementer, Dan 14, 27), *onverdeleweliker* (immarcescibilis, 1 Petr. 1, 4), *stoutelike* (audacter, Marc. 15, 43), *tussenscedelijc* (differens, Rom. 12, 6), *verghetelijc* (obliviosus, Jac. 1, 25), *vredelijc* (pacificus, Prov. 3, 17), *vroe-*

¹⁾ Niet in Mnl. Wdb. en Handwdb.!

deleke (Marc. 12, 34), *wederstekelijc* (reprobus, 1 Cor. 9, 27).

Van adjectiva met het suffix *-ich, -ighe, -ech, -eghe*, geven we alleen enkele weinig voorkomende gevallen:

*appeldrachtich*¹⁾ (pomiferus, Gen. 1, 11), *in betrouwigher*²⁾ zielen (in anima contrita, Dan. 3, 39), *eendrachtich* (unanimiter, Act. 5, 11; in 1 Petr. 3, 8 ontmoet men de merkwaardige vertaling *drachtech een van 'unanimēs'*), *ghespadech* (serotinus, Osee 6, 3), *ghetige* (temporaneus, Jac. 5, 7), *gierech* (ambitiosus, 1 Cor. 13, 5), *haestech* (vehementer, Act. 2, 2), *keytivegher* (miserabilior, 1 Cor. 15, 19), *ledeghe* (otiosus, Matth. 12, 36), *levachtech* (vivificatus, 1 Petr. 3, 18), *loghenachtech* (mendax, Joh. 8, 44), *overvloeyech* (copiosus, Matth. 5, 12), *rechtghe* (justi, Matth. 25, 37), *spadeghe* (serotinus, Jac. 5, 7), *warachtich* (verax, Joh. 3, 33), *tweemanierich* . . . *van moede* (f. 183^v; vert. v. duplex animo, Jac. 1, 8?).

Samenstelling.

Bij de door afleiding gevormde woorden, die boven genoemd zijn, komen maar weinige voor, die als niet-Nederlands aandoen. Er schuilen wellicht individuele wendingen van de vertaler onder, maar hun wijze van vorming is aanvaardbaar, niet in strijd met het inheemse taalgebruik. Het is weliswaar van ons standpunt uit niet gemakkelijk zulke nieuwvormingen naar de rechte waarde te schatten en te beslissen, welke de Vlaamse lezers of hoorders van die tijd ongewoon of gewoon voorkwamen. Hetzelfde nu is het geval met samenstellingen, die, wat hun bestanddelen betreft, een vertaalkopie zijn van het Latijnse voorbeeld. We geven hier een kleine opsomming van samengestelde verba en substantiva, zonder dat een oordeel wordt uitgesproken over hun verhouding tegenover de rest van de Vlaamse woordenschat. Dat er latinismen onder schuilen is zeker, al zijn sommige voor ons als zodanig niet meer herkenbaar. Wie zal trouwens zeggen hoeveel vormingen het geschreven Nederlands te danken heeft aan het Latijn? Van andere samenstellingen, die in het Vlaams wellicht nog nooit gebruikt waren, is de vorming weer aannemelijk: zulke woorden zijn wel terstond ingeburgerd, omdat niets wees op vreemde afkomst.

¹⁾ Hs.: *appeldachtich*.

²⁾ Verdam (1, 1167) verklaart 'geloovig'. Zou men niet *berouwigher* moeten lezen, dat met 'contrita' meer overeenkomt?

Samengestelde werkwoorden:

claf ane enen portere (adhaesit, Luc. 15, 15), *anestaende* (assistens, Hebr. 9, 11), *drach over desen keelct van mi* (transfer calicem hunc a me, Marc. 14, 36), *inleede* (inducam, Gen. 27, 12), *medeverblijft* (congaudet, 1 Cor. 13, 6), *ommeblexemde* (circumfulsit, Act. 9, 3), *ommecome 'bedriege'* (circumveniat, 1 Thess. 4, 6), *ondergheworpen werden* (subjiciuntur, Luc. 10, 20), *overriepen* (succlamabant, Luc. 23, 21; deze bet. alleen hier; ook mhd.), *overutescinende* (supereminens, Eph. 4, 19), *vorliep* (praecurrit, Joh. 20, 4), *siin uteghebroken* (Prov. 3, 20), *utelichten* (elucidant, Eccl. 24, 31), *utevellen* (evellam, Amos 9, 15), *voren bekint* (praecogniti, 1 Petr. 1, 20), *soe vorquam minen lechame salven in die sepulture* (praevenit ungere corpus meum in sepulturam, Marc. 14, 8); *vor waren* (praeessent, Gen. 1, 14), *wederdrijft* (redigit, 2 Cor. 11, 20), *bootsceeft mi weder* (renuntia mihi, Gen. 37, 14), *wedervechtende* (repugnantes, Hebr. 12, 4), *hevet wederghewonnen* (regeneravit, 1 Petr. 1, 3).

Samengestelde zelfst. naamwoorden:

ezelbuerdene (mola asinaria, Marc. 9, 42), *ghelijcdragicheit* 'gelijkmoedigheid' (f. 238^v), *lichstede* (cubiculum, Luc. 12, 3), *morghenwakinghe* (vigilia matutina, Exod. 14, 24), *menscenkint* (filius hominis, Ezech. 2, 8), *avontregghen* (imber . . . serotinus, Ioël 2, 23), *morghenregghen* (imber matutinus, Ioël 2, 23), *morghenwolken* (nubes matutina, Osee 6, 4), *oversille* (superliminaris, Exod. 12, 7), *onsprekende* (infans, Matth. 21, 16), *scatbloc* (gazo-phylacium, Marc. 12, 41), *dat tarucorn* (granum frumenti, Joh. 12, 24), *vorsettinghe* (propositio, Hebr. 9, 2), *vreetsammakere*¹⁾ (= pacificus?, f. 243^v), *veniinwerkingen* (veneficia, Gal. 5, 20), *wederwinninghe* (regeneratio, Matth. 19, 28).

Er zijn bij deze samenstellingen enkele, die, gelijk men ziet, niet beantwoorden aan een Latijns compositum, maar die toch onmiddellik onder Lat. invloed gevormd zijn. Slechts van een paar woorden zou men kunnen zeggen, dat ze 'n eigenaardige indruk gemaakt moeten hebben, bv. van *vreetsammakere* en *veniinwerkingen*. Al zijn dus sommige van deze woorden ontstaan naar Lat. model, zo zullen ze ongetwijfeld direkt in het Vlaams opgenomen zijn.

¹⁾ Wsch. contaminatie van *vreetsam* en *vredemakere*.

²⁾ Vgl. de vrijere, haast „interpreterende" vert. *doepsele* = 'regenerationis' in Tit. 3, 5.

b) Woordkeuze.

Een van de bijzondere verdiensten van deze vrij oude vertaling is de rijk gevarieerde woordkeuze, voortkomende uit de reeds meermalen aangewezen vermijding van eentonigheid. De auteur slaagt er in om voor ieder Latijns woord het juiste Dietse woord te vinden. Hij voelt zeer fijn de betekenis die de Vulgaatwoorden in het zinsverband hadden, aan en laat dat in zijn vertalingen duidelijk uitkomen. Dat was hem mogelijk door zijn grondige kennis van het Latijn. Had hij die niet bezeten, dan zou hij onmogelijk door een gedifferentieerd woordgebruik de bedoeling van de grondtekst zo nauwkeurig kunnen hebben vertolken. Want een nauwkeurige vertaling te leveren, die zonder slaafs te zijn direkt door iedereen kon begrepen worden, was wel het hoofddoel dat de vertaler zich stelde. Zover zijn moedertaal hem dat toeliet, volgde hij de Vulgaattekst zo dicht mogelijk op de voet. Dat hij bij deze werkwijze wel eens een àl te woordelijke vertaling aan zijn pen liet ontsnappen, zal niemand van ons verwonderen. De vertaalkunst was in die dagen nog in zijn eerste begin; bij het onderwijs in het Latijn heeft men wellicht niet te veel aandacht geschonken aan de eisen die de moedertaal stelde, dus in zeker opzicht verrichtten de vroegste vertalers pioniersarbeid. Toch overschrijden de letterlike vertalingen, die deze vertaling hier en daar bevat, nooit de grenzen van het begrijpelijke.

Wanneer we hier een aantal, in het verband waarin ze voorkomen, letterlik vertaalde woorden bij elkaar brengen, dan stellen we met nadruk vast dat ze eer uitzondering dan regel zijn. Menigmaal gebeurt het ook dat de schrijver hetzelfde Latijnse woord elders beter vertaalt, aldus het bewijs leverend, dat niet onvermogen of gebrek aan taalvaardigheid oorzaak waren van die afhankelijkheid van de Vulgata. Vgl.:

wat wroeghinghen brincki (quam accusationem affertis, Joh. 18, 29), *inden deelen cezarien* (in partes Caesareae, Matth. 16, 13), *doepselen der kelcte, doopsele van nappen* (baptismata calicum, Marc. 7, 4; in Hebr. 9, 9 goed vert.: *dwainghe*), *eer si siin ghedoopt* (nisi baptizentur, Marc. 7, 4; L. v. J. S.: *ghedwoghen*), *sine rechter hant was droghe* (arida, Luc. 6, 6), *edelen* (insignem, Matth. 27, 16; van Barabbas!; N.N. heeft de goede vert.: *vernaemden*), *enden* (fines, Matth. 2, 16, Act. 13, 50 enz.), *dinen enen ghewonnen zone* (unigenito filio tuo, Gen. 22, 12), *ihesus was allene up der erden* (in terra, Marc. 6, 47), *die minne dijns huus heeft*

mi gheten (zelus domus tuae comedit me, Joh. 2, 17), *ferien* (ferias, Levit. 23, 39), *vander gheboort der zonnen* (ab ortu solis, Apoc. 7, 2), *niet ghebreken* (non deficere, Luc. 18, 1), *enen scat onghebrekende inden hemel* (non deficientem, Luc. 12, 33), *vander generacien des wijngaerts* (de generatione vitis, Luc. 22, 18), *ende gheseldene* (tunc ergo apprehendit Pilatus Iesum, et flagellavit), *eer die hane twee waerf sine stemme geeft* (vocem . . . dederit, Marc. 14, 30), *die broeder sal gheven den broeder in de doot* (tradet autem frater fratrem in mortem, Marc. 13, 12), *si hadden ianne als enen prophete* (habebant, Matth. 21, 26), *ende si sullen wel hebben* (bene habebunt, Marc. 16, 18), *keyserike* (imperii, Luc. 3, 1), *of ghi sine letteren niet ghelooft* (litteris, Joh. 5, 47), *nedervalle 'ondergaan der zon'* (occidente, Jes. 45, 6), *die (uwe) glorie . . . neemt* (qui gloriam . . . accipitis, Joh. 5, 44; in Joh. 20, 22 beter vert.: *ontfaet*), *te hant es die dach ghenighet* (et inclinata est jam dies, Luc. 24, 29), *ic clemme up* (ascendo, Joh. 20, 17), *stonden* (steterunt, Luc. 7, 14; L. v. J. S beter: *stonden stille*; N.N.: *bleven staen*), *behoort . . . toe* (pertinet, Joh. 10, 13), *als die behoevelijc¹ dach ghevallen was* (cum dies opportunus accidisset, Marc. 6, 21), *dat ghevallen was* (quae acciderant, Luc. 24, 14; vgl. ons 'voor-gevallen'), *van abyas warefte* (de vice abia, Luc. 1, 5).

Overigens legt de vertaler steeds veel bekwaamheid aan de dag om van de middelen, die zijn moedertaal hem bood, een passend gebruik te maken. Zijn zelfstandigheid, wat woordgebruik betreft, blijkt op iedere bladzijde. Boven noemden we een gehele reeks Lat. substantiva op *-io*, die de vertaler weergeeft door een afleiding met *-inge*. Uit de volgende voorbeelden moge nu blijken, dat de vertaler hierin toch geheel onafhankelijk was van de Vulgaaattekst:

thende der werelt (consummatio mundi, Matth. 13, 38), *ghescil* (dissensio, Joh. 7, 43), *haeste* (festinatio, Marc. 6, 25), *heesch* (petitio, Luc. 23, 24), *dat heleghe broot* (panes propositionis, Matth. 12, 4), *macht* (operatio, Phil. 3, 21), *onscult* (excusatio, Luc. 15, 22), *reefter* (refectio, Marc. 14, 14), *tusscensceet* (distinctio, Rom. 3, 22), *woenste* (mansio, Joh. 14, 2), *boetscapten* (miserunt legationem, Luc. 19, 14). Goed vertaald is ook *quamen bedrusteleke* (irruerunt, Luc. 5, 1; vgl. evenwel: *also dat si in hem vielen* = irruerunt, Marc. 3, 10).

De volgende vertalingen geven eveneens blijk van de onge-

¹) Vgl. Mnl. Wdb. I, 746;

dwongen manier, waarop de vertaler zijn moedertaal weet te hantéren. Men treft er enkele woorden onder aan, die aan de taal van de dagelikse omgang zijn ontleend:

berouwet hem (poenitentia ductus, Matth. 27, 3), *breect desen tempel* (solvite, Joh. 2, 19; i. p. v. 'ontbint!'), *dachvaert* (iter diei, Luc. 2, 41), *gaven die ghelikenesse* (expresserant, Gen. 27, 23), *de stede der ghenadecheit* (propitiatorium, Hebr. 9, 5; vgl. *vernadeghen*, repropitiare, Hebr. 2, 17), *als die hane crayt* (galli cantu, Marc. 13, 35), *ghinc* (declinavit, Joh. 5, 13), *culloos* (eunuchus, Act. 5, 27), *svleesch luste* (libido, Col. 3, 5), *maendezieke* (menstruata, Ezech. 18, 6), *maken van niete* (creare, Jes. 45, 7), *mispelboem*¹⁾ (schino, Dan. 13, 54), *ommelaechdene* (insidiabatur illi, Marc. 6, 19), *ontzindelike* (vehementer, Dan. 14, 27), *met zochten cledren* (mollibus, Matth. 11, 8), *die spraken van (vele) tonghen* (genera linguarum, 1 Cor. 12, 10), *verbriesken* (irrugire, Gen. 27, 34), *verhoert* (adultera, Matth. 16, 4), *si vielen over hare cnien* (procidere, Matth. 2, 11), *dede verslaen* (occidit, Matth. 2, 16), *voghelvaecten*, dormitaverunt, Matth. 25, 5), *over waerhede secghen* (affirmabant, 1 Tim. 1, 7).

We laten hier nog enkele vertalingen volgen, die duidelijk tonen, dat de vertaler, wanneer dat nodig is, een vrije weergave aandurft. In zijn vertaling staat eigenlijk wat meer of wat anders dan in de Lat. tekst, maar wanneer we geval voor geval nagaan, dan blijkt een letterlike vertaling onmogelijk en een vrijer overzetting volkomen gemotiveerd.

Matth. 12, 32	Et quicumque dixerit verbum contra filium hominis	Ende so wie die messeit ieghen des menschen zone
Luc. 1, 29	et cogitabat qualis esset ista salutatio	ende pensde in haersel- ven wat die groete be- dieden mocht [Brab. en N.N. hebben lett. vert.!]
Luc. 1, 33	Et regni eius non erit finis	ende sijn conincrike sal nemmermeer ende nem- men [andere verтт. lett.!]
Luc. 6, 35	mutuum date, nihil inde sperantes	leent daer ghi niet of ne hoopt weder te hebbene
Luc. 9, 62	aptus regno Dei	werdech des riken gods

¹⁾ Mnl. Wdb. noemt alleen *Voc. Cop.*

Luc. 10, 7	bibentes quae apud illos sunt	a. drinct des ghi daer vint [b. (lett.!): drinct al sulc daer es]
Luc. 14, 32	Alioquin adhuc eo longe agente, legationem mittens	Ende niet ne gaet als hi noch verre is ende sent bootscepen
Luc. 18, 14	Dico vobis, descendit hic justificatus in domum suam ab illo	Vorwaer seegic u: dat dese gherechter ginc in siin huus dan dander
I Cor. 4, 3	Mihi autem pro minimo est	Ic rekene dat over alre minst
I Thess. 4, 3	Haec est enim voluntas Dei, sanctificatio vestra	Want dat es de wille gods dat ghi helech sijt
I Thess. 5, 10	Qui mortuus est pro nobis: ut sivi vigilemus, sive dormiamus, simul cum illo vivamus	die ghestorven es vor ons dat wi wakende ofte slapende te gader met hem leven [een lett. vert. was ook mogelijk]
Hebr. 10, 38	Justus autem meus ex fide vivit	mine gherechteheit leift uten ghelove
Exod. 20, 18	Cunctus autem populus videbat voces et lampadas	Maer al dat volc hoorde dese stemme ende sagen die lampten
Jes. 55, 7	quoniam multus est ad ignoscendum	want hi willech es te vergehevene
Ezech. 2, 7	si forte audiant, et quiescant	ofte si lichte horen ende sachter worden

Dat de vertaler grondige kennis van het Latijn bezat, blijkt ook daaruit dat hij bij de weergave van typies Lat.-Griekse namen vrijwel nooit mistast. We laten in het midden, in hoeverre hij hierbij gebruik kon maken van hulpmiddelen. In de regel slaagt hij er in, het vreemde woord geheel te ver-nederlandsen. Hij had in sommige gevallen evengoed het woord onvertaald kunnen overnemen, zoals latere vertalers zouden doen, of een Frans woord gebruiken. Het gebruik van Franse woorden is overigens, zoals we straks zullen zien, in genen dele een gevolg van uitdrukkingarmoede van het Diets. Voorbeelden van ver-nederlandsing:

ene halve arem langhe (cubitum unum, Matth. 6, 27), *de bekeerde ter iootscap* (proselyti, Act. 2, 11), *die clene coninc* (regulus, Joh. 4, 49), *upheftene* (magnificate eum, Rom. 15, 11), *een prinche van*

.x. ridderen (decurio, Luc. 23, 50), rycheden (mammonae, Matth. 6, 24), zetelen, stoelen (cathedrae, Matth. 21, 12 en Matth. 23, 2), een vierlinc, .ij. penninghe (dipondio, Luc. 12, 5), vloeken (maledicere, Matth. 5, 11), ende het was goet vrindach vor paesscen omtrent middach (erat autem parasceue paschae hora quasi sexta, Joh. 19, 14).

Opmerking verdient de vertaling *coninghe* (magi, Matth. 2, 1). We zouden eer een letterlike vertaling *gokelaers* of anders *wisen* verwachten. De Levens van Jezus hebben eveneens *coninghe*. Mogen we hier invloed speuren van de legendariëse drie „koningen” en dus aanpassing aan de volksverbeelding veronderstellen?

Maar de schrijver weet niet alleen voor ieder woord de juiste Dietse term te vinden, maar zet ook aan zijn overzetting meer kleur bij door bepaalde, in het Latijn veel voorkomende wendingen niet door éézelfde vertaling weer te geven. Geleid door zijn taalgevoel, gebruikt hij meestal dat woord, dat in het verband wordt vereist. Hij heeft een afkeer van cliché-vertalingen, zoals men die bij minder bekwame vertalers kan aantreffen. Laten we dit aan de hand van enkele sprekende voorbeelden aantonen:

feri

Matth. 9, 10	factum est	het gheschiede
Matth. 13, 24	Simile factum est regnum coelorum homini	Dat rike der hemele es ghelijc enen mensche
Matth. 21, 42	hic factus est in caput anguli	die was ghedaen in thoof vanden houke
Marc. 5, 46	qualiter factum est ei	wat dien ghedaen was
Luc. 1, 41	factum est	het gheviel.
Luc. 1, 59	Et factum est in die octavo	Ende doe die .vij. dach quam.
Luc. 1, 65	Et factus est timor super omnes vicinos eorum	Ende die vrese quam up alle die ghebure
Luc. 12, 54	et ita fit	ende also wart het
Luc. 12, 55	et ita fit	ende het ghesciet also
Luc. 13, 17	quae gloriose fiebant ab eo	die glorieuselijc scieden van hem
Luc. 17, 26	Et sicut factum est in diebus Noe	Ende alsoot was in den daghe van noe:
Joh. 12, 29	dicebat tonitruum esse factum	seide dat ghedondert hadde

mittere

Marc. 8 , 33	misit digitos suos in auriculas eius	ende dede sine vingre in sine oren
Marc. 9 , 21	Et frequenter eum in ignem et in aquas misit	Ende dicwile heeftine in viere ende in watere ghe- worpen
Marc. 9 , 46	mitti in gehennam ignis	ghedaen te werdene in der hellen vier
Luc. 23 , 34	miserunt sortes	ende si worp up tloth
Joh. 7 , 44	sed nemo misit super eum manus	Maer niemen ne sende de hande up hem;
Joh. 21 , 7	misit se in mare	liet hem in de zee
Joh. 21 , 6	miserunt ergo	Ende si daden tnet ute

De vertaling van Joh. 7 , 44 is letterlik, evenals:

Matth. 27 , 50	emisit spiritum	ende sende ute sinen geest.

ponere

1 Petr. 3 , 21	carnis depositio sordium	avewassinghen des vleeschs onreineheit
Rom. 3 , 25	proposuit	voremicte
Matth. 25 , 19	posuit rationem cum eis	woude rekenen met sinen cnechten
Luc. 22 , 41	positis genibus	over sine cnien
Matth. 18 , 24	rationem ponere	rekeninghe te houdene.
Joh. 10 , 15	animam meam pono pro ovibus meis	mine ziele settic vor mine scaep.
Matth. 12 , 18	Ponam spiritum meum super eum	Ic sal setten minen geest up hem [lett.!]

oportet

Matth. 24 , 6	oportet enim haec fieri	want dit moet ten eersten ghescien
Luc. 4 , 43	oportet me	mi behoeft
Luc. 11 , 42	haec autem oportuit facere.	Dit moestemen doen
Luc. 12 , 12	quid oporteat vos dicere	wat u behouft te secghene
Act. 9 , 7	et ibi dicetur tibi, quid te oporteat facere	ende di sal gheseit werden
Col. 3 , 18	sicut oportet	wat di behoort te doene
2 Thess. 3 , 7	Ipsi enim scitis quemadmodum oporteat imitari nos	alst behoorlijk es
		Want ghi selve weet wel hoe ghi ons sijt sculdech te volghene

expedit

Matth. 5, 30	expedit tibi	het es di beter
Joh. 11, 50	expedit vobis	het behoeft u
Joh. 16, 7	expedit vobis	het vroomt u
Joh. 18, 14	quia expedit unum hominem mori pro populo	dat behoufde enen mensche te stervene over tfolc.

We konden hier slechts een greep doen uit de vele voorbeelden, die te verzamelen zouden zijn. Dit weinige is wel voldoende om aan te tonen dat de schrijver stereotiepe wendingen uit de weg gaat. Dit laatste veronderstelt opzet. We zouden daarom beter doen door te spreken van de goede invloed van zijn intuïtief taalgevoel.

Van opzet is sprake wanneer de auteur, ingeval de Latijnse tekst twee keer vlak na elkaar hetzelfde woord heeft, van dit woord verschillende vertalingen geeft. Hij schuwt eentonigheid en laat zich ook hier de gelegenheid tot stilistische variatie niet ontgaan. We noemen als voorbeelden, met de tekst en het betreffende Lat. woord voorop:

Matth. 5, 17	solvere legem	te nieute doen die wet, breken
Luc. 10, 16	qui vos spernit, me spernit	die u verhoort: veronwert mi
Joh. 2, 19—20	excitabo	verwecken, wedermaken
Marc. 5, 12—13	porci	zwine, verkinde
Joh. 6 39 en 44	in novissimo die	inden ioncsten daghe, . . . utersten . . .
Joh. 7, 8	ascendite, ascendo	Gaet ghi up, ic . . . sal . . . upclemmen
Joh. 8, 32 en 36	liberabit, liberavit	vri maken, vrien
Rom. 5, 4	probatio	proevinghe, proevenesse
Rom. 5, 18 en 20	delictum	mesdaet, quaetheit, zonde
Rom. 8, 17	heredes	hore, heerveren
I Cor. 11, 20 en 21	coenam	aventwerscap, aventmael
Ezech. 18, 2 en 3	parabolam	ghelike, ghelikenesse

Het stijlmiddel van de afwisseling wordt door de vertaler vrij consequent toegepast. Boven op blz. 112—113 zagen we reeds, hoe een attributieve genit. meermalen voor het regens wordt geplaatst. In het mnl. komt variatie meer voor, bv. bij de tijdvormen

(Stoett § 247 Opm. II), waarvan we de verklaring wel in eenzelfde oorzaak hebben te zoeken.

Een enkele maal geeft de vertaler een pleonastiese vertaling:

Gen. 27, 7	Affer mihi de venatione tua	Brinc mi van dinen ghevanghenesse diins gheiaechs
Luc. 2, 13	multitudo militiae coelestis laudantium	ene grote menechte van rudderscepe vanden hemelsce heercrachten
Lev. 19, 14	offendiculum	no hindernesce no lettesse.

Een van de stijleigenaardigheden van de Vulgaat is, dat bij het verbum een substantivum van dezelfde stam wordt geplaatst. Bij de getrouwheid van de vertaler aan de grondtekst, bevreedt het niet, dat hij dit overneemt. Hierbij dient evenwel bedacht, dat in het mnl. de acc. v. inhoud een zeer gewilde stijlfiguur was (cf. Stoett § 195). Vbb.:

Luc. 7, 38	unguento ungebato	ende salvetse met zalven
Luc. 22, 15	desiderio desideravi	met begherten begherdic
2 Tim. 4, 7	bonum certamen certavi	enen goeden strijt ghestreden
2 Tim. 1, 9	vocavit vocatione sua sancta	riep met siere helegher roepinghe
Act. 1, 17	et sortitus est sortem ministerii huius	hi was ghelot inden lotte dees ambochts [al te lett. en daardoor onjuist!]

In overeenstemming met zijn streven om door verandering zijn werk aantrekkeliker te maken, voegt hij bij het werkwoord menigmaal een substantivum, dat wel dezelfde betekenis heeft, maar tot een andere stam behoort:

Matth. 6, 19	thesaurizare thesauros	gaderen scatte
Matth. 26, 10	opus enim bonum operata est in me	Een goet werc heeft soe ghedaen in mi
Luc. 1, 22	visionem vidisset	eenvizioenghezien hadde
Luc. 2, 9	timuerunt timore magno	si waren vervaert met groter vreesen
Luc. 11, 46	oneratis oneribus	ghi laet buerdinen
Joh. 3, 29	gaudio gaudet	hi verblijft met vreuchden

Verder lieten genitivi objectivi als *die minne dijns huus* (zelus domus tuae, Joh. 2, 17) en een genitivus superlativus als *dat helech der heleghe* (sancta sanctorum, Hebr. 9, 3) zich zonder bezwaar letterlik in het Nederlands vertalen. De eerste was in het Mnl. lang niet onbekend (Stoett § 159), al lijkt Lat. invloed wel aanwezig, evenals bij de genit. superl., die in laatste instantie een hebraïsme is (Stoett § 160 Opm. IV).

De in de Vulgata veel voorkomende plaatsing van twee verschillende nomina, in de regel substantiva, vlak naast elkaar, schijnt de vertaler — en ook zijn navolgers — wel eens moeite bezorgd te hebben. Hij neemt de woorden veelal letterlik over en importeert zo in het Diets een konstruktie, die daar toch eigenlijk niet op zijn plaats was. Een enkele maal waagt hij een vereenvoudiging of omschrijving, of vertaalt een van de subst. met een adjectivum. Voorb.:

Letterlik vertaald:

Luc. 4, 26	ad mulierem viduam	tere wedewen een wijf
Luc. 24, 19	vir propheta	een man prophete
Matth. 18, 23	homini regi	enen man enen coninc
Matth. 22, 2	homini regi	ghelijc enen mensce coninc
Matth. 13, 28	inimicus homo	een viant mensce
Act. 8, 27	eunuchus potens	een culloos een moghende man
Act. 1, 16	vir fratres	manne broedere
3 Reg. 17, 10	mulier vidua	dat wijf de wedewe
Luc. 5, 8	homo peccator sum	Ic bem een zondare mensce
Joh. 9, 16	homo peccator	een mensce zondare

Vrijer vertaald:

Luc. 19, 7	hominem peccatorem	zondare
Luc. 23, 6	homo Galilaeus	een galyleeus
Act. 1, 11	vir Galilaei	manne van galylea
Joh. 4, 9	mulier . . . Samaritana	dat wijf van samarien
3 Reg. 3, 16	mulieres meretrices	ghemene wive.

Dubbele vertalingen.

Een bijzonderheid van alle Mnl. bijbelvertalingen is dat van één woord vaak twee vertalingen worden medegedeeld, van elkaar

gescheiden door het disjunctief partikel *of*. Ons hs. vertoont van deze dubbele vertalingen een vrij grote hoeveelheid. Meestal is het partikel (*i*)*of* tezamen met de 2e vertaling rood onderstreept, om aan te geven dat deze niet tot de eigenlike tekst behoort. Waar die rode streep in dergelijke gevallen niet voorkomt, hebben we wellicht met een verzuim van de rubricator van het hs. te maken. ¹⁾

We kunnen de synonymenparen, die deze Vlaamse tekst inhoudt, verdelen in twee groepen. De eerste groep omvat die gevallen, waarin een Frans woord wordt vergezeld van zijn Diets synonym, een bewijs dat de „tweetaligheid” niet alleen in de taal van de poëzie, maar ook in die van het stichtelik proza doorgedrongen was. Wanneer beide vertalingen van de schrijver zelf afkomstig zijn, dan mogen we gerust aannemen, dat in gevallen, waarin hij uitsluitend een Frans woord gebruikt, niet uitdrukkingsarmoede van het Diets hem daartoe bewoog. ²⁾ Voorb.:

Matth. 23, 34	persequor	persequeren (iof iaghen)
Matth. 11, 20	virtutes	vele crachten of miracelen
Luc. 3, 1	procurante	procureerde (of bereet)
Luc. 22, 28	in tentationibus	vernoye oft coringhen
Phil. 3, 20	conversatio	conversacie (iof wandelinghe)
Tit. 3, 7	heredes	(erfachtech iof) oir
Hebr. 1, 3	figura	die figure (iof ghedane)
Jes. 11, 2	scientiae	van sciencien (of van consten)
Jes. 61, 3	ad glorificandum	om te glorificeerne (iof te lovene gode)

Een tweede groep vormen de dubbele vertalingen door middel van twee mnl. woorden. Voor we een verklaring beproeven, geven we eerst enige voorbeelden:

Matth. 3, 3	semitae eius	sine voetstappen iof sine padeline
Matth. 25, 14	peregre proficiens	varen (sine bedevaert) oft int vreemde lant

¹⁾ Het rood onderstreepte gedeelte plaatsen wij telkens tussen haakjes.

²⁾ Vgl. ook de ver-dietsingen van Lat. woorden, die anders veelal door een Frans woord worden weergegeven: *groet makende gode* (magnificans, Luc. 5, 25), *waerhede te bootscepen* (evangelizare, Luc. 4, 18), *sulre werden ghescent* (scandalizabuntur, Matth. 24, 10). Zelfs *wel seide* (benedixit, Luc. 2, 34).

Matth. 25, 14	homo	een mensce (oft een man)
Luc. 1, 32	sedem	stoel of zetel
Luc. 3, 14	stipendiis	renten iof . . . sauten
Luc. 12, 1	attendite	siet vor u (of hoedet u)
Luc. 21, 34	transibunt	overliden of vergaen.
Luc. 22, 24	contentio	twist (of harthede)
Rom. 3, 25	propitiationem	ghenadechede (iof onse hulpe)
Rom. 12, 6	differentes	tusscenscedelijc wesende (iof in misseliken manieren)
Hebr. 1, 8	virga aequitatis	die roede van effeningen (iof van maten)
Levit. 19, 14	maledicis	vloeken noch evel spreken
Ioël. 2, 17	vestibulum	garvcamere (of . . . inganghe)

Overzien we deze dubbele vertalingen, dan lijkt ook hier weer een verdeling in tweeën mogelijk. In de eerste plaats vertalingen als van Matth. 25, 14¹⁾; Luc. 1, 32; Luc. 22, 24, waar aan een vertaling een ander woord met volkomen gelijke betekenis is toegevoegd. Dit kan men niet zeggen van de resterende gevallen, die tot een tweede groep behoren. Hier lopen de betekenissen van de twee woorden min of meer uiteen, hebben we dus te doen met verschillende opvatting.

Hoe zulke dubbele vertalingen nu te verklaren? Ongetwijfeld hebben we hier in de eerste plaats rekening te houden met aarzeling van de vertaler. Elke overzetter, die zijn taak nauwgezet vervult, zal menigmaal in het onzekere zijn, welke van de twee vertalingen, die hij van een woord weet, de juiste is. Onze vertaler kende diezelfde weifeling en gaf voor alle zekerheid twee vertalingen.

Maar er is nog een andere manier om te verklaren op welke wijze die doubletten in de tekst terechtgekomen zijn. Ze kunnen namelijk stammen van een korrektor, die aan de rand of tussen de regels een „verbetering” aanbracht, die dan later, tegelijk met de eerste vertaling, door een kopiïst werd overgenomen.²⁾ Kopiïsten

¹⁾ Man kon nl. in het Vla. de oude betekenis van 'mens' hebben. Vgl. *Mnl. Wdb.* 4, 1074—76.

²⁾ Cf. Eduard Brodführer, *Untersuchungen zur vorlutherischen Bibelübersetzung. Eine syntaktische Studie.* (Halle, 1922), S. 102.

gingen trouwens zelf ook wel korrigerend te werk. We zullen daarvan later treffende voorbeelden ontmoeten in het Brusselse hs. 2849—51.

Een derde verklaring, die alleen van toepassing zou kunnen zijn op de eerste soort Dietse vertalingen, is deze: een kopiïst, die thuis hoort in een andere streek dan waaruit de tekst zelf afkomstig is, neemt het woord, dat in zijn streektaal onbekend of weinig bekend was, over, maar voegt er terstond het synonym van zijn eigen moedertaal bij. Zulk een dubbele vertaling houdt dus niet een betekenisverschil in, maar bevat twee synonymen, die alleen dialekties verschillend zijn. Doubletten van de hier aangeduide soort vinden we in dit hs. niet, hetgeen geheel in overeenstemming is met wat we reeds opmerkten omtrent taalvormen en woordvoorraad, die immers leerden, dat zowel kopie als origineel in West-Vlaanderen ontstaan zijn.

Tenslotte zou men het gebruik van synonymen, gesteld dat ze door de vertaler zelf reeds aangebracht zijn, kunnen verklaren uit een streven naar duidelijkheid. De nauwgezette vertaler wil misvatting voorkomen en geeft hetzelfde woord op tweeërlei wijze weer, als het ware om de betekenis ervan in het zinsverband nauwkeurig te bepalen. Intussen geeft hij zelf aan de niet onderstreepte vertaling de voorkeur.

Dit streven naar verstaanbaarheid brengt ons op een ander punt, dat in nauw verband staat met het doel, dat de schrijver zich met zijn vertaling stelde. In vele perikopen — lang niet in alle —, en vooral in de evangelielessen, stuit men op met rode inkt onderstreepte toevoegingen en verduidelikingen, die soms gaan lijken op een uitlegkundige toelichting. De Vulgaattekst is vaak beknopt, ellipties. De vertaler vult de weglatingen zelfstandig aan en knoopt daar niet zelden een kleine „exposicie” aan vast. Een van de meest voorkomende aanvullingen is *sprac ihesus*, veelal in langere toespraken.¹⁾ De auteur had daar z'n reden voor. Vergissen we ons niet, dan wilde hij door deze toevoeging de aandacht, die bij lezer of hoorder van zijn tekst dreigde te verslappen, weer spannen: m. a. w. hij beoogde verlevendiging van de stijl. Het bevreedt intussen enigszins, dat de vertaler hier wat willekeurig te werk gaat: sommige lessen wemelen van dergelijke aanvullingen, andere

¹⁾ Men vergelijke de telkens terugkerende *zei-d-ie's*, waarmee tans nog minder ontwikkelden hun niet zelden breed uitgesponnen mondelinge verslagen larderen.

missen ze geheel. Van bepaalde perikopen, die bij meer dan één gelegenheid gelezen werden, bezit het hs. niet zelden ook meer dan één vertaling: in vertaling *a* is de tekst wel voorzien van enige uitleg, terwijl deze in vertaling *b* niet nodig werd geoordeeld! We drukken hier een paar stukken van perikopen af om duidelijk te maken, op welke manier de schrijver de levendigheid van de stijl trachtte te verhogen of de bedoeling te verduideliken.

Matth. 6, 26—28a.

„Aneziet die voghelen des hemels die no sayen noch ne oesten noch ne gaderen in die scuren . ende u hemelsch vader voetse; Ende sidi niet beter dan si (sprac ihesus oft hi secghen woude ia ghi): vele; Wie es van u (allen) die mach pensende doen te sinen ghemacsele ene halve arem langhe:’ (Oft hi woude secghen niemen; Ende daer omme hoort mi toe u te verziene ghi en sulter niet zorechvuldech omme siin.) Ende wat sidi zorechvuldech van cleedren: (sprac ihesus;)

Matth. 21, 1—5.

In dien tiden: Doen onse here comen was tote bethphage ten berghe van oliveten. (Bethphage was ene strate ghelegen up den berch van oliveten.) Doe ihesus quam ende hi nakede der stat van iherusalem sende ihesus .ij. siere iongheren ende sprac hem aldus toe; Gaet ten castele (dat was iherusalem) die daer vor u staet daer suldi vinden al te hants ene ezelinne ghebonden een ionc volen bi hare . ontbintse (sprac ihesus) ende brincse tote mi. Ende eist dat u yemen ane spreect (alse te lettene) secghet die here heefter noot (ende moetse oorboren) ende sonder (wederspreken ende) merren sal mense u laten wech leden. (Matheus sprac) al dit es ghesciet om dat vervult werde dat die prophete te voren ghesproken hadde. (Die prophete was zacharias die seide aldus). Secghet der dochter van syon: sich diin coninc comt te di sachtmoedech sittende up ene ezelinne die met haren ionghe gaet ende up hare volen.

Rom. 12, 19.

ne ware ghevet stede der gramscepen. (dat es ne vechter niet iegen ne waer laetse over liden;)

Jes. 63, 1—3a.

Sich diin loon met hem. ende zijn werc vor hem. Wie es dese die daer comt van edom: in ghevaerweden cledren van bozra:’ Dese (es sere) scone siere stolen. gaende in de veelheit siere cracht.

Ic (bemt) die daer spreke de gherechteheit. ende (die daer) bem een vorvechtere te behoudene; Waer omme es dan diin andoesel root. ende dine cleder alse der terdender inder persen: 'Ic hebbe die perse allene ghetorden ende van (alden) volken ne es gheen man met mi;''

Behalve de wens om de stijl wat levendiger te maken of de lezer-hoorder door aanvullingen het begrijpen te vergemakkeliken, is er wellicht nog een derde motief, dat de schrijver bewoog de tekst hier en daar uit te breiden. Wanneer we het gedeelte Jes. 63, 1—3a lezen, dan worden we getroffen door het dichterlike van de stijl. De poëtiese waarde van het origineel bleef ook in de vertaling behouden. Een zekere welluidendheid kan men dan ook aan vele O. T. Epistelen in deze vertaling niet ontzeggen. De vertaler schijnt dat met opzet te bevorderen door het rythme vloeiender te maken, want alleen zo lijken ons toevoegingen als *die daer* en *alden* te verklaren.

Een zonderlinge indruk maken evenwel enige letterlik, vrijwel interlineair vertaalde perikopen, die wellicht niet afkomstig zijn van onze vertaler. Vgl.:

2 Mach. 12, 44—46.

[44] nisi enim eos, qui ceciderant, resurrecturos speraret, superfluum videretur et vanum orare pro mortuis, [45] et quia considerabat quod hi, qui cum pietate dormitionem acceperant, optimam haberent repositam. gratiam [46], Sancta ergo et salubris est cogitatio pro defunctis exorare, ut a peccatis solvantur

Ne ware dat hi die: die sliepen hoopten up te stane overvloedech ende ydel worden ghezien te biddene over die dode. Ne ware dat hi ghedachte dat die met ontfaermecheit den slaep ontfaen hadden alre best souden hebben weder bezette gracie: daer omme helech ende salechlijc es ghedinkenesse over die dode te biddene dat si verlost werden van zonden;

Eph. 2, 4—7.

[4] Deus autem, qui dives est in misericordia, propter nimiam charitatem suam, qua dilexit nos, [5] Et cum essemus mortui peccatis, convivificavit nos in Christo, (cujus gratia estis salvati) [6] et

God die rike es in ontfaermeheden om sine grote caritate in de welke ons minde als wie souden wesen doot van zonden te gader levende naecte [ls. maecte] ons in kerste. Bi wies gracie wie siin

conresuscitavit, et consedere fecit
in caelestibus in Christo Iesu:
[7] ut ostenderet in saeculis super-
venientibus abundantes divitias
gratiae suae, in bonitate super
nos in Christo Iesu

behouden ende te gader verweecte
ende te gader dede sitten inden
hemelen in ihesum xristum dat
hie soude toghen in de werelden
boven comende de overvloeyende
rijcheden siere gracie in goet-
heden boven ons in ihesum
xristum onsen here

Wanneer we bedenken, dat de perikoop 2 Mach. 12, 43—46 een der vele lessen is die „vanden zielen” gelezen werden, en dat Eph. 2, 4—7 bestemd was voor de Vrijdag na „ascencioens dach”, dan wint onze onderstelling, dat we hier inlassingen hebben van een latere gebruiker of gebruikster, aan waarschijnlijkheid. Vrijdagse Epistelen komen in dit handschrift in zeer geringen getale voor. We herinneren ons de ongelijke lengte en de onregelmatigheid der exposities, verder het feit dat sommige perikopen in overvloedige mate verduidelikende toelichtingen, tussen de bijbeltekst aangebracht, vertonen en andere deze weer geheel missen, en vragen ons dan af of dit handschrift niet in zekere zin als een compilatie van bijbelse en stichtelijke lectuur van verschillende herkomst is te beschouwen. De fragmenten uit de Vlaamse evangeliënharmonie en de mystieke traktaten, die achter in het handschrift zijn opgenomen, passen dan uitstekend in zulk een omgeving.

Men vergelijke nog eens twee vertalingen van eenzelfde perikoop, die onmogelijk van één hand kunnen zijn. De eerste Luc. 7, 1—7, die een zeer archaïstiese indruk maakt, werd gelezen op Vrijdag na de twintigste Zondag na „cinxen”, de tweede, Luc. 7, 1—10, die jonger schijnt te zijn, was een der lectiones „over die zieke”.

„Dese ewangelië leestmen sfrindages daer naer ende beschrijft sinte luuc:
Int .vij. capitel;

In dien tiden: Als ihesus hadde vervult alle die woorde in die oren vanden volke: ginc hi in capharnaum: Ende een van centurioens cnapen bezief hem qualike ende soude hebben ghestorven: die met hem wel was gheminnet; Ende als hi hoorde van ihesuse sende hi tote hem ouderinghe vanden ioden. hem biddende dat hi quame ende ghenase sinen cnape; Ende als si quamen tote ihesuse: baden si hem nerenstelike ende seiden: Want hi es wel waerdech dat du hem dit does; Bedi hi minnet onse volc. ende hi maecte ons ene synagoghe; Ende ihesus ghinc met hem lieden. Ende als hi niet verre was vanden huus: Sende centurio tote hem sine vrienden ende seide; Here ne

pine di niet: want ic ne ben niet werdech dattu comes onder miin dac; Omme dat welke ende ic mi selven niet werdech ne rekene: dat ic quame tote di; Ne ware sech met dinen woorde ende miin kint sal worden ghenesen; ¹⁾

Dese ewangelie leestmen vanden selven ende beschrijft sinte luuc: Int. ²⁾

In dien tiden: Ghinc ihesus in capharnaum ende een van centurioens cnechten was ziec ende lach te stervene: ende hi haddene lief; Ende doe hi van ihesum hoorde sende hi te hem die ouderen der ioden ende bat hem dat hi comen soude ende gansen sinen cnecht; Ende doe si te hem quamen baden si hem nerenstelijke ende seiden hem; Het es recht dattu hem dit gheves want hi mint onse volc. ende stichte ons die synagoghe: Ende ihesus ginc met hem; Ende doe hi noch vanden huus was sende te hem centurio sine vriende secghende; Here en werde niet ghepiint: maer ic ne bem niet werdech dattu gaes onder miin dac; Ende mi selven ne micte ic niet werdech te di te comene; Maer sech allene met enen woorde ende mijn kint sal worden gheganst; Want ic bem een mensche onder macht ghezet ende hebbe onder mi ridders: ende ic secghe den enen ganc: ende hi gaet. ende den anderen com: ende hi comt. ende minen cnecht doe dit: ende hi doet; Doe dat ihesus hoorde wonderde hem ende seide te dien die hem volchden; Vor waer secgic u: dus groot ghelove ne vandic niet in israël; Ende diere ghezent waren keerden weder thuus ende vonden den cnecht die ghequolen hadde ghezont;" ³⁾

5. SLOTSOM.

Het inwendig onderzoek heeft geleerd, dat het doel van de schrijver was om bij een zo groot mogelijke trouw aan de grondtekst een vloeiende vertaling te geven. Toegerust met een behoorlijke kennis van het Latijn en bedrevenheid in zijn moedertaal, is hij er menigmaal in geslaagd dat doel te bereiken. Inzonderheid in de verhalende bijbelgedeelten, die een perikopenverzameling bevat: de evangelielessen en de historische oudtestamentiese epistelen, die in sobere stijl geschreven zijn, kan aan zijn werk, gemeten naar Middeleeuwse maatstaf, verdienste niet ontzegd worden. De vertaling ontleent zijn frisheid in deze gedeelten in de eerste plaats aan de rijk gevarieerde woordkeuze, aan de afwezigheid van al

¹⁾ f. 196r.

²⁾ Sic.

³⁾ f. 266v—267r.

wat naar schablonen zweemt. Toch liet de auteur zich door de Lat. grondtekst een zekere dwang opleggen, die vooral in de syntaktiese eigenschappen van zijn werk tot uiting komt. Hij zet de typies-Latijnse konstrukties, die noodzakelijk opgelost moeten worden, wel om in goed Dietse wendingen, maar wijzigt ongaarne de woordvolgorde, wat bij het juiste verstaan van de tekst, voorzover het de eenvoudiger stukken betreft, niet hinderlik werkt. Syntakties is zijn werk dus minder zelfstandig dan lexiografies, hetgeen wel te verklaren is uit de omstandigheid dat de schrijver niet kon steunen op een Vlaams stichtelik proza, dat in zijn tijd waarschijnlijk nog in statu nascendi verkeerde of zo het reeds bestond, op zijn beurt ook was ontstaan naar Lat. model. Deze afhankelijkheid van de Lat. zinsbouw doet hier en daar enige afbreuk aan het gehalte van de vertaling, vooral in de moeiliker epistelperikopen, waar men wel eens herinnerd wordt aan de interlineaire vertalingen. Een slaafse vertaling van een ingewikkelde periode kan meer dan één oorzaak hebben. De Lat. tekst, die de vertaler voor zich had, was wellicht bedorven. Ook is mogelijk, dat hij de konstruktie van zo'n lange zin, die vaak nog een ellips of anacoluthon bevatte, niet doorzag, of — wat bij het moeten vertalen van lastige perioden een heel gewoon verschijnsel is — maar half begreep. De vertaler bevindt zich op het dode punt tussen het bijna verstaan en het niet vatten van de samenhang, en komt veiligheidshalve, ook wel uit eerbied voor de bijbeltekst, met een letterlike vertaling voor de dag.

Onze eindindruk is, dat de vertaler der Westvlaamse Epistelen en Evangeliën tegen zijn taak grotendeels opgewassen was. Hij verdient alle lof voor de wijze, waarop hij, met vermijding van de gevaren, die hem van tweeërlei zijde bedreigden: al te grote slaafsheid en al te grote vrijheid ten opzichte van de Lat. bijbeltekst, een goed leesbare vertaling tot stand bracht. Een gaaf, gelijkmatig werk mogen we zijn overzetting evenwel niet noemen. Daarvoor stond hij te onwennig tegenover de ingewikkelde perioden, die hij wat onbeholpen vertaalt. Maar als we in aanmerking nemen dat zij ook een moderne vertaler heel wat moeilijkheden zouden berokkenen, willen we deze weinige gebreken, die zijn werk aan- kleven, gaarne door de vingers zien.

HOOFDSTUK IV.

TEKSTGESCHIEDENIS VAN HET LEVEN VAN JEZUS EN DE WESTVLAAMSE EPISTELLEN EN EVANGELIËN.

Een aan redelijke eisen voldoende behandeling van de tekst-geschiedenis zou in logiese volgorde ingedeeld moeten zijn in de volgende drie stukken: 1e. het ontstaan der teksten, 2e. hun onderlinge verhouding en 3e. hun verspreiding. Aangezien het niet mogelijk bleek op deze wijze te werk te gaan zonder in herhalingen te vervallen, zagen we ons genoodzaakt de logiese indeling prijs te geven voor een meer opportunistiese, die ondanks haar geringere overzichtelijkheid toch recht zal laten wedervaren aan de drie genoemde kwesties. Het feit dat het Leven van Jezus in zijn gewijzigde redaktie met de Westvlaamse Epistelen tot een lectionarium verenigd werd, maakt de verhoudingen enigszins ingewikkeld. Vandaar dat we in aansluiting aan het in Hoofdstuk II ingestelde onderzoek zullen beginnen met enige beschouwingen over het ontstaan van de oudste tekst, de L-redaktie van de evangeliënharmonie, die wellicht de oudste is van de tans bekende mnl. N. T.-vertalingen. Daarna zullen gelijktijdig de onderlinge verhouding en verspreiding der „gepurgeerde” Levens van Jezus en van de Wvla. perikopentekst ter sprake gebracht worden. ¹⁾

§ I. ONTSTAAN VAN DE L-REDAKTIE VAN HET L. v. J.

Aan de spits van alle Middelnederlandse vertalingen van Nieuwe Testament-teksten staat, èn wegens zijn voortreffelijke hoedanigheden als model van vertaalkunst èn om zijn hoge ouderdom, het zogenaamde Limburgse Leven van Jezus. De plaats waar en het milieu waarin deze tekst vervaardigd is, liggen voor ons volkomen in het duister. Wie is toch de kunstenaar van dat kleurig mozaïek? In welke kring en in welk gewest is hij te zoeken? Zulke vragen dringen zich als vanzelf bij het onderzoek op.

¹⁾ Voor de gebruikte afkortingen verwijzen we naar p. 35—41 van deze studie.

Er zijn intussen reeds enige pogingen gewaagd een tipje van de sluier op te lichten. Bij het vaststellen van de stand van het onderzoek zagen we reeds hoe Prof. de Vooys aan de woordvoorraad meer gezag toekennend dan aan de taalvormen, een Vlaamse oorsprong vermoedt, ¹⁾ terwijl Prof. Plooy min of meer vasthoudt aan de Limburgse afkomst door de bewerker te zoeken in de begijnenbeweging, die haar middelpunt in Luik had, dus in de kringen der lekezusters. ²⁾ De vertaler zou dan ook niet tot de eigenlijke geestelijke stand behoord hebben.

De Westlimburgse taalvormen van het Luikse handschrift, zoals ze door Kern beschreven zijn, staan dicht bij „dem Vläm. und damit dem allgemeinen karakter der mnl. schriftsprache”. ³⁾ Franck vermoedt reeds dat het manuscript te St. Truyen is geschreven, dus op de grens van Limburg en Brabant.

Bestaat over de plaats, waar het handschrift tot stand kwam, eenstemmigheid tussen de deskundigen, zo wordt over de tijd van vervaardiging verschillend gedacht. Sommigen houden de codex voor 14de-eeuws, terwijl Prof. de Vreese, de expert op het gebied van de palaeografie, als tijd „ongeveer . . . het midden der 13de eeuw” aanneemt. ⁴⁾

De emendaties die Verdam in zijn Woordenboek ⁵⁾ en Bergsma in zijn bekende uitgave hebben moeten aanbrengen, stellen het buiten twijfel dat we hier met een afschrift te doen hebben.

De belangrijke vraag, welk dialect het origineel, dat zich direkt of indirekt achter dit afschrift verschuilt, vertoond heeft, is in Ts. 43, p. 219 vv. beantwoord met de onderstelling dat de tekst is ontstaan in Vlaanderen in het midden van de 13de eeuw. De woordenschat past, zoals daar aan de hand van een reeks voorbeelden wordt betoogd, geheel in de „sfeer van Maerlant”.

¹⁾ Ts. 43, 219—229.

²⁾ D. Plooy, *Een Oud-Christelijke Evangelienharmonie in het Middelnederlandsch* Stemmen voor Waarheid en Vrede, jrg. 62 (1925), p. 258—274, vooral p. 266—268.

³⁾ Joh. Franck, *Schriften zur Limb. sprache und litteratur*, Taal en Letteren, VIII (1898), p. 503.

⁴⁾ W. de Vreese, *Paradox enz.*, Hand. Mij. Ned. Lett. 1923, p. 31.

⁵⁾ Een opsomming vindt men in W. de Vreese, *Tekstcritiek van J. Verdam* (Den Haag, 1929), p. 40. Enkele kanttekeningen hierbij: *ut gesprurt* (cap. 197) leest Verdam *utghespruut*, beter ware in deze tekst *utgesprut*; onnodig is de emendatie van *nu* (cap. 202) in *mi*, vgl. *S*; eveneens onnodig is de verandering *speiden* in *spieden*, vgl. *ghebeiddi* (129¹³), *leide* (263²⁴) en *sleipen*; de metathesisvorm *laidingridense* (cap. 170) kan gehandhaafd blijven, vgl. *sparc* (151²¹), *wyngnat* (151⁴⁰), *garve* (193¹¹), *brach* (209¹⁶), *verdrant* (269³⁰), *vargen* (273⁴), *valge* (103⁶) en *valmme* (147³³). Verder voegen wij aan de emendaties nog toe *min* (3³²) *ls. nin*, *Iherusalem* (129¹⁹) *ls. Ihesum*.

We hebben gemeend ter aanvulling van het daar geleverde bewijsmateriaal het onderzoek enigszins te moeten uitbreiden. In de volgende lijsten zal men een aantal woorden, een enkele maal ook syntaktiese verschijnselen aantreffen, die vooral eigen zijn aan de Vlaamse litteratuurtaal in het algemeen, waarvan Verdam voor zijn Mnl. Wdb. zo overvloedig gebruik heeft gemaakt. Nadrukkelijk merken we op dat de eerste lijst niet uitsluitend specifiek Vlaamse elementen zal bevatten. Bij de heersende onzekerheid in hoeverre er een scherp onderscheid gemaakt moet worden tussen de woordvoorraad, waarvan de Vlaamse letterkundigen, en die, waarvan de Brabantse litteratuur van de 13de eeuw zich bediende, nemen we de grens wat ruim. Voor ons doel is het voldoende — aanvullenderwijs — aannemelijk te maken dat er een innig verband moet bestaan tussen dit Leven van Jezus en de Vlaams-Brabantse litteratuur van de 13de eeuw.

Gangbaar zijn vooral in het Vlaams:

achter huse (79²⁹), *dingt hem af* al dat hi heft (79¹¹; alléén *Sp. en Troyen*), *aldar* (265²⁶, 267¹⁷, als voegw., = *dum*), *al dar wert* (87³⁹, alléén *Alex.*), *droch* . . . *kleder ane* (67⁴), *warp* . . . *enen roc ane* (271³⁹⁻⁴⁰, verder in *Lanc.*), die syn lant *akkert* (161³⁶), *balerde ende spranc* (97³⁹; dezelfde combinatie in *Troyen en Rosel*), *bedachtegheit* 'denkvermogen' (175¹⁹; deze bet. verder alleen in *Lanc.*), omdat *bedranc* van din volke (69⁵), *begonste* . . . *ane* (267⁴⁰, bij *Maerlant* en in *Lanc.*), *an di hebbic mijn behagen geleght* (31⁵), *die doet* . . . *bekoren* (269³⁹, 125¹⁶), *beschiwe* (131^d), *besundegt* (37¹²), *bevonden met overhoere* (165²¹⁻²², *Zvla. Bijdr.*), *bichtten hen* van haren sunden (27²¹), *binnen din avontmale* (273³¹), *binnen din dat* (217²⁹, voegwoord), *bliven ens kinds* (9⁹, 237³²), so *bliven uwe sunden ane u* (187²⁹, *Sp. en Rijmb.*), *bloedevele* (75¹⁰, verder alleen *Sp. en Rijmb.*), *blowen* (169³⁰), *deghene* (111²⁵, 77²⁰ enz., = *ille*), alsoe *Pylatus sach datt nin didde* (255⁶), here *doch* dat onse oghen werden ontploken (159¹², *Matth.* 20, 33; vgl. 'Doet datten God niene hate' in *Claus.* 364), *uwen vinger ane* die bordenen . . . *don* (207¹¹⁻¹²), *dede hem an* enen der portren van din lande (133³¹; de bet. 'vervoegde zich bij' verder alleen *Rijmb.*!), *echt* (237²³), *eer nemmer* (247²¹), *eeulekheit*, *emmer toe* (235³⁴), *fame* (99¹⁵), *fineerde* 'cessavit' (199²¹, vooral bij *Maerlant*), een nap vol cauder *fontainen* (59¹⁷), *hen geberst wyn* (59³⁰), al dat daer hare noetdorft van den daghe *ane ghelach* (161²¹, vgl. *Mnl. Wdb.* 2, 1237), *dede* . . . *ene ghelike alsoe ochte* (101²⁹, vgl. 269³⁻⁴), *gelof*

'belofte' (271²), die *gemeente van den volke* (veel bij Maerlant), *ut haren ghereke* 'krankzinnig' (39³⁵), *ghevarnesse* (137³⁵, 83¹⁶; volgens De Bo nòg Wvla.), *gevenynt* 'mortiferus' (275²¹), *gevroeds* (125⁶), *ghevugen* (89⁴, ook *Lanc.* en *Sp.*), *ghevugtheit* (139⁸, verder alleen *Boëth.*), *wale gewerds di* (249²³; verder *Mor.* en *Lsp.*), *gewerdegt* 'de goedheid heeft' (111¹, 25²⁸; trans. verbum), *ghinder* (75¹ enz., in de Vla. litteratuurtaal zeer gewoon), *haettschap* (253³⁴), *nemt . . . op sinen hals* (85¹⁴, 117¹⁴, vgl. *Troyen* f. 235d), *van Gods halven* (111⁵, zeer gewoon bij Maerlant), *van harenthalven*, *harde sere* (17³⁷), *helden* (259²⁰), *legt . . . opt henen kiren* (75⁷, ook in *Wrake*), *herberghen* (157²⁸, intr. verbum, lat. manere), *Herodes . . . hilt hof* (97³⁷; denk aan de ridderroman), *op hoer* 'seorsum' (21²⁹ enz., vooral Vla. ?), *hofwinne* (265³³), *ilanc so meer* (19⁴⁰), *itoe* (195⁶, verder alleen *Torecl*), *cause van der doet* (251²¹), *kere dine ghenaden ane mi* (137²², ook *Rijmb.*), *kevescen* (45⁸; als trans. verb.), *alst quam in der nacht* (101²², vgl. 101²⁷ enz.; deze konstruktie b.v. meermalen in *Rijmb.*), die van den dorpe wert *quam gaende* (255²⁸⁻²⁹), *quamen schackeren ane hem* 'overvielen' (175³³⁻³⁴), *convent* 'schare' (49¹⁴), mar deghene en *litens* daer omme nit *sine* ghingen achter lande (77²¹; de bekende synt. konstr. *laten* + afh. zin is vooral uit de *Rein.* en *Rijmb.* bekend), *lazers* (55¹⁵), *leert ane mi* (85⁷), *ene loge van riseren* (17²⁸, vgl. vooral 'loodsekine van love' in *Rijmb.*), *maisniden* (71⁵), noch nimen en constene ghetemmen *met eneger lust* (67⁷, vgl. *Rijmb.* 'dat si met ghere lust ontquamen'), *mar* 'slechts' (97¹³, 111²² etc.), *ene grote menege van lieden* (65¹, ook *Rijmb.*), *mesgheet* (191⁴⁰), *mesgripen* (5³), *meslaett u* (77¹), *doe cusedene Iudas vor sinen mont* (243²⁶), *alst den avonde naekde* (261¹⁷), *nit te meer dan* 'evenmin als' (85³⁵), *niwens wert* (247²⁹), *ogstren* (91⁶), *om dat* 'daarom' (39³⁶), *ongheraktheit* (129¹), *dis es noch onlanc* (191³⁷, vgl. *Mnl. Wdb.* 2, 76), *so hadt hen ommaer* (155³⁹), ten steden daer si *onder waren* 'onderworpen waren' (17²³), die de hoverdege *onder drijft* (111¹², o. a. *Rijmb.*), *onderspraken hen* (19⁴), *onssvimelden* 'dormitaverunt' (217³⁰, verder alleen *Rose*), *ontverstet hare* 'stelde uit' (167²³, verder alleen *Sp.*), *onversielec* (215¹⁰), *op roem, op dat ordeel* (47¹⁶ en 187²⁴, Vla. ?), *op din nacht* (271³², vgl. *Sp.* 'uptie nacht'), *op dat yar* (195²⁴, ook *Sp.* en *Sev. Vr.*), *gavene op* 'reikten aan, stelden ter hand' (35¹⁴, deze bet. alleen *Sp.* en *Rijmb.*), *alst [kint] op quam* 'groot werd' (13³²), *over etene* (223³⁶, bij *Maerl.* en *Limb.*), *yagde . . . over* 'dissipavit' (133²⁸⁻²⁹, deze bet. alleen *Alex.*!), *over waer* (105⁸ enz.), *parvise* 'voorportaal'

(115³⁷), daert *gepersemt hadde* (219²⁷), *philaterien* (203³³, verder alleen *Sp.* en *Hs. v.* 1348), des *phisicins* (71¹⁵, heel vaak in *Sp.*), *piscine* (113³⁷), *planteit van brode* (133³⁷), *platele* (99⁷), *podersam* (3²³), *gepruft op* (251⁴¹), *proper 'eigendom'* (189⁹), *properteit* (197³³), *quelnessen* (59²⁵), *quistte* (159³¹), *quite maken + acc. v. pers + genit. v. zaak* (7²⁸), *rechte gaen 'rechttop gaan'* (ook *Perch. fr.*), *riep op hem* (111¹⁷, 147²⁹), *also saen* (117¹³), *also schire* (111³⁸), *schiwde hare* (7²⁶), *want ic noit mans schuldech en was* (9¹⁴; ook *Lanc.*), *die selve 'juist die'* (141⁴⁰), *seregh 'bedroefd'* (267²²), *sidermeer dat* (237⁷), *sisterne* (117³), *gi syt de moesie* (205³¹; siën vooral *Vla.*), *solacien* (193²²; *solasen* alleen *Franc.* en *Brab. Y.*), *som dat saet* (89¹⁶⁻¹⁷, vgl. 'zom dat here' in *Rijmb.*), *some die phariseuse* (185²³⁻²⁴), *some seidense* (185⁹, als appositie bij het subject *Vla.*), *riddren . . . ende soudiren* (255¹⁴, dezelfde verbinding in *Lanc.* en *Parth.*), *spelthanen* (27¹⁸), *hilden har spot met hem* (257²⁹), *spreken iegen 'spreken met'* (75¹), *alse ghi ghestan syt* (167¹⁵), *die steken van den nagglen* (271¹¹), *stichtte ene grote maelyt* (171¹⁶), *toter summen van twee dusentegen* (67¹³), *te Surs*¹) *ende te Sayette* (83⁸, ook *Sp.*!), *te als distribut. praep. in: namen si te penninghe* (151²⁵) *en: vaten . . . die hilden te twee mensuren ochte te drien* (61⁷), *temsen* (225¹¹), *sonder toedaet van coste* (85³⁶, vgl. 85²¹, verder alleen *Rose*), *sonder toe doen van helpen* (85³⁷⁻³⁸, ook in *Sp.*!), *toe comen 'volbrengen'* (157²²), *nit en tvint* (251²⁹⁻³⁰), *en groet wonder vil in hem* (37¹³), *vil . . . in ene sikheit* (191²⁵; gallicisme?), *ens vards* (263⁴, vgl. 'tere vaert' in *Rijmb.*), *so verbaerde hare die sterre* (21³⁵), *hi heft des lyfs verbort* (109²⁴⁻²⁵), *verbroyet* (89²⁰⁻²¹), *verdarnnt* (263²⁸), *verdarntheit* (263²⁹), *verdoren 'buiten zich zelf geraken'* (213¹³, deze bet. verder alleen in *Nat. Bl.* en *Parth.*), *verghinc de sonne* (259⁶), *omme . . . har seer te verniwene* (193³², ook *Wal.*!), *hebben . . . verssagt* (267³¹; als trans. veel bij *Maerl.*), *vertognessen* (19³², verder alleen *Sp.*!), *alse Ihesus bat voert quam* (37²⁰), *die hen selven voert setten 'doen alsof'* (161²³⁻²⁴, verder alleen *Melib.*), *vortstaen 'naar voren komen'* (157³¹, 175¹⁴, verder alleen *Rijmb.* en *Sp.*), *hadde vortoeft* (269¹⁶, alleen *Sp.*), *van dire wie vorwert* (259⁴), *vromlec* (27²⁶), *wachtten ende speiden* (87¹⁹, dezelfde verbinding in *Lanc.*), *waer kins du mi 'hoe, op welke wijze'* (33²⁴), *warwert* (65¹²), *wedermaken 'te niet doen'* (211¹⁴; deze bet. alleen *Limb.*), *van Iheru-*

¹) Vgl. 111³¹⁻³²: *Tir dat nu Surs es ghenamt.* Zulk een toevoeging moet wel uit de Kruistochtentijd stammen (cf. Berger, p. 149).

salem wert (109¹⁸), met wipen (243¹⁹, Vla.?), sagen te wondere op hem (35¹⁵⁻¹⁶), mettesen warden 'daarop, toen' (79²⁶, dezelfde bet. in Torec etc.).

Onder de woorden, die Verdam alléén uit het L. v. J. opgetekend heeft, schuilen hoogstwaarschijnlijk ook verschillende Vlaams-Brabantse: ¹⁾

alsosten werc (5⁶), bekirnessen (55a), degerlec (109¹¹, 251³¹), dieve winkel (159³⁵), gheenraedegde hem (197⁴), ghehinklec (45³), met eere ghesamentheit (175¹³), gherfnesse (169³⁵), ghetornt (137³⁴), gracilekheiden (25¹⁷), dat hangende van den berghe (97²⁰), ene historileke vertrekkinge (3²⁶), yongerschap (85⁴⁰), cadine (109¹²), ghekastreert (139²⁴), *corenlant (93²³), kroeghe (61⁸), *mensuren (61⁷), *mixture (261²⁷), nacht krokke (89³⁰), nienegheen (113¹⁰), ommeregheit (211²¹), opinie (39³¹), roestigen (49¹⁷), slangen kinde (79²⁰), spirert (163²⁷), *tomben (207¹³), vusten (243¹⁹).

Tans nog een reeks woorden, die evenals enkele van de bovengenoemde, in het Brabants, b.v. in de werken van Hadewijch en Ruusbroec, zeer gebruikelijk waren:

trocken achter 'abierunt' (107³¹), dragt . . . ane (79¹⁴; anedragen in de bet. 'toeschrijven, toekennen'), dat hi syn goet qualec hadde bekirt 'gebruikt, aangewend' (149¹⁴, vgl. 79¹²), dat eeusche leven (119³⁵), hem errt op (43²⁶), en onghehir (101³²), garsun (157²), al di geburte ende al dat lant (77¹²), also ghelijc alse (5²), gherynt (199⁸), hermaken, *herniwen (127⁹), houtende (131²⁷), van irst 'ab initio' (235²³), ontfunct (43⁹; ook Limburgs en Noordnederlands), ontkommer dat wyf 'dimitte eam' (111²⁰), ontploken (21⁴⁰), peinsingen (77³⁷), vollec 'proferte' (135⁷), vererrt (97¹⁹), voert anemeer (229³⁴), winnen 'agricolae' (171¹), wint 'bebouwt' (233¹²)²⁾.

Dit brengt ons er toe het Leven van Jezus te beschouwen in zijn verhouding tot een dichtwerk, waarmee het vele eigenschappen gemeen heeft: het welbekende *Leven van S. Lutgart*, uitgegeven door F. van Veerdeghe (Leiden, 1899), naar een Kopenhaags handschrift, dat „omstreeks 1280”³⁾ in dezelfde omgeving geschreven moet zijn. De uitgever vestigt er reeds de aandacht op, dat de taal „nagenoeg dezelfde [is] als die van het *Leven van Jezus*.”⁴⁾

¹⁾ Die men in het *Mnl. Wdb.* vergeefs zoekt, zijn met een asterisk gemerkt.

²⁾ Oostelike vormen zijn: *overhoer* 'adulterium', *oefenlec*, Du. 'üblich', *kindelbedde*, *heraf*, *over iegen*.

³⁾ De Vreese, t. a. p., blz. 32.

⁴⁾ A. w., p. XXXII.

Inderdaad bestaat er ten aanzien van de taalvormen en de woordvoorraad tussen beide werken een treffende overeenkomst. Wanneer men het *Leven van S. Lutgart* volgens dezelfde woordgeografiese en stilistische methode ging onderzoeken als L, dan zou men naar onze overtuiging tot soortgelijke resultaten moeten komen. Ook daar is het Vlaams-Brabants karakter van de woordvoorraad onmiskenbaar.

Opmerkelijk groot is hier evenals in L het grote aantal Franse woorden als *diskordeerde*, *geiugeert*, *iugement*, *geconfirmeert*, *gracieleken*, *okison*, *rampineert*, *messagire*, *parloer*, *losengiere*, *saison*, enz. In de Vlaamse litteratuurtaal kende men evengoed woorden als *onttemperen*, *onttempertheit*, *qualebedde* 'ziekbed', *te rekkene* 'besturen', *stiborijs*, *stocstille* (verder alleen Sp.), *tameer* 'vandaag nog', *tatolf ende ris* 'sukkel, dwaas', *verschouwen* 'waarnemen' (verder alleen Parth.), *vervanc*, *verwrachten* 'insluiten', *welgedegen* (verder alleen Boëth.) enz.

Slag op slag ontmoeten we in het *Leven van S. Lutgart* woorden die in L heel gewoon zijn:

achter lande, *ande*, *waest bedage waest benachte*, *ghereklec*, *op hoer*, *koever*, *onsienen*, ¹⁾ *over lanc*, *proces* 'geregeld verhaal', *prufnessen*, *aldaer hi was gestaen*, *en stukke tyds*, *en stukkelken tijds*, *utermaten sere*, *verblischen*, *verdart*, *es wech gestreken*, *so welkertire dat*, enz.

Zelfs is er een aantal woorden, waarvan Verdam geen andere vindplaats kent dan *Lev. v. Lutg.* en *L. v. J.* Alleen daar vindt men: *algedaeds*, *evenlanc dat*, *sant* (van God gezegd), *senioren*, *hem laten vertragen*, *verkuschen*. Vgl. vooral *laidangiren* (*Lev. v. Lutg. II*, 586) ²⁾.

Het absolute gebruik van *toesiende* in een geval als *toesiende allen den ghenen die daer waren* (L 69¹⁹), kent Verdam ³⁾ verder alleen uit *Lanc.* en *Lev. v. Lutg.*!

Bij de behandeling van de vertaaltechniek van L (zie p. 51—54) wezen we reeds op de vele epiese dichtstijleigenaardigheden in dit prozawerk. Dat we deze in nog groter getale in het dichtwerk aantreffen, verwondert ons geenszins. We wijzen op „Paar-begriffe” als:

blide ende vro, *ongespart ende sonder mide*, *vol karitaten ende in minnen*, *begoemen ende nemen ware*, *miracle ende wonder*, in

¹⁾ Vgl. vooral *Mnl. Wdb.* 5, 928; vgl. voor de -s(s) in L: *onssvimelden*, *onsprongen*.

²⁾ Cf. *Mnl. Wdb.* 4, 65 en Meyer, *Nalez.*, p. 19.

³⁾ *Mnl. Wdb.* 8, 470.

scine ende in ghedenten van peregrime. Let bij dit laatste op de parallelistische herhaling van het voorzetsel. In het L. v. J. ontmoetten we ook verbindingen als *die Godes vrint, die Gods ande, die Gods gracie, die Gods genade, die Godes kare, die Godes brut* (vgl. blz. 51—56).

Een stelselmatige vergelijking zou ongetwijfeld nog veel gegevens bijbrengen voor de opgemerkte overeenkomst. En er is dan ook alle reden om de vraag te stellen of het Leven van Jezus en het Leven van S. Lutgart, in ongeveer dezelfde tijd afgeschreven, ook in hetzelfde milieu ontstaan en wellicht van één auteur afkomstig zijn. Beide werken onderscheiden zich door frisse aanschouwelijkheid en door de meesterlike behandeling van de taal; zowel in het een als in het ander toont de schrijver een neiging tot „uitspinnen” van de stof, in beide is de invloed van de mystiek merkbaar. ¹⁾ Want dat ook het Leven van Jezus verband houdt met de mystieke stroming, blijkt niet alleen uit woorden als *persoenlekheit* (173¹⁸), *eenegheit met Gode* (81²), en werkwoorden als *volwerke sijn werc*, ²⁾ maar ook uit tal van stijleigenaardigheden als de veelvuldige herhaling in: „vertog dinen yongren die daer syn de werke die du werks want nimen en werkt gherne verholenlec dat hi werkt, mar die oppenbare werke werkt hi werkt se gherne in oppenbaren staden” (141³⁹) ³⁾ en „Dit was die selve man die quam om getugnesse te gevene van den ligte so dat bi din ligte tfolc geloevech mochte werden hine was nit dat ligt. mar hi was getuge van din lichte, dat licht es dat gewarege licht dat werclert elken mensche die in dese werelt lyf ontfeet. Dit licht was in de werelt.” (25³⁹⁻⁴⁰ en 26¹⁻²). ⁴⁾

De met smaak gekozen verklarende citaten uit „de schrifturen van den heiligen ende de glosen” ⁵⁾ leggen er getuigenis van af dat de schrijver goed thuis was in de Middeleeuwse exegetiese litteratuur. In elke zin vindt men de bewijzen dat hij de Latijnse grondtekst niet alleen verstandelijk begreep, maar ook fijn aanvoelde. Hij moet een man van ontwikkeling geweest zijn, een geestelike die

¹⁾ Zie J. v. Mierlo, *Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche Letterkunde* (1928), p. 118—124.

²⁾ In Hadew, *Proza* ontmoet men dezelfde stijlfiguur.

³⁾ Vgl. ook 231²⁻⁴.

⁴⁾ Vgl. 127²⁶⁻²⁸; cf. Dr. Marie H. van der Zeyde, *Hadewych* (Gron., 1934), p. 155—156.

⁵⁾ 151²⁸⁻²⁹.

enerzijds op de hoogte was van de wetenschap van zijn tijd, anderzijds door zijn werk de belangen van de niet Latijn kennende leken wil behartigen. Zou het ook mogelijk zijn, vragen we ons af, dat we hem moeten vereenzelvigen met Willem van Affligem, die de schrijver is van het *Leven van St. Lutgart*¹⁾? Geboren te Mechelen ± 1210, werd hij, na te Parijs gestudeerd te hebben, monnik en later abt van de Benedictijnerabdij van Affligem, op de grens van Brabant en Vlaanderen. In 1277 volgde zijn aanstelling als prelaat van de beroemde abdij van St. Truyen, gelegen op de grens van Brabant en Limburg. Hij wordt geroemd om zijn voortreffelijke hoedanigheden als mens en geleerde, terwijl ons tevens wordt medegedeeld dat hij een „bonus metricus” was.

Parijs was juist in de dagen, dat hij daar studeerde, een middelpunt van Schriftstudie.²⁾ De bedrijvigheid aldaar kan zijn belangstelling hebben aangewakkerd en hem hebben gemaakt tot „een hartstochtelijk beminnaar en beoefenaar der H. Schrift”.³⁾ Uit zijn contact met de mystieke beweging in de kringen van Benedictinessen en Cistercienserinnen vloeide, zo stellen we het ons voor, zijn werkzaamheid als schrijver van een Diets heiligenleven en misschien van een *Leven van Jezus* voort. Het Middelnederlands van deze Brabander, die jarenlang leefde op de Vlaamse grens, kan heel goed gestaan hebben onder hegemonie der Vlaamse literatuurtaal. De talloze Franse woorden zijn volkomen verklaarbaar in de tweetalige omgeving, waarin hij leefde. De Brabantse elementen in de woordvoorraad zijn hier, naar men begrijpt, geheel op hun plaats.

1) Henricus Gandavensis deelt in zijn *De viris illustribus usque ad annum 1280* mee, dat Willem van Affligem de Latijnse *Vita* van Thomas van Cantimpré in Diets gedicht heeft vertaald. Men zie hierover E. van Even, *Willem van Affligem, abt van Sint-Truyen, nederduitsch dichter*, Mengelingen voor de geschiedenis van Brabant, 1871, bl. 183—190 en F. van Veerdeghem, *Het leven van Sinte Lutgart* (Leiden, 1899). Inleiding. Volgens Van Mierlo, *Gesch. van de Oud- en Mnl. Lett.*, p. 118—124 zou de schrijver een reizende „clerc” geweest zijn. Maar waarom zou Willem van Affligem z'n werk niet bestemd hebben voor een rondreizende voordrager en deze een aanspraak als „gi heren ende vrouwen” op de lippen hebben gelegd? Bovendien, een Diets levensbeschrijving van de H. Lutgart staat nu eenmaal op zijn naam. Er zouden dus, wanneer we het *Leven van broeder Geraert* meerekenen, drie „Levens” van haar bestaan hebben!

2) Berger, *a. w.*, p. 152—153. Zou dit ook niet een verklaring aan de hand doen van het feit, dat de vertaler zulk een merkwaardige Latijnse codex gebruikte?

3) Van Veerdeghem.

Samenvatting.

Terwille van de overzichtelijkheid wensen we de in de loop van het hierboven geleverde betoog aangevoerde argumenten, die pleiten voor de verwante oorsprong van L en Lev. v. Lutg., samen te vatten in een reeks opmerkingen, waarbij we partij hebben getrokken van enige mededelingen, die Prof. J. Franck deed in zijn belangrijke verhandeling over de schrijver van het Lev. v. Lutg.¹⁾ Wie een grondig en volledig onderzoek ging instellen naar het verband, waarin beide werken tot elkaar staan, zou naar onze stellige overtuiging niet straffeloos aan de volgende feiten kunnen voorbijgaan:

1°. Op palaeografiese gronden moet men aannemen dat beide handschriften in ongeveer dezelfde tijd (± 1250 — ± 1280) en hoogstwaarschijnlijk in hetzelfde klooster (de Benedictijnerabdij van S. Truyen) afgeschreven zijn.

2°. In grammaties opzicht vertonen ze beide het Westlimburgs dialect; sommige vormen maken het zelfs mogelijk ze in S. Truyen te lokaliseren.

3°. Ten aanzien van de copia verborum is de samenhang van beide Leven's met de 13de-eeuwse Vlaams-Brabantse litteratuurtaal onmiskenbaar. Onderling zijn de twee teksten nog nauwer verbonden door de aanwezigheid van een aantal woorden, die tot nog toe van elders onbekend of weinig bekend zijn.

4°. Met betrekking tot de stilistiek vertonen beide werken, ondanks het feit dat het ene in ongebonden, het andere in gebonden stijl is opgesteld, onderling verschillende punten van overeenkomst. Dichter toont de schrijver van het prozawerk zich door zijn vertrouwdheid met de epiese dichtstijl, geleerde door zijn juiste opvatting van de grondtekst en zijn oordeelkundige toelichtingen, geschreven in lange, maar toch volkomen doorzichtige perioden (zie de proloog), dichter en geleerde tegelijkertijd, wanneer hij op fijnzinnige wijze de Latijnse tekst verduidelikend uitbreidt, en aldus gezond oordeel verenigt met fijnheid van smaak. Kortom, de auteur van het Leven van Jezus treedt ons tegemoet als eenzelfde „literarische Persönlichkeit” als ons door Franck wordt getekend in zijn beschouwing over de auteur van het Leven van S. Lutgart.

¹⁾ J. Franck, *Eine literarische Persönlichkeit des XIII. Jahrh. in den Niederlanden*, Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur, Siebenter Jahrgang (1904), S. 424—442.

Deze is eveneens geleerde en kunstenaar, zoals blijkt uit de ingewikkelde periodenbouw,¹⁾ uit het gemak waarmee hij het voor die tijd ten onzent ongewone jambiese metrum hanteert,²⁾ uit de stijl die *wel beworpen, wel gedichtt en wel besneden* en vrij van stoplappen is.³⁾

5°. Beide werken zijn zowel voor voorlezing als voor persoonlijke lektuur geschreven. De proloog van L begint aldus: „Ic grute alle deghene die dit *lesen selen ende hoeren lesen*”,⁴⁾ waarnaast men kan leggen Lev. v. Lutg. III, 5773, waar sprake is van mensen, die de *vite lesen ende lesen horen*.⁵⁾ Wanneer een dergelijke uitlating voorkomt in een epiloog, dan moet de proloog, die aan het helaas verloren gegane eerste boek voorafging, een soortgelijke zinsnede bevat hebben.

6°. Kenmerkend zowel voor L als voor Lev. v. Lutg. is de vermijding van de naam *duvel*. L heeft meestal *evele gheest* of *quade gheest* — de corrector verandert dit veelal in *duvel*, vgl. 31¹³ en 30¹⁵ —; het Lev. v. Lutg. kent eufemistische benamingen als *evel baren, argere* en *viant*.⁶⁾

Men zou, gedachtig aan de regel: „er is meer gelijk dan eigen”, de tegenwerping kunnen maken dat parallelisme nog geen identiteit van auteurschap behoeft te betekenen. We geven toe dat dit ons tot voorzichtigheid moet manen, maar durven anderzijds zulk een reeks van overeenkomsten niet uitsluitend op rekening van het toeval stellen. Ze zijn te frappant dan dat verband tussen beide werken kan worden gelochend.

In deze overtuiging werden wij nog gesterkt door de volgende overwegingen. Het Leven van Jezus staat daar als een prozamonument, dat volkomen af is, in een tijd toen het vertaalproza zich amper had losgemaakt uit de knellende banden van het interlineair vertaalde Latijn. Het spot met ons schools postulaat betreffende de ontwikkeling der vertaaltechniek: de interlineaire overzettingen, die onder de handen van enige generaties bearbeiders tot „behoorlike” vertalingen worden gemaakt. Moeten we nu

¹⁾ Zie Franck, *t. a. p.*, S. 432—433.

²⁾ Zie Franck, *t. a. p.*, S. 428—432.

³⁾ Zie Franck, *t. a. p.*, S. 432.

⁴⁾ Zie verder L 3¹¹, 3⁴⁸ en 5¹.

⁵⁾ Zie Franck, *t. a. p.*, S. 435. Een overeenkomst als deze dunkt ons wel een bezwaar om met Plooy de proloog grotendeels als werk van Tatianus te beschouwen (cf. Plooy, *The Liège Diatessaron*, p. 1—5 en *A further study*, p. 17).

⁶⁾ Zie Franck, *t. a. p.*, S. 427.

aannemen, dat het als gaaf geheel als het ware uit de lucht is komen vallen, m. a. w. zijn de voortreffelijke hoedanigheden uitsluitend toe te schrijven aan de bijzondere begaafdheid van een auteur, die zijn tijd ver vooruit was? Ongetwijfeld was de schrijver een „Persönlichkeit”, maar tevens was hij „literarisch” in de zin die Franck daaraan hecht, dus een persoonlijkheid die gezien moet worden tegen de achtergrond van een litteraire traditie.¹⁾ Zoals het Lev. v. Lutg. stilisties berust op de Middeleeuwse epiek en de Latijnse versleer, zo moet ook aan het L. v. J. letterkundig werk ten grondslag liggen. Zonder dit ware zulk proza in die tijd ondenkbaar. We denken in de eerste plaats aan stichtelijk proza uit die tijd, het werk van Hadewych, de visioenen van Batrijs van Nazareth, die volgens de overlevering juist door Willem van Affligem uit het Diets in het Latijn zijn vertaald!²⁾ Maar bij het lezen van het L. v. J. komt méér nog de herinnering aan epies rijmwerk van die tijd naar boven. Het kan wel niet anders of iemand die in een prozawerk van die tijd levend Nederlands met een poëtiese inslag wist te schrijven, moet iemand zijn die doorgekneet was in de epiese dichtstijl en deze wellicht reeds had toegepast in een of ander dichtwerk. Zo redenerend komen we tot de volgende konklusie: juist de betrekkelijk hoge ouderdom van dit Leven van Jezus doet ons het fraaie proza, waarin het geschreven is, zien als het resultaat van een gelukkige verbinding van levende taal met een dichterlike traditie. En wat ligt tans meer voor de hand dan met een terugblik op de boven opgesomde punten van overeenkomst deze eenvoudig te verklaren uit gelijkheid van oorsprong?

Wel is hiermee nog geen overtuigend bewijs voor het auteurschap van Willem van Affligem geleverd,³⁾ maar we hopen toch het bestaan van een verband tussen het L. v. J. en Lev. v. Lutg. aannemelijk gemaakt te hebben. Overigens blijft nog altijd de mogelijkheid open om in één der ‘commonachi’ van Willem van

¹⁾ Zie Franck, *t. a. p.*, S. 430—431.

²⁾ Van Veerdeghe, p. XVI.

³⁾ Het bezwaar dat Willem van Affligem wel bekend staat als de auteur van een Leven van Sinte Lutgart en van een bundel Sermones, maar niet van een Dietse Vita Christi, kan weerlegd worden met de opmerking dat Trithemius, aan wie we onze wetenschap dienaangaande danken, dit heeft medegedeeld in 1494, zodat zijn mededelingen zeer wel onvolledig kunnen zijn.

Affligem, 'honeste persone et literati viri, facundi in Teuthonico, Gallico et Latino sermone' ¹⁾, de bewerker te zien.

Met onze onderstelling dat de abt van St. Truyen de bewerker is van het Leven van Jezus, wordt tegelijk een kompromis voorgesteld tussen het vermoeden van Prof. de Vooys (Vlaamse oorsprong) en de opvatting van Prof. Plooy (Luikse begijnenbeweging). Willem van Affligem, afkomstig uit Mechelen, putte uit de Vlaams-Brabantse litteratuurtaal, maar zich aanpassend aan het Westlimburgs gebruikte hij enige Limburgse woorden en kledde zijn werk in Limburgs gewaad door de taalvormen van dat gewest te schrijven. Zijn werk in de landstaal was tevens bestemd voor de Brabantse (Limburgse) nonnenkloosters, waar in zijn dagen de mystiek bloeide.

Hoe het zij, hij die het evangelieverhaal op zulk een wijze toegankelijk wist te maken voor hen, die het in zijn oorspronkelijke vorm niet konden lezen, moet iemand geweest zijn van ongewone eigenschappen als mens, kunstenaar en geleerde. Er moesten nog enige eeuwen verlopen, eer een Luther een werk van gelijke waarde zou scheppen.

Verspreiding heeft de L-tekst niet gehad. Het Luikse handschrift is het enige, waaruit de oudste redactie bekend is. De tekst week zodanig van de officiële Vulgata af, dat men al spoedig begon met een gezuiverde omwerking, die helaas gepaard ging met een vermindering van het artistiek gehalte.

§ 2. DE AAN DE VULGAATTEKST AANGEPASTE LEVENS VAN JEZUS IN HUN ONDERLINGE VERHOUDING.

De ontdekking van Prof. Plooy en het daarop gevolgde onderzoek heeft een late, maar welkome bevestiging gebracht van de reeds door Meyer verkondigde mening, dat de L-redactie ouder moet zijn dan die van het Stuttgartse handschrift. De L-tekst wekt reeds bij oppervlakkige kennismaking de indruk van een gaaf „einheitlich” werk te zijn, terwijl S naast vele vrije vertalingen die ook in L voorkomen, tal van wendingen bevat, die

¹⁾ *Chronique de l'Abbaye de St. Trond*, uitg. door Borman, II, p. 222. Citaat uit de tweede hand naar Franck, *t. a. p.*, S. 440.

alleen verklaarbaar zijn als latere korrekties naar de Vulgaat. Het was in deze gezuiverde bewerking dat het Leven van Jezus ruime verbreiding vond, en vooral als lectionarium werd gebruikt. Een van de officiële bijbeltekst afwijkende perikopenvertaling ware daartoe immers onbruikbaar geweest.

De grote vraag is nu, op welke wijze die omwerking haar beslag heeft gekregen. De vele handschriften die een van L afwijkende tekst bevatten, tonen ook onderling verschillen. Ze zijn te verdelen in enkele hoofdgroepen, die in hun onderlinge verhouding en hun positie ten opzichte van L nagegaan moeten worden, voordat we een beantwoording van de gestelde vraag kunnen beproeven.

1. DE S-GROEP.

A. Verhouding tot L.

We wenden ons daartoe allereerst tot de groep, die de meeste handschriften met ongeveer gelijklopende inhoud omvat: de S-groep, zo genoemd naar de bekendste vertegenwoordiger van deze tak: het Stuttgarter handschrift, dat in Bergsma's paralleluitgave volledig is afgedrukt. De belangrijkste leden van deze familie zijn, behalve S: H, A, Eg en een straks te noemen fragment.

Hoe is nu de verhouding van de S-groep tot L?

S heeft de proloog van L volledig overgenomen met uitzondering van het gedeelte, waarin L verklaart, waarom hij bij enkele passages, die „iegen redene ende iegen onse gheloeve" schenen in te druisen, expositiën en glosen, ontleend aan kerkvaders en exegeten, heeft toegevoegd. Dat S dit gedeelte weglief, is volkomen begrijpelijk, wanneer we bedenken dat het zijn doel was de voor hem liggende tekst te zuiveren van alle bestanddelen, die aan de Vulgata vreemd waren.¹⁾ Men vindt dan ook in zijn omwerking geen der „glosen" terug, die bij L in de tekst zelf zijn opgenomen, eenvoudig aangekondigd als „dese wart syn also te verstande (45¹³), dits also te verstande na der glosen (235³⁴), dese ghelike-
nessen ontbinden de schrifturen van den heiligen ende de glosen in ere manieren aldus (151³⁸⁻³⁹).” Het ligt geheel in de lijn van L's streven naar popularisatie, dat hij alleen daar waar de tekst enige opheldering vereiste, met zorg uit de overvloed exegeties materiaal een verklaring kiest. In dit opzicht soberheid te be-

¹⁾ Vgl. Plooy, *A further study*, p. 17.

trachten viel de Middeleeuwer voorwaar niet gemakkelijk. Een later vertaler zou zijn vertaling overstelpen met een stortvloed van zulke glosa's.

Evenmin nam S de exposities over, die in het Luikse handschrift interlineair of marginaal met rode inkt zijn toegevoegd. Ze zijn hoogstwaarschijnlijk van verschillende herkomst. Een deel ervan draagt volgens Plooy „a decidedly archaic character”¹⁾, wat bijvoorbeeld zou gelden van de verklaringen bij caput 196, die wellicht reeds in de oertekst van Tatianus' Diatessaron thuis horen. Andere moeten afkomstig zijn van de Dietse vertaler. Met enige zekerheid kunnen we dit zeggen van de expositie *b* bij caput 35, waar de schrijver, zoals hij zich in z'n voorwoord voorgenomen had, met behulp van „de glosen” een schijnbare „discordantie” tussen de evangelisten verklaart. De woordenkeuze („*dat plain van den dale, en plain van enen velde, en groet volc, geganstt, den quaden ghesten, te gerynne, ontploec*”) is geheel die van de vertaling zelve. Ook de bijbelteksten, die in margine afgeschreven zijn, zijn wel vertaald door L. Hij trof ze blijkbaar niet aan in het voor hem liggende Latijnse Diatessaron, maar haalde ze vermoedelijk uit een Lat. Leven van Jezus naar de redactie van Victor van Capua en voegde ze ter completering bij de hoofdtekst. Dat ze van dezelfde vertaler zijn, blijke uit woorden als: *de Gods cracht, te ganssene, evelen ghesten, quade gheeste*, die kenmerkend zijn voor L. Het verwondert ons niet dat deze toevoegingen, dus capp. 51b, 68a, 72a, 89a, 121b en 202a, in S grotendeels terug te vinden zijn. Ze zijn hier niet toevallig „in den tekst geraakt”, zoals de aantekeningen van Bergsma (b.v. p. 89) zouden doen geloven, maar door de korrektor bewust in zijn werk ingelast. Een derde groep wordt gevormd door bijvoeging van latere afschrijvers. Hierbij behoren aantekeningen als *verfrucen* (cap. 46b) bij *verkuschen*. Frings²⁾ ziet in *verfrucen* een r-vorm van *futselen*, die blijkens Tuerlincks' Hagelandsch Idioticon (p. 195) bekend was in de omgeving van St. Truyen. *Verkuschen* zou dus een Vlaams of Brabants woord zijn. Door een latere hand zijn ook de initia der kerkelijke perikopen toegevoegd. Wanneer we bijvoorbeeld bij caput 174 aan de rand 'miserunt principes et Pharisaei' en 'cum audissent de turba hos sermones' geschreven vinden, dan zijn dit niets anders dan de

¹⁾ Plooy, *A further study*, p. 65.

²⁾ *Literaturblatt* 1926, p. 154.

beginwoorden van twee evangeliëlessen. De eerste (Joh. 7, 32) werd gelezen op Maandag na de vijfde Zondag van de vasten, de tweede (Joh. 7, 40) de Donderdag daaraan volgende.

Of aantekeningen als „continuatio, glosa, expositio” (vgl. cap. 8) en „addicio glose” (cap. 86a) eveneens van latere hand zijn, is niet duidelijk. De indeling in hoofdstukken en het capitularium dat door een andere hand geschreven is ¹⁾, zou volgens Meyer 14e-eeuws zijn. Frings (t. a. p. 154) wijst op verschillen in taalvormen tussen de inhoudstabel en de tekst. Alleen het capitularium vertoont vormen als *vertoenen* i. p. v. *vertogen* ²⁾ en *solen* i. p. v. *selen*. Het zou dus opgesteld zijn door een latere bezitter van het handschrift.

Zoals we zagen, heeft S getracht, alleen de bijbeltekst te behouden door alle vreemde elementen stelselmatig te weren. De eigenaardige kompositie van L, die kenmerkend was voor Tatianus' Diatessaron en belangrijk afwijkt van andere Levens van Jezus, is door de omwerker vrijwel ongewijzigd behouden. Deze samenstelling en het voorkomen van verschillende merkwaardige afwijkende lezingen die, ondanks de ijver van S om alleen de Vulgaat tot model te nemen, in zijn omwerking waren overgegaan, hebben reeds vroeg de aandacht getrokken van theologen als Zahn. Er bleef dus een band bestaan tussen S en L.

Maar ook uit een oogpunt van vertaaltechniek zijn verschillende overeenstemmingen tussen L en S waar te nemen. Boven, bij de bespreking van L's vertaalkunst, moesten we een wat eenzijdig licht laten vallen op de „korrektie” van S. Daarom mogen we aan zijn werk verdienste niet ontzeggen. Verschillende passages die door L reeds uitstekend waren vertaald, heeft hij vrijwel onveranderd overgenomen. Er bleef zo een werk over dat als geheel genomen, de proef van een vergelijking met de Westvlaamse perikopenvertaling glansrijk zou kunnen doorstaan. Bij deze laatste moesten we, trots een prijzenswaardig pogen tot afwisseling, een niet zelden al te grote afhankelijkheid van de grondtekst en een innerlike ongelijkmatigheid vaststellen. S daarentegen is dank zij het uitstekende werk dat hij kon raadplegen, veel zelfstandiger.

¹⁾ Zie het facsimile van fol. 102^v achter in Plooy, *A primitive text*.

²⁾ Toch staat ook hier eens *vertoghet*. Zulk een inkonsekwentie vergemakkelijkt de verklaring van de herkomst der tabel niet!

Het is niet nodig hier verder uit te weiden over de vertaal-methode in de S-tekst, omdat hierover reeds enige beschouwingen ten beste zijn gegeven door Wilh. Walther ¹⁾. In zijn standaardwerk behandelt hij als „19 Zweig” een Duitse evangeliënharmonie, die voorkomt in de Münchener codex Cgm. 532 en die door hem niet werd herkend als een letterlike vertaling uit het Nederlands. Hij verbaast zich over „die vorzügliche Leistung” en hoewel hij reeds kennis had gemaakt met de werkwijze van tientallen andere vertalers oordeelt hij: „Das Deutsch ist so gewandt gehandhabt, dasz schwerlich eine andere Übersetzung aus derselben Zeit die vorliegende übertreffen wird”. Hij betreurt evenwel de grote vrijheid die de vertaler zich heeft veroorloofd.

We besluiten onze algemene opmerkingen over de S-groep met de vermelding van een eigenaardigheid die ook in enkele andere codices van deze familie voorkomt: het onvertaald blijven van een aantal Latijnse woorden. Het zijn: *architriclinus* (60¹⁰, vgl. 60⁷), *puplicanus* (134³⁵), *Moises superrubum* (174⁵), *castellum* (196¹³), .v. *liber* (218⁸), *blasphemavit* (248⁴), *figuli* (248²⁹), *een edel man centurio* (258²²⁻²³) en *cubitus* (272²). Omdat de omwerker een goede vertaling voor zich had, is 't niet duidelijk, waarom hij die niet overnam. Twijfelde hij aan de juistheid van L's verdietsingen zonder daar betere voor in de plaats te kunnen stellen? Woorden als *puplicanus* en *castellum* konden desnoods onvertaald begrepen worden, eveneens namen van maten als *cubitus* en *liber*. Zag hij in *architriclinus*, *superrubum* en *centurio* soms eigennamen? Vreemd is *figuli*, omdat enkele regels hoger de juiste vertaling *potmakers* is gegeven.

B. De belangrijkste handschriften.

a) S.

De kalender der Noordfranse bisdommen, die aan het handschrift is toegevoegd, is op zichzelf al een bewijs dat het afkomstig is uit een Vlaams klooster. De taalvormen zijn daarmee in volkomen overeenstemming: ze vertonen verschillende specifiek Vlaamse, zelfs Westvlaamse eigenaardigheden. Vlaamse spelling: *scheure* 'schuur', *vreugde*, *berauwenisse*, *berau*. Vocalisme: *dregede*,

¹⁾ W. Walther, *Die deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters* (1889—2), Sp. 493—498.

leedde, helege, bede 'ambo', te beredene, gebredet, scheidung, clene (× onreine en heimelike); bedrouft, roupt, bouc, soucstu, verroukeloost, genouch, wouker; vul, up, overtullech, bucken 'bokken'; warheit, gebarden; ambocht (× ambacht), gedochte; hi nomt, verdomt; pitte; leist, vergeift, beidende, deimsternessen (× demsternessen), heift, geweist, spreict, neimt, des geins, keifse, eit, leift, te vergeifs, vier (× duvel). Rekking: waerp, doorp, arem. Consonantisme. Aphaerese en prothese van h: ystorie, overdige, eeschede, addene tegenover haer, harger, hoven, de houden, heet; figeboom; bi vichtichen, brulucht. Vormen: soe 'illa', die gone, der gore 'illorum'; speu, spewen. Suffixen: schuldaren, anebedaren, quellaren, ledaren, spendaren; gerechtichet, ontfarmhertichet, siechet; morghin, bordinen, linin, stickelkin. Syncope: oest 'oogst', seine 'sleepnet', rein 'regen'. Epenthesis: verclarsen, meersen.

b) H en A.

Het Haagse handschrift H, waaruit Bergsma tal van varianten heeft medegedeeld, houdt een redactie in, die naar bekend is, zeer dicht bij S staat. Prof. De Vooy's heeft in Ts. 43, 227—228 aan de hand van enkele voorbeelden het Limburgs karakter van de taal aangetoond. De woordvoorraad van H wijkt sterk af van die van S en vertoont verschillende elementen die deels Limburgs deels Noordnederlands kunnen zijn. Hoe deze hier terecht gekomen zijn is eerst mogelijk te verklaren na een vergelijkend onderzoek van de noordelijke teksten. We kunnen alvast zeggen dat ze niet overgenomen zijn uit een codex, die nauw verwant is met het in het Noorden afgeschreven handschrift Utr. 1009. Dit bevat n.l. een van de S-groep afwijkende redactie. De woordkeuze van Utr. is uiteraard anders dan die van de zuidelijke handschriften, maar de varianten van H en Utr. ten opzichte van S vertonen onderling slechts geringe gelijkenis.¹⁾ Hoe H dan wel aan die vooral in Noord-Nederland gebruikte woorden komt? Wanneer we in aanmerking nemen dat H een betrekkelijk jong handschrift is, dan dunkt het ons heel goed mogelijk dat een N.-Limburgse zuster of broeder een in het Vlaams of Brabants opgesteld Leven van Jezus overschrijvend bij deze arbeid de hem onbekende woorden verving door andere, die hem reeds vertrouwd waren

¹⁾ Vgl. de fragmenten op p. 167—170 met de door Bergsma uit H medegedeelde varianten.

geworden door zijn lektuur van de volledige Noordnederlandse vertaling der vier evangeliën of altans de noordelijke perikopenverzameling. De volgende woorden uit H komen op de korresponderende plaats ook voor in N. N.¹⁾: *heeft af gheset die mechtighen van hoeren stuelen* (10e = *hi heeft of gheset die machtighe van den stoel*), *heyls* (12m), *schijme* (12n, = *sceme*), *knechteken* (18k, = *knechtkijn*), *aensichte* (18u, *aensicht*), *basunen* (46d), *malaetschen* (54h), *overspoellich* (58a, *overspelende*), *knarsinghe* (62d), *soem* (74e), *twyinghe* (76m), *weyte* (90a; = *hs. v. 1399*), *bouwe* (90a), *mostert sade* (90d), *gelwen* (100i; = *hs. v. 1399*), *beesten* (112l) *borgher* (1320), *openbaer sunder* (134i; elders in N. N. als *vert. v. 'publicanus'*) *betalen* (136h), *watersuchtich* (152b), *namen synre waer* (152b = = *namens waer*), *handelen* (168l), *hi raest* (188g), *budel* (1960), *sterften* (210a), *gheruchte* (222a), *vackelen* (242i, = *fackelen*). Woorden als *barmherticheit* (10c), *ee* (18i), *rentmeyster* (148c), *scaffeneer* (150h), *kameel* (204i), *errynghe* 'dwaling' (262d) had hij wel elders in de noordelijke vertalingen gelezen. Aan eigen initiatief zijn te danken: *huyschreck* (26n), *boeckstave* (42i), *guetlic* (46b), *ontstellen* (48c), *heerdschap* 'kudde' (66g), het veel voorkomende *straefden* (o. a. 96d) en *bestraef* (o. a. 134h), *bevellich* (84a), *raden* 'onkruid' (88n), *sydenspoel* (134d), *kelter* 'wijnpers' (168f), *smaetheit* (190d), *ghebouwe* (208e), *swevel* (214m), *lake* 'afkeuring' (248r) en *lokeren* 'gaten' (270f). Ook hieronder zijn Noordnederlandse woorden als: *smaetheit* en *heerdschap*, maar de meeste zijn typies oostmnl.

Een paar typiese verlezingen zijn *paradyse* (188i), i. p. v.: in *Salomons parvis* en *eynode* (36i) voor de eigennaam *Enon*.

Het jonge handschrift A, dat ongedateerd is, bevat een tekst die zeer dicht bij die van H staat. De taal is wellicht nog iets oosteliker getint. Men vergelijk de *a* i. p. v. *o* in: *gade*, *gebaden*, *lavende*, de pronomina *oen* 'hen' en *om* 'hem', woorden als *voerte di* (volgens Verdam nederr.-limb.; H: *ontsie di*), *live* (H: *lichame*). Het aantal varianten dat bij vergelijking van H en A voor de dag komt, is zo gering dat men in A wellicht een afschrift van H mag zien, in hetzelfde of in een naburig klooster vervaardigd. De enkele punten van overeenkomst die Maurer²⁾ meent te ontdekken tussen A en de Duitse vertalingen — per slot van rekening alleen

¹⁾ Hiermee duiden we in het vervolg de Noordnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament aan.

²⁾ Maurer, *a. w.*, p. 64—65.

lives (Luc. 1, 42), *voerten* (Luc. 1, 50) en *reynyngen* (Joh. 2, 6) — zijn waarschijnlijk aan een toeval te wijten. Het is evenwel niet te lochenen, dat H en A gezamenlik, of elk afzonderlik, aanrakingspunten met C vertonen. Bij de door Maurer medegedeelde noemen we nog: (Luc. 2, 5) S: *hem te togene*, H: *hem te bewijsen*, A: *sich, te bewisen*, C: *sich to bewisen*, M: *sich zu weisen*. Met andere woorden: de waargenomen overeenkomsten tussen *HA en de Duitse vertaling zijn het gevolg van een geneties verband. Beide redakties gaan op eenzelfde prototype terug.

c) Eg.

Het manuscript Egerton 2188 van het Brits Museum¹⁾ (zie Ts. 43, 13—15) bevat o. a. een volledige perikopenverzameling, waarvan ons voorlopig alleen de evangelielessen interesseren. De t. a. p. medegedeelde fragmenten bewijzen dat we hier te maken hebben met een lectionarium, waarvan de lessen zijn geput uit de S-redactie van het Leven van Jezus. Hier heeft men dus, om de lezer veel naslaan te besparen, de harmonie-vorm opgegeven en de lessen gerangschikt naar hun „tijdeigen”. De samensteller van dit lectionarium heeft in de tekst slechts enkele minder betekenende veranderingen aangebracht. Deze komen dus uitsluitend voor zijn rekening en hebben niets te maken met de varianten van *HA.

Op fol. 1^r van het handschrift verneemt men iets naders omtrent het klooster, waar het manuscript werd gebruikt: „Dit boeck is der broedere der derder Regule sente Franciscus binnen aacken op hardewijns grave. a 1²⁾ Sent servaes”. De hand waarin deze aantekening geschreven is, wijkt af van de schrijfmanier van het gros der epistel- en evangelielessen in deze codex. Het dialect waarin deze geschreven zijn is dan ook niet Nederrijns-limburgs, maar Brabants. Ten aanzien van de woordvoorraad is er tussen S en Eg. maar weinig verschil. Wat de taalvormen betreft, vindt men in Eg. steeds *selen* (S: *sullen*), *tonen* (× S: *toghen*), *seltse*, *seldi*, *heilech*, *heimelike*, *gemeine*, *steinen*, *bereiden*, *leiden*, *spreiden* tegenover de *e(e)*-vormen in S, *hilt* (S: *hielt*.) op (S: *up*), *heeft*, *aenbedene* tegenover de *ei*-vormen in S, *verlosen* (S: *verlossen*). Kenmerkend is ook het enklitiese artikel: *dlicht*, *tgewarege licht*, *tcaf* enz. (S: *dat licht*, *dat geware licht*, *dat caf*).

¹⁾ Beschreven door Pribsch, *Deutsche Handschriften in England*, II, S. 80.

²⁾ Volgens Pribsch, t. a. p., p. 80 een „Bibliotheksnummer”.

d) R (fragment).

Het verwondert ons niet dat handschriftencompilatoren, die voor eigen gebruik een soort stichtelijke bloemlezing aanlegden, daarin bepaalde gedeelten uit het Leven van Jezus opnamen. Zij lichtten uit de evangeliënharmonie veel gelezen gedeelten als de Passie, de Bergrede enz. We zijn in staat een codex aan te wijzen, waarin onderdelen van onze evangeliënharmonie zijn opgenomen. Het is het door W. de Vreese uitvoerig beschreven Ruusbroec-hs. w, ¹⁾ in de Middeleeuwen in bezit van het Roodklooster, tans berustend in de Bibliothèque Nationale te Parijs als Ms. 920 van de Bibl. Mazarine (R). Het handschrift bevat de volgende fragmenten, die alle ontleend zijn aan het Leven van Jezus in de S-redactie.

1°. f. 131^v—136^v het „sermoen van 't laatste avondmaal”. ²⁾ Leggen we het door De Vreese medegedeelde incipit naast het korresponderende gedeelte bij Bergsma's uitgave van S cap. CCVII, dan is er nog weinig overeenkomst te bespeuren. Het is alsof een onhandig „korrektor” aan het werk is geweest. Verderop heeft deze er blijkbaar van afgezien de S-tekst te verbeteren. Aan het eind is er vrijwel volkomen gelijkheid. Vgl. het slot van „dat avontmael” (fol. 136^v) met cap. CCXXVI:

„Vader die du mi ghegheven hebs ic wille dat so war ic ben dat si met mi sijn. dat si sien mine clarheit die du mi gegheven hebs. want du minnets mi eer die werelt ghemact was. Gherecht vader die werelt en heeft die niet bekint. Mer ic hebbe di bekint ³⁾ ende dese hebbe bekint dattu mi gesint hebs Ende ic hebbe hem cont gemact dien name ende salse hem cont maken dat die minne [st. minē] dar du mi mede gemint hebs in hem si ende ic in hem.”

2°. f. 137^r—f 139^r. *Die concordancien der .iiij. evangelisten vander passien ons heeren Jhesu Cristi* (f. 6^v) ⁴⁾. Deze Passie is ongeveer gelijkloidend met het laatste gedeelte van het Leven van Jezus, te beginnen op p. 240²³ in de uitgave van Bergsma. Ten bewijze schrijven we het inc. en expl. af (f. 137^r):

¹⁾ W. de Vreese, *De Handschriften van Jan van Ruusbroecs Werken*, p. 413—429.

²⁾ De Vreese, *a. w.*, p. 425.

³⁾ Deze vijf woorden ontbreken in S, maar staan wel in H.

⁴⁾ Deze titel is volgens De Vreese afkomstig van de boekbewaarder van het klooster.

„Doe ihesus dit ghesproken hadde doe ghinc hi met sinen iongheren in een dorp dat heet getsemani over dat water dat heet cedron. dar was een hof dar ghinc hi in met sinen iongheren. ende iudas diene verriet wiste wel die stat. want hi dicke plach daer te comene met sinen iongheren Ende doe ihesus daer quam doe sprach te sinen iongheren. Sijt hier ende bedet dat ghi niet en valt in becominghen ende beidet mijns tote dat ic daer ghega ende bede (f. 149^r) Nu blijft sittende inder stat tote ghi ane ghedaen wert van boven metter cracht ende hi leidese wt in bethanien ende met sinen op gheheven handen ghebenedide hise ende het gheschiede doe hise ghebenedide dat hi sciet van hem ende wert ghenomen inden hemel ende si aenbeeddene ende keerden weder in iherusalem met groter vrouwen ende waren alle weghe inden tempel lovende ende ghebenediende gode.”

3°. (f. 149^r) *Dit syn de viij salecheide* (vgl. Bergsma 40¹⁴):

„Ende ihesus ontdede sine oghen ende sac (*sic*) op sine discipulen ende sinen mont hem te learne ende sprac Salech sijn die aerme des geestes want dat hemelrike es hare Salec sijn de saechtmoedeghe want si selen besitten dat eerterike [*expl.*:] Salech sidi als u die liede malendyden ende haten ende persecucie doen ende al quaet van u spreken ende u verwiten u wesen ende uwen name [f. 149^v] verontwerden want alsoe hebben si andren propheten gedaen die vore u sijn gheweest.”

4°. (f. 149^v) *Dit syn de .vij. werke der ontfaermhertecheit* (vgl. Bergsma 220¹³):

„Doe sprach ihesus als des menschen sone comt in siere ghewout ende alle sine ingele met hem dan sal hi sitten op den stoel sire moghentheit ende dan sal gesaemt sijn vore hem alle tvolc ende hi salse sceden van een alse die herde sceed de scape vanden hukene (*sic*) ende dan sal hi de scape te siere rechterhant stellen ende die hukene (*sic*) te sire slincker hant [*expl.*:] Dan verdensi hem antwerdende ende selen seggen Here wanneer saghen wi di hongherech of dorstech of gast of naect of siec of inden kerkere ende en dienden u niet dan sal hi hem antwerde vorwaer seggic u die wile dat gijs niet en daed enen van desen minsten sone daeddijd mi niet Ende dan selen dese gaen in die ewelike pine maer die gerechte selen gaen in dat ewelike leven.”

De afschrijver van deze fragmenten was blijkens vormen als *selen* ongetwijfeld een Brabander.

Er bestaan vermoedelijk nog wel andere handschriften die brokstukken van het L. v. J. bevatten, maar omdat we hiernaar geen stelselmatig onderzoek konden instellen, ontbreken ons daarvoor de bewijzen.

2. EEN *LS-REDAKTIE VAN HET LEVEN VAN JEZUS.

A. De belangrijkste handschriften.

De vertegenwoordigers van de S-groep vertonen onderling, gelijk we zagen, kleine verschillen. Sommige dragen nog duidelijker dan anderen de tekenen van hun afkomst. Dit verschijnsel doet ons als vanzelf de vraag stellen, of die aanpassing aan de Vulgata geleidelijk is geschied. Mocht dit inderdaad het geval zijn, dan is daarmee tegelijkertijd een verklaring gegeven van de L-lezingen in sommige codices van de S-groep.

a) W.

De schaarse fragmenten die in W bewaard zijn, zijn voor het onderzoek van enig belang. Het gedeelte dat van de proloog over is, bevat juist de passage uit het voorwoord van L die handelt over de „donkerheit” van sommige Schriftgedeelten en over zijn plan om die te „vercleren”. In onze verwachting, dat nu ook de evangelietekst zelf met L overeen zal komen, worden we bedrogen. De brokstukken W_{II}—W_V bevatten de S-redaktie. ¹⁾ Frings, die aan W reeds aandacht schonk, heeft terecht opgemerkt dat W_{III} zelfs niet de exposities ²⁾ bevat, die in de proloog toch in uitzicht waren gesteld. Al brengen de W-fragmenten ons in dit opzicht weinig verder, zo hoeven we er niet aan te twijfelen dat de complete W-tekst glossen en exposities bevat heeft. Anders ware die verdediging van een sobere toelichting bij duistere plaatsen in de proloog wel achterwege gebleven.

De geringe omvang van deze betrekkelijk oude brokstukken — ze dateren uit de eerste jaren van de 14e eeuw — laat niet toe

¹⁾ Vgl. Bergsma, p. 5, 7, 9 en 11.

²⁾ Vgl. Bergsma, p. 9¹⁻³: „Dese man ende dese magt waren beide van Davids geslechte” en „Ave dat lut also vele alse sonder we.”

een beslist oordeel uit te spreken over het dialekt, waarin ze geschreven zijn. De taal is in elk geval niet zó Vlaams gekleurd als die van de S-tekst. Een vorm als *sellen* (vgl. Franck § 161. 1) doet eer aan een Brabantse kopiïst denken. Vergelijk bovendien de volgende varianten: *die ghene* (S: *die gone* 4⁸), *sellen* (*sullen* 4⁹), *deemsternessen* (*deimsternessen* 4¹⁸), *wi[n]kende* (*wenkende* 6²⁰), *vervolt* 6²³), *hiet* (*heet* 6²⁷), *vol* (*vul* 8²), *bedroeft* (*bedrouft* 8³), *heilighe* (*helege* 10⁹), *ghedachte* (*gedochte* 10¹²), *vervult* (*vervult* 10¹³), *eischede* (*eeschede* 10²⁵).

b) Utr.

Waardevolle gegevens omtrent een redaktie die een tussenpositie ingenomen moet hebben, worden ons verstrekt door het 15e-eeuws papieren hs. 1009 van de Utrechtse universiteitsbibliotheek. Het Leven van Jezus, dat we hier op fol. 1—213^v 1) voor ons vinden, is op eigenaardige wijze samengesteld uit stukken van geheel verschillende herkomst, in drie verschillende handen geschreven.

1°. 1—166^v, geschreven door de eerste hand, bevat het gedeelte uit het Leven van Jezus dat loopt tot caput CCV van de S-tekst. 2)

2°. f. 167 ontbreekt en is vervangen door een ander blad, beschreven door een tweede hand. Hier vindt men nog enkele regels van cap. CCV: „vorsten der priesteren sonder gheroep van den volke.” Als bladvulling volgt nog een kort gebed.

3°. f. 168^r—213^v bevat het slotstuk van het Leven van Jezus in afwijkende redakties, geschreven in een derde hand:

a. f. 168^r—183^v *Hier beghint dat avontmael*. Op f. 183^v komt als bladvulling weer een kort gebed voor.

b. f. 183^v—198^v een *Passie*.

c. f. 199^r—213^v de *verrisenis* en *opvaert* van Christus, benevens het *nederseinden des heilechs ghees*. 3)

We bespreken tans alleen het eerste gedeelte van deze evangeliënharmonie, omdat de tekst daarvan voor het onderzoek dat ons bezig houdt, van veel gewicht is. Later zullen

1) We gebruiken de foliëring van de kopiïst.

2) Bergsma, p. 222.

3) Uitvoerige excerpten van het slotgedeelte zijn afgedrukt door Van Druten, pp. 300—304.

we terloops terugkomen op het onder 3° genoemde stuk. ¹⁾

Dit Leven van Jezus begint niet met de woorden van Joh. 1 : 3: „In den beginne was twoort ende twort was met Gode ²⁾), zoals de andere handschriften, maar met Luc. 1, 26: „Die enghel gabriel was ghesent van gode” (Missus est angelus Gabriel). We laten in het midden, of de capita I en II van S wel ooit deel hebben uitgemaakt van deze Utrechtse redaktie. Wanneer we de wijze, waarop de compiler zijn Leven van Jezus uit brokken, aan geheel van elkaar afwijkende vertalingen ontleend, aaneenlast, in aanmerking nemen, is dat weinig waarschijnlijk.

B. Verhouding van Utr. tot L en W.

Met welke redaktie komt de tekst van het eerste stuk van deze evangeliënharmonie overeen? Een vergelijking met de beide door Bergsma uitgegeven teksten leert, dat Utr. — want zo willen wij dit stuk noemen — voor 't grootste gedeelte met S overeenkomt, maar dat de overeenstemmingen met L anderzijds zò talrijk zijn, dat we Utr. bij geen van beide redakties kunnen inlijven. Het vertegenwoordigt als het ware een overgangsvorm van L naar S. Het gebeurt verder niet zelden dat Utr. glossen of exposities van L opneemt. Voor wij nog enige opmerkingen maken over de trekking, waarin Utr. tot de andere redakties staat, drukken wij enkele fragmenten af om een indruk te geven van de wijze, waarop dit Leven van Jezus geredigeerd is. De met L overeenkomende zinsneden worden door ons gekursiveerd, de exposities gespateerd: ³⁾

Luc. 1, 26—28 (vgl. Bergsma, pp. 6—8).

„Die enghel gabriel was ghesent van gode in die stat van galilea gheheten nazaret tot eenre maecht die ghetrouwet was enen man die gheheten was ioseph vanden huse davids Ende die naem der maghet

¹⁾ Aanwijzingen der perikopen, langs de tekst in rode inkt aangebracht, en een voorin toegevoegde „tafel” bewijzen dat ook deze codex als lectionarium gebruikt werd.

²⁾ Bergsma, p. 4¹⁴⁻¹⁵.

³⁾ Van Druten plaatst op pp. 305—307 twee fragmenten uit Utr. naast de evangeliënharmonie van 1360 en de noordelijke vertaling der vier evangeliën. Geen wonder dat hij er niet in slaagde de tekst thuis te brengen!

was maria Ende die engel ghinc tot haer in ende sprac Ghegroet sijstu vol graciën die heer is mitti du biste ghebenedijt boven allen wiven . . .”

Luc. 10, 38—43 (vgl. Bergsma, pp. 78—80).

„Daer na quam ihesus in een casteel ende een wijf ontfencken in hoer huus Dese hadde een zuster hiet maria die was sittende ten voeten ihesu ende hoerde sijn woerden Mer martha was onledich inden menscheliken¹⁾ dienst die stont ende sprac heer en achtestu dat niet dat mijn zuster alleen my laet dienen segt hoer dat si my helpt Doe antworte ihesus ende sprac Martha martha du biste sorchvoudich ende bedroeft om *veel* dinghen Mer eens²⁾ is noot enicheit mit Gode Maria hevet dat beste deel vercoren dat niet ghenomen en sel worden van hoer.”

Luc. 15, 11—32 (vgl. Bergsma, pp. 132—135):

„Het was een man die hadde twie sonen ende die ioncste van hem sprac tot sinen vader. vader ghif mi mijn deel goets dat mi toe hoert. Ende die vader dede also ende deelde hem haer goet. ende onlange daerna so nam die ioncste zoon ende samende al dat hi hadde. ende tooch wech in een verre lant ende al daer verdede hi sijn goet in onkuusheit. Ende doe hi al sijn goet verdaen hadde doe wort een groot honger in dien lande. ende hi begonste gebrec te hebben en[de] arm te sijn. Ende hi ghinc ende helt hem an een borger van dien lande ende die senden in sijn dorp dat [*sic*] hoeden soude sijn verken. ende hi begeerde te vollen sinen buke vanden drave dattie verken aten. ende hi en mochter niet hebben. Doe keerde hi in hem selven ende sprac. hoe menich gehuert knecht is in mijne vaders huse overvloyende van brode ende ic verderve hier van honger. Ic wil opstaen ende gaen tot minen vader ende wil tot hem spreken. Ic heb gezondicht inden hemel ende voer di ende ic en bin niet waerdich dat ic hiet dijn kint. mer make mi als een van dinen huerlinge. Ende hi stont op ende quam tot sinen vader. doe hi noch verre was doe sachen sijn vader ende wort beroert mit ontfermherticheit. ende liep hem tegen ende viel hem om den hals ende kusten. Doe sprac die zoon totten vader. Vader ic heb gezondicht inden hemel ende voer di ende ic en bin niet waerdich dat ic hiet dijn zoon. Doe sprac die vader tot sinen knechten. brenge haer dat eerste nuwe cleet ende doetet hem aen. ende ghevet hem een vingerlinc an sijn hant ende gescoite an sinen voeten. ende brengt haer een vette kalf ende dodet

¹⁾ Typiese verlezing van de noordelijke kopiïst, die het Z. woord *messeliken* niet kende.

²⁾ l. een.

ende laet ons eten ende vrolic sijn. Want mijn zoon was doot ende is levende geworden. hi was verloren ende is gevonden ende si begonsten alle te eten. Doe was sijn outste zoon inden acker ende doe hi quam ende hi den huse naecte doe hoorde hi snaerspul ende soet ghelut. ende soete sanc van menschen. Ende hi riep een van sinen knechten ende vraechde wat dat waer Ende die gheen antwoerde hem dijn broeder is gecomen ende dijn vader hevet gedoot een vet calf. ende is blide dat hi en gesont hevet ontfaen. Doe dit die gheen hoerde doe wast hem onwaert ende en woude niet in dat huse comen. Doe ghinc echter die vader wt ende begonde hem te bidden Doe antwoerde die gheen ende sprac tot sinen vader. siet aldus voel iaren heb ic di gedient ende dijn gebot en overtrat ic niet. ende du en gaves mi noch nye een hoetskijn dat ic ghegeten had mit minen vrienden. Mer als dijn zoon comt die al sijn goet verteert hevet mit quaden wiven. so hebstu hem gedoot een vet calf. Ende die vader antwoerde hem zoon du biste alle wege mit mi ende al dat mijn dat is dijn. Mer nu mosten wi eten ende vrolic sijn. Want dijn broeder was doot ende hi is levende geworden hi was verloren ende is gevonden.

Luc. 7, 11—17 (vgl. Bergsma, pp. 62—63):

„In dier tijt *quam* ihesus ter stat die hiet naym ende sijn iongheren mit hem ende een grote scare mit hem *van volke* Ende doe hi *quam bider* poorten doe droechmen daer wt een dode *die hadde gheweest* een enich zoen eenre weduwen ende daer mede *quam* oec een groot *volc* wt der stat Ende doe ihesus die moeder sach wenende *ontfermedes* hem ende sprac en ween *niet meer* Doe *ghinc* hi *totter bare* ende roedse [*sic!*] *mit sijnre hant* ende doe stonden stille diese droeghen Doe sprac ihesus ionghelinc ic segghe di stant op Doe rechte hi hem op die doot hadde gheweest ende stont ende begonde te spreken ende hi gaf en *weder levende* synre moeder ende *Doe dat saghen die daer waren* doe worden si vervoert ende loveden gode ende spraken Een groot propheet is onder ons op ghestaen want god heeft ghevisitiert sijn volc Dese nyemaer *liep al doer dat lant* van iudea.”

Joh. 6, 22—28 (vgl. Bergsma, pp. 103—105).

*Des anderen daghes dair nae dat hij dat volc hadde gheset*¹⁾ *in die woestijn dat selve volc dat doe noch in die woestijn was alst dat vernam dat des daghes te voren nimmermeer scepe hadden gheweest dan alleen dat scyp daer die ionghere mede wech waren ghevaren* Doe verwonderde hem allen waer sy ihesum verloren hadden want sy wel wisten dat hy

1) Sic; l. ghesaet.

mit sinen iongheren niet en was ghescept Doe saten in anderen scepen die des daghes waren comen van tyberyen al daer ter stat dair sy gheten hadden vanden broede ende voeren over ende sochten ihesum te capharnaum Ende doe sy quamen dair hy was doe spraken sy te hem. meester wanneer quames du hier Ende ihesus antwoerde tot hem. Voer waer seg ic tot u dat ghi my soect dat en is niet om die wercken die ghi gesien hebt Mer om dat dat ghy ghegeten hebt van mynen broede al so dat ghi gesat wort. Mer ic segghe u staet na die spyse die onverganclic is ende die ewelike duren sel die u des menschen soen gheven sel. want daertoe heften die vader ghesant. Doe spraken sy tot hem mit willekerhande dinghen sullen wy werken die wercken goeds ende ihesus sprac dat is goods werc dat ghi gelovet an dien die hi gesant hevet.

Marc. 4, 26—29 (vgl. Bergsma, p. 93):

„Doe ihesus dese ghelikenesse gheseit hadde. doe seyde ¹⁾ noch een ander ende sprac also ist hemelrijc also een mensch saet werpt in synen acker ende daer na sliepe ende op stonde nachts ende daghes ende daer bynnen dat saet wisse dat hijs niet en wist want dat coeren lant daer dat saet op ghesaeyt is brenct dat saet wt eerst dat cruut die vrese goods Daer na die warighe berouwenisse haer ¹⁾ te lesten die volle caritate vrucht inden acker Ende also dat coorn rype is so slaetmen die sekele aen want die oest is ghecomen.” ²⁾

Bovendien heeft Utr. o. a. de volgende exposities in de tekst overgenomen:

Bergsma p. 45¹³⁻¹⁷

„Dese woerden sijn also te verstaen dat die ghenoechte vanden zonden die toecomen overmids den leden des lichaems van buten ende die quade begheerte sijn of te sniden dats vromelic te weder staen niet dat een sinen lichaem si schuldich te crancken Want dat waer tegens reden ende teghens dat verstaen van der scrifturen.”

Bergsma p. 67¹⁵⁻¹⁶:

„Legio dat woert luut also veel als een ghetal dat heeft ses durent ses hondert ende ses ende tsestich want onser is vele.”

¹⁾ Sic.

²⁾ Het lijkt wel alsof een kopiïst — of de redactor van *LS zelf? — de exposities, die hij in zijn model in margine aantrof, op enigszins onhandige wijze tussen de tekst heeft geplaatst.

De medegedeelde proeven werpen een helder licht op de verhouding van Utr. tot de beide andere redakties. Het zuiveringsproces heeft zich, naar 't schijnt, niet ineens, maar geleidelijk voltrokken, en Utr. vertegenwoordigt nu de overgangsfase *LS. Bij nader toezien blijkt dat de redaktor van *LS alleen dan lezingen of glossen van L handhaaft, wanneer de Vulgaattekst wegens z'n te grote soberheid wel enige uitbreiding behoeft (vgl. Luc. 7, 11—17), moeilijk te vertalen konstrukties bevat (vgl. Joh. 6, 22—24) of noodzakelijk een „glosse” vereist. Voor het overige verwijdert hij uit de L-tekst alle vertalingen, die hem wat al te vrij, te onbijbels voorkwamen. De S-redaktor heeft later zijn arbeid voortgezet door ook uit *LS de laatste resten van L-lezingen en uitbreidingen zoveel mogelijk weg te werken, zij het dan met behoud der oorspronkelijke bewoordingen.

Niets verhindert ons tans in Utr. het vervolg van W te zien. De proloog van W past uitstekend bij de inhoud van S, terwijl de W-tekst zelf vrijwel geheel overeenkomt met die van Utr., voorzover dat altans valt na te gaan. Men vergelijkte slechts het op p. 170 afgedrukte begin van Utr. met het derde W-fragment. W en S vullen de wederzijdse lacunes dus prachtig aan.

De perkamenten stroken van W zijn nu vooral om hun ouderdom van groot belang: ze zijn het bewijs dat de *LS-redactie reeds in het begin van de veertiende eeuw moet hebben bestaan. Het zou namelijk ook mogelijk zijn dat een 15e-eeuws bewerker een S- en een L-tekst vermengend een enigszins hybridiese redactie samenstelde. Toch lijkt de hierboven geschetste gang van zaken — dus een geleidelijke aanpassing aan de Vulgata — eenvoudiger en dus meer in overeenstemming met de werkelijkheid. De volgende paragraaf zal ons trouwens nog een bewijs brengen dat *LS in ieder geval reeds voor 1360 in Zuid-Nederland bekend was.

We vestigen er met enige nadruk de aandacht op dat de *LS-redactie jonger moet zijn dan L en niet de plaats in de overlevering inneemt die Frings, in navolging van Jülicher, eraan wil toekennen. Hij beschouwt *LS als de door Maerlant in 1271 gebruikte redactie, die ontstaan zou zijn uit N, de oertekst van de Nederlandse vertaling. „Prolog, Uebersetzung, Expositionen und Textglossen stammen von N, sonstige Zusätze sind von N über *LS bis L gewachsen.”¹⁾ Daarnaast: „Der Reinigungsprozess ist auf der

¹⁾ Frings, Literaturblatt, 1926, S. 154.

S-Linie allmählich verlaufen." ¹⁾ Een ontwikkeling in twee richtingen dus: 1°. naar grotere vrijheid (L); 2°. naar meer gebondenheid aan de grondtekst (S). Het is evenwel aanbevelenswaardiger om met Plooy in L de oorspronkelijkste vorm van het Leven van Jezus te zien.

De *kompositie* van Utr. komt vrijwel overeen met die van L en S, op de volgende drie afwijkingen na:

1°. het begint met Luc. 1, 26 in plaats van met Joh. 1, 1 zoals de andere Levens van Jezus, ook de evangeliënharmonie van 1360. De vorm van de hoofdletter D in Die enghel etc. schijnt er op te wijzen dat de hoofdstukken I en II ²⁾ ook nimmer in het handschrift aanwezig zijn geweest. ³⁾ De redaktor heeft wellicht eigenmachtig het begin weggelaten, gelijk hij ook in de tweede helft van het Leven van Jezus, zoals we zullen zien, bij de keuze van de teksten, zeer zelfstandig te werk gaat;

2°. de hoofdstukken XIII en XIV zijn geplaatst tussen XV en XVI, zodat de volgorde is XII, XV, XIII, XIV, XVI;

3°. de capita VI, VII en VIII ontbreken. De aankondiging van de geboorte van Johannes (I en II) en het verhaal van de geboorte zelf, VI en VII, heeft de redaktor verwijderd als niet behorende bij het Leven van Jezus. De genealogie van VIII voelde hij blijkbaar eveneens als een overbodigheid. Het verdient even vermelding dat sommige theologen de opvatting zijn toegedaan, dat de Syriese Tatianustekst geen genealogie bevatte. Het ontbreken van cap. VIII zou dus een steun kunnen zijn voor de mening, dat niet L, maar wel een redactie *LS de oertekst bevat. Wij verlaten ons evenwel op het gezag van Prof. Plooy, die betoogt dat het Oud-syriese Diatessaron wel degelijk een geslachtsregister bevat heeft en schrijven daarom het hiaat toe aan het streven van de Noordelijke redaktor om alles wat slechts zijdelings verband hield met het hoofdthema, te elimineren. ⁴⁾

Volledigheidshalve zij hier vermeld, dat hs. Utr. 1009 ook een Latijnse *Vita Christi* bevat, die volgens een inliggende aantekening van een onbekende geheel parallel schijnt te lopen aan de Dietse tekst.

¹⁾ S. 152.

²⁾ Het quatern met de evangelietafel, die eraan voorafgaat, schijnt later door een ander toegevoegd te zijn. Het papiermerk en de hand tonen verschil.

³⁾ We vermelden steeds de nummering der hoofdstukken van S.

⁴⁾ Plooy, *The Liège Diatessaron*, p. 17.

C. Verhouding van Utr. tot *HA.

De taal van Utr. draagt een onmiskenbaar Hollands karakter. Van Gelders-Overijsselse bijmengselen is hier niets te bespeuren. In Ts 43, 228 is reeds gekonstateerd dat verschillende Noordnederlandse woorden de plaats hebben ingenomen van de Zuidnederlandse en dat de kopiïst de noordelijke vertaling gekend moet hebben. Het is echter te betwijfelen of de boven besproken handschriften H en A hun Noordnederlandse woorden aan deze zuiver noordelijke tekst hebben ontleend. We weten tans dat Utr. een geheel andere redactie vertegenwoordigt dan *HA, m. a. w. *HA kan onmogelijk een direkt of indirekt afschrift van Utr. zijn. Hiermee komt dus vast te staan dat *HA en Utr. *onafhankelijk* van elkaar hebben geput uit NN., wanneer 't nodig was een „vreemd” woord te vervangen door een dat in 't eigen dialect daarvoor gebruikt werd. Hoe zou men anders het feit moeten verklaren dat Utr. vaak NN-woorden bevat, waar Utr. de *LS-woorden vertoont? 't Omgekeerde komt ook wel voor. Ten bewijze delen we enige woorden uit Utr. mee, die de kopiïst heeft gehaald uit NN. Bij gebreke van een zuidelijke *LS-tekst plaatsen we het korresponderende woord uit S daarachter. Men zal zien, dat er slechts een enkele maal toevallige overeenstemming met H is: *des alren oversten* (*des al machtichs* 8¹²), *ommescemen* ¹⁾ (*bescaden* 8¹³), *verstroeyt* (*gebredet* 10¹¹), *of gheset die machtighe* (*onset die geweldige* 10¹²), *van beghinne* (*inder werelt* 10¹⁶), *gherechtich* (*gerecht* 14²⁵), *onthielt* ²⁾ (*behilt* 18²), *scatten* (*tresore* 20²⁹), *knechtlijn* ³⁾ (*knapelkin* 18¹¹), *heilghever* ⁴⁾ (*behoutnesse* 18²²), *thent* (*tote* 22⁵), *bekennende* (*beliende* 26²¹), *bile* (*aex* 26²⁷), *opgheloken* (*ontploken* 30⁴), *becoringhen* (*coringen* 30³⁰), *op ende neder clymmende* (*up ende ave varen* 32³⁰), *reyn* (*zuver* 40¹⁹), *versmaden* (*haten* 48²⁷), *toedoen* (*toe geleggen* 50³), *dat gheheilichde* (*helichdom* 50²⁷), *varken* (*swijn* 50²⁸), *melaetsche* (*lazerse* 54¹⁷), *op boert* (*neimt* 58¹⁴), *den argheste* (*den crancsten* 60¹¹), *oesten* (*orient* 62⁴), *westen* (*occident* 62⁴), *crijschinghe* (*krischelinghe* 62⁶), *vianden* (*duvele* 66¹⁸), *meesters* (*ersaters* 70¹⁴), *vnase* (*vadsen* 74¹⁵), *ghehantslaghet* (*geroupen* 80³¹), *dat gheyaghede riet* (*dat gecroete riet* 86³⁰), *settinge* (*gebode die gi set* 108²⁰), *sculdenaers* (*sculdaren* 148¹⁸), *reesscap* (*berescap* 148²⁰), *vanden scatte der boesheit* (*van den goede der quaetheit* 148²⁵), *huuswaert* (*vader des gesindes* 150⁹), *verpachte* (*leende* 168²³), *cleynst* (*smelt* 204³¹).

¹⁾ Hs. Lett. 245. ²⁾ Wvla.: *onthelt*. ³⁾ Wvla.: *cnechtliin*.

⁴⁾ Een woord van Geert Grote.

Amst. (fragment).

In Ts. 40, 302 is door Prof. de Vooy's reeds medegedeeld, dat het Amsterdamse „handschrift van 1348", behalve de later te behandelen Epistelen en Evangelien en enkele stichtelijke traktaten, ook nog bevat *Dat sermoen op den berch* (f. 273^r—281^v) en *De concordanse der .iiij. ewangelisten passie* (f. 287^v—296^v), in een redactie die met S grote overeenstemming vertoont. Kollatie met S leverde enige varianten op (zie Ts. 43, 224, noot 5), die L-lezingen zijn. Om deze reden delen wij deze tekst bij de *LS-redactie in, waarvan hij wel het sluitstuk: de Passie, vertegenwoordigt.

Konklusie.

De overgang L>S heeft zich niet ineens voltrokken. Uit de lezingen van verschillende min of meer grote brokstukken mogen we opmaken, dat er een *LS-schakel bestaat. De hierin overgeleverde tekst staat weliswaar dichter bij *S dan bij *L, maar toont op menige plaats een onmiskenbare verwantschap met L. W—Utr.—Amst., de teksten in drie handschriften in verschillende tijden en streken afgeschreven, bewaren gezamenlijk de herinnering aan de hier onderstelde overgangstoestand.

3. DE EVANGELIËNHARMONIE IN DE BIJBEL VAN 1360.

A. De belangrijkste handschriften.

Een aantal handschriften van de zgn. bijbel van 1360 bevatten een „concordantie" van de vier evangeliën, meestal onmiddellijk volgend op de boeken van het Oude Testament, een enkele maal nog voorafgegaan door de Destructie van Iherusalem. Het zijn de nummers 5, 7, 12, 14, 16 en 19 uit de beschrijving der handschriften in het boek van Dr. Ebbinge Wubben.¹⁾ Een harmonie met eenzelfde inhoud kan men bovendien nog aantreffen in vier handschriften die door schr. uiteraard niet besproken werden, omdat ze geen oudtestamentiese boeken bevatten: Hs. Brussel 109 (1200I—02), een papieren handschrift, in twee kolommen geschreven, voorzien van 14 pentekeningen en voltooid de 11e

¹⁾ C. H. Ebbinge Wubben, *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament* ('s Gravenhage, 1903), Eerste hoofdstuk, § 1.

Augustus 1461. Fol. 1—71^r van deze codex bevat de tekst der harmonie. Het andere handschrift is het door Verdam voor zijn Mnl. Wdb. gebruikte „Bijbelhs.”, berustende in de collectie van H. Beckering Vinckers te Zaltbommel en door W. de Vreese beschreven als een geglosseerd lectionarium. ¹⁾ De bladen 15^r—117^r hebben een inhoud, die gelijk is aan die van de zeven hiervoor genoemde. Een tweetal codices, ²⁾ in Brabants getint dialect geschreven, bevatten zelfs uitsluitend deze evangeliënharmonie. De ene bevat op de laatste bladzijde (f. 203^v) de volgende aantekening: „Dit boec hoert toe den susteren van St. katherinen dale te hasselt ende dit waert ghescreven int Iaer der gheboerten ons liefs heren ihesum xristum doe men screef duysent vier hondert ende .LXII.” De andere heeft op f. 254^r als besluit: „Dit boec wert vol screven int iaer ons heren .xiiiij. ende .LXXXviiiij. opten .xxv³⁾. dach van mey bi mi gode bekennt”. ³⁾

Behalve bij de proloog, waarvoor we gebruik zullen maken van het Hasseltse handschrift, gaan we bij de bespreking uit van hs. Gent 430 (632) ⁴⁾.

B. De bewerker.

Welke tekst hebben we hier voor ons? Is het werk van de vertaler van 1360, staat het in betrekking tot het Leven van Jezus of is het de zelfstandige arbeid van een onbekend vertaler? Langs de weg van een inwendig onderzoek zullen wij de oplossing pogen te geven. Hiertoe drukken wij eerst de proloog af:

„Prologus op die ewangielien ⁵⁾

Nu sijn wi comen totten nuwen testamente ende volghen hier nae de evangeliën Mer om dat wi die geesten vanden historien houden willen Soe selen wi hier scriven de evangeliën diemen heit concor-

¹⁾ W. de Vreese, *Bouwstoffen van het Middelnederlandsch Woordenboek*, p. 82.

²⁾ De huidige bezitters dezer manuscripten zijn ons onbekend. Dat we in staat waren ze aan de lijst toe te voegen, danken we aan de vriendelijke tussenkomst van Prof. Verdeyen te Luik.

³⁾ Eigenlijk hoort bij deze reeks ook het L. v. J., voorkomende op f. 8—207 van hs. 's Gravenhage 133 B 19.

⁴⁾ Op het moment, dat we met ons onderzoek tot hier gevorderd waren, stond ons geen ander handschrift ter beschikking. Het wemelt van afschrijffouten en is blijkbaar in te haastig tempo gekopieerd. De pentekeningen zijn eveneens „vluchtig uitgevoerd”, sommige bleven zelfs onvoltooid. Vgl. A. W. Byvanck, *Utrechtsche miniaturen. Het Gildeboek VI* (1923), p. 185. ⁵⁾ Sic.

dancie: Dats wten .IIII. ewangelisten ene evangelie ghemaect by acorde Ende soe waer dat elc ewangeliste yet seit sonderlincs ochte daer si alle al eens spreken dat selen wi tekenen metter ierster letteren van haren name met swerten of met roden incke Daer omme salmen weten datter ewangelisten .IIIIJ. sijn dats te weten matheus die teekent men naden mensche om dat hi sijn evangelie beghint van xristus gheslechte nae den mensche. Marchus is dander dien teekent men nae enen leeu Om dat hi sijn evangelie beghint vanden gheroepe inder wildernissen Die derde is lucas. dien teekent men nae een calf Om dat hi sijn evangelie beghint vander sacraficien die men inden tempel gode dede: Die vierde is sinte Ian dien teekent men nae enen aer om dat hi hoechelikere inder gotliker verstannissen gheclommen was dan dandere. Soe dat hi inden beghinne dwoert sach dat was den sone inden vader Want boven alle voghele soe vermache aer in de sonne sien sonder pinc oghen. Ende alsoe saen als hi sine ionghe ghekipt ¹⁾ heeft so hout hise metten oghen inden schijn vander sonnen Ende die pinc oghen die laet hi doot vallen ende die niet en pinc oghen die voedt hi op Ende aldus sach sinte ian sonder pinc oeghen in de sonne Dat was hi scouwede sonder eertschen commer int godlijc wesen. soe dat hi sijn ewangeli vander godheit begonde. doe hi seide Inden beghinne was dwoert Want hadde hi yet hogher ghesproken al die werelt en haddent niet mogen verstaen Want noit en was soe groet clerck die dat woert inden beghinne volmaectelijc ontbinden conste Ende hier bi vloech sinte ian boven dandere In desen evangeliën selen wi setten telker stat datter historien often woerden toe behoeren sal alsoe wi vore ghedaen hebben."

Het werkplan dat de vertaler in dit voorwoord ontvouwt, is in overeenstemming met de harmonietekst. Inderdaad vinden we hier een Leven van Jezus, telkens met getrouwe vermelding van het evangelie of van korresponderende evangeliëgedeelten, die bij de samenstelling gebruikt werden. ²⁾ En zoals hij aan het slot van de proloog reeds beloofd heeft, zijn door hem op menige plaats aantekeningen ingevoegd ter toelichting van „historien off woerden”, die van „die text” nadrukkelijk gescheiden zijn door voorafgaande aankondigingen als *Scolastica historia, een verclaringhe* of *gloza*. Het zijn historische uitweidingen en verklaringen van woorden die de lezer moeilijkheden konden opleveren. De

¹⁾ De vindplaatsen, die Verdam van *hippen* 'uitbroeden' noemt zijn uitsluitend afkomstig uit noordelijke bronnen!

²⁾ Ook in dit Leven van Jezus vindt men de evangeliëlessen aangegeven met rode inkt.

beroemde *Historia Scolastica* verstrekte voor die uitleg de gegevens.

We zouden nu, evenals Ebbinge Wubben dat deed voor de boeken van het Oude Testament, eenvoudig afgaande op de inhoud van de proloog, de evangeliënharmonie aan de vertaler van 1360 kunnen toeschrijven. Zijn oorspronkelijke opzet was namelijk alleen het geschiedkundig gedeelte van de bijbel ¹⁾ te bewerken en daarbij de „donkere” gedeelten toe te lichten met behulp van het standaardwerk van Petrus Trecensis. Dit werk behandelt nu na de oudtestamentiese boeken de „*Historia Evangelica*” als geheel genomen. De bewoording van onze proloog en de inhoud van de „concordantie” zijn met dit alles in overeenstemming. De schrijver zegt: we zijn nu gekomen tot het N. T. In verband met ons plan om een geregeld geschiedverhaal te geven, zullen we de inhoud van de vier evangeliën samenvatten en die zo nodig voorzien van historische en lexicografiese uitleg.

Er is dus a priori niets tegen aan dezelfde vertaler te denken. De gelijke tekstbehandeling zou een diepergaand onderzoek reeds overbodig kunnen maken. Toch is er tweeërlei reden om de tekst nader te beschouwen. Door het onderzoek van Verdam in Ts. 16, p. 1—20 en door de bijbelplaatsen, die in zijn *Mnl. Wdb.* worden vermeld, zou de indruk gewekt kunnen worden dat de vertaler van 1360 uitsluitend een deel van het O. T. heeft verdienst. Het is dus zaak door een grondige bewijsvoering deze indruk, hetzij te bevestigen, hetzij te logenstraffen. In de tweede plaats is het nodig vast te stellen of deze evangeliënharmonie inderdaad door de vertaler zelf is „geconcordeerd”, zoals de proloog zou doen vermoeden. Gegeven het feit dat er in de Nederlanden vóór 1360 een vrij veel gelezen *Leven van Jezus* in gebruik was, ligt het voor de hand verband tussen beide teksten te zoeken.

De twee vragen, die we ons dus voorleggen, zijn: 1°. is de bewerking van deze concordantie toe te schrijven aan de vertaler van 1360; 2°. is het een zelfstandige arbeid?

De beantwoording van de eerste vraag levert enige moeilijkheid op doordat de meeste handschriften, waarin deze evangeliënharmonie voorkomt, in het Noorden afgeschreven zijn ³⁾ — ze behoren alle tot groep B naar de indeling van Ebbinge Wubben —

¹⁾ „die geesten vanden historien”.

²⁾ De vermoedens die Van Druten, p. 162, 163 en 166 oppert, gaan we stilzwijgend voorbij.

³⁾ Alleen no. 19 is in Vlaams dialect geschreven.

ook het Gentse handschrift dat wij gebruikten. Dit vertoont in 't algemeen de kenmerken van het Noordnederlands, met een Gelders-Overijsselse inslag. Enkele voorbeelden:

Spelling: *voirwaer*, *dair* enz., *wijnt*, *kijnt* enz.

Rekking: *ongheteemt*, *speelmaent*, *weerde* 'worde', *weerscappen*, *weencten*, *heefft* op 'heft op', *weesten*.

Vocalisme. Umlaut van *ä* of *ā* in *gheslechte*, *hedde*, *dreget*, *weyden*, *seye*. Verandering van *ě* of *ē* onder invloed van liquidae: *harte*, *dwarbalt*, *sulver*, *beruspen*, *sunt*, *hierden* 'herders', *dierne*. Verder *e* > *i* in *wit*, *bin* enz. Verder *ē* i. p. v. *î*: *ghetet* 'giet', *veel* 'viel', *ten* 'tien', *ghevreende*; vgl. ook *de* 'die'. De *u* i. p. v. *o* in *sunden*, *ā* i. p. v. *ō* in *belaken*, *ghebaren*, *ontslaten*, *ghespraken*, *baden* 'boden = = angeli'. Veelvuldig *o* i. p. v. *oe* in *vermoden*, *voten*, *stole*, *gode*, *moder*, *ropen*, *booc*, *to*. De tweeklank *ei* in: *vleisch*, *gheheiten*, *teyken*, *meister*. Vgl. ook *ei* voor *n* in: *gheseynt*.

Consonantisme: *knoften* 'knoopten', *vercoften*, *gheruffte*, *grajt*, *craft*; *solden*.

Veelal syncope: *voer* (i. p. v. *vore*), *gheest* (i. p. v. *gheeste*) enz.

Woordvoorraad: *hovettyns*, *wegetins* 'tolgeld', *vniesene*, *twidracht*, *raetsvriende*, *malaetscap*, *almysse*, *malder* 'mud', *coren* 'braken', *weyte* 'tarwe', *dwalinge*, *hilike*, *onderhijlic*, *ewe* 'wet', *werlt*, *pinxteren*, *lifter* en *lufter* 'linker', de pronomina *oen* 'hen' en *hoer* 'haar'.

Ondanks de Noordnederlandse, enigs Gelders-Overijsselse kleur die door de kopiïst is zijn afschrift is aangebracht, is de ondergrond van de taal toch Zuidnederlands. Sommige taalvormen verzuimde hij te wijzigen als: *selke* (15^r) en *vier* (9^v), maar de zuidelijke afkomst van de tekst spreekt het duidelijkst uit de woordvoorraad. Het aantal Franse woorden, vooral in de stukken *Scolastica historia*, is zeer groot. We noemen er slechts enkele: *condicien* (4^r), *materien* (4^v), *gheperlement* (5^v), *sentencien* (5^v), *confirmeert* (5^v), *exponeerden* (6^v), *geconformeert* (7^v), *procurere* (8^v), *incarnacien* (9^r), *metreten* 'metretae' (12^v), *gheterminiert* (12^v), *preciose* (17^r), *humoren* (27^r) *princepalijc* (27^r), *disputeert* (30^v), *justicien* (38^r), *oracien* (42^v), *despite* (59^r), *subtillic* (64^r), *ghedegradeert* (64^r), *montaene* (2^v). Vergelijk verder: *scerianten* (6^r), *condute* (9^r), *poytiers* (9^v), *frendien* (10^r), *golyaes* (21^v), *amie* (28^r), *rastoer* (37^r), *maysiere* (61^r), *duwiere* (25^r), *aweit* (25^v). Dietse woorden als de volgende waren evenmin in het Noorden gebruikelik: *vader ende moeder* (5^r; in de bet. 'ouders!'), *ioncwive* (6^v), *drope* (6^v), *ghepayen* (7^r), *ackerende* (8^r), *breke* 'gebrek' (9^r), *spelt-*

hanen (9^v), boeckenen 'voortekenen' (10^r), ontlenen (16^r), laserschen (17^r), ontierlijc (25^r), welctijt (28^v), bosscalie (28^v), ommeringelen (42^v), perseme 'woeker' (48^v), dingestole (7^r), saen (20^v), oerconscap (passim), erfgenoet (35^r)¹⁾. Ook participia als *vonden*, *comen*, *bracht*, *bleven* en *worden* vindt men naast de *ghe*-vormen telkens terug.

Het is zelfs mogelijk op grond van het woordgebruik de vertaler van 1360 aan te wijzen als de man die deze evangeliënharmonie heeft bewerkt. Vooraf ga een reeks woorden die in zuidelijke teksten veel voorkomen en waarvan ook de vertaler van 1360 zich zeer dikwijls bedient: *alommendomme* (8^v, 37^r, 59^r), *amechtech werden* 'deficere' (29^r), *werp averecht* (37^r), *te dancke* 'gratis' (17^v), *doemen* (28^v), *domers* (21^r) en *doemsdage* (28^v) waar *doemen* de bet. 'oordelen' heeft, *eenredich* (38^r), *ghemul* (17^v), *in die coutere marcio* (8^v), *laec* 'meer' (13^v), *naerheit*²⁾ 'nauwe verwantschap', *oerconscap* (28^v), *overbrekicheit* (32^v), *pingieren* (3^v), *tfonnesse* 'oordeel' (28^v), *wijflicheit* 'vulva' (5^r), *wildernisse* 'woestijn' (9^r enz.), *wile* 'hora' (41^r).

Een praefix, dat de vertaler van 1360 bij voorkeur gebruikt, is *be-*, zowel bij transitieve als bij intransitieve werkwoorden. De betekenis en het gebruik ervan zijn niet nauwkeurig te omschrijven, al treft men het veelal aan in directe vragen die beginnen met het vraagwoord *wat*. Vgl. *wat besietstu een ghemul in dijns broeders oge* (17^r), *wat beslaepti* (54^v), *wat besuecti mi te dodene* (33^v), *wat bestadi hier alden dach ledich* (35^v), *wijf wat beweenstu* (52^v; quid ploras, Joh. 20, 13)³⁾. Voorts: *dat ioseph in der wit bedwongen wert* (3^r), *bedachte hoe daen dese grote was* (1^v; cogitabas, Luc. 1, 29), *bescreef* (12^r; scripsit, Joh. 1, 45), *coemt ende besiets* (12^r; videte, Joh. 1, 39), *waer mijn rike van deser werlt, soe soudent mijn dienres bestriden*⁴⁾ (56^v; decertarent, Joh. 18, 36), *een riet dat mitten wijnde bewayt wert* (21^v; harundinem vento moveri, Luc. 7, 24).

Heel gewoon is bij 1360 ook het woord *behoeff* in: *te sinen behoeff*,

¹⁾ De kopiïst kent verschillende Z. woorden niet en leest daarom iets anders dan er staat in: *koeckene* (10^r) i. p. v. *boeckene* 'voortekenen', *kerstdoemlic* (18^r) i. p. v. *keefsdoemlic*, *hove* (29^v) i. p. v. *heve* 'zuurdesem'. Ook: in *menscheliken dienste* (21^r) i. p. v. in *messeliken dienste*, een verlezing die Utr. merkwaardigerwijze ook heeft. De slordigheid van het afschrift blijkt ook uit verschrijvingen als *sondaren* (23^r) i. p. v. *snideren*, *hemelric* (16^v, 33^r) i. p. v. *heimelike*, zelfs *inder tijndage* (12^r) i. p. v. in *dertiendage*.

²⁾ Volgens Kil.: „Fland”.

³⁾ Vgl. Wvla.: *wat beslaestu mi* (quid me caedis, Joh. 18, 23).

⁴⁾ Juist het tegengestelde van ons *bestrijden!* Vgl. S: *mine dienaren stonden mi bi*, L: *so souden mine liede vor mi striden*.

toe sijns selfs behoef, te onser behoef, te uwer behoef als vertaling van 'sibi, nobis, vobis'.

Er zijn evenwel overtuigender bewijzen, dat de vertaler van 1360 zijn oudtestamentiese arbeid heeft voortgezet. Verschillende woorden, die in de evangeliënconcordantie voorkomen, vindt men namelijk als de vertaling van hetzelfde of een soortgelijk Latijns woord terug in de verschillende werken van de auteur. Hieronder rekenen we in de allereerste plaats „de oudtestamentische bijbelvertaling”, die Verdam met zorg voor zijn woordenboek heeft geëxcerpeerd, vooral uit de bekende Haagse bijbel en de Delftse bijbel van 1477. Het histories gedeelte van het N. T. vindt men zelden of nooit bij hem geciteerd. De Jesaja- en Jeremia-vertaling houden we om later te vermelden redenen eveneens voor een werk van de Oostvlaamse schrijver, niettegenstaande Dr. Ebbinge Wubben in een uitvoerige paragraaf betoogt dat het een werk is van andere hand. Verder nemen we aan dat de aanhalingen van Verdam uit Vad. Mus. 2, 438 vlgg. afkomstig zijn uit enkele psalmen in een gebedenboek, die behoren tot een volledig souter,²⁾ dat in het Diets is overgebracht door de vertaler van 1360. Dat het Passionael een van zijn oudste overzettingen is, kan als bekend verondersteld worden. Tevens schrijven wij de Z. vertaling van het Vaderboec toe aan de vertaler van 1360.

Een of meer van de hier opgesomde werken leverden Verdam vaak de enige vindplaats(en) van de volgende woorden, die we ook in onze evangeliënharmonie aantreffen:

asemente huse 'diversorium' (3^r), vgl. in *asimente* (in *diversorio*, 1 Kon. 18, 27), *asument* (*diversorio*, Richt 18, 3) en *asement-cameren* (*Hist. v. Alex.*). Het is een echt Vlaams woord. De vertaler geeft op de volgende bladzijde aldus rekenschap van zijn overzetting: ³⁾ „Ende inden ghemenen wech wast tusschen twe huse een pleyn overdeect datmen in latijn hiet *diversorium*. Ende in duysch hiet ict *azement huse*” (3^v);

die *dellinghe* vanden berge (45^r) in *Scol. hist.*; verder alleen *Jes. 32, 19* en *Job 6, 15*.

dissennier 'decurio' (61^r). Alleen 1 *Maccab. 3, 55*: „Dusen-

¹⁾ Ebbinge Wubben, *Over mnl. vertalingen van het Oude Testament*, p. 226—242.

²⁾ Hs. Brussel 606.

³⁾ Dit doet hij meermalen, vgl.: „Ende als men een rike dus deelt soe heeft (*sic*) elc deel thetrarchie Mer ic duyschet *kintscap*” (8^r), en „dat grote chaos . . . daer ic *affgront* voer sette in duysche” (34^v).

theren ende hondertheren ende vijftich-heren, ende dissenniers”
dwarzbalc (59^v) in Scol. hist. Enige vindplaats in Pass.

ghestichten ‘aedificare’ (8^v). Verdam kent alleen *hem gestichten* uit het Vaderboec.

herdachtich (werden) ‘recordari’ (15^v). Het enige voorbeeld in Mnl. Wdb. is uit Vad. Mus. 2, 445.

hogedragentheit ‘arrogantia’ (7^v, in Scol. hist.). Voorbeelden alleen in O. T., Pass. en Vaderb.

huerknape ‘mercenarius’ (32^r). Verder alleen Job. 7, 1 en 2. *den lichteliken* (l. *lochteliken*) *hemel* (111^r), vgl. *den lochteliken troen* (4^v). In Haagse Bijbel 3c vindt men eveneens *lochtelichen hemel* ‘dampkring’.

mogelijc (63^v) in de bet. ‘decorus’. Ook in Gen. 39, 6, 2 Sam. 14, 25 en Pass.

ondrachticheit (4^v) ‘onvruchtbaarheid’, door Verdam alleen opgetekend uit D. B., H. B. en Pass.

oversloef (4^r) ‘praeputium’. Verdam noemt een hele reeks vindplaatsen, uitsluitend in de bijbel van 1360 en het Pass.

schrenkelaar, volledig: „iacopine dat beduut scrinkelaers” (28^r, in Scol. hist.), vgl. „Jacob beduet scrinkelaer, omdat hij sijns broeders plante hielt” in Gen. 25, 36. Van het w. w. *schrenkelen* ‘supplantare = beentje lichten, bedriegen’ noemt Verdam talrijke voorbeelden, alléén uit de vert. v. 1360! Niet in het Mnl. Wdb. is vermeld *ontschrenkelen*, waarvan onze tekst op f. 28^r een part. *onscrinckelt* vertoont.

Moyses in den speldoerne (40^r) ‘Moyses super rubum’, de gewone vertaling bij 1360 van ‘rubus = braambos’.

besneden toecomelinc (45^v) ‘proselitus’, een individuële vertaling — wellicht naar ’t voorbeeld van een omschrijvende „glosa” —, die we ook in Pass. (vgl. Mnl. Wdb. 8, 426) ontmoeten. Ter vergelijking noemen we de weergave van ‘proselitus’ bij andere vertalers. L: *enen bekirden mensche*, wel de beste vertaling in het verband; Utr., S, H: *clusenaer*.

voerbarigen (des) *volcs* (9^r) ‘voornaamsten’. *Vorebarich* is een woord dat talloze malen in het O. T. voorkomt als vertaling van ‘inclytus, eminens, praeclarus, insignis, excellens, egregius, optimates etc.’.

Een opmerking nog over *doerdubben* (48^r) ‘perfordire’. Het Mnl. Wdb. kent dit woord niet, ¹⁾ wel een verbum *dubben*, dat Verdam

¹⁾ In het Handwdb. is het tans opgenomen.

in de bet. 'uitgraven' tweemaal in het Vaderboek aantrof. De vindplaats in de evangeliënharmonie levert nu tegelijk het bewijs, dat *doirduwende*, dat in de Delftse bijbel voorkomt als vertaling van 'suffodiens' (Exod. 22, 2) een verlezing moet zijn van *doirdubbende*. De vergissing is gemakkelijk te verklaren, doordat de schrijfwijze van de *w* menigmaal veel weg had van die van een dubbele *b*.¹⁾

Van verschillende woorden zal men vergeefs in het Mnl. Wdb. naar voorbeelden zoeken, omdat daarin, gelijk we zagen, de evangeliënharmonie van 1360 niet is verwerkt. Van enkele had Verdam het bestaan reeds gepostuleerd, n.l. *vertroestere* (52^v, 53^v), „het woord moet in het mnl. bekend geweest zijn” (Mnl. Wdb. 9, 180), *menigherhande speculen van verwen* (44^r), *wit spekel* (61^r), *specule* = *spekele* is een echt Vlaams woord voor 'spikkel' (Mnl. Wdb. 7, 1669) en **inraden* (53^r), een aardige vertaling van 'suggere', waarvan Verdam zegt: „tot heden in het mnl. niet gevonden” (Mnl. Wdb. 3, 910).

Alleen uit woordenboeken als Teuth., Plant. of Kil. waren aan Verdam bekend **scepsele* (2^r) en **wijngaertscote* (53^r).

Niet in het Mnl. Wdb, wel in het Handwdb. troffen we aan: **beroerlicheit* (16^v), **besweringhen* (21^r), **bloedachtich* (58^v), **borsdrager* (51^v) en **doerstile* (50^v).

Noch in het Mnl. Wdb. noch in het Handwdb. staan: **butenpoortkine*²⁾ (3^r) 'castellum', **gulsichlic* (36^r), **metreten* (12^v) 'metretae', **nachtdollic* (23^v) 'zizania', *int ghemeen offerhandevat* (56^v) 'in corbonam', **ontschrenkelen* (28^r) 'supplantare', **onlevelic* (19^r), **tresoervat* (37^v) 'gazophylacium', **verdonckeringhe* (60^r), **veerenradichde hem* (34^v) 'faciem suam formavit', **vonnisstool* (9^r) 'tribunal' en **wegetins* (7^r) 'vectigal'.

Nu de bewijzen geleverd zijn, dat deze evangeliënharmonie bewerkt is door de vertaler van 1360, zijn we gekomen tot de tweede vraag, die wij stelden: is het een zelfstandige arbeid of is de tekst gebaseerd op een ouder Leven van Jezus?

Om hierop een afdoend antwoord te kunnen geven drukken wij van 1360 — zo zullen wij de concordantie van 1360 in het vervolg aanduiden — dezelfde fragmenten af, die we op blz. 170—173 reeds van Utr. mededeelden. Beide kan men dan leggen naast L en S.

¹⁾ Vgl. Ebbinge Wubben, *Vert. O. T.*, p. 50.

²⁾ Het Mnl. Handwdb. kent wel *butenporte*.

Luc. 1, 26—28 (vgl. Bergsma, pp. 6—8):

„Ende in die seste maent soe waert die engel Gabriel ghesent van gode in een stat gheheten Nazareth toe ene maghet die onder trouwet was enen man wies name was Ioseph van Davidts huse. Ende der meghet name was maria. Ende die engel ghinc tot hoer in ende seyde Ghegruet sijstu vol graciën die heer is mit di du biste ghebenedijt onder den wiven.”

Luc. 10, 38—43 (vgl. Bergsma, pp. 78—80):

„Daer na quam ihesus in een casteel ende een wijff hiet martha ontfinckene in haer huus Dese had een suster ende hiet maria die oec sat te ihesus voeten ende hoerde sine woerden Mer martha was onledich in menscheliken¹⁾ dienste Ende si stont ende seyde Here du en rokes niet dat mi myn suster allene laet dienen Daer om segt haer dat si mi helpe Doe antwoerde haer ihesus ende seyde. Martha du bist sorchvoudich ende werst verstoert op vele dyngen mer een is nootsakelicke. Maria heefft dat beste deel vercoren ende dat en sal van haer niet genomen werden.”

Luc. 15, 11—32 (vgl. Bergsma, pp. 132—135):

„Doe seyde ihesus noch een gelikenis ende sprac Een man was die had twe sonen Ende die ioncxte seyde tot sinen vader. Ghif mi myn deel goeds dat mi toe behoert ende die vader dede alsoe ende deelde hem haer goet Ende onlange daer nae nam die ioncxte sone ende vergaderde al dat hi hadde ende ghinc in een verre lant ende daer verteerde hi al sijn goet in oncusschen leven Ende doe hi al sijn goet verteert hadde Doe waert een groet hongher binnen dien lande Ende hi begonste breke te hebben ende armoede Ende hi hielt hem aen enen porter [st. portier] van dien lande Ende die sendene in sijn dorp dat hi verken hoeden soude Ende begeerde sinen buuc te vullen mitten eekelen die die vercken aten ende nyemant en gaff se hem. Doe bekeerde hi in hem selven ende seyde in hem selven. hoe vele huerknepen sijn in myns vaders huus die broets ghenoech hebben. Ende ic verderve hier van hongher. Ic sal op staen ende gaen tot minen vader ende sal hem segghen. Vader ic hebbe ghesondicht inden hemel ende voer di, ende ic en bin niet weerdich dat ic dijn sone gheheten werde Mer make mi als een van dinen ghehuerden knechten. Ende hi stont op ende ghinc tot sinen vader waert. Doe hi noch verre was soe versachene sijn vader Ende waert gheporret mit ontfermicheiden Ende liep hem te ghemoete ende viel hem om den hals ende custene. Doe seyde die sone totten vader. Vader ic

¹⁾ Merkwaardigerwijze dezelfde afschrijversfout als in Utr.!

hebbe ghesondicht inden hemel ende voer di Ende ic en bin nyet weerdich dat ic soude werden gheheten dijn sone. Make mi als een van dinen ghehuerden knapen Doe seide die vader tot sinen knapen. brenct voert haestelic dat eerste nuwe cleet ende doet hem aen ende ghevet hem een vijngerlijn aen die hant ende scoon aen die vote Ende brenct voert een vet calf ende doedet ende laet ons wescappen ende blide sijn. want mijn sone was doot ende is levende worden. Hij was verloren ende hi is ghevonden. Ende hi begonste te wescappen Doe was sijn ouste sone inden acker ende doe hi quam ende te huus naecte soe hoerden hi dat soete ghebles ende die stive¹⁾ Ende hi riep enen vanden knechten ende vragede wat daer waer Ende hi antwoerde hem dijn broeder is gecomen ende dijn vader heeft hem ghedoet een vet calff Ende hi is blide dat hi oen ghesont ontfaen heeft Doe hi dit hoerden. soe had hem onweert ende en woude int huus nyet comen Doe ghinc sijn vader wt ende begonste hem te bidden Doe antwoerde hi sinen vader ende seyde Sich dus menich iaer heb ic di ghedient ende dijn ghebot en brac ic nye Ende du en gaves my nye een hueken dat ic hadde gheweerscapt mit minen vrienden Mer nu als dijn sone die al dijn goet verteert heeft mit quaden wiven weder comen is soe hebstu hem ghedoet een ghemest calf Ende die vader antwoerde hem Sone du bist altoes mit mi Ende al dat myn is dats dyn Mer nu mosten wi wescappen ende blide sijn. Want dyn broeder was doet ende is levende worden ende hi was verloren ende is ghevonden."

Luc. 7, 11—17 (vgl. Bergsma, pp. 62—63):

„Tot dier tijt quam ihesus te eenre stat diemen hiet naym ende sijn iongheren mit hem *Gloza* Naym is een myle van thabor. boven naym is die berch endor ende ten voeten vanden berge lopet tyson *Text* Ende ene grote scaer vanden volke ende²⁾ doe hi quam bider poorten vander stat soe droechmen daer enen doden wt die was eenre weduwen enighe soene Ende mit haer was een grote scaer volcs vander stat Ende doe ihesus die moeder sach wenen soe wert hi mit ontfermherticheden beroert ende hi seyde tot haer En wilt niet wenen Doe ghinc hi totter baren ende tastese ende doe stonden stille diese droghen Doe seide ihesus iongherlinc. Ic seg di stant op doe richte hi hem op die doet had geweest ende begonste te spreken Ende hi gaff oen sijnre moeder Ende doe dat saghen die daer bi waren soe worden si vervaert. Ende loveden gode ende seyden Een

¹⁾ Vgl. de verklaring uit de *Hist. Scol.* in *Haagsche Bijbel* 1, 149b, aangehaald in *Mnl. Wdb.* 7, 592.

²⁾ De punctuatie in dit hs. laat veel te wensen over.

groet prophete is op gestaen onder ons want god heeft gevisentiert sijn volc Dese nyemare liep al tlant doer van Iuda."

Joh. 6, 22—28 (vgl. Bergsma, pp. 103—105):

„Des anderen daghes na dien dat hi dat volc hadde ghesaet in der wildernissen Dat selve volc dat noch inder wildernissen was doe si vernamen dat des dages daer te voeren nemmermeer schepe hadden gheweest sonder allene dat schip daer sijn iongeren mede wech waren ghevaren. Soe wonderde hem allen waer si ihesum verloren hadden Want si wisten wel dat hi mit sinen iongeren niet en was ghescept Doe ghingen si in anderen schepen die des dages comen waren van tyberiadē daer ter stat daer si gheten hadden vanden broeden Ende si voeren over ende sochten ihesum te capharnaum. Ende [doe] si quamen daer hi was. soe seiden si tot hem. Meister wanneer quaemstu hier Ende ihesus antwoerde hem

Des sonnendages voor halfvasten evangelie

Voerwaer voerwaer seg ic u dat ghi mi suect en is om die werke nyet. die ghi ghesien hebt. Mer om dat ghi geten hebt van minen broede Alsoe dat ghi gesadet wort Mer ic segghe u staet na die spise die onverganclīc is ende die ewelic dueren sel die u des menschen soen gheven sel want die vader heefden daer toe gheseint Doe seiden si tot hem Waer mede sullen wi werken godes werke Ende ihesus antwoerde ende seide Dat is godes werke dat ghi geloeft aen dien die hi gheseint heeft."

Marc. 4, 26—29 (vgl. Bergsma, p. 93):

„Doe ihesus dese ghelikenisse ghesproken hadde, soe seyde hi noch een ander ende sprac. Alsoe is themelric ofte een man saet sayde in sinen acker ende daer nae sliep Ende dan opstonde des nachtes ende des dages ende daer binnen dat saet wiesse dat hijs niet en wiste Want dat coern lant daer dat saet op gesayet is brinct eerst wt dat cruut dats die vrese godes ende daer na die are Dats ghewarich berouwenisse. ende ten lesten die volle vrucht inden acker van mynnen. Ende als dat coern rijp is. soe slaetmenre die sekelen aen Want die oest is comen."

Na nauwgezette vergelijking met L, S en Utr. zal ieder met ons tot de konklusie komen, dat 1360 een *vrije bewerking* van de aan Utr. ten grondslag liggende redactie *LS is. Vooral de laatste twee fragmenten zijn geschikt om alle twijfel dienaangaande weg te nemen.

Ook de uitvoeriger exposities van Utr. vindt men, zij het in enigszins gewijzigde vorm terug.

Bergsma p. 45¹³⁻¹⁷:

„een verclaringhe

Desen woerden vanden leden af te snydene en syn anders niet te verstande dan datmen alle die lede die quade willen toe brenghet bedwingen sal mit eenbaerlicke stride van haren begeerten Ende datmen alle ocusoen vlien sal daer quade begeerten off risen moghen.”

Bergsma p. 67¹⁵⁻¹⁶:

M

„Legio is een ghetal van .vi. 6C. LXVI.”

Menigmaal vertoont 1360 dezelfde „continuacio”, die we in Utr. aantreffen en door de *LS-redaktor uit L werden overgenomen. De verschillende berichten uit de evangeliën toch vormen, los samengevoegd, een weinig samenhangend geheel. Vandaar dat L — of liever Tatianus — er steeds op uit is de „naad” van de overlevering onzichtbaar te maken door ’t inlassen van ’n klein zinnetje, dat het verband legt tussen twee Schriftgedeelten. Van zulke aaneenlassende zinnetjes was ook de *LS-redaktie nog rijkelijk voorzien. We noemen slechts één voorbeeld uit 1360, dat ook in Utr. te vinden is.

Bergsma p. 93²⁸⁻³⁰:

„Ende doe hi dese ghelikenisse gheseit hadde. soe keerde hi weder ende ghinc in huus Daer quamen sijn iongeren aen hem [ende spraken tot hem ontbint ons die ghelikenisse vanden sade].”¹⁾

De bewerker verandert nu eens meer, dan weer minder in de *LS-tekst, die hij raadpleegde. De mededeling in de proloog dat hij zich voorneemt de „concordancien” te „bescriven”, moet dus niet al te letterlijk opgevat worden, evenmin als wat de vertaler van de oertekst L zegt wanneer hij ons wil doen geloven dat de „schone historie”, die hij „uten texte van den vire ewangelisten” zou maken, zijn eigen werk was.²⁾

Ingrijpende veranderingen zijn aangebracht in de volgorde. Van de voor het Diatessaron karakteristieke rangschikking is vrijwel niets overgebleven.³⁾ De auteur volgde trouwens de behandeling van Petrus Comestor.

¹⁾ Het tussen [] gedeelte ontbr. in het Gentse hs., maar werd door ons aangevuld uit Utr.

²⁾ Uitgezonderd het begin: Joh. 1, 1.

³⁾ Plooy is echter de opvatting toegedaan dat ook de proloog voor een deel afkomstig is van Tatianus (*The Liège Diatessaron*, pp. 1—8).

Zo komt het dat we de bruiloft te Kana (cap. LVI van S) aantreffen na cap. XXIX. Onmiddellijk daarop volgen de uitdrijving der wisselaars uit de tempel (cap. CL) en het gesprek van Jezus met Nicodemus (capp. CLIV en CLV). Van deze „ordinancie” vindt men in 1360 een uitvoerige verdediging in een stuk „menigerhande opinioen vander ewangelien historien”. Het zou ons evenwel te ver voeren om op deze en andere veranderingen van de compositie, die bovendien toe te schrijven zijn aan Comestor, in te gaan.

Al is dus 1360 geenszins een onafhankelijke arbeid, zo heeft de bewerker er toch zijn eigen stempel op gezet. Aan zijn woordkeuze immers konden we hem herkennen. Wat de vertaaltechniek aangaat, leek het hem niet nodig een andere methode te volgen, omdat de voor hem liggende tekst uiteraard weinig verbetering nodig had. Zijn eigen werkwijze: het zo getrouw mogelijk weergeven van de grondtekst in goed Diets, kwam geheel overeen met de in *LS toegepaste methode. Toch treffen we in zijn omwerking enkele eigenaardigheden aan, waarvan uit zijn andere vertalingen tal van voorbeelden zouden aan te halen zijn.

De vertaler van 1360 vermijdt meer nog dan *LS passieve konstrukties, die hij vervangt door een aktieve met *men* als onderwerp: *Ende Ioseph sijn vader ende moeder waren verwonderende van dien dinghen. diemen van ihesum seide* (5^r; *quae dicebantur de illo*, Luc. 2, 33), *daer om salmen elken boem die niet goede vrucht en maket off houwen ende int vier werpen* (9^v; *excidetur et in ignem mittetur*, Luc. 3, 9), *ende men sal u leiden voor die coningen ende voer die rechters om minen name* (17^v; *ducemini*, Matth. 10, 18).

Een andere eigenschap van de Oostvlaamse vertaler is dat hij gaarne de genitivus van een zelfst. nw. vóór het regerende woord plaatst. Andere vertalingen, zoals Wvla. en L kennen deze konstruktie evenzeer, maar in de vertalingen van 1360 kan men een duidelijke voorkeur voor dit variérend stijlmiddel waarnemen. Uit de evangeliënharmonie noemen we slechts enkele: *der menschen licht, van aarons dochteren, der meghet name, des alre hoechsten sone, sijns vaders name, sijns kijndes huus, voer alre volke aengesichte, der wenender stemmen, des conincs sale, sijns vaders achterste wille, des kindes siele, sacharias sone, marien suveringe, des vaders stemme, der wisselaren gelt, des heren bequamelic iaer, des brudegommen vrient, onser vrouwen moeder, uwes vaders geest, des soens wijf, Elysabetten tijt, der wiven sonen, der zaduceen leringhe, der papen sonden, des vaders wille, der levender god, eenre eselinnen voelen,*

der propheten grave, des menschensone toekomste, der beliender coninc.
Met het artikel: *die grote coninges stat, die godes sone.*

Een enkele maal vindt men in 1360 een acc. c. inf.: *ende ihesus seide wien segghen die menschen te wesen des menschen sone* (29^v; lett. vert. van: quem dicunt homines esse filium hominis, Matth. 16, 13), vgl. *mer ihesus seide hem den wech der waerheit te comene* (13^v; in Scol. hist.).

Zelfs een ablativus absolutus¹⁾ in *den scaren bistaende* (15^v, Scol. hist.) en *den here mede werkende* (65^v; domino coöperante, Marc. 16, 20). De laatste abl. abs. hebben we merkwaardigerwijze ook in Wvla. (zie p. 101) gevonden. Zou de vertaler ook Wvla. voor zijn evangeliënharmonie geraadpleegd hebben? Deze bevat nog wel andere herinneringen aan de Wvla. perikopenvertaling — men vergelijk bv. het gesprek tussen Jezus en Nicodemus met de Wvla. vertaling —, maar meer dan herinneringen zijn het niet. Bij zijn vertaling van het O. T., inzonderheid der profetiese boeken, heeft de vertaler intussen wel degelijk de oude Westvlaamse tekst geraadpleegd, hetgeen onze veronderstelling steunt.

Tenslotte wijzen we op enkele „dubbele vertalingen”. De andere Levens van Jezus kennen dit verschijnsel, waarvan de Wvla. Epistelen en Evangeliën voorbeelden te over hebben, niet. Vgl. in de evangeliënharmonie: *een ghaerdener of een hofman* (62^v; hortulanus, Joh. 20, 15; *ghaerdener* vond de bewerker in *LS, *hofman* in Wvla.). In stukken Scolastica historia: *voerbarech of hoescelich*²⁾ (16^v), *hantgiften of hovescheiden* (37^v), *etaten offte die outhet* (35^v), *gesalvet offte geconsacreert* (28^r), *beroerlicheit offte onghestadicheit* (16^v). Alleen een vergelijkend onderzoek van de noordelijke en zuidelijke handschriften zou kunnen uitmaken, welke van deze dubbelvertalingen van de bewerker afkomstig zijn, en welke ontstaan zijn, doordat een Noordnederlands afschrijver een woord, dat aan zijn dialect vreemd was, verklaarde door er een equivalent naast te plaatsen.

C. De bijbel van 1360 en de Bible historiale van Guyart Desmoulins.

Tot de bronnen, die door de Oostvlaamse vertaler werden

¹⁾ Wanneer we hier en elders korthedshalve deze term gebruiken, is daarmee natuurlijk bedoeld een absolute constructie ter vertaling van de abl. abs.

²⁾ De noordelijke afschrijver begreep het woord **hoetstoelech* niet, dat in het origineel staan moet hebben.

gebruikt, behoort dus, naar we zagen, ook het mnl. Leven van Jezus. Daar er nu eenmaal een oudere vertaling voorhanden was, legde onze auteur deze aan zijn bewerking ten grondslag, zoals hij de *Alexander*, voorkomende in het Oude Testament, parafraseerde naar boek IV van Maerlant's *Spiegel Historiae* ¹⁾ en de *Destructie* naar de *Wrake* van Iherusalem ²⁾ van dezelfde schrijver.

De afhankelijkheid van oudere teksten, die we hier weer konden konstateren, geeft ons gereede aanleiding de vraag te stellen, hoe de vertaler van 1360 aan 't denkbeeld kwam om als het ware een samensmelting tot stand te brengen van de historische bijbelboeken met de *Historia scolastica*. Is er een soortgelijk werk, uit vroeger tijd, en in een andere taal geschreven, dat de auteur kan hebben gekend en nagevolgd? Op deze vraag, die door Ebbinge Wubben niet is gesteld, menen we een bevestigend antwoord te kunnen geven. Het model, dat de schrijver zich koos, was de *Bible historique* van Guyart Desmoulins. Aangezien het bestek van deze studie niet toelaat beider werk grondig te vergelijken, bepalen we ons er toe onze belangrijkste argumenten hier bijeen te brengen. Onze gegevens betreffende de Franse vertaling hebben we geput uit het boek van Berger ³⁾ en het onderzoek van Reuss. ⁴⁾

Tussen 1291 en 1294 stelde Guyart Desmoulins, kanunnik van Aire in Artois, in het *Pikardies* een werk samen, dat een vermenging bevatte van de belangrijkste historische bijbelboeken en van een vrije bewerking van Petrus Comestor's *Historia scolastica*. Het schema van dit compendium op de voet volgend, vertaalde Desmoulins achtereenvolgens de oud- en nieuwtestamentiese geschiedboeken, dus ook de *Historia evangelica* en *Actus apostolorum*. De bijbeltekst werd nu — en dat is juist het karakteristieke van Desmoulins' werkwijze — telkens afgewisseld door „Hystoires” en „gloses”, d. w. z. fragmenten uit de *Historia scolastica*, ook wel „incidentia” ⁵⁾. Van andere herkomst zijn verschillende

¹⁾ Dr. S. S. Hoogstra, *Prozabewerkingen van het Leven van Alexander den Grooten in het Middelnederlandsch* ('s Gravenhage, 1898), p. CXI.

²⁾ Ebbinge Wubben, *Vert. O. T.*, p. 125—126.

³⁾ S. Berger, *La bible française au moyen âge* (Paris, 1884), p. 157—186.

⁴⁾ Ed. Reuss, *Fragments littéraires et critiques relatifs à l'histoire de la Bible française*, *Revue de Théologie*, XIV, p. 12—48, 73—79. De hier aangehaalde teksten vertonen niet het oorspr. Pikardiese dialekt.

⁵⁾ Mededelingen omtrent de niet-gewijde geschiedenis, door de vertaler van 1360 ingelast als „vreemde geesten” (E. W., p. 114).

„gloses” die van een bijbeltekst een mystiek-allegorische uitleg geven en wellicht ontleend zijn aan een exegeties werk. Sommige zijn wel van de hand van Desmoulins zelf. Bij deze overeenkomsten komt nog, dat de Dietse vertaler zijn vrees, dat afschrijvers de „text” niet nauwkeurig genoeg zullen onderscheiden van „hystoria scolastica”¹⁾, gemeen heeft met Desmoulins, die mededeelt, dat de bijbeltekst „de grosse lettre” en de glossen „de plus deliée lettre 1 poi”²⁾ zijn geschreven. Evenals de vertaler van 1360, die er immers naar streefde de bijbeltekst zo~~g~~ getrouw mogelijk weer te geven, „die lettere houdende van woorde te woorde”³⁾, verklaart Desmoulins: „Je ai tret dou latin tout mot a mot.”⁴⁾ Ook hij verzocht zijn lezers verbeteringen aan te brengen, waar de vertaling naar hun oordeel onjuist is, vgl.: „Si prie a tous clers entendans escriptures qui cest ourage lirront que sils y trueuent a corriger que la lime de leur sens y vueille limer mon rude engin et corriger”⁵⁾ en daarnaast de bede van de Oostvlaamse vertaler om zijn werk daar, waar nodig, „te beteren of te corrigeren”⁶⁾ en onnauwkeurige vertalingen niet toe te schrijven aan opzet, maar te wijten aan zijn „plomper onverstandelheit”⁶⁾ of zijn „kinscheit ende ongheleertheit”⁷⁾.

Maar de belangrijkste overeenkomst dunkt ons beider doel te zijn. De Nederlandse vertaler wil „die heymelicheit der scrifturen den ghemenen volc ontbynden”⁸⁾; elders spreekt hij van „den leecken volc”. Leg hier nu de volgende uitspraak van Desmoulins naast: „En ceste maniere ie qui cest oeure translatay a laide de dieu et a la tres grant instance de vos prieres pour faire layes personnes entendre les histoires des escriptures anciennes”. We vernemen hier tegelijkertijd, dat ook de Franse vertaler, door de „eenradighe begheerte” van een vriend bewogen, zijn werk ondernam.⁹⁾

Maar niet alleen in de prologen, ook in de samenstelling van de bijbel, in de verhouding ten opzichte van Comestor’s werk lopen beide bijbels veelszins parallel. Zo schenkt ook de Nederlandse vertaler aandacht aan plaatselijke wetenswaardigheden; bv.: „Men seit dat ons heren engel den groten kaerl den keyser bracht doversloeff dat xristus off gesneden was. ende dattet kaerle te

1) E. W., p. 114. 2) Berger, p. 178. 3) E. W., p. 73. 4) Berger, p. 160.
5) Reuss, p. 21. 6) E. W., p. 74. 7) E. W., p. 90. 8) E. W., p. 127.
9) Vgl. E. W., p. 90: „onse vrient die ons die bibel dede beghinnen”.

aken bracht. Ende namaels wert ghebracht te Antwerpen in onser vrouwen kerke ende daer wilmen seggen dattet noch is."

Een verder bewijs, dat de vertaler van 1360 de Bible historiale tot zijn beschikking gehad heeft, levert de toelichting bij Luc. 2, 7. De Franse tekst, en dus ook de Nederlandse, is volgens Berger op een paar woorden na, *niet* ontleend aan Historia scolastica. Men vergelijk nu:

Berger, p. 172—173

Li povre ne pooient trouver ou osteler en le cité pour le grant plenté du pule qui estoit venus en Bethleem a le description du monde . Si ostela Ioseph avoec Marie en ung lieu c'om appelloit dyversoire, qui deseure estoit couvers aussi com une halle sans parois, et estoit cil dyversoires en ung commun trespas ouquel li bourgeois s'assanlerent a parler ensanle et a juer es jours de feste, ou il s'i tournoient a le fois pour le destemprement de l'air. En cel lieu par aventure fait Ioseph une crebe a sen asne et a sen buef qu'il menoit avoecques lui, si mist ens l'enfant Ihesum . . . et es peintures des eglyses, qui sont aussi com livre as laies gens, voit on souvent paint l'enfant Ihesum gisant en le crebe entre le buef et l'asne"

Ev. harm., f. 3^v.

Maria leide haren sone in dokelkine ghewonden in een cribbe Want hem en was gheen ander stat inden ghemenen huse omt grote volc dat om dese sake ter hovet stat waert toech. soe mochten die mate lude qualike vinden herberghen Ende inden ghemenen wech wast tusschen twe huse een pleyn overdect datmen in latijn hiet diversorium Ende in duysch hiet ict azement huze Ende alsoe men seit soe toghen hier in ioseph ende maria Ende in legen daghen offte alst reghende plagen die poerters hier in te vergaderen om couten ende callen machschien hadde hier Iosep gemaect den esele een cribbe ende dien osse die hi mit hem ghebracht hadde Ende daer in leide maria ihesum . . . Ende als plegget men te pingieren xristum in een cribbe inden kerken voer enen osse ende enen ezel om dattet sijn der leker lude boeken"

Hiermede is voldoende aangetoond dat de vertaler van 1360 bij de samenstelling van zijn werk de Bible historiale heeft geraadpleegd. Men versta ons wel: we willen niet beweren, dat hij een vertaling naar het Frans bewerkte, maar slechts vaststellen dat hij in de uiterlike vorm en in de doelstelling van zijn werk een buitenlands voorbeeld navolgde. Dat dit een Noordfrans werk was, is bij een 14de-eeuwse Oostvlaming niet te verwonderen.

Een groot deel onzer Mnl. letterkunde is vertaald uit en bewerkt naar het Frans, niet alleen rijmwerk, maar ook stichtelik en didakties proza. ¹⁾ Dit feit is van te algemene bekendheid om er dieper op in te gaan, zodat het onnodig is te twifelen aan de mogelijkheid, dat de auteur van 1360 de beschikking gehad heeft over een zo veel verbreide bijbel als de Pikardiese Bible historique van Guyart Desmoulins geweest is.

D. Het Londense handschrift Ad. 26663.

Lond.

Bij de elf door ons genoemde handschriften, waarin 1360 voorkomt, hadden we nog een twaalfde kunnen voegen, het door Pribsch beschreven handschrift Londen B. M. Add. 26663 ²⁾. Het is in bezit geweest van een nonnenklooster te Weert, maar voorheen van de abdij S. Truyen.

De inhoud valt in drie gedeelten uiteen:

1°. f. 9a—116a *Epistelen en evangeliën* voor Zon- en feestdagen, voorafgegaan door een tafel, waarin het jaartal 1488, en een kalender.

2°. f. 117a—186b een *Evangeliënharmonie* met glossen uit de *Historia Scholastica*.

3°. f. 187a—214b *Actus apostolorum* met glossen.

De perikopenafdeling vertoont de tekst van de later te behandelen Noordnederlandse vertaling, de evangeliënharmonie en de *Actus* zijn van de vertaler van 1360.

We bepalen ons tans alleen tot de evangeliënharmonie. Pribsch heeft de tekst niet kunnen herkennen als een voortzetting van de zgn. bijbel van 1360. Hij vergeleek uitsluitend S en L en konstateerde terecht, dat Lond. zich 't dichtst aansloot bij S, maar met L vele glossen gemeen had.

Verschillende L-glossen in Lond. zocht men in 1360 vergeefs. Hoe hun aanwezigheid te verklaren?

Hoogstwaarschijnlijk heeft een Brabantse ³⁾ monnik van Sint Truyen — of van een naburig klooster — toen hij de evangeliënharmonie van 1360 kopiëerde, tegelijk gebruik gemaakt van een handschrift van het Leven van Jezus in de L-redactie, misschien wel hs. L zelf, zoals Pribsch veronderstelt.

¹⁾ Cf. Dr. D. C. Tinbergen, *Des Coninx Summe* (Leiden, z. j.), p. 79.

²⁾ Pribsch, *Deutsche Handschriften in England* II, 233—236.

³⁾ De taal is niet Limburgs, zoals Pribsch zegt, maar Brabants.

Het begin van de proloog stemt geheel overeen met L; het slot, met de uitweiding over de vier evangelisten, is gelijk aan 1360.¹⁾

Lond. bevat op f 118a de volgende

„Verclaringhe

Dit sprac die heilighe vrouwe om dat die vrouwen die ondrechtech waren in der wet Moyses hieten vermalendyt onder die menschen. Nochtan pynde sy haer te verberghene datt sy kynt droech soe sy lancste mochte omdat nyemant waenen en soude dat sy haer in haren ouden daghen tot oncyscheit hadde ghegheven.”

Deze verklaring bestaat uit twee gedeelten, a. ‘Dit . . . menschen’, ontleend aan het slot van het tweede hoofdstuk van L, b. ‘Nochtan . . . ghegheven’, is een *Gloza* die precies zo voorkomt in 1360 als toelichting bij Luc. 1, 25.

De eigenlike evangelietekst stemt geheel overeen met de evangeliënharmonie van 1360. Men vergelijkte:

Matth. 14, 13—16.

Lond. 139^v (vgl. Bergsma 98—99)

Doen ihesus dat vernam ghinc hi in een scep ende voer over dat water ende ghinc in die woestine Ende al daer soe versamende tot hem een groet volc te voete wten steden Ende hij maecte daer ghesont alle die ghene dies behoefden

Alst avond worden was quamen sine iongheren te hem ende seiden Laet dat volc gaen ten steden wert ende ten dorpen datse daer spyse moghen coepen Want wy syn hier inder woestinen ende ihesus seide hem sy en hebbenre negheen noet te gaen mer gheeft hen ghi tetene

Doen ihesus syn oghen op ghehaven hadde ende sach dat een groete menichte volcx te hem quam so seide hi tot philippusse

Gent 25^r

Doe ihesus dat vernam. soe ghinc hi in een scip ende voer over dat water Ende ghinc inder wildernissen Ende daer gaderde een groet volc te hem te voet uten steden Ende daer maecte hi gesont dies behoefden

Als dat avent gheworden was soe quamen sijn iongheren te hem ende seiden laet dat volc gaen ten steden waert ende ten dorpen daer si spise mogen. want wi sijn hier inder woestinen ende ihesus seide hem si en hebbenre ghenen noot te ghane. Mer ghevet hem ghi tetene

Doe als ihesus sijn oghen opgeheven hadde. ende hi sach dat een grote menichte van volcke te hem quam soe seide hi tot philippe.

¹⁾ Vgl. de afdruk bij Priebisch met de proloog van 1360 op p. 175—176 van deze studie.

§ 3. VERDERE VERSPREIDING IN DE NEDERLANDEN VAN DE AAN DE VULGAATTEKST AANGEPASTE LEVENS VAN JEZUS.

De bestudering van de onderlinge verhouding der redakties gaf ons reeds een denkbeeld van de betrekkelijk ruime schaal, waarop het Leven van Jezus in de Vulgaatvorm werd verbreid. Toch kan onze indruk niet volledig zijn, zolang we niet alle handschriften, waarin van deze tekst gebruik gemaakt is, in het onderzoek betrokken hebben. Daarvoor komen in aanmerking Passies, Sermoenenbundels, die niet zelden de evangeliën van de Zondagen bevatten, Dietse stichtelijke traktaten, waarin bijbelcitaten zijn verwerkt enz. Een stelselmatig onderzoek konden we niet instellen; vandaar dat we volstaan met de mededeling van enkele vondsten, die we toevallig deden.

In zijn boek *Vanden .xij. beghinen* heeft Jan van Ruusbroec de Passie uit het Leven van Jezus, zij het in enigszins verkorte en hier en daar gewijzigde vorm, overgenomen en verwerkt, een bewijs dat het L. v. J. ook bij Ruusbroec en zijn kring in aanzien stond. Om de lezer te overtuigen drukken we hier twee gedeelten, links de S-tekst, rechts de Ruusbroec-tekst, naast elkaar af.

S¹⁾

Doe volgede Ihesum Symon Peter van verren . ende noch een ander van Ihesus jongeren tote vor die zale des bisscops. mar die jongere was bekant metten bisscop ende ginc in met Ihesum in die zale des bisscops. mar Peter bleef staende utwendich bider dore. Doe ginc die ander jonger hare uut die bekant was metten bisscop . ende sprac tote hare die de dore hoedde dat si Petre in liete gaen. Ende doe die dierne Petre sach ende sine ane scou-

Ruusbroec²⁾

Doen volghede hem Symoen Peter van verren, ende nog een ander discipule, tote voir de sale des bisscops; maer die jongher was wel bekent metten bisscop, ende ghinc met hem in dat vrijthof voir die sale, ende Peter bleef buten staende voir die poerte. Doen ghinc die ander jongher uut, die daer bekent was metten bisscop, ende sprac toter deernen die de poirte hoede, dat si Petren in laet gaen. Ende doen die deerne Peteren sach, doen sprac si tot

¹⁾ Bergsma, p. 244²⁰⁻⁸⁰.

²⁾ J. David, *Werken van Jan van Ruusbroec*, Vde Deel (Gent, 1863), p. 215.

wede doe sprac si te hem. en bestu niet een van des menschen jongeren. doe sprac hi toten wive ic en kennes niet noch en weet wattu segges. Doe stonden dar binnen die knechte ende die dienaren bi enen viere want het was cout

hem: „En bistu niet een van des menschen jongheren?” Doen antwoerde hi den wive: „Ic en kens niet, noch ic en weet wattu seghes” Doen stonden daer binnen in dat hof die knechte ende die dienare bi enen viere, want het was cout

S¹⁾

Doe ginc Pilatus uut te hem ende sprac. wat es die wrouginge die gi brinct tjegen desen mensche. Doe antworten si ende spraken. en ware hi niet een eveldadich mensche wine haddene di niet gegeven. want wi hebben desen vonden verkerende onse volc. ende verbiedende den keiser chens te gevene ende sprac van hem selven dat hi ware Christus. Daromme seide hem Pilatus neimtene gi ende ordeeltene na uwe wet. Doe antworten hem die joden ende spraken. ons nes niet georlovet iemen te dodene

Ruusbroec²⁾

Doe ghinc Pylatus uut tot hem ende sprac: „Wat es die wroeghinghe die ghy brinct yeghen desen mensche?” Doe antwerden sy: „En waer Hy niet een mesdadech mensche wy en haddene dy niet ghelevert. Want wy hebben vonden verkerende onse volc, ende verbiedende den keyser cheyns te gheven; ende Hy sprac van Hem selven, dat Hy ware Christus. ¹⁾ Doen sprac Pylatus: „Neemten ghy ende ordeelten na uwe wet.” Doen antworten die Ioden: „Ons en is niet gh[e]oorloeft yement te doodene

Niet alleen de Passie heeft Ruusbroec gebruikt, ook het voorafgaande gedeelte van het L. v. J. is hem, zoals uit menige plaats in zijn werk blijkt, bekend geweest. Zonder daarvan hier voorbeelden te vermelden, verwijzen we kortheidshalve naar het derde deel van Davids uitgave, p. 148—149, waar men het verhaal van de Annunciatie (Luc. 1, 29—37) en naar p. 181—182, waar men de geschiedenis van de „centurionis servus” (Matth. 8, 5—10) aangehaald vindt in een met S overeenkomende redactie. Tal van N. T.-teksten van kleiner omvang blijken eveneens veelal afkomstig te zijn uit het Leven van Jezus, dat Ruusbroec wellicht uit het hoofd citeerde. Het is namelijk vrijwel zeker dat grote gedeelten door het veelvuldige gebruik voorgoed in het geheugen waren geprent.

¹⁾ Bergsma 248³⁰⁻³⁴ en 250¹⁻³.

²⁾ Jan van Ruusbroec, *Werken* IV (bewerkt door Dr. J. van Mierlo S. J., 1932, Mechelen, Antwerpen), p. 179.

Onder de Cantica, die achter elk psalterium opgenomen zijn, bevinden zich enige nieuwtestamentiese „lyedekijns”. Het lag voor de hand om ook in enige Dietse souters te zoeken naar een bekende tekst, en inderdaad vonden wij in de handschriften Brussel 608 en 609 enige Cantica, die ontleend zijn aan het Leven van Jezus. De geringe omvang van de fragmenten belet om uit te maken of de S- dan wel de *LS-redactie is gebruikt. Hetzelfde feit was intussen reeds gekonstateerd door Vollmer in zijn Psalmen-verdeutschung II, 61 en 231—250. We drukken het canticum Zachariae af naar hs. 609, terwijl we de belangrijkste varianten aan de voet van de bladzijde mededelen.

Brussel 609.

Canticum Zachariae (Luc. 1, 68—79).

Vgl. Bergsma, 12⁶⁻²³.

„Ghebenedijt si di here god van Israel. want hi heeft ghevisiteert ende ghemaect die verloesinghe sijns volcs Ende hi heeft opgherecht den hoerne ons behouts in dat huys David sijns kindes Also hi ghesproken heeft dor den mond siere heyleghen die van der werelt sijn siere propheten. Salecheit ute onsen vianden ende van der hant haerre alre. die ons hebben ghehaet. Te doene ontfermecheit met onsen vadren ende ghedinken sijns heylechs testaments Den eet. dien hi swoer tote Abraham onsen vader. dat hi hem ons gheven soude. Dat wi sonder vresen van der hant onser vianden soudon ghevrijt sijn diene wi heme. ¹⁾ In heylecheiden ende in gherechtecheiden vore hem alle onse daghen. Ende du kind salt heten prophete des alre hoeghesten. du salt voregaen vor dat ansijn des heren te bereidene sine weggen. te gheven sinen volke const sijns behoudens in verlaetnesse haerre sonden. Overmids die inaedren der ontfermecheit ons gods. in dien hi ons ghevisiteert heeft ghebordech uten hoghe ²⁾ Te lichtene hen. die in die deemsternessen ende in die scaduwe des doets sitten. te gheweghene ³⁾ onse voete in den wech des vreden”

In de homiliaria, die we onder ogen kregen, werd van deze evangelietekst weinig of geen gebruik gemaakt. Later zullen we bewijzen welke vertaling dan wèl de perikopentekst verschaft. Een uitzondering wordt evenwel gevormd door het 15de-eeuwse papieren hs. Brussel 2005 (3753), afkomstig uit het nonnenklooster

¹⁾ Brussel 608: Dat wi sonder vrese ende vri van onsen vianden handen hem dienden.

²⁾ Brussel 608: van boven uut orienten.

³⁾ Brussel 608: te rechtene.

Bethleem bij Leuven, dat de *Omeliën van Gregorius* bevat met de bijbehorende evangeliëperikopen in de versie, die voorkomt in de evangeliëharmonie van 1360. De tekst hiervan staat dichter bij het origineel dan die der noordelijke handschriften. De vertaling van de „Omeliën” is wellicht eveneens van de vertaler van 1360, die in dit geval zich zelf zou citeren!

Later zullen we aantonen dat de evangeliëharmonie van 1360 ook door de Noordnederlandse vertaler van het N. T. gekend en gebruikt moet zijn. Toch was de S- of *LS-redactie, zoals nog eens in de volgende paragraaf blijken zal, het meest bekend. Om z'n ouderdom bezat hij de oudste rechten.

§ 4. DE VERHOUDING VAN DE WESTVLAAMSE EVANGELIËN TOT HET LEVEN VAN JEZUS.

De fragmenten van het Leven van Jezus, die achter in het handschrift van 1348 zijn opgenomen, doen de vraag rijzen of er tussen de evangeliëlessen en de evangeliëharmonie ook een zeker verband bestaat. Ogenschijnlijk is de perikopenvertaling een geheel zelfstandige arbeid. Men vergelijkte b.v. de lectiones Luc. 15, 11—32 en Matth. 25, 1—13 (cf. Ts. 43, 230—232 en Bergsma 132—133 en 216—217), die onderling weinig punten van overeenkomst bezitten. Maar er zijn andere gedeelten in Wvla., waar de verwantschap met het Leven van Jezus duidelijk waar te nemen is, al blijft ook daar de Wvla. tekst zijn zelfstandig karakter handhaven.

Het is gemakkelijk te bewijzen dat de Wvla. vertaler aan het L. v. J. heeft ontleend en dat dus de redactie van de Wvla. perikopen tekst, zoals die in dit handschrift voor ons ligt, jonger moet zijn dan het Leven van Jezus. Hier en daar bevat ons handschrift lezingen, die alleen te verklaren zijn als overnemingen uit de evangeliëharmonie. Een paar voorbeelden mogen volgen.

Van de perikoop Luc. 12, 1—9 kent Wvla. twee van elkander enigszins afwijkende vertalingen, de ene bestemd om gelezen te worden „up sinte theodoris dach”, ¹⁾ de ander op een dag „van vele martelaren”. ²⁾ In de laatste wordt Luc. 12, 6: 'nonne quinque passeris veneunt dipondio' letterlik vertaald als: „En werden

¹⁾ f. 233^v—234^r. ²⁾ f. 254^r.

niet vercocht .v. musscen om .ij. penninghe". De eerste perikoop heeft evenwel: „En coopt men niet .ij. musscen om enen vierlinc". Slaat men nu S op (Bergsma 56²⁷⁻²⁸), dan vindt men daar precies dezelfde vertaling, die eenvoudig Matth. 10, 29 'nonne duo passerres asse veneunt' weergeeft.

Het begin van Matth. 12, 1—7, de lectio van Vrijdag na de achtste Zondag na „cinxen", luidt: „In dien tiden: ghinc ihesus des saterdaghes biden coorne; Ende sine iongre hadden hunger ende plocten haer ende wrevense ende atense;" Waar haalt de vertaler dat „ende wrevense" vandaan, waartoe de Vulgata op deze plaats geen aanleiding geeft? Het is weer een ontlening aan S (vgl. Bergsma 84²⁷) en komt daar voor als vertaling van 'confricantes' Luc. 6, 1.

Vrijere vertalingen als de volgende zijn eveneens te danken aan het L. v. J.: „Stec diin zwert in sine scede" (Matth. 26, 52, 'converte gladium tuum in locum suum', vgl. Bergsma 244²⁻³) en „Ne onderwinti niet des gherechten" (Matth. 27, 19 'Nihil tibi et justo illi', vgl. Bergsma 252³⁰).

Aan L moet ontleend zijn: „hi quam in siin proper eyghen" (Joh. 1, 11 'in propria venit, vgl. Bergsma 27⁴), Er zijn andere overeenkomsten met L. In de „exposicie" bij Luc. 1, 26—38, de lectio van Woensdag na de derde Zondag van de advent, die de annuntiatio verhaalt, wordt dezelfde etymologie van *ave* gegeven als in L. Op fol. 19^r leest men n.l.: „Daer omme sprac hare toe dingel ave: dat es sonder wee. Hier wert ghekeert dese name eva in ave dat es weenen sonder wee".

Ook de Wvla. evangeliënvertaling heeft op f. 173^r „mestre van der wet" voor 'scribae' (Matth. 7, 29; vgl. Bergsma 55¹⁰).

Zulke incidentele overeenkomsten met S, soms met L, zijn bij tientallen aan te wijzen. Daarnaast zijn ook gehele passages aan te halen, die vrijwel of volkomen gelijkkluidend zijn met het Leven van Jezus. Een paar voorbeelden ten bewijze:

„Dese ewangelie leestmen van den selven ende beschrijft sinte ian: Int. ¹⁾

In dien tiden: Seide ihesus ten scaren der ioden; Al dat mi miin vader ghegheven heeft dat sal te mi comen; Ende die ghene die te mi comt ne sal ic niet uutiaghen; Want ic bem | comen vanden hemele niet omme minen wille te doene: maer den wille miins vader

¹⁾ Vgl. Bergsma 9⁸ en de *noot; cf. Frings, Literaturblatt 1926, Sp. 153.

² Sic.

die mi hier neder ghezent heeft. Ende dat es de wille miins vader dat ic niet ne late verloren werden dat hi mi ghegheven heeft; Maer dat ic doe verrisen inden ioncsten daghe ende dat es die wille miins vader die mi heeft ghezent dat elc die ziet den zuene ende ane hem ghelovet hebbe dat ewelike leven;" ¹⁾

Maar vooral in de grote samenhangende Schriftgedeelten, die gelezen werden „up den palme zondach" en daarop volgende dagen, heeft de vertaler de S-Passie van de evangeliënharmonie geraadpleegd. Een overtuigend bewijs levert het gedeelte:

„Nochtan seggic u; Van nu suldi zien des menschen zuene sitten ter rechter hant der cracht gods ende comen inden wolken des hemels; Doe scuerde die princhen der papen sine cleder ende seide; Blasfemavit; (Dat es hi heeft gode lachter ghesproken) ²⁾; Wat bedorven wi noch ghetugen: ' Siet nu hoordic blasfemie; Wat dinct u: ' Ende si antwoorden ende seiden; Hi es sculdech der doot; Doe speuwen si hem in siin ansijn ende sloeghene met kinbacslaghen hals slaghen." ³⁾

Onze konklusie is dus dat de Wvla. vertaler herhaaldelijk gebruik heeft gemaakt van het Leven van Jezus, wellicht van een *LS-redaktie. Toch hoeft deze afhankelijkheid van Wvla. ten opzichte van *LS niet zo uitgelegd te worden dat er vóór de totstandkoming van Wvla. geen Vlaamse perikopenbundel heeft bestaan. Gezien de archaïstiese elementen in de Wvla. vertaling en het kompilatorische van het hs. opperen we hier de onderstelling dat de redaktor van Wvla. op zijn minst èn een oeroude — onvolledige — perikopentekst èn een Leven van Jezus heeft gebruikt. De eerste koos hij wellicht als grondslag. Men zou ons het verwijt kunnen maken, dat we door zulk een hypothese de verhoudingen nog gecompliceerder maken dan ze al zijn, maar de geschiedschrijver der Middeleeuwse bijbelvertalingen moet nu eenmaal werken met een ingewikkeld samenstel van feiten en hypothesen en steeds de mogelijkheid van een verwantschap met oudere vertalingen, die van een door de Kerk zo veelvuldig gebruikte tekst als van de evangeliaria wel bestaan zullen hebben, onder het oog zien.

¹⁾ Joh. 6, 37—40, vgl. Bergsma 104¹⁴⁻²² en 105¹⁴⁻²².

²⁾ In het hs. rood onderstreept.

³⁾ Matth. 26, 64—67a, vgl. Bergsma 248¹⁻¹⁰.

§ 5. VERSPREIDING DER WESTVLAAMSE EPISTELN EN EVANGELIËN IN DE NEDERLANDEN.

Naast het Leven van Jezus, dat in zijn omgewerkte redactie èn als aaneengeschakeld verhaal van Christus' leven èn als Diets evangeliarium veelvuldig dienst deed, werden ook de Westvlaamse Epistelen en Evangelieën, die in de vorm waarin ze voor ons liggen, van iets jonger datum moeten zijn dan de *LS-tekst der evangelieën-harmonie, vrij veel gebruikt. Tot nog toe waren er slechts twee handschriften bekend, die deze tekst bevatten: het Amsterdamse handschrift van 1348¹⁾ en het Londense lectionarium Eg. 2188²⁾, dat zijn evangelielessen wel heeft ontleend aan het Leven van Jezus, maar in zijn epistellectiones, grotendeels althans, de Westvlaamse vertaling vertoont. Over de tekstgeschiedenis van dit laatste handschrift zullen we handelen in de volgende paragraaf.

We zijn in staat hier enige direkte bewijzen te leveren voor de verspreiding die de tekst moet gehad hebben. Een grondiger onderzoek zou ongetwijfeld meer aan het licht brengen.

In het Sint-Janshospitaal te Brugge vonden we in dezelfde schrijn, waarin het oudste Passionaehandschrift³⁾ (a^o 1358) bewaard wordt, een „evangelieboek”, zoals het daar door de zusters van de Sint-Augustijnerorde, die in het hospitaal hun dienende arbeid verrichten, genoemd wordt (J). Het is een perkamenten handschrift van 196 folios in twee kolommen geschreven, naar het schrift te oordelen uit de 2de helft van de 14de eeuw, en bevat uitsluitend het winterdeel der Epistelen en Evangelieën met explicies en lessen. Op f. 178^r—174^r vindt men een „tafele naden ordine van dornike.” Waarschijnlijk is het handschrift vroeger bestemd geweest ter voorlezing in het refectorium.

De tekst van dit handschrift vertoont nu, ondanks de afwijkende lezingen, die van een latere corrector afkomstig kunnen zijn, zoveel punten van overeenkomst met de Westvlaamse Epistelen en Evangelieën, dat we wel het recht hebben hem bij deze tekstfamilie onder te brengen. Ten bewijze drukken we hier twee evangelie- en twee epistelperikopen af.

¹⁾ Cf. Ts. 43, 229—232. ²⁾ Cf. Ts. 43, 217.

³⁾ K. de Flou, *De oudste Dietsche vertaling der gulden legende*, Versl. en Meded. d. Kon. Vla. Acad., April 1923, p. 183—189.

Lucas 15, 11—32 ¹⁾ (f. III^r—III^v):

„In dien tide seide ihesus sinen iongheren dese ghelikenesse Een mensche hadde .ij. sonen ende die ioncste seide te sinen vader Vader gheeft mij tghedeel van minen goede dat mij ghevalt. ende die vadere deelde hem tgoet. ende over niet lanc daer naer doe sij alle waren vergadert ghinc hij wech in een verre lant. levende onkuuschelic ende verdede al sijn goet. ende als hijt al verdaen hadde wart daer int lant groeten ongher. ende hij begonste aermoede te hebbene. ende ghinc ende diende eenen poertere van dien lande diene int dorp sende om te wachtere sine verkenen. ende hi begheerde te vulne sinen buuc vanden slumen die de verkene aten Maer niemen en gaffer hem ende hij keerde in hem selven ende seide hoe vele huerlinghen overvloyen in mijns vaders huus van broede. ende ic verderve hier van onghere Ic sal up staen ende gaen te minen vader ende sal hem segghen. Vader ic hebbe mesdaen. inden hemel ende voer dij. ende ic en ben nu niet werdich te heetene dijn sone. maer maect mij als eenen van dinen huerlinghen Ende hij stont up ende quam te sinen vader ende doe hij noch verre was sachene siin vader ende wart beroert met ontfaermicheit. ende liep hem ieghen. ende viel hem om den hals ende kustene. Doe seide die sone. vader ic hebbe mesdaen inden hemel. ende voer dij. ende ic en ben nu niet werdich te heetene dijn sone. doe seide de vader te sinen knechten bringt hare voert deerste stoele ende doetse hem an ende doet hem een vingherlinc an sine hant ende schoisel an sine voeten. ende bringt een ghemest calf ende doodet. ende laet ons eten ende blide sijn want mijn sone was doot ende hij levet hij was verloeren ende es vonden. ende sij begonsten tetene. ende sijn ander sone was inden acker. ende doe hij bij huus quam hoerde tamboeren vedelen ende ander spel. ende hi riep eenen vanden knechten. ende vraechde wat daer ware. ende hij seide hem dijn broeder es commen ende dijn vader dede dooden een ghemest calf. want hij heeftene ghesont ontfaen. ende hi hads onwert ende en wilde int huus niet commen. ende sijn vader ghinc huute ende badt hem dat hij int huus quame. ende hij andwoerde hem siet vader dus vele iaren hebbe ic hu ghedient ende dijn ghebot en liet ic niet achter. ende du en gaefs mij noyt een huekin dat ic met minen vrienden gheten hadden maer doe dese quam die al sijn goet verzwolghen heeft met ledighen wiven dien dadij dooden een ghemest calf ende hij seide sone du best altoes met mij. ende al dat ic hebbe es dijn. men moet eten ende blide sijn Want dijn broeder was doot ende hij es levende worden. hij was verloren. ende es vonden.

¹⁾ Vgl. Ts. 43, 230—232.

Die expositie

Siet bij dese vader die dese twee sonen hadde. So verstaet ic onsen lieven heere god”

Matth. 25, 1—13¹⁾ (f. 191^r):

„In dien tijd seide ihesus sinen iongheren dese ghelikenesse Trijke der hemele es ghelijc | .x. maechden die namen hare lampten ende ghinghen te ghemoete den brudegoem ende der bruut De .v. van hem waren dul. ende de .v. vroet Maer de .v. dulle namen hare lampte ende namen gheen olye met hem Maer de vroede namen olye in hare lampte Ende die brudegoem merrede ende si sliepen alle maer te middernachte so wart een groot gheroup Siet de brudegoem comt gaet hem te ghemoete Doe stonden up alle de maechden ende versierden hare lampte Doe seiden de dulle toten vroeden. Gheeft ons van huwer olyen Want onse lampten werden ghebluscht. Maer de vroede andwoerden. dat lichte ons ende hu niet en ghebreke gaet ten vercoepers ende coept hu Ende doe siere ghinghen coepen quam de brudegoem ende die ghereet waren ghinghen met hem inder brulocht ende de duere wart ghesloten Tachterst quamen die andere maegden ende seiden. Heere heere. Doet ons up. Ende hij andwoerde ende seide Voerwaer segghic hu Ic en kenne hu niet Waect dan altoes Want ghij en weet den dach noch huere”

Gen. 37, 6—22²⁾ (f. 106^v—107^r):

„In dien daghen sprac ioseph te sinen broederen hoert minen droem dien ic sach. mij dochte dat wij schoeven bonden inden acker. ende dat minen schoef upstont ende huwe schoeven stonden omtrent minen schoef ende aenbedene. Doe antwoerden sine broederen. van nu sulstu onse coninc werden of sullen wij onderdanich werden dinen gheboden. daeromme was dese sake der droeminghen. ende dese redene onthaudende de voedinghe des nijts ende des haets oec sach hij in droeme dat hij vertrac sinen broederen ende seide. Ic sach in droeme dat mij die sonne ende die mane ende die .xi. sterren aenbeden. doe hi dit seide sinen vader ende sinen broederen doe begreepene de vader ende sprac. wat wille desen droem bedieden dien du ghesien hebs sullen wij niet ic ende dijn moeder | ende dine broederen du aenbeden up der eerden daeromme hatene sine broederen. maer die vader sweech die dinghen merckende ende doe sine broederen in weeden sijns vaders merreden in sychem doe sprac te hem israel: dine broedere weeden de scapen in sychem comt ic sal

¹⁾ Vgl. Ts. 43, 232.

²⁾ Vgl. Ebbinge Wubben, *Vert. O. T.*, p. 248.

dij senden te hem ende hij antdwoerde ic ben bereet. doe sprac hij te hem ghanc ende siet oft daer wel staet met dinen broederen ende metten vee ende condeghe mij weder hoet met hem staet. ende hij wart ghesent vanden dale hebron ende quam in sychem ende een man vantene dolende achter welde die hem vraechde wat hij sochte. ende hij andwoerde mine brouderen soucke ic wise mij waer sij weeden de hernessen. doe seide hem die man. sij sijn van deser steden ghevaren in dothaym also ic hem hoerde segghen ende ioseph ghinc wech ende vant sine broederen in dothaym. Maer doe sine saghen van verren eer hy tot hem quam peinsden sy hem te doedene ende spraken deen tot den anderen. siet die droemer comt. Comt ende dooden wine ende verpene in de aude cisterne. ende wij sullen segghen dalder wreetste dier heeftene verbeterende ende dan sullen wij sien wat hem sine droemen vromen sullen. doe dit ruben hoerde pijnde hine te verledeghe van haren handen ende seide wij en sullen niet doeden sine ziele no verghieten sijn bloet maer werptene in die cisterne. die es inder eennoeden ende haut huwe hande onbesmet Maer dit sprac hij om hem te verlossene van haren handen ende hem weder te ghevene sinen vader."

Rom. 12, 17—21.

Hs. v. 1348 (f. 48^v)

Broedere: Ne wilt niet wesen vroet te u selven. Niemen quaet over quaet gheldende; Vorziet goede dinghen ende niet allene vor gode ne ware ooc mede vor alle liede; Iof het wesen mach in also velen als in u lieden es: Met allen lieden pays hebbende. Niet u selven bescermende. harde lieve kindere ne ware ghevet stede der gramscepen. (dat es ne vechter niet iegen ne waer laetse over liden)¹⁾; Want het es ghescreven; Miin es die wrake ende ic saelt weder lonen seget onse here; Ne waer eist dat diin viant honger heeft ghef hem tetene. heeft hi dorst ghef hem te drinkene; Want dese dinghen doende die colen van

Brugs hs. (f. 55^v—56^r)

Broedere niet en sijt vroet tot hu selven niement gheldende quaet met quaet voersiet tgoet. niet alleene over tgoede maer oec voer alle menschen. ofte gheskien mochte dat huute hu es maer met allen menschen hebt vrede niet hu selven beschermende maer gheeft stede der gramscap.

want het es ghescreven Mine es de wrake ende ic salse wedergeven seit de heere Maer of dinen viant honghert gheeft hem drinken want als du dit doets so gaderstu de colen viers up sijn hoeft en wil niet verwonnen werden van-

¹⁾ In het hs. rood onderstreept.

viere dragestu (daer mede) ¹⁾ up siin hooft; Ne wille niet verwon- nen worden vanden quade; Ne waer in goede verwinne tquade	den quade maer verwinne int tgoede tquade

Aandachtige vergelijking van de tekst van het Amsterdamse handschrift met die van het Brugse zal leren dat de laatste een verjongde vorm is: vreemde woorden zijn verdietst, archaïstiese woorden zijn vervangen door modernere, de zinsbouw is natuurliker gemaakt, terwijl het speciaal Westvlaamse karakter van de taal ook van deze codex onmiskenbaar is.

Een belangrijk moment in de tekstgeschiedenis van Wvla., dat we nu reeds wensen vast te leggen, is dat de Epistelen van dit Westvlaamse handschrift in dezelfde vorm zijn geredigeerd als die in Eg. 2188. Men vergelijkte slechts de boven medegedeelde Genesisperikoop met het fragment uit het Londense handschrift, dat in Ts. 43, p. 5 is opgenomen. Het behoeft geen betoog dat deze verjongde redactie voor de studie van de Vlaamse perikopenvertaling van het hoogste belang is en bij een eventuele uitgave niet veronachtzaamd mag worden.

Van deze Westvlaamse tekst is nu meermalen gebruik gemaakt in Dietse homiliaria. De homiliënschrijvers of -vertalers namen de Schriftperikoop, die het onderwerp ter overdenking van de dag was, niet zelden over uit een reeds bestaande vertaling. Daarbij gingen ze niet al te consequent te werk. Het komt n.l. voor dat de epistel- en evangelielessen van verschillende herkomst zijn. Een goed voorbeeld daarvan is het 15de-eeuwse papieren Brusselse (K. B.) hs. 2003 (1678), dat volgens een aantekening van de afschrijfster het eigendom is geweest van „den cloester van Iherico binnen Brussel.” Dat hierin gebruik gemaakt is van de Westvlaamse vertaling, moge b.v. blijken uit:

1 Cor. 5, 7—8.

Hs. v. 1348 (f. 129^r—129^v)
Broedere: renicht ute den ouden
heefsel. dat ghi siit ene nieuwe
bespringhinghe alse ghi sijt
onghehefselt; Want onse paes-

Brussel 2003 (f. 1^r)
Bruedere Daer omme reynicht
doude heefsel. soe dat ghi sijt
een nyeuwe bespringhinghe. alsoe
ghi sijt ongheheven Want onse

¹⁾ In het hs. rood onderstreept.

scen es gheoffert xristus; Ende also: Weten wi werscepen niet in den ouden heefsel der boosheit¹⁾ noch der scalkelijcheit. maer inde ongheheffenheit der puurheit ende der waerheit

paesschen es gheoffert xristus Ende alsoe selen wi weerscapen niet inden ouden heefsele noch inden heefsel der boesheit. noch der scalcheit, maer inden onghehevenheit der puerheit ende der waerheit

Maar niet overal is de overeenkomst met Wvla. in deze prekenbundel zo evident als hier. Er zijn lectiones, waarvan het twijfelachtig is of de schrijver ze zelfstandig heeft vertaald, zij het dan met gebruikmaking van Wvla. en S²⁾. Zekerheid dat de vervaardiger ontleende aan een ons bekende vertaling, hebben we weer bv. in Apoc. 4, 1—9 (f. 70^r), welke perikoop hij ontleend heeft aan de Noordnederlandse vertaling, zoals we later zullen bewijzen.

Een ander Diets homiliarium, het in de K. B. te Brussel berustende hs. 2000 (1268—9), voltooid in 1500, ontleent zijn perikopen eveneens aan verschillende vertalingen. Dit jonge manuscript bevat een gehele verzameling van stichtelijke lektuur. Op f. 196—209 en 209—204 treft men twee sermoenen aan over „den heylegghen weerdegghen sacramente” van Heynrick van Santen,³⁾ „den weerdighen vader gardiaen van Mechelen.” Daaraan gaat vooraf op f. 192—195 de preek *Van Jobs .iiii. dochteren*, die ook in de Limburgse Sermoenen voorkomt.⁴⁾ De rest van het handschrift wordt ingenomen door „de somer partye vanden temperalen epistelen ende ewangelien metter exposicien”. De „exposicien” zijn waarschijnlijk ook van her en der bijeengegaard. Men ontmoet er exempelen onder, b.v. op f. 70 het exempel van Thaïs, maar verder ook exposicies die uit mystieke werken zijn overgenomen (vgl. bv. f. 73^r). Enige ervan treft men nu ook in het Amsterdamse hs. v. 1348 aan. Het sermoen over *die .viii. zalecheden*⁵⁾ is, om een voorbeeld te noemen, volledig overgenomen.

Het verwondert geenszins dat in zulk een omgeving de Evangelien niet alle afkomstig zijn van één vertaling. De meeste zijn gezamenlik met de Epistelen, geleverd door Wvla.⁶⁾, andere zijn

¹⁾ Sic.

²⁾ Vgl. Luc. 16, 1—9 (f. 74^r).

³⁾ Zie over hem: W. de Vreese, *De handschriften J. van Ruusbroec's werken*, p. 594.

⁴⁾ Vgl. J. H. Kern, *De Limburgsche sermoenen* (Gron. 1895).

⁵⁾ Hs. v. 1348, f. 237^r—246^r. Brussel 2000, f. 170^r—178^r.

⁶⁾ Vgl. Apoc. 4, 1—9 (f. 1^r), Rom. 5, 1—5 (f. 20^v).

gehaald uit de evangeliënharmonie (S) ¹⁾, terwijl het verhaal van de wijze en dwaze maagden duidelijk herinnert aan het werk van de vertaler van 1360 ²⁾. Men spare ons het leveren der bewijzen.

Enkele bijbelgedeelten in dit handschrift wijken enigszins af van ons bekende vertalingen. In andere hand, geschreven op rasuur ³⁾, zijn ze het bewijs, dat een corrector, om de een of andere reden niet tevreden met de tekst, veranderingen nodig achtte.

Waarom is het nu toe te schrijven, dat in zulke homiliaria perikopen van verschillende herkomst gebruikt worden? Bezat een Middeleeuws verzamelaar al zoveel kritiese zin, dat hij uit de hem bekende vertalingen het beste uitkoos, als het ware een bloemlezing aanlegde? De arbeid van de correctoren, waarvan men in de handschriften nog menigmaal de sporen kan aantreffen, legt er in ieder geval getuigenis van af, dat ook de bijbeltekst met aandacht werd gelezen.

Later zal nog blijken dat de Westvlaamse tekst ook gebruikt is in de zuidelijke complete vertaling der Brieven, terwijl hij ook aan de Noordnederlandse vertaler van het N. T. bekend geweest moet zijn. Aanduidingen te over dus dat deze oude vertaling een wijde invloedssfeer heeft gehad.

§ 6. VERSPREIDING VAN HET MET DE WVLA. EPISTELEN TOT EEN LECTIONARIUM VERENIGDE LEVEN VAN JEZUS (*LS EN S) IN DE NEDERLANDEN EN IN DUITSLAND.

Een vraag die we voor alle andere dienen te stellen, is: wáár zal de vereniging van een S of *LS-evangelium met de Westvlaamse Epistelen tot één perikopenboek zich naar alle waarschijnlijkheid voltrokken hebben? Het ligt voor de hand ons die samenvoeging te denken in een streek, waar men wel beschikte over een Dietse evangeliënharmonie of daaruit geëxcerpeerde lectiones, maar nog niet over een epistolarium in de landstaal. Zoals we weten, bestond er in Vlaanderen vermoedelijk reeds sinds het einde van de dertiende eeuw een volledig plenarium, dat men

¹⁾ Vgl. Luc. 16, 1—9 (f. 9^v).

²⁾ Matth. 15, 1—13 (f. 185^r).

³⁾ In margine aangegeven door een booglijn, waarbij de aanduiding „vacat”.

gebruikte naast de *LS- en S-tekst van het Leven van Jezus. Daar kon dus de behoefte aan een tweede plenarium niet ontstaan, tenzij men aan de evangelielessen van de harmonie de voorkeur gaf. Aannemelijker is het evenwel, dat de verbinding van beide teksten in Brabant haar beslag heeft gekregen, waar men vanouds wel het Leven van Jezus, maar geen Dietse Epistelen kende. De W-fragmenten en de mnl. brokstukken in de straks te bespreken C-codex van het Leven van Jezus, beide van zeer oude datum, zijn in Brabants dialect geschreven en leveren het bewijs dat ze, als Brabantse aanpassingsvormen aan de Vulgaattekst, onmiddellijk uit een Brabants origineel stammen.

Het enig bekende mnl. handschrift, dat een dergelijke tekst bevat, is het reeds meermalen besproken Ms. Eg. 2188, ¹⁾ geschreven in het jaar 1353 ²⁾ door meer dan één hand. Van de hoofdhand zijn afkomstig de evangelielessen (f. 105—193), die we reeds ingelijfd hebben bij de S-redactie van het L. v. J. Dezelfde afschrijver heeft de Epistelen geschreven op f. 13—71 en f. 86—102, waar men achtereenvolgens de epistelen van de tijd en „dat sanctorum” aantreft. De folio's 72—85, die blijkbaar later met de hoofdcodex zijn samengebundeld, zijn door een andere kopiïst geschreven en bevatten de Epistelen van de Vrijdagen, van verschillende heiligen enz., die in de oude Westvlaamse vertaling niet voorkomen. Dit gedeelte is dus ter komplementering door een latere gebruiker toegevoegd.

De hoofdgroep der Epistelen (hand 1) is, gelijk we zagen, ³⁾ geredigeerd in de vorm van het Brugse handschrift der Westvlaamse tekst. We laten nog een proefje volgen van deze verjongde redactie naast de oorspronkelijke tekst.

Eph. 5, 1—9.

Hs. v. 1348 (f. 79^v—80^r)

Broedere sijt gods vulgheren als alre liefste kinderen; Ende wandelt in (siere) ⁴⁾ minnen also ons ooc xristus ghemint heeft. ende hem selven ghegheven heeft vor ons ene offringhe te offerne

Eg. 2188 (f. 32^v—33^r)

Broedere sijt gods na volgeren also alre liefste kindren. ende wandelt in siere minnen also ons xristus ghemint heeft ende hem selven gegeven heeft vor ons ene offringhe ende te offerne gode in

¹⁾ Vgl. Hoofdstuk IV, § 2c.

²⁾ Zie Priebisch, *Deutsche Hss. in Eng.* II, 80.

³⁾ Zie p. 205—207.

⁴⁾ In het hs. rood onderstreept.

gode in ere roke der zoetheit; maer keefsdom ende enege onreineheit oft ghiercheit ne worde sellefs niet ghenoomt onder u alse tamelijc es helegghen; Ende no dorperheit no zotte sprake no ribauderie die niet ne behoort toten dinghen; Maer meer (si onder u)¹⁾ der gracien werkinghen; Maer dat suldi weten ende verstaen dat elc keefsere oncuusse ende onreine ende ghierch twelke es dienst der afgode: ne hebben niet erfs inden rike xristi ende gods; Niemene bedrieghen met ydelen woorden. want om dese dinghen quam die toren gods onder die kinder der wantrouwen; Daer omme ne wilt niet worden haers deelneren; Want ghi wert sulc stont deemsternessen. maer nu sidi een licht inden here; Wandelt alse kinder des lichts want de vrucht des lichts es in alre goetheit ende in gherechteheit ende in waerheit

enen rooc der saechteheit Maer keefsdoem of enech onreineheit of ghiercheit en werde niet genoemt onder u alst tamelijc es heiligen. no dorperheit no oneersamheit no doorlike spreken no leckerlike worde die toten dinghen niet behoren. Maer meer ende meer si onder u der genaden werkinge. Maer dat seldi weten ende verstaen dat alle keefscheren ende oncuuscheren ende onreine ende gierege sijn dienst der afgode. ende en hebben niet erfs inden rike xristi ende gods. Niemen en bedriege u met ydelen worden. want omme dese dinc quam die toren gods inde kindre der ontrouwen. Daer omme en wilt niet werden haer deel nemenen want gi wert sulc stont deemsternessen. Maer nu sidi een licht inden here, wandelt alse kindre des lichts. want die vrucht des lichts es in alre goetheit in gerechticheit ende in waerheit: —

Het echt Dietse karakter van de hier medegedeelde perikoop is onlochenbaar. Sporen van vreemde afkomst zijn niet aanwezig. Anders is het gesteld met de later toegevoegde Vrijdagse perikopen die duidelijk de kenmerken dragen van uit het Duits vertaald te zijn. We herinneren er hier aan, dat dit handschrift toebehoord heeft aan de Tertiariissen van „sente Franciscus binnen aachen op hardewijns grave” (f. 1^r). Een Dietse monnik van dat klooster heeft, naar we aannemen, het uit Brabant overgekomen — door hem zelf meegebrachte? — lectionarium willen aanvullen met de lectiones der Vrijdagen, van bepaalde heiligen enz. en daartoe gemakshalve een te Aken reeds aanwezig Duits plenarium te baat genomen. Dat dit behoord heeft tot de groep Duitse perikopenboeken die 't meest in handschrift en druk ver-

¹⁾ In het hs. rood onderstreept.

breid geweest moet zijn, moge blijken uit de volgende proeve, links de Duitse, rechts de Dietse tekst.

Gal. 3, 23—26.

Pietsch, Probe II ¹⁾

Brüder ee dann der gloub kam da warent wir behüt under den geboten beschlossen in dem selben glouben der da was zü offenbarende Also was das geseceze unser czuchtmeyster inn Cristo das wir gerecht wurdend aussz dem gelouben und da nun der geloub kam da waren wir untter dem czuchtmeister aber wir seynd alle gotes kinder durch den glouben der da ist in cristo iesu

Eg. 2188 (f. 72F—73S)

Bruedere eer dat geloeve quam doe waren wi behoet onder der wet besloten inden selven geloeve die daer was te oppenbarene also was die wet onse suchtmeester in xristo dat wi gerecht worden uten geloeve comen es ²⁾ soe en siin wi niet onder den zuchtmeester want wi siin alle gods kinder over mids den geloeve die daer es in xristo ihesu.

Dit kleine fragment geeft reeds een indruk van de onbeholpen wijze waarop de „vertaler” te werk ging; het gehalte van zijn werk is geringer dan dat der oude Wvla. vertaling. Vaak nam hij de Duitse woorden over, ze soms alleen kledend in een Nederlands gewaad: *zuchtmeester, ontfermhertzicheit, vernuft, wtwerdich, schune, dat spru, verlust, over gebuwet, omme crite, gerten, overswindege, misset u* (‘commisceamini’) enz.

Het mnl. Leven van Jezus en de Westvlaamse Epistelen werden evenwel in Duitschland niet slechts gelezen, maar ook — en hiermee zijn we gekomen tot een der belangwekkendste episodien in de geschiedenis der Dietse vertalingen van de bijbel — in het Duits vertaald. Voordat we enigszins dieper ingaan op de verhouding tot deze wijdvertakte Duitse bewerking en een verklaring beproeven te geven, is het noodzakelijk enige aandacht te wijden aan een handschrift, waarin we de overgang zich als het ware voor onze ogen zien voltrekken.

Bedoeld is de door Pribsch ³⁾ beschreven defekte codex van

¹⁾ Cf. Pietsch, *Evangely und Epistel Teutsch* (Gött. 1927), p. 147—148. Raadpleeg ook de daar medegedeelde varianten.

²⁾ Sic.

³⁾ Cf. Pribsch, *Deutsche Hss. in England I*, 18 en Kalff, *Verslag*, p. 3. Vgl. Ts. 43, 224.

de universiteitsbibliotheek te Cambridge (C), die merkwaardigerwijze door twee handen in twee verschillende dialecten is geschreven, in het Nederrijns en in het Middelnederlands.

Leggen we de taalvormen van de Dietse kopiïst, die aan de totstandkoming van dit hs. zijn medewerking heeft verleend, naast die van S b.v., dan stellen we vast dat hij eer een Brabander dan een Vlaming is geweest. Voorzover uit de varianten, die ons ter beschikking staan, op te maken is, vertoont het mnl., dat hij schrijft, geen rekking: *armen* (× S: *areme*), geen *ou* voor gutturalen en labialen: *hoec*, *bedroeft*, *doeke*, geen *ee* < *ai*, vgl.: *heilich*, *cleine*, *scheiden*, *teyken* (eenmaal *spreden!*). Steeds: *vol*, *volmaect* (× S: *vul*, *vulmaect*). Vrijwel konstant: *blode*, *oetmodelike*, *godertieren*, *gode* 'bonus', *zoken*, *ropen*, *verdomenese*, *bedrofenese*, *ghebroderen*, *broder*. Geregeld *sundaren*, *sunden*, *sundelic*, waarnaast *mosschen*, *moschen* (× S: *musscen*), *bosse* (× S: *busse*), *matten* (× S: *motte*), *luttel* (× S: *lettel*), *sulc* (× S: *selc*). Steeds *zweert* (× S: *swert*), *aerdrike* (× S: *erdrike*). Eigenaardig doen in deze tekst vormen aan als de volgende: *verwrecken*, *verwanderen*, *zulver*, steeds *sellen*, *hi sel*, *seldi*; *du coemst*, *dodest*, *salvest*, *steenst*, *gavest*; *vercoft*, *vijftich*, *zaftmodighe*; *hore* (× S: *harre*, possessivum); *lasterstu* (× S: *lachter*). Soms *is* (× S: *es*), *bin* (× S: *ben*). Woorden als: *aelmossen*, *oploec* (× S: *ontplooc*), *verterden* (× S: *vertorden*). Bij elkaar genomen ¹⁾ hebben we zulke vormen alleen in noordelijke teksten ontmoet. De daarvoor genoemde vormen zijn evenmin in strijd met de onderstelling dat de Dietse kopiïst een Noordniederlander was, die een Brabantse tekst afschreef. Dat in elk geval een zuidelijke tekst aan zijn werk direkt of indirekt ten grondslag ligt, blijkt duidelijk uit 't voorkomen van woorden als: *diertijt*, *borden*, *doghen*, *deemsternessen*, *keefsdomlic*.

Het Duitse gedeelte van dit handschrift is hoogstwaarschijnlijk afkomstig van een Nederrijnse monnik, die in een — Brabants? — klooster vertoevend zijn uit Noord-Nederland komende ordegenoot bij z'n arbeid heeft afgelost. ²⁾ Het omgekeerde: dat een Nederlander in een Duits klooster tesamen met een Nederrijnse broeder een Diets Leven van Jezus afschreef, is evengoed denkbaar. De palaeografie kan ons in dezen wellicht zekerheid verschaffen.

¹⁾ Een afz. vorm *sellen* kan ook Brabants (zelfs Vlaams) zijn, vgl. Franck, *Mnl. Gramm.*, § 161, 1. Volgens Van Helten, *Mnl. Spraakkunst*, § 208 is de *-st* uitgang van de 2de persoon ook Brabants.

²⁾ Vgl. Pribsch, *t. a. p.*, p. 18.

Het gewicht van C is nu gelegen in de omstandigheid, dat het een belangrijke schakel is in de keten van harmonie-handschriften, die in alle delen van het Dietse en Duitse taalgebied verspreid zijn. Hoe is nu de verhouding van C tot de mnl. tekst en tot de Duitse tekst?

Het is gemakkelijk aan te tonen dat C niet teruggaat op S, maar op *LS. We plaatsen daartoe naast elkaar een klein fragment uit de hoofdvertegenwoordiger van de laatstgenoemde redaktie en het overeenkomstig gedeelte in C. Men kan dit fragment dan vergelijken met Bergsma 62²¹⁻²⁶ en 63²³⁻³⁰ om de juistheid van onze konstatering bevestigd te vinden.

Matth. 8, 15 + Luc. 7, 11—13.

Utr. 1009

Doe namse ihesus mitter hant
ende rechtse op ende si ghenas
ende stont op ende diende ihesus
ende sijn iongheren

In dier tijt quam ihesus ter stat
die hiet naym ende sijn iongheren
mit hem ende een grote scare
mit hem van volke Ende doe hi
quam bider poorten doe droech-
men daer wt een dode die hadde
gheweest een enich zoen eenre
weduwen ende daer mede quam
oec een groot volc wt der stat
Ende doe ihesus die moeder sach
wenende ontfermedes hem

C

do nam si ihesus mitter hant
ende richte si op ende si ghenas
ende stoent op ende denede
ihesus ende sinen iungheren
lucas.

In dier tijt quam ihesus to
eenre stat de hiet naim ende sine
iungheren mit hem ende ene
grote schare van volke ende do
hie quam to der porten do droech
man daer wt enen doden de hadde
ghewiest een enich soen eenre
weduwen ende daer mede quam
oec een groet volc ūt dier stat
ende do ihesus de moder sach
wienen do wart hie ¹⁾

Reeds langer dan een eeuw is het bekend dat een mnl. Leven van Jezus in het Duits is vertaald. Andreas Schmeller vestigde reeds in 1831 de aandacht op taalkundige bijzonderheden in de Münchener codex Cgm. 532 (M), in Beiers-Oostenrijks dialect geschreven in de jaren 1367—'69. Toen Walther ²⁾ de vertaling prees, was hij zich niet bewust een uit de Nederlanden afkomstig werk voor zich te hebben. Het Zürichse handschrift (Z), van veel belang om zijn ouderdom — het is waarschijnlijk geschreven

¹⁾ Hier breekt het hs. af.

²⁾ W. Walther, *Die deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters*, Sp. 495—498.

omtrent 1300 — werd voor het eerst in 1903 besproken door Anton E. Schönbach. De schrijver betoogt in zijn *Abhandlung* dat dit Alemanniese handschrift èn om zijn hoge ouderdom èn om de Nederlandse bestanddelen in de woordvoorraad — waarvan hij voorbeelden geeft — zeer dicht bij het Nederlandse origineel moet staan.¹⁾ In hetzelfde jaar heeft Ronneburger in zijn dissertatie²⁾ grote fragmenten van M uitgegeven. Hij meende het handschrift te kunnen lokaliseren in het diocees Regensburg. In het voorbijgaan wees hij op de overeenkomst met C.

Een vrij volledig overzicht van al de in aanmerking komende mnl. en Duitse handschriften werd in 1926 gegeven door W. Lüdtkke³⁾, die het materiaal nog verrijkte door nog twee Hamburgse handschriften er bij te voegen: de a^o 1411 in het Middelduits geschreven Uffenbachse evangeliënharmonie (U), zo genoemd naar een 18de-eeuwse bezitter van deze codex en een Middelnederduits plenarium (O) van 1390. De Epistelen, die in U en O voorkomen, wijken volgens Lüdtkke en Maurer af van de overeenkomstige perikopen achter in M.

Het artikel van Lüdtkke wekte in 1929 F. Maurer op, een reeds begonnen onderzoek uit te breiden. Hij betreft de komplette plenaria in de bespreking en gaat in het bijzonder de onderlinge verhouding van de Duitse evangeliënharmonieën na. Op zijn werk zullen we straks terugkomen.

Deze verre van volledige opsomming zij voldoende om een denkbeeld te geven van de verbreiding van het Leven van Jezus over het gehele Opper-, Middel- en Nederduitse taalgebied.

Het is nu de *LS-redactie geweest, waaraan deze eer te beurt viel. Men vergelijkte slechts het verhaal van de jongeling van Naïm, zoals dat voorkomt in M, met de vertaling van C:

„In der zeit Lucas kom Ihesus zu einer stat, die hiez Naym, und sein iunger mit ym und ein groz schare volkes und da er kom zu der porten, da trug man da auz einen toten, der het gewest ein einik sune einer witben; und da mit kom auch ein

¹⁾ Anton E. Schönbach, *Miscellen aus Grazer Handschriften*, Mitt. d. hist. Ver. f. Steiermark 50 (1903), p. 7—99. Ondanks de pogingen, die we aanwendden, is het ons helaas niet gelukt deze *Abhandlung* onder ogen te krijgen.

²⁾ M. E. Erich Ronneburger, *Untersuchungen über die deutsche Evangelienharmonie der Münchener Handschrift Cg. 532 aus d. J. 1367* (Inaug. diss., Greifsw. 1903), p. 95—97.

³⁾ W. Lüdtkke, *Die Uffenbachsche Evangelien-Harmonie*, *Orientalia Hamburgensia*, Festgabe (Hamburg 1926), p. 59—83.

groz volk auz der stat. und da Ihesus die muter sach wainen, da erbarmt ez in." ¹⁾

De verspreiding van deze tekst is evenwel niet beperkt gebleven tot de eigenlike evangeliënharmonie-handschriften. Evenals in de Nederlanden werden ook daar de evangeliëlessen uitgelicht en verzameld tot een evangeliarium. Toen de drukkunst kwam zorgen voor een snelle verbreiding op grote schaal van stichtelijke lektuur, werden vanzelf ook de meest gebruikte handschriftelijke plenaria ter perse gelegd. Verscheidene lessen, die Pietsch hieruit mededeelt, zijn overgenomen, zoals straks zal blijken, uit de evangeliënharmonie. Zo staan we voor het gedenkwaardige feit dat een van huis uit Nederlandse tekst, na een gehele reeks van lotgevallen, bij ons door een andere verdrongen, in Duitsland, voor een gedeelte altans, door de drukpers werd verspreid! De „Mischperikopen”, de samenvoegingen van verschillende evangeliëteksten, die in de gedrukte plenaria en in de gedrukte vertaling van het *Speculum humanae salvationis*, die vergezeld ging van de bijbehorende perikopen in de landstaal, gaan in laatste instantie terug op een Nederlandse tekst. ²⁾ Het kan onze taak niet zijn hier in te gaan op de buitengewoon ingewikkelde verhoudingen tussen beide perikopengroepen. ³⁾ Liever plaatsen we naast elkaar een paar fragmenten uit de *LS-redactie — waarvoor we bij gebreke aan een volledige *LS-tekst gemakshalve òf L òf S kozen — en de overeenkomstige gedeelten uit de Duitse incunabelen en post-incunabelen. Met voorbijgaan van alle tussenstadia willen we alleen het begin en het eindpunt der ontwikkeling aanstippen.

Joh. 6, 22—25.

Bergsma (L) 103²⁰⁻²⁷

Des andern dags na din dat hi dat volc hadde ghesaedt in der wustinen dat selve volc dat noch in die wustine daer was. alst vernam dat des dags tevoren nimmer meer schepe en hadden aldaer

Pietsch, Probe 31 ⁴⁾

In der zeyt da ihesus das volck hett gesattet in der wüstin das selb volck dz noch in der wüste da was also das vernam des tages zú vor nit mer schiffe da hette gewesen dann das schiff da mit

¹⁾ Vgl. Ronneburger p. 74. Hieruit blijkt tegelijkertijd dat de kompositie van C dezelfde is als die van L en S en afwijkt van die in M. De Duitse vertaler heeft blijkbaar in de bouw enige veranderingen aangebracht.

²⁾ Maurer, *a. w.*, p. 34—35, verklaart ze ook reeds als overnemingen uit „een” harmonie, zonder deze nader te identificeren.

³⁾ Vgl. vooral Maurer, *a. w.*, p. 31—34.

⁴⁾ Let op de vrije tekstbehandeling. Vgl. Ronneburger, p. 80—81.

ghewest dan allene dat schep daer die yongren mede en wech ghevaren waren. so wonderde hen allen waer si Ihesum verloren hadden. want si wale wisten dat hi met sine yongren nin was ghescheept. Doe saten si in andre schepe die dis dags waren comen van Tiberien al daer ter stat daer si gheten hadden van din broden. ende voeren over ende sochten Ihesum te Capharnaum.

die iunger hinweg waren gefaren da wundertent sye all wa sye ihesum verloren hetten wann sye wul wistent das er mit seinen iungern nit hett geschifft Da sassent sye in ein ander schiff die des tags dar waren kummen von tyberie all dar von der stat da sy gegessen hetten von den brotten und fürent úber und súchten ihesum tzú capharnaum ¹⁾

Een voorbeeld van een „Mischperikope” is:

Matth. 7, 1—6 + Luc. 6, 37—38.

Bergsma 50¹⁷⁻²⁸

Ghine sult nit ordelen sone werdi niet geordeelt. want in wat ordele dat gi ordeelt suldi geordeelt werden. En verdomt niet. sone werdi niet verdomt. vergeift so wert u vergeven. ende geift so wert u gegeven. In wat maten dat gi meit wert u weder gemeten. Ene goede mate ende ene vulle. ende ene up gehoopte. ende ene overvloeiende sal men u gieten in uwe scoot. Wat siestu dat gestubbe in dijns broeder oge. ende den balke in dinen oge en siestu niet. Ende hoe gesprecstu te dinen broeder. broeder gestade mi dat ic dat gestubbe doe uut dinen oge. ende een balke es in dijns selves oge. ypocrite doe teerst den balke ut dinen oge. ende danne macht u ghesien dat ghestubbe te werpene ute dijns

Pietsch, Probe 27 ²⁾

In der zyt sprach ihesus zú sinen iungeren ir sôllen nit urteilen dz ir nicht geurteylet werden wenn in dem selben urteil in dem ir urteilt sôllent ir geurteylet werden. Verdampnent nicht das ir nicht verdampnent werdent Vergebent so würt úch vergeben In was mosse ir messen würt úch wider gemessen Ein gúte mosse und ein vollkommen und eyn uff gehuffte mosse und ein úberflüssige mosz sol man úch geben in uwer schosz Wes sihest du das gestúppe in dins brúder ougen und einen balcken in dime ougen sihest du nicht Und wie sagest du dinem brúder Brúder gestatte mir dz ich wúsche dz gestúppe von dinen ougen und eyn balcke ist in mime ougen Trügner wúrff zú dem ersten den balcken van dime ougen Und denn macht du

¹⁾ Vgl. verder bv. Probe 19 van Pietsch (Luc. 15, 11—32) met Ronneburger, p. 84—85 en Bergsma p. 132—134.

²⁾ Vgl. Ronneburger, p. 68—69.

broeder oge. En geift u helich-
dom niet den honden. noch en
werpt uwe margariten niet vor
die swijn. dat sise niet verterden
ende u selven niet verscoren

gesehen d3 gestuppe usz zû werf-
fen von dins brüder ougen En-
geben nit uwer heyltum den
hunden Und werffent nit marga-
riten für die swine das sū es nit
zertretten mit iren füßen Und
die hunde icht wider kerent uff
uch und uch selbes nit zerrissent

Het woord „balcken” in deze lectio, dat slechts nog voorkomt in een Stuttgarts perikopenhandschrift, wordt door Prof. Vollmer ¹⁾ beschouwd als een aanduiding dat de geschreven plenaria — en, zoals hier blijkt, dus ook wel de gedrukte! — door Luther gebruikt kunnen zijn. Als schr. er in slaagt nog meer overeenkomsten op te sporen, zou de invloed der oude Dietse vertaling verstrekkend geweest zijn en de tekstgeschiedenis een eigenaardige kringloop gehad hebben.

Tans rest ons nog, aan te tonen dat de Westvlaamse Epistelen eveneens in het Duits vertaald moeten zijn, een feit dat tot nog toe niet bekend was. Handschrift M bevat van f. 84^r—139^r een verzameling oud- en nieuwtestamentiese perikopen, voltooid a^o 1369, in een recensie die Walther niet kon thuisbrengen. ²⁾ Ronneburger deelt er op p. 7—11 van zijn werk een aantal proeven uit mee. ³⁾ Het heeft er alle schijn van alsof deze Epistelen in Duitsland soortgelijke verbreiding hebben gehad als onze evangeliënharmonie. Teneinde enige overtuigende bewijzen te leveren, die met talloze te vermeerderen zouden zijn, drukken we twee Epistels, elk in vierderlei gedaante af: 1°. het beginstadium, vertegenwoordigd door het Hs. v. 1348, 2°. de gemoderniseerde mnl. versie, vertegenwoordigd door het Brugse hs. en door Eg. 2188 (a^o 1353), 3°. de Duitse vertaling in M (a^o 1369) en 4°. het eindstadium: de gedrukte Duitse perikopenverzameling. De tekstgeschiedenis is hier als het ware op de voet te volgen.

¹⁾ Prof. D. Hans Vollmer, *Luthers Vorgänger in der Bibel-Verdeutschung*, Forschungen und Fortschritte, 1933, p. 449.

²⁾ Walther, *a. w.*, Sp. 493. De plenaria zijn in zijn werk nl. niet behandeld.

³⁾ Genesis- en Exodusperikopen zijn afgedrukt in Adolf Matthias, *Untersuchungen über die deutsche Übersetzung des alter. Testaments in der Münchener Handschrift Cg. 341 aus dem XIV Jh., besonders über Prolog, Genesis und Exodus* (Inaug.-Diss., Greifswald 1902).

Rom. 13, 11—14.

Hs. v. 1348 (f. 1^r)

Broeder weet wel dat nu tijt es dat wi up staen van onsen slape; want nu es naerre onse zalechede dan wi gheloveden; Die nacht es leden ende die dach es ons ghe-naect; Laet ons danne wech werpen die ghewerken van deemsterheden; Ende laet ons andoen die wapenen van lechte. Also dat wie inden dach eerlike moghen wandelen; Niet in groten mael-tiden. no in dronkenscepen. niet in onsen bedden. no in eneghen oncuusscen dinghen. niet in sceldene. no in stridene. Ne ware doet an onsen here ihesus kerste;

M (f. 84a) ²)

Brüder! wizzet, daz di stund nu ist, uns auf zu stane von dem slaffe. wann nu ist neher unser selikait, dann da wir gelaubten. wann die naht ist vergangen, und der tag ist genehent. darumb schul wir enwek werffen di werck der finsternuss und antun die waffen des lihtes. und wir schulden wandeln als in dem tag ersamlichen, nit in wirtscheften und niht in trunkenhait und niht in den petten der unkeuschait, niht in krieg und in hazz, sunder tut an unsern herrn Ihesum Christum.

Eg. 2188 (f. 13^r) ¹)

Broedre wet dat die stonde nu te hans es ons op te stane vanden slape. Mer nu es naerder onse zalecheit dan doen wi geloofden. Want die nacht es vergaen entie dach es genaect. Der omme selen wi en wech worpen die werken der deemsternessen ende selen ane doen die wapene des lichts Ende wi selen alse inden daghe eersamlke wandelen. niet in wer-scapen ende niet in dronkenheden ende niet inden bedden ende niet in bevlechteiden. ende niet in crige. no in hate. mer doet ane Onsen Here Ihesum Xpm.

Pietsch, Probe 1 ³)

Brüdere wissend das yeczund die stund ist von dem schlouff auff tzu stonnde wann nun ist nach unser heyl Wann wir geloubtent die nacht ist verganngen aber der tag nahnet Darumb sullen wir von uns werffen die werck der finsternusz und sullen antun die waffen des liechts also dz wir in dem tag erlich wandlen Nicht in den wirtschafften noch inn trunckenheyte. Nicht inn der leger betten noch in schömede nicht in krieg noch in hassz Sonder tund wir an unsern herren iesum cristum

¹) Vgl. Priebisch, *Deutsche Hss.* II, p. 80.

²) Vgl. Ronneburger, *a. w.*, p. 7. Volgens Lüdtké komt deze adventsperikoop overeen met die in Cgm. 4878. De gedrukte plenaria moeten trouwens wel berusten op een grote verbreiding in handschrift.

³) Zie ook de varianten.

Jac. 5, 7—10.

Hs. v. 1348 (f. 3^v)

Lieve kindere weest ghedoochsamich tote der toe comst ons heren. Siet die ackerman ombeit die precieuse vrucht van sinen lande ghedoochsameliken verdraghende tote der wilen dat hi ontfanghet ghetidege vrucht ende spadeghe ²⁾ Weest danne ghedoochsamech ghi lieden ende confortteert uwe herten. bedi die toe comst ons heren sal ons naken. Ne versucht niet broedere deen inden anderen dat ghi niet ne wort gheiugiert. Siet de iuge comt vor de duere. Neemt exemple broedere van pinen ende van ghedoochsamecheden der propheten die hebben ghesproken in die name ons heren ihesus kerst;

M (f. 84a) ³⁾

Aller libsten, seit gedultig bis zu der zukunft des herrn. seht an, der akermann peitet die schonhait der fruht der erden gedulticleichen, bis er enpfeht die spatn sam en zeitlichait. dar umb sult ir auch gedultig sein, und sterket ewr hertz, wann die zukunft des herrn hat genehent. ir schult euch niht unter ein ander betrüben prüder, daz ir niht geurtailt werdet, seht, der rihter stet bey vor dem türne. nempt ein pilde der arbeit und der gedult bei den propheten, die gesprochen habent in dem namen unsers herrn Ihesu Christi.

Eg. 2188 ¹⁾ (f. 13)

Alre liefste. sijt geduldech toter toecomst Ons Heren. Siet, die ackerman beidt der scoenheit der vrucht der erden geduldlike tote dat hi ontfacet die spade lantsame tijtlicheit Der omme seldi oec geduldech sijn. ende starct uwe herten. Want die toecomst Ons Heren heeft ons genaect Broedre. gine selt u niet onder .i. andre vertornen dat ghi niet geordeelt en wert. Want siet die rechtere staet bi vor die dore. Nempt een exempel. broedere. der arbeit enter geduldecheit biden propheeten die der gesproken hebben inden name Ons Heren Ihesu Cristi

Pietsch, Probe 3a ⁴⁾

Aller liebsten seit gedultig bis zu der zukunfft unsers herren Secht der ackerman der beittet der Schonheytt der frucht der erden gedultlicliche dragunge bis er enpfahet der lantsamen czeitiglicheit. Darumb so seitt ir ouch gedultig und krefftigt euwere herczen wann die tzukunfft unsers herren nahnet Nicht greynt under einander brüder das ir nicht geurteylet werdt Sehent der richter stet vor der tür Bruder nement dz bild der arbeyt und der gedult der propheten die gesprochen hand In dem namen des herren iesu Cristi

¹⁾ Vgl. Priebisch, *a. w.*, II, 80.

²⁾ Vgl. Pietsch, *a. w.*, Probe 3b.

³⁾ Vgl. Ronneburger, *a. w.*, p. 7.

⁴⁾ Zie ook de varianten.

Mal. 3, 1—4.

Hs. v. 1348 (f. 8^r)

Dese dinghen seghet onse here god: Siet ic sende minen ingel ende ic sal ghereden doen minen wech vor mijn ansichte. ende alte hants sal hi comen te siere temple die grote here dien ghi zouct. Ende die ingel vanden testamente dien ghi wilt Siet hi comt seghet onse here van vele maniere van volke Ende wie sal moghen ghepensen den dach van siere toecomste. Ende wie sal staen omme hem te ziene. Want hi es also een vier blasende ende also der vulres cruut Ende hi sal sitten blasende ende zuverende dat zelve. Ende hi sal purgieren levis kinderen. Ende hi salse purgieren ghelijc goude ende zelve. Ende sie sullen gode wesen offerende sacrificien in gherechteheden. ende onsen here sal ghelieven die sacrificie of offranden van iudea ende van iherusalem. ghelijc den dach vander werelt ende ghelijc den ouden iare.

M (f. 84b)²)

Ditz sprichet got der herre: seht, ich send meinen engel und sol beraiten den weg vor meinen antlütz, und zehant sol kumen in seinen tempel der herscher, den ir sucht, und der engel des urkündes, den ir wolt. seht, er kümt, spricht der herre

 und wer sol

Eg. 2188 (f. 13^v)

Dit sprect god de here. Siet ic sende minen ingel ende hi sal bereiden den wech vor mijn ansijn ende te hant sal hi comen in sinen tempel die heerscere¹⁾ dien gi soect. entie ingel des orconts dien gi wilt siet hi comt sprect die here der scaren. ende wie sal mogen bedinken des dages siere toecomst. ende wie sal mogen staen hem te besiene. want hi es also een te samene blasende smeltende vier ende groyende gars. ende hi sal sittende smeltende ende reinegende tselver. ende hi sal die kindren levi reinigen. ende salse smelten also een gout ende een zelve. ende si werden gode offerende die offeringe in gerechteheden. ende goden sal behagen die offringe iuda ende iherusalems also die dach der ewecheit ende also die oude iare

Pietsch, Probe 6

Das spricht der herr Nymm war ich sende meinen engel der wirt bereyten den weg vor meinem angesicht unt tzû hand wirt kummen zû seinem heyligen tempel der herscher den ir suchend und der engel des testaments den ir wellendt Nemendt war er würt kummen spricht der herr der schar Und wer mag bedencken

¹⁾ Deze vertaling van 'dominator' lijkt een germanisme (vgl. *Mnl. Wdb.* 3, 229). In hs. v. 1348 is *heerschen* evenwel vert. v. 'dominari'.

Vgl. Ronneberger, *a. w.*, p. 7—8.

.
 mügen stan
 in zu sehen? wan er wirt als ein
 zusammeblasende smeltzzende
 fewr und er sol sitzzend si smeltz-
 zend und rainigen.

 als daz silber, und werdent opp-
 pfernd got die oppferung in ge-
 rektikait und got sol behagen die
 oppferung Iuda und Ierusalem,
 als der tak der ewikait und als
 die ersten jar.

den tag seiner zükunfft ynd wer
 wirt stan in tzû sehen wann er als
 ein plasens fewr Und als das
 volffs kraut oder die wolffs bôrst
 würt siczen und wirt reynigen die
 kinder levi und wirt sy tzû samen
 blasen als das gold und silber
 und sy werden oppfern dem her-
 ren die oppfer in der gerechtikeit
 und wurt geuallen dem herren
 das oppfer iuda und iherusalem
 als die tag der welt und als die
 alten Iar

Het trekt wellicht de aandacht dat in de hier medegedeelde
 proeven hs. Eg. 2188 een redaktie vertoont, die door de radi-
 kale herziening weinig gelijkenis meer bezit met de oude tekst,
 vertegenwoordigd in het handschrift van 1348. Zo komt het dat
 het verband tussen de alleroudste redaktie en de Duitse tekst
 hier niet aangetoond kan worden. Maar er zijn andere perikopen
 aan te halen, waar de samenhang onmiskenbaar is. Ten bewijze
 nemen we hier een oud- en een nieuw-testamentiese les op,
 beide medegedeeld naar het hs. v. 1348 en naar M.

Amos 9, 13—15.

Hs. v. 1348 (f. 187^v)

Dit spreect god die here; Siet
 die daghe sullen comen ende die
 plouchman sal ghegripen den
 oestere ende die terdende der
 wijndruven den zayenden; Ende
 die berghe sullen drupen zoete-
 cheit. ende alle heuvele sullen
 gheoufent werden; Ende ic sal
 bekeren die ghevanghenesse miins
 volcs israels. ende sie sullen
 stichten die woeste stede. ende si
 sullen wonen in hem; Ende si
 sullen planten wijngaerde ende si
 sullen drinken haren wijn; ende

M (f. 119b)¹⁾

Ditz sprichet got der herre:
 seht, die tag schullen kumen, und
 der pawman sol begreiffen den
 sniter, und der tretent die wein-
 trauben sol begreiffen den seen-
 den, und die perg schullen trauf-
 fen die süzzikait, und alle hüvel
 schullen geoffent werden und ich
 sol bekeren die gevanknüsse mei-
 nes volkes Israhel, und si schul-
 len pawen die wüsten stet, und
 schullen wonen in in, und si
 schullen pflantzzen weingarten
 und schullen trinken iren wein,

¹⁾ Vgl. Ronneburger, *a. w.*, p. 10.

si sullen maken hove ende si
sullen eten hare vruchte; Ende
ic salse planten up hare (versce)
erde; Ende vort meer ne sal icse
niet ute vellen van haren erden
die ic hem ghegheven hebbe
spreect die almachtghe here;

und si schullen machen garten
und schullen ezzen ir frucht. und
ich schal si pflantzen an ir
frisch erde, und fürbaz mer sol
ich sie niht mer auzzihen von irr
erden, die in gegeben sol werden,
spricht der almechtig herre

Col. 2, 8—13.

Hs. v. 1348 (f. 186^r—186^v)

Broedere: Siet dat u niemen ne
bedrieghe bi philosophien ende
ydelre valsceit na der ghevinge
der menschen. naden elementen
deser werelden ende niet na
xristo: Want in hem woent alle
vulheit der godheit lijflike. Ende
ghi sijt vervult in hem die daer
es een hooft alre principaten ende
der potestaten. In wien ghi ooc
besneden sijt: niet inder besni-
dinghe met handen ghedaen inder
uutstropinghe slechamen fleeschs
inder besnidinghe (ihesu) xristi;
Met hem begraven in die dope;
In dien ghi ooc verresen sijt mits
den ghelove der werkinghe gods.
Die hem up verwect heeft vanden
doden; Ende u doe ghi doot
waert in mesdaden ende die om-
besnidinghe uwes vleeschs:
maecte hi levende met hem. ver-
ghevende u alle mesdade mits
ihesum xristum onsen here;

M (f. 119a)¹⁾

Prüder! seht, daz euch ymant
betriege mit phylosophie und
eitel falschait nach der verratnüs
der menschen, nach der sprach
der werlt, und niht nach Christo:
wan in im wonet alle volhait der
gothait liplich: und ir seit erfollet
in im, der da ist ein haupt aller
principaten ende aller potestaten,
in dem ir auch gesniten seit in der
besneidung, die niht mit handen
gemachet ist, ein entcleidunge des
leichnamen flaisches, in der be-
sneidung Ihesu Christi; mit im
begraben in der tauff, . . . der
wirkung gotes, der in auferwecket
hat von den toten. und auch, da
ir tot wart in missetaten und in
besneydung ewres flaisches,
macht er euch lebende mit im,
vergebende alle missetat durch
Ihesum Christum, unsern herrn.

De Epistelen van de Duitse perikopenboeken in handschrift
en druk hebben, zoals Vollmer in een voorbeeld aantoot, evenals
de evangelielessen in Luther's vertaling nagewerkt.²⁾ Wanneer
we bedenken dat de Westvlaamse Epistelen en Evangelien geraad-

¹⁾ Vgl. Ronneburger, *a. w.*, p. 9.

²⁾ Vollmer, *t. a. p.*, p. 448.

pleegd zijn in de Noordnederlandse vertaling van het N. T. en deze, tezamen met de Lutherbijbel, weer ingewerkt heeft in de meest verbreide 16de-eeuwse vertaling van het N. T., dan zien we ook hier een uit vele schakels bestaande keten, zich sluiten.

Parallel aan deze vertalingen van Nieuwe Testament-teksten in het Duits loopt de Nederrijnse bewerking van een Brabants psalter. In het meermalen genoemde werk van Vollmer, *Die Psalmenverdeutschung*, wordt op overtuigende wijze het bestaan van een „niederländisch-niederrheinische” groep aangetoond, vertegenwoordigd door Brussel 608—609 en anderzijds door enige Duitse handschriften. We herinneren ons hier, dat de N. T. Cantica in Brussel 608—609 ontleend waren aan S of *LS. Zou er soms een inniger verband bestaan tussen de evangeliënharmonie en psalter? Maar al zijn ze niet van één auteur, dan is toch de veronderstelling niet te gewaagd dat ze beide, afkomstig uit één omgeving, ook langs dezelfde weg in Duitsland zijn geïmporteerd.

Een argument, dat pleit voor de door ons aangenomen Nederlandse oorsprong van de Epistelen, is de omstandigheid dat ze met de Wvla. Evangeliën één geheel vormen. Het oudste handschrift, de Amsterdamse codex van 1348, bevat niet eerst een afdeling epistelperikopen en daarna de evangeliëlessen, maar geeft voor de daartoe bestemde dagen de Epistelen en Evangeliën tezamen. De vertaaltechniek en de taal bewijzen eveneens dat ze onlosmakelijk zijn verbonden. Wie de prioriteit van de Duitse tekst wil bewijzen, moet dus eerst het Westvlaamse lectionarium in twee helften splitsen en aantonen dat de Epistelen, na in het Middelnederlands vertaald te zijn, samengevoegd werden meteen reeds bestaande Westvlaamse vertaling der evangeliëlessen. En wie de éénheid niet ontkent, maar desniettemin vasthoudt aan de Duitse oorsprong, moet verklaren waarom er van de Wvla. Evangeliën geen Duitse redactie bestaat. Maar zelfs al werd deze gevonden, dan nog zouden de nederlandismen, die daar wellicht aangetroffen worden, tot voorzichtigheid moeten manen. Zoals de zaken nu staan, kunnen we slechts tot de konklusie komen, dat er van de Zuidnederlandse vertalingengroep, waartoe een Leven van Jezus, een Epistelenverzameling en een psalter behoren, een grote expansieve, tot in Duitsland reikende kracht is uitgegaan.

§ 7. POGING TOT VERKLARING VAN ONTSTAAN EN
 VERSPREIDING VAN DE VULGAATREDAKTIE VAN
 HET LEVEN VAN JEZUS EN DER WVLA. EPISTELLEN
 EN EVANGELIËN.

De snelle verbreiding, die het aan de Vulgaattekst aangepaste Leven van Jezus afzonderlijk en in vereniging met de Westvlaamse Epistelen zowel in ons land als in Duitsland gevonden heeft, staat ongetwijfeld in nauw verband met de oorsprong van deze teksten. Waar en in welke omgeving zijn ze bewerkt, hoe is het te verklaren, dat zij over een groot deel van het continentale Germaanse gebied zijn verspreid? Dit zijn de vragen die zich aan ons opdringen en waarop vroeg of laat een antwoord moet gegeven worden. Wat wij hier kunnen doen, is niet meer dan het opperen van enige onderstellingen, in aansluiting aan de vermoedens, die in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk zijn geuit. Er is dan tegelijk gelegenheid in te gaan op hetgeen van Duitse zijde over een onderdeel dezer kwestie te berde is gebracht.

Aangezien de *LS-tekst in zijn Dietse gedaante ons nog slechts uit drie fragmenten (W, Utr. en Amst.) bekend is, ontbreekt alle zekerheid ten aanzien van de plaats waar de eerste corrector heeft gewoond en gewerkt. Het oudste fragment, W, schijnt een onderdeel te zijn van een verloren geraakt Brabants handschrift. De eerste omwerking zal dus ook wel in Brabant tot stand gekomen zijn. Omtrent de tijd zijn we evenzeer in het onzekere, al hebben we enige steun in de vermoedelijke ouderdom der W-fragmenten, die uit het begin der 14de eeuw zijn en van Z, het Zürichse handschrift der Duitse vertaling, dat volgens Schönbach zelfs ± 1300 geschreven moet zijn.

De tweede omwerking, die door de S-groep wordt vertegenwoordigd, en waarvan het oudste handschrift S in Westvlaams dialect is afgeschreven, is wellicht het werk van een Vlaming. Een aanwijzing daarvoor menen we gevonden te hebben in de manier, waarop in S Matth. 16, 18 'et portae inferi non praevallebunt adversus eam' is weergegeven. Er staat ¹⁾: *ende die porten van der hellen en sullen hem niet mogen samenen tiegen di*. Die eigenaardige vertaling van 'praevallebunt' is te verklaren als het

¹⁾ Cf. Bergsma, p. 123²¹⁻²².

gevolg van een niet begrijpen van de *LS-tekst, die hetzelfde had als L: *ende de porten van der hellen en selen hare nit mogen ghederen*. De S-corrector vatte dit *ghederen* verkeerdelijk op als de Brabantse vorm van zijn *gaderen*. Had hij in dit geval meer gelet op het Latijnse woord dan op de weergave in L, dan was hij zonder enige twijfel voor de dag gekomen met een vertaling als 1360: *en sullenre nyet teghen vermogen*. Hij vertaalt hier *ghederen* automatisch in zijn Vlaams, zoals hij in *hoe menechwerf hebbic willen ghedren dine kinder also ghelike alse ene hinne ghedert hare kikene onder hare vlochgele* (Matth. 23, 37, vgl. Bergsma 207³⁰-206²⁷⁻²⁹), *ghedren* en *ghedert* weergeeft met *samenen* en *sament*: *hoe dicken ic wilde samenen dine kinder. als ene henne sament hare jonge onder hare vlogele*. Dat de corrector *ghedéren* in zijn origineel vond, maar dit kon opvatten als *ghéderen*, pleit tevens voor de Brabantse oorsprong van het Leven van Jezus.

De taalvormen en woordvoorraad der perikopen in het handschrift van 1348 zijn zó door-en-door Westvlaams, dat er hoe-genaamd geen twijfel kan bestaan, dat de vertaling, altans in de redactie waarin zij voor ons ligt, ook in West-Vlaanderen moet ontstaan zijn.

Zoals we nu weten, zijn zowel het Leven van Jezus in de *LS-tekst als de Westvlaamse Epistelen in het Duits vertaald. Geschiedde dit tegelijkertijd, of zijn de Epistelen later bewerkt? Neemt men het eerste aan, dan is de grote tijdruimte die er ligt tussen Z (\pm 1300) en de Epistelen in M (1369) een bezwaar dat niet mag onderschat worden. Trouwens, als ze tegelijkertijd vertaald zijn, waarom zijn ze dan niet in Z opgenomen, zoals dat in 1369 in M geschiedde? Er is meer voor te zeggen dat de Westvlaamse Epistelen, na in Nederland gemoderniseerd te zijn, wat later afzonderlijk zijn vertaald en toen gevoegd bij de evangeliën-harmonie *LS. De vertalingen in het Duits kwamen misschien tot stand in dezelfde omgeving, waardoor de verbinding van de twee teksten op Duits taalgebied te verklaren is. ¹⁾ Het stelselmatig onderzoek van de Duitse handschriftelijke perikopenverzamelingen zal wellicht nog oudere codices van onze Epistelentekst aan het licht brengen.

¹⁾ Eg. 2188 kan niet de latere vorm van een tussenschakel zijn: 1°. omdat hierin de harmonie-vorm is prijsgegeven; 2°. omdat de evangeliëlessen geredigeerd zijn in de S-, niet in de *LS-tekst.

Een begin hiermee is gemaakt door F. Maurer in zijn Studien zur mitteldeutschen Bibelübersetzung vor Luther (Heidelberg, 1929). Volgens een strenge methode wordt in dit boekje het probleem van de samenhang en tekstgeschiedenis der Duitse evangeliënharmonieën en enkele perikopenbundels, die Walther nog niet had onderzocht en waarvoor Lütcke vele gegevens had bijeengebracht, in behandeling genomen. Ondanks het „anregende” van zijn Studien, zijn er toch enige ernstige bedenkingen tegen te maken. Het is een niet te vergeven fout van de schrijver, dat hij, naderend tot de kern van de zaak, eensklaps halt houdt. Na zijn betoog dat C dichter staat bij Z U M dan bij L S H, bestrijdt hij de mening van Schönbach, dat de Opperduitse tekst Z direkt uit het Middelnederlands is vertaald, en niet via een Middelduitse tussenvorm, als volgt:

„Von besonderer Wichtigkeit scheint mir aber die folgende Tatsache zu sein. In bestimmten Teilen der Hs. C finden sich hochdeutsche Formen, und Priebisch hatte vermutet, dasz sie einem „hochdeutschen Schreiber entschlüpft“ seien. Aber dieselben hochdeutschen Formen hat C zum groszen Teil mit Z U M gemeinsam, d. h. es müszte ein merkwürdiger Zufall sein, wenn jener hochdeutsche Abschreiber gerade diejenigen hochdeutschen Formen einflieszen liesze, die dann der mitteldeutsche Übersetzer des niederländischen Originals wiederum einführt. Näher liegt dann doch die Annahme, dasz C und Z U M gemeinsam das Alte bieten; d. h. das Original war mitteldeutsch (aus seinem nordwestlichsten Teil); von hier rückte es ins niederländische, ins rheinfränkische und ins alemannische Gebiet ein. C, die älteste niederländische Gestalt, hätte dann noch einige hochdeutsche Wörter und Formen stehen lassen, die dann spätere niederländische Abschriften wie S und L ebenfalls beseitigten. Bedenklich könnte nur das eine stimmen, dasz Schönbach erwiesen zu haben glaubte, dasz Z unmittelbar aus dem Niederländischen stamme, und dasz er zu diesem Zweck eine grosze Zahl niederländischer Worte und Formen aus Z zusammenstellt. Doch hier eine Frage zur Klärung: Was heiszt überhaupt „Niederländisch“ im ausgehenden 12. und im beginnenden 13. Jahrhundert? In noch höherem Masz wie heute ist es eine Sprache, die in ihren südlichen Mundarten dem angrenzenden Ripuarischen nähersteht als dem Nordholländischen; und das Ripuarische ist jenem südlichen „Holländischen“, in das die niederländische Überlieferung der Harmonie weist (S. Truije und Maastricht als feste Punkte!), bedeutend mehr verwandt als dem alemannischen der Hs. Z. Es genügt, wenn ich für diese Erscheinungen auf Th. Frings' Arbeiten über die Dialektgeographie

des Niederrheins hinweise. ¹⁾ Soweit ich es beurteilen kann, sind die „niederländischen“ Eigentümlichkeiten auch als ripuarische Formen und Wörter möglich. Wie sehr der Mittelpunkt des Ripuarischen, Köln, als Ausgangspunkt für eine so weit verbreitete Übersetzung in jener Zeit aus sachlichen Gründen in Betracht kommt, wird gleich unten erörtert werden; oben wurde bereits erwähnt, datz schon die auszerordentlich sterke Verzweigung einen maszgebenden und wirkungskräftigen Mittelpunkt verlangt.” ²⁾

Het is te betreuren dat de schrijver, die zich hier op Frings beroept, niet het door ons meermalen aangehaalde artikel in het *Literaturblatt* heeft gekend. Hij zou dan tot andere gedachten gekomen zijn betreffende de eenheid van het „Ripuaries” en tevens het niet onbelangrijke feit ontdekt hebben, dat de harmonie al een hele voorgeschiedenis achter de rug had, voor hij in het Duits werd vertaald. Door de mnl. eigenaardigheden in Z te verklaren als zgn. „Ripuaries” taalgoed, maakt de schrijver zich wat al te gemakkelik van de prioriteitskwestie af. Zolang er geen beter argumenten worden aangevoerd, blijven we het Leven van Jezus in zijn verschillende redakties voor oorspronkelik Diets werk houden. De ouderdom van het Luikse handschrift, gevoegd bij de omstandigheid, dat noch L noch S sporen van Duitse afkomst vertonen, terwijl anderzijds Z wèl Nederlandse woorden bevat, neemt alle twijfel weg. Het zou toch wel een zeldzaamheid zijn, dat een Middeleeuws Nederlander in een vertaling uit het Duits zo zuiver mnl. schreef, dat elke gedachte aan het origineel verre bleef. Vele handschriften bevatten werk, dat op de eerste blik te herkennen is als bewerking naar het Duits. We hebben trouwens zelf in Eg. 2188 uit het Duits vertaalde perikopen ontmoet, die door de taal hun afkomst aanstonds verrieden. Ook de Wvla. perikopen zijn echt Diets. Als zij uit het Duits vertaald zijn, dan moet men zich verwonderen dat de Vrijdagse epistelperikopen niet tegelijkertijd zijn vertaald.

Hoe moet nu de verspreiding van deze mnl. teksten verklaard worden? Welke groep mensen in de zuidelike Nederlanden kan

¹⁾ Vgl. besonders: *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden* (1926) S. 158: „Wer Kölner Sprachdenkmäler noch des ausgehenden Mittelalters liest, wird eher im mittelniederländischen als im mittelhochdeutschen Wörterbuch Rat und Hilfe finden. Diese niederländisch-kölnische Binding beruht auf alter Sprach- und Kulturgemeinschaft.”

²⁾ Maurer, *Studien*, p. 63—64. Het is wel niet nodig de misvattingen, die hier aan de dag treden, te weerleggen.

in de 13de eeuw behoefte gevoeld hebben aan bijbellektuur in de volkstaal en de in haar midden ontstane vertalingen hebben verbreid onder Duitse vrienden? Hierop is maar één antwoord mogelijk: de mystieke beweging, die in de 13de en 14de eeuw in de zuidelijke Nederlanden, vooral in Brabant bloeide.¹⁾ De stichtelijke litteratuur in de volkstaal, die daarvan een gevolg was, omvat nu ook de vertalingen van de belangrijkste Schriftgedeelten. In de vrije vergaderingen, in de kringen der begijnen en Tertiarissen, in de omgeving van Ruusbroec leefde de behoefte aan een direkt putten uit de bron van het geestelijk leven: de Bijbel. Bevriende geesteliken, die het Latijn goed verstonden, zorgden voor vertalingen. Zou bijvoorbeeld iemand als Willem van Affligem, die naar we weten, in contact stond met de mystieke beweging in Brabant, gelijk wel blijkt uit zijn levensbeschrijving van Sinte Lutgart en uit zijn Latijnse vertaling van sommige visioenen van Beatrijs van Nazareth, ook niet een Leven van Jezus geschreven kunnen hebben?

Deze mystieke beweging, in de ruimste zin genomen, onderhield geregelde betrekkingen met de zusterbeweging in „Overland”. Lamprecht van Regensburg getuigt van de mystieke bloei in Brabant en Beieren²⁾. De begijnenbeweging, die in de 13de eeuw in een volkrijke stad als Keulen een geweldige vlucht nam, stond in geregeld verkeer met de lekezusters in Nederland.³⁾ In de 14de eeuw is Suso in ons land geweest op een kapittelvergadering van de orde der Dominikanen om zich te verdedigen tegen een beschuldiging van ketterij.⁴⁾ Bekend is dat de Godsvrienden van Bazil, Straatsburg en Keulen in nauw contact stonden met de Nederlanden.⁵⁾ Hun leider, Hendrik van Nördlingen, heeft wellicht persoonlijk ons land bezocht.⁶⁾

Behalve persoonlijk verkeer bestond er ook een uitwisseling van stichtelijke lektuur. Hoevele traktaten van Duitse mystici zijn niet

¹⁾ Dank zij de ijverige nasporingen der leden van het Ruusbroec-genootschap is onze kennis dienaangaande belangrijk vermeerderd.

²⁾ Dr. J. v. Mierlo S. J., *Over het ontstaan der Germaansche mystiek*, *Ons geestelijk Erf* I (1917), p. 25.

³⁾ Vgl. *Reallexicon der deutschen Literaturgeschichte* IV, i. v. *Dominikanerorden*.

⁴⁾ Dr. A. G. M. van de Wijnpersse, *De Duitse Vertaling van Suso's Horologium Aeternae Sapientiae* (Gron. 1926), p. 82.

⁵⁾ C. J. van der Kemp, *De Duitse „Gottesfreunde” en de Nederlandsche „Devoten”*, *Stud. en Bijdr. op 't gebied der histor. theologie*, I (1870), p. 258—302.

⁶⁾ Dom. J. Huyben O. S. B., *Uit Ruusbroec's vriendenkring*, in: *Jan van Ruusbroec, Leven Werken* (Mechelen, Amsterdam 1931), p. 129.

in het mnl. overgezet? ¹⁾ In vele Dietse handschriften treft men brokstukken aan, geschreven in een of ander Duits dialect. Omgekeerd werden Nederlandse werken in het Duits vertaald of zelfs in het oorspronkelijk gelezen. Dom. J. Huyben noemt een catalogus van boeken, die ± 1456—'69 in het Dominikanessenklooster te Neurenberg (aan tafel?) werden voorgelezen. Daaronder bevinden zich: „Item ein puch, stet an von dem enphalen unsers herren leichnam und gut materi, das ist ein niderlandisch sprach . . .” en „Item ein püchlein, das helt in im zum ersten ein niederlandische predig . . .” ²⁾

Had zich eenmaal een vrije vergadering gevormd, dan stelde deze zich na verloop van tijd onder de hoede van een geestelijke orde. De leden hiervan, die belast waren met de zielszorg van zo'n vergadering, die niet zelden geleidelijk overging in een reguliere kloostervereniging, veelal van Dominikanessen, hebben, zo lijkt het, de Schriftperikopen, die ze in hun sermoenen behandelden, ten behoeve der zusters vertaald.

Ook in Vlaanderen waren het Dominicanen, die begijnhoven hebben opgericht en bestuurd, ³⁾ evenals te Antwerpen en Luik. ⁴⁾

Toch zijn er geen direkte bewijzen, dat we de vertalers in hun kring moeten zoeken. Wanneer Maurer een aantal uitspraken aanhaalt, waaruit de waardering van Dominikanessen voor bijbellectuur blijkt, wanneer hij zegt dat Dominikanessen in Duitsland bijbelhandschriften hebben gekopieerd en dat het Leven van Jezus overal in de provincie Teutonia van hun orde verbreid was, dan heeft zijn konklusie dat het in die kring ook ontstaan, slechts de waarde van een — alleszins waarschijnlijke — gissing. ⁵⁾

Om op te sporen voor welke vergadering of door welke orde de Wvla. perikopenvertaling gemaakt is, zou men het commune sanctorum der verschillende handschriften kunnen nagaan. Een vast criterium levert dit toch niet op. Hoe licht kon het „sanctorum” gewijzigd worden naar de regeling van klooster of diocees. Beter diensten bewijst het bij de localisatie van een bepaald handschrift.

¹⁾ Vgl. W. Dolch, *Die Verbreitung oberländischer Mystikerwerke im Niederländischen, Auf Grund der Handschriften dargestellt, Teil I* (Inaug.-Diss. Leipzig 1909).

²⁾ Dom. J. Huyben O. S. B., *De verspreiding der Nederlandsche Spiritualiteit*, *Ons geestelijk Erf IV* (1930), p. 181.

³⁾ L. J. M. Philippen Pr., *De Begijnhoven. Oorsprong, Geschiedenis, Inrichting* (Antwerpen, 1918), p. 93.

⁴⁾ A. w., p. 94.

⁵⁾ Maurer, *Studien*, p. 68—71.

De taal van het „hs. v. 1348” is zuiver Westvlaams, zodat we hier desnoods het „sanctorum” als hulpmiddel kunnen ontberen. Het is trouwens te gering van omvang om het handschrift zelf aan een bepaalde inrichting toe te schrijven. Wijzen de vele lectiones van „ian baptista” en „over de sieke” op hetzelfde Sint-Jansgasthuis waar hs. J. ¹⁾ berust?

Wel kunnen we van de Wvla. Epistelen en Evangelien in de vorm, waarin ze zijn overgeleverd, alvast dit zeggen dat ze een onderdeel van de prediking moeten hebben uitgemaakt. De geestelike verzorgers van het konvent, waar ze hun oorsprong hebben, liet aan zijn „exposicies” de bijbeltekst in de landstaal voorafgaan. De talrijke tussenvoegingen, die afkomstig moeten zijn van iemand die de bijbeltekst wilde verklaren, stellen dat buiten twijfel. De „exposicies” in het handschrift van 1348 zijn wellicht ook vertalingen, of altans bewerkingen naar het Latijn, en van dezelfde hand als de perikopen. Het zijn grotendeels sermoenen, die vervaardigd zijn volgens de bekende procédés: regel voor regel van de perikoop wordt verklaard met behulp van „die gloze”. Deze leverde dan ook de talrijke citaten uit *Rabanus, Beda, Anselmus, Sinte augustijn, Sinte ian guldijn mont, Sinte gregorius, sinte bernaert, Sinte ieronimus, Sinte hylarius*. Verder worden *seneca* en *plato* aangehaald. Herhaaldelijk vindt men vermeld *Ieremias, Ysayas, die bouc vander hemelscer minnen, de wise salemoen, davit in den zoutere, de bouc der coninghe, der rechter bouc, dander bouc van moyses, sinte ian in sine ewangelie* enz.

Niet zelden wordt aan 't slot medegedeeld hoe men de tekst „gheestelike” moet verstaan. Het buitengewoon uitvoerige sermoen naar aanleiding van de annunciatie ²⁾ is enigszins anders opgebouwd. Telkens wordt eerst de Vulgaattekst in 't oorspronkelijk medegedeeld, waarop dan de vertaling en een brede exegese volgt, een preekmethode die in de Middeleeuwen zeer verbreid was. Het mededelen van de Latijnse tekst had ten doel de eenvoudige hoorders des te meer eerbied in te boezemen voor het Woord Gods.

De taal van de exposicies is zuiver Vlaams, ³⁾ al moeten we

¹⁾ J. heeft de heiligen-tafel van „dornike”.

²⁾ f. 11^v—30^v; Luc. I, 26—38, de derde lectio van Woensdag, volgende op de derde Zondag van de advent.

³⁾ Vgl. woorden als *hergessen, keest, rancore, *stooptanne, eerle 'vlasstengel'*. In het Mnl. Wdb. zoekt men vergeefs naar **ghelijc dragicheit* (= *aequus animus?*, f. 238^v, vgl. *slecht draghentheit* en *slecht draghende*, f. 238^v) en naar **dochterliker* (f. 238^v).

ook hier de aanwezigheid van enige woorden konstateren, die Verdam alleen kent uit de Limb. Serm. en 't mhd. of mnd.: *ghemacheit* (242^r), *ghesachtheit* (241^v), *zwichenthede* (28^v), *eygheliken* (233^r), *vonke* (241^v), *toe houden*. Bestaat er een verband tussen deze „exposities” en de Duitse sermoenen? We moeten hier de vraag stellen, al kunnen we haar voorlopig niet beantwoorden. De terminologie van de vertaler kan in zeker opzicht onder invloed gestaan hebben van Duits werk, dat in zijn omgeving was doorgedrongen.

Een bewijs hiervan vinden we in het sermoen van „broeder heinrijc van cleven”, dat in het handschrift onmiddellijk volgt op de perikopentekst. Dit ademt een mystieke geest, evenals de andere stichtelijke traktaten, die de rest van het handschrift vullen. Die mystieke kenmerken zijn in de exposities en de lectiones niet zó merkbaar, al ontmoet men in de laatste woorden als *wederboocht* (Eccl. 14, 3), *werkelijcheit* (Apoc. 7, 12) en *overlovelijc* (Dan. 3, 53).

De snelle verbreiding van het Leven van Jezus en de Westvlaamse epistelen tot ver in Duitsland kan geschied zijn op tweeërlei manier. Rondreizende predikers¹⁾ kregen handschriften in bruikleen mee, die dan elders werden vertaald en daarna door kopieën vermenigvuldigd. In de tweede plaats zorgden pelgrims — vandaar die lectiones „over die pelegrime”? — voor de verspreiding. Voor de tocht naar Rome kozen zij veelal de weg langs de Rijn²⁾ en hospiteerden dan in soortgelijke konventen als waartoe zij zelf behoorden en die zij uit onderlinge correspondentie hadden leren kennen. Zo is het te verklaren dat de oudste vertaling van het Leven van Jezus in het Duits gevonden is in een Alemannies handschrift.

Zonder een oordeel uit te spreken in de netelige kwestie, welke van de twee mystieke bewegingen het sterkste uitstralingsvermogen bezat, de Duitse of de Zuidnederlandse — zou er niet eer sprake zijn van een wisselwerking? — lijkt het ons 't waarschijnlijkst, dat met betrekking tot de besproken bijbelvertalingen de grootste expansieve kracht is uitgegaan van Nederlandse zijde.³⁾

¹⁾ Was „heinrijc van cleve” zulk een rondreizende prediker?

²⁾ Vgl. Van der Kemp, *t. a. p.*, p. 279.

³⁾ De fragmenten die Berger in zijn *La bible française au moyen âge* van de 13de-eeuwse Franse vertaling mededeelt zijn onvoldoende om na te gaan of de Westvlaamse (Brugse?) vertaler een Franse tekst heeft geraadpleegd. Onze opmerkzaamheid werd nl. getrokken door de ongeveer gelijkkluidende vertaling van 'duo minuta, quod est quadrans' (Marc. 12, 42), Wvla.: .ii. poitevine en Fra. (Berger, p. 156): .ii. demies poitevines (vgl. L: *virdonge*, S: *vierlinge*).

INHOUD.

VOORWOORD	Blz. I

HOOFDSTUK I.

ALGEMENE INLEIDING.

§ 1. Voorgeschiedenis. Sporen van oude vertalingen	7
§ 2. De hulpmiddelen, waarover men kon beschikken bij de vertaling van de Vulgata	12
§ 3. Het vertalen op zich zelf	18
§ 4. De Kerk en het lezen van de Bijbel door geesteliken en leken	21
§ 5. Lezerskring van Dietse bijbelteksten	27

HOOFDSTUK II.

HET LEVEN VAN JEZUS.

§ 1. Algemene opmerkingen	32
§ 2. Stand van het onderzoek	35
§ 3. Opmerkingen over vertaaltechniek en stijl van L en S	
1. Moeilikheden bij het onderzoek	41
2. De vorm van de zin	44
3. Het werkwoord	48
4. Stijl en woordkeuze	51
5. Slotsom	67

HOOFDSTUK III.

DE WESTVLAAMSE EPISTELEN EN EVANGELIËN.

§ 1. Algemene opmerkingen	69
§ 2. De taal van het hs. v. 1348	71
1. De klanken	72
2. De vormen	75

	Blz.
3. Suffixen	77
4. De woordvoorraad	77
§ 3. De vertaaltechniek	84
1. Algemene opmerkingen	84
2. Foutieve en onnauwkeurige vertalingen	86
3. De zinsbouw	88
a) De enkelvoudige zin	88
b) De samengestelde zin	92
c) De vormen van het werkwoord	97
d) Nomen en pronomen	112
e) Praeposities	114
4. Woordvorming en woordkeuze	118
a) Woordvorming	118
b) Woordkeuze	129
5. Slotsom	144

HOOFDSTUK IV.

TEKSTGESCHIEDENIS VAN HET LEVEN VAN JEZUS EN DE WEST-VLAAMSE EPISTELN EN EVANGELIËN.

§ 1. Ontstaan van de L-redactie van het L. v. J.	146
§ 2. De aan de Vulgaattekst aangepaste Levens van Jezus in hun onderlinge verhouding	158
1. De S-groep	159
A. Verhouding tot L	159
B. De belangrijkste handschriften	162
2. Een *LS-redactie van het Leven van Jezus	168
A. De belangrijkste handschriften	168
B. Verhouding van Utr. tot L en W	170
C. Verhouding van Utr. tot *HA	176
3. De evangeliënharmonie in de bijbel van 1360	177
A. De belangrijkste handschriften	177
B. De bewerker	178
C. De bijbel van 1360 en de Bible historique van Guyart Desmoulins	191
D. Het Londense handschrift Ad. 26663	195
§ 3. Verdere verspreiding in de Nederlanden van de aan de Vulgaattekst aangepaste Levens van Jezus	197
§ 4. Verhouding van de Westvlaamse Evangeliën tot het Leven van Jezus	200

- § 5. Verspreiding der Westvlaamse Epistelen en Evangeliën
in de Nederlanden 203
- § 6. Verspreiding van het met de Wvla. Epistelen tot een
lectionarium verenigde Leven van Jezus (*LS en S)
in de Nederlanden en in Duitsland 209
- § 7. Poging tot verklaring van ontstaan en verspreiding van
de Vulgaatredactie van het Leven van Jezus en der
Wvla. Epistelen en Evangeliën 225

STELLINGEN.

I.

De belangrijkste Middelnederlandse vertalingen van Nieuw-Testamentteksten vormen tezamen een complex in die zin, dat een latere vertaling nooit ontstaan is zonder dat van een voorgaande in min of meer sterke mate gebruik werd gemaakt.

II.

Er bestaan gegronde redenen voor het vermoeden dat Willem van Afflighem de auteur is van het zogenaamde Limburgse Leven van Jezus.

III.

Tevergeefs tracht Dr. C. H. Ebbinge Wubben in zijn proefschrift „Over middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament”, pp. 226—237, aannemelijk te maken, dat de vertaling van Jesaja, Jeremia en Klaagliederen in hs. Kon. Akad. 32 aan een andere auteur toe te schrijven is dan aan de vertaler van 1360.

IV.

Rekening houdend met de beperking, door de uitspraak van stelling I opgelegd, kan men zeggen dat de zogenaamde vertaler van 1360 in de loop der jaren de gehele bijbel heeft vertaald. In plaats van de vier evangeliën afzonderlijk te vertalen, heeft hij een concordantie bewerkt met behulp ener herziene redactie van het Leven van Jezus.

V.

Wanneer de psalmen in sommige complete bijbels van 1360, wat de redactie betreft, uiteenlopen, kan men er zeker van zijn dat de versie, overeenkomende met het Brusselse souter 606, afkomstig is van de vertaler van 1360, terwijl de andere vervaardigd is door Scutken.

VI.

Hinne Rode, oud-rector van de Hieronymusschool te Utrecht, was de auteur van het „Bazelse” Nieuwe Testament van 1525.

VII.

De geschiedenis der bijbelvertalingen leert dat een nieuwe overzetting alleen dan algemeen aanvaard wordt, wanneer zij zich zoveel mogelijk aansluit bij een bestaande traditie.

VIII.

Het mnl. vrouwelik achtervoegsel *-in(ne)* is, zoals Kern in P.B.B. 56, 366—377 betoogt, niet aan het Hoogduits ontleend.

IX.

Ten onrechte meent Dr. G. A. Brands, *Christenkercke* XLIII, dat in dit spel *simpletten* van 7 regels voorkomen (regel 1400—1607). In werkelijkheid staan er coupletten van de vorm *aaaaabb / bbbbbcc / cccccdd /*, dus met rijmkoppeling. Het eerste z.g. *simplet* van 6 is ook *aaaaabb*, maar aan de tekst gekoppeld: *a//aaaaabb*.

X.

Die grepe grijpen in *Voorleden Tijd* 316 (cf. *Leidse Spelen*, ed. v. d. Laan), is niet ‘de greep van een geweer grijpen’, maar betekent ‘grijpen’ zonder meer.

XI.

De verklaring die L. C. Michels in *Tijdschrift voor Taal en Letteren* 6, 173—174 (vgl. Ts. 45, 300—301) aan de hand doet van de verzen 6 en 7 van Huygens’ *Batava Tempe*:

Hey! wat’s al de Werelds glimpen
Min als tegenwoordigheid!

is meer scherpzinnig dan juist.

XII.

Vondel’s *Geuse Vesper* is ontstaan vóór 1625.

XIII.

Het uitgangspunt van het Réveil was verzet tegen de *verstandelijke* orthodoxie.

XIV.

In het dialect van Oud-Beierland loopt de overgang *ei > ai* phonologies evenwijdig met die van *ui > òi* (vgl. Opprel, §§ 19 en 24 en N. van Wijk, Meded. Kon. Akad., Afd. Lett., 1934, p. 6).

XV.

Bij de overgang van *ě > ĭ* in het Goties moet een belangrijke invloed worden toegekend aan de analogie (cf. J. Sverdrup, Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap, Bind I. 1928, pp. 189—202).

XVI.

Het kenmerkende van een Oudnoorse *drápa* is niet de wijze van voordracht of de inhoud, maar de vorm (cf. S. Nordal, Act. Phil. Scand. 6, 144—149).

XVII.

De tocht van Toulouse met zijn Geuzenbenden in het begin van Maart 1567 naar Walcheren bedoelde Oranje's macht over Zeeland te handhaven en te voorkomen, dat regeringsgarnizoen in de steden van Walcheren gelegd zou worden.

XVIII.

Het bevel van de Engelse regering, gegeven eind Februarie—begin Maart 1572, waarbij de Watergeuzen aangezegd werd de Engelse havens te verlaten, had ten doel Oranje's plannen ter reorganisatie van de zeemacht der Watergeuzen te steunen.

XIX.

Het „Rapport der Commissie ter formuleering van een voorstel tot wettelijke regeling der toelating tot de eerste klasse eener Hoogere Burgerschool met vijfjarigen cursus” doet geen bevredigende verbetering van het selectie- en aansluitingsvraagstuk aan de hand. De aangewezen oplossing is de voorbereidende klasse.

A. gw. 192, 1934 ^{II}

**MIDDELNEDERLANDSE
VERTALINGEN VAN HET
NIEUWE TESTAMENT**

TWEEDE GEDEELTE

DR C. C. DE BRUIN

**BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.**

HOOFDSTUK V.

HET VOLLEDIG VERTAALDE TWEEDE GEDEELTE VAN HET NIEUWE TESTAMENT, GEVOLGD DOOR MALACHIAS EN DE OUD- TESTAMENTIESE PERIKOPEN, IN HS. BRUSSEL 113 (2849—51).

§ 1. ALGEMENE OPMERKINGEN.

1. INHOUD.

In de geschiedenis der Middelnederlandse bijbelvertalingen neemt het hierboven genoemde handschrift een zeer bijzondere plaats in. Niet wegens de samenvoeging van de medegedeelde bijbelgedeelten, want er zijn vele codices bekend, die — afgezien van de volledige vertaling van Malachias — dezelfde combinatie bevatten. Deze handschriften werden niet alleen gelezen als doorlopende tekst, maar blijkens aanwijzingen in de tekst of aan de rand, die korresponderen met een „tafel” van de epistellessen, aan de codex toegevoegd, werden ze ook als epistolarium gebezigd. Maar dit is dan ook het enige punt van overeenkomst tussen het Brusselse handschrift en alle andere met soortgelijke inhoud. Verder zijn er alleen verschillen op te merken. De teksten in Brussel 113 (2849—51), dat geschreven is in Brabants dialect, vertegenwoordigen vertalingen, die in het Zuiden ontstaan moeten zijn en geredigeerd zijn in een versie, die geheel zelfstandig is ten opzichte van de tekst der andere codices. Deze behoren tot een en dezelfde vertaling, die tot stand gekomen is in het Noorden, in de Windesheimer kring.

Het lijkt wel, alsof er in Vlaanderen en Brabant minder behoefte bestond aan een dergelijke volledige vertaling van het tweede gedeelte van het Nieuwe Testament, die in vereniging met de bijgevoegde Oudtestamentiese lectiones tevens gebruikt kon worden als Diets epistolarium, dan in Noord-Nederland. Tot heden is er geen ander zuidelijk handschrift bekend, dat

dezelfde vertalingen, tot een geheel samengevoegd, bevat dan de Brabantse codex. Dit feit maakt het onderzoek van de hier gekombineerde teksten voor ons niet gemakkelijker. Het hulpmiddel van de vergelijking met andere manuscripten, die een overeenkomstige vertaling behelzen, moeten we hier ontberen. Daarom moet de vraag, of dit zuidelijke „epistolarium” te beschouwen is als een conglomeraat van teksten van verschillende herkomst, dan wel als het werk van één auteur, beantwoord worden met behulp van een vergelijkend inwendig onderzoek der vertaaltechniek in de verschillende bijbelboeken. De typies-individuele kenmerken, die aan een vertaalmethode eigen zijn, leggen bij de beoordeling van het auteurschap van verschillende teksten het grootste gewicht in de schaal, al mag men de steun, die overeenkomsten in de woordvoorraad tengevolge van parallelvertalingen van dezelfde Vulgaatwoorden kunnen verschaffen, niet versmaden. Vandaar de noodzakelijkheid om de Oudtestamentiese lessen van dit handschrift in hun verhouding tot het Nieuwtestamentiese gedeelte na te gaan. Als vergelijkingsmateriaal kunnen we ze niet missen, wanneer we nauwkeuriger de plaats willen bepalen, die aan deze N.T.-vertaling in het geheel van de Dietse bijbelteksten toekomt.

De deelen van dit perkamenten handschrift, die voor ons doel de meeste waarde hebben, zijn:

- I. een *tafel* van de *epistellectiones* (f. 2^r—f. 9^r).
- II. een komplette vertaling van *sente pauwels epistele* en van de *.vii. epistolen canoniken* (f. 10^r—f. 171^r).
- III. idem van *der apostele werke* (f. 172^r—f. 233^r).
- IV. idem van *die boec der oppenbaringen* (f. 233^r—f. 266^r).
- V. idem van *malachias de prophete* (f. 267^r—272^v).
- VI. een vertaling van *die epistelen uten ouden testamente* (f. 273^r—349^v).

De *prologhe op sente pauwels epistele* vindt men gedeeltelijk afgedrukt in Theol. Ts. 37, p. 153—154. In Ts. 43, p. 215 deelde Prof. de Vooy mede dat de O.T.-perikopen ontleend zijn aan de vertaling van 1360; op p. 244 treft men de aanhef van Rom. I aan, terwijl op p. 245 bewezen wordt, dat de afwijkende vertaling van Actus Apostolorum, voorkomende in de komplette bijbels, overeenkomt met de versie van onze codex. Tenslotte wordt op p. 245 de Apocalypsis-verdietsing geïdentificeerd met die van het bekende Parijse handschrift.

Om praktische redenen kunnen we bij de bespreking der onderdelen van het handschrift niet de indeling van de codex zelve volgen. Uitgaande van die teksten, over wier herkomst we niet in het onzekere zijn, zullen we overgaan tot een behandeling van die delen, die nog niet onderzocht werden. De vertaling van de Epistolae zal het sluitstuk vormen. Achtereenvolgens komen derhalve aan de orde van behandeling de gedeelten VI, V, III, IV en II.

2. AFSCHRIJVER, OUDERDOM EN GEBRUIK.

Hoewel geen enkele aantekening ons inlicht omtrent de kloosterbibliotheek, waartoe onze codex heeft behoord, zo kan men er toch zeker van zijn dat hij eenmaal deel heeft uitgemaakt van de verzameling van 't Roodlooster. Het overtuigend bewijs is in 1903 geleverd door Prof. W. de Vreese in de toelichting, die hij gaf bij de definitieve afdruk van de enigszins gehavende lijst van Dietsche boeken in 't Roodlooster, voorkomende op f. 3^v van hs. Brussel 1351, welke lijst, naar schr. aantoot, opgesteld moet zijn tussen 15 April 1394 en 23 Augustus 1395¹⁾. Het tweede nummer van deze lijst vermeldt „een epistel boec”, en aangezien het Brusselse handschrift en deze lijst met dezelfde hand geschreven zijn, staat het vast dat het „epistel boec” met het eerste te vereenzelvigen is.

Hetzelfde artikel brengt nog enige welkome gegevens met betrekking tot de afschrijver, die blijkens de lijst en de inhoudsopgaven van sommige handschriften waarschijnlijk de „boecwaerder” der Nederlandse boeken in 't Roodlooster was. De Vreese weet nog een zestal handschriften aan te wijzen, die door hem zijn vervaardigd. Voor ons doel zijn van belang het Brusselse handschrift (oud nummer) 1805—08, dat een vertaling van Gregorius' *Dialogus* bevat en 3093 met die *gaert der minnen* enz.

Beide vertalingen zijn met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid het werk van de vertaler van 1360²⁾. Voorts hs. Wenen 13708, het kompilatiehandschrift van de Tweede Partie,

¹⁾ Willem de Vreese, *De Dietsche boeken van 't Roodlooster omstreeks het jaar 1400*, in *Album Kern* (1903).

²⁾ Zie De Vooy, *Iets over Middeleeuwse bijbelvertalingen* Theol. Ts. 37 (1903), p. 140—144 en Ebbinge Wubben, *Vert. O. T.*, p. 108—109. We zijn overtuigd dat een vergelijkend onderzoek van de vertaaltechniek de juistheid van de hier uitgesproken vermoedens zou bevestigen.

dat ook verschillende prozateksten bevat, vertalingen van pause-like decretalen en de Dietse vertaling van het tractaat *De libris teutonicalibus*¹⁾. Vermelden we tenslotte dat onze afschrijver ook enige zgn. verbeteringen heeft aangebracht in het Parijse handschrift Maz. 920²⁾, dat o. a. een vertaling van *der minnen boec* bevat.

Zo wordt het ons gemakkelijker gemaakt de ouderdom van het handschrift te bepalen. De Isaias- en Jeremias-perikopen zijn nl., zoals we nog bewijzen zullen, ontleend aan de vertaling, vertegenwoordigd door hs. 32 van de Kon. Akademie van Wetenschappen. Aangezien in de proloog hiervan het jaar 1384 wordt genoemd als tijd, waarin de vertaler „Iheremiam ende Ezechiël” verdietste als vervolg op een vroegere Isaias-vertaling³⁾, kan men gevoegelijk aannemen, dat hs. Brussel 113 (2849—51) geschreven moet zijn tussen 1384 en 1395.

Alle tekenen wijzen er op dat van dit manuscript in het Roodlooster naarstig gebruik is gemaakt. Niet alleen de enigszins „beduimelde” benedenhoeken der perkamenten bladen, ook het register der epistellectiones met zijn vele doorhalingen, toevoegingen en verbeteringen zijn daar getuigen van. Het incipit en explicit van elke lectio is aan de rand telkens duidelijk aangewezen, terwijl tot knoppen ineengedraaide perkamentstrookjes, aan de buitenkant van sommige bladen bevestigd, het naslaan

¹⁾ Zie de inhoudsopgave in de Inleiding der uitgave van de Tweede Partje, in 1879 bezorgd door F. von Hellwald, met medewerking van M. de Vries en E. Verwijs.

²⁾ Beschreven door De Vreese in zijn *De handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, p. 413 vlgg. Over de enigszins afwijkende redactie van *der minnen boec* in Maz. 920 spreken we later — We veroorloven ons enkele kanttekeningen bij de toelichting van De Vreese in *Album Kern*. De lijst vermeldt tweemaal (nummers 1 en 11) *een ewangeli boec*. Zonder enige twijfel is met een van deze twee bedoeld hs. Brussel 111, dat een volledige vertaling van de vier evangeliën bevat en uit het Roodlooster stamt. Het tweede evangelieboek kan heel goed een exemplaar geweest zijn van een Diets evangeliarium, dat alleen de evangeliellectiones bevatte, hetzij naar de Westvlaamse vertaling, hetzij gelicht uit het *Leven van Jezus*. Het Londense hs. British Museum add. 26658, dat de Noordnederlandse vertaling bevat en ook in N.N. dialect is geschreven, is wel is waar bezit geweest van 't Roodlooster, maar 't is de vraag, of het reeds in 1395 daar aanwezig was. Nummer 16 van de lijst geeft aan *salomons boeke uter bybelen in dietsche*. Hiermee kan niet alleen *der minnen boec* van Maz. 920 bedoeld zijn, want er staat duidelijk *boeke*. Er is alle reden om aan te nemen, dat in 't Roodlooster een tans verloren geraakte codex bezat met de vijf boeken van Salomo, waarvan hs. Utrecht 1007 een noordelijk afschrift is (zie Ebbinge Wubben, *Vert. O. T.* p. 35), te meer omdat hier de redactie eveneens afwijkt van die in de andere bijbels van 1360. En zou de boekerij ook niet een *volledige „dietschen souter”* (no. 8 van de lijst) bezeten hebben?

³⁾ Zie Ebbinge Wubben, *Vert. O. T.*, p. 227.

vergemakkelikten. Behalve als epistolarium werd de tekst ook in zijn geheel gelezen, en krities gelezen. Vooral het eerste gedeelte van het handschrift, de volledige Brievenvertaling, is voorzien van een massa aantekeningen, die tussen de regel of in margine zijn aangebracht. In de regel zijn het veranderingen, die door een corrector worden voorgeslagen; een andere hand is duidelijk herkenbaar. Maar ook de hoofdafschrijver heeft verschillende kanttekeningen nodig geacht (of overgenomen) en niet zelden bij lastige passages de grondtekst naast de vertaling geplaatst. Het aantal van deze marginalia, waarop wij bij de bespreking van de afzonderlijke teksten terugkomen, neemt verder in het handschrift geleidelijk af. Verslachte de aandachtige ijver van de corrector of achtte hij in het laatste gedeelte minder verbeteringen nodig? We merken nog op, dat de kopiïst het slotgedeelte in haastig tempo moet hebben afgeschreven. Toch vindt men doorlopend opmerkelijk weinig schrijffouten, zodat de afschrijver zijn werk niet gedachteloos heeft verricht. In Maz. 920 bleek hij ook „correcties” te hebben aangebracht. Daarmee is in overeenstemming, dat hij door expungeringen en door verbeteringen op rasuur de voor hem liggende tekst somtijds wijzigt, tengevolge waarvan de Brievenvertaling bedriegelijk veel op een autograaf lijkt, wat zij toch hoogstwaarschijnlijk niet is.

§ 2. OPMERKINGEN OVER DE TAALVORMEN.

Het handschrift heeft niet alleen deel uitgemaakt van de boekerij van het Roocolooster, maar is daar ter plaatse waarschijnlijk door de librarius zelf gekopieerd. Dat deze uit de omgeving afkomstig was, kan blijken uit verscheidene Brabantse, soms zelfs Oostbrabantse eigenaardigheden in de taalvormen. Aangezien de inhoud een belangrijker deel van onze aandacht zal opvragen dan de taal, vermelden we hier uitsluitend die vormen, die aan de taal een Brabants cachet geven. Voor nadere biezonderheden van dit dialect zij verwezen naar de W.L. de Vreese, *Sente Augustijns Regule in Dietsche met een fragment van „De Bediedenis”*, Het Belfort, 1894, II, p. 5—15 en J. Jacobs, *Het westelijk Zuidbrabantsch dialect op het einde der dertiende eeuw*, Versl. en Meded. d. Kon. Vlaamsche Acad., 1927, p. 775—791. Menigmaal is er een onloochenbare overeenkomst tussen de in deze artikelen genoemde vormen en de hierna genoemde. Met enige nadruk

voegen wij hier nog aan toe dat de Brabantse taalvormen niet consequent zijn toegepast, m. a. w. naast de genoemde klanken treft men in hetzelfde handschrift een aantal minder sterk dialekties gekleurde vormen aan, een symptoom van de geleidelik haar beslag krijgende „Gleichschaltung” der streektalen tot een gemeenschappelijke taal voor schriftelijk gebruik. Bovendien liggen aan de in dit handschrift opgenomen bijbelboeken indirect West- en Oostvlaamse oerteksten ten grondslag, hetgeen mede tot verklaring kan dienen van de inconsequenties in de taalvormen.

Spelling van lange klinkers: *wust, buc, slut, grot, verwit.*

Rekking: *waermoes, waerde, maergen, staercke, aerm, aermoede, scaerp; gewoerpen, stoerm; steerft, geherbeergt, weerdere.*

Klinkers in hoofdlettergrepen: *margen, waerde, staerc; es, gewenne, led, verblendt, bettere, berespingen naast bringere, gewin, lingde, voerbekint; runse, underlinge, sturte, vercundechden, sunde, cunst naast yocke, wrocht, const, locht; meestal verleiders, spreyingen, heilech, leiden, gemeine, breidelt, deilechtech, deilingen, naast sceedingen, ondersceet, bereet; meestal nuwe, duvel naast dierbaerste, vier, bediedenessen; meestal bruedere, hueden, beruert, eenmuedech naast groven, nomen; eenmaal: ufeninge.*

Umlaut: *echterste, vergenleken, kerre, tsendeken, geslechte, mechtech; speedege, neeken, steet, eveldeedegere, sleegere, versmeedelec, temelec, bleest, gesteedech, dreget naast achterste, drages enz.*

Klinkers in achtervoegsels: steeds *-scap, -heit, -nes, -lec, -leke, -ech.*

Medeklinkers: *wust; endde 'finis', led, weedt, sundechtden; lichgemleken, rechgenen, gevochgelte; rechene; verloestene; arbeite; toenen.*

Sandhi: verscherping in *onttoen*, assimilatie in *olleede*; syncope: *du hiels, des levens 'viventis', des geslechs, du stichs, eens gerechs, tserpens, des afgrons; dwiket, opelec, boegaert, cuate, pileke, wigaert, peyslec; coeman; hoot 'caput'; ionwive; werelec; apocope: anx.*

Svarabhakti-vocalen: *gelasene, geloeyenden, gelorien, glorificeerde.*

Flexie: *hi wilt, si selen, du selest, doech; lucasse, ianne, clase als nominatief; heme; harre; har; de welke regelmatig als pron. relat.; de als lidwoord.*

§ 3. DE OUDTESTAMENTIESE PERIKOPEN.

I. DE PERIKOPEN UIT DE PENTATEUCHUS, DE LIBRI HISTORICI EN DE LIBRI DIDACTICI.

a) Verband met de bijbel van 1360.

In zijn werk over de mnl. vertalingen van het Oude Testament betoogt Dr. Ebbinge Wubben dat de verdietsing van Isaias, Jeremias en de Lamentationes Jeremiae niet het werk is van de zgn. vertaler van 1360. Aangezien de Isaias- en Jeremias-lectiones in ons handschrift ontleend zijn aan de vertaling, die Ebbinge Wubben onderzocht, zijn we wel gedwongen om, voorlopig altans, de Libri Prophetici gescheiden te houden van de overige Oudtestamentiese boeken.

Dat de vertaler van deze laatste in de jaren 1360—'61 het histories gedeelte van de bijbel heeft vertaald, mag tans, nu er een in 1358 gedateerd Passionael-handschrift bekend is gemaakt, wel als vaststaand worden aangenomen.¹⁾ De vertaling van de Gulden Legende is volgens een onderschrift voltooid in 1357. Het Vlaamse dialect, waarin deze is geschreven, steunt voorts de onderstelling van Verdam dat de vertaler in Vlaanderen geleefd heeft. In de kopieën van diens vertalingen ontmoet men verschillende Vlaamse woorden als *lingene* (stercore, 1 Reg. 2, 8), *pickel* (pedes, Hist. Schol. 145), *roet* (pinguium, Jes. 1, 11), *speldoerne* (rubi, Exod. 3, 2), *spelthane* (locustam, Exod. 10, 4), *vermodelt* (turbidam, Jerem. 2, 18)²⁾, *onderbaeliu* (proconsul, Act. 13, 5), *overbaliu* (proconsul, Pass. S. 85c).

Zelfs is het mogelijk de oorspronkelijke tekst in Oost-Vlaanderen te localiseren. De glosse bij Exodus 16, 22, waarin sprake is van „IJ. veertelen der maten van Aelst”,³⁾ geeft dienaangaande een welkome aanwijzing. Alleen willen wij er verder deze negatieve betekenis aan hechten, dat de schrijver derhalve niet in Aalst of onmiddellike omgeving heeft gewoond. Anders had hij ongetwijfeld eenvoudigweg gesproken van „IJ. veertelen” zonder enige over-

¹⁾ Zie K. de Flou, *De oudste Dietsche vertaling der gulden legende*, Versl. en Meded. der Kon. Vlaamsche Acad., April 1923, p. 183—189 en Ts. 43, p. 336.

²⁾ Zie verder J. Verdam, *Nieuwe of minder bekende woorden uit een Haagschen bijbel van 1360*, Ts. 16, p. 7—20.

³⁾ Zie Ebbinge Wubben, *a. w.*, p. 101.

bodige toevoeging. Het dunkt ons waarschijnlijker dat hij in een ander deel van Oost-Vlaanderen, in of bij Gent, heeft geleefd en gewerkt. Gentse woorden lijken *reioeten*¹⁾ (*coturnicum*, Num. 11, 32), *vitsen*²⁾ (*intexui*, Prov. 7, 16) en vooral een ambachtsnaam als *eens eerden potmakers* (*figuli*, Jerem. 18, 6; cf. *een arden potmakers vat* = *vas figuli*, Ps. 2, 9 in hs. Brussel 606)³⁾. Dit laatste woord is door Verdam slechts opgetekend uit *Voorgeb. v. Gent* 12 en *Cannaert* 384.⁴⁾

Over de persoon van de vertaler heeft Ebbinge Wubben in een uitvoerige paragraaf veel wetenswaardigs medegedeeld.⁵⁾ Onzerzijds veroorloven we ons de vraag te stellen, of uitlatingen als: „ic hoerde eenen man segghen van onser ordenen” en berispingen aan het adres van „die papen” wel voldoende aanleiding geven in de vertaler een convers te zien. Een clericus kon toch ook wel toornen tegen het slechte gedrag van zijn standgenoten? In ieder geval dunkt het ons het veiligst hieromtrent geen stellige uitspraak te doen.

Het blijft intussen opmerkelijk dat er een veertigtal jaren moest verlopen, eer deze historiebijbel op grote schaal werd verspreid. Pas in het begin van de vijftiende eeuw schijnt daarnaar in Noord- en Zuid-Nederland vraag ontstaan te zijn. Zo komt het dat de fragmenten in hs. Brussel 113 (2849—51), hoewel toch nog altijd ruim 24 jaren jonger dan de oorspronkelijke tekst, hiervan de oudste getuigen zijn. Het is evenwel niet waarschijnlijk, dat deze oudste fragmenten de oertekst zuiver weergeven. De taal is zonder enige twijfel verbrabantst, waarbij nog komt dat correctoren aan het werk zijn geweest. Er moeten veranderingen zijn aangebracht, die wel is waar in de O.T.-perikopen niet van overwegende betekenis waren, maar toch de tekst aan betrouwbaarheid doen inboeten.

De samensteller van het Brusselse epistolarium heeft gebruik gemaakt van een complete vertaling van 1360. De officiële Latijnse epistolaria gebruiken in de O.T.-lectiones menigmaal niet de volledige bijbelteksten, maar geven een aaneenrijging van de belangrijkste gedeelten van een bepaald caput. Dit is o. a. het

¹⁾ Zie Ebbinge Wubben, *a. w.*, p. 47 en *Mnl. Wdb.* 6, 1201.

²⁾ Zie *Mnl. Wdb.* 9, 568.

³⁾ Bevat een souter van de hand van de Oostvlaamse auteur.

⁴⁾ Vonnissen van de schepenbank van Gent, a^o. 1351; zie De Vreese, *Bouwstoffen*, p. 150.

⁵⁾ Ebbinge Wubben, *a. w.*, p. 104—109.

geval met de lectio, die bestemd was voor „sunte ians dach sijnre onthoefdinghe”, bestaande uit Prov. 10, 28—32 + Prov. 11, 3a + Prov. 11, 6 + Prov. 11, 8—11a. Deze combinatie treft men dan ook aan in de Westvlaamse perikopenvertaling en de Noordnederlandse Epistelen, maar ons Brusselse handschrift vertoont op f. 334^v—335^v een volledige vertaling van Prov. 10,28—Prov. 11, 11.

We menen zelfs te kunnen bewijzen dat de afschrijver van dit handschrift zèlf de lectiones uit de volledige vertaling heeft ge-licht. Op „vrindach na groet vastelavont” ¹⁾ werd in 't Roorclooster gelezen Neh. 8, 1—10 (f. 285^v—286^r). In het gedeelte Neh. 8, 4b 5a:

„ende neven hem stonden te siere rechter siden . mathathias . ende semma ende anaia ende uria . ende helchie . ende maasia . Ende ter slinker siden . phadaia . misael . ende melchia . ende asum . ende asephdana . zacharias . ende mosollam . Ende esras onttede den boec vore alle den volke . Ende doe hine ontdaen hadde . so stont al tfolc.”

zijn de woorden „ende — volke” door twee elkaar kruisende lijnen geschrapt. Het is alsof de kopiïst ineens het overbodige van deze opsomming van namen inzag, het vers schrapte en, terwille van de samenhang, de vertaling van ‘super universum quippe populum eminebat’ oversloeg.

Het spreekt vanzelf dat in deze perikopentekst de toelichtingen uit de Scolastica Historia zijn verwijderd. Hier en daar heeft de samensteller toch aan de rand of tussen de tekst een kleine toelichting overgenomen, bv. op f. 293^v de verklaring bij Genes. 27, 4: „pulment heet hier gelijk dat men nu maect weltbraet ende venisoen metten pepere of metten crude”, op f. 296^v bij 4 Reg. 5, 5 de uitleg van „.x. verwandelingen van clederen”, enz.

b) Opmerkingen over de vertaaltechniek.

Fouten.

Het aantal fouten is, zoals we bij deze vertaler verwachten, betrekkelijk gering, en wellicht meer een gevolg van achteloosheid, of van verlezigen, veroorzaakt door een onduidelijke grondtekst, dan van onkunde. Bij *voetsel* (halitus, 3 Reg. 17, 17) dacht hij misschien aan ‘alimentum’. In Sap. 1, 5 verwacht hij ‘fictio’ en ‘fictum’ door het laatste met *geveystheit* weer te geven. De ver-

¹⁾ De Wvla. tekst geeft aan Woensdag na de 18e Zondag na cinxen.

taling *scouwede*¹⁾ (*requiescit*, Eccli. 14, 25) is te wijten aan het voorafgaande 'respicit'. Een korrupte grondtekst was wel oorzaak van *sal . . . loven* (*confitebitur*, Eccl. 39, 9).

Een enkele maal geeft de auteur blijk de juiste betekenis van een zin niet te doorzien, vgl.:

Prov. 31, 30	Fallax gratia, et vana est pulchritudo	De gracie der scoenheit es bedriechelec ende ydel
Sap. 4, 10	Placens Deo factus est dilectus	Die gode genoeghede werdt gemint

Toch geven zijn vrije vertalingen de bedoeling ongeveer weer.

Namen van uitheemse planten of bomen neemt hij meermalen onvertaald over, bv.: *prino* (Dan. 13, 58), onder ene *cyno* (Dan. 13, 54), *platanus* (Eccli. 24, 19), *therebintus* (Eccli. 24, 22), *lybanus* (Eccli. 24, 21). De uiterlijk Latijnse vorm is ook bewaard in: de *dyadema* der claerheit (Sap. 5, 7) en *tseptrum* vanden rike (Sap. 10, 14).

De zinsbouw.

Wie in het Middelnederlands een vertaling wilde leveren, die in de zinsbouw niet afweek van het levende Diets, had in het terugwijzende woordje *so* een eenvoudig hulpmiddel. Goede vertalers hebben hiervan dan ook een kwistig gebruik gemaakt. Men behoeft slechts enkele capita van het Luikse Leven van Jezus door te lezen om tot het inzicht te komen dat het ook aan zulke vrijheden ten opzichte van het Latijn zijn frisheid dankt. Ze konden in een tijd, toen men zich nog moest instellen op de Latijnse zinskonstruktie, in de geschreven taal niet gemist worden. Een hoofdkenmerk nu van de vertaling van 1360 is, dat hier dit *so* veelvuldiger dan ergens elders wordt toegepast. Noch in de Westvlaamse, noch in de Noordnederlandse Epistelen treft men op de korresponderende plaats de volgende terugwijzingen aan.

Enkelvoudige zin.

Gen. 22, 4	Die autem tertio, elevatis oculis	Ende in den derden dage <i>so</i> hief hi sine ogen op
Gen. 22, 14	Unde usque hodie dicitur	Daer bi <i>so</i> seitmen tote heden

¹⁾ In margine verbeterd met *rust*.

Gen. 27, 35	juste vocatum est nomen ejus Jacob	Gerechtelec so es sijn name geheeten Iacob
Gen. 37, 17	Perrexit ergo Joseph post fratres suos	Daer omme so ginc ioseph na sine bruedere
Exod. 24, 16	septimo autem die vocavit eum	mer ten sevenden dage so riep hine
3 Reg. 3, 19	dormiens quippe oppressit eum	want al slapende so verplette sine
Dan. 3, 41	Et nunc sequimur te	Ende nu soe volgen wi di

Samengestelde zin.

Gen. 22, 7	Cumque duo pergerent simul, dixit Isaac patri suo	Ende doe si twee te gadere gingen so seide ysaac sinen vader
Gen. 27, 34	Auditis Esau sermonibus patris, irrugiit clamore magno	Als esau gehoert hadde sijns vader redene. so burrelde hi met groten roepe
Exod. 20, 20	ut enim probaret vos venit Deus	Want om dat u god proeven soude. so es hi comen
4 Reg. 4, 30	Vivit Dominus, et vivit anima tua, non dimittam te	Leeft de here ende leeft dijn siele so en salic di niet laten

De relatieve aansluiting wordt door een goed vertaler als deze in de regel op de juiste wijze behandeld. Vgl.:

Gen. 27, 10	quas cum intuleris	ende als du hem die sels hebben ingedregen
Gen. 27, 11	Cui ille respondit	Iacob antwoerde hare
Gen. 27, 25	Quos cum oblatos comedisset	Ende doe hise hem gedragen hadde
3 Reg. 19, 8	Qui cum surrexisset	Ende doen hi opgestaen was
Sap. 7, 13	Quam sine fictione dicitur	Ende ic leeredse sonder geveistheit

Te meer treft het ons, nu en dan een letterlike vertaling te ontmoeten, bijv.:

4 Reg. 4, 28	Quae dixit illi	Die seide hem
4 Reg. 4, 2	Cui dixit Eliseus	Welkere helyseus seide
Dan. 13, 35	Quae flens suspexit ad caelum	De welke weende ende sach te hemel wert
Dan. 13, 54	Qui ait: sub schino	Die seide. Onder enen cyno

Moeten we hier reeds de corrector achter zoeken?

Na een subjectzin wordt in de regel het onderwerp herhaald, evenals in de gesproken taal:

Prov. 15, 9	qui sequitur justitiam, diligitur ab eo	die gerechteheit volgt hi wert gemint van hem
Sap. 7, 14	quo qui usi sunt, par- ticipes facti sunt amici- tiae Dei	ende wie dien tresoer gebesecht hebben. si sijn deellachtech worden gods vrientscapen

Het werkwoord.

Participium praesentis.

Naast een groot aantal gevallen, waarin de auteur op de beproefde manier het tegenw. deelw. omschrijft, treft men ook menigmaal een gehandhaafd partic. praes. aan. Van beide volgen hier slechts een paar voorbeelden.

Gen. 1, 11	Germinet terra herbam virentem et facientem semen, et lignum pomi- ferum faciens fructum juxta genus suum	de erde groye groyende cruut. ende dat saet ma- ke. ende hout dat appel drage dat vrocht make na sine maniere
Dan. 3, 40	quoniam non est con- fusio confidentibus in te	Want den genen die in di betrouwen en es negeen scande
Dan. 13, 17	et illae timentes loque- bantur vobis	ende die ontsagen hen ende spraken met u
Gen. 37, 31	Audiens autem hoc Ruben, nitebatur	mer ruben dit horende so pijnde hi hem
Prov. 31, 14	Facta est quasi navis institoris, de longe por- tans panem suum	si es worden als een coemans scep. van ver- ren broot bringende
Dan. 14, 38	Surgensque Daniel co- medit	Ende op staende daniel at hi

Gevaar voor misverstand levert een vertaling op als:

3 Reg. 3, 20	tulit filium meum de latere meo ancillae tuae dormientis	nam si minen sone van miere siden dijns ionc- wijfs al slapende

Participium praeteriti.

Hiervan geldt hetzelfde als van het partic. praes.: omschrijvingen wisselen af met letterlik overgenomen verleden deelwoorden, ofschoon de laatste verre in de minderheid zijn. Van beide gevallen enige voorbeelden:

Num. 20, 6	ut satiati, cesset murmuratio eorum	dat hare murmuratione cessen moete als gesaedt sijn
4 Reg. 4, 35	At ille reservus, deambulavit in domo	Ende hi keerde weder ende wandelde eenwerwen in thuis
Sap. 5, 12	aut tanquam sagitta emissa in locum destinatum	ochte als een gescutte dat men sciet in de stat daer ment sciet
Gen. 27, 34	et consternatus ait	ende neder gevallen seide hi
Sap. 4, 16	et juvenus celerius consummata longam vitam injusti (condemnit)	ende de ioncheit haestelec geendt. verordeelt eens ongerechts lange leven

Ablativus absolutus.

De vertaler van 1360 lost deze, zoals wij van hem verwachten, vrijwel altijd op. Vgl.:

Gen. 22, 4	elevatis oculis	so hief hi sine ogen op
Gen. 27, 26	quo hausto, dixit ad eum	Doe hine gedronken hadde so seide hi
Dan. 13, 39	et apertis ostiis, exilivit	ende hi dede de dore op ende spranc ute

Een enkele maal wordt de abl. abs. weergegeven door een absolute konstruktie:

Num. 20, 6	Ingressusque Moyses et Aaron, dimissa multitudine, tabernaculum foederis	Ende moyses ende aaron gelaten de menechte gingense in den tabernakel der beloften
2 Mach. 12, 43	Et facta collatione .. misit	Ende ene vergaderinge gemaect. so sant hi

Conjunctivus.

De lat. conjunctivus wordt veelal omschreven door middel van de hulpwerkwoorden *sullen*, *moeten* of *mogen*. Voorbeelden:

Gen. 2, 3	ut faceret	om dat hijt maken soude
Gen. 27, 7	et fac cibos ut comedam	maect mi spise dat icse eten mach
Gen. 27, 19	et comedere de venatione mea, ut benedicat mihi anima tua	ende eet van minen wiltvange. dat mi dijn siele benedien moet
Exod. 16, 5	parent	so selen sijs bereiden

Passivum.

De vertaler van 1360 is gemakkelijk te herkennen aan zijn afkeer van passieve konstrukties, die uit vrijwel iedere bladzijde van zijn vertaalarbeid aan de dag treedt. Veelal zet hij ze om in bedrijvende zinnen, waarin *men*, *si*, *hi* etc., het onderwerp is. Vgl.:

Gen. 37, 37	Melius est ut venundetur Ismaelitis	Beter eest dat menne vercoepe desen van ismael
Deut. 26, 2	ut ibi invocetur nomen ejus	dat men daer sinen name aenroepe
3 Reg. 3, 26	sed dividatur	mer men deilt
Prov. 3, 15	omnia quae desiderantur	al dat men begint
Num. 20, 3	versi in seditionem	si verkeerden in paerlemente
4 Reg. 4, 36	Quae vocata	ende doe hise geroepen hadde

De lijdende vorm is bewaard in:

Exod. 14, 25	ferebanturque in profundum	ende si worden ghedreghen in die diepte
2 Esdr. 8, 8	et intellexerunt cum legeretur	ende si verstondent alst gelesen wert

Typies voor deze vertaling is de overzetting van het perf. pass. met behulp van *worden*:

Num. 20, 13	et sanctificatus est in eis	hi wert in hen geheilecht
2 Esdr. 8, 1	congregatusque est omnis populus	ende al tfolc wert vergadert
Sap. 4, 11	raptus est	hi wert overgevoert

*Nomen en pronomem.**Casus. Genitivus.*

Bij de behandeling van de vertaaltechniek in de Wvla. Epistelen en Evangelien hebben we als stilistische eigenaardigheid reeds genoemd het plaatsen van een attributieve genitief vóór het regens. Dit verschijnsel is gewoon Germaans, ¹⁾ hetgeen ook wel blijkt uit de veelvuldige toepassing in vertalingen. Maar geen bijbelvertaler heeft dit variatiemiddel met zoveel voorliefde gebruikt als de auteur van 1360. Dit sterk individuele kenmerk van zijn vertaaltechniek zal welkome diensten bewijzen als herkenningmiddel bij de opsporing van andere vertalingen van zijn hand. We noemen hier slechts enkele verplaatste genitivi:

Gen. 22, 17	portas inimicorum suorum	sijnre viande poerten
Gen. 27, 5	jussionem patris	sijns vaders ghebot
Levit. 19, 15	personam pauperis	des arms menscen perso- soen
Num. 20, 6	clamorem hujus populi	des volcs roep
3 Reg. 17, 22	anima pueri	skinds siele
Prov. 10, 28	expectatio justorum	der gerechtere ontbeiden
Dan. 13, 45	spiritum sanctum pueri junioris	eens ioncs kinds geest
4 Reg. 5, 14	juxta sermonem viri Dei	na des gods mans waert

Een enkele maal wordt de genitivus omschreven:

Gen. 1, 20	reptile animae viventis	crupendediere met levent- der sielen
Levit. 23, 16	usque ad alteram diem expletionis hebdomadae septimae	toten anderen dage na dat die sevende weke vol- maect wert

Woordkeuze.

Het bewuste overleg, dat spreekt uit de verplaatsing van de attributieve genitief voor het regerende woord, legt de vertaler ook aan de dag, wanneer hij eenzelfde Lat. woord, dat enige malen vlak na elkaar in de grondtekst gevonden wordt, met ver-

¹⁾ Vgl. G. A. van Es, *De verplaatsing van den attributieven genitief in het Middelnederlandsch*, Onze Taaltuin II (1933), p. 240—247.

schillende woorden weergeeft. Zo heeft de Vulgata van Prov. 10, 28—32 driemaal het woord 'impius' in de vormen 'impiorum, impii, impiorum', dat de vertaler variërend maakt tot *der ongenadeger, die onmilde en der quadere*¹⁾.

Vrijwel stelselmatig vermijdt de schrijver letterlike vertalingen, die zinstorend zouden kunnen werken. Omschrijvingen zijn hem een geliefkoosd hulpmiddel, bv.:

Dan. 9, 16	omnibus per circuitum nostrum	alden lieden die omtrent ons sijn
4 Reg. 4, 7	vivite de reliquo	leeft van datter overblijft
Exod. 20, 12	ut sis longaevus	dattu lange leven moges
Dan. 13, 42	cognitor	die bekinds
4 Reg. 4, 1	creditor	die gene die hi sculdech was

Abstracta.

Karakteristiek voor deze vertaler is het regelmatig gebruik van de infinitief voor Lat. abstracta, vooral nomina actionis. Het ligt geheel in de lijn van zijn streven om een duidelijk verstaanbare overzetting tot stand te brengen. Had hij naar het voorbeeld van Wvla. achter de werkwoordelijke stam suffixen als -ing geplaatst en zo allerlei voor het Diets ongewone nieuwvormingen gewaagd, dan zouden de leken, voor wie zijn werk toch wel bestemd was, de juiste betekenis niet hebben gevat. Door de infinitief te bezigen bij de weergave van de vele Latijnse abstracta, wist hij de moeilijkheid op de eenvoudigste wijze op te lossen. Men oordele: *haer aendoen*²⁾ (indumentum ejus, Prov. 31, 22), *anscouwen* (respectus, Sap. 2, 20 en 3, 6; conspectus, Exod. 24, 17), *een bedecken*²⁾ (velamentum, Sap. 10, 17), *in bespotten* (in derisum, Sap. 5, 3), *dat dorschen* (tritura, Levit. 26, 5), *den gebaeren* (partui, 1 Reg. 4, 19), *herdinken* (memoria, Eccli. 39, 13; Exod. 20, 24), *dijns medewerkens* (operationis tuae, Eccli. 51, 11), *gods omscouwen* (circumspectionem Dei, Eccli. 14, 22), *ontbeiden* (expectatio, Prov. 10, 28), *mijn onthouden* (detentio mea, Eccli. 24, 16), *overliden* (transitus, Exod. 12, 11), *tsayen* (sementem, Levit. 26, 5), *scrinkellen* (supplantatio, Prov. 11, 3), *tslapen* (dormitatio, 2 Mach.

¹⁾ Wvla. heeft hier telkens: *ommilde(re)*, N.N. heeft *bose(r)*.

²⁾ Zelfs concreta worden met een inf. vertaald!

12, 45), *in verdeellen*¹⁾ (in divisionem, Judith 4, 10), *veronwerden* (abominatio, Prov. 11, 1), *tverwiten* (improperium, Eccli. 29, 35), *dwijngaert lesen* (vindemia, Levit. 26, 5), *een wroegen* (traductionem, Sap. 2, 14).

Overigens bedient hij zich van hem vertrouwde praefixen als *be-*, *ge-* in: *beiach* (acquisitio, Prov. 3, 14), *geween* (luctum, Esther 13, 17), *geroepe* (ejulatu, Gen. 27, 38) of van omschrijvingen, bv.: *sy en namen hem hair zien niet*²⁾ (non privatione visus, Scol. Hist. bij Gen. 19). In de minderheid zijn vormingen als *wederseggingen* (contradictionis, Num. 20, 13).³⁾

Dubbele vertalingen.

In de Oudtestamentiese perikopen komen enkele dubbele vertalingen voor, waarvan we eerst de belangrijkste mededelen, nl.: *onder enen geniever ochte pijnboem* (subter unam juniperum, 3 Reg. 19, 4), *de tijt of de etaet der outhet*⁴⁾ (aetas senectutis, Sap. 4, 9), *verslegen of gevallen* (prostrati, 2 Mach. 12, 42), *in groter vroemecheit of sekerheit* (in magna constantia, Sap. 5, 1).

Heeft een corrector in margine of interlineair een andere vertaling voorgesteld en is deze verbetering door onze kopiïst tegelijk met het oorspronkelijke woord overgenomen? Men zou het wel zeggen, wanneer men de volgende voorbeelden er naast legt: *een saechte tonge*, waaronder is bijgeschreven *of genoegende placabilis* (lingua placabilis, Prov. 15, 4), *loven*, waarboven *singen* (canentium, Esther 13, 17), *grijs*, waarnaast in margine *of out* (cani, Sap. 4, 8), *gelden*, in m. *geven* (reddet, Prov. 31, 12).

Maar niet alleen tussen twee woorden, ook tussen twee vertalingen van een zin krijgt de lezer meermalen de keus, bijv.: „ende in sinen waerden payde hi de onghehierheden. Ochte in oppenbaerheit siere woerde wert hi behaechgelec” (et in verbis suis monstra placavit, Eccli. 45, 2), waarmee te vergelijken is „Hi sal hare goet gelden ende niet quaet” (reddet ei bonum, et non malum, Prov. 31, 12), hetgeen aan de rand nog eens wordt weergegeven met „Si sal hem goet geven ende negeen quaet”.

¹⁾ Ebbinge Wubben, O. T., p. 46.

²⁾ E. W., p. 63.

³⁾ Het is onnodig deze gesubstantiveerde infinitieven in direkt verband te brengen met het voorkomen van hetzelfde verschijnsel in mystiek proza.

⁴⁾ Vgl. Ev. harm v. 1360 *etaten offte die outhet* (f. 35^v).

2. DE PERIKOPEN UIT DE LIBRI PROPHETICI.

a) Verhouding tot hs. Kon. Ak. 32.

Verspreid tussen de andere Oudtestamentiese perikopen en gerangschikt naar het proprium de tempore en het proprium sanctorum staan de lessen uit de profetiese boeken. Wanneer we de verhouding tussen beide groepen nader willen bepalen, ligt het voor de hand allereerst de vraag te stellen of de lectiones uit de libri prophetici eveneens afkomstig zijn uit een komplette vertaling, hetzij van de auteur van 1360, hetzij van een ander. De vraag is gemakkelijker gesteld dan beantwoord, aangezien ons geen enkel handschrift bekend is, dat een dergelijke tekst bevat. Wel is er de volledige overzetting van Isaias, Jeremias en de Lamentationes, bewaard in handschrift 32 van de Koninklike Akademie.²⁾ De laatste woorden van dit manuscript: „Hier volgt Ieronimus prologe ofte voorredene op Ihezechiël den prophete” duiden er op, dat we hier te maken hebben met een onvolledig afschrift van een wellicht komplette vertaling der profetiese boeken. Onze hypothese wint aan waarschijnlijkheid, wanneer we kunnen bewijzen dat de Isaias- en Jeremias-lectiones ontleend zijn aan de vertaling, die ons uit het Amsterdamse (tans Haagse) handschrift en de Delftse bijbel van 1477 bekend is. Dat dit inderdaad het geval is, moge blijken uit de volgende proeve, die men kan leggen naast het door Ebbinge Wubben, p. 238, aangehaalde fragment.

Isaias 7, 10—15 (f. 273^r—273^v).

„Ende de here deder nochtote tote achas te sprekenne . seggende. Eysche di een teecken van den here dinen god in de diepte der hellen. ochte in den hoechsten boven Ende achas seide . Icken saels niet eyschen . ende icken sal den here niet becoren Ende hi seide Daeromme davids huus . En eest u niet lettelt den menschen podersam te sine? Want gi sijt oec podersame minen gode Om dit sal u de here selve een teken geven . Siet een maget sal ontfaen ende gebaren enen sone . ende sijn name sal werden geheete (*sic*) emmanuel . Hi sal eten botere ende honech . op dat hi wete te weder proevenne tquade . ende tgoede te verkiesene.”

¹⁾ De Daniël-perikopen zijn reeds behandeld in de vorige bladzijden, aangezien dit bijbelboek in de historiebijbel volledig is opgenomen.

²⁾ Cf. W. Moll, *Bijdrage tot de geschiedenis der middelnederlandsche bijbelvertaling*, Versl. en Med. der Kon. Ak., 2de Reeks, dl. 7, blz. 294 vlgg.

De perikopen uit de andere profetiese boeken vertonen veelal overeenkomst met de korresponderende gedeelten in de Delftse bijbel. Had de „notabele meester”, die deze bijbel samenstelde, een volledig handschrift tot zijn beschikking? In ieder geval is het nu verantwoord de „prophecien” als één geheel te beschouwen.

De volledige verdietsing is ouder dan deze verzameling lectiones, aangezien sommige van deze fragmenten bevatten, die de liturgie niet voorschreef. De Isaias-perikoop, die gelezen werd „in kers nachte” (f. 277^r—277^v), bevat niet slechts Jes. 9, 2 + 6 + 7, maar Jes. 9, 1—7, terwijl in de tekst, door een inktlijn gescheiden van de eigenlijke bijbeltekst, ook de verklaring¹⁾ bij Jes. 9, 6 is opgenomen, n.l.: „Over dese .vi. namen so setten de .LXX. dingel vanden groten rade. om dat ptolomeus den coninc van egypten niet duncken en soude dat si meer dan enen god oeffentden alsoe si hem geleert hadden”.

b) Verhouding tot de Westvlaamse Epistelen.

De bewering van Van Druten²⁾, dat de vertaling van Isaias en Jeremias geen verband houdt met de Westvlaamse Epistelen, moge gegrond lijken, wanneer we de door hem geciteerde fragmenten vergelijken, een vollediger onderzoek moet tot een andere uitkomst leiden. Op meer dan één plaats bleek ons dat er tussen beide teksten meermalen een evidente samenhang bestaat, weer niet zozeer in vertaaltechniek als wel in woordkeuze. De auteur van de profetiese boeken heeft ongetwijfeld de oude perikopenvertaling geraadpleegd, een bewijs te meer voor de verspreiding die zij naar onze mening gehad moet hebben. We kiezen ter illustratie een brokstuk van eenzelfde Isaias- en Ioel-perikoop uit beide teksten, maar merken tegelijkertijd op dat de overeenkomst niet steeds zo groot is als hier.³⁾

Jes. 63, 1—3a.

Hs. v. 1348.	Hs. Brussel 113 (2849—51)
Wie es dese die daer comt van edom: in ghevaerweden cledren	Wie es dese die comt van edom met ghevaruden clederen van

¹⁾ Het Catholicon van Balbion is de bron der glossen in deze profetenvertaling; vgl. Moll, t. a. p., blz. 121.

²⁾ Van Druten, blz. 106—107.

³⁾ Aangezien we ongelukkigerwijze geen afschrift gemaakt hebben van deze twee perikopen in hun gemoderniseerde Westvlaamse (Brabantse) redactie, waarmee onze tekst het meest overeenkomt, moesten wij wel het hs. van 1348 gebruiken.

van bozra:⁴ Dese (es sere)¹) scone in siere stolen . gaende in de veelheit siere cracht . Ic (bemt) die daer spreke de gherechteheit . ende (die daer) bem een vorvechtere te behoudene;

Waer omme es dan diin andoesel root . ende dine cleder alse der terdender inder persen:⁴

Ic hebbe die perse allene ghetorden ende van (alden) volken ne es gheen man met mi; Ic hebse ghetorden in minen toren ende ic hebse vertorden in miere gramscepen.

bosra? Dese es scone in sijnre stoelen wandelende in der me-
nechten sijnre cracht Ic ben die spreke gerechteheit . ende ic ben de voervechtere om te behoudene.

Waeromme dan es dijn cleet roet ende dine cleedere als der geenre die terden in de wijnperse? De wijnperse hebbic allene ghetorden ende van den lieden en es geen man met mi . Ic hebse vertorden in minen torne . ende ic hebse vertreedt in mijnre gramscap.

Joel 2 , 23—27.

Dit spreekt god die here: Vreucht u dochter van syon²) ende verblijft u inden here onsen god die u ghegheven heeft enen lerare der gherechteheit ende die doet neder comen den morgen reghen ende den spaden avont reghen alse inden beghinne;

Ende uwe scuren sullen vervult werden met taerwen . Ende uwe persen sullen overvloeyen van wine ende van olyen

Dit spreckt god de here Ver-
vroudt u sonen van syon . ende verblijdt in den here uwen god . Want hi heeft u gegeven enen leerere der gerechteheit . ende hi sal doen neder comen den morgen regen ende den spaden avont regen alse in den beghenne

Ende uwe vloere selen vervult werden met taruwen . ende de persen selen overvloeyen van wine ende van olyen

c) Vaststelling van het auteurschap op grond van de vertaaltechniek en uitwendige gegevens.

Wie kan nu de auteur geweest zijn van de vertaling der profetiese boeken, waarvan de tekst van hs. 32 der Koninklike Akademie een onderdeel is? De proloog, die aan de vertaling van Jeremias voorafgaat,³) is voor Van Druten een bewijs, dat de bewerker van „de

¹) Rood onderstreept.

²) *Vulgata*: filii Sion. Is de verandering in het *Vvla. lectionarium* een aanwijzing, dat het voor een vrouwenklooster bestemd was?

³) Cf. Ebbinge Wubben, p. 227—228.

tweede Historie-Bijbel", d. i. de vertaler van 1360 en de auteur der profetiese boeken van hs. 32 dezelfde persoon is. Daarentegen betoogt Ebbinge Wubben in een uitvoerige paragraaf²⁾ dat we aan twee vertalers moeten denken. Het verschil in de manier van vertalen, dat hij meent te konstateren, zou zijn vermoeden, waartoe hij reeds na andere overwegingen gekomen was, bevestigen.

De bestudering van de lessen uit de profetiese boeken in handschrift Brussel 113 (2849—51) heeft evenwel bij ons twijfel doen rijzen aan de bewijskracht van de door Ebbinge Wubben aangevoerde argumenten. Aanvankelijk diens stelling als feit aanvaardend, gingen we op zoek naar verschillen in de vertaaltechniek tussen de profetiese en de andere Oudtestamentiese boeken, maar vonden slechts overeenkomsten. Dit bracht ons er toe zijn andere overwegingen nog eens onder de loupe te nemen, met het gevolg dat langzamerhand bij ons de overtuiging is gerijpt, dat de vertaler van 1360 en die van hs. 32 der Koninklike Akademie en dus ook van de volledige vertaling der Libri Prophetici identiek zijn. Deze overtuiging steunt op in- en uitwendige gronden, die we achtereenvolgens zullen aanvoeren. Er zal dan gelegenheid zijn enige bedenkingen te opperen tegen de argumenten van onze voorganger.

Vertaaltechniek.

Fouten.

Grotendeels zijn de onjuiste of onnauwkeurige vertalingen, voorzover aanwezig, een gevolg van verlezingen. Bv.: *stichters* (fabulatores, Baruch 3, 23) = *fabricatores*, *den blenden* (coetum, Ioel 2, 15) = *caecum*, *in de hoechde* (in saltu, Micha 7, 14) = *in altitudine?*, *luut* (nox, Jes. 30, 29) = *vox*, *wel segt* (bene direxeritis; Jerem. 7, 5) = *benedixeritis*. Deze verlezingen waren wellicht deels reeds aanwezig in het Vulgaathandschrift van de auteur.

Zinsbouw.

Het terugwijzende *so*, dat in het mnl. heel gewoon is, maar waarvan de aanwezigheid in mnl. vertalingen aparte vermelding verdient, verleent ook hier aan de stijl een ongedwongen cachet. Bijv.

¹⁾ Van Druten, p. 90—92.

²⁾ p. 226—242.

Jes. 49 , 4	ergo judicium meum cum Domino	Daeromme so es mijn vonnisse metten here
Jes. 53 , 8	Propter scelus populi mei percussi eum	Om mijns volcs mesdaet so sloech ickenne
Baruch 3 , 13	Nam si in via Dei am- bulasses, habitasses uti- que in pace sempiterna	Want hadstu in den wege gods gewandelt so hadstu gewoent in ewegen vrede
Jes. 53 , 10	Si posuerit pro peccato animam suam, videbit semen longaevum	Eest dat hi sine siele settet vore de sonde so sal hi sien dlanglivege saet
Jes. 53 , 11	Pro eo quod laboravit anima ejus, videbit et saturabitur	Om dat sine siele arbei- tede so sal hi sien ende werden gesaedt

Verbum.

Participia.

Naast elkaar komen opgeloste en onopgeloste participia voor. De aanwezigheid van de laatste is geheel in overeenstemming met wat we hebben waargenomen in de overige Oudtestamentiese Epistelen. Voorbeelden:

Jes. 19 , 30	tribulantis	tgeens diese quelt
Jes. 1 , 17	subvenite oppresso	helpt den genen die on- dergesteken es
Jes. 45 , 7	formans lucem et cre- ans tenebras	formerende dlicht ende sceppende de donker- nessen.
Ezech. 18 , 28	Considerans enim, et avertens se ab omnibus iniquitatibus suis, quas operatus est, vita vivet	Want hem merkende en- de afkerende van allen sinen ongerechteheiden die hi gewracht heeft. des levens sal hi leven
Baruch 3 , 11	deputatus es cum des- cendentibus in infer- num	du best geacht metten nederdalenden in der hellen.

Ablativus absolutus.

In de perikopen uit de profetiese boeken hebben we geen enkel geval van een onopgeloste abl. abs. ontmoet. Steeds troffen we juiste omschrijvingen aan als:

Jes. 9, 3	sicut exsultant victores capta praeda	Alsoe verbliden de ver- wenners alsi den roef gevangen hebben

Conjunctivus.

Ook hier treft het streven van de vertaler om deze modus in zijn Diets met behulp van *sullen*, *moeten* enz. tot uitdrukking te brengen. Voorb.:

Jes. 49, 8	..et dedi te in foedus populi ut suscitares ter- ram	ende ic gaf di in des volcs belofte dattu dlant verwecken soude
Jes. 63, 5	non fuit qui adjuvaret	niemen en was die hul- pen soude
Jerem. 17, 15	veniat	het moet comen.

Toch gebruikt hij voor de adhortatief niet steeds een hulp-
werkwoord, terwijl Wvla. *weten* en N.N. *laten* die dienst laat
verrichten. Bv.:

Jes. 2, 5	ambulemus	wandelen wi
Jes. 2, 3	ascendamus	ga wi op
Osee 6, 1	revertamur	kere wi weder

Passivum.

Ook hier blijkt keer op keer het streven van de auteur om een
passieve konstruktie om te zetten in een aktieve. Tweeërlei motief
kan hem daartoe bewogen hebben: de bedoeling om door variatie
de stijl te verlevendigen en het besef dat het Diets nu eenmaal
aan de bedrijvende vorm de voorkeur geeft boven de lijdende.

Jes. 53, 7	sicut ovis ad occisio- nem ducetur	Men salne leiden als een scaep ter dootslacht
Jes. 55, 6	Quaerite Dominum dum inveniri potest	Soect den here als menne venden mach
Jes. 62, 4	et terra tua inhabitata	ende men sal in dijn lant woenen
Jerem. 18, 20	Numquid redditur pro bono malum	En salmen niet geven voer goet quaet

Waar een opvatting als reflexivum of intransitivum juister
zou zijn, handhaaft hij evenwel de passieve vorm. Vb.:

Jonas, 3, 5	vestiti sunt saccis	worden met sacken ge- cleedt
Jonas 3, 9	Quis scit si converta- tur et ignoscat Deus	Wie weet ochte god be- keert wert ende hem bekinne
Ioel 2, 14	Quis scit si converta- tur, et ignoscat	Wie weet ochte hi om- gekeert sal werden ende en bekinnent niet
Micha 7, 9	Revertetur	Hi sal weder gekeert worden.

Deponentia.

Een afzonderlike vermelding verdient de behandeling van het perfectum der deponentia. In de regel treft men juiste vertalingen aan als:

Jes. 40, 5	quod os Domini locu- tum est	dat sheren mont gespro- ken heeft.
Ezech. 28, 28	ab omnibus iniquitati- bus suis, quas operatus est	van allen sinen ongerech- techeiden die hi ge- wraacht heeft

Maar een enkele maal vindt men een onjuiste vertaling, b.v.:

Ioel 2, 18	Zelatus est Dominus terram suam	de here es minnende sijn lant

Ongetwijfeld hebben we hier weer te doen met een spoor van de werkzaamheid van een corrector, die we later beter zullen leren kennen. Dat is te bewijzen met behulp van Ezech. 18, 26, waar naast een juiste vertaling van 'in injustitia quam operatus est morietur' in margine een andere verdietsing wordt voorgesteld: „In siere ongerechteheit welke hi werkende es sal hi sterven.”

Genitivus attributivus.

Evenals in zijn andere vertalingen legt de auteur van 1360 ook hier een bijzondere voorliefde aan de dag voor het naar-vorenhalen van de attributieve genitief. We noemen slechts enkele voorbeelden uit de menigte gevallen, die vermeld zouden kunnen worden:

Baruch 3, 10 Jes. 4, 4	in terra inimicorum sordes filiarum Sion	in der viande lant der dochtere van syon smetten
Jerem. 18, 21 Jes. 50, 10 Jes. 53, 8	in manus gladii vocem servi tui de terra viventium	in tsweerds hant sijns cnechts stemme vander levender lande.

Pronomen relativum:

Tenslotte vestigen we de aandacht op de vertaling *de welke* van het pron. relat. Aangezien we dit meer in Brabantse dan in Vlaamse teksten hebben ontmoet, mag het wellicht als een verandering van de afschrijver of corrector worden beschouwd. Voorbeelden:

Baruch 3, 32 Jonas 3, 8	qui praeparavit terram in aeterno tempore ab iniquitate quae est in manibus eorum	De welke de erde bereid- de in der eweger tijt. vander ongerechteheit de welke es in haren handen
Zach. 8, 16	Haec sunt ergo verba quae facietis	dit sijn de waerde de welke gi doen selt.

Woordkeuze.

Ook hier omschrijft de vertaler meermalen de nomina agentis, bv.:

Baruch 3, 23 Jes. 58, 3	negotiatores Merrhae omnes debitores vestros	de gene die neringe der erden ¹⁾ doen alle die u sculdech sijn

Abstracta.

Een belangrijke overeenkomst met de vertaaltechniek in de overige boeken van het O. T. is het veelvuldig gebruik van de infin. om abstracte begrippen uit te drukken. Men vergelijkte: *betrouwen* (fiducia, Jerem. 17, 7), *loenens* (retributionis, Jes. 35, 4; redemptionis, Jes. 62, 4), vgl. *loenen* (merces, Jes. 62, 11), *ontbeiden* (expectatio, Jerem. 14, 8), *openen* (apertionem, Jes. 61, 1), *dovervloyen* (inundatio, Jes. 60, 6), *vastens* (jejunii, Jes. 58, 3), *verbergen* (absconsionem, Jes. 4, 6), *verbranden* (combustionem, Jes. 9, 5), *verwisselen* (commutatio, Jes. 55, 1).

¹⁾ De vertaler las 'terrae' i. p. v. 'Merrhae'!

Overigens maakt de auteur gaarne gebruik van met het praefix *ge-* samengestelde substantiva: *gedreych* (comminatio., Jes. 30, 30), *gecaerm*¹⁾ (carmen, Ezech. 2, 9), *gepeise* (cogitationes, Jerem. 18, 18), *tgeroep* (clamor, Jerem. 18, 22), *gescelde* (contentiones, Jes. 58, 4), *gestride* (lites, Jes. 58, 4), *geswijch* (silentium, Jes. 62, 7). De andere perikopenvertalingen gebruiken in deze gevallen samenstellingen met het achtervoegsel *-ing*.

Deze laatste vorming ontbreekt evenwel niet ten enenmale, vgl.: *afkeringen* (aversiones, Jerem. 14, 7), *bestotinge* (concussio, Jes. 14, 3), *quellingen* (afflictiones, Jerem. 17, 17), *verbendingen* (colligationes, Jes. 58, 6), *versieringen* (adinventionum, Jerem. 17, 10).

Dubbele vertalingen.

De afschrijver of corrector is wel degene geweest, die bij verschillende woorden de Vulgaattekst vergeleek en in margine het Latijnse woord optekende. Zo staat bij *prophetere* (Ezech. 37, 12) op de rand 'vaticinare', bij *in trechte* (Jerem. 3, 1) 'in directum', bij *in den wegen* (Jerem. 3, 2) 'per strata', bij *eede* (Zach. 8, 17) 'iuramentum', bij *scaerp* (Ezech. 2, 6) 'exasperans', bij *wreet* (Ezech. 2, 8) 'exasperatrix', bij *die hare maentsuveringe heeft* (Ezech. 18, 6) 'menstruatam', bij *so mesbruectere* (Jerem. 18, 23) 'abutere eis'. De belangstelling van de corrector voor deponentia kan nog blijken uit Jerem. 3, 1, waar naast de vertaling „maer du hebs oncuusscheit ghedaen met vele minneren” aan de rand is bijgeschreven 'Tu autem fornicata es cum amatoribus multis' en uit Ezech. 18, 24, waar men naast de vertaling „die dongenedege pleecht te werkene” de Vulgaattekst 'quis operari solet impius' vindt.

Gezien het feit, dat er een corrector aan het werk geweest moet zijn, zullen de dubbele vertalingen, die in de profetieë boeken voorkomen, ook wel toe te schrijven zijn aan diens arbeid. Interlineair of aan de rand is namelijk meermalen met kleiner letter een andere vertaling te vinden. Het hoeft geenszins zo te zijn, dat de verdietsing in de tekst zelf van de auteur van 1360 afkomstig is en de bijgeschrevene van de hand van de corrector. Dit geldt bijvoorbeeld van *versuemeren* (praevaricatores, Osee 14, 14; erboven: *overgangers*) en van *die tande der sonen ver-*

¹⁾ Onjuiste vertaling.

wonderden (dentes filiorum obstupescunt, Ezech. 18, 2; in margine: of worden sleeu). Het Lat. woord 'praevaricator' wordt door de vertaler van 1360 in de regel weergegeven met *overganger*, terwijl de vertaling van Ezech. 18, 2 in de Delftse bijbel *Hare kindertanden worden sleu* stellig de oorspronkelijke redactie vertegenwoordigt. De vóórplaatsing van de genitief, de vertaling *kinder* voor lat. 'filiorum' en de juiste vertaling van 'obstupescunt' staan daar borg voor.

Dubbele vertalingen in de tekst, verbonden door *ochte* (of) moeten uit hetzelfde oogpunt worden beschouwd: in sommige gevallen is de hand van de corrector duidelijk zichtbaar. Vgl.: *verleenlec of vergevelec*, in margine: *of verbiddelec* (praestabilis, Ioel 2, 13), *ter victimen of ter offeringen* (ad victimam, Jerem. 11, 9), *knechte ochte dieninge* (ministri, Ioel 2, 17), *wijt ochte . . . groet* (ingens, Baruch 3, 24) en *vrijthof of lochten* (hortus, Jes. 58, 11). Toch is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat de vertaler van 1360, evenals zovele andere overzetters, wel eens twee synoniemen voor een Lat. woord noemt ¹⁾. Zekerheid hieromtrent zou alleen de autograaf van de vertaler kunnen verschaffen, en daar deze ontbreekt moeten we het laten bij het uitspreken van een los vermoeden.

Karakteristieke vertalingen van bepaalde Vulgaatwoorden.

In de profetiese boeken, in het bijzonder in de Isaias- en Jeremiasvertaling, komen een aantal woorden voor, die door Verdam slechts werden aangetroffen in werk van de vertaler van 1360.

¹⁾ De dubbele vertalingen, die men kan vinden bij Ebbinge Wubben, p. 50, zijn grotendeels wel te verklaren als combinaties van een Zuidnederlands woord met een Noordnederlands, door een afschrijver toegevoegd. We noemen nog enige dubbele vertalingen, die uit bijbelhandschriften van 1360 zijn opgetekend: *prologe ofte voorredene* (E. W., p. 226), *stapele ofte . . . voete* (pedicula, Haagse Bijbel, 1, 199a), *sprute of scote* (H. B. 1, 6b), *cleyne posteernen ofte poortekijnen* (H. B. 1, 199d), *onmerckende ofte onmercsaem* (inconsideratus, Prov. 13,3; Hs. Acq. 135d), *laeck of vivere* (H. B. 1, 5a), *averecht of zidelinge* (H. B. 1, 37d), *wandelinghe ofte omgange* (H. B. 1, 147c), *die heeren off die crappen* (cardines, Job. 36, 30; Hs. Acq. 122d), *withere ofte oude vader* (H. B. 288d). Uit de evangeliënharmonie van 1360 in het Gentse handschrift tekenden wij aan *beroerlicheit ofte ongestadicheit* (16^v), *etaten offte die outheit* (35^v), *een ghaedener of een hofman* (hortulanus, Joh. 20, 15; 62^v), *hantgiften ofte hovescheiden* (37^v), *gesalvet offte geconsacreert* (28^r), *voerbarech offte hoescelich* (16^v). Vgl. ook: *den hoonres of bedrieghers* (Pass. W. 49b) en *magi dat is scerniers of bespotters* (Pass. W. 153d). We kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat ook hier een N.N. woord is geplaatst naast een Zuidnederlands. Een verklaring als „Een apostae is een vernoyeert menssche ofte vermeensaemt ofte wie sijn oorde ofte sijn ghelove laet” (Hs. v. 1423, 167b) is in deze vorm wel afkomstig van de vertaler zelf.

Hiertoe rekenen wij, ons voorlopig bepalend tot de door Verdam geëxcerpeerde werken, evenals bij 't onderzoek van de evangeliën-harmonie van 1360 niet alleen de handschriften van de zgn. „tweede historiebijbel” en de Delftse bijbel, maar ook het Passionael, het Vaderboec en de vertaling der zeven psalmi poenitentiales, voorkomende in het Hulthemse handschrift en afgedrukt in Vad. Mus. II, p. 433 vlgg.¹⁾ In het Mnl. Wdb. zijn van de volgende woorden vrijwel uitsluitend uit genoemde werken vindplaatsen vermeld, in een bepaalde betekenis²⁾:

bedruussce (turbine, Jes. 4, 6), *belegentheit* (obsidio, Jerem. 10, 17 en 19, 9), te vergelijken met *belegginge* (obsidio, Deut. 28, 55 en Ezech. 4, 2) en *beleitheit* (obsidio, Ezech. 4, 3), *beserigen* (contristare, Jerem. 22, 3 en Ezech. 22, 7), *betrouwelec* (confidenter, Jerem. 23, 6 en Ezech. 38, 8), *bevankelijc* (capacissima, Ezech. 23, 32), *dellinghe* (descensio, Jes. 32, 19, vgl. Job 6, 15: in convallibus, ook hs. Gent 632, f. 45^r), *doellage* (vorago, Jes. 2, 19 en Jerem. 19, 8), *dorbodelt* (confodiantur, Jerem. 18, 21 en Ezech. 23, 47), *geradere* (ariolos, Jes. 19, 3), *hoechdragentheit* (superbiam, Jes. 13, 11), *lantwenne* (colonus, Jerem. 14, 8), *lantwinre* (colonus, Jes. 52, 4), *maentsuveringe* (menstruatam, Ezech. 18, 6), *nederhelden* (inclinare, Jes. 55, 2 en 33, 17), *nederscrinkelen* (supplantare, Jes. 29, 21), vgl. *schrinkelen*, *overulien* (profugerit, Jerem. 38, 2), *schulage* (latibulum, Jes. 16, 4), *sorchachtelike* (solicita, Jes. 57, 11), *tibie* (tibia, Jes. 5, 12), *vermeensaemt* (profanum, Jes. 65, 4, vgl. Ezech. 21, 25), *vernooyeertheit* (fornicatio, Ezech. 16, 20), *veronwerdichtheit* (abominatio, Jes. 66, 3), *veseken* (musitare, Jes. 29, 4), te vergelijken met *veselen*, *vierte*³⁾ als vert. v. (sabbatum, Jes. 56, 4), *wegegangere* (viator, Jerem. 14, 8 en 9, 2), *wijngaertleser* (vindemiator, Jerem. 49, 9), *wispelen* (sibilabit, Jerem. 19, 8, Jes. 5, 26, Lament. 2, 16), *wispelinge* (sibilum, Jerem. 18, 16), *sacroc* (sacco, Ionas 3, 6).

Het wil ons voorkomen, dat de aanwezigheid van al deze woorden in de profetiese boeken onmogelijk toevallig kan zijn. Een dergelijke reeks overeenkomsten in individueel woordgebruik verbiedt de identiteit van het auteurschap disputabel te stellen.

¹⁾ Zie p. 183. Het lijkt ons dat de getijdenvertaling (p. 418—433) eveneens van zijn hand is.

²⁾ Enkele der hier genoemde woorden zijn reeds behandeld door Verdam, *Nieuwe of minder bekende woorden uit een Haagschen bijbel van 1360*, Ts. 16, 1—20.

³⁾ Vgl. Hoogstra, p. 201.

Maar hoe dan te handelen met de reeks „verschillen” in woordvoorraad, die Ebbinge Wubben, p. 230—234 behandelt? In de eerste plaats moet opgemerkt worden, dat èn hs. Y 401 èn hs. 32¹⁾ noordelijke afschriften zijn, die derhalve de oertekst niet kunnen bevatten. En al neemt men aan dat de noordelijke kopiïsten de woordvoorraad van de voor hen liggende zuidelijke tekst zoveel mogelijk intact hebben gelaten, zo moeten er nu en dan toch wijzigingen hebben plaats gehad. Zou bijv. de vertaling *coelhof* van ‘hortus’ (Jerem. 31, 12 en 39, 4), een typies noordelijk woord, niet een noordelijke aanpassing kunnen zijn van het Vlaamse *loch-tene*, dat in hs. Brussel 113 (2849—51) voorkomt als verdietsing van Jes. 58, 11: *vrijthof of lochten*?

Een ander woord, dat Ebbinge Wubben nergens elders aantrof, is **scermael(ken)* als vertaling van ‘umbraculum’. In het Mnl. Wdb. staat het woord niet geboekt, maar wij vonden het in het Gentse handschrift 631, waar ‘scenofactoriae’ (Act. 18, 3) wordt weergegeven met **scermaelwerkers*, terwijl in het bijgevoegde stuk Scol. hist. de nadere verklaring staat: „si maecten *scermale* dat waren eenrehande pauwelioenkens”. Deze vertaling van Act. Apost. is, zoals we nog zullen bewijzen, van de hand van de vertaler van 1360!

De vertaling „hi hevet . . . hare dode corren gemaect als eens menschen *drec*” van Jes. 5, 25 ‘facta sunt morticina eorum quasi stercus’ is stellig van de Oostvlaamse vertaler, die zich niet pleegt te bezondigen aan stereotiepe vertalingen en, zoals blijkt uit de andere door Ebbinge Wubben aangehaalde bewijsplaatsen, ‘stercus’ op verschillende manieren weergeeft. In Lament. 4, 5 heeft hs. 32 trouwens ook *stront*, evenals Richt. 3, 22. Voorts moet opgemerkt worden, dat *corre* ook in Levit. 17, 15 de verdietsing is van ‘morticinum’ en overigens in de O. T. vertaling talloze malen voorkomt als vertolking van ‘cadaver’.

Het lemma *amachtich* in Mnl. Wdb. 1, 385 bewijst, dat dit woord in de vertaling van 1360 herhaaldelijk wordt gebruikt, meestal voor ‘deficere’, evenals in Jes. 20, 9.

Een nieuw bewijs voor onze opvatting levert *in sijn ranxenen* (in vomitu suo, Jerem. 48, 26). Slaan we het Mnl. Wdb. 6, 996 i. v. *raexeme* op, dan treft men één vindplaats aan: „Dat dit was *dwederkeren* vanden honde tot sijnen *rexenen*” (Vaderb. 204d!).

¹⁾ Vormen als *du selste* enz. nemen alle twijfel weg.

Verdam stelt hierbij de vraag, of we dit als een substantivies gebruikte infinitief hebben te beschouwen. Inderdaad is dit het geval, en niet alleen hier, maar ook de verdietsing van Jerem. 48, 26. Boven hebben we reeds gezien, dat de infinitief als substantivum gebruikt een characteristicum is van de auteur van 1360.

Een vertaling *poellen* van 'pugillus' hebben ook wij nergens elders gevonden, maar de vraag mag gesteld of een dergelijk zuidelijk woord in de afschriften niet verhollandst kan zijn tot *hant* of *hantvol*.

In de profetiese boeken hebben we tenslotte een aantal vertalingen van Latijnse woorden ontmoet, die volgens ons apparaat typies zijn voor de vertaler van 1360. Het gaat hier om in het Middelnederlands algemeen bekende woorden, die bij de schrijver van 1360 telkens terugkeren als verdietsing van de door ons tussen haakjes vermelde Vulgatawoorden. Vb.:

overblive (reliquiae, Micha 7, 18), *overcracht* (vis, Jes. 38, 14), vgl.: *overcrachtelic* (per violentiam, Ezech. 46, 18), *voerbaregen* (praeclaras, Zach. 8, 19; inclytum, Jes. 62, 2), *vroulecheit* (vulva, Jerem. 1, 5).

Zeer gewoon zijn ook de volgende woorden:

allesins (undique, ubique, Ezech. 28, 24, Jerem. 20, 3), *alom-
mendomme* (in gyro, Ezech. 37, 2), *anxtelic* (vehementer, Ezech. 37, 2), *belofte* (foedus, Jes. 49, 8; pactum, Jes. 55, 3), *genoechte hebben* (delectari, Jes. 55, 2), *gramscap* (iracundiam, Zach. 8, 14), *groeye trans.* (germinet, Jes. 45, 8), *mediteren* (meditabor, Jes. 38, 14), *doverdadege* (transgressores, Jes. 53, 12), *overdaet* (calumnia, Jerem. 7, 6), *paenre* (cartallum, Jerem. 6, 9), *quellen* (affligere, Zach. 8, 14), *sceeden* (dissipare, Jes. 61, 4, Ezech. 34, 12), *toecomelinc* (advena, Jerem. 7, 6), *vernoye* (angustia, Jes. 53, 8), *verpletten* (deprimentes, Jes. 58, 6), *verscudde di vanden gemulle* (excutere de pulvere, Jes. 52, 2; vgl. in Mnl. Wdb. 8, 2385: „ghi die in die ghemulle sijt, verscuddet u”, Pass. W. 149d), *victime* (victima, Jerem. 11, 19), *viver* (stagnum, Jes. 35, 7), *vlochtege* (vagos, Jes. 58, 7), *weemoedegen* (pusillanimis, Jes. 35, 4)¹.

¹) In het Mnl. Wdb. ontbreken: **casseeres* (exactoris, Jes. 9, 14), **noertlande* (aquilonis, Jerem. 23, 8), niet **ondersoekelec*, alleen Teuth., (inscrutabile, Jerem. 17, 9), **onwoenachtech* (inhabitabili, Jerem. 17, 6), **gereveleert* (revelavi, Jerem. 11, 20), **vergrammeren* (irritatores, Ezech. 2, 7), **verheerscen* (dominantur, Ioel 2, 17), **verleenlec*, **verbiddelec*, **vergevelec* (praestabilis, Ioel 2, 13; het laatste alleen in Kil en Plant.).

Ons doel was hier enig toetsingsmateriaal bijeen te brengen, dat gebruikt kan worden bij het opsporen van andere vertalingen van deze vruchtbare auteur.

Argumenten, aan uitwendige gegevens ontleend.

Noch de toon, noch de inhoud van de „voersprake” voor de vertaling van Isaias zijn in strijd met de prologen voor de historische en didaktiese boeken. In beide uit de schrijver zijn verontwaardiging over het levensgedrag zijner tijdgenoten. Van Druten wees er reeds op dat ook de auteur der profetiese boeken zijn arbeid ondernam op verzoek van een vriend te Brussel, een zekere Jan Tay, indien hier dezelfde persoon bedoeld is als in de proloog, die aan de boeken van Salomo voorafgaat.

Ebbinge Wubben betoogt dat de vertaler, wanneer hij het gehele Oude Testament had verdiets, in de proloog dan niet slechts „Ysayam den prophete” had genoemd als een werk, dat hij vroeger had gemaakt. Hiertegenover staat de aantekening bij Jes. 40, 12: „in andere steden in die bibel noem ict poellen”. De vertaler van Ysayas zegt hier dus zelf dat hij „die bibel” reeds had vertaald. Deze uitlating moet betrekking hebben op de bekende overzetting van de tweede historiebijbel (waartoe wij ook de evangeliënharmonie en Actus Apostolorum rekenen) en van de didaktiese boeken. Verder willen we hier nadrukkelijk konstateren, dat de auteur zijn verdietsing van de gewijde geschiedenis tot stand bracht als een afzonderlike arbeid. Als richtsnoer koos hij daarbij, in navolging van Guyart Desmoulins, de Scolastica historia van Petrus Comestor, welk werk hij op de voet volgde. „Die eerste partie” voltooide hij 12 Juni 1360, „die tweede partie” 24 Juni 1361. Zijn Brusselse vriend bleef daarna aandringen, dat hij „de bibel” „in gheliker talen al uut” zou verdietsen. Ofschoon het oorspronkelijk slechts zijn bedoeling geweest was „de boeken, die ter loepender historien behoorden” over te zetten, zwicht hij voor de op hem uitgeoefende aandrang. Na 24 Juni 1361 voltooit hij dan een vertaling van de boeken van Salomo, ¹⁾ van Isaias, om in 1384 te beginnen met de vertaling van Jeremias en Ezechiël, alweer op verzoek van zijn vriend. Verdere gegevens ontbreken, maar we zijn overtuigd, dat de vertaler ook werkelijk de bijbel „al uut” heeft vertaald, zij het dan met grote tussenpozen.

¹⁾ Vgl. Ebbinge Wubben, p. 95.

Dat de vertaler in het histories gedeelte het Catholicon van Albion niet gebruikt heeft, is gemakkelijk te verklaren, doordat hij in de Scol. hist. stof genoeg vond voor zijn toelichtingen, terwijl hij uit deze bron bij zijn bewerking der profetiese boeken niet kon putten.

De plaats, waar de vertaling der profetiese boeken is vervaardigd, wordt genoemd in de proloog op Isaias: Vlaanderen, waar ook de tweede historiebijbel ontstaan is. Evenmin kan de tijd, waaruit onze vertaling dateert, tans nog bezwaren opleveren. De schrijver van 1360 leefde nog in 1388¹⁾, aangezien de Dialogusvertaling, die toen volbracht werd, eveneens van zijn hand moet zijn.

Tegelijk kunnen we nu een oplossing aan de hand doen van het zoveel moeilijkheden veroorzakende vraagstuk²⁾ van dat „lydekijn” uit Isaias, (Jes. 38, 10—20), dat in dezelfde redactie voorkomt in de tweede historiebijbel, 4 Reg. 20. De vertaler neemt in zijn vertaling van dit „canticum Ezechiae” zijn vroeger aan 4 Reg. 20 toegevoegde overzetting eenvoudig over. De proef op de som wordt geleverd door het Brusselse souter 606. Men moet namelijk weten, dat het „canticum Ezechiae” vanouds een der cantica is, die het psalmbrevier besluiten. De vertaling van dit Brusselse psalmboek is van de auteur van 1360, gelijk op innerlike gronden te bewijzen is. Het „canticum Ezechie” hierin is nu volkomen gelijkloidend met de door Ebbinge Wubben, p. 235—237, afgedrukte tekst, vgl.: „Ic seide in die middewert van minen daghe salic gaen ten porten vander hellen. Ic sochte doverblijf van minen iare ende seide ”etc.

§ 4. MALACHIAS.

In ons handschrift worden de Oudtestamentiese lessen voorafgegaan door een komplette verdietsing van „malachias de prophete”.³⁾ Waarom zijn ook niet uit dit boek de perikopen gelicht, die door de liturgie waren voorgeschreven, maar is dit bijbelboek volledig opgenomen? De enige verklaring, die we hiervan kunnen geven is deze, dat de samensteller van het lectionarium, bedenkend dat de twee enige Malachiasperikopen, die in een episto-

1) Cf. Theol. Ts. 37, 140.

2) Zie vooral Theol. Ts. 38, p. 511 vlgg.

3) De overzetting in de Delftse bijbel is geheel zelfstandig. Aan de taal is duidelijk te merken, dat aan dit bijbelboek geen Z. tekst direkt of indirekt ten grondslag ligt.

larium voorkomen, ook de twee eerste zijn van de groep Oudtestamentiese lectiones en zelfs vlak na elkaar volgen, wanneer deze groep een afzonderlik geheel vormt, dit boek gemakshalve in zijn geheel overnam, zoals hij ook voor het Nieuwtestamenties gedeelte de bijbelboeken compleet afschreef. Om nu het bezwaar te ondervangen, dat de eerste perikoop (Mal. 3, 1—5 + 4, 5—6; Woensdag na de tweede Zondag van de advent) niet een geheel vormde, heeft hij in margine het gedeelte Mal. 4, 5—6 geplaatst bij het eerste gedeelte van deze adventsles.

Dit bijbelboek wordt ingeleid door „De prologhe op malachiam de prophete”, een vertaling van de proloog van Hieronymus, en „Een argument op malachiam den prophete”. Ook de andere bijbelboeken in dit manuscript beginnen met de proloog van Hieronymus en een „argument”.

Wat de vertaaltechniek betreft, zijn er veel overeenkomsten op te merken met de andere Oudtestamentiese boeken. Het aantal fouten is gering, nl. in *de weldernesses des draecs* (in *dracones deserti*, Mal. 1, 3), *geet* (incendat, Mal. 1, 10; las vert. ‘incedat’?) en *in allen steden so wert gesacrificeert ende geoffert offerande minen reinen name* (offertur nomini meo oblatio munda, Mal. 1, 11). De laatste zin bevat weer een voorbeeld van het terugwijzende *so*, dat in dit boek herhaaldelik voorkomt. Het partic. praes. is niet steeds opgelost, vgl.: *alle werkende ongenedecheit selen sijn stoppele* (erunt omnes facientes impietatem stipula, Mal. 4, 1). De attributieve genitief wordt ook hier vóór het regens geplaatst: *des vremts gots dochter, sijns brueder bloed*, vgl. ook het slot: *Hier es Malachias des propheten boec ute*. Substantivies gebruikte infinitieven ontbreken evenmin: *veronwerden* (abominatio, Mal. 2, 11), *met weennenne* (fletu, Mal. 2, 13), *met suchtene* (mugitu, Mal. 2, 13), *doverbliven* (residuum, Mal. 2, 15).

Behalve deze gelijkheid in manier van vertalen, is er ook overeenkomst in woordgebruik. Een in dit verband uiterst belangrijk woord is „een **hoetstoelech* volc” (peculium, Mal. 3, 17), dat ook voorkomt in Deut. 26, 18 als vertaling van ‘populus peculiaris’. Blijkens de spelling *hoestelic* en de verandering *thoechste, liefelic, uutvercoren* in de handschriftengroepen van de bijbel van 1360¹⁾ was dit woord in het Noorden onbekend. De afleiding van het woord, dat bij Verdam niet geboekt is, kan nu, dank zij

¹⁾ Cf. Ebbinge Wubben, p. 62.

de schrijfwijze in het Brusselse handschrift, verklaard worden als een adjectiefvorming van *hoetstoel* = *hovetstoel*. Dit laatste woord verklaart Verdam (3, 719) naar Kiliaen als „het beste stuk huisraad” of ook „het beste stuk vee” (Kil.: *Fland . . . praestantissimum iumentum*). Het woord is alleen gevonden in *Gendsch. Chtb.* Het heeft er alle schijn van, alsof de vertaler, van *hovetstoel* uitgaande als verdietsing van ‘pecus’, zelf daarvan een bijvoeglijk naamwoord **hovetstoelech* > *hoetstoelech* afleidt, dat beantwoordt aan het Lat. adjectivum ‘peculiaris’.¹⁾

Zulk een woord levert een krachtig argument voor onze overtuiging, dat ook dit bijbelboek door de vertaler van 1360 is verdietst. We zouden verder nog kunnen wijzen op de volgende vertalingen, die men bij deze auteur regelmatig aantreft voor de tussen haakjes bijgevoegde Latijnse woorden: *gram* (iratus; 1, 2), *sprayen* (dispergere; 2, 3), *geheilechtheit* (sanctificatio; 2, 11), *belofte* (foedus; 2, 14), *verteert* (consumpti; 3, 6), *achterwert (ge)gaen* (recedere; 3, 7), *aendachtet* (attendit; 3, 16), *vonnessen* (judicia; 4, 4), *weldernesse* (deserti; 1, 3).

Intussen moet ook hier de corrector in de oertekst enige wijzigingen aangebracht hebben. Daarvan getuigen in de eerste plaats weer de dubbele vertalingen. In de proloog vonden we: *lachteere of sonden, begrepen of bevaen, ledech of ydel*, in de bijbeltekst: *den aerm of de mogentheit* (brachium, Mal. 2, 3), *cunne of geslechte* (semen, Mal. 2, 15), *stect of pinecht* (configitis, Mal. 3, 8), *de boec der waernessen of des graefs* (liber monumenti, Mal. 3, 16).

Het resultaat van ons onderzoek is derhalve, dat „Malachias de prophete”, evenals alle andere Oudtestamentiese bijbelboeken in het Diets is overgebracht door de vertaler van 1360.

§ 5. ACTUS APOSTOLORUM.

De meeste handschriften, waarin de evangeliënharmonie van 1360 te vinden is²⁾, bevatten tevens een vertaling van *der apostelen werc*, toegelicht door brokken *Scolastica historia*³⁾. Dezelfde tekst komt voor op f. 59^r—110^v van Cod. 15419 (Suppl. 2639) van de

¹⁾ In het *Mnl. Wdb.* ontbreken: **velmensce* (homo agricola, Gen. 25, 27), voorkomende in de proloog, *heeft afgeweget* (avertit, Mal. 2, 6) en **herere* (dominator, Mal. 3, 1).

²⁾ Zie p. 177—178.

³⁾ Enkele uittreksels vindt men bij Van Druten, p. 163—166.

Nationalbibliothek te Wenen¹⁾. Aangezien deze manuscripten, voorzover wij konden nagaan, in de vijftiende eeuw zijn afgeschreven, moet ook hier de onderzoeker zich behelpen met betrekkelijk jonge afschriften van een veertiende-eeuwse vertaling.

Maar, zal men vragen, is de tekst van 113 (2849—51), die, naar reeds in Ts. 43, p. 245 werd opgemerkt, dezelfde redactie bevat, dan niet een veertiende-eeuwse zuidelijke kopie, die dicht bij het origineel staat?

Het door ons ingestelde onderzoek brengt ons er toe op deze vraag een ontkennend antwoord te geven. De twee belangrijkste konklusies, waartoe we gekomen zijn, en waarvoor we de gegevens in de volgende bladzijden zullen bijeenbrengen, zijn:

1°. de vertaler van 1360 is de auteur van *der apostelen werc*, voorkomende in de handschriften van de bijbel van 1360 enz., 2°. de tekst in hs. Brussel 113 (2849—51), hoewel chronologies ouder dan die in de andere codices, vertegenwoordigt een „gecorrigeerde” redactie, die niet onaanzienlijk afwijkt van de oorspronkelijke tekst, die het best bewaard is in een reeks vijftiende-eeuwse, grotendeels Noordnederlandse afschriften.

Bij de vergelijking van de twee redakties maakten we voor de oudste gebruik van hs. Gent 632 (Catal. 430), waarmee we een enkele maal hs. Brussel 108 (9020—23) kollationeerden. Het eerste manuscript vertoont in dit gedeelte dezelfde slordigheden als in de evangeliënharmonie: gehele zinnen zijn door de kopiïst — of zijn voorganger — overgeslagen, verlezingen maken de tekst nu en dan onverstaanbaar, vgl.: *den ouden baliu*, l. *den onder baeliu* (proconsulem, Act. 13, 8), *ten grave*, l. *ten grade* (ad gradus, Act. 21, 35), *kelkine*, l. *vellekene* (squamae, Act. 9, 18), *to makelinc*, l. *tokomelinc* (advenam, Act. 6, 5), *in dageliken werken* l. *doechgedeleken werken* (glosa bij Act. 17, 18), *lot*, l. *ioc* (juggum, Act. 15, 10), *ic bin allene* l. *hi bevalne* (jussit . . . eum, Act. 23, 25).

Afschrijffouten als *twater*, l. *dwaert* (verbum, Act. 10, 36), *twoert*, l. *water* (aquam, Act. 10, 47) en *waersagere*, l. *waerdesayerere* (semiverbius, Act. 17, 18) leveren het bewijs, dat de bijbel van 1360 via een Brabants afschrift in Noord-Nederland is verspreid.

Vertaalfouten, die we ook in het Brusselse handschrift aan-

¹⁾ Zie ook Vollmer, *Materialien*, I, 2, S. 32.

troffen en dus in het origineel ook voorkwamen, zijn o. a. *hoerende* (adveniens, Act. 5, 21; vert. las: audiens), *de stat colomia* (colonia, Act. 16, 21) en *in ytalien* (Attaliam, Act. 14, 24).

Wat de uiterlike vorm betreft, vertonen deze jongere handschriften alle de volgende „voersprake”:

„Hier gaen die ewangelien wt ende hier na volget der apostolen werc

Inden xix sten iair van tyberius des keisers rijk doe pylatus procurere ende ontfanger ende rechter was Ende vitellius rechter van siriën was so wart onse heer gepasijt [*sic*]. ende verrees Ende doe hi verreesen was so proefde hi mit veel proeven dat hi waerlic verreesen was. want hi toende vele teykenen in sinen lichame dat tegen natuere was in enen onsterfeliken lichame Omdat hi dair mit proeven wiste dat hi waerlic verreesen was Ende omdat hi vanden apostolen ende van haren na volgers alle twivelinghe nemen wilde. want hi at ende dranc mit hem al en hevet een geestelic lichaem van lijftochten niet te doen. Hi toende oic in sinen lichaem die litteiken van sinen heiligen vijf wonden al en mach een onsterflic lichaem gien lelicheit an hem hebben bi natuerer [*sic*] Also ic dicke geseit hebbe Soe wie desen boec scrijft hi wacht hem wel dat hi alle die hoeft letteren te punte make also si hier staen.”

De bijbeltekst is ook hier als „Text der bibelen” of als „Text vander apostolen werc” duidelijk onderscheiden van de fragmenten „Scolastica historia”, die telkens op de passende plaats zijn tussengevoegd.

Deze uitwendige gegevens zouden reeds voldoende kunnen zijn om ook de vertaling van dit bijbelboek op rekening te stellen van de auteurs van 1360. Daar komt nog bij, dat Guyart Desmoulins, wiens Bible historique, zoals we hebben aangetoond, aan de Oostvlaamse vertaler bekend geweest moet zijn en zelfs tot voorbeeld heeft gestrekt, op „L'histoire euwangelique” een vertaling liet volgen van „les Faiz des Apostres”¹⁾. Toch zullen we dit meer in biezonderheden aantonen, door de meest verbreide redactie in haar verhouding tot die van hs. Brussel 113 (2849—51) na te gaan.

De boven afgedrukte „voersprake” ontbreekt hier. In plaats daarvan treft men een stijve, onbeholpen vertaling aan van de twee prologen, die Hieronymus plaatste voor zijn bewerking van Actus Apostolorum.

¹⁾ Vgl. Berger, a. w., p. 179—182.

De „Historia Actuum Apostolorum” is ook het laatste hoofdstuk van Petrus Comestor's geschiedwerk.

Eveneens mist men de stukken *Scolastica historia*. Het enige wat hiervan is overgebleven, zijn enkele korte toelichtingen, die de corrector ontleent aan de fragmenten *Scolastica historia* en die in ons handschrift zonder nadere aanduiding, slechts door een inktlijn gescheiden van de bijbeltekst, zijn opgenomen. We drukken er het volgende voorbeeld van af, dat ons tegelijkertijd een verklaring geeft van de stereotiepe aanhef der *lectiones* (de glosa hoort bij Act. 1, 15: 'In diebus illis' etc.):

„Dit dede peter tusscen ascensi dage ende tsincsen dach. mer de dach en es niet genoemt. Ende om dat hier staet in dien dagen. so begennen meest die epistelen ende die prophecien die wter apostelen werc epistelen sijn ¹⁾ In dien dagen. Ende Sente pauwels epistelen beginnen bruedere om dat hi in sinen epistelen dicke seit bruedere. Ende de ewangelien beginnen meest In dien tiden om dat ter selker stat in dewangelie alsoe staet.”

Zoals reeds gezegd is, moet deze tekst, die een onmiskenbare verwantschap met die der grote handschriftengroep vertoont, beschouwd worden als een „correctie” van de oorspronkelijke redactie. Het streven van degene, die de oude tekst wilde „herzien”, was nauwere aanpassing aan de Vulgaat, een streven, dat reeds tot uiting kwamen in het vervangen van de „voersprake” door de officiële prologen van Hieronymus. Voordat we nu in details zullen aantonen, hoe de corrector de taak, die hij zich stelde, heeft vervuld, drukken we de beide redakties van Act. 28, 15b—22 naast elkaar af, in welke passage men duidelijk kan zien dat het gehalte van de vertaling tengevolge van de omwerking is verminderd.

Brussel 108 (9020—23).

Ende doe paulus dair gecomen was ²⁾ so dancte hi gode ende ontfinc betruwenisse.

Ende doe wij te romen gecomen waren so lietmen paulum bij hem selven duren mit enen ridder dien hoede ende naden derden dage so vergaderde hi die voirbarichste vanden ioden Ende doe si gecomen waren so

Brussel 113 (2849—51).

Welke doese pauwels gesien hadde. dancte hi gode ende ontfinc betrouwenesse. mer doe wi te roeme comen waren so lietmen pauwelse bi hem selven dueren mit enen riddere diene huedde. Mer na den derden dach. so riep hi te gadere de voerbarechtse van den ioden. Ende doe si comen waren so

¹⁾ St.: „die uter apostelen epistelen niet en sijn”. Emendatie naar hs. Brussel 108.

²⁾ Las de vert. v. 1360 'venisset' in plaats van 'vidisset'?

seide hi hem. Manne broders ic die niet gedaen en heb tegen tvolc of tegen onse vaderlike seden wart ghevangen te iherusalem ende bin gelevt den romeynen ende doe si een ondersoec van mi gehadt hadden so wouden si mi laten gaen om dat gien sake der doot in mi en was. Ende om dattie ioden dit weder seiden *soe* wart ic gedwongen ten keiser te appeleren niet dat ic yet heb over minen volc te clagen. Om dese sake so bad ic u te sien ende an te spreken. Want om die hope van israël bin ic mit deser veteren gespannen.

Ende si seiden tot hem wi en hebben van di gien letter ontfangen, noch niemant vanden broderen die hier gecomen is en heeft ons yet geseyt ofte enich quaet van di gesproken. Mer wi bidden van di te horen dattu wetes want ons is cont van deser secten dat mense alleen wederseit.

Vergelijkt men het Diets der beide redakties in dit kleine fragment, dan valt het oordeel ten gunste van de oudste redactie uit. En wanneer we deze totaal-indruk gaan analyseren door zin voor zin te leggen naast de Vulgaattekst, dan bemerken we tot onze niet geringe verrassing, dat de „corrector” er blijkbaar op uit is de karakteristieke trekken van de vertaaltechniek van zijn voorbeeld, die we in het begin van dit hoofdstuk reeds hebben aangewezen, uit te wissen. Hij beschouwt die blijkbaar als ongeoorloofde „vrijheden” en stelt er „getrouwer” vertalingen voor in de plaats.

We zullen nu een aantal individuele eigenaardigheden in de vertaalmethode van de Oostvlaamse auteur, waarvan de belangrijkste in bovenstaand fragment als „in a nutshell” verenigd zijn, bespreken in verband met de omwerking van de corrector. Deze

seide hi hen Manne broedere ic niet doende iegen tfolc ocht iegen onsen vaderleken seden. ben gevaen gelevt van iherusalem in der roemeinne hande. Die doe si een ondervragen van mi gehadt hadden soe wouden si mi laten gaen omdat negeen sake der doot in mi en was. mer de ioden daer iegen seggende benic gedwongen te appelere [sic] den keyser. niet alse yet hebbende mijn volc te wroegene Hieromme om dese sake so badic u te siene ende toe te sprekene. Want om den hope van israël benic met deser ketenen gespannen.

Ende si seiden tot hem. wi en hebben van di niet ontfanen van iudea noch letteren, noch negeen broeder comende tot ons en heeft geboetscaept yet quaets van di ocht yet gesproken. mer wi bidden van di te hoerne de welke gi gevoelt. want ons es cont van deser secten, wantse al over al wederseit wert.

ging niet steeds consequent te werk: wat hij nu eens als te „vrij” verwerpt, neemt hij in een ander geval ongewijzigd over. Het gevolg is dat ook in de gecorrigeerde redactie de auteur van 1360 nog duidelijk te herkennen is als de „Urheber” van de vertaling.

Voordat we daartoe overgaan, willen we nog de aandacht vestigen op twee kenmerken van de correctie. De eerste is, dat de omwerker de oude Westvlaamse perikopentekst moet hebben gebruikt. Het overtuigend bewijs wordt geleverd door een parallelafdruk van Act. 4, 32 in de drie versies:

Gent 632 (430)	Brussel 113 (2849—51)	Hs. v. 1348
Ende der gemenichten vanden ghenen die geloefden. was een herte ende een siele. Ende niemant van hem luden wat hi hadde en seyde niet dat yet sine was. Mer alle dinc waren hem ghemene	Mer der veelheit der geloevegere was een herte ende een siele Noch harre negen en was die yet der dinge die hi besat seide sine wese- ne. mer hen waren alle dinc gemeine	Indiendaghen: Was der veelheit der ghe- lovegher een herte ende ene ziele; No haer ne gheen ne was die yet der dinghe die hi bezat: seide siin wese- sende. maer hem waren alle dinc ghemene

In de tweede plaats gebeurt het meermalen dat de corrector zogenaamde concorderende teksten mede vertaalt, met het gevolg dat zijn redactie dan een „plus” vertoont ten opzichte van zijn voorbeeld. Zo vertaalt hij Act. 11, 17b: „wie wasic diet den here mochte verbieden. dat hi niet en gawe den heiligen geest den geloevenden in den name ihesu xristi”. Het gedeelte *dat . . . xristi* komt in de andere handschriften en ook in de Vulgaat niet voor. De aanwezigheid van dit plus is eenvoudig te verklaren als een gedeeltelijke vertaling van Act. 11, 17.

Zinsbouw.

Het terugwijzende *so*, dat, zoals we weten, de vertaler van 1360 herhaaldelijk gebruikt, wordt door de corrector niet zelden geëlimineerd. Men vergelijkte bovenstaand¹⁾ citaat, waarin Brab. tweemaal dit ‘so’ weglaat.

Daar de Oostvlaamse auteur subordinatie veelal vermijdt, spreekt het vanzelf dat hij de relatieve aansluiting steeds vervangt door een nieuwe hoofdzin (soms bijzin), ingeleid door

¹⁾ Zie p. 269—270.

'ende'. De corrector wijkt van deze goede gewoonte af door zoveel mogelijk het Latijn op de voet te volgen. Het gevolg is dat zijn redaktie latinistieser aandoet dan die van 1360. Bijv.:

Act.	Vulg.	Gent 632 (430)	Brussel 113 (2849—51)
11, 6	in quod intuens, considerabam	Ende daer in mercte ic	In dwelke ic insiende mercte
7, 39	Cui noluerunt obedire patres nostri	Ende onse vaderen en wouden hem niet ghehoersam wesen	Den welken onse vadere niet en wouden gehoersam sijn
9, 37	quam cum lavisent	Ende doe sise ghedwogen hadden	De welke doe sise gedwogen hadden
5, 36	qui occisus est	Ende hi wert doot gheslegen	die gedoodet es

Typerend voor de correctie is de anakolouthiese zinsbouw na een partic. praes.. Voorb.:

19, 22	Mittens autem in Macedoniam duos ex ministrantibus sibi, Timotheum et Erastum, ipse remansit ad tempus in Asia	Ende hi sende in macedonien hem twee van dien die hem dienden timotheum ende erastum ende hi bleeff noch ene wile in azien	mer sendende in macedonien .ii. van hen die hem dienden. timotheuse ende erastum. ende hi bleef teenen tide in asyen
12, 19	descendensque a Judaea in Caesaream, ibi commoratus est	Ende herodes trat neder van iudea tot cesarien daer hi woende	Ende nedergaende herodes van iudea in cesarien ende daer es hi woende

Een kenmerk van de herziene redaktie zijn voorts de dubbele vertalingen. De corrector neemt dan de verdietsing van de Oostvlaamse auteur over, maar hij stelt tevens een andere — in de regel letterliker — vertaling voor, die hij in de tekst opneemt, door *of*, soms door *of aldis* met de vrijere overzetting verbonden. In de volgende voorbeelden is dat gedeelte van de dubbele vertaling, dat ons het minst latinisties in de oren klinkt, van de auteurs van 1360:

Act. 21, 9	Huic autem erant quatuor filiae virgines prophetantes	Mer desen waren of hadde .iiii. magede te dochtere die propheteerden
Act. 27, 15	data nava flatibus ferebamur	so liet men ons op de vlagen driven of aldus. so wert dat scep gegeven den wende ende wi worden gedreven
Act. 28, 10a	Qui etiam multis honoribus nos honoraverunt	Ende si daden ons in vele saken grote eere of aldus Ende si loeden ons oec met vele lasten.

In het laatste geval las Brab. de Vulgaattekst 'multis oneribus nos oneraverunt'. In margine is de juiste Latijnse tekst aangebracht, terwijl een gebruiker van dit handschrift, die te herkennen is aan het fijne schrift, waarvan de inkt ietwat verbleekt is, de onjuiste vertaling „Ende lasten” heeft doorgehaald en onderaan met een verwijsteken de betere vertaling „Ende si eerden ons met vele eren” heeft geplaatst. Er zijn in dit handschrift meer sporen van deze tweede corrector, die herhaaldelijk veranderingen nodig achtte, en terecht, want zijn wijzigingen zijn niet zelden even zovele verbeteringen. Een bewijs dat in het Roocolooster de bijbeltekst niet kritiekloos werd gelezen, maar aan een nauwgezette vergelijking met de Vulgata werd onderworpen.

Ook bij Act. 13, 48 en 20, 35^b is de grondtekst aan de rand bijgevoegd. Merkwaardig is, dat Act. 26, 23—24^a door de kopiïst aanvankelijk blanco is gelaten, terwijl hij de Latijnse tekst in margine wel opnam. De „bleke hand”¹⁾ heeft op het opengelaten gedeelte een vertaling voorgesteld: „Ofte xristus passilec si. oft hi deerste gheboetscaept werdt licht den volke ende den heidennen uter dooddere verrijssennesse Doe dit pauwels seide ende hi redenne weder gaf”. Dit feit dat de afschrijver van het handschrift een paar regels oversloeg, kan zo uitgelegd worden dat hij ze in zijn origineel ook niet aantrof.²⁾ Een andere verklaring is dat kopiïst en corrector identiek zijn, m. a. w. hs. Brussel 113 (2849—51) is de autograaf van de corrector. Toch is deze laatste verklaring het minst aannemelijk, aangezien op verschillende plaatsen

¹⁾ Zo zullen wij, het adjektief indirekt gebruikend, de tweede corrector in het vervolg gemakshalve noemen.

²⁾ Er is hier niet geradeerd, zoals op vele plaatsen in de Brievenvertaling het geval is.

in de codex aanvankelijk vergeten woorden later in margine zijn opgenomen. Hoe het zij, het staat vast dat in deze omgeving deze vertaling blijkbaar nauwkeurig is bestudeerd.

Verbum.

Het partic. praes. wordt door de vertaler van 1360 gaarne gehandhaafd, waar het Diets zich daartegen niet verzet. Is dit wel het geval, dan lost hij het deelwoord in een hoofd- of bijzin op. De corrector doet uit een oogpunt van vertaaltechniek een stap terug door de oplossing ongedaan te maken en een participium-konstruktie te leveren. Men vergelijkte:

22, 10	Surgens vade Damascum	Stant op ende ganc in damasco	Opstaende gaet te damasco
21, 2	et cum invenissemus navem transfretantem in Phoenicen, ascendentes navigavimus	Ende om dat wi een sceepken vonden dat in phenicen voer soe ghingen wi daer in ende sceepten	Ende doe wi een sceep vonden hadden overvarende in phenicen opgaende in tscep. sceepten wi
19, 16	Et insiliens in eos homo in quo erat daemonium pessimum, et dominatus amborum, invaluit contra eos	Ende die man daer die duvel in was spranc op hem. ende hi wert vermogende boven die twe ende verwanse	Ende opspringende in hen de mensche in welken de alder quaetste duvel in was. ende wert hars here ende verwanse beide

Het partic. praet. wordt door de corrector eveneens meermalen letterlik weergegeven, vgl.:

2, 24	Quem Deus suscitavit, solutis doloribus inferni	Ende god heeftene verweect ende heeft die pijn vander hellen tebroken	Den welken god op verweect heeft ontbonden van alre seerecheit der hellen
7, 60	positis autem genibus	hi viel op sinen knien	met geboechden knien

De laatste gevallen behoren eigenlijk reeds tot de groep a b l. a b s. Deze bij uitstek ondietsse konstruktie wordt door de auteur van 1360 in de regel omschreven met behulp van een bijzin, ingeleid door *doe*, of opgelost in een hoofdzin. De corrector verwerpt

deze goede vertalingen en vertaalt de abl. abs. zo woordelik mogelijk. Enkele voorbeelden:

20, 36	positis genibus suis, oravit	soe viel hi op sine cnien ende bede	sine cnien geboecht beedde hi
4, 1	Loquentibus au- tem illis ad popu- lijm, supervene- runt sacerdotes	Als si dus spraken totten volke soe quamen die papen daer over	Maer hen spreken- de ten volke qua- menre de papen over
13, 22	Et amoto illo	Ende doe hi dien verstac	Ende dien wech gedaen
19, 21	His autem expletis	Ende doe dit vol- daen was	mer dese voldae
15, 30	et congregata mul- titudine, tradide- runt epistolam	Ende doe alle die menichte vergadert was. soe gaven si die lettere	ende de menechte vergadert leverden si de lettere.

Ook in de prologen treft men ablativi absoluti aan: „gedoodt de sone der verlorenheit. ende gesciet tgebet vanden apostelen” en „xristus mi hulpende”. Andere latinistische konstrukties versterken het vermoeden, dat de prologen door de corrector zelf uit het Latijn zijn vertaald, zonder dat hij van een oudere vertaling gebruik kon maken.

Dat in de Oudtestamentiese perikopen de onjuiste opvatting van het perfectum der deponentia te wijten is aan een corrector, wordt bewezen door veranderingen als:

12, 19	commoratus est	hi woende	es hi woenende

De corrector verwijdert hulpwerkwoorden, door de auteur van 1360 gebezigd ter omschrijving van de conjunctivus (adhortativus); bv.:

15, 36	Revertentes visite- mus fratres	laet ons keren ende die bruedere visi- tieren	keren wi weder vi- senteren wi
16, 30	ut salvus faciem	dat ic behouden werden mach	dat ic behouden werde

We vestigen nog de aandacht op de vorm van het gerundivum in:

9, 14	potestatem alligandi	macht in ghevanghenisse te legghen	macht ge- vangen te leggende

De vorm *leggende* doet denken aan de vertaling *ten veronwerdenden lieden* (ad abominatam gentem, Jes. 49, 7) in dit handschrift, die ingegeven kan zijn door het voorafgaande 'contemptibilem'. De corrector — want hij zal daarvoor wel verantwoordelijk gesteld moeten worden — dacht aan 'abominabilem', waarvan het suffix dezelfde functie vervult als de uitgang van het gerundivum. Voor het gerundium is de uitgang *-ende* door Stoett, § 275, Opm. II, opgetekend uit *Nat. Bl.*

Deze vertaling van *Actus Apostolorum* is ook daarom vervaardigd door de auteur van 1360, omdat men op bijna iedere bladzijde een omzetting van *passivum* tot *activum* kan konstateren. De corrector sluit zich daar somtijds bij aan, maar even zovele malen acht hij het nodig ook in dit opzicht de grondtekst zo letterlik mogelijk te volgen. Enkele voorbeelden uit vele:

13, 27	voces prophetarum quae per omne sabbatum leguntur	der propheten woerde diemen elx saterdages leest	der propheten stemme. de welke elx saterdages ge- lesen werdt
8, 10	quae vocatur magna	diemen heet groet	welke groet gehe- ten werdt
10, 32	qui cognominatur Petrus	diemen peter toe- naemt	die getoenaemt werdt peter
19, 27	sed et magnae Dia- nae templum in ni- hilum reputabitur	mer men sal den grotendyanentem- pel te niete achten	mer ende ¹⁾ der gro- ter godinnen dya- nen tempel sal in niet geacht werden.

De plaatsing van de attributieve genitief vóór het regens is ook in „der apostelen werc”(1) schering en inslag. In vele gevallen vond de corrector blijkbaar geen aanleiding om hierin van zijn origineel af te wijken, al geeft hij somwijlen toch aan de volgorde van de Vulgaat de voorkeur, bv.:

5, 41	a conspectu con- cillii	vander consilien aenscouwene	vanden anscouwe- ne der consilien
7, 52	de adventu justi	van des gherechts toekomene	vander toecomst des gerechts

Woordkeuze.

De beide laatste voorbeelden brengen nog een andere bevestiging van onze mening, dat de vertaler van 1360 ook „der apostelen

¹⁾ Let op deze letterlike vertaling van 'et'.

werc" heeft overgezet, namelijk de gesubstantiveerde infinitief. De corrector neemt deze vrijwel steeds over. Daarom geven we hier een lijstje van dergelijke infinitivi, die in beide redakties voorkomen: *anscouwene* (conspectu; 3, 16), *des beliens* (professionis; 5, 37), *betrouwenne* (fiducia; 4, 29), *met . . . beveelne* (permissu; 26, 12), *brekene* (fractionis; 2, 42), *genoechdoen* (satisfactione; 17, 9; vgl. Levit. 10, 20, zie Mnl. Wdb. 2, 1430), *geradene* (exhortationis; 13, 15), *herdenken* (memoriam; 10, 4), *hermakens* (refrigerii; 3, 20), *inleggene* (impositionem; 8, 18), *ondervragen* (interrogationem; 27, 18), *ontbeidene* (expectatione; 12, 11), *ophouden* (intermissione; 12, 5), *opnemen* (excessus; 10, 10), *tscepen* (navigatio; 27, 10), *tsien* (visum; 9, 12), *van slane* (caedis; 9, 1), *twivelen* (dubitatione; 10, 29), *verbieden* (prohibitione; 27, 31), *verrotten* (corruptionem; 2, 31 en 13, 35), *verwisen* (damnationem; 25, 15), *verwonderen* (stupore; 22, 17), *voerwetene* (praescientia; 2, 23).¹⁾

Overigens maakt de auteur gaarne gebruik van de praefixen *ge-* en *be-*, bv.: *gedreige* (minarum; 9, 1), *geloep* (concurso; 21, 30), *ghescils* (seditionis; 24, 5 en 15, 39), *gestille* (silentium; 21, 40), *gestrijt* (seditione; 15, 2), *geswijch* (silentium; 19, 33), *beiach* (quaestum; 16, 16).

Een enkele maal toont de corrector neiging een abstractum op *-inge* te introduceren: *ingeestinge ofte herademen* (inspirationem; 17, 26). Het woord *herademen* is door Verdam slechts geboekt uit *D. B. Judith* 6, 3! De mystieke term *ingeestinge*, die in de kring van Ruusbroec zeer gebruikelijk was, toont duidelijk in welke omgeving we de corrector moeten zoeken.

Grote bewijskracht kennen we toe aan woorden, waarvan het Mnl. Wdb. geen andere vindplaats bevat dan de bijbel van 1360. De belangrijkste zijn: *bedruusch* (impetum; 7, 57), *betrouwelec* (fiducialiter; 9, 27), *honderthere* (centurione; 22, 25), *lantwenne* (incolae; 13, 17), *overslove* (praeputium; 11, 3), *pasloet* (bolidem; 27, 28), *phitoen geest* (spiritum pythonem; 16, 16), *speldoren* (rubi; 7, 30), *besneden toecomelinge* (proselyti; 2, 11), vgl. *bekeerde toecomelinge* (colentium advenarum; 13, 43), *vruchteliken*²⁾ (fructifera; 14, 16). Alleen in de Isaias-vertaling komt *scermale* voor (*Scol. hist. bij Act.* 18, 3), vanwaar het compositum *scermaelwerkers*

¹⁾ Toch ontbreekt het niet aan nomina actionis met het achtervoegsel *-inge*, cf.: *besweringe* (conjuratio; 23, 13), *wtwerpinge* (jactura; 27, 21).

²⁾ Door de corrector veranderd in *vrochbaerleken*.

(scenofactoriae; 18, 3). Typerend zijn ook *damp van roeke* (vaporem fumi; 2, 19, vgl. Ezech. 8, 11), *ic ben herdacht* (recordatus sum; 11, 16), *versotte* intr. (insaniens; 26, 11), *een voorbarech teken* (insigne; 27, 11) vgl.: *de voerbarechste* (primos; 27, 17).

In de evangeliënharmonie troffen we reeds een aantal met het praefix *be-* samengestelde verba aan, voorkomende na het vraagwoord *wat*, vgl.: *wat belustu* (5, 9), *wat bepersequeerstu mi* (9, 4), *war bequelstu mi* (9, 4) en *wat bestadi* (1, 11).

Karakteristiek voor de vertaler van 1360 zijn de volgende overzettingen der tussen haakjes geplaatste Vulgaatwoorden: *anxtelec* (vehementis; 2, 2), *bedwelmt* (dementasset; 8, 11), *te haren behoef* (sibi; 7, 21), *bescaemde* (confundebat; 9, 22, vgl. 2, 6), *bleven* (moraremur; 21, 10), *vanden derven broden* (azymorum; 12, 3), *doemen* (judicare; 24, 6), *doemmere* (judex; 10, 42), *drentense* (dissecabantur; 7, 54), *erfechteheit* (hereditatem; 7, 5), *bleven geduerich* (permanerent; 13, 43), *geduerecheit* (constantiam; 4, 13), *gedueren* (permanere; 11, 23; vgl. 18, 18: sustinuisset, 1, 14: perseverantes), *duerden* (demorarentur; 25, 14 en perdurantes; 2, 46), *geradende* (exhortantes; 14, 21, vgl.: suadens; 19, 8), waarnaast *riet* (hortabatur; 11, 23), *gronsen*¹⁾ (fremuerunt; 4, 25), *ionwive* (ancillas; 2, 18), *consacreeerde* (unxit; 10, 38), *michte* (proposuit; 19, 21), *overdadech* (pestiferum; 24, 5), *overdedegen lieden* (superstitiosiores; 17, 22), *overdadelec* (temere; 19, 36), *overdadechlec afgedaen* (praevaricatus; 1, 25), *quellen* (affligeret; 12, 1), *gequelt* (oppressos; 10, 38), *seide* (indicavit; 25, 14), *verporreden* (concitaverunt; 21, 27), *verranesse* (insidiae; 9, 24 en 23, 16), *vonnesse* (judicium; 8, 33), *vonnessen* (judicabo; 7, 7), *wechtiden* (profecturus; 20, 7 et passim), *weldernessen* (deserto; 7, 30).

Heeft de corrector het niet nodig geoordeeld deze woorden te vervangen door andere, zo gebeurt het anderzijds even vaak dat hij afwijkt van het woordgebruik van zijn origineel. Men zou geneigd zijn de verklaring te zoeken in het dialectverschil. Ofschoon we niet willen ontkennen, dat de Brabantse corrector een enkele maal een Vlaams woord heeft vervangen door een Brabants, zo moeten we toch de overgrote meerderheid van de hierna te noemen wijzigingen toeschrijven aan zijn vertaaltechnies streven om voor vertalingen, die zijns inziens te vrij of onjuist waren, andere in

¹⁾ *Waeromme gronsen de liede* (Quare fremuerunt gentes, Act. 4,25) is te vergelijken met *Waerom grensen die heydene* in hs. Brussel 606 als vertaling van Psalm 2, 1.

de plaats te stellen. Hij vergeleek de voor hem liggende tekst met de Vulgaat, zoals reeds blijkt uit de Latijnse woorden, die soms in margine naast hun vertaling staan, bijvoorbeeld 'submiserunt' (*sondense voert*, Act. 6, 11) en 'in suo conducto' (*in sijn herberge*, Act. 28, 30), welk verschijnsel we hebben ontmoet in de Oudtestamentiese perikopen van dit handschrift.

De corrector had hier blijkbaar nog geen reden een wijziging aan te brengen, maar een stapje verder gaat hij, wanneer hij een andere vertaling plaatst naast die van de Oostvlaamse auteur. Zo ontstonden de zogenaamde dubbele vertalingen, waarvan vooral het eerste gedeelte van dit handschrift overvol is, en die hier, hetgeen we nog eens met nadruk vaststellen, het gevolg zijn van de werkzaamheid van een corrector. Het is mogelijk deze hierbij te „bespieden”, door de dubbele vertalingen te leggen naast de oude tekst. We zien dan, dat het ene element van zo'n „doublet” afkomstig kan zijn uit het origineel, terwijl het andere is toegevoegd door de corrector. Deze doet dit op vier manieren: 1° hij plaatst zijn eigen vertaling zonder meer boven die van zijn origineel, 2° deze tweede vertaling wordt voorafgegaan door *of*, 3° niet alleen interlineair, ook in margine plaatst hij een synoniem, voorafgegaan door *of*, 4° in verreweg de meeste gevallen zet hij het synoniem in de bijbeltekst, verbonden met de oude vertaling door *of*. In de volgende lijst plaatsen we de drie eerstgenoemde soorten van synoniemen tussen haakjes.

Act.	Vulg.	1360	Brab. correctie.
8, 13	adhaerebat Philip- po	hielt hi hem ane philippe	hinc (of hielt) hi ane philippe
20, 11	usque in lucem	tot dattet lichte	tote in den lichte of toten dage
18, 26	exposuerunt	ontbonden	ontbonden of ex- poneerden
3, 25	familiae	gheslachten	familien (of ge- slechten)
21, 26	ab . . . fornicatione	van oncuusheiden	van fornicacien of oncuusscheit
10, 31	commemoratae sunt	sijn vermaent	sijn vermaent of gedacht
10, 39	suspendentes in ligno	ende hingene aen een cruce	hangende in den houte of aen een cruce

17, 26	inspirationem	herademen	ingeestinge of herademen
11, 21	multus numerus	een groot ghetal	een groet of me- nechfuldech getal
2, 47	augebat	dede wassen	dede wassen (of meerede)
7, 33	solve	doe aff	doechaf (ontbende)
2, 22	virum probatum	den ghepresenen man	den geproefden (of gepresenen) man
6, 14	traditiones	wit	settingen (of wet)
7, 6	servituti . . . sub- jicient	onderdoen mit dienste	onder doen te (met) dienste
11, 24	apposita est	wert toe gheleyt	es ¹⁾ toegeset of ge- leit
2, 40	exhortabatur eos	riet	troestese (of riet)
19, 23	turbatio	verstoringhe ²⁾	turbatie of stoe- ringe
12, 4	producere	wtbringhen	ute brengen of lei- den
7, 19	exponerent	wt worpen	utewoerpen of set- ten
20, 24	consummem	eynden	inden of vervullen
20, 28	attendite vobis	hebt ernst om u	hebdt erenst of wacht u
25, 19	de sua supersti- tione	van hare wet	van harre wisen of wet
8, 25	evangelizabant	predicten	ewangelizeerden of preecten

Dubbele vertalingen, waarin beide elementen afkomstig zijn van de corrector, zijn:

21, 25	abstineant se	hem wachten	hem abstineren of hoeden
17, 3	adaperiens	ontbantse	opdoende (of be- wisende)

¹⁾ Let op de verandering van *wert* in *is*. Vgl. p. 246.

²⁾ Dit is wel de noordelijke vorm van *storinge*, dat ook in *Pass. W.* 28d 'turbatio' weergeeft.

³⁾ Van de volgende dubbele vertalingen in het Brusselse handschrift hebben we ongelukkigerwijze de oude tekst niet opgetekend: *gebonden of gevaen* (vincium; 25, 27), *dachten of meinden* (tendebant; 27, 40), *devasterede of persequeerde* (devastabat; 8, 3), *sagelinge of spaendere* (sarmentorium; 28, 3), *sciet of brac* (solvebatur; 27, 41) en *wech te gane of te scedene* (discessionem; 21, 21).

21, 31	confunditur	in gherufte was	geconfunderet worde of gescent
16, 4	decreta	bevolen ¹⁾	besceeden of geordineert
20, 13	disposuerat	ghemict	gemeint of op geset
6, 14	tradidit	ghegeven	gesetet ²⁾ (of geleverd)

Soms gebruikt de corrector *ende* als bindmiddel:

22, 3	aemulator (legis)	liefhebber	navolgere ende minnere
16, 25	laudabant Deum	ende loefden god	loofdense gode. ende seiden lof of hymnen.

Nog verder gaat hij, wanneer hij de opvatting van de Oostvlaamse auteur niet deelt en diens vertalingen door andere vervangt. Vergelijkt men beide verdietsingen, dan moet men aan de vrije van de tweede historiebijbel de voorkeur geven. De corrector ontsnapt weer niet aan het gevaar door latinismen zijn werk te ontsieren. Sommige termen zijn vrijwel een etymologies-letterlike weergave van de Vulgaatwoorden. Bovendien werkte zijn methode om voor eenzelfde Latijnse woord steeds dezelfde vertaling te geven, de eentonigheid in de hand, en het is juist die afwezigheid van stereotiepe verdietsingen, dat streven naar variatie, dat de vertaling van 1360 genietbaar maakt. In de volgende reeks varianten zijn de regelmatig terugkerende, dus karakteristieke wijzigingen alle ondergebracht:

17, 4	adjuncti sunt	gheselleden mit	sijn toe gevoeget
24, 5	auctorem seditionis	meister des ghescils	merenere dies gescils
7, 39	aversi sunt	keerden hem achterwert	sijn af gekeert
17, 5	concitaverunt	maecten in roere	verwecten
17, 6	concitant	in gheruchte houden	verwecken
17, 9	concitaverunt	verporreden	verwecten
6, 12	concurrentes	liepen te hoepe	tegader loepende

¹⁾ Dit kan ook het Noordned. equivalent van *besceeden* zijn.

²⁾ Brab. umlautvorm van *gesetet*.

14, 22	animas	herte	sielen
18, 7	cujus domus erat conjuncta synago- gae	ende sijn huus stont nevens die synago- gen	des welcs huus was toe gevoeget der synagogen
2, 25	in conspectu meo	voer mi	in mijn aenscou- wen
20, 26	contestor	doe .. oerconde	getuge
21, 22	oportet multitudi- nem convenire	men moet der me- nichten medevallen	hieromme eest be- hoerlec dat de me- nechte vergadert werde
12, 4	custodiendum	te wachten	te hoedene
12, 6	custodiebant	bewaecten	huedden
12, 6	custodes	wachters	hueders
25, 16	defendendi	te verwerene	te bescuddene
26, 2	defensurus	bescermen	bescudden
15, 35	demorabantur	bleven	woenden
14, 27	morati sunt	bleven	woenden
5, 40	denuntiaverunt	seiden	condechden
16, 15	domus	huusgesyn	huus
13, 50	ejecerunt .. finibus	verdrevense wt ha- ren lande	woerpense ute ha- ren inden
14, 8	fidem	ghelove	betrouwen
3, 25	fili prophetarum	der propheten kin- deren	der propheten so- nen
7, 37	filiis Israel	den kinderen van israel	den sonen van israel
8, 22	forte	machscheen	bi avonturen
26, 11	frequenter	altoes	eenperleke
24, 27	gratiam praestare	lieve doen	gracie verleennen
24, 9	dicentes haec ita se habere	seiden .. dat dese dinge aldus waren	seggende dat hen dese dinge aldus hadden
20, 32	hereditatem	eerfachticheit	erve
20, 19	insidiae	verradenisse	aenlagen
9, 36	quae interpretata dicitur	dat beduut	welke in der bedie- denessen werdt ge- seit
17, 32	iterum	ander werff	echter
21, 37	licet mihi	mach ic	es mi georlovet
4, 31	motus est	verporrede	beroerde
18, 2	nomine Aquilam	die aquila hiet	met namen aquila
24, 16	offendiculo	mysdaet	letsel
17, 22	per omnia	in allen dingen	bi allen dingen

20, 23	per omnes civitates	in allen steden	bi allen steden
22, 19	per synagogas	inden synagogen	biden synagogen
14, 21	permanerent	gheduerden	bleven
7, 52	praenuntiabant	seiden	vore boetscaepten
14, 22	presbyteros	papen	priesteren
20, 23	protestatur	oercont	getuget
17, 24	quae	dat	de welke
9, 10	quidam discipulus	een ionghelinc	eenrande iongere
16, 6	regionem	tlantscap	tconincrike
5, 39	repugnare Deo	u yegen gode	vechtende ieghens
		steken	gode
7, 51	resistitis	ghesteken .. tegen	wederstaen
7, 42	tradidit	gaff hem	leverese
21, 28	ubique	allesins	al over al
12, 20	unanimiter	alle te gader	eenmoedelec
12, 20	unanimiter	alle ghemeenlec	eenmoedelec

De corrector heeft blijkbaar minder bezwaar tegen nomina agentes op *-inge*, vgl.:

15, 31	consolatio	troeste	troestingen
7, 53	dispositione	tbeleet	berechtingen
6, 1	murmur	beclach	murmureeringe

Aan een goed verstaan van de tekst staat in het bijzonder in de weg de stereotiepe vertaling *als* van het voegwoord 'cum', bijv.:

17, 24	hic cum sit Dominus	om dat hi here is	dese als hi here is

Tenslotte vermelden we de getrouwe vertaling van een aantal partikels (bijwoorden), die de auteur van 1360 in de regel — terecht — verwaarloost. Het streven van de corrector om woord voor woord weer te geven, bracht hem er toe 'quidem' te pas en te onpas te verdietsen tot *seker*. Dit woord is veelal in het Diets niet op zijn plaats, vgl. voor dit en voor andere woorden:

9, 7	audientes quidem vocem	hoerende de stem- me	hoerende seker de stemme
3, 22	Moyses quidem dixit	Want moyses seide tot onsen vaderen	Want seker moyses seide tot onsen va- deren
12, 5	Et Petrus quidem servabatur in car- cere	Ende aldus hielt- men peter in ge- vangnisse	Ende seker peter wert gehouden in den kerkere

14, 4	quidam quidem .. quidam	Want sommige.. sommeghe	Want seker enege.. enege
15, 30	Illi ergo dimissi	Ende doe si gela- ten waren	Hieromme die ge- sonden waren
5, 22	Cum autem venis- sent ministri	Ende doe die cna- pen comen waren	Mer doe die diene- ren quamen

In deze vertaling ontmoetten we weer een aantal woorden, waarvan het Mnl. Wdb. geen vindplaatsen kent. Enkele ervan heeft Verdam opgetekend uit glossaria. We noemen: **deellechtheit*, (communicatio; 2, 12), **dingesale* (auditorium; 25, 23), **dullaert* 'draaikolk' (syrtim; 27, 17), **noetvriende*¹⁾ (necessariis amicis; 10, 24), **omcringelde* (circumveniens; 7, 19), in **opgehevenheit*²⁾ *mijnre sinne* (in excessu mentis; 11, 5), **op ontfaen* (assumptus; 1, 22), **sagelinge* (sarmentorum; 28, 3), **scermaelwerkers* (scenofactoriae; 18, 3), **suden went* (austro; 27, 13), **vlotboete*³⁾ (scapha; 27, 16), **wtscouwewet* (respicientem; 27, 12), **wtgeswommen* (enatasset; 27, 42), **vonnessesetel* (tribunal; 25, 10) en **vonnessestoel* (tribunal; 12, 21).

Afzonderlike bespreking vereist de vertaling van 'civitatis municeps' (Act. 21, 39): *iaerlec van tseyse*. Met een verwijsteken staat op de rand *iaerlaet*. Dat dit laatste woord de originele vertaling is, blijkt uit het Gentse handschrift, dat hier *iaer laet van tyonse* heeft. De betekenis van dit **iaerlaet*, dat men vergeefs zoekt bij Verdam en Stallaert, zal wel zijn 'onvrije die jaarliks een bepaalde cijns moet opbrengen'. Men denke aan *proostlaet* en *vrilaet* (cf. Mnl. Wdb. 9, 1365). Zou zulk een blijkbaar zelden voorkomende rechtsterm geen goede diensten kunnen bewijzen bij het lokaliseren van de oorspronkelijke tekst?

Eigenaardig is de verdietsing *dingestat* van 'theatrum' (Act. 19, 29 en 31). Een parallel verschaft de vertaling *rathaus* (*recht-hauss*) in de eerste gedrukte Duitse bijbel. Brodführer⁴⁾ verklaart deze vertaling zo, dat oudtijds toneelvoorstellingen, rechtszittingen en officiële handelingen plaats hadden in een en hetzelfde gebouw. We laten in het midden of deze verklaring ook voor mnl. *dingestat* opgaat. Wellicht hebben we hier niet zozeer aan een gebouw,

¹⁾ Is dit een maak-woord van de vertaler? Hij vond altans de volgende toelichting nodig: „Noetvriende sijn die enen in der noet niet af en gaen”.

²⁾ Hs. Brussel 108, f 80?

³⁾ Mnl. Wdb. 9, 661 noemt *vloetboot* alleen uit *Met. Serp.*

⁴⁾ Brodführer, *Untersuchungen*, S. 70.

als wel aan het marktplein te denken. Voor deze veronderstelling pleit ook de vertaling in het Noordnederlandse Nieuwe Testament: *die plaetse*.

Behalve „der apostelen werc”, zijn er ook nog andere bijbelboeken door een monnik van Roodlooster (of Groenendaal?) stelselmatig „gecorrigeerd”. Zonder enig voorbehoud stellen wij alvast de enigszins afwijkende redactie van „der minnen boec” in hs. Maz. 920 op rekening van de corrector. Het gedeelte van deze codex, waar men dit bijbelboek vindt, moet volgens De Vreese dateren uit de jaren \pm 1360—1385. ¹⁾ Verder herinneren we ons, dat de kopiïst van ons handschrift Brussel 113 (2849—51), die waarschijnlijk de librarius van Roodlooster was, hier en daar hs. Maz. 920 heeft „betutteld” ²⁾ Van veel betekenis is verder dat de proloog in dit manuscript een geheel andere is dan die van de oude vertaling. De oude „voersprake”, die grotendeels van de vertaler afkomstig is, werd vervangen door een overzetting van de Vulgaatproloog.

Maar niet alleen uiterlijk, ook innerlijk onderging „der sungen sanc” eenzelfde behandeling als „der apostelen werc”. Een vergelijkend onderzoek van de oude tekst ³⁾ met die in hs. Maz. 920 ⁴⁾ bracht een reeks verrassende overeenkomsten met de corrigeermethode, die we in hs. Brussel 113 (2849—51) toegepast vonden, aan het licht. Enkele van de voornaamste zijn: het terugwijzende *so* wordt geëlimineerd (Cant. 2, 3), de omschrijving van het passivum door middel van *men* plus een activum wordt ongedaan gemaakt (8, 8), attributieve genitieven, die door de vertaler van 1360 naar voren waren gehaald, worden weer achter het regens geplaatst, bv.:

Cant.	Vulgata	Neurenb. Solg. 8	Maz. 920
1, 6	greges sodalium	dijnre gesellen cudden	die cudden dijnre ghesellen
4, 15	fons hortorum	der hove fonteyne	fonteyne der hove
7, 1	filia principis	des princen dochter	dochter des princen

¹⁾ f. 51^r vlgg.; cf. De Vreese, *De handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, p. 413.

²⁾ De Vreese, *Album Kern*, 1903.

³⁾ Hs. Neurenberg, Stadtbibl., Solg. 8.

⁴⁾ Afrduk van Dr. C. H. Ebbinge Wubben, *Een middelnederlandse vertaling van het Hooglied*, Ned. Arch. v. Kerkgesch., N. S., IV, ('s Grav., 1907), p. 285—297.

De vele dubbele vertalingen, die naar hun aard te vergelijken zijn met die in hs. Brussel 113 (2849—51), zijn voorts een bewijs, dat hier dezelfde corrector aan het werk is geweest. Deze is terstond te herkennen aan de woorden *ochte aldus*, waarmee hij de oude vertaling met een nieuwe van eigen vinding verbindt. Vergelijk Cant. 4, 12. Ook voor afzonderlike woorden lanceert hij hier een andere vertaling, bv.:

8, 14	capreae	der ree	der reen ocht der gheet
5, 11	comae	haer	haer ochte croke
4, 4	propugnaculis	voerbaliën	canteelen ocht vorbaliën
6, 11	quadrigas	quadrigen	quadrigen ocht karren

Somtijds neemt hij de vrijheid de verdietsing van zijn voorganger geheel te verwijderen en daarvoor een opeenstapeling van synoniemen in de plaats te stellen, waaruit de lezer dan blijkbaar een keus had te doen. Bijv.:

3, 9	ferculum	een sitten	enen toren ochte *draghezettel ochte rosbaer
1, 10	murenulas	veterkens	ketenkenne ofte vlechten ofte *do-reersnoeren ¹⁾
7, 1	in Sulamite	in die jonkvrouwen van suna	in die Sunamite ocht in der dochter van Suna ocht in den oneendrechtighen wive ocht in der sunderssen ocht in den vrenden wive.

Woorden, die karakteristiek zijn voor de vertaling van 1360, vervangt hij door andere, bijv.²⁾:

6, 2	mihi	te mijnre behoef	mi
1, 12	commorabitur	gedueren	woenen
3, 3	custodient civitatem	die stat om gaen	de stat huedden
8, 11	custodibus	wachters	huederen

¹⁾ Vgl. *doreren* 'versieren'.

²⁾ Vgl. blz. 281—283.

Typerend zijn ook de veranderingen *kynder* > *sonen*, *die* > *dewelke*, die ons reeds bekend zijn uit de correctie van *Actus Apostolorum*.

De neiging van de omwerker om een etymologies juiste vertaling te geven, komt wel bijzonder sterk uit in:

3, 4	genetricis meae	der moeder die my wan	mijnre *ghebarer- sen
4, 4	fragmen	stucke	tebroken stucke

Abstracta op *-inge* introduceert hij in:

7, 1	juncturae femorum tuorum	tlit van dinen dyen	die vergaderinghen van uwen dien
2, 12	tempus putationis	dietijt vanden wijn- gaerde te sniden	die tijt der *tronck- ingen
3, 11	desponsationis il- lius	hare ondertrouwen	sijnre trouwinghen
1, 8	equitatui meo	minen gereyde ¹⁾	minen gheredenen (ochte mijnre ri- dingen)

De variant *wijncele* voor *camere met wine* (*cellam vinariam*; 2, 4) is door Verdam verder alleen uit Ruusbroec opgetekend, een vingerwijzing naar de omgeving, waarin de corrector moet hebben gewerkt. Ook *baeschen* voor *voete* (*bases*; 5, 15) wordt herhaaldelijk door Ruusbroec in de betekenis 'voetstuk' gebruikt.

Het resultaat van deze vergelijking is derhalve, dat „der minnen boec” in Maz. 920, hoewel een zeer oud afschrift, niet de oudste redactie vertegenwoordigt. De afwijkende versie is ontstaan, doordat een Brabantse corrector, levend in de omgeving van Ruusbroec, de naar zijn oordeel te vrije vertaling van de Oostvlaamse auteur heeft gewijzigd. De vraag mag hier gesteld worden, of hij behalve „der apostelen werc” en „salomons boeke” ²⁾ ook andere bijbelboeken heeft gecorrigeerd. In een volgende paragraaf zullen wij trachten op deze vraag een antwoord te geven.

¹⁾ De noordelijke afschrijver kende het zuidelijke woord niet!

²⁾ De herziene Brabantse redactie van Maz. 920 komt namelijk in noordelijk afschrift ook voor in hs. Utrecht 1007 (Ebbinghe Wubben, *Vert. O.T.*, p. 211), tezamen met de andere didaktiese boeken in enigszins afwijkende vorm.

§ 6. APOCALYPSIS.

Verschillende vertalingen van Apocalypsis, die in de Middeleeuwen in West-Europa werden vervaardigd, staan in het nauwste verband met de „apocalyptiese litteratuur” ¹⁾, die de visionaire mystiek heeft voortgebracht. Het schouwende leven, de „excessus mentis”, waarnaar zovele asceties levende mannen en vrouwen streefden, deed uiteraard de belangstelling ontwakken voor de visioenen van hun grote voorganger, voor de Apocalypsis van Johannes. Omdat zij zelve of altans hun omgeving de Latijnse taal niet machtig waren, werden er van dit bijbelboek afzonderlijke vertalingen gemaakt, die dus oorspronkelijk niet een onderdeel zijn van een komplette bijbeloverzetting.

Daar komt nog een andere reden bij. De weidse verbeeldingen van de H. Johannes inspireerden miniaturisten het schier onmogelijke te doen: in beknopt bestek aan die kosmiese visioenen zichtbare gestalte te geven. De bijbeltekst, hetzij in de Vulgaatvorm, hetzij in de landstaal, werd naast de miniatuur geplaatst, zodat beeld en tekst elkaar illustreerden. Vele van deze miniaturen zijn te rekenen onder de meesterstukken van de Middeleeuwse apocalyp-tiese iconographie ²⁾. Berger roemt in het bijzonder de schoonheid der miniaturen in hs. fr. 403 van de Bibliothèque nationale, die vergezeld zijn van een bijbeltekst in 12e-eeuws Normandies dialect. ³⁾

Vlaanderen heeft een voortreffelijke vertegenwoordiger van dit genre voortgebracht, tans berustend in de Bibliothèque nationale te Parijs, Codex 3 des fonds néerlandais (anc. suppl. français 5093). Het handschrift bevat 25 bladen, waarvan de twee laatste, die een formulier voor een aflatbrief bevatten, veel later zijn toegevoegd. ⁴⁾ De folio's 1—23 hebben aan de voorzijde een miniatuur, aan de keerzijde telkens een hoofdstuk. Als bladvulling dienen soms gebeden of uittreksels uit de bijbel. ⁵⁾

¹⁾ Term van Prof. W. Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft* (Amst., 1858).

²⁾ Voor Engeland cf. O. Elfrida Saunders, *English illumination* (2 volumes, Paris).

³⁾ Berger, *a. w.*, p. 81. Vgl. facsimile's in L. Delisle et P. Meyer, *L'Apocalypse en français au XIII siècle*, Bibl. Nat. Fr. 403, (Paris, 1900).

⁴⁾ Zie De Vreese, *Bouwstoffen*, p. 6—7.

⁵⁾ Zie de beschrijving bij O. Behaghel, in *Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur*, XXII (Neue Folge X), 1878, p. 98.

Wat de miniaturen betreft, moet onderscheid gemaakt worden tussen twee groepen, die van verschillende meesters afkomstig zijn. De eerste overtreft de ander ver in bekwaamheid. Prof. Vogelsang, die in zijn boek *Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters* (Strassburg, 1899) deze codex bespreekt en in Taf. III IV, V en VI een reproductie geeft van enkele meesterstukken van de eerste miniator, getuigt van deze ¹⁾: „Die Hauptbegabung des Malers, der uns als eine für diese Zeit erstaunlich selbständige Persönlichkeit entgegentritt, liegt gerade in der Darstellung des Menschen.” Dr. Lyna wijst op het verband met de „toenmalige Franse boekverluchting” en spreekt zelfs van „een oorspronkelijke vernieuwing van de versteven Apocalypsis-*iconographie*” ²⁾.

Een eigenaardige moeilijkheid levert de datering van de codex op. Op voorgang van Waagen neemt Prof. Vogelsang aan, dat de miniaturen „um 1400” zijn vervaardigd. „Die Kostüme der weltlichen Personen gehören dem ausgehenden vierzehnten Jahrhundert an” ³⁾. Daarentegen dateert Prof. de Vreese de bijbeltekst op palaeografiese gronden „omstreeks 1280” ⁴⁾. Het zij verre van ons aan uitspraken van zo gezaghebbende zijde te twijfelen, maar wij vragen ons toch af, of het tijdsverschil tussen de werkzaamheid van kopiïst en illuminator dan niet wat groot is ⁵⁾. Of moeten we aannemen, dat een meester een reeds veel vroeger door een ander begonnen arbeid heeft voltooid?

Hoe het zij, de dertiende-eeuwse Vlaamse oorsprong van de tekst staat vrijwel vast. Te Leningrad vond Prof. de Vreese in de bibliotheek van de Academie van Wetenschappen „boven op een vijf meter hooge kast” ⁶⁾, in gezelschap van een oeroude Nederlandse psalmenvertaling, die naast elkaar de Latijnse en de Dietse tekst bevat, een handschrift, dat dezelfde tekst bevat als het

¹⁾ Zie p. 33. De Vlaamse kenmerken van de bijbeltekst wekten bij de schrijver reeds twijfel aan het „Holländische” van deze miniaturen.

²⁾ Dr. Fred. Lyna, *De Vlaamsche Miniatuur van 1200 tot 1530* (Amsterdam, 1933), p. 69—70.

³⁾ W. Vogelsang; *a. w.*, p. 32.

⁴⁾ W. de Vreese, *Paradox over den grooten nood der Nederlandsche philologie*, Hand. Maatsch. Ned. Lett., 1933, p. 32.

⁵⁾ In een mondeling onderhoud, dat Prof. de Vreese ons vriendelijk toestond, noemde hij als uiterste grens: „niet na 1340”. Maar ook dan blijft het tijdsverloop nog aanzienlijk.

⁶⁾ W. de Vreese, *Paradox etc.*, p. 32.

is duidelijk, en om chronologische redenen behoeft men niet in het onzekere te verkeren van welke tekst de invloed is uitgegaan. Gelijk in de Oudtestamentiese epistelen, heeft ook hier de vertaler de reeds bestaande correctie van Wvla. geraadpleegd. Ten bewijze halen we aan:

Apoc. 14, 2—4a.

Eg. 2188 (f. 20^r)

Ende ic horde een stemme vanden hemele alse ene stemme vele watre. ende een stemme .i. groten donders. ende een stemme hordic als een stemme der harpen die daer harpen in harpen. ende si songen nuwen sanc vorden stoele ende vor die .iiij. diere ende vor die oudren. ende niemen en mochte singen dien sanc dan allene die .^MC. ende .XLIIJ. die gecocht sijn vander erden. Dese sijn die met wiven niet ontreint en sijn. want si sijn mageden. Dese volgen den lamme so waer hi henen gaet.

Brussel 113 (2849—51) (f. 252^r)

Ende ic hoerde ene stemme vanden hemele. als een stemme van vele wateren. ende als de stemme eens groets donders. ende de stemme die ic hoerde was alse der harperen die harpen in haren harpen. Ende si songen alse enen nuwen sanc voer den stoel gods. ende voer de .iiij. diere ende den ouders. ende niemen en mochte dien sanc singen¹). dan die .c. ende .^MXLIIII. die gecocht sijn vander erden. Dese sijnt die met wiven niet en sijn ontreint. want si sijn magede. Dese sijnt die den lamme volgen. so waert henen gaat.

Wanneer we nu naast P de komplette tekst in hs. Brussel 113 (2849—51) leggen (B), dan treft ons in dit laatste de aanwezigheid van „een prologhe” en „een argument”, die beide naar een Latijnse tekst zijn bewerkt. We hebben hier reeds een punt van vergelijking met de Malachias- en Actus Apostolorum-vertaling. De vraag komt op, of degene die de oude Vlaamse overzetting in Brabantse vorm heeft overgebracht, dezelfde is als de corrector, wiens hand we o.a. reeds bespeurd hebben in „der apostelen werc”.

Dat er in het Roodlooster ijverig gecorrigeerd werd, is trouwens ook aan de uiterlike vorm van de bijbeltekst zelve duidelijk te zien. Dit gedeelte van het handschrift wemelt van toevoegingen en vertalingen, die door dezelfde of door een andere hand op een uitgeradeerde regel zijn geplaatst. Ook voor dit

¹) St. seggen.

bijbelboek is blijkens de vele Latijnse passages of woorden, die op de rand zijn afgeschreven, de Vulgata weer geraadpleegd.

Dit verklaart de vele doorhalingen. Een B-corrector kwam tot de ontdekking, dat de Vlaamse vertaling niet zelden een plus had ten opzichte van de grondtekst. Vandaar dat hij bijvoorbeeld enkele, door ons tussen haakjes geplaatste woorden schraptte in: *die heeft . . . VII sterren (in sine rechte hant) 'qui habet . . . septem stellas' (3, 1)*. Het is gemakkelijk aan te tonen, hoe P aan dit plus komt: de overeenkomstige tekst in Cap. 1, 16 heeft *'habebat in dextera sua stellas septem'*. Niet steeds zijn zulke overtollige woorden door de latere corrector doorgehaald, vgl.: *de fonteinen der watere ende alle dinc die in hen sijn (fontes aquarum; 14, 7)*, ontleend aan P, waarnaast als concorderende plaats is te leggen *'et omnia quae in eis sunt' (Psalm. 145, 6)*.

Het gebeurt ook wel, dat B een plus ten opzichte van P ver- toont, o.a.: *maer allettel hebbic iegen di (sed habeo adversum te; 2, 4, vgl. 2, 14: sed habeo adversus te pauca)* en *Dit es de verduldecheit der heiligen (die gods gebot behouden) ende tgeloeve (ihesu)*, als vertaling van 13, 10 (*Hic est patientia et fides sanctorum*), dat P letterlik weergeeft. Het plus van B is te verklaren uit 14, 12 (*Hic patientia sanctorum est, qui custodiunt mandata Dei et fidem Jesu*).

Het lijkt ons waarschijnlijk dat zulke concorderende plaatsen niet door de vertalers zijn opgeslagen, maar reeds in de grond- tekst tussen elkaar waren ingeschoven.

Een ietwat globaler indruk van de werkzaamheid der correc- toren kunnen we geven, door naast elkaar de twee redakties van Apoc. 8, 10—11 af te drukken. Wat in B is doorgehaald, plaatsen wij weer tussen haakjes.

P

Ende die derde ingel blies metter businen. Ende het viel eene grote sterre van den hemele met groten gherusche berrende als een wisch ende soe viel in dat derden deel der vloeden ende in die fonteinen der watre Ende die namen der sterren was gheheeten

B

Ende de derde ingel blies metter businen (ende terdendeel der sonnen wert geslagen)¹⁾. ende het viel ene grote stene vanden hemele berrende (met groten geruussce) als een (berren- de) wisch²⁾. ende het viel in terdendeel der rivieren ende in

¹⁾ In margine.

²⁾ In margine, met een verwijsteken in verbleekte inkt: *of walm*.

wermoet dats een bitter cruut
Ende dat derden deel der watre
es worden in bitterheden Ende
vele lieden siin doot in den
watren want si alle te bitter siin
worden

de fonteinen der watere. ende
name der sterren wert geseit
absinthium¹⁾ (of wermoet dats
een better cruut²⁾. ende terden-
deel der watere wert better of³⁾
absinthium⁴⁾. ende vele liede⁵⁾
menschen sijn doot vanden wate-
ren, want si alte better worden
sijn.

Dit citaat leert ons o. a., dat ook de kopiïst corrigeerde: de expungering van *liede* met vlak daarop de letterliker vertaling *menschen* van 'hominum' laat daaromtrent geen twijfel toe. Daarnaast ontmoeten we ook hier, evenals in Actus Apostolorum en de Oudtestamentiese perikopen, dubbele vertalingen, die wel afkomstig zullen zijn van de hoofdcorrector, van wiens arbeid hs. Brussel 113 (2849—51) een kopie is.

Hoewel P en B op een verschillende Latijnse grondtekst teruggaan,⁶⁾ is het toch mogelijk ons een oordeel te vormen over de kennis der redaktoren van het Latijn. Vele onnauwkeurige, vaak foutieve vertalingen van P zijn in B verbeterd. Vgl.:

2, 13	in diebus illis Antipas	in den daghe des wederloons	in den dagen anti- pas
9, 17	loricas igneas, et hyacinthinas	viereghe wapen- rocke van pecke	vierege halsberge ende van iacithe
16, 5	angelum aquaram	den vierden ⁷⁾ in- ghel	den ingel der wa- tere
19, 16	in femore suo	in siin hoofd	in syn dye

Een enkele maal verdonkeremaant P de vertaling van een lastig Vulgaatwoord, bijv.:

17, 3	super bestiam coccineam	up een dier	op een gheel beeste

¹⁾ In margine, met een verwijsteken: *alsene*.

²⁾ De woorden *dats* . . . *cruut* zijn, evenals in P, door een lijntje van de eigenlike bijbeltekst onderscheiden.

³⁾ De woorden *wert better of* staan op rasuur.

⁴⁾ In margine, met verwijsteken: *alsene*.

⁵⁾ In het hs. op deze wijze geëxpungeerd.

⁶⁾ De aanhalingen uit de Vulgata, die hier en daar in B op de rand zijn te vinden, wijken soms af van de door ons gebruikte tekst.

⁷⁾ Las vert. 'quartum'?

Dat het onvertaalde woord hem onbekend was, kan nog blijken uit de volgende foutieve vertalingen:

17, 4	coccino	met samite	met goutvaruwen
18, 12	cocci	des swarts doukes alse moreit	goutvaruwen

De fouten en onnauwkeurigheden in B zijn grotendeels het gevolg van verlezingen, vgl.:

3, 17	quia dicis	want du zeechs	de welke ¹⁾ die segs
20, 8	super latitudinem terrae	up de breedte der eerden	op de hoecheit ²⁾ der erden
11, 8	corpora eorum jacebunt	hare lichamen zullen ligghen	si selen hare li- chamen werpen

Onjuist is de vertaling van het deponens 'metiri' in:

21, 15	ut metiretur civi- tatem	dat hi meten soude die stat	opdat de stat ge- meten worde
21, 17	mensus est mu- rum ejus	hi mat hare mure	hare muere wor- den gemeten

Het archaïstiese in de vertaalmanier van P blijkt in het bijzonder uit het bijeenhouden van de samenstellende delen van het praedicaat, een verschijnsel, dat we ook in de Westvlaamse Epistelen en Evangelien hebben gesignaleerd. ³⁾ In de latere bewerking zijn de delen van het gezegde veelal door andere woorden van elkaar gescheiden. Bijv.:

9, 10	effudit phialam	goet ute sine viole	storte sine vioele ute
2, 1	Haec dicit qui te- net septem stellas in dextera sua	Dit sprac. die hout die VII sterren in sine rechter hant	Dese seget die de .VII. sterren houdt in sine rechte hant
2, 7	audiat quid Spiri- tus dicat ecclesiis	die hoere. wat die gheest zeecht den kerken	hi hoere. wat de geest den kerken seget

In deze gevallen wordt de woordorde in P, bepaald door die van de Vulgata, enigszins latinisties. Hiervoor bestaat geen gevaar, wanneer de auteur de volgende zinnen woordelijk vertaalt, doordat

¹⁾ Vert. las 'quae'.

²⁾ Vert. las 'altitudinem'.

³⁾ Zie p. 90—91.

hij gebruik kon maken van het subject-aankondigende *het*, dat in het Diets, en tans nog in het Vlaams, gebruikelik is.¹⁾ De omwerker verandert de konstruktie meermalen, door het subject op moderner manier vóór het praedicaat te plaatsens, met het gevolg dat *het* verdwijnt²⁾. Men vergelijkte:

6, 4	exivit alius equus rufus	het ghinc ute een ander root paert	een ander pert gincker wt een roet
6, 17	venit dies magnus	hets comen die grote dach	de dach es comen
7, 16	nec cadet super illos sol	Ende het ne valt niet up hem de zonne	noch de sonne en valt op hen
12, 10	projectus est accusator	het es gheworpen die wroughere	de wroegere onser broedere es verwoerden

Ofschoon de omwerker de meeste participia van P ongewijzigd overneemt, ziet hij zich soms genoodzaakt een onbeholpen vertaling te vervangen door een betere, bv.:

16, 9	blasphemaverunt nomen Dei habentis potestatem super has plagas	blasphemierendie name gods: hebbende ghewout over dese plagen	ende si blasphemerden den name gods. die mogentheit heeft over dese plagen
19, 18	carnes equorum et sedentium in illis	tvleesch der paerden ende der zittende up hem	tfleesch der perde ende dier op sitten

Een andere overeenkomst tussen P en Wvla. is het niet omschreven perfectum.³⁾ Daarentegen zien we in B op de korresponderende plaatsens een wel omschreven vorm, vgl.:

1, 6	qui fecit nos regnum	Ende maecte ons een rike	heeft ons gemaect trike
1, 7	qui eum pupugerunt	die en staken	die hem gesteken hebben
3, 21	sicut et ego vici	also ic verwan	also ic verwonnen hebbe

¹⁾ Vgl. p. 90.

²⁾ In andere gevallen handhaaft hij de oude volgorde.

³⁾ Zie p. 107—108.

Een al te getrouw vertaald futurum exactum wordt door B beter weergegeven in:

3, 20	si quis audierit vocem meam et aperuerit mihi januam	so wie sal hebben ghehoort mine stemme ende mi sal hebben ontdaen die dore	so wie mine stemme hoert ende de dore ontdoet

Het futurum periphrasticum wordt door een der correctoren van de B-redactie ten onrechte opgevat als een durativum, zodat in dit opzicht de laatste een achteruitgang ten aanzien van P betekent. Vgl.:

2, 10	missurus est diabolus	die duvel sal senden	de duvel es wt sendende
3, 2	confirma cetera quae moritura erunt	crachtich die andre die sterven beghinnen	gesterke dandere. die stervende sijn
12, 4	quae erat paritura	die te ghebaerne was	die gebarende was

Een eigenaardigheid van P is het gebruik van *werden* ter uitdrukking van het futurum. De B-redaktor vermijdt deze oude Vlaamse ¹⁾ (algemeen-Germaanse?) konstruktie, vgl.:

10, 7	Quia tempus non erit amplius	want nemmer tiits ne wert	want niet meer tijs en sal werden
18, 22	non audietur . . . amplius	ne wert nemmer . . ghehoort werden	en sal voertmere niet werden ghehoert
15, 4	venient	alle heydine werden den commende	alle heidene selen comen

Opvallend is de regelmaat, waarmee in B het hulpwerkwoord *esse* van het perf. pass. wordt vertaald met *worden*, in tegenstelling met P, dat in de regel een van de vormen van *siin* gebruikt. Vgl.:

19, 21	et omnes aves saturatae sunt carnibus eorum	ende alle de voghele siin ghesaet van haren vleessche	ende alle vogele worden gesadet van haren vleessche
11, 8	ubi et Dominus eorum crucifixus est	daer oc haer heere ghecruust es	daer hare here gecruust werdt
11, 1	datus est mihi calamus	mi es ghegheven . . eene vedere	mi wert een riet gegeven

¹⁾ Cf. *Mnl. Wdb.*, 9, 2180—81.

Zulk een verandering zou aangebracht kunnen zijn door de vertaler van 1360. En we beginnen ons af te vragen: heeft deze ook de Apocalyps bewerkt? We weten dat een van de karakteristieke trekken in zijn vertaalmethode was de veelvuldige verplaatsing van de attributieve genitief voor het regerende woord, een verschijnsel dat ook wel aan andere vertalingen eigen is, maar dat men toch nergens op zo grote schaal toegepast vindt. Welnu, op vele plaatsen waar P de woordvolgorde van de Vulgaat heeft, vertoont B een verplaatste genitiefvorm! Enkele voorbeelden:

2, 9	synagoga satanae	scole des duvels	Sathanas synagogen
7, 9	in conspectu agni	in de anscouwin- ghe des lams	in slams anscou- wene
7, 2	signum . . Dei vivi	dat teeken des le- vendes gods	des levende gods teken
13, 2	pedes ursi os leonis	voeten der beeren een mont des leeu- wen	des beeren voete des leeus mont
15, 3	canticum Moysi	den zanc moyses	moyses sanc
16, 3	de ore pseudopro- phetae	uten monde der valscher propheten	van des valschs propheten monde

Een andere eigenaardigheid in B, die aan de Oostvlaamse vertaler doet denken, is de gesubstantiveerde infinitief. Vgl.:

1, 4	in conspectu throni ejus	in den aensichte siins troons	in den anscouwene sijs troens
9, 5	cruciatus	pine	quellen
9, 21	a veneficiis suis	van haren verghif- ten	van haren verge- vene

Gaan we de veranderingen in de woordvoorraad na, dan ontmoeten we in B menige uitdrukking, die in de grote bijbelvertaling talloze malen voorkomt als de karakteristieke vertaling van de hierna genoemde Vulgaatwoorden:

4, 4	in circuitu sedis	in den ommeringhe des stoels	alommendomme tsitten
4, 8	in circuitu	in den ommerin- ghe	alomme
16, 21	vehementer	snellike	anxtelec
2, 3	non defecisti	du . . . ne heves niet ofghenomen	du en gebracs niet
18, 19	pulverem	tstof	gemul

3, 2	confirma	crachtich	gesterke
6, 16	ira	toren	gramscap
12, 17	iratus est	torende hem ie- ghen	wert vergramt in
2, 5	memor esto	ghedinc	herdinke
16, 19	in memoriam	in ghedinkenessen	in herdinkenesse
9, 3	locustae	hoyscracken	spelthanen ¹⁾
2, 9	tribulationem	bedroufnesse	tribulacie
18, 22	tuba	[ontbr.]	tromppen
11, 18	exterminandi	ende te makene	te verdervenne
18, 14	praeclara	clare	voerbarege
15, 4	judicia	ordeele	vonnessen
17, 3	in desertum	in die wostine	in de weldernesse

De verklarende toevoeging, die B vertoont in de vertaling van 'vestitum podere' (1, 13): „gecleedt met purpere tote op de knoeselen gelyc den dyaken ter messen” (P: „ghecleet met purpere”) lijkt enigszins op „sijn behaghelen langhen rock mitter naelden gewracht ende tot sinen knoevelen²⁾ ghinc”, dat een vertaling is van 'tunica talari et polymita' in Gen. 37, 23.

De B-redactor durft meermalen een vrijer vertaling aan, die gunstig afsteekt bij de letterlike verdietsing van P, bijv.:

3, 8	modicam . . . vir- tutem	die ghemate doocht	die doget der ge- matecheit
18, 14	poma desiderii	dine appele diinne begheerten	dine begerlec ap- pelle

Zijn de voorgenoemde varianten hoogstwaarschijnlijk afkomstig van de auteur van 1360, zo is er een andere groep, waarin we de hand van de bekende Brabantse corrector menen te herkennen. Vgl.:

16, 15	custodit	bewaect	behuedt
1, 19	quae oportet fieri	die . . . haestelike moeten gheskien	die behoeren te ge- sienne
6, 13	movetur	wert bieghent	beruert wert
19, 2	quae	die	de welke
8, 9	quae habebant ani- mas	die daer hadden leven	die sielen hadden

¹⁾ Een Vlaams woord, evenals *hingenen* (aculei; 9, 10; P: strecken), dat Kiliaen „Fland.” noemt.

²⁾ Variant: *knoeselen*. Vgl. Ebbingh Wubben, *Vert. O. T.*, p. 145.

2, 14	filiis Israel	die kinder van israël	de sonen van israël ¹⁾
2, 24	non mittam super vos aliud pondus	ic ne sal niet up u legghen eenich last	icken sal niet senden op u een andere bordenne
4, 4	in capitibus eorum coronae aureae	up hare hoofden guldine cronen	in hare hoevede guldene croenen
4, 10	sedentem in throno	zittenden up den troen	sittenden in den troene
9, 19	in his nocent	daer mede deerden sii den menschen	in desen noesdense den menscen
10, 1	iris in capite ejus	die reghenboghe was omme siin hooft	een regen boge in sijn hoeft

De absolute konstrukties *vervult dat gebet, geroepen te gadere de iongers en hem allene bi staende* in de proloog zijn wellicht eveneens van de corrector. Dit sluit in dat ook de Hieronymus-proloog het eerst door de auteur van 1360 is toegevoegd, hetgeen zeer wel mogelijk is, aangezien de volledige Isaiasvertaling ook wordt voorafgegaan door de Praefatio Hieronymi.

In de proloog en het „argument op apocalipsim” bevinden zich een aantal dubbele vertalingen als *overvloedegere of drechtegere, dat vertoende boec der openbaringen of der verholenheit, sacramente of heileger betekenigen en dispositie der scripturen (ochte ordinanchie des boecs)*. In het laatste voorbeeld is de tekst van Hieronymus op de rand gezet. De vrijere vertaling van ‘scripturae dispositio’ is wel van de Oostvlaamse schrijver.

Maar ook in de tekst zelf is het aantal dubbelvertalingen vrij groot. Dat hier dezelfde corrector aan het werk geweest is als in de vertalingen van Actus Apostolorum en Canticum Canticorum, wordt naar onze mening overtuigend bewezen door de bindwoorden *of aldus*, bijv.:

1, 7	plangent se super eum omnes tribus terrae	alle die gheslachten zullen sii weenen ende screyen up hem	ende selen weenen op hem alle de geslachten der eerden (of aldus ende alle geslachten der werelt selen hen beweenen op dien)

¹⁾ De vertaling *gerechtveerdecheiden* (justificationes; 19, 8) hebben we verder slechts ontmoet in Mal. 2, 6 voor lat. ‘aequitas’ — De verandering *viver* > *staende see* (stagnum; 19, 20) is wellicht een etymologies-letterlike weergave, ofschoon *staende water* blijkens Mnl. Wdb. 7, 1884 gewoon mnl. is.

Andere voorbeelden van dubbelvertalingen:

21, 4	quia prima abierunt	want dese sijn tevoren wech	want si sijn tiersten wech (die dinge die ierst waren sijn wech)
19, 2	vera	waer	gewarech (waer)
11, 5	laedere	scaden	letten (quetsen)
1, 10	tubae	busine	busine (trompe)
22, 19	diminuerit	of sal hebben ghenomen	afneemt (of vermindert)
8, 11	absinthium	wermoet	absinthium of wermoet (alsene)
19, 20	seduxit	bedroech	bedroech of verleidde
18, 13	rhedarum	waghene	kerre of *sleggen ¹⁾ (waghene)
17, 1	meretricis	der oncuusscherinnen	der . . . oncuusscherinnen (of licht wijfs)
8, 10	facula	wisch	wisch (of walm)
1, 9	particeps in tribulatione	u gheselle . . . in de bedroufenesse	deilechtech ende geselle in der tribulacien

We vestigen er de aandacht op, dat *trompe*, *alsene*, *licht wijf* en *walm* in het werk van de Oostvlaamse auteur de gebruikelijke vertalingen zijn van de bijbehorende Latijnse woorden. De gevolgtrekking is niet te gewaagd, dat de hoofdcorrector een Apocalypsredactie heeft gebruikt van de vertaler van 1360. Deze heeft dit bijbelboek niet opnieuw verdietst, maar evenals in zijn bewerking van de evangeliënharmonie een reeds bestaande vertaling overgenomen en slechts op ondergeschikte punten herzien. Deze versie onderging nog enige veranderingen, toen de Brabantse corrector, die ook ander werk van de Oostvlaamse vertaler bewerkte, op zijn wijze de tekst meer in overeenstemming met de Vulgaat meende te moeten brengen.

Maar bij deze wijzigingen is het niet gebleven, altans in de kopie van het Brusselse handschrift 113 (2849—51). Gelijk reeds

¹⁾ In deze betekenis niet in het *Mnl. Wdb.* geboekt. Andere hapaxen zijn: *alle *smaecachtege dinc* (omnia pinguis; 18, 14), **cunstmakere* (artifex; 18, 22) en **gemeineederen* (execrati; 21, 8). Alleen in het *Handwdb.* vindt men: *gerechtveerdecheiden* (justificationes; 19, 8; P: *rechtmakinghe*) en *avontmaelyt* (coena; 19, 9).

gezegd is, wemelt deze tekst van doorhalingen, verbeteringen enz., deels afkomstig van de afschrijver, deels van de „bleke hand”. Het is niet duidelijk of de kopiïst zelf de voor hem liggende tekst heeft gewijzigd of dat hij correcties van een ander overnam. In ieder geval vindt men somtijds in de tekst niet-vertaalde woorden als:

18, 12	omne lignum thyminum	al diin houtin allame	alle hout thymini
3, 18	collyrio	met colerien	met collerio
8, 11	absinthium	wermoet (dats een bitter cruut)	absinthium of wermoet dats een bitter cruut (alsene)
13, 2	similis . . . pardo	gheliicdenliebaerde	gelijc pardus
2, 17	calculus	casculo	calculus

Een ander maal laat hij in de tekst een ruimte open voor de vertaling van een moeilijk Latijns woord, waarvan hij de juiste betekenis niet kent en dat hij in margine plaatst. De vertaling van zijn voorbeeld bevredigt hem blijkbaar niet. In de volgende voorbeelden zijn de gecursiveerde woorden pas later ingevuld:

17, 3	super bestiam coccineam	up een dier	op een <i>gheel</i> beeste
17, 4	cocco	met samite	<i>met goutvaruwen</i> ¹⁾

Talrijker nog zijn de gevallen, waarin de kopiïst een reeds overgenomen woord of zin uitradeerde en op de rasuur een andere vertaling schreef, terwijl hij, blijkbaar om zijn wijziging te verantwoorden, de Vulgaattekst op de rand plaatste. Voorbeelden hiervan zijn: „ende elc cunstmakere van iegeliker cunst en sal voertmere in hare niet vonden werden. ende de stemme” (Apoc. 18, 22) en „welke es des ingels ende de stichtinghe haerre muere was uten steenne iaspidis” (Apoc. 21, 17b + 18a).

Waar hij zonder weifeling een andere vertaling geeft, plaatst hij toch voor alle zekerheid de Latijnse tekst er naast, bijv.:

17, 2	de vino prostitutionis ejus	van den wine haerre oncuusscheit	vanden wine harre vercopingen der oncuusscheit
18, 12	cocci	des swarts doukes alse moreit	der gout van ruwen [<i>l. goutvaruwen</i>]

Ook de bleke hand zorgt somtijds voor een andere lezing, in margine bijgeschreven, bijv.:

¹⁾ Vgl. blz. 294—295.

9, 5	cum percutit hominem	alst den mensche stect	want so waer si den den mensche stecten. <i>In m.</i> : alst den mensche stect

Konklusie.

De vergelijking van de oorspronkelijke vorm van de Apocalypsvertaling, gebrekkig overgeleverd in het Parijse handschrift, met de versie in het Brusselse manuscript 113 (2849—51) heeft ons geleerd, dat de tekstontwikkeling allesbehalve eenvoudig is verlopen. P is niet onmiddellijk overgegaan in B, maar via enige tussenstadia, waarvan we het bestaan met indirecte bewijzen hebben trachten aan te tonen. In de eerste plaats moet de vertaler van 1360 de oude Westvlaamse tekst hebben bewerkt. Deze bewerking kwam neer op een verbetering, doordat de bekwame auteur ouderwetse en latinistische konstrukties verving door moderne in zuiver Diets. Een tweede schakel is de correctie, die op die bewerking werd toegepast door een Brabantse redactor, die naar meer aanpassing aan de grondtekst streefde. De kopiïst van onze Brusselse codex, die deze tekst afschreef, heeft blijkens zijn aarzelingen en „verbeteringen” de grondtekst telkens nageslagen. Tenslotte heeft een aandachtig lezer nog verschillende andere vertalingen in margine voorgesteld. De omstandigheid, dat in B derhalve verschillende redakties als het ware over elkaar geschoven zijn — er sijn pelen steeds bepaalde kenmerken van de ene redaktie in de andere door — stelde ons in staat te konkluderen, dat ook deze Apocalypsvertaling *in zekere zin* als een correctie van een bewerking van de Oostvlaamse auteur is te beschouwen.

De oude Westvlaamse vertaling van de Apocalyps moet in het Zuiden zekere bekendheid hebben gehad. Dit blijkt niet alleen uit deze correcties, maar ook uit het gebruik dat ervan gemaakt werd in een vertaling van een expositio op dit bijbelboek. Het is trouwens geen wonder dat men de bijbeltekst alleen niet begreep en daarom een commentaar verlangde. In deze behoefte werd voorzien door een auteur, die de oude vertaling, zij het in enigszins gewijzigde vorm, overnam, en voorzag van „die expositie ende glosa”. Waarschijnlijk zijn deze toelichtingen, die aan elk kapittel zijn toegevoegd, bewerkt naar de uitleg van „meester Claes van Liere”. Twee handschriften, waarin we deze tekst hebben ont-

moet, zijn hs. Brussel 273 (15055—56), fol. 1—58, „volscreven int jaar ons heren dusent CCCC. ende LXXV op sinte margriete dach” en hs. Wenen 15419 (Suppl. 2639), fol. III vlgg., eveneens een vijftiende-eeuwse codex. Dat de oude vertaling als uitgangspunt is genomen, moge blijken uit de aanhef van „dander capittel”, afgeschreven naar het genoemde Brusselse handschrift en te leggen naast P¹): „Ende die inghel der kerke van ephesien scrijft. dat spreect die ghene die hout .vij. sterren in sijn rechte hant die wandelt inden middel vanden .vij. gouden candelaren. Ic weet dine werken ende dinen aerbeit ende dine verduldicheit ende dattu niet en moghes ghelijden die quade ende du hebse gheprueft die segghen dat sij sijn apostelen ende en sijns niet ende du hebse vonden loeghenachtich”.

§ 7. DE EPISTOLAE PAULI EN DE EPISTOLAE CANONICAE.

I. HET AUTEURSCAP.

De broeders „van sente pauwels”, die het Roodlooster bewoonden, zullen uit de aard der zaak de bestudering der Epistolae Pauli niet hebben veronachtzaamd. Ze bezaten er zelfs een volledige Dietse vertaling van, die in dit epistolarium is opgenomen. Samen met de Epistolae canonicae nemen zij ongeveer de helft van het handschrift in beslag. De behandeling moesten we tot het laatst uitstellen, omdat deze veelszins belangwekkende Brievenvertaling eerst dan op de juiste wijze kan worden beoordeeld, wanneer we ons omtrent de herkomst van de andere onderdelen van deze codex zekerheid hebben verschaft. De gevolgtrekking, waartoe het onderzoek heeft geleid, namelijk dat die teksten min of meer gewijzigde redakties zijn van vertalingen, afkomstig van de Oostvlaamse auteur, bepaalt de wijze, waarop het probleem tans gesteld moet worden. De vraag is deze: heeft de vertaler van 1360, door te eniger tijd de Epistolae te verdietsen, de bijbel „al uut” overgezet? Valt het antwoord bevestigend uit, dan komt daarmee tegelijkertijd vast te staan, dat dit epistolarium niet een samenvoeging van teksten van verschillende herkomst is, maar in laatste instantie een eenheid vormt.

¹) Vgl. bijv. Ebbinge Wubben, *Fragmenten uit Middelnederlandse bijbelvertalingen*. (Groningen, 1919), p. 28.

Nu staat het van te voren reeds vast, dat het onmogelijk is met volstrekte zekerheid een antwoord te geven, aangezien men, wanneer de boven geuite onderstelling voorlopig als feit wordt aanvaard, deze Brievenvertaling geenszins als een trouwe weerspiegeling van de oorspronkelijke tekst zal kunnen beschouwen. Men moet dan aannemen, dat deze Epistelen een „verbeterde” redactie vertegenwoordigen, afkomstig van dezelfde corrector die Actus Apostolorum en Cantica Cantorum heeft omgewerkt. Waarschijnlijk is deze bij zijn herziening van de oude Brievenvertaling nog radicaler te werk gegaan dan bij de bewerking van „der apostelen werke” enz. We hebben reeds gezien dat het aantal veranderingen, doorhalingen en dubbele vertalingen in de Oudtestamentiese perikopen betrekkelijk gering is. De redactie waarin ze hier zijn vervat, wijkt dan ook niet sterk af van de oorspronkelijke vorm. In de vertaling van Act. Ap. is het aantal wijzigingen en dubbele vertalingen veel groter, waarmee in overeenstemming is dat de gecorrigeerde versie vrij aanzienlijke verschillen vertoont met de oude tekst. Het grootste aantal kanttekeningen, dubbele vertalingen enz. treft men evenwel aan in het eerste gedeelte van dit epistolarium. Wat ligt meer voor de hand dan de parallel door te trekken, en te veronderstellen dat deze Brievenvertaling ook wel een correctie zal zijn van een oudere tekst, een correctie die hier, in het eerste gedeelte van het handschrift, het grondigst is verricht?

Ongelukkigwijze kunnen we naast deze herziene Brievenvertaling niet de oudere, oorspronkelijke tekst leggen, zoals we dat hebben kunnen doen bij andere bijbelboeken in dit epistolarium. Evenals de komplette zuidelijke Isaias- en Ieremiasvertaling, voorzover wij weten, slechts in één handschrift is overgeleverd, zo is ook deze verdietsing der Epistolae slechts uit dit ene handschrift bekend. Daardoor wordt de onderzoeker gedwongen door een „inwendige” vergelijking van vertaaltechniek en woordvoorraad de oplossing te zoeken. Gelukt het hem aan te tonen, dat de verhouding tussen de redactie van Actus Apostolorum etc. tot de oorspronkelijke versie van 1360 ongeveer dezelfde is als die van de Brievenvertaling tot een oudere tekst, waarvan we het bestaan vermoeden, dan is de konklusie geoorloofd, dat deze laatste eveneens afkomstig is van de Oostvlaamse auteur.

Vraagt men, hoe het mogelijk is een jongere gecorrigeerde tekst te vergelijken met een hypothetiese oervorm, dan kan het

antwoord zijn, dat ook in de verbeterde recensie nog veel overbleef van de oudere tekst. Inconsequenties in de vertaaltechniek, verbeteringen tussen of naast de tekst en dubbele vertalingen doen kostbaar vergelijkingsmateriaal aan de hand. We moeten derhalve trachten uit te maken, in hoeverre de aanwezigheid van zulke verschijnselen betekenis kan hebben.

Het lijkt wellicht monnikenwerk, op deze wijze de moeilijkheid tot een oplossing te brengen. Zou het niet eenvoudiger zijn, te wachten tot er een andere codex is opgespoord, die de hier onderstelde oertekst bevat? We wilden evenwel de gegevens, die reeds zijn bijeengegaard, gebruiken voor een inwendig onderzoek van de Brievenvertaling, teneinde een compleet overzicht te krijgen van de onderlinge samenhang der delen van dit epistolarium. Aan een later onderzoeker, die kan beschikken over een ander handschrift van deze tekst, is het dan voorbehouden om te oordelen over de juistheid van de hier gevolgde methode.

2. UITERLIKE KENMERKEN.

Gelijk de andere volledige bijbelboeken, die in dit manuscript opgenomen zijn, vertoont ook de vertaling der *Epistolae* — waaronder ook, naar hier in het voorbijgaan wordt opgemerkt, „sente pauwels epistole ad laodicenses” te vinden is,¹⁾ die in de noordelijke vertaling ontbreekt — enige prologen en argumenten, die naar een Vulgaattekst zijn vertaald. De groep „sente pauwels epistole” wordt ingeleid door een algemene „prologhe”²⁾, die gedeeltelijk is afgedrukt in *Theol. Tijdschr.* 37, p. 153—154. Daarna volgt „een andere prologe op dier van roeme epistole alleene”³⁾. De „.vii. epistolen canoniken” worden voorafgegaan door een gemeenschappelijke proloog⁴⁾, die we hier, om alvast een indruk te geven van de stijl, afdrukken.

„De .vii. epistelen die canoniken genoemt werden . en es niet alsodanege ordinancie bi den griexscen . die wijs sijn . ende die tgerechte geloeve volgen . also alst ment vindt⁵⁾ in den latijnschen boecken. Dat want also als peter die dierste es in getale der apostelen . also sijn oec sijn epistelen dierste in de ordinancie der andere . mer alsoe

¹⁾ f. 104^v—105^r.

²⁾ f. 10^r—12^r.

³⁾ f. 12^v—14^v.

⁴⁾ f. 144^v—145^r.

⁵⁾ invenitur.

wi voermaels dewangelisten corregeerden na de linie der waerheit . also hebben wi metter hulpen gods dese epistelen gegeven der rechter ordenen. Want dierste van hen es . ene Jacobs, Peters twee. Ians drie. ende iudas ene . Welke epistelen also alsi van hen gemaect sijn alsoe sijne getrouwelec vanden bedieders gekeert in latijnsche sprake. ende nu in *diedtsche* ¹⁾. Op datse den lesenden niet en souden maken twiveling . noch dat de menegerantheit der sermoene niet en soude ondervechten Ende sunderlinge te dier stat daer wi van eenheit der drieheit in ians epistle lesen geset . daer vinden wi in de waerheit des geloefs . dat sere gedoelt es vanden ongeloevegen overdrageren ²⁾. want si setten allene de waerde van drien dingen . dat es water bloet ende geest . ende laten achter tgetuge des vaders des woerds ende des heilechs geests . In welken getuge . kersten geloeve alder meest gesterct werdt. Ende des vaders. des soens . ende des heilechs geests enege substancie ³⁾ der godheit meest in geprueft werdt. Mer in den anderen epistelen hoe sere onse voertbringen ⁴⁾ scelt van der anderre dat bevelic der wijsheit des lesers . Maer du o maget xristi eustochium alse gi so erenstelec van mi versuect de waerheit der screfturen. so leverdi mine outhet te cnagene den tanden der nidegere . Die mi noemen enen velscere ende enen scoreere der heilegher screfturen. Mer in alsustenigen werken en ontsie ic niet den haet der nidegere . noch icken sal niet weygeren ochte ontseggen ⁵⁾ den genen die eyschen de waerheit der heilegher screfturen. Hier es de prologhe ute.”

De taal van deze proloog is al even latinisties als die van de proloog op sente pauwels epistele. En om na te gaan of we achter dit Latijn-met-Nederlandse-woorden ook een goed-Dietse oer-tekst zien doorschemeren, ontbreken ons, wegens de geringe omvang der prologen, de nodige gegevens. Toch willen we wijzen op het woordgebruik in de laatste zinsneden van de hier afgedrukte rede: herinnert de woordkeuze niet aan die passages in de prologen der Oude Testament-vertaling, waarin de schrijver zich verweert tegen onbillike kritiek? In de proloog voor de brief aan de Romeinen troffen ons *met valscher suspicien of waningen* (falsa suspicione; cf. Num. 5, 14: *mit valscher waeninghe*, Haagse Bijbel), *weldernessen* (desertum), *overganginge* (praevaricatio), *vonnessen* (judicia). Temidden van de vele latinistische konstrukties

¹⁾ In het hs. onderstreept.

²⁾ *translatoribus*; deze bet. niet in *Mnl. Wdb.*

³⁾ Boven *substantie* staat *wesen*.

⁴⁾ *editio*.

⁵⁾ *denegabo*.

valt op het veelvuldig gebruik van het terugwijzende *so* en in de voorrede op de kanonieke brieven de omzetting van een passieve in een actieve vorm, een gesubstantiveerde infinitief etc. Het is ook zeer wel mogelijk, dat reeds de vertaler van 1360 deze prologen had bewerkt. Had hij ook aan de Isaias-verdietsing niet de praefatio van Hieronymus laten voorafgaan?

De tekst der Epistolae zelve bevat generlei toelichtingen, die door een inktlijntje of anderszins als zodanig zijn gekenmerkt. Alleen de eerste acht hoofdstukken van de brief aan de Romeinen zijn vergezeld van exegetiese kanttekeningen, veelal met kleiner letter geschreven. Bij Rom. 7, 16 staat bijvoorbeeld: „doen wert hier genomen vor oncuussceleke begeren ende die hebben wi dicwile iegen onsen wille. Keret omme die woerde ende segt Eest dat ic niet en wille ende nochtan dat doe. Want de wet verbiedt oncuussce begerten soe doetse oec onrechte goede begeren ocht vremde goede die enen niet toe en behoeren.” en bij Rom. 2, 14 „De wet es gescreven inde redeleke cracht met onderscede goets ende quaets, (inde) begerleke cracht met minnen des goets, (inde) tornege cracht met verwerpingen des quaets.” We kunnen niet met zekerheid zeggen, of zulke verklaringen reeds in het origineel aanwezig geweest moeten zijn. In ieder geval zouden ze wel afkomstig kunnen zijn van een vertaler als de Oostvlaamse auteur, die immers gaarne moeilijke passages opheldert. Het zullen wel vertaalde fragmentjes zijn uit een of meer der vele expositiones, die op de Epistolae werden vervaardigd.

Evenals in „der apostelen werke” en „die boec der openbaringen” is ook in de vertaling der Epistolae een enkele maal een concorderende tekst mede vertaald. Het gebeurt meermalen dat de Dietse tekst van de door ons gebruikte Vulgaatredactie afwijkt. Zulke verschillen zijn voor een groot deel wel het gevolg van het feit, dat de vertaler — of corrector? — een andere grondtekst voor zich had. Een plus is evenwel meermalen niets anders dan een concorderende tekst, zoals in Rom. 14, 10 „Want si selen alle staen vore den dingstoel xristi. op dat elc ontfa de propere werke sijns lichamen. also hi gewracht heeft weder si goet ocht quaet sijn” het gedeelte *opdat . . . sijn* ontleend is aan 2 Cor. 5, 10.

3. VERBAND MET DE WESTVLAAMSE EPISTELLEN.

De dubbele dienst, die dit handschrift deed als complete vertaling van het tweede gedeelte van het N. T. en als epistolarium, blijkt duidelijk uit de aanwijzingen der lectiones naast de bijbeltekst. Een lectio uit de Nieuwtestamentiese Epistolae wordt vrijwel steeds ingeleid door de beginwoorden 'Fratres' of 'Charissimi'. Nu treft men de vertaling *Broedere* of *Alderliefste* aan het begin der lectiones in deze volledige Brievenvertaling nu eens wel, dan weer niet aan. De aanspreking *Bruedere* komt bijvoorbeeld voor in Eph. 4, 1, het begin van de les van de achttiende Zondag na „cinxen” en in Rom. 8, 1, waarmee de perikoop van Woensdag na de vierde Zondag na de octave van dertiendag begint. In beide gevallen, die met nog vele andere te vermeerderen zijn, bevat de oorspronkelijke, complete Vulgaattekst dit *Fratres* niet.

Deze inconsequentie deed bij ons de vraag rijzen, of de vertaler dan wel de corrector de oude Westvlaamse perikopenvertaling heeft gekend en gebruikt. Het antwoord op deze vraag kan niet twijfelachtig zijn: bij vergelijking met de lessen in het handschrift van 1348 en in Eg. 2188 blijkt duidelijk, dat in deze Brabantse tekst van de oude vertaling een dankbaar gebruik is gemaakt, al ging dit natuurlijk gepaard met enige veranderingen in de vertaalmanier en een plaatselijke aanpassing en verjonging van de taal. Dat de vertaler of corrector van de oude vertaling de herziene redactie heeft gebruikt, moge blijken uit het volgende lijstje vertalingen:

	Vulgata	Hs. v. 1348	Eg. 2188	Br. 113 (2849—51)
2 Cor. 11, 20	servitum	scalkernien	dienste	dienste
2 Cor. 11, 26	periculis	vreesen	node	noeden
2 Cor. 11, 27	aerumna	ellendecheit	iammerheiden	iammerecheit
2 Cor. 11, 28	instantia	bezorhinghe	*anestaninge	aenstaninge
2 Cor. 11, 32	praepositus	provoost	*lantvoget	lantvoecht
Gal. 4, 24	servitum	scalkernien	dieninge	dieningen
Gal. 4, 27	quae non parturis	die niet piinsbarende	du *onbarachtege	du onbarechtege
Gal. 4, 30	heres	oor	erfgenoet	erfgenoet
Eph. 5, 1	imitatores	vulgheren	navolgenen	navolghers
Eph. 5, 4	scurrilitas	ribauderie	leckerlike worde	leckernie

Een volledige perikoop, waarin de afhankelijkheid van de oude Westvlaamse vertaling duidelijk aan de dag treedt, is Col. 3, 17—24, gelezen op Woensdag op de vierde Zondag na „cinxen”:

Eg. 2188 (f. 49^v—50^r)

Broedere al dat gi doet in worden of in werken dat doet al inden name ons heren ihesu xristi. genade seggende gode den vader overmids hem. Ghi wijf selt onderdanech sijn uwen man alst behorlijc es in onsen here. Ghi manne gi selt lief hebben uwe wijf ende en selt niet better wesen te hemwert. Ghi kindre gi selt onderdanech sijn vader ende moeder in allen dingen. want dits behaechlijc vor gode. Ghi vadre gine selt niet stoken uwe kindre toter onwerdecheit. want si niet cleins gemoeds en werden. Ghi knechten selt gehorsam sijn uwen vlesceliken heren in allen dingen. niet toten ogen dienende alse den menscen behagende. mer in eenvoldecheit der herten gode vresende. wat ghi doet dat werct uut uwen gemoede alse den here. ende niet alse den menscen. ende wet dat gi ontfaen selt van gode den loen des erfs over mids ihesum xristum

Br. 113 (2849—51) (f. 103^r)

Alle dat gi doet in waerden ochte in werken. alle dinc doet in den name ons heren ihesu xristi. danckende den vader overmids hem. Gi wive gi selt onderdanech sijn uwen mannen. alsoe alst behoerlec es inden here. Ghi manne gi selt lief hebben uwe wive. ende en selt niet better sijn te hen wert. Gi sonen gi selt onderwoerpen sijn uwen vader ende moeder in allen dingen. want dit es behaechleke vore gode Gi vadere en wilt uwe sonen niet stoken te onwerdecheiden. dat si niet cleins gemueds en werden Gi knechte sijt gehoersam in allen dingen uwen vleessceleken heren ende niet ter ogen dienende. alse den menscen behagende. mer in eenvoldecheiden des herten den here of gode vresende. Want soe wat werke gi doet wt uwen gemuede. dat doet alse den here ende niet alse den menscen. wetende dat gi van gode ontfaen selt den wederloen des erves.

4. OPMERKINGEN OVER DE VERTAALTECHNIEK.

a) Foutieve en onduidelike vertalingen.

Het zal niemand verwonderen, dat het aantal foutieve en onnauwkeurige vertalingen legio is. De vertaler en corrector stonden voor de moeilijke taak een aantal bijbelboeken met louter abstracte inhoud, geschreven in niet zelden uiterst gecompliceerde perioden, in Diets gewaad te steken. Vergelijking met een oudere complete vertaling was uitgesloten en al zullen zij andere hulpmiddelen als

exegetiese werken en glossaria niet hebben versmaad, zo moeten de Vulgaathandschriften, die zij raadpleegden, hen wegens het daarin toegepaste afkortingssysteem wel eens voor onoplosbare raadsels hebben geplaatst. Inzonderheid de brieven aan de Hebreëen en van Petrus bevatten vele duistere passages. Maar zelfs al verstond de vertaler de grondtekst in zijn samenhang volkomen, dan nog had hij de grootste moeite daar begrijpelijk Diets van te maken. Vandaar de vertalingen, die door hun letterlike weergave van de Vulgaattekst meer op Latijn met Nederlandse woorden dan op zuiver, ongedwongen Nederlands lijken.

Op wiens rekening moeten we nu die letterlike, onnauwkeurige en foutieve vertalingen stellen: op die van de oorspronkelijke vertaler of van de corrector? Want dat we hier een correctie van een oudere tekst voor ons hebben, zoals ook de andere bijbelboeken in dit handschrift een herziene redactie van een vroegere vertaling zijn, wordt, dunkt ons, voldoende bewezen door de grote massa dubbele vertalingen, die immers een kenmerk zijn van een herziening, en waaronder weer in het bijzonder de bindwoorden *of aldus*¹⁾ opvallen. Vgl. Hebr. 9, 6: „Wareleke aldus eest seker geset den priesters in te gane altoes in den iersten tabernakel. te volbringene die sacrificien (of aldus. Alse dese dinge also ghe-maect waren. so gingen altoes in den iersten tabernakel de priesters om te voldoene de dienste der dienste)”. Een dergelijke aanwijzing maakt het reeds zeer waarschijnlijk, dat de Epistelenvertaling door dezelfde corrector is „verbeterd”, die ook de andere gedeelten van dit epistolarium heeft herzien. Het is zeer moeilijk, zo niet onmogelijk, om uit te maken, wie van beide de meeste onduidelikheden of fouten heeft gemaakt, de vertaler of de corrector. In het algemeen kunnen we dit zeggen dat te woordelik vertaalde passages wel toe te schrijven zijn aan de corrector. Directe of indirecte verlezingsfouten kunnen uiteraard evenzeer van de oorspronkelijke vertaler afkomstig zijn.

Het enige wat we kunnen doen, is ons uitsluitend baseren op de tekst die hier vóór ons ligt, zonder ons te bekommeren om de oorsprong der gemaakte fouten, letterlike vertalingen enz. Van meer belang is het op het ogenblik te zien hoe èn de kopiïst èn een gebruiker van het handschrift blijkbaar verschillende verbeteringen nodig hebben geoordeeld. In geen gedeelte van het handschrift

¹⁾ Zie blz. 272—273, 286 en 300.

is het aantal doorhalingen, tekstwijzigingen, verantwoord door de bijgeschreven Vulgaattekst, groter dan juist in de Brievenvertaling. De aarzelingen van de kopiïst blijken uit verschillende regels, die hij heeft uitgeradeerd en naderhand met een andere vertaling heeft gevuld, uit doorhalingen die interlineair of in margine vergezeld gaan van een andere vertaling. Een karakteristiek voorbeeld hiervan is de behandeling van Hebr. 11, 1. De foutief vertaalde zinsnede *negheenen argumente oppenbarende* (argumentum non apparentium) is door de kopiïst zelf doorgehaald en in margine terecht veranderd in *een argument der dinge die niet en oppenbaren*¹⁾. Ziet men dergelijke wijzigingen, dan is men geneigd om te denken dat we hier de autograaf van de corrector voor ons hebben, hetgeen echter onwaarschijnlijk is in verband met het afschrift van „der minnen boec” in hs. Maz. 920²⁾. In ieder geval is gebleken dat de kopiïst tijdens zijn arbeid de Vulgaat raadpleegde en nu en dan een verbetering aanbracht.

Maar het allerbelangrijkst zijn de veranderingen die op de rand zijn geschreven door de zogenaamde „bleke hand”, de corrector, die een klein, ineengedrongen schrift schreef, waarvan de inkt tans sterk verbleekt is. De wijzigingen, die hij voorstelt, mogen veelal met recht verbeteringen heten. Een enkele maal, wanneer hij de opvatting van de bijbelvertaler niet deelt, voegt hij zelfs aan zijn verbetering een bescheiden *Alsoe* (of *dus*) *soudic dat dietschen* toe. Een paar voorbeelden mogen hier volgen.

1 Cor. 7, 37.

Nam qui statuit in corde suo firmus, non habens necessitatem, potestatem autem habens suae voluntatis, et hoc iudicavit in corde suo, servare virginem suam, bene facit

Want die vaste³⁾ in sijn herte geset heeft. *niet noetsake hebbende. maer hebbende macht sijns willen. ende hi dat oec in sijn herte geordeelt heeft. dat hi sine maegt hueden (houden) wilt hi doet wel*

Want die vaste es ende in sine herte ghesett heeft niet noetsake hebbende. mer hebbende macht sijns willen ende hi dat ghevonnest heeft in sijn herte sine maget te houdenne. hi doet wel. *Alsoe soudic dat dietschen proeven*⁴⁾

¹⁾ Dooreen andere hand is er later nog bijgeschreven *pruve sonder oppenbarenden dingen*.

²⁾ Zie p. 285—287.

³⁾ In margine met verwijzingsteken is hierbij *es ende* gevoegd.

⁴⁾ Deze woorden met nog kleiner letter geschreven.

De gecursiveerde woorden zijn in de hoofdtekst op rasuur geschreven door de „bleke hand”. Deze corrector heeft dus de daar gevonden vertaling door een betere vervangen. ¹⁾

1 Petr. 4, 2b.

sed voluntati Dei,
quod reliquum est in
carne vivat temporis

merdat hidachter-
stel (doverblijf) des
tijts in den vleessche
leve in den wille
gods

mer dat hi dat hem
overblijft des tijts in
den vleessche leven
sal ten wille gods dus
soudic dat dietschen ²⁾

Maar meestal blijft een dergelijke toevoeging achterwege, zoals in:

2 Petr. 2, 12.

Hi vero velut irra-
tionabilia pecora, na-
turaliter in captionem
et in perniciem, in his
quae ignorant blas-
phemantes in corrup-
tione sua peribunt

Seker dese selen
vervaren in natuer-
leken gevankenessen
ende in quaetheiden
in harre corrupcien
in dien dingen die si
sijn onwetende ende
blasphemerende

Mer dese die alse
ongheredende beesten
naturlec blasfemerende
sijn in dien ding-
ghen die si niet en
weten selen in harre
quaetheit vervaren in
ghevanghennesse ende
verdervenesse

Jud. 3.

Charissimi, omnem
solicitudinem faciens
scribendi vobis de
communi vestra salu-
te, necesse habui scri-
bere vobis: deprecans
supercertari semel tra-
ditae sanctis fidei

Alderliefste . ic
hebbe alle sorfher-
techeit u te scrivene
mer ic hadde u noot
te scrivene van uwer
gemeinder salecheit.
biddende den heile-
gen die eenwerf ge-
geven sijn den ge-
loeve datse sege
vechten

Alre liefste alle sorf-
fachtecheit doende u
te scrivenne van der
ghemeenre salecheit.
soe haddic noot u te
scrivenne biddende
dat ghi strijdt metten
gheloeve dat eenwerf
den heileghen ghe-
gheven es

1 Cor. 16, 2.

Per unam sabbati
unusquisque vestrum
apud se seponat, re-

bi enegen dage der
weken sal yegelic
van u bi hem weder

Elc van u lieden sal
bi hem legghen op
legghende dat hem

¹⁾ Vgl. ook 1 Cor. 11, 5—6.

²⁾ Deze woorden met nóg kleiner letter geschreven.

condens quod ei bene placuerit: ut non, cum venero, tunc collectae fiant.	setten stichtende dat hem behaget. alse nu alsic comen sal selen de collecten gescien	wel ghenoeghet. dat men dan niet de vergaderinghen en doe alsic comen sal

1 Cor. 7, 36.

Si quis autem turpem se videri existimat super virgine sua, quod sit superadulta	mer eest dat yemen dunct dat hi leelec schijnt op sine maget datse out es.	mer eest dat hem yemen scaemt dat sijn maecht out es

Gal. 2, 17.

Quod si quaerentes justificari in Christo, inventi sumus et ipsi peccatores	Ende wi selve sijn sunderen vonden. niet suekende gerecht gemaect te werdene in xristo	Eest dat wi suekende sijn in xristo gheheilecht te werdenne ¹⁾ soe werden wi selve oec sunderen vonden

Het komt zelfs enige malen voor dat de bleke hand een vertaling aanvult op een door de kopiïst in de hoofdtekst opengelaten ruimte. Het heeft er altans alle schijn van alsof de afschrijver de juistheid van de voor hem liggende vertaling wantrouwde en daarom zulk een gedeelte niet overnam, een of meer regels blanco²⁾ latend voor een later in te vullen betere vertaling. Voorbeelden:

2 Cor. 3, 10—11.

Nam nec glorificatum est, quod claruit in hac parte, propter excellentem gloriam. Si enim quod evacuatur, per gloriam est: multo magis quod manet, in gloria est.	Want dat oppenbaerde in desen deelle en was niet glorificeert om de hoghe glorie Want ofte dat. dat te nieute werdt bi glorien es soe eest vele meer in glorien dat ghedurende es

¹⁾ Vgl. Rom. 6, 7: *gerecht gemaect*, in m.: *gheheilecht*.

Deze vertaling van 'justificari' kan men leggen naast de noot op fol. 80b van hs. Brussel 2873, dat een vertaling bevat van *Vander sonden daet ofte werke*: „Waer hier in dit capiteel staet gerechtich maken of gerechtich werden, machmen verstaen vore gheheilecht ofte gheheilecht werden". Aangezien dit traktaat waarschijnlijk door de Oostvlaamse auteur is verdietst, is de overeenkomst wel opvallend (vgl. Theol. Tijdschr. 37, p. 147).

²⁾ Van een rasuur is in deze gevallen niets te bekennen. Of beschikte men over een middel om de inktletters spoorloos te verwijderen? Een derde mogelijkheid is dat de kopiïst met 'n ander soort inkt schreef of schrijfgerei gebruikte, waarvan de sporen makkelijk waren uit te wissen.

2 Thess. 2, 6a en 7b.

Et nunc quid detineat scitis . . .
tantum ut qui tenet nunc, teneat,
donec de medio fiat

Ende nu wat hi houden sal
weetti . . . allene dat de ghene
die thoudt nu sal houden. tote
dat hi van der middewert werde
wech ghedaen

Een aantal foutieve vertalingen zijn het gevolg van verlezingen, die deels te wijten kunnen zijn aan achteloosheid van de vertaler, deels aan de omstandigheid dat zijn Vulgaatcodex zulke corrupte teksten bevatte. Enige voorbeelden:

Rom. 9, 12	ex vocante ¹⁾	uter roepingen
1 Cor. 2, 14	et non potest intelligere, quia ²⁾ spiritualiter exami- natur	ende hi en mach niet ver- staen die dinge diemen geestelec prijst
1 Cor. 10, 25	Omne quod in macello venit manducate vinolentum ³⁾	alle dat int vleeschuus comt dat ett. gewout doende
Tit. 1, 7	mandatis ⁴⁾	logenen
Tit. 1, 14	finem ⁵⁾	geloeve
Hebr. 3, 6	ad tempus correctionis ⁶⁾	toter tijt der te brekingen
Hebr. 9, 10	diligens ⁷⁾	minnende
Jac. 2, 8	addixistis ⁸⁾	gi hebdt toe geleidt
Jac. 5, 5	mendacium ⁹⁾	gebod (<i>in m.</i> : loghenne)
1 Joh. 2, 21	confundor ¹⁰⁾	betrouwe (<i>in m.</i> : werde bescaemt)
Gal. 4, 20		
2 Cor. 3, 1	commendatitiis ¹¹⁾	logenechtegen (<i>in m.</i> : prijsseleken)

Eigennamen worden vaak misverstaan, of omgekeerd worden sommige woorden ten onrechte als eigenaam beschouwd. Vgl.:

2 Tim. 4, 10	Crescens in Galatiam	wassende in galacien
2 Tim. 4, 13	penulam	penulam (<i>er boven</i> : dats een cleet)
2 Tim. 4, 14	Alexander aerarius	Alexander erarius

Van 'lana coccinea' (Hebr. 9, 19) wordt eerst gemaakt met wollen *coccineam*; later is boven het Latijnse woord *dats goutvaruwe* gezet, dezelfde vertaling, die ons handschrift vertoont in Apoc. 18, 12 en 17, 4.

¹⁾ Vert. *las* vocatione. ²⁾ quae. ³⁾ violentum. ⁴⁾ mendaciis. ⁵⁾ fidem.
⁶⁾ corruptionis. ⁷⁾ diligens. ⁸⁾ adduxistis. ⁹⁾ mandatum. ¹⁰⁾ confido.
¹¹⁾ Vert. *dacht* aan mendacium.

b) Zinsbouw.

Letterlike en vrije vertalingen.

Deze overzetting der Epistolae vertoont een eigenaardige menging van letterlike en vrijer vertalingen. Deze ongelijkmatigheid is veroorzaakt, doordat ook hier een corrector een nauwere aansluiting aan de grondtekst heeft willen bewerkstelligen. Om een denkbeeld te geven, hoe de Latijnse zinsbouw ongewijzigd wordt overgenomen, drukken we een groter fragment af, Col. 2, 16—23:

„Hieromme en sal u niemen ordelen in spisen ocht in dranken . ocht in enen deele des feestelecs dages . ocht der feesten vander nuwer manen . ocht der saterdage . de welke ene scaduwe sijn der toecomender dinge . de welke seker ¹⁾ sijn de lichame xristi . Niemen en moet u verleiden willende in oetmoedecheiden des sins of der verstennessen . ende in religien der ingele . de welke hi niet gesien en heeft op geblasen ²⁾ te vergeefs in den verstennessen ³⁾ sijns vleeschs ⁴⁾ . niet houdende dat hoot . uten welken aldat lichame te gadere vergadert es ende gewracht es bi vergaderingen ende volmaect wast in toe nemingen gods . mer eest dat gi gestorven sijt met xristo vanden elementen . waertoe bescoudi of ordeeldi alsoe levende inde werelt? en hebdi niet getast noch ghesmaect noch getracteret dat alle dinge sijn (in)⁵⁾ verliesingen of verganckelec metter usagen na de gebode ende de leeringen der menschen . ia seker de welke dinge hebben redene der wijsheit in valscher religien ende in nederheiden ende niet te spaerne den lichame . niet in eneger eeren te satheiden des bucs . ende te erenstecheiden des vleeschs” ⁶⁾.

Zulk een woordelijke en onvolledige ⁷⁾ weergave van de grondtekst kan onmogelijk in zijn samenhang begrepen zijn. Elliptiese konstrukties worden niet volledig gemaakt in:

Rom. 9, 25	Vocabo non plebem meam, plebem meam; et non dilectam, dilec- tam	Ic sal roepen niet mijn volc. mijn volc. ende niet mine geminde. mine ge- minde

¹⁾ Boven de welke seker met verbleekte inkt maer si syn.

²⁾ In m. met verbleekte inkt: verhoverdecht.

³⁾ Hierboven staat met bleke inkt: *senne*.

⁴⁾ In margine zijn vs. 16b, 17 en 18 in het Latijn bijgeschreven.

⁵⁾ In margine.

⁶⁾ De laatste woorden *ende* — *vleeschs* zijn ingelast en ontleend aan de concorende tekst Rom. 13, 14.

⁷⁾ Onvertaald bleven 'ambulans' (vs. 18) en 'hujus mundi' (vs. 20).

Rom. 10, 12	nam idem Dominus omnium, dives in omnes qui invocant illum	Want de selve here alre dinc rike in alle die die hem aneroepen
1 Cor. 15, 46	Sed non prius quod spiritale est, sed quod animale	mer niet tierst dat geestelc es. mer dat beestelc es.

Daarnaast treft men herhaaldelik vrije, soms zelfs omschrijvende vertalingen aan, waarvan wij hier, zonder commentaar, enige voorbeelden noemen:

Rom. 5, 1	Justificati ergo ex fide, pacem habeamus ad Deum per Dominum nostrum Iesum Christum	Daeromme sijn wi gerecht gemaect uten ge-loeve op dat wi vrede soudcn hebben te gode overmids onsen here ihesum xristum
Rom. 5, 16	Et non sicut per unum peccatum, ita et donum	Ende alsoe als wi niet gestorven en sijn overmids ene sunde. soe en sijn wi levende gemaect overmids ene gave.
2 Cor. 11, 5	Existimo enim nihil minus fecisse a magnis apostolis	Want ic wane dat ic niet men gedaen en hebbe dan ic ontfaen hebbe. ocht mi geboden es vanden groten apostelen
Philem. 15	ut aeternum illum reciperes	op dat gine weder sien soudt in der ewecheit

Terugwijzende of hervattende woordjes.

Geheel in overeenstemming met de zo juist gekonstateerde onafhankelijkheid ten opzichte van de grondtekst, is het veelvuldig gebruik van terugwijzende woordjes, die een voorafgaande bepaling of bijzin hervatten en tegelijkertijd het onderwerp aankondigen. Zulke woordjes, die naar we ons herinneren ook door de Oostvlaamse auteur talloze malen werden ingelast, waren een aanpassing aan het levende Dietse taalgebruik. Vooral wanneer een bijzin voorafging, was hij er op uit om door woordjes als *soe*, *die* enz., die immers naar weerszijden het verband nauwer aanhaalden, een schakel te leggen tussen hoofd- en bijzin. De subordinatie klonk op deze wijze de middeleeuwer minder ongewoon in de oren.

Een onderwerp wordt nog eens aangeduid in „mer doetmoedege brueder *hi* gloriere in sijnre vrouden” (Jac. 1, 9).

Bepalingen worden hervat in: „want sonder wet *soe* was de sunde doot (Rom. 7, 8), hieromme *so* biddic u (Rom. 15, 30), anders *so* waren uwe sonen onsuver (1 Cor. 7, 14), mer in onser troestingen *so* hebben wi onvertalleke mere blide geweest (2 Cor. 7, 13), te hans *so* en consenteredic niet (Gal. 1, 16), ende also bruedere *so* en sijn wi niet sonen der diernen. mer der vriere (Gal. 4, 31), aldus *so* merct bruedere (Eph. 5, 15), daeromme voertane *so* bidden wi u bruedere (1 Thess. 4, 1), mer overmids caritate *so* biddic u meer (Philem. 9), seker *so* en worde niet gesocht de stat des anders testaments” (Hebr. 8, 7).

Subjectzinnen worden door *hi* aangeduid in: „want wie sinen naesten mint *hi* vervult de wet (Rom. 13, 8), mer *soe* wie den here aenhanget *hi* es een geest met hem (1 Cor. 6, 17), een yege-welc die in den campe krijget *hi* huedt hem van allen dingen (1 Cor. 9, 25), want wie dat et ochte drinct onwerdelec. *hi* et ende drinct hem selven dordeel (1 Cor. 11, 29), die gestolen heeft. *hi* en stele nemmere” (Eph. 4, 28).

Dezelfde dienst doet die in: „want *so* wat dat niet en es uten geloeve. dat es sunde (Rom. 14, 23), die spaerlec saeyt. *die* sal oec spaerlec maeyen (2 Cor. 9, 6), want die rike werden willen *die* vallen in temptacien (1 Tim. 6, 9), ende *so* wie sine gebode houdt *die* woent in heme” (1 Joh. 3, 24). Een objectzin wordt nog eens aangeduid in: „mer die dinge die sot sijn der werelt *die* heeft hi wt vercoren” (1 Cor. 1, 27).

Een temporale bijzin wordt aangeduid door *doe* in: „want *doe* gi knechte der sunden waert. *doe* waerdi vri der gerechteheit” (Rom. 6, 20).

Maar 't meest treft men *so* aan, dat dient om naar verschillende soorten bijzinnen terug te wijzen, bijv.: „want ochte de dieninge der verlorenheit es in glorien. *so* overvloyt vele mere de dienst der gerechteheit in glorien (2 Cor. 3, 9), mer also tgebot comen was. *so* wart de sunde weder levende (Rom. 7, 9), want leefdi na den vleessce *soe* seldi sterven (Rom. 8, 13), ende eest dat wi mede liden. *so* selen wi mede regneren (2 Tim. 2, 12), mer dese om dat hi ewelec blijft *so* heeft hi een ewech priesterscap (Hebr. 7, 24), daeromme op dat ihesus sijn volc heilech maken soude overmids syn bloet. *so* es hi buten porten gepassyt (Hebr. 13, 12), want dese dinge doende *so* en seldi niet sunde doen enegen tijt (2 Petr. 1, 10).

De „bleke hand” gaat hierin soms verder, bijvoorbeeld in 1 Cor. 9, 17: „mer eest dat ict onwillens doe. de berechtinge es mi bevolen”, waar *es* is weggeradeerd, terwijl *soe es* is geplaatst voor *de berechtinge*. Men vraagt zich of hij hier — en elders — soms teruggrijpt naar de oudere redactie. Dat was immers ook in *der apostelen werke* het geval.

Relatieve verbinding.

Naast elkaar staan hier letterlike vertalingen en oplossingen.

Enige voorbeelden:

Rom. 2, 15	qui ostendunt opus legis scriptum in cordibus suis	ende si betoenen dwerc der wet gescreven in hare herten
Rom. 3, 14	Quorum os maledictione et amaritudine plenum est	Der welkere mont vol es van maledixien ende betterheiden
Rom. 4, 18	Qui contra spem in spem credidit	Ende hi geloefde iegen hope in hope
Rom. 15, 22	Propter quod et impediebar plurimum venire ad vos	Overmids dwelke ic sere beleit ¹⁾ wert te u te comene
2 Cor. 4, 16	Propter quod non deficimus	Om dwelke wi niet en gebreken
2 Petr. 1, 9	Cui enim non praesto sunt, caecus est	Mer dien dese niet yegewerdech en sijn. die es blind.

Consequentie is ook hier niet te bespeuren. Het bewijs, dat de „bleke hand” meer voelt voor coördinatie dan voor subordinatie, wordt o. a. geleverd door een verandering, die hij aanbrengt in 2 Petr. 1, 19: „ende wi hebben een sterkere prophecelec sermoen. wien gi weldoet merkende als eenre lanteren lichtende in ene donkere stat tote dat de dach in lichte”. Het gedeelte *wien . . . stat* is doorgehaald en in margine vervangen door „ende ghi doet wel dat merkende als ene lanterne lichtende in een donker stat”. Ook hier zou een terugkeer tot de oudere vertaling niet onmogelijk zijn.

Het werkwoord.

Het participium praesentis wordt meestal, zoals uit vele boven aangehaalde voorbeelden blijkt, gehandhaafd, maar ook niet zelden opgelost, zoals blijkt uit:

¹⁾ L. belet?

Rom. 14, 3	Is qui manducat, non manducantem non spernat	Hieromme de gene die et en sal niet versmaden die niet en et
2 Cor. 3, 12	Habentes igitur talem spem, multa fiducia utimur	Hieromme hebben wi alselken hope. ende gebruiken groets betrouwens
1 Tim. 1, 6	a quibus quidam aberrantes, conversi sunt in vaniloquium	Vanden welken dat somege gedoelt hebben ende keerden te ydelre spraken.

De volgende moeilike tekst is hier juist vertaald, in tegenstelling met Wvla. en N.N., die de samenhang niet begrepen:

1 Cor. 10, 4	bibebant autem de spiritali, consequente eos, petra	mer si dronken alle vanden geesteleken steenne die hen na volgede

De ablativus absolutus wordt in de meeste gevallen opgelost in een hoofd- of bijzin, een enkele maal gehandhaafd in de vorm van een absolute konstruktie, bijv.:

Rom. 7, 2	vivente viro	alsoe lange als de man leeft
Rom. 7, 8	Occasione autem accepto, peccatum per mandatum operatum est in me omnem concupiscentiam	want de sunde die oc-suun ontfaen heeft overmids tgebot heeft in mi gewracht alle oncuussce begerlecheit.
Rom. 9, 1	testimonium mihi perhibente conscientia mea	des geeft mi getuge mine consciencie.
Gal. 2, 1	assumpto et Tito	ende daer toe namic ty-tusse
Phil. 2, 28	ut viso eo iterum gaudeatis	op dat gi weder verblidet als gine saget
Hebr. 2, 4	contestante Deo signis	gode dat getugende met teekenen
Hebr. 4, 1	relicta pollicitatione introeundi in requiem ejus	hebbende achter gelaten de beloften in te gane in sine raste.

Het passivum wordt nu en dan omgezet in een aktieve konstruktie, waarin *men* het subject is, hetgeen ook een kenmerk van de vertaling van 1360 is. Voorbeelden:

1 Cor. 2, 14	quia spiritualiter examinatur	die dinge diemen geestelc prijst
1 Cor. 14, 7	quomodo scietur id, quod canitur, aut quod citharizatur?	hoe salmen geweten wat men singt? ocht wat men herpt
1 Cor. 14, 34	non enim permittitur eis loqui	Want men en gedoeget hen niet te sprekene
2 Cor. 4, 18	Quae enim videntur, temporalia sunt	Want de dinge die men siet sijn titelec.

Een ongelijkmatigheid valt weer op te merken bij de weergave van het perfectum der deponentia: nu eens is het juist vertaald, dan weer is het ten onrechte opgevat als een durativum. Voor deze onjuiste behandeling zal de corrector wel verantwoordelijk gesteld moeten worden. Voorbeelden:

Rom. 7, 13	operatum est	heeft gewracht
Jac. 1, 24	oblitus est	haddi vergeten
2 Cor. 10, 13	sed secundum mensuram regulae, qua mensus est nobis Deus	mer na de mate der regelen die ons god geset heeft
2 Cor. 7, 13	gavisi sumus	hebben wi blide geweest
Rom. 3, 9	causati sumus	wi sijn met *sakeleken ¹⁾ redenen bewisende
Phil. 2, 6	arbitratus est	es achtende
Hebr. 12, 5	obliti estis	gi sijt vergetende
Hebr. 13, 7	locuti sunt	sprekende sijn

Nomina.

Evenals in de vertaling van 1360 wordt een substantivum, dat verbonden is met een ander zelfstandig naamwoord, soms ge-adjectiveerd, bijv.:

Col. 2, 11	corporis carnis	des lichaemlecs vleeschs
Hebr. 13, 1	charitas fraternitatis	de bruederleke caritate
Rom. 15, 29	in abundantia benedictionis	in overvloedeger benedixien

Een andere overeenkomst met de vertaalmethode van de Oostvlaamse auteur is de verplaatsing van de attributieve genitief vóór het bepaalde woord. De corrector heeft ook in *der apostelen werke*

¹⁾ Alleen Teuth. en Voc. Cop.

deze eigenaardigheid menigmaal behouden, zoals hier waarschijnlijk in:

Rom. 15, 16	oblatio gentium	der heidene offeranden
Rom. 16, 18	corda innocentium	der onnoesle herten
1 Cor. 2, 6	sapientiam.... hujus saeculi	der werelt wijsheit
2 Cor. 7, 13	super gaudio Titi	om tytus vroude
Eph. 5, 23	caput.... mulieris	swijfs hoot
Col. 1, 17	caput corporis ecclesiae	thoot vander kerken lichame
1 Tim. 3, 6	in iudicium.... diaboli	in sduvels vonnesse

De genitief wordt naar de trant van de oude vertaling omschreven in ¹⁾:

Rom. 14, 19	quae pacis sunt	die dinge die den vrede toe behoeren
1 Cor. 1, 12	ego quidem sum Pauli	ic hoere pauwels toe

Van betekenis in dit verband is weer een wijziging, die wordt voorgesteld door de „bleke hand”. Naast de vertaling *die xristus sijn* (qui sunt Christi; 1 Cor. 15, 23) schrijft hij *die xristus toe horen*.

De datief wordt soms omschreven met behulp van *behoef*, hetgeen eveneens een kenmerk is van de Oostvlaamse vertaling. Voorbeelden:

2 Cor. 11, 9	vobis	tuwen behoef
Hebr. 11, 40	pro nobis	tonsen behoef

c) Woordvorming en woordkeuze.

Gesubstantiveerde infinitieven, gebezigd ter vertaling van Latijnse abstracta, zoals dat ook het geval was in de vertaling van 1360, treffen we hier aan in: *des aendoens* (indumenti, 1 Petr. 3, 3), *een aenscouwen of een opsien* (spectaculum, Hebr. 10, 33), *bekennens* (notitiae, 2 Cor. 2, 14), *beclagen* (querela, Phil. 2, 15), *tghesmaken oft pruwen* (delibatio, Rom. 11, 16), *dat insetten of opleggen* (impositionem, 2 Tim. 1, 6), *den lidene* (passionem, Col. 1, 24), *mestrouwene* (diffidentia, Rom. 4, 20), *in dopslaen* (in ictu, 1 Cor. 15, 52), *overliden* (transitu, 1 Cor. 16, 7), *tregneren ende*

¹⁾ Vergelijk *die ons toebehoeren* (nostri; Tit. 3, 14) en *der sijnre die hem toe behoren* (suorum; 1 Tim. 5, 8).

tgebieden (imperium, 1 Petr. 5, 11), toenemen (profectus, 1 Tim. 4, 15), dwassen (incrementum, 1 Cor. 3, 7), wederseggen (contradictione, Hebr. 7, 7).

Overigens wordt overvloedig gebruik gemaakt van het suffix -ing, dat zich uitstekend leende voor de vorming van abstracta. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de corrector hierin iets verder ging dan zijn voorganger. In zijn bewerkingen van Cantica Cantorum en Actus Apostolorum is iets dergelijks te konstateren. Zoals deze Epistelenvertaling voor ons ligt, is de toepassing van dit afleidingsmiddel blijkbaar nog frequenter dan in de Westvlaamse perikopen, waar toch anders de ing-vormingen schering en inslag zijn. Men vergelijke: *in bereidingen* (Wvla.: *int vorreeden*; in praeparatione, Eph. 6, 15), *ter bewisingen* (Wvla.: *ten toghene*; ad ostensionem, Rom. 3, 25), *inder oppenbaringen* (Wvla.: *openbaren*; in revelatione, 2 Thess. 1, 7), *verlichtingen* (Wvla.: *verlichten*; illustratione, 2 Thess. 2, 8), *vervullinge* (Wvla.: *vervulte*; plenitudo, Rom. 13, 10), *volbringingen* (Wvla.: *vulbringhen*; consummationem, Eph. 4, 12).

Zo hebben dus ook de vertalers medegewerkt aan het scheppen van een terminologie, waarvan men zich kon bedienen bij de behandeling van abstracte onderwerpen. De overzetter der Epistolae kon wellicht uit een rijker woordvoorraad putten dan waarover de Westvlaamse perikopenvertaler de beschikking had, maar toch zal ook hij wel eens nieuwe woorden hebben gesmeed. In de volgende lijst vermelden we substantiva, gevormd met het achtervoegsel -ing, in welke reeks ook vrij wat hapaxen voorkomen. Deze hebben we met een sterretje aangeduid, evenals de woorden, die Verdam niet in deze betekenis óf slechts in glossaria heeft aangetroffen óf die alleen in het Handwoordenboek te vinden zijn. De kans is niet gering dat daaronder wel enige neologismen schuilen. Andere, waarvan het Mnl. Wdb. wel vindplaatsen vermeldt, kunnen evengoed nieuwvormingen zijn, want hoe licht wordt eenzelfde woord niet enige malen „op nieuw” gevormd door verschillende schrijvers, die ondanks onderlinge onafhankelijkheid onder gelijke omstandigheden, zich richtend naar het machtige Latijn, hebben gewerkt. Op deze wijze is wel de aanwezigheid te verklaren van een aantal woorden, waarvan Verdam alleen noordelijke bronnen kent. Hier volgens tans enige bewijzen van de voorliefde, die onze redaktor der Epistolae voor deze afleiding aan de dag legt:

daenscouwinge (conspectu, Jac. 4, 11), **aenstanninge*¹⁾ (instantia, 2 Cor. 11, 28), *afsettingen* (destitutionem, Hebr. 9, 26), *argeringe* (detrimentum, 1 Cor. 3, 15), *begavingen* (donationis, Eph. 4, 7), **bekinningen* (concupitu, Rom. 9, 10), *beliinge* (confessionem, Hebr. 10, 23), **bemaningen* (obsecratio, Phil. 4, 6), *berechtinge* (dispensatio, 1 Cor. 9, 17), *beroevingen* (exspoliatio, Col. 2, 11), *bescermingen* (defensionem, 2 Cor. 7, 11), **betoeningen* (ostensione, 1 Cor. 2, 4), *betrouwingen* (confidentia, 2 Cor. 10, 2), **bevindinge* (experimentum, 2 Cor. 2, 9), *bewisinge* (ostensionem, 2 Cor. 8, 24), *de *bringinge der wet* (legislatio, Rom. 9, 4), **danckingen* (gratiarum actio, Phil. 4, 6), *deilingen* (divisiones, 1 Cor. 12, 4), *dieningen* (in ministrando, Rom. 12, 7), *de doodinge of cruussinge* (mortificationem, 2 Cor. 4, 10), **drinkingen* (potationibus, 1 Petr. 4, 3), *gebenediinge* (benedictio, Jac. 3, 10), **gebaringe* (generationem, 1 Tim. 2, 15), **gerechtmakinge* (justificatio, Rom. 8, 10), *glorieringe* (gloriatio, Rom. 3, 27), **heileginge* (sanctificatio, 1 Cor. 1, 30), *heilechmakinge* (sanctificatio, Hebr. 12, 10), *houdinge* (observatio, 1 Cor. 7, 19), *inleidingen* (introductio, Hebr. 7, 19), *insettingen* (institutionem, 2 Tim. 3, 10; impositio, 1 Tim. 4, 14), *inwoeningen* (incolatus, 1 Petr. 1, 17), *maningen* (vocatio, Hebr. 3, 1), **mestrouwingen* (suspiciones, 1 Tim. 6, 4), *navolginge* (aemulationem, Rom. 10, 2), *nederlegginge* (depositio, 2 Petr. 1, 4), *omwerpingen* (eversio, 2 Petr. 2, 6), **onderdieninge of *ondergevinge* (subministrationem, Phil. 1, 19), **onderlatingen* (vicissitudinis, Jac. 1, 17), *ondersuekinge* (experimentum, Phil. 2, 22), *ondervindinge* (experimentum, 2 Cor. 13, 3), *ontbendinge* (solutionem, 1 Cor. 7, 27), *onttrekkingen* (subtractionis, Hebr. 10, 39), **onverrottingen* (in corruptione, 1 Cor. 15, 42), *openinge* (apertio, Eph. 6, 19), *opleggingen* (impositionis, Hebr. 6, 2), **overgangingen* (praevaricationis, Rom. 5, 14), *overlidinge* (translatio, Hebr. 7, 12), **regeringen* (gubernationes, 1 Cor. 12, 26), **reveleringe* (revelationem, Gal. 1, 12), *roepinge* (vocationem, 1 Cor. 1, 20), *runingen* (surrationes, 2 Cor. 12, 20), *sindingen* (legatio, 2 Cor. 5, 20), *smeekingen* (adulationis, 1 Thess. 2, 5), *vergevinge of sparinge* (indulgentiam, 1 Cor. 7, 6), *spottingen* (ludibria, Hebr. 11, 36), **spreydingen* (dispersionis, 1 Petr. 1, 1), *spuwingen* (vomitus,

¹⁾ Ontleend aan de herziene Wvla. redactie, cf. Eg. 2188, f. 24^r. Dezelfde vertaling (*ansteung*) ontmoet men in de eerste gedrukte hgd. bijbels, vgl. Brodführer, *a. w.*, S. 243. Is deze overeenstemming het gevolg van een analogiese woordvorming dan wel te verklaren uit het gebruik van verwante glossaria?

2 Petr. 2, 22), *stichtinge* (aedificatio, 1 Cor. 3, 10), *stridingen* (dissensiones, 2 Cor. 12, 20), *tymmeringe* (aedificatio, Eph. 1, 21), *toenemingen* (augmentum, Col. 2, 29), *troestinge* (consolatio, 2 Cor. 1, 5), *twestingen* (dissensiones, Rom. 16, 17), *wtgevingen* (distributionibus, Hebr. 2, 4), *duutverkiesinge* (electionem, Rom. 11, 5), *vechtingen* (seditiones, 2 Cor. 12, 20), *verberringen* (combustionem, Hebr. 6, 8), *verblidinge* (exultatio, Jac. 4, 16), *vergeldinge* (remuneratio, Hebr. 11, 26), *verkeringen* (subversionem, 2 Tim. 2, 14), *vercrigingen of behoudingen* (acquisitionem, Hebr. 10, 39), *verlatinge* (remissio, 2 Cor. 8, 13), *verlichtinge* (illuminatio, 2 Cor. 4, 4), *verliesinge* (perditionem, 1 Tim. 6, 9), *vermalediinge* (maledictio, Jac. 3, 10), *vermaninge* (exhortationem, 2 Cor. 1, 4), *vernuwingen* (renovatio, Tit. 3, 5), *verrottingen* (corruptionem, 1 Cor. 15, 42), *vertoeningen* (revelationem, 1 Cor. 14, 6), *vervullinge* (supplementum, 2 Cor. 8, 14), *verweckingen* (exhortationem, 1 Cor. 14, 3), *verwinninge* (victoria, 1 Joh. 5, 4), *vestingen* (confirmationem, Phil. 1, 7), **vleckingen* (inquinamentum, 2 Cor. 7, 1), **voremickinge* (propositum, 2 Tim. 3, 10), **voresettinge* (praefinitionem, Eph. 3, 11), **waeringen* (munitionum, 2 Cor. 10, 4), *wassinge* (incrementum, 1 Cor. 3, 6), **wedergeldinge* (retributionem, Rom. 11, 9), *wederpruevinge* (reprobatio, Hebr. 7, 18), **wentelingen* (volutabro, 2 Petr. 2, 22), *werkinge* (operatio, 1 Cor. 12, 10), *worstelinge* (colluctatio, Eph. 6, 12).

Het suffix *-heit* wordt gebruikt in:

**benidentheiden*¹⁾ (aemulationem, Rom. 10, 19), *gedeiltheden* (dispersionem, Jac. 1, 1; discessio, 2 Thess. 2, 3; schismata, 1 Cor. 1, 10), **geheilechtheiden* (sanctificationem, 2 Cor. 7, 1), *gelustechheit* (libidinem, Col. 3, 5), **gemaetsamheit* (modestiam, 2 Cor. 10, 1), *gematechheit* (modestiam, Col. 3, 12), *gemeinheit* (communicatio, 2 Cor. 13, 13), **gemeinsamheit* (communicationis, 2 Cor. 9, 13), **georloeftheit* (licentia, 1 Cor. 8, 9), *gescoertheiden* (scissuras, 1 Cor. 11, 18), **gevangenheit* (captivitatem, Eph. 4, 8), **ierstegeborenheit* (primitiva, Hebr. 12, 16), **nuwechheit* (novitate, Rom. 6, 4), **onbesnedenheit* (praeputium, Rom. 2, 26), *onderwoerpenheiden* (subjectionem, Gal. 2, 5), **onverrottelecheide* (incorruptionem, 1 Cor. 15, 42), *opgeblasenheiden* (aemulationem, Rom. 10, 19), *rechtverdechheit* (justificatio, Rom. 4, 25), *stichtecheiden* (aedificatio,

¹⁾ Vgl. voor de vorming: *verbeidentheit* (Rom. 2, 4), *ontbliventheit* (Ruusbr. 4, 178; zie Mnl. Wdb. 5, 993), **bibliventheit* (Hs. IIde Part., f. 212^v), *swigentheit* (Hs. v. 1348, f. 28^v), *medelidentheit* (Brab. Y. VII, 12886).

Rom. 14, 19), *wtvercorenheit* (electionem, 1 Thess. 1, 4), *verbeidentheit* (longanimitas, Rom. 2, 4), *vestecheit* (firmamentum, Col. 2, 5), *volheit* (plenitudo, Gal. 4, 4).

Enkele voorbeelden van substantiva, afgeleid met behulp van het achtervoegsel -nessen zijn:

**bekintenessen* (agnitione, Col. 1, 9), *geradenesse* (persuasio, Gal. 5, 8), *hindernessen* (offendiculum, Rom. 14, 13), *mendernessen* (diminutio, Rom. 11, 12), **onbesnidenesse* (praeputium, Rom. 2, 25), **oppenbarenessen* (revelationis, Rom. 2, 5), *stoetenessen* (offensionem, 2 Cor. 6, 3).

De Latijnse nomina agentis worden weergegeven met het suffix -er(e) in:

beloeveren (sponsor, Hebr. 7, 22), *besetteren* (dispensatores, 1 Cor. 4, 1), *des *bewegers* (dirigentis, Jac. 3, 4), *bringere der wet* (legislator, Jac. 4, 12), **gebareren* (parentibus, Hebr. 11, 23), *heerscapere* (dominator, Jud. vs. 4), *lichtdragere* (lucifer, 2 Petr. 1, 19), *een *loennere of wedergevere* (remunerator, Hebr. 11, 6), *meernere* (auctorem, Hebr. 12, 2), *minneren ofte navolgeren* (aemulatores, 1 Cor. 14, 8), *quaetsprekers* (detractores, Rom. 1, 30), **quaetwerkers* (malefactoribus, 1 Petr. 2, 12), *venderen* (inventores, Rom. 1, 30), *verdervere* (exterminatore, 1 Cor. 10, 10), *verleiders* (seductoribus, 2 Cor. 6, 8), *werkers* (factores, Rom. 2, 12)

Daarnaast ontmoet men somtijds omschrijvingen als *die met mannen oncuusscheit doen* (masculorum concubitores, 1 Cor. 6, 10), *die gemeenschap hebbe* (communicator, 1 Petr. 5, 1), *ic ben gehouden* (debitor sum, Rom. 1, 14) of vertalingen door een adjectivum, bijv.: *sculdech* (debitor, Rom. 15, 27).

Bij de adjectiva en adverbia valt op het veelvuldig gebruik van het suffix -leec, -leke, waarvan we hier enkele voorbeelden vermelden:

bedwongheleec (coacte, 1 Petr. 5, 2), **beginleker* (originali, 2 Petr. 2, 5), **doechleec* (passibilis, Jac. 5, 17), *gedoechsamleec* (patienter, Jac. 5, 17), *gerechteleec* (recte, 2 Tim. 2, 16), *handeleken* (tractabilem, Hebr. 12, 18), *heideleec* (gentiliter, Gal. 2, 14), **iodeleec* (judaice, Gal. 2, 14), **ioncleke* (juvenalia, 2 Tim. 2, 22), *onberespeleec* (irreprehensibilem, 1 Tim. 3, 2), *onberuerleke* (immobiles, 1 Cor. 15, 58), **ondancsamleec* (ingrati, 2 Tim. 3, 2), **ongrondeleke* (investigabiles, Eph. 3, 8), *onmensceleec* (abominati, Tit. 1, 16), *onnutteleec* (inutiles, Rom. 3, 12), **onterdeleec*, *onbevindeleec* (investigabilis, Rom. 11, 33), **onverdroechleke* (immarcescibilem,

1 Petr. 1, 4), **queenleke* (aniles, 1 Tim. 4, 7), *rechtelec* (recte, Gal. 2, 14), **sateleke* (domesticam, Rom. 16, 5), **sorchsamlec* (solicite, Tit. 3, 13), *spaerlec* (parce, 2 Cor. 9, 6).

Enkele adjectiva op -ech, -ege zijn:

**clappech* (verbosae, 1 Tim. 5, 13), *cleenmoedege* (pusillanimes, 1 Thess. 5, 14), *mededeilechtech* (comparticipes, Eph. 3, 6), *rechtverdech* (justificabuntur, Rom. 2, 13), **swaerwesech* (pudicos, 1 Tim. 3, 8), **tweesnedech* (ancipiti, Hebr. 4, 12), *voersichtech ordeel* (praejudicio, 1 Tim. 5, 21).

Het suffix -sam vindt men o. a. in:

**achtsam sijn* (curent, Tit. 3, 8), **gemeinsam sijn* (communicaverunt, Hebr. 2, 14), *gevolchsam sijn* (acquiescunt, Rom. 2, 8), *onbekinsam sijn* (ignorare, Hebr. 5, 2), **onvrochtsam* (infructuosi, Tit. 2, 14).

Het voorvoegsel her-, dat in het Brabants gebruikeliker was dan in het Vlaams, ontmoet men hier herhaaldelijk. Meestal beantwoordt het aan het Latijnse praefix 're-'; vgl.:

herboren (renati, 1 Petr. 1, 23), *sijn . . . herdinkende* (reminiscere, 2 Cor. 7, 15), *herformet* (reformamini, Rom. 12, 2), *herloesende* (redimentes, Eph. 5, 16), *hermaect* (reficere, 1 Cor. 16, 18), *herwonnen* regeneravit, 1 Petr. 1, 3)¹⁾.

In andere gevallen wordt 're-' veelal weergegeven met weder, zoals in:

wedergebloyt (reflorere, Phil. 4, 10), *wederformen* (reformare, Phil. 3, 21), *wedergeboerten* (regeneratio, Tit. 3, 5), *wedergevere* (remunerator, Hebr. 11, 6), *wederpruevinge* (reprobatio, Hebr. 7, 18), *wederontfaen* (recipiam, 2 Cor. 6, 18).

Het voorvoegsel 'con-' wordt soms letterlik vertaald door mede- (met-), vgl.:

**medearbeidt* (collaborare, 2 Tim. 1, 8), *mededeilechtech* (comparticeps, Eph. 3, 6), **medeerflinge* (coheres, Rom. 8, 17), **medegevoelende* (consentire, Rom. 12, 16), *medeknecht* (conservo, Col. 1, 17), **metlichamelec* (concorporalis, Eph. 3, 6), **medeoudere* (consenior, 1 Petr. 5, 1), *mederiddere* (commilito,

¹⁾ Men vergelijke elders in dit handschrift: *herademen* (Act. 17, 26), *hermakingen* (Act. 3, 21), **hersach* (3 Reg. 19, 6), **hersat* (Act. 9, 40), **hervonnessen* (Dan. 13, 51). Waarschijnlijk heeft de Oostvlaamse vertaler dit praefix ook wel gebruikt, vgl. Mnl. Wdb. i. v.: *herdenken*, *herpensen*, *herluden*, *herquecken* enz. In noordelijke afschriften werd het somtijds vervangen door ver-, vgl.: *herstichten* (reaedificabo, Act. 15, 16) > *verstichten* en *hermakens* (refrigerii, Act. 3, 20) > *vermakens*.

Philem. 2), **metvermanende* (commonere, Col. 3, 16), *medewrachte* (cooperari, Jac. 2, 22) en *mederwerkere* (cooperator, Phil. 2, 25).

Maar ook andere praefixen worden samen met het hoofdwoord letterlik vertaald in een verband, waar een vrijere weergave meer op zijn plaats zou zijn. Dit geldt o.a. van:

inbringt (infert, Rom. 3, 5), *ingaet* (ingredi, 3 Joh. vs. 2), *sijn van onder in ghegaen* (subintroierunt, Judas vs. 4), *van onder in geleidde* (subintroducitos, Gal. 2, 4), **in . . . gegreffiijt* (insertus, Rom. 11, 17), *toegelocht*, **ingelocht* (illectus, Jac. 1, 14), *neder geneycht* (declinaverunt, Rom. 3, 12), *een substantie of onderstant* (substantia, Hebr. 11, 1), **onderdienting* (subministrationem, Phil. 1, 19), *overleiden* (superducentes, 2 Petr. 2, 1), *overgeleidt* (traducti, 2 Petr. 3, 17) *overwast* (supercrescit, 2 Thess. 1, 3), *toeleidet* (adducit, Rom. 2, 4), *toegemingt* (admistus, Hebr. 4, 2), *tusschengaende* (intercedente, Hebr. 9, 15), *voert sindt* (praemitte, Tit. 3, 13), *tvoergesette* (propositum, Rom. 8, 28).

Enkele letterlik, soms etymologies-getrouw vertaalde woorden zijn nog:

**ioodscen(e)* (judaizare, Gal. 2, 14), **riddert* (milites, 1 Tim. 1, 18), *ridderscap hebben* (militant, Jac. 4, 1), **rijcmakende* (locupletantes, 2 Cor. 6, 10), **vrochtmaect* (fructificat, Col. 1, 6), **gerechtgemaect* (justificabitur, Gal. 2, 16), *vertellingen van geslechten* (genealogias, Tit. 3, 9), *een ghesworen recht* (jusjurandum, Hebr. 6, 17), *meernere* (auctor, Hebr. 12, 2) **gebareren* (parentes, Hebr. 11, 23).

Deze groep woorden biedt tevens de overgang tot een behandeling van de woordkeuze. Dat ook hier de invloed van de hoofdcorrector werkzaam is geweest, moge blijken uit de veelvuldig voorkomende, vrijwel werktuiglijke vertalingen van 'quidem' (*seker*), 'filii' (*sonen*), 'jam' (*stappans*), 'forte, forsitan' (*bi avonturen*) en 'ut' (*op dat*). Maar overigens is er geen sprake van „uitdrukkingsarmoede". In passages, die geen moeilijkheden veroorzaakten, is de woordkeuze doorgaans voortreffelijk. Bijvoorbeeld:

de slappe hande (remissas manus, Hebr. 12, 12), *dat hem af gesneden es* (praeputium, 1 Cor. 7, 18), *die ten stecke loepen* (qui in stadio currunt, 1 Cor. 9, 24), *niet ontsculdecht* (inexcusabilis, Rom. 2, 1), *overmids dat gi u niet onthouden en moget daer af* (propter incontinentiam vestram, 1 Cor. 7, 5).

Dergelijke vrije, vaak omschrijvende vertalingen versterken de

indruk van tweeslachtigheid, die de vertaaltechniek van deze Brievenvertaling maakt: overal vindt men naast de letterlike overzettingen een even groot aantal vrijer weergegeven woorden. Hoe is dit anders te verklaren dan als het gevolg van een soortgelijke corrigerende aanpassing aan de grondtekst van een oudere, vrijere verdietsing als we reeds gekonstateerd hebben in „der apostelen werke” en andere delen van dit lectionarium? En dat ook deze epistelen oorspronkelijk vertaald zijn door de Oostvlaamse auteur, wordt, dunkt ons, overtuigend bewezen door een reeks woorden, die hij in zijn overige werken pleegt te bezigen als de — voor hem kenmerkende — vertaling van dezelfde of altans synonieme Vulgaatwoorden als in de volgende voorbeelden genoemd worden¹⁾:

aenscouwene (conspectus, Eph. 1, 4), *aenstaet* (instate, Col. 4, 2), *dandere* (reliquiae, Rom. 9, 27), **baren* (procellam, Hebr. 12, 18), *doncuussce begerte* (concupiscentia, Rom. 7, 7), *oncuusscelec begeren* (concupisces, Rom. 7, 7), *behendeleke* (caute, Eph. 5, 15), *beclaginge* (querela, 1 Thess. 3, 13), *beleiden* (dirigat, 2 Thess. 3, 5), *belofte* (testamentum, Gal. 3, 17), *bequamelec* (acceptabilem, Tit. 3, 14), *binnenste* (viscera, 2 Cor. 7, 15), *dingstoel* (tribunal, Rom. 14, 10), *doem* (vapor, Jac. 4, 14), **opgedronten* (tumidi, 2 Tim. 3, 4), *erfachteheit* (hereditatem, 1 Petr. 1, 4), *gebreken* (deficere, 2 Cor. 4, 1), *gedueren* (perseverant, 2 Petr. 3, 1), *ghedurende es* (manet, 2 Cor. 3, 11), *des geduerechs* (permanentis, 1 Petr. 1, 23), *gemul* (purgamenta, 1 Cor. 4, 13), *geraden* (suadebimus, 1 Joh. 3, 19), *te ghesterkene* (ad confirmandos, Rom. 1, 11), *geswige* (silentio, 2 Thess. 3, 12), *gramscap* (irae, Rom. 9, 22), *haet* (zelum, Jac. 3, 14), *hostie* (hostiam, Eph. 5, 2), *ierst werf* (primitiae, 1 Cor. 15, 23), *gecondt* (conditus, Col. 4, 6), *corren* (cadavera, Hebr. 4, 17), *lede* (junctura, Eph. 4, 16), *onvertalleke* (abundantius, 2 Cor. 7, 13), *doverblijf* (reliquum, 1 Petr. 4, 2), *overgengere* (praevaricator, Rom. 2, 25), *overgangen* (praevaricationis, Rom. 5, 14), *sceldinge* (schisma, 1 Cor. 12, 25; objurgatio, 2 Cor. 2, 6), *sceldingen* (contentiones, 1 Cor. 1, 11; lites, Jac. 4, 1), *seide* (indicavit, 1 Cor. 10, 28), *spraeyde* (dispersit, 2 Cor. 9, 9), *trompe* (tibia, 1 Cor. 14, 7; tuba, 1 Cor. 14, 8), *verdervere* (exterminatore, 1 Cor. 10, 10), *vergave god* (utinam, 1 Cor. 4, 8), *verleenen* (praestant, 1 Tim. 1, 4), *verquaden* (depravant, 2 Petr. 3, 16), *verrade-*

¹⁾ Deze reeks is een aanvulling van de lijstjes, genoemd op blz. 259—263, 278, 298—299 en 336.

nessen (detractiones, 2 Cor. 12, 20), *verren* (tauri, Hebr. 9, 13), *vonnesse* (judicio, 1 Cor. 6, 6), *gevonnest* (judicavi, 1 Cor. 2, 2), *wedersporech* (repugnantem, Rom. 7, 23), *weldernessen* (deserto, Prol. Rom.) *wijflecheit* (vulvam, Rom. 4, 19).

En evenals in de vertalingen van Jesaja en Jeremia, de evangeliën-harmonie en de Handelingen der Apostelen is ook hier een aantal woorden aanwezig, die Verdam slechts uit werken van onze Oostvlaamse auteur heeft opgetekend. We wijzen op:

dbedruusch (impetum, Hebr. 11, 34), *beclagers* (querulosi, Judas vs. 16), *besorgingen*¹⁾ (solicitudine, Rom. 12, 8), *bespraeyingen* (aspersionem, 1 Petr. 1, 2), *geraedsele* (aenigmate, 1 Cor. 13, 12), *herdachtech* (memores, Gal. 2, 10), *insettingen* (institutionem, 2 Tim. 3, 10; impositione, 1 Tim. 4, 14), *creekelende* (garriens, 3 Joh. vs. 10), *onghesadeleken* (incessabiles, 2 Petr. 2, 14), *ongheredende* (irrationabilia, 2 Petr. 2, 12), *ontellec* (innumerabilis, Hebr. 11, 12), *overspelinne* (adultera, Rom. 7, 3), *verbelgingen* (offensionis, Rom. 9, 32). Het reeds genoemde *waerningen* (munitionum, 2 Cor. 10, 4) mag wel vergeleken worden met *waerne-ringe*, dat in de Haagse Bijbel gevonden is.

Naar onze mening kunnen zulke overeenkomsten in individueel woordgebruik onmogelijk toevallig zijn. Er moèt een rechtstreeks verband bestaan met de andere gedeelten van dit epistolarium, een verband dat alleen te verklaren is uit gelijkheid van oorsprong.

Dubbele vertalingen.

De aanwezigheid van dubbele vertalingen kan het gevolg zijn óf van aarzeling van de auteur, die de keus liet tussen twee verdietsingen, óf van de werkzaamheid van een corrector, die in bepaalde gevallen de opvatting van zijn voorbeeld niet verwierp, maar het toch nodig vond zijn eigen verdietsing er naast te plaatsen. Waar een vergelijking met de oudere tekst in dit geval is uitgesloten, zijn we niet in staat beide groepen afzonderlijk te bespreken. In ieder geval kunnen we van een aantal der vele honderden dubbele vertalingen²⁾, die door deze tekst zijn gestrooid, alvast bewijzen dat ze ontstaan zijn door correctie. Zoals we weten, is ook de oude Westvlaamse perikopenbundel geraadpleegd, hetzij door de vertaler, hetzij door de corrector. Meermalen plaatst

¹⁾ Ook in de Wvla. Epistelen (2 Cor. 11, 28) komt het echter voor.

²⁾ Hiertoe rekenen wij ook de interlineaire en marginale tweede vertalingen; vgl. p. 279.

nu de corrector zijn eigen opvatting naast die van de oude lectiones-vertaler, bijv.:

	Vulgata	Hs. v. 1348	Hs. Brussel 113 (2849—51)
Hebr. 10, 39	in acquisitionem	in behoudingen	in der vercrigingen of behoudingen
Tit. 2, 14	acceptabilem	ontfanghelijc	ontfenclec be- quamelec
1 Thess. 5, 22	abstinetes	verret u	verhuedt u of ver- rent u
1 Petr. 2, 11	advenas	incomendelinghe	allendege (toe- comelinghe)
Eph. 5, 15	caute	behandelike	wijslec (behande- leke)
Hebr. 4, 12	divisionem	scedinghe	deilingen of scee- dingen
1 Thess. 4, 13	dormientibus	slapenden	slapenden (doden)
Hebr. 1, 4	effectus	ghemaect	worden of ghe- maect
2 Cor. 6, 10	egentes	arme	ellendeck (arme)
Col. 1, 28	exhibeamus	leveren	bieden of leveren
Phil. 2, 7	exinanivit	verydelt	verijdelt (vermen- dert)
1 Cor. 13, 4	inflatur	verheft hare	verheft hare (wert ... opgeblasen)
1 Thess. 4, 5	passione	lidinghe	passien of lidingen
Jac. 5, 8	patientes	ghedoochsamech	gedoechsam (ver- duldech)
Hebr. 13, 7	praepositorum	voergaerres	voergengers (prelate)
Jac. 5, 7	pretiosum	precieuse	precioser (dier- baerre)
2 Cor. 11, 33	sporta	mande	mande (of corve)

Het gebeurt enige malen dat in een afzonderlike noot rekenschap wordt gegeven van een vertaling. Deze noot is dan niet in margine, maar tussen de tekst geplaatst, in het rechter gedeelte, en door een inktlijn omgeven. Een paar voorbeelden zijn de vertaling *nader emulatiën* (secundum aemulationem, Phil. 3, 6), die als volgt toegelicht is: „dats na der minnen of na volgingen of hate mer hier scijnt dat steet vore na volgingen”, waarnaast men de volgende opeenstapeling van dubbelvertalingen kan leggen „ad emulationen

dat es tot opgeblasenheiden of tot minnen of tot benidentheiden of tot volgingen" (ad aemulationem, Rom. 10, 19), en de verdietsing *ia ende neen* (est et non, 2 Cor. 1, 17), die als volgt wordt verantwoord: „Int latijn steet est et non Ende daer vor settic int dietsch ia ende neen Dat bediedt. het es. ende en es. of sijn ende niet sijn". Soortgelijke aantekeningen, op dezelfde manier van de tekst gescheiden, treft men aan in *Vander sonden daet ofte werke* (hs. Brussel 2873)¹⁾ De titel van dit traktaat met zijn dubbelvertaling *daet ofte werke* doet denken aan *werken of . . . doen* (facimus, 1 Joh. 1, 6) in hs. Brussel 113 (2849—51).

Toelichtingen, die gewoon in de tekst zijn opgenomen en vaak het karakter aannemen van een tweede vertaling, worden niet zelden voorafgegaan door *dats*, bijv.: *experment dats ondervindinge* (experimentum, 2 Cor. 13, 3), *die geslapen hebben dats die doot sijn* (qui dormierunt, 1 Thess. 4, 14).

Bij een andere groep dubbelvertalingen kunnen we met min of meer zekerheid één van de elementen toeschrijven aan de vertaler van 1360. In de volgende lijst zijn het de gecursiveerde woorden, die in diens andere vertalingen het betrokken Latijnse woord plegen weer te geven.

1 Cor. 7, 18	adducat	toe leiden of brengen.
1 Cor. 13, 12	in aenigmate	in donkernessen (in geraedselen).
Hebr. 10, 2	cessassent	waren op gehouden of af gelaten.
1 Cor. 7, 34	cogitat	gedinct (<i>herdinke</i>)
Eph. 2, 15	condat	bouwe (<i>stichte</i>)
Phil. 3, 19	confusione	confuse of <i>scande</i> .
2 Cor. 4, 1	deficimus	gebreken of . . ontbliven
2 Petr. 3, 16	depravant	<i>verquaden</i> of verargerren.
1 Cor. 8, 2	existimat	<i>waent</i> (ochte acht)
1 Tim. 5, 8	fidem	<i>tgeloeve</i> (of trouwe)
1 Petr. 1, 21	fideles	<i>geloevende</i> (getrouwende)
1 Cor. 7, 14	fili	sonen (<i>kindere</i>)
1 Cor. 7, 12	infidelem	ongetrouwe (oft <i>ongeloevech</i>)
Gal. 3, 1	insensati	<i>verwoedde</i> of ontsinde
1 Cor. 13, 5	irritare	(<i>sotte</i> ofte onwijse) verydelt (<i>vergramt</i>)

¹⁾ Zie Theol. Tijdschr. 37, p. 146—147.

Jac. 3, 1	judicium	ordeel of <i>vonnesse</i> .
Eph. 4, 16	juncturam	iuncturen of <i>lede</i> .
Hebr. 6, 17	jusjurandum	een ghesworen recht of ene eet.
2 Tim. 4, 3	prurientes	hem ketelen of <i>veselen</i>
Hebr. 2, 14	pueri	sone (<i>kindere</i>)
Judae 16	quaestus	gewin ocht .. neeringe
1 Petr. 4, 2	reliquum	dachterstel (<i>doverblijf</i>).
1 Cor. 1, 19	reprobabo	<i>wederproeven</i> (verwerpen)
1 Joh. 3, 19	suadebimus	<i>geraden</i> of bewisen.
2 Cor. 6, 6	suavitate	saechtecheiden (<i>suetec- heiden</i>)
Gal. 3, 17	testamentum	getugenesse (<i>belofte</i>)
2 Joh. vs. 8	videte	<i>besiet</i> of merct.

Overigens zijn er vele dubbele vertalingen van hetzelfde type als we in de Westvlaamse perikopen hebben ontmoet: samengesteld uit een Frans woord en het Dietse aequivalent. Enkele voorbeelden:

Phil. 2, 20	sincera affectione	met puerre begerten of onvermingder affectien.
1 Tim. 1, 5	charitas	caritate of minne
2 Cor. 13, 3	experimentum	experiment. dats onder- vindinge
Phil. 2, 22	experimentum	experimente of onder- suekinge
2 Cor. 2, 9	experimentum	experment of .. bevin- dinge
Col. 2, 2	mysterii	der heimelecheit of der misterien
Eph. 3, 3	sacramentum	dat sacrament of de ver- borgene heimelecheit
Col. 1, 27	sacramenti	des sacraments of deser verborgendere heilecheit
Hebr. 11, 1	substantia	substantie of onderstant
1 Cor. 12, 30	virtutes	mogende of virtute

Mystieke en dogmatiese terminologie.

In bovenstaande reeksen hebben we reeds menig woord ontmoet, waarvan het gebruik ontstaan is in de theologiese sfeer. Van sommige dezer termen is het gebruik later uitgebreid, andere bleven in de Middeleeuwen uitsluitend beperkt tot deze omgeving. Hiertoe behoren verder: *heilechmakinge* (*geheilechtheit*) (sanctificationem,

Hebr. 12, 10), *heilegingen* (*geheilechtheiden*) (*sanctificationem*, 1 Petr. 1, 2), *bevindinge* (*experimentum*, 2 Cor. 2, 9), *wedergeboerten* (*regeneratio*, Tit. 3, 5), *wederpruevinge* (*reprobatio*, Hebr. 7, 18), *ingeestinge ofte herademen* (*inspirationem*, Act. 17, 26), *onterdelec (onbevindelec)* (*investigabilis*, Rom. 11, 33), *ongrondeleke* (*investigabiles*, Eph. 3, 8), *getransformeret of overformt* (*transformamur*, 2 Cor. 3, 18).

Bij Ruusbroec is zeer gewoon *gevolchsam sijn* (*acquiescunt*, Rom. 2, 8). De vertaling *bringere . . der wet* (*legislator*, Jac. 4, 12) ontmoet men precies zo in Ruusbroec's Werken 2, 84¹⁾; men vergelijkte hiermee *bringinge der wet* (*legislatio*, Rom. 9, 4). Alleen bij Ruusbroec komen voor *herboren* (*renati*, 1 Petr. 1, 23), *onderwoerpenheiden* (*subjectione*, Gal. 2, 5) en *gelustecheit* (*libidinem*, Col 3, 5).

§ 8. VERHOUDING TOT ENKELE PROZATEKSTEN IN HS. IIde PART.

Het Weense handschrift Nationalbibliothek Ms. 13708²⁾, dat afgeschreven is door dezelfde kopiïst, die ook hs. Brussel 113 (2849—51) heeft vervaardigd, bevat behalve de tweede partie van Maerlants *Spieghel Historiael*, de *vijf poente van meester geert de grote en van den geloeve van her ian van rusbroec te gruenendale*, een aantal prozateksten, die stuk voor stuk uit het Latijn vertaald zijn. Het zijn grotendeels overzettingen van „sentencien” en pauselijke decreten betreffende aangelegenheden die toen de gemeederen vervulden: de verkiezing van een paus, de „secten vanden heriten”, — vgl. ook het uitvoerige traktaat van „Meester claes van liere iegen enen iode” — en tenslotte „oft georloeft es te lesene oft te hebbene de heilige boeke die in gemeinre spraken gemaect sijn.”

De omstandigheid dat verschillende woorden die we in hs. Brussel 113 (2849—51) leerden kennen, door Verdam uitsluitend uit *Hs. IIde Part.* waren opgetekend, bracht ons er toe een onderzoek in te stellen naar de vertaler dezer traktaten.

Het resultaat hiervan is geweest dat in de vertaalmethode en woordvoorraad zò belangrijke punten van overeenkomst aan te

¹⁾ Zie *Mnl. Wdb.* 1, 1445.

²⁾ Beschreven in de Inleiding van de uitgave, die in 1879 van de Tweede Partie bezorgd is.

wijzen zijn, dat er reden is om gelijkheid van afkomst aan te nemen. Uiterlijk vertonen deze prozastukken reeds dezelfde eigenaardigheden: Latijnse woorden zijn in margine of in de tekst opgenomen, terwijl het aantal dubbele vertalingen talloos is. Hieronder treft ons weer het karakteristieke bindmiddel *of aldus* (f. 229^r), *ochte aldus*¹⁾ (f. 31^v). Het overtuigend bewijs dat dezelfde redactor aan het werk geweest is, wordt aan de hand gedaan door een reeks dubbelvertalingen, die in beide handschriften voorkomen, bijv.:

fol.	Hs. Wenen 13708	Vulg.	Hs. Brussel 113 (2849—51)
22 ^v	confunderen of scenden	Act. 21, 31	geconfunderet of gescent
26 ^v	intituleert of genoemd	Procl. Ep. Pauli	geintituleert of genoemd
26 ^v	verwatensse ofte verbannenheit	Gal. 1, 8	verbannen of verwaten
31 ^v	vasteren ochte sekeren	2 Cor. 1, 7	sekerre of vasterre
31 ^v	caritate ochte .. minne	1 Tim. 1, 5	caritate of minne
208 ^r	weygart of ontseit	Procl. Ep. can.	weygeren ochte ontseggen
210 ^r	sonen of kinders	1 Cor. 7, 14	sonen (kindere)
210 ^r	ordeelen of vonnessen	Jac. 3, 1	oordeel of vonnesse
211 ^v	te woenne of te blivene	1 Joh. 2, 10	woent of blijft
212 ^v	bindt of gevangen houdt	Act. 25, 27	gebonden of gevaen
212 ^v	geloeve of .. trouwen	1 Tim. 5, 8	tgeloeve (of trouwe)
230 ^v	valsche opinie of wanninge	Procl. Ep. Pauli	valscher suspicien of wanningen
234 ^r	genadecheit of .. goedertierenheit	2 Petr. 2, 9	genedege of goedertierne
234 ^v	leidt of bringt	1 Cor. 7, 18	toe leidt of bringt
235 ^v	geven of gelden	Prov. 31, 12	gelden (geven)
239 ^v	geheilechtheit of heileginge	1 Petr. 1, 2	heilegingen (geheilechtheiden)
242 ^r	perturbatien of verstoringen	Gal. 1, 7	conturberen of verstoringen

Woorden, die we slechts in deze beide handschriften aantreffen, zijn ²⁾:

¹⁾ Zie blzz. 272—273, 286, 300 en 311.

²⁾ Tussen haakjes worden achtereenvolgens de vindplaatsen in het Brusselse en Weense handschrift genoemd.

**herere*¹⁾ (dominator, Mal. 3, 1; f. 229^r: *heerare*), **bewegere* (dirigentis, Jac. 3, 4; . 212^v), *omwerpingen* (eversione, 2 Petr. 2, 6; f. 234^r), *toechten* (imputare, Rom. 4, 4; f. 24^r), **gedeiltheit* (discessio, 2 Thess. 2, 3; f. 7^r), *tebrekinge* (corruptionem, 2 Petr. 1, 4; f. 238^v). De vorm *cuust* (scientia, Rom. 10, 2; f. 243^r) is een oostelijke²⁾ vorm van *cunst*.

De vraag, die zich tans aan ons opdringt, is of ook deze traktaten een „correctie” zijn van een oudere vertaling, die afkomstig is van de Oostvlaamse auteur. We zouden kunnen wijzen op talrijke gesubstantiveerde infinitieven, voor het regens geplaatste attributieve genitieven en omzettingen van passieve in actieve constructies, die reeds een aanwijzing zijn in die richting. Maar de grootste bewijskracht kennen wij weer toe aan een aantal woorden, die overigens slechts uit vertalingen van de Oostvlaamse auteur bekend zijn. Hiertoe behoren:

bedruussche (f. 210^v), *belofte sloech* of *maecte* (f. 241^r), *bevangelijc* (f. 237^r), *bevangelecheiden* (f. 240^r), *eenradecheiden* (f. 209^r), *geraetsele* (f. 4^r), *gespraytheiden* (f. 244^v), *herdinkelecheit*³⁾ (f. 230^r), *helde neder* (230^r), *ondadege* (f. 4^r), *overspelinne* (f. 227^v), *vermeensaemtheide* (f. 22^v), *stoernessen*⁴⁾ (f. 242^r), *een wispelen eenre teederre locht*⁵⁾ (f. 230^r).

Het laatste is de vertaling van 3 Reg. 19, 12 ‘sibilus aurae tenuis’, dat op dezelfde wijze in de bijbel van 1360 is weergegeven. De andere bijbelcitaten herinneren trouwens eveneens aan de oude vertaling, bijv. Jes. 53, 5.

Hs. Wenen 13708, f. 234^v.

Hi werdt gewondt omme onse ongerechtecheiden . hi wert vertorden om onse sonden . de discipline ons pays es op hem . ende met sijnre weffelen sijn wi gesont werden.

Hs. Brussel 113(2849—51), f. 316^r

Mer hi es ghewondt om onse ongerechtecheiden hi es vertorden om onse sonden De discipline ons vreden es op hem ende met sijnre weffelen sijn wi ge-ganst.

¹⁾ Dit woord lijkt noordelik; het werkwoord *heren* als vertaling van ‘dominari’ is in het *Mnl. Wdb.* 3, 366—7 slechts opgetekend uit het getijdenboek van Grote en de noordelike evangeliënvertaling. Andere noordelik lijkende woorden in het Weense handschrift zijn *verbont* (f. 239^r) als vertaling van ‘testamentum’, *erfgenaem* (f. 211^r) en *wegeverdech* (242^v).

²⁾ Verdam spreekt ten onrechte van „Saksische”. (*Mnl. Wdb.* 3, 2239).

³⁾ Cf. **herdachte* (f. 235^r).

⁴⁾ In de bet. „toorn”.

⁵⁾ Let op dubbele vertalingen als *vernoyeerde ofte apostate* (cf. *Mnl. Wdb.* 8, 2110) en *bequame — of hebbelec* (cf. *Mnl. Wdb.* 3, 192), die in dit handschrift te vinden zijn resp. op f. 24^r en f. 207^v.

Deze aanwezigheid van elementen uit het individueel woordgebruik van de Oostvlaamse auteur in deze latinistische prozastukken moet, dunkt ons, op deze wijze worden uitgelegd dat een corrector een oudere tekst grondig heeft gelatiniseerd met behoud van de woordvoorraad. Maar wanneer dit inderdaad zo is, dan komen we tot de onverwachte konklusie, dat de Dietse vertaling van *De libris teutonicalibus*¹⁾, die de eerste vier folio's van het Weense handschrift vullen, oorspronkelijk is vervaardigd door de bekende bijbelvertaler. Chronologies is het heel goed mogelijk: men bedenke dat deze kopie van 1393 is en dat de Oostvlaamse vertaler in 1388 nog leefde. De strekking van het traktaat is in volmaakte harmonie met het streven van de schrijver. We weten uit de prologen zijner vertalingen, dat hij een vurig voorstander was van stichtelijke lektuur in de volkstaal. Telkens komt hij op voor het goed recht van zijn verdietsingen, die door de „clerken” met wantrouwen worden bejegend. Wat ligt meer voor de hand dan dat hij, aan 't eind van zijn vertaalarbeid gekomen, zich zet tot de verdietsing van een verzameling „sentencien ende auctoriteiten der heileghen ende der leeraren dat georloeft es te lesene ende te hebbene boeke die in gemeinre spraken gemaect sijn”? Door zich te beroepen op de getuigenissen van onverdachte „heileghen ende. . . . leeraren” levert hij een rechtvaardiging van zijn levenswerk.

§ 9. SLOTSOM.

Ten besluite en ter rechtvaardiging van het minutieuse onderzoek naar het auteurschap, dat in de voorgaande paragrafen is ingesteld, volge tans een korte samenvatting van de bereikte resultaten. We meenden dat niet beter te kunnen doen dan door een overzicht te geven van de gang van het opsporingswerk. Bij de eerste kennismaking met dit handschrift waren we overtuigd dat een Brabants afschrijver hierin teksten van verschillende herkomst tot een epistolarium samengelezen had, waarin de Nieuwtestamentiese boeken en Malachias in hun geheel waren opgenomen. Had Ebbinge Wubben niet aannemelijk gemaakt dat de vertaler van Jesaja en Jeremia een ander was dan die van de historische boeken van het Oude Testament? En was de Apocalyps-vertaling

¹⁾ Uitg. door De Vooyt, Ned. Arch. v. Kerkgesch. N.S. IV (1907), p. 117—134.

niet een direkt of indirekt afschrift van een Westvlaamse tekst, afkomstig van een 13de-eeuws auteur? Wie de verdietser was van Actus Apostolorum bleef altijd nog een open vraag en de volledige vertaling der Epistolae Pauli en Epistolae canonicae zou wel niet het werk zijn, dachten we, van de bekende Oostvlaamse auteur, die zich immers uitsluitend tot de historische bijbelboeken had bepaald. Het lag meer voor de hand, naar 't scheen, in een bewoner van Roodlooster of Groenendael de bewerker te zien, misschien wel de kopiïst zelf, omdat met name het eerste gedeelte van de codex wegens de vele doorhalingen en verbeteringen aan een autograaf deed denken.

Door dit aprioristies standpunt op een dwaalspoor gebracht, maakten we ons op, de werkwijze van die vier — wellicht vijf — auteurs onderling te vergelijken. Inderdaad gelukte het aanvankelijk enige verschillen vast te stellen tussen de vertaalmethode in de Epistolae, waarmee het handschrift begint, en de manier van vertalen in de historische Oudtestamentiese lectiones, die in het sluitstuk van de codex aanwezig zijn. Maar grondiger onderzoek, waarin uiteraard ook de andere onderdelen van het manuscript betrokken werden, bracht geleidelijk aan het licht dat tegenover de enkele genoemde verschillen een ganse reeks treffende overeenkomsten staat.

Zo werden wij genoodzaakt onze vooropgezette mening vaarwel te zeggen. In stede van een conglomeraat van ongelijksoortige teksten bleek dit epistolarium, altans oorspronkelijk, het werk te zijn van één auteur. De Jesaja- en Jeremia-lessen, benevens de lectiones uit de andere Libri Prophetici en de volledige Malachiasverdietsing, moesten gelicht zijn uit een komplette vertaling van de Oudtestamentiese profetiese boeken, die blijkens de vertaaltechniek afkomstig is van de Oostvlaamse auteur. De groep *epistelen uten ouden testamente* vormt derhalve een eenheid. In *der apostelen werke* ontdekten we een sterk herziene redaktie van een overzetting, die eveneens door de vertaler van 1360 vervaardigd was. Volgend op de evangeliënconcordantie had zij het slotstuk gevormd van diens bekende historiebijbel. Eindelijk was het mogelijk in *sente pauwels epistele* en de *.vii. epistolen canoniken* een soortgelijke menging van vertaaltechniese eigenaardigheden aan te tonen als in de vertaling der Handelingen. Daarin vonden we een gewichtig argumentum ex silentio voor de konklusie dat ook zij eenmaal vertaald moeten geweest zijn door de

auteur van 1360¹⁾. De redactie van het Brusselse handschrift moet intussen vrij ver af staan van de oorspronkelijke versie. Niet onwaarschijnlijk is het, dat de Brabantse monnik van Roodlooster, die een voor hem liggend epistolarium corrigerend afschreef, in het begin grondiger de tekst wijzigende dan aan het slot. Van daar ook de verschillen tussen beide delen van de codex. Dezelfde corrector heeft ook ander werk van de Oostvlaamse verdietser herzien, o.a. *der minnen boec* in hs. Parijs Maz. 920 en enige prozatraktaten, die voorkomen in het Weense handschrift Nat. bibl. 13708, dat ook de IIde Partie van de Spiegel Historiae bevat.

Het enige bijbelboek dat in zijn geheel vervaardigd is door een andere schrijver, is *die boec der openbaringen*. De tekst, die hieraan ten grondslag ligt, is namelijk in de 13de eeuw in West-Vlaanderen tot stand gekomen. De oudere en de jongere recensie vertonen overigens enige verschillen, en opvallend is dat vele wijzigingen aangebracht hadden kunnen zijn door de Oostvlaamse auteur. De vraag mag dus gesteld of deze oorspronkelijk de maker is van het epistolarium, dat van hs. Brussel 113 (2849—51) de grondslag vormt. Het ligt namelijk geheel in de lijn van diens werkwijze om een reeds bestaande vertaling in enigszins gewijzigde vorm over te nemen.

Het hoofdresultaat, waartoe het onderzoek heeft geleid is, dat de teksten in het Brusselse handschrift, met uitzondering van „die boec der openbaringen”, te herleiden zijn tot één overzetting, die het werk is van de Oostvlaamse auteur. Maar wanneer men de juistheid hiervan aanvaardt, dan staat daarmee tevens vast dat de vertaler van 1360 de gehele bijbel in

¹⁾ Een handschrift met de hier gepostuleerde oorspronkelijke vertaling der Epistolae Pauli en der Epistolae canonicae is ons helaas niet bekend. Wel noemt Prof. D. Hans Vollmer in zijn *Verdeutschung der Paulinischen Briefe von den ersten Anfängen bis Luther* (Potsdam, 1934), S. 3, 13—14 een nederduits plenarium van 1467, hs. Lübeck Stadtbibl. Ms. theol. germ. 5, dat zou samenhangen met onze tekst. We zijn overtuigd dat de overeenstemming louter een gevolg is van de omstandigheid dat de bewerker van het Brusselse epistolarium gebruik heeft gemaakt van dezelfde oude Westvlaamse perikopenbundel, die naar we weten, ook in Duitsland is verspreid (zie p. 218—224). Volgens Vollmer (o. c. S. 24) is het defekte perikopenhandschrift Berlin, Preuss. Staatsbibl., Ms. Germ. Fol. 706, in de 13de eeuw in het Rijnfrankies geschreven, de oudst bekende vertegenwoordiger van een stamverwante perikopenfamilie, die zich over Opper- en Neder-Duitsland benevens de Nederlanden uitstrekt. Aangezien dit handschrift ons eerst tijdens het afdrucken van deze studie bekend werd uit de drukproeven van bovengenoemd werk, waarvan Prof. Vollmer ons welwillend inzage verstrekke, ontbrak ons alsnog de gelegenheid de verhouding tot het hs. v. 1348 en Eg. 2188 vast te stellen.

Dietse vorm heeft bewerkt. Zou een vertaler, die in 1360 het eerste gedeelte van deze reuzenarbeid voltooide, en die nog enige decennia na dien van vertaalarbeid zijn levenswerk maakte, in de loop der jaren zijn plan om de bijbel „al uut” te verdietsen, niet verwezenlikt hebben? Iemand die zoveel andere boeken in Diets proza heeft bewerkt, moet, dunkt ons, er een eer in gesteld hebben het liber liberorum in zijn geheel voor leken toegankelijk te maken.

HOOFDSTUK VI.

DE VOLLEDIGE BRABANTSE VERTALING VAN DE VIER EVANGELIËN.

§ 1. ONTSTAAN, GEBRUIK EN VERSPREIDING.

Een volledige vertaling van de vier evangeliën is ten onzent vrij laat tot stand gekomen. Omtrent de reden hiervan tasten we geenszins in het duister. Wie met een mystiek-devoot doel zich wilde verdiepen in het leven van de Verlosser, vond meer baat bij een Leven van Jezus, waarin de mededelingen van de evangelisten zijn aaneengeschakeld tot een harmonies geheel, dan bij vier afzonderlike recensies. Geen wonder, dat reeds vroeg een verdietsing van zulk een evangeliënharmonie ontstaan is. En waar de plicht of het verlangen bestond, het Latijnse evangeliarium, met zijn door de kerkelijke kalender voorgeschreven „ordinantie” van lectiones, in Nederlandse vertaling te lezen of te horen voorlezen, had men genoeg aan de evangelie-perikopen. Ook zulke Dietse perikopenverzamelingen, waarvan de lessen gelicht waren uit een reeds bestaande evangeliënconcordantie of afzonderlik vertaald, waren vanouds in gebruik.

De omstandigheid, dat aan een volledige vertaling van de vier evangeliën vooreerst geen behoefte was, verklaart waarom pas tegen het einde van de veertiende eeuw die arbeid, ongeveer gelijktijdig in Zuid- en Noord-Nederland, werd ondernomen. Dit moet geschied zijn in een omgeving, waar naast de wens om dit deel van de bijbel in zijn geheel te kennen in Dietse vertaling, ook een zekere mate van wetenschappelijke belangstelling aanwezig was. Het enige handschrift, dat de zuidelike vertaling der vier evangeliën compleet bevat, hs. Brussel 111, geschreven ± 1400, heeft toebehoord aan „roeden cloostere in zonien”. Dit konvent, gelegen in de nabijheid van Groenendael en deel uitmakende van de „kring van Ruusbroec”, kan dan ook heel goed de plaats geweest zijn, waar deze volledige verdietsing tot

stand kwam. De kloosterling, die deze arbeid heeft verricht, is een van degenen, die daar het Dietse proza door vertalingen hebben vermeerderd.

Aangezien men in het Roodlooster ook wel in bezit was van de oude perikopenvertaling en daarvan een regelmatig gebruik maakte, was een veelvuldig afschrijven van de volledige evangeliënvertaling niet noodzakelijk. Er is altans tot nog toe slechts een papieren handschrift bekend, Brussel 112, dat een kopie bevat van het evangelie van Mattheus, vervaardigd in hetzelfde klooster¹⁾. Dat evenwel deze volledige vertaling ook als lectionarium werd gebezigd, kan, behalve uit aanwijzingen in margine als „palm” en „ter zielmessen”, blijken uit de aantekening aan de voet van fol. 89^r, geschreven door een 16de-eeuwse hand: „Desen boek salmēn ter reffter leesen na sijn orde(?)”²⁾.

Andere codices, die dezelfde tekst bevatten, hebben we niet kunnen vinden. Het is te betwijfelen of er nog afschriften van een zo weinig verspreide tekst voor de dag zullen komen. Waarschijnlijk is het gebruik ervan steeds beperkt gebleven tot het Roodlooster. Een bewijs hiervan menen we gevonden te hebben in het volgende.

Het reeds enige malen ter sprake gekomen handschrift van de IIde partie³⁾, waarin herhaaldelijk bijbelteksten worden aangehaald, bevat van f. 227^r—224^v een verhandeling, getiteld *Meester claes van liere iegen enen iode*. „Hier begent de antwerde brueders claes van liere des meesters. van der heileger theologien. iegen eenrande iode scalckekeleke arguerende iegen xristum uten woerden der ewangelien die matheus beschrijft.” De fragmenten uit het evangelie van Mattheus, die in dit uit het Latijn vertaalde traktaat zijn opgenomen, vertonen een evidente gelijkenis met de Brabantse evangeliënvertaling. Vergelijk:

Matth. 5, 37—40.

Hs. Wenen 13708 (f. 236^r)
Uwe redene si . het es het es .
neen neen . dat overvloeyende
es. es van quade. Ghi hebt ghe-
hort want den ouden es geseit.

Hs. Brussel 112 (f. 6^v—7^r).
maer u redene sal sijn . het
es het es . Neen neen . Maer dat
desen overvloedeger es dat es van
quade . Ghi hebt ghehoert want

¹⁾ De zelfstandige vertaling, bewaard in hss. Brussel 111—112, werd voor het eerst bekend gemaakt in Ts. 43, 240—242.

²⁾ Dit woord is moeilijk te ontcijferen.

³⁾ Hs. Wenen National-bibliothek 13708.

oge vore oge tant vore den tant
mer ic segge u. niet te wederstane
tquade Mer so wie di sleet in de
rechte wange. biede hem oec
dandere. Ende hem die metti wilt
striden inden vonnesse ende di-
nen roc nemen late hem oec den
mantel etc.

het es gheseit. Oghe vore oghe
tant vore tant. Maer ic segghe
u niet te wederstane dat quade.
Maer soe wie di sleet an de
rechte kinnebacke . ghevet hem
oec de andere. Ende hem die met
die wilt dinghen inden vonnesse
ende dinen roc nemen laet hem
oec den mantel.

Matth. 12, 1—4.

(f. 238^v)

In dien tiden ginc ihesus des
saterdachs dore coren. ende sine
iongheren begonsten hongerende
are te pluckene ende tetene.
ende de pharisei dat siende sei-
dense hem. siet dine iongheren
doen dat niet georloeft en es te
doene tsaterdaechs. ende hi seide
hen En hebdi niet gelesen. Wat
david dede als hem hongerde
ende die met hem waren. ende
hoe hi ginc in gods huus ende
at de brode der vorleggingen die
hem niet georloeft en waren
tetene noch dien die met hem
waren sonder allene den papen.

(f. 25^r)

In dien tiden ghinc ihesus dies
saterdaghes dore coren. Ende sine
iongheren begonsten are te pluc-
kene van honghere ende tetenne.
Ende de pharisei dat siende sei-
dense hem. Siet dine iongheren
doen dat hen niet gheorlovet en
es te doene des saterdaghes. Ende
hi seide hen. En hebdi niet ghe-
lesen wat david dede alse hem
hongherde ende die met hem
waren. Hoe hi in ghinc in gods
huus ende at de brode proposi-
tonis (*sic*) die hem niet gheorlovet
en waren tetenne noch dien die
met hem waren dan allene den
priesteren.

De bewerker van dit traktaat heeft blijkbaar de bijbelcitatien
eenvoudig overgenomen uit de komplette evangeliëntekst, die in
zijn klooster aanwezig was.

§ 2. OPMERKINGEN OVER DE TAALVORMEN.

Hetgeen wij hebben opgemerkt met betrekking tot de taal-
vormen van hs. Brussel 113 (2849—51)¹⁾, geldt ook voor het
dialekt van dit handschrift. De taal is Brabants gekleurd, gelijk
door de volgende opsomming wordt bewezen. Een verschil met
hs. 113 is de Vlaamse inslag, die hier en daar merkbaar is. Hoe zijn

¹⁾ Zie Hoofdstuk V, § 2.

zulke Vlaamse taalvormen, waarvan we aan het slot van deze paragraaf de belangrijkste bijeen hebben gebracht, in deze Brabantse omgeving te verklaren? Wellicht kwam de kopiïst uit het grensgebied van Brabant en Vlaanderen. Ook is mogelijk dat hij een geboren Vlaming was, die in Roodlooster zich aanpaste aan de taal van zijn omgeving, maar zich toch niet geheel los kon maken van zijn moedertaal. Zulke verklaringen zouden we liever beproeven dan aan te nemen dat hij een geboren Brabander was, die een Vlaamse tekst afschreef. De vertaaltechniek vertoont namelijk kenmerken die eigen zijn aan nog andere vertalingen of liever bewerkingen uit dezelfde omgeving, waarvan het belangrijkste wel is de tendenz tot getrouwe navolging van de Vulgaattekst.

Spelling van klinkers: *mels, gheschets, vlesch, ommeschense, begript, snittene af, wijndruf, buc* (× *buuc*).

Rekking van klinkers: *waerde, baerch, steerven, steerctene, verstoeremt, ghestoerven; ghecoecht, ghesoecht* (× *ghesocht*), *gheknoecht, voechtheit, vroechte* 'vrucht'; tengevolge van apocope of syncope: *quaem, gaef, braec, goeds, toet, eest, beent*.

Verkorting: *onstect, nemt, op hilt, wet, et*; vgl.: *droch, sloch*.

Klinkers in hoofdlettergrepen: *minsche, inghel, kinnen, inde, lingde, bringhen, ghemingt* naast *beghen, meslatende, gremmende, venden, spennen, brenget, vesch, vertute, strec, crebbe, destelen, selver; verleiden, bereiden, cleinen, ghedeilt, spreidet* naast *sceden, bereedden, clene; bespouwen, verdouwen, bedouwen*¹⁾ naast *bespuwen, duwene, vrocht, gorden, vlocht, gerochte* naast *gurdele, gurden, vrucht; marghen* (× *mergen, morgen*), *waerde* (× *woert*); ontronding van *ō* in *gheveghelte*.

Umlaut: *wermden, drechtegen, geslechten, echtersten, verstenesse, loghenechtech, ontfenghere; dreget, gheet, ontfeet, sleet, neken* (× *naken*).

Suffixen: steeds *-(ec)heit, -(ec)heide(n); -nesse; -ere* in *bedelere, oefenere, bedelere; -lēke* in *scalkeleke, coenleke, vreesleke, pijnleke* (× *behoudelike, haestelike*); *-leec* in *vroedeleec, pijnleec, orborleec, volleec, behaechleec*.

Spelling van sommige medeklinkers: *redenne, te niemarenne, hoekenne; beroerren, procureerre; loechghenen; ghenoodde, hoeddende, indde, doendde, derdde, onthoeddenne, onthoetdenne; ghi hebd, stad*.

Medeklinkers: *arbeiten, toende* (× *toeghen*), *vroegen* 'accusare'.

¹⁾ Vgl. *ioncvrouen, ongetroue*.

Sandhi: verscherping (assimilatie) in *onsien, onfeet, ontoen*; syncope in *hoot; mascaep, sorveldecheiden, ousten, modi*; epenthesis in *nempt; vermalendide, ghebenendide, visenteret*.

Svarabhakti-vocaal in *gelorificeert*.

Flexie: *hi wilt; si selen, du salt; geslegen, verheven, ghedweghen; matheuse, iacoppe, andriese* als nominatief; *heme* (× *hem*); *hars vaders, harre moeder; van derre werelt; de welke* veelal als pron. relat.; *de* als lidwoord.

Vlaamse taalvormen: *karkere* (× *kerkere*), *starckes*; *vier, kiekene, liede* (× *duvel, nuwe*); *wederprovet, groit, geroyet, vermoyet, broder, nomede, woostine, moder, oetmodecheit, ghedrovet* (× *droeve*); *secghende; rechte ute* 'extendit', *toeghen* (× *toent*), *die 'tibi', van horen hovede, soe* (Luc. 8, 6), *letter 'pauci'* (× *lettel, × luttel*); *hoven* (= oven), *horen* (= oren), *houston* (= oudsten) tegenover *eerscape, gheoret, alve*.

§ 3. OPMERKINGEN OVER DE VERTAALTECHNIEK.

I. KENNIS VAN HET LATIJN.

a) Zelfstandigheid van de vertaling.

De fragmenten, medegedeeld in Ts. 43, 241—242, vertonen generlei overeenkomst met andere vertalingen. Het zou evenwel onjuist zijn te denken, dat deze vertaling geheel los staat van vroeger vertaalde Nieuwe-Testament-teksten. Nauwgezette vergelijking met het Dietse Leven van Jezus in zijn Vulgaat-recensie leert, dat dit werk aan de Brabantse vertaler niet onbekend geweest kan zijn. Er zijn verscheidene aanwijzingen, dat hij het werk van zijn voorganger heeft geraadpleegd.

In de eerste plaats kiest de Brabantse vertaler soms eenzelfde typiese vertaling als S. Men vergelijke:

(Luc. 22, 43) prolixius orabat	(S 242 ⁵⁻⁶) ward hi lange bedende	(Br. 111) hi wert langhe bedende
(Luc. 23, 5) At illi invalescebant, dicentes	(S 250 ¹⁸) Ende die joden riepen sere	Ende si riepen ¹⁾ seggende

¹⁾ Vrije vert. v. *invalescere*.

(Marc. 5, 41) quod est interpreta- tum	(S 76 ⁶⁻⁷) dat es inder bedie- dingen	dat es in der bediedin- gen
(Joh. 14, 12) alioquin	(S 228 ³⁴) oft anders neen	anders neen
(Joh. 20, 25) fixuram clavorum	(S 270 ¹⁰) die steken der nagle	die steken der nagle
(Marc. 5, 42) erat autem annorum duodecim	(S 76 ⁸) mar si was van XII jaren	si was van .XII. jaren
(Luc. 11, 44) et homines ambulantes supra, nesciunt	(S 206 ²⁻³) dar die lieden up wandelen, ende ne weten niet wat dar binnen es	ende die menschen diere op wandelen en weten niet watter in es

Het gebeurt zelfs enige malen dat de (af)schrijver eerst een vertaling van het L. v. J. overneemt, maar die terstond „corrigeert”. Het door ons geursiveerde woord is in het handschrift met inkt doorgehaald en rood onderstreept.

(Joh. 18, 28) sed manducarent pascha	(S 248 ¹⁴⁻¹⁵) mar dat si mochten eten dat pasche lam	Maer dat se eten mochten dat paschen <i>lam</i> .
(Joh. 2, 19) Solvite templum hoc, et in tribus diebus excitabo illud	(S 160 ¹⁰⁻¹¹) breict desen tempel ende in drien dagen sal ickene weder maken	ontbendet desen tem- pel ende in drien da- ghen salickene <i>weder</i> <i>maken</i> verwecken.

Soms bevat de Brabantse vertaling een „plus” ten opzichte van de grondtekst. Legt men de S-tekst naast de betreffende plaats, dan blijkt dit plus een harmonie-lezing te zijn. In de volgende voorbeelden spatiëren we deze lezingen.

(Marc. 15, 46) et posuit eum in monu- mento	(Br. 111) Ende leide hem in een nuwe graf	(vgl. S 260 ³⁰ ; 'nuwe' is ontleend aan Joh. 19, 41)
(Marc. 4, 12) nequando convertan- tur, et dimittantur eis peccata	datse niet bekeret en werden ende icse genase ende hen de sonden worden verlaten	(vgl. S 90 ²⁷⁻²⁸ ; 'ende icse genase' ontleend aan Matth. 13, 15)

(Matth. 7, 10—11)
 Aut si piscem petierit,
 numquid serpentem
 porrigit ei? Si ergo
 vos, cum sitis mali,...

Ofte hiesche hi hem
 enen vesch hine sou-
 de hem niet bieden
 een serpent. Ofte
 hiesch hi hem
 een ey hine sou-
 de hem niet bie-
 den een scori-
 oen Daeromme ofte
 ghi als ghi quadien
 sijt....

(vgl. S 52¹⁰⁻¹¹; het ge-
 spatieerde is ontleend
 aan Luc. 11, 12)

Het bleef echter slechts bij een raadplegen van de harmonietekst. De Brabantse vertaler nam deze niet als grondslag, maar ging geheel zijn eigen weg, zodat zijn arbeid geheel zelfstandig te noemen is. Maar juist dit feit, dat hij blijkens de hier gegeven voorbeelden een oudere vertaling heeft gekend, maakt het des te onbegrijpelijker dat hij niet zelden een tekort aan kennis van het Latijn aan de dag legt.

b) Onvertaald gebleven Vulgaatwoorden.

Hoewel het L. v. J., dat hij kende, voor verschillende van de volgende woorden een goede vertaling bood, heeft de Brabantse vertaler op tal van plaatsen het Latijnse Vulgaatwoord onvertaald overgenomen. In verband met zijn streven om de grondtekst zo letterlijk mogelijk te vertalen, achtte hij de daar gegeven verdietsing wellicht minder juist of te vrij, en liet daarom uit al te grote voorzichtigheid het moeilijke woord, waar hij geen Diets equivalent voor wist, onvertaald. Waar hij het L. v. J. niet kon gebruiken, is grotendeels onvoldoende kennis van het Latijn de oorzaak van zijn hulpeloosheid. In het biezonder weet hij voor namen van concreta, van munten, gewichten en maten geen Nederlandse woorden. We delen hier een lange lijst niet-vertaalde woorden mee, waaronder vele te vinden zijn, die ook andere vertalers moeilijkheden hebben berokkend ¹⁾. Wat onvertaald bleef, wordt door ons gecursiveerd:
alabastrum precioser salven (Matth. 26, 7), *alabastrum nardi spicati* precioser salven (Marc. 14, 3), *amen* segghe ic di (Matth.

¹⁾ We herinneren er aan, dat hetzelfde verschijnsel voorkomt in de S-redactie van het L. v. J.; zie p. 162.

5, 26), ene *iota* ofte een *apex* (Matth. 5, 18), *archisynagogus* (Luc. 13, 14), *architriclinus* (Joh. 2, 9), niet en werden vercocht .ii. musschen *asse* (Matth. 10, 29), *azima* (Marc. 14, 1), den feeste dach *asimorum* (Luc. 22, 1), cleedde hem met *bisso* (Luc. 16, 19), het sijn *eunuchi* die hen selven *castruerunt* (vgl. Matth. 19, 12), in *chathino* (Marc. 14, 20; in Luc. 11, 39 vertaald door 'nappe'), enen mantel alomme *coccineam* (Matth. 27, 28), *cohors* ende *tribunus* (Joh. 18, 12), nedersitten na *contubernya* (Marc. 6, 39), te worpenne in *corbanan* (Matth. 27, 6), hi valt *crebro*¹⁾ in twater (Matth. 17, 14), *cubitum* (Matth. 6, 27), *didragma* (Matth. 17, 23), want hem en was ne gene stat in *diversorio* (Luc. 2, 7), .x. *dragmas* (Luc. 15, 8), de *ethnichi* (Matth. 5, 47), hi seget hem *Etiam* here (Joh. 21, 15), *euge* (Matth. 25, 23), *eunuchi* (Matth. 19, 12), het es *fantasma* (Matth. 14, 26), *gazophilacium* (Marc. 12, 41 en Luc. 21, 1), sijn mont es ontploken *ilico* (Luc. 1, 64), ende hi hadde doe ghebonden enen *insignem* die gheheten wert *barrabas* (Matth. 27, 16), ghebondenre hande ende voete *institis* (Joh. 11, 44), hebbende *oculos* (Joh. 12, 6), hi es *lunaticus*²⁾ (Matth. 17, 14), gheroepen de *magi* (Matth. 2, 7), *mammone* (Matth. 6, 24), warp . . .ii. *minuta* dat es vierlinc (Marc. 12, 42), gaf hen .x. *mnas* (Luc. 19, 13), te bekinne *misterium* (Matth. 13, 11 en Marc. 4, 11), doe socht hi *oportunitatem* (Matth. 26, 16), die de hant met mi in nettet in *parapside* (Matth. 26, 23; ook Matth. 23, 25), na *parasceuen* (Matth. 27, 62), op *tpennaculum* dies tempels (Matth. 4, 5; vgl. Luc. 4, 9: op die pinacule dies tempels), het wert grote stilheit *porro* (Matth. 8, 27), int kerchhof *pretorii* (Marc. 15, 16), *pretorium* (Joh. 18, 28), *procurator* (Matth. 20, 8), tekene ende *prodigia* (Joh. 4, 48), de brode *propositionis* (Matth. 12, 4), op dat ghi maket enen *proselitum* (Matth. 23, 15), dit *proverbium* seide hen ihesus (Joh. 10, 6), kindere en hebdi geen *pulmentarium* (Joh. 21, 5), eyschende *pusillarem* screef hi (Luc. 1, 63), want de hemel es *rutelat* droefleke (Matth. 16, 3), een boecksken *repudij* (Matth. 5, 31) vgl. *libellum repudij* (sic.; Matth. 19, 7), vroech *prima sabbati* (Marc. 16, 9), ghesuvert met *scopis* (Matth. 12, 44; Luc. 11, 25: met bessemen), wijn ende *siceram* (Luc. 1, 15), gesendet *spiculatore* (Marc. 6, 27), seldi vinden *stateren* (Matth. 17, 26), dat ionc *filium subiugalis* (Matth.

¹⁾ Marc. 7, 3 vert. door 'dicke'.

²⁾ Matth. 4, 24 vert. door 'maenschineghe'.

21, 5), *tsudarium* dat op zijn hoves hadde gheweest (Joh. 20, 7), enen boem *sychomorum* (Luc. 19, 4), hoerde *symphoniam* ende *chorum* (Luc. 15, 25), *talenta* (Matth. 25, 15), ute ghegaen over *torrentem* cedron (Joh. 18, 18), leverde hem *tortoribus* (Matth. 18, 34), sittende *pro tribunali* (Matth. 27, 19), wi hebben u gesongen *in tybiis* (Luc. 7, 32), *utique*¹⁾ here (Marc. 7, 28), elc knapelken dat op dede *vulvam* (Luc. 2, 23).

c) Foutieve en gebrekkige vertalingen.

Het verwondert ons geenszins in een vertaling als deze een groot aantal onjuiste vertalingen te ontmoeten, die grotendeels te wijten zijn aan de onbekwaamheid van de auteur. Slechts in enkele van de volgende gevallen was een verlezing de oorzaak.

Luc. 1, 8	cum sacerdotio fungetur in ordine vicis suae	alse zacharias was ghewijt te priesterscape in die ordene siere straten
Luc. 11, 54	coeperunt . . os ejus opprimere de multis. Insidiantes ei	begonsten . . haren mont te duwene ende van vele dingen te benidene ²⁾
Luc. 21, 38	et omnis populus manicabat ad eum	ende alt volc begherde te hem te comene
Luc. 24, 4	dum mente consternatae essent de illo	alse si waren staende dinkende van desen dinghen
Marc. 3, 27	diripere	ghebreken ³⁾
Matth. 24, 26	in penetralibus	in steenroken ⁴⁾
Luc. 7, 16	accepit autem omnes timor	si ontgingen alle vrese
Luc. 12, 30	et quo modo coarctor usquedum perficiatur	ende hoe bennic bedroeft tote dien dat werde voldaen
Luc. 21, 5	bonis lapidibus et donis ornatum	geciert . . met goeden stenen ende met husen ⁵⁾
Luc. 21, 16	morte afficient ex vobis	si sullen u brengen ter doot

¹⁾ Joh. 11, 27 vert. door 'trowen'.

²⁾ Verlezing: 'invidiantes'.

³⁾ Vert. las 'dirumpere'.

⁴⁾ Dacht vert. aan 'petris'?

⁵⁾ Vert. las 'domis'?

Gebrekkige vertalingen zijn bijv.:

Matth. 14, 13	et cum audissent turbae secutae sunt eum pedes- tres de civitatibus	Ende alst de scaren hoer- den sijnse hem ghevol- ghet. Ende voetganghe- ren vanden steden
Marc. 7, 28	nam et catelli comedunt sub mensa de micis puerorum	want de hondekenne eten vanden crumen onder de tafele der sonen
Marc. 4, 6	et quando exortus est sol, exaestuavit	ende alst ute ghegaen es verhittet de zonne
Marc. 2, 2	et auditum est quod in domo esset, et conve- nerunt multi, ita ut non caperet neque ad januam et loquebatur eis verbum	Ende het es gehoeret dat hi in den huus was. ende vele quam in te gadere alsoe dat ¹⁾ datse niet be- grepen en worden noch oec ter dore. ende hi sprac hen dwoert.

2. VORM VAN DE ZIN.

Van een vertaler, die slechts een elementaire kennis van het Latijn bezit, verwachten we geen meesterwerk van vertaalkunst. De auteur klampt zich dan ook met de grootste angstvalligheid vast aan de grondtekst. De vrij eenvoudige zinsbouw van de evangeliën kon hij, met inachtneming van de eisen door onze syntaxis gesteld, vrij woordelik omzetten in de landstaal, zonder dat de duidelijkheid eronder leed, maar nauweliks vertoont zich een klip in de vorm van een lastige periode, of de vertaler strandt daarop. Dreigt er een moeilijkheid, dan zoekt hij zijn heil in een woord voor woord, bijna interlineair weergeven van de grondtekst. In het algemeen gesproken volgt hij ten opzichte van de Latijnse zinsbouw geen zelfstandige gedragslijn. Regelmatig weerkerende, goede verdietsingen van bepaalde perioden, zoals die in goede vertalingen te vinden zijn, komen niet voor. We zullen door middel van enkele treffende voorbeelden het slaafse van de vertaling aantonen.

Matth. 13, 47—48.

Iterum simile est regnum coelorum saganæ missæ in mare, et ex omni genere piscium congre-

Noch es ghelijc dat rike der hemele eenre saghene gheworpen in de zee ende van elkere ghe-

¹⁾ Sic.

ganti. Quam, cum impleta esset, educentes, et secus littus sedentes, elegerunt bonos in vasa, malos autem foras miserunt

slechte der vessche vergaderende. De welke als si vervult was, ute leidende ende neven dat oever sittende cosense ute de goede in hare vate ende worpen ute de quade

Matth. 24, 24.

Surgent enim pseudochristi, et pseudoprophetæ: et dabunt signa magna, et prodigia, ita ut in errorem inducantur (si fieri potest) etiam electi

Want het selen opstaen pseudo xristi ende pseudo propheten ende geven grote tekene ende ghescienessen also datse in gheleidet werden in dolinghen ware dat ghescien mochte oec de ute vercorne

Marc. 2, 21.

Nemo assumentum panni rudis assuit vestimento veteri; alioquin aufert supplementum novum a veteri et maior scissura fit

Niemen en toevoeget enen ouden clede ene toenaiinghe rudes lakens anders nemt hi af de nuwe vervullinghe vanden ouden ende de score wert meerre.

Luc. 1, 51

dispersit superbos mente cordis sui

hi spreidde die hoverdeghe van ghedachten siere herten

Luc. 7, 18

Et nuntiaverunt Joanni discipuli ejus de omnibus his

ende het boedscaepten ianne sine iongeren seggende van al dien

Luc. 20, 20

Et observantes miserunt insidiatores, qui se justos simulant

Ende behoedende sendense vengheren die hen gherechten souden gheliken

Marc. 14, 11

Qui audientes gavisunt, et promiserunt ei pecuniam se duros

Die verblidet sijn hoerende ende si gheloeveden hem hen ghelt ghewende

Marc. 5, 26

sed magis deterius habebat

maer si hat meer argere

Joh. 8, 59

Tulerunt ergo lapides, ut jacerent in eum

Daeromme brachten stene die ioden op datse in hem werpen

Dergelijke passages zijn uit deze vertaling in menigte aan te halen. Slechts een enkele maal toont de overzetter zich in staat de Vulgaattekst enigszins vrij weer te geven. Bijv.:

Luc. 4, 42	turbæ . . . detinebant illum ne discederet ab eis	die scaren . . . woudene houden dat hi niet sceden en soude van hen ziele du hevest vele goets om menech iaer te levne
Luc. 12, 19	Anima, habes multa bona posita in annos plurimos	
Luc. 16, 25	Et dixit illi Abraham: Fili, recordare quia recepisti bona in vita tua, et Lazarus similiter mala	Ende abraham seide hem Sone ghedinket dat ghijt goet hadt in dinen levne ende lazarus dies ghelike quaet

Waar de Vulgaat een *anacolouth* vertoont, wordt die door de vertaler niet omgevormd tot een „lopende” zin, maar letterlik overgenomen:

Luc. 14, 5	Cujus vestrum asinus aut bos in puteum cadet, et non continuo extrahet illum die sabbati	welc uwers esel ofte osse in enen putte valt opten saterdach. en sal hine niet te hant ute trecken
Matth. 7, 9	Aut quis est ex vobis homo quem si petierit filius suus panem, numquid lapidem porriget ei	Ofte wie es ute u een mensche den welken ofte hem sijn zone broet hysche. hine soude hem ghenen steen bieden

Aanvulling van een ellips blijft evenzeer achterwege:

Matth. 3, 12	Cujus ventilabrum in manu sua	wies wayere in siere hant
Luc. 1, 42	Benedicta tu inter mulieres, et benedictus fructus ventris tui	Du ghebenendide onder die wive ende die vrocht dijnslichamenghebenendijt
Luc. 1, 45	beata quae credidisti	ghebenendide die gelovet

Begint een nieuwe periode met een relativum dat de verbinding legt met de voorafgaande zin, dan wordt deze typiese Latijnse konstruktie gehandhaafd, met het gevolg dat het onnederlandse

karakter van de stijl wordt geaccentueerd. Gevallen van zulke „relatieve aansluiting” zijn:

Matth. 2, 21	Qui consurgens, accepit puerum et matrem ejus	Die op staende nam tkint ende siere moeder
Matth. 16, 22	Qui conversus, dixit Petro	Die ommeghekeret seide petere
Luc. 4, 43	Quibus ille ait	Ten welken ihesus seide
Luc. 20, 10	Qui caesum dimiserunt eum inanem	die gheslegen lieten sise idel gaen
Marc. 8, 17	Quo cognito, ait illis Jesus	Dwelke bekinnde ihesus seide hen
Matth. 14, 13	Quod cum audisset Jesus, secessit inde in navicula	dwelke alst ihesus hoerde ghinc hi wech van daer in een scepelken
Luc. 1, 29	Quae cum audisset, turbata est in sermone ejus	De welke alse si hoerde esse gheturbeert in siere redenen

Toch weet de schrijver nu en dan de juiste oplossing te vinden:

Luc. 5, 8	Quod cum videret Simon Petrus	Alse dat sach symon peter
Luc. 5, 20	Quorum fidem ut vidit	Ende alse ihesus sach hare ghelove

Dat de delen van het praedicaat bijeen worden gehouden, niet worden gescheiden door andere zinsdelen, spreekt haast vanzelf:

Luc. 2, 12	Et hoc vobis signum	ende dit sal u sijn een teken
Luc. 2, 26	responsum acceperat a Spiritu Sancto	hi hadde ontfaen antwerde vanden heileghen gheeste

De aangehaalde voorbeelden tonen duidelijk aan hoe de vertaal-methode is: de auteur tracht niet, wanneer hij een moeilike passage moet vertalen, vooraf zich te vergewissen hoe de samenhang is, maar vertaalt klakkeloos woord voor woord, hoogstens bij elkaar houdend wat noodzakelik bij elkaar behoort, zonder er zich om te bekommeren of een zo tot stand gekomen zin voor anderen begrijpelijk is.

3. HET WERKWOORD.

a) De nominale vormen van het werkwoord.

Participium conjunctum.

Het *partic. praes.* was in het mnl. ¹⁾ gebruikeliker dan in het moderne Nederlands. In goede vertalingen, zoals het Leven van Jezus en de vertaling van 1360, treft men dan ook zeer dikwijls een *partic. praes.* aan in een verband waar de grondtekst dit ook heeft. Maar steeds is er voor gezorgd, dat het mnl. in de betreffende gevallen een tegenw. deelw. toelaat. Is dit niet 't geval, dan geeft de auteur de voorkeur aan een oplossing.

De Brabantse vertaler van de Evangeliën heeft evenwel het Latijnse *partic. praes.* als tegenw. deelw. ook daar gehandhaafd, waar onze taal een omschrijving eist. Temidden van de vloed van tegenwoordige deelwoorden, die in zijn werk voorkomen, bevinden zich verscheidene, die aanleiding tot een verkeerd verstaan van de tekst moeten geven. Enkele voorbeelden:

Matth. 26, 7	et effudit super caput ipsius recumbentis	ende si gootse ute op sijn hoot sittende ten etenne
Luc. 20, 11	Illi autem hunc quoque caedentes, et afficientes contumelia, dimiserunt inanem	ende de gene dien ooc slaende ende verwitinge doende lietene ydel gaen
Luc. 4, 41	Exibant autem daemonia a multis clamantia	ende die vianden scieden van vele roepende

Onbeholpen vertalingen als de volgende komen bij tientallen voor:

Matth. 8, 10	et sequentibus se dixit	Ende den volghenden hem seide hi
Matth. 11, 16	Similis est pueris sedentibus in foro	Si es ghelijc den sittenden kinderen in de marc
Matth. 16, 28	sunt quidam de hic stantibus	het sijn selke van den staenden hier
Marc. 4, 8	et dabat fructum ascendentem et crescentem	ende gaf vrucht op gaende ende wassende
Joh. 12, 2	Lazarus vero unus erat ex discumbentibus cum eo	Maer lazarus was een vanden sittenden met hem

¹⁾ Vgl. Stoett, §§ 256—260.

Een enkele maal gebruikt de vertaler zelfs een tegenw. deelw., waar de grondtekst dit niet heeft:

Luc. 9, 47	At Jesus videns cogitationes cordis illorum, apprehendit puerum, et statuit illum secus se	ende ihesus siende die gepeinse hare herten. begripende een kint sette hijt neven hem

Ofschoon het *partic. praes.* veelal wordt bewaard, zo wordt het toch ook meermalen omschreven. Het voorbeeld van het L. v. J. heeft hier zijn invloed doen gelden. Opgeloste *partic. praes.* zijn bijv.:

Luc. 9, 62	Nemo mittens manum suam ad aratrum, et respiciens retro, aptus est regno Dei	die sine hant ane die ploech doet. ende achter wert siet. en es niet ontfenkeleec des riken gods.
Matth. 5, 24	tunc veniens offeres munus tuum	Ende dan seldi comen ende offeren dine gave
Luc. 19, 24	Et astantibus dixit	Ende hi seide dien die daer stonden
Matth. 12, 1	esurientes	van honghere
Luc. 11, 45	haec dicens	met desen seggenne

Ook het *partic. praet.* wordt dikwijls overgenomen in gevallen waar ons taalgebruik een omschrijving verlangt. Voorbeelden:

Matth. 13, 44	Simile est regnum caelorum thesauro abscondito in agro	Dat rike der hemele es ghelijc den verborghenen scatte in den ackeren
Joh. 5, 13	Jesus enim declinavit a turba constituta in loco	maer ihesus neyghede hem vander scaren in diere stat gheset
Matth. 20, 34	Misertus autem eorum Iesus, tetigit oculos eorum	Ende harre ontfermt tate ihesus hare oghen.

Wellicht weer onder invloed van het L. v. J. beproeft de vertaler nu en dan een oplossing:

Luc. 23, 53	et depositum involvit sidone, et posuit eum in monumento exciso	Ende hi dedene af ende wantene in een sendael ende leidene in een graf dat in enen steen ¹⁾ ghehouwen was

¹⁾ Dit „plus” ook in L. v. J.

Luc. 14, 21	Et reversus servus nuntiavit haec domino suo	Ende die knecht keerde weder ende boedscaepde dit sinen here

Ablativus absolutus.

De machinale werkwijze van de vertaler brengt uiteraard ook een onopgelost blijven van de abl. abs. met zich mee. We halen uit ons materiaal slechts enkele typerende voorbeelden aan:

Matth. 2, 7	clam vocatis magis	heimeleke gheroepen de magi
Matth. 8, 16	vespere . . . facto	ghemaect den avont
Matth. 9, 18	haec illo loquente ad eos	Dese dinc hem spreken-de te hen
Matth. 9, 33	Et ejecto daemonio, locutus est mutus	Ende den duvel ute ghe-worpen es de stomme sprekende
Luc. 5, 28	Et relictis omnibus, surgens secutus est eum	Ende al gelaten op staen-de es hi hem gevolget
Marc. 5, 35	Adhuc eo loquente, veniunt ab archisynagogo	Noch hem sprekende comen boden ten archi-cinagogum ¹⁾
Joh. 8, 30	Haec illo loquente, multi crediderunt in eum	Dese hem sprekende ghe-loefdere vele in hem

De overzetter is zo verstrikt in zijn gewoonte om een abl. abs. klakkeloos over te nemen, dat hij soms dit latinisme in zijn vertaling opneemt, waar de grondtekst iets anders heeft, bv.:

Marc. 1, 29	Et protinus egredientes de synagoga venerunt in domum Simonis et Andreae	Ende haesteleke hen ute gaende van der synagogen quamense int huus symons ende andreas

Aan de andere kant weet de auteur heel dikwijls de juiste oplossing te vinden, al kan hij zich toch in vele gevallen, zoals uit de volgende voorbeelden blijkt, niet losmaken van het participium.

Marc. 1, 31	apprehensa manu ejus	hare hant begripende
Joh. 20, 20	Gavisi sunt ergo discipuli, viso Domino	Daeromme sijn die iongheren verblidet siende den here
Luc. 18, 22	Quo audito, Jesus ait ei	welc ihesus horende seide hem

¹⁾ Sic.

Luc. 5, 11	Et subductus ad terram navibus, relictis omnibus secuti sunt eum	endi si brachten die sceppe lande. Ende si lieten al ende sijn hem gevolget
Marc. 11, 11	Et circumspexit omnibus	Ende alse hise alle oversien hadde
Luc. 21, 28	Illis autem fieri incipientibus	ende alse dese dinghe begennen te ghesciene

Accusativus cum infinitivo.

Deze konstruktie neemt de vertaler in de regel ongewijzigd over, niet zozeer omdat het mnl. taalgebruik er ook gebruik van maakte, als wel doordat het niet in zijn macht lag er een omschrijving voor te vinden. Voorbeelden:

Luc. 16, 17	Facilius est autem caelum et terram praeterire, quam de lege unum apicem cadere	Ende het es lichtere den hemel ende de erde te vergane dan ene titel vander wet te valne
Marc. 7, 24	et ingressus domum, neminem voluit scire	Ende ingegaen in een huus en woude hi niemenne weten
Joh. 12, 29	dicebat tonitruum esse factum	seide enen donder sijn gemaect
Joh. 21, 22	Sic eum volo manere	aldus wille ic hem bliven

Een enkele maal wordt van de acc. c. inf. een acc. c. part. gemaakt:

Matth. 22, 23	sadducae, qui dicunt non esse resurrectionem	saducei die segghen die opverstennesse niet sijnde
Joh. 12, 18	quia audierunt eum fecisse hoc signum	want si hoerden hem ghedaen hebbende dat teken

Hoe de acc. c. inf. moet opgelost worden, toont de auteur toch wel te weten blijkens gevallen als:

Luc. 19, 27	Verumtamen inimicos meos illos, qui noluerunt me regnare super se, adducite huc, et interficite ante me	Nochtan brenget herwert mine viande die niet en wouden dat ic regneerde over hem ende doetse vor mi.

Gerundium en gerundivum.

De ablatiefvorm van het *gerundium* is onhandig vertaald in:

Luc. 12, 25	Quis autem vestrum cogitando potest adjicere ad staturam suam cubitum unum	mer welc uwer mach gedinken enen cubitum te te doene te siere lingden.

Een participium is weer gebruikt in:

Luc. 15, 13	vivendo luxuriose	in luxurien levende
Luc. 10, 25	Magister, quid faciendo vitam aeternam possidebo	meester wat doende salic besitten ewech leven

Het *gerundivum* wordt weergegeven door een infin., voorafgegaan door *te*:

Matth. 16, 12	Tunc intellexerunt quia non dixerit cavendum a fermento panum	Doe verstonden si dat hi niet gheseit en hadde te hoedenne vanden heve der brode
Luc. 5, 18	Sed vinum novum in utres novos mittendum est	mer nuwen wijn es te doenne in nuwe vate

b) *Tempora.*

Ten opzichte van de tijden van het werkwoord toont de vertaler een even geringe zelfstandigheid als bij de nominale vormen van het werkwoord. Als algemene regel kunnen we dit konstateren, dat hij de *tempora* van de Vulgaattekst in de meeste gevallen niet verandert. Met een paar voorbeelden zullen wij dit aantonen.

Praesens historicum.

Marc. 5, 15	et veniunt ad Jesum, et vident illum qui a daemonio vexabatur, sedentem, vestitum, et sanae mentis	Ende si comen te ihesum ende sien hem die gepijnt was vanden duvel sittende ghecledet ende gesonder gedachten

Futurum.

Hierbij verdient bijzondere vermelding de onbeholpen, zelfs onjuiste wijze, waarop het *futurum periphrasticum* in de regel wordt

vertaald. Immers wanneer daarvoor een vorm van het koppelwerkwoord *sijn* + een particium wordt gebruikt, wordt het aspect totaal gewijzigd. Men vergelijkte:

Matth. 3, 11	qui autem post me venturus est	die na mi comende es
Matth. 17, 12	Sic et filius hominis passurus est ab eis	Ende aldus es smenschen sone van hen doeghende
Marc. 14, 11	et promiserunt ei pecuniam se daturos	ende si gheloeveden hem hen ghelt ghevende
Joh. 11, 51	prophetavit quod Jesus moriturus erat pro gente	propheteerde hi want xristus was stervende vore tfolc

Een schuchtere poging tot een beter omschrijving is:

Joh. 5, 45	Nolite putare quia ego accusaturus sim vos apud Patrem	En wilt niet wanen want ic u wroeghende sal sijn biden vader.

Onhandig vertaald is het *fut. II* in:

Matth. 26, 32	Postquam autem resurrexero, praecedam vos in Galilaeam	Ende na dien dat ic opverstaen sal salic u vore gaen in galileam

Perfectum.

De Latijnse vorm was de oorzaak, dat de vertaler meestal het niet-omschreven praeteritum gebruikt ¹⁾.

Luc. 9, 9	Joannem ego decollavi	ic onthovede ianne
Joh. 3, 17	Non enim misit Deus Filium suum in mundum	Want god en sende niet sinen sone indie werelt

Een eigenaardigheid die ook bij andere niet voor hun taak berekende vertalers op te merken valt, is de woordelijke, en hierdoor in dit geval verkeerde vertaling van het perfectum der *deponentia*. De betekenis van de Dietse vertaling beantwoordt in genen dele aan de grondtekst: de vertaler verandert een perfectief aspect in een duratief. Zulke foutieve vertalingen zijn bijv.:

¹⁾ Vgl. ook de passage Luc. 1, 47—55, waar 1360 en N.N. wél een omschreven praeteritum gebruiken.

Matth. 5, 28	moechatus est	hi es .. keveschende
Matth. 6, 2	mensi fueritis	metende waert
Matth. 8, 23	secuti sunt	sijn hem ghevolghet
Matth. 18, 15	lucratus eris	bestu winnende
Matth. 20, 10	arbitrati sunt	sijnse wanende
Matth. 26, 10	operata est	si es .. werkende
Luc. 15, 20	osculatus est eum	essene cussende
Luc. 22, 61	recordatus est	es ghedinkende
Marc. 1, 25	comminatus est	es hem dreigende
Marc. 9, 35	complexus esset	helsende was
Joh. 12, 29	locutus est	es toe sprekende

Goede vertalingen komen sporadies voor:

Joh. 8, 56	gavisus est	es vervroudet
Luc. 19, 15	negotiatuſ esset	ghewonnen hadde.

Dezelfde goede verdietsing van 'negotiatuſ esset' treft men aan in het L. v. J. (zie S 218¹⁸), waaraan onze Brabantse vertaler ze wel te danken heeft.

c) Modus.

Kenmerkend voor deze vertaling is het streven van de bewerker om een Latijnse *conjunctivus* in het mnl. uit te drukken door te pas en te onpas het Dietse werkwoord te omschrijven met het hulpwerkwoord *sullen*. Dat dit weer onnederlandse konstrukties tengevolge heeft, blijkt uit voorbeelden als:

Matth. 2, 22.	Audiens autem quod Archelaus regneret in Judea	Ende horende dat archelaus regneren soude in iudea
Matth. 13, 26.	Cum autem crevisset herba, et fructum fecisset, tunc apparuerunt et zizania	Ende alsoe dat cruut wassen soude ende vrocht maken doe oppenbaerde de crocken
Luc. 9, 33.	nesciens quid diceret	niet wetende wat hi seggen soude
Luc. 18, 37.	Dixerunt autemei, quod Jesus Nazarenus transiret	Ende si seiden hem dat daer ihesus nazarenus liden soude

d) Genus.

Iemand die de Vulgaattekst zo letterlik mogelijk vertaalt, behoudt de passieve konstrukties. Slechts een enkele maal brengt hij ze over in de bedrijvende vorm:

Luc. 6, 38.	Eadem quippe mensura, qua mensi fueritis, re- metietur vobis	Want metter selver maten dat ghi metet sal men u weder meten
Luc. 23, 32	Ducebantur autem et alii duo nequam cum eo	Ende si leidden .ii. andere scalke met hem

4. AFWEZIGHEID VAN HET ARTIKEL.

Afzonderlik moet melding gemaakt worden van het herhaaldelik ontbreken van het lidwoord in gevallen, waar de andere vertalers het wel bezigen. Voorbeelden:

Matth. 3, 3	Vox clamantis in deser- to	Stemme dies roependes in der woestinen
Marc. 1, 3	Vox clamantis in deser- to	Stemme dies roepens in der woestinen
Matth. 5, 14	Vos estis lux mundi	Ghi sijt licht der werelt
Matth. 12, 1	abiit per sata	ghinc dore coren
Luc. 11, 42	praeteritis iudicium et charitatem Dei	ghi laet achter ¹⁾ vonnes- se ende karitate gods
Marc. 1, 1	Initium Evangelii	Beghen der ewangelien
Joh. 14, 6	Ego sum via, et veritas, et vita	Ic ben wech waerheit ende leven
Joh. 16, 16	Modicum, et jam non videbitis me	Lettel ende saen en seldi mi niet sien

5. WOORDKEUZE.

a) Stereotiepe vertalingen.

Het gemis aan oorspronkelijkheid, dat de overzetter eigen is, is de oorzaak van de vele cliché-vertalingen. De auteur doet niet de minste moeite eentonigheid te vermijden. Integendeel, hij blijft ook in gevallen, waar het Brabants van zijn tijd een andere vertaling eiste, hardnekkig vasthouden aan de cliché-matige weergave van een woord. Enkele voorbeelden van zulke stereotiepe vertalingen van:

¹⁾ Deze voor de Brab. Evangelien vrije vertaling moet ontleend zijn aan L. v. J. (vgl. S. 204²⁸, waar het Matth. 23, 23: 'reliquistis' weergeeft).

<i>et</i>		
Matth. 18, 18	erunt soluta et in caelo	si selen ontbonden sijn ende in den hemelen
Matth. 20, 4 Joh. 12, 10	Ite et vos cogitaverunt ut et laza- rum interficerent	Gaet ende ghi peiseden datse ende laza- rum doden souden
<i>jam (non)</i>		
Marc. 12, 34	Et nemo jam audebat eum interrogare	Ende stappans en dorste hem nieman vragen
Marc. 13, 28	Cum jam ramus ejus tener fuerit	alse stappans sijn telch weec es
Joh. 8, 11	et jam amplius noli peccare	ende en wilt stappans vor- wertmeer niet sendeghen
Joh. 4, 42	Quia jam non propter tuam loquelam credimus	Want te hant en geloven wi niet om dine sprake
Joh. 6, 67	et jam non cum illo ambulabant	ende te hants en wandel- den si niet met hem
<i>quidem</i>		
Marc. 14, 21	Et filius quidem homi- nis vadit	Ende seker smenschen zone gheet
Joh. 11, 6	Ut ergo audivit quia in- firmabatur, tunc quidem mansit in eodem loco	Ende alse hi hoerde want hi siec was seker dan bleef hi indie selve stad
Joh. 19, 24	Et milites quidem haec fecerunt	Ende seker die ridderen daden dese
<i>quia</i>		
Matth. 16, 7	dicentes: Quia panes non accepimus	segghende. Want wi en namen ghene brode
Marc. 1, 38	dixerunt ei: Quia om- nes quaerunt te	seiden si hem. Want alle soekense di
Joh. 19, 21	Noli scribere: Rex Ju- daeorum, sed quia ipse dixit: Rex sum Judaeo- rum	En wilt niet scriven co- ninc der ioden maer want hi seide ic ben coninc der ioden
<i>in</i>		
Matth. 3, 11	Ego quidem baptizo vos in aquam in poeniten- tiam	Seker ic dope u in water in penitentien
Matth. 6, 34	Nolite ergo solliciti esse in crastinum	Daeromme en wilt niet sorf hertech sijn in den marghen

cum

Door dit voegwoord steeds met *alse* weer te geven, maakt de vertaler de fout de conditionele en causale bijzinnen niet te onderscheiden van andere:

Matth. 26 , 60	et non invenerunt, cum multi falsi testes accessissent	Ende alse vele valsche ghetughen comen waren en vondensi niet
Joh. 9 , 25	unum scio, quia caecus cum essem, modo video	Ic weet een want alse ic blent was nu sie ic
Joh. 6 , 71	hic enim erat traditurus eum, cum esset unus ex duodecim	want dese was hem ver-radende alse hi was een vanden .XII. ^{en}
Joh. 11 , 49	cum esset pontifex anni illius, dixit eis	Alse hi bisscop was dies iaers seide hi hen

feri

Marc. 10 , 26	Et quis potest salvus fieri	Ende wie mach behouden werden
Luc. 9 , 36	dum fieret vox	alse die stemme wert het wert alsoe
Luc. 12 , 54	et ita fit	Ende ochte ghi in vremden goede niet en wert getrouwe dat uwe es wie saelt u geven
Luc. 16 , 12	Et si in alieno fideles non fuistis, quod vestrum est, quis dabit vobis	sagense ihesum . . . naest den schepe werden
Joh. 6 , 19	vident Jesum . . . proximum navi fieri	

factus (est)

Luc. 2 , 42	cum factus esset annorum duodecim	doe ihesus ghemaect was van .XII. iaren
Luc. 18 , 24	Videns autem Jesus illum tristem factum, dixit	ende ihesus dien siende droeve gemaket seide
Marc. 1 , 32	vespere autem facto	gemaect den avont
Joh. 21 , 4	mane autem facto	ghemaect die marghenstonde.
Matth. 21 , 42	Lapidem quem reprobaverunt aedificantes, hic factus est in caput anguli	dien steen dien de wercliede wederproefden. die es ghemaect in thoot dies horcks

Beter vertaald in:

Luc. 20, 17	factus est in caput anguli	es ghesettet int hoeft dies horecs
Marc. 14, 17	vespere autem facto	alset avont was

mittere

Marc. 4, 37	Et facta est procella magna venti, et fluctus mittebat in navem	Ende het es gemaect groet ongeweder van wende ende de vloede sendden int scep
Matth. 3, 10	Omnis ergo arbor . . . in ignem mittetur	Daeromme elc boem . . . sal ghesonden werden int vier.

tollere

Luc. 4, 11	in manibus tollent te	indie hande selense di ewech doen.
Marc. 15, 24	mittentes sortem super eis, quis quid tolleret	lot werpende op hen wat elc wech doen soude

tradere

Matth. 10, 4	qui et tradidit eum	die hem leverde
Joh. 19, 30	tradidit spiritum	leverde hi den geest

ducere

Marc. 14, 47	educens gladium	uteleidende een swert
Matth. 1, 19	traducere	vort leidden
Matth. 20, 1	conducere operarios	te gheleidene wercliede
Matth. 19, 9	quicumque . . . aliam duxerit	soe wie . . . ene andere leidet
Luc. 14, 20	uxorem duxi	ic hebbe een wijf geleidet

b) Letterlike vertalingen.

Een tweede groep, die in vele opzichten niet scherp te onderscheiden is van de eerste, wordt gevormd door de letterlike vertalingen. De auteur mist het inzicht in de betekenisshakeringen der Latijnse woorden. Dit bleek ons reeds in a). Hij vertaalt een woord niet zelden etymologies-letterlik. Het Lat. *regio* wordt doorlopend weergegeven door 'conincrike', *vero* door 'waerlike', *fili* door 'sonen', *fides* door 'trouwe', *finis* door 'inden', *partes* door 'dele', *apparere* door 'oppenbaren', ook in een verband waar een andere vertaling beter had gepast.

Maar ook bij de vertaling van minder veelvuldig voorkomende woorden blijkt de schrijver alleen de kernbetekenis te kennen. Betreft het samenstellingen, dan zet hij elk deel van zo'n compositum in het Diets over zonder zich af te vragen of het aldus gevormde Nederlands eigenlijk wel Nederlands is. We delen eerst een reeks letterlik vertaalde verba mede:

Marc. 5, 4	et compedes comminuisset	ende menderde de veteren
Marc. 1, 9	componentes retia	te gadere leggende de netten
Matth. 24, 7	consurget enim gens in gentem	Want dat volc sal opstaen te gadere ieghen dat volc
Marc. 14, 59	non erat conveniens testimonium illorum	hare ghetughe en was niet vergaderende
Marc. 5, 40	ejectis omnibus	hen allen ute gheworpen
Joh. 4, 45	exceperunt eum	ute namenne
Matth. 27, 30	Et expuentes in eum, acceperunt arundinem	Ende utespuwende in hem namense dat riet
Marc. 7, 33	expuens tetigit linguam ejus	ute spuwende taste hi sine tonghe
Matth. 21, 46	quoniam sicut prophetam eum habebant	Want si hadden hem alse enen prophete.
Luc. 14, 19	habe me excusatum	hebbe mi onsculdech
Luc. 7, 2	male habens	qualeke hebbende
Marc. 3, 16	Et imposuit Simoni nomen Petrus	Endi hi sette symonne sinen name petrus
Marc. 4, 27	et increscat dum nescit ille	ende inwast als de ghene niet en weet
Joh. 20, 22	insufflavit	inblies hi
Marc. 2, 4	nudaverunt tectum	bloettense dat dac
Luc. 5, 15	perambulabat autem magis sermo de illo	die redene van hem dore wandelde meer
Matth. 3, 12	permundabit	sal dore suveren
Matth. 11, 10	praeparabit	vore bereiden ¹⁾
Joh. 9, 38	procidens adoravit eum	ginc vort ende ane beede hem
Luc. 20, 47	simulantes longam orationem	ghelikende langher bedingen
Joh. 2, 19	solvite templum hoc	ontbendet desen tempel
Luc. 7, 6	noli vexari	en wilt niet ghepijnt werden

¹⁾ Hier ws. een latinisme!

Letterlik vertaalde substantiva:

Matth. 1, 20	conjugem tuam	dine toegevoeghede
Matth. 6, 6	Tu autem, cum oraveris, intra in cubiculum tuum	Maer als du bedes ganc in in dijn bedde
Matth. 8, 18	trans fretum	over tvere
Matth. 26, 29	de hoc genimine vitis	van desen geslechte des wijngaerds
Matth. 13, 47	ex omni genere piscium	van elkere gheslechte der vessche
Matth. 24, 7	terraemotus	beroeringhen der erden
Luc. 21, 10	terrae motus	beweginghe der erden
Marc. 10, 46	plura multitudine	ene grote veelheit
Luc. 1, 80	diem ostensionis	den daghe sire toninghe
Matth. 26, 67	alii autem palmas in faciem ejus dederunt	andere gaven de palmen in sijn anscijn
Matth. 14, 2	Herodes . . . ait pueris suis	herodes . . . seide sinen kinderen
Matth. 18, 23	rationem ponere	redene setten
Luc. 1, 41	salutatio	groetinghe

Een kras staaltje van een letterlik vertaald substantivum is *de ghebarende* voor 'parentes' (Marc. 13, 12), vgl. *gebareren (Luc. 18, 29). Zulk een etymologiese vertaling is ook in *sinen vaderlande* van 'in sua patria' (Joh. 4, 44). Hiermede is tegelijk het bewijs geleverd dat *vaderlant* in zijn „aardse” betekenis in onze taal is binnengekomen als latinisme¹⁾. Een slaafse vertaling is verder *dat ghesworen recht* voor 'jusjurandum' (Luc. 1, 73), ook voorkomende in Duitse vertalingen²⁾. Vgl. *dat geswoerne eetrecht*³⁾ (Marc. 6, 26) voor 'jusjurandum' en *de geswoerne eet* voor 'jurementum' (Matth. 14, 9).

Letterlike vertalingen van enige andere woorden:

Matth. 18, 1	Quis, putas, major est in regno caelorum	Wie es meerre in dat rike der hemele waendi
Marc. 5, 23	deprecabatur eum multum	bat hem vele
Matth. 11, 20	plurimas virtutes ejus	sine menechste vertute

1) Vgl. J. W. Muller, *Vaderland en Moedertaal*, Ts. 47, 43.

2) Vollmer, *Die Psalmenverdeutschung II*, p. 61.

3) Een pleonastiese vertaling!

Marc. 13, 28	quia in proximo sit aetas	dat de somer es int naeste
Luc. 4, 23	quanta audivimus	hoe vele wi hoerden ghesciet
Marc. 2, 19	quanto tempore habent secum sponsum	hoe vele tides si den brudegoem hebben
Matth. 27, 47	ut quid dereliquisti me	alse wat hebdi mi ghelaten
Joh. 21, 22	quid ad te	wat te di
Luc. 24, 12	secum mirans	wonderende met hem
Matth. 19, 17	Unus est bonus deus	Een god es goet

We noemen tenslotte een aantal woorden waarvan Verdam in zijn *Mnl. Wdb.* in deze bet. geen vindplaats optekent: de tijt der **baringen*¹⁾ (tempus pariendi, Luc. 1, 57), *bescribinghe*¹⁾ (descriptio, Luc. 2, 2), **blevelinghe* (reliquiae, Marc. 6, 43), **bovenghescrefte* (superscriptio, Matth. 22, 20), **dore hoederse* (ostiaria, Joh. 18, 16), **dore suveren* (permundabit, Matth. 3, 12), **gaerderden*²⁾ (collegerunt, Joh. 11, 47), **ghemeenlect* (divulgatum, Matth. 28, 15), **heveachtech wert* (fermentaretur, Luc. 13, 21), **hoerdomech* (adulteri, Luc. 18, 11), **hoetscutte* (cervical, Marc. 4, 38), **inwast* (increscat, Marc. 4, 27), **lavel*³⁾ (lagenam, Marc. 14, 13), **leisel* (ducatus, Matth. 15, 14), **levere* (traditor, Marc. 14, 44), **maenschineghe* (lunatici, Matth. 4, 24), **niemaren*⁴⁾ (diffamare, Marc. 1, 45), **opneminghe* (assumptio, Luc. 9, 51), **overfigureeren* (transfigurari, Matth. 17, 2), **overscrefte* (inscriptio, Marc. 12, 16), **overghescrefte*⁵⁾ (inscriptio, Luc. 20, 24), **princen* (principari, Marc. 10, 42), **quaetwerkere* (malefactor, Joh. 19, 30), **saghene*⁶⁾ (sagenae, Matth. 13, 47), **scatten* (thesaurizare, Matth. 6, 19), **scietcleet* (velum, Luc. 23, 45), **scoerieme* (corrigia calceamenti, Joh. 1, 27), **slapinghe*⁷⁾ (dormitio, Joh. 11, 13), **toenaiinghe* (assumentum, Marc. 2, 21), **uteoefenen* (excolare, Matth. 23, 24), **uterupselien*⁸⁾ (eructare, Matth. 13, 35), **vergruwelden* (obstupuerunt, Marc. 16, 5), **versomeren* (aestuarie,

¹⁾ Wel in Handwdb.

²⁾ Contaminatievorm van *garen* en *gaderen*?

³⁾ *Mnl. Wdb.* 4, 430: „de vorm *lavel* niet gevonden”.

⁴⁾ Hiermee is het bestaan van de infin. bewezen, vgl. *Mnl. Wdb.* 4, 2417.

⁵⁾ Verdam noemt alleen *Voc. Cop.*

⁶⁾ Vgl. *lavel*; de vorm *saghene* ook bij *Kil.*

⁷⁾ Slechts bekend uit glossaria.

⁸⁾ Het *Mnl. Wdb.* kent wel *uteripsemen*, *uterispen*.

Matth. 13, 6), **vertroestenschappen* (consolationem, Luc. 2, 25), **vorevermaent* (praemonita, Matth. 14, 8), **verniemaert*¹⁾ (diffamatus, Luc. 16, 1), **vervetten* (incrassari, Matth. 13, 5), **vervullinghe*²⁾ (supplementum, Marc. 2, 21), **wech deilen* (distribuet, Luc. 11, 22), **weldaneren* (benefici, Luc. 22, 25).

Het kan wel niet anders, of een aantal woorden van deze lijst zijn gewoon mnl. geweest, bv. 'ghemeenlect, hoetscutte, lavel, saghene, sciectleet, scoerieme, uterupselien', maar daarnaast staat een groep andere woorden, die zonder enige twijfel nieuwvormingen van de vertaler zijn, incidenteel vervaardigd. Zulke vormingen-ad-hoc zijn bv.: 'bovenghescrefte, doresuveren, inwast, levere, overfigureeren, princen, scatten, slapinghe, uteoefenen, vorevermaent, wech deilen'.

Deze Brabantse tekst vertoont vele composita, waarvan het praefix *her-* beantwoordt aan Lat. 're-'. Ook hier schuilen hoogstwaarschijnlijk maakwoorden onder, bv.: *herblicte* (resplenduit, Matth. 17, 2), **herboodscapct* (renuntiate, Matth. 2, 8), **herlevet* (revixit, Luc. 15, 24), **herwentelde* (revolvit, Matth. 28, 2), **hersittende* (residens, Marc. 9, 35). Toch zijn 'herleven' en 'hersitten' misschien even gebruikelijk geweest als *hersetten* (restituet, Matth. 17, 11) en *hermaken* (reficere, Matth. 11, 28). Alleen uit Ruusbroec zijn door Verdam opgetekend de ook in onze tekst te vinden verba *herwecken* (resuscitabo, Joh. 6, 54) en *herboren* (renatus, Joh. 3, 3). Het laatste woord verplaatst ons in de sfeer van de Brabantse mystiek, evenals *wederghelichte* (regeneratio, Matth. 19, 28), dat Verdam alleen heeft gevonden in Ruusbroec en in Hs. Serm. G.³⁾ Vgl. ook *in enen nu der tijt* (in momento temporis, Luc. 4, 5).

6. SLOTSOM.

In deze beknopte beschrijving van de vertaaltechniek in de Brabantse evangeliënvertaling moge wat te veel de nadruk gelegd zijn op de gebreken, zo zou ook een vollediger onderzoek tot resultaat moeten hebben dat de evangeliëtekst dikwijls wordt ontsierd door onbeholpen, vaak zelfs onjuiste vertalingen. De

¹⁾ Verdam noemt wel andere betekenissen.

²⁾ In deze bet. alleen opgetekend uit glossaria.

³⁾ Noordnederlands werk, dat wel onder invloed staat van de Brabantse mystiek. Vgl. De Vooys in Ned. Arch. v. Kerkgesch. N. S. III, p. 50 vlgg.

schrijver blijkt de grondtaal en zijn moedertaal niet volledig te beheersen. Anders had hij zulke fouten moeten vermijden en geen onnederlandse konstrukties zijn werk laten binnensluipen. Zijn de perioden van de grondtekst eenvoudig van bouw, dan is zijn vertaling over 't geheel genomen leesbaar, maar moeten er ingewikkelder konstrukties in de moedertaal worden overgezet, dan levert hij, machinaal te werk gaand, een niet zelden zin-loze vertaling. In zijn door de nood opgelegd streven tot getrouwe aanpassing aan de Vulgaat gaat hij veel verder dan de *LS-redactor van het Leven van Jezus. Sommige zijner vertalingen herinneren duidelijk aan het interlineaire stadium.

Het slaafse van de vertaling is evenwel niet louter aan het onvermogen van de auteur toe te schrijven. Er komt nog gebrek aan kritiese zin bij. Geleid door een overdreven zelfstandigheidsgevoel weigert hij de goede vertaling, die het Leven van Jezus, dat hij kende, bevat, tot grondslag of maar ten voorbeeld te nemen. Alleen in de woordkeuze is hij soms afhankelijk van de oudere vertaling. Uit vertaaltechnies oogpunt gezien is zijn werk, vergeleken met het Leven van Jezus en de Wvla. perikopenvertaling, een achteruitgang. Het al te latinistische Nederlands van zijn werk is wellicht een der oorzaken, dat het zo goed als geen verbreiding vond.

HOOFDSTUK VII.

DE NOORDNEDERLANDSE VERTALING VAN HET NIEUWE TESTAMENT EN DE OUDTESTAMENTIESE PERIKOPEN.

§ I. ALGEMENE OPMERKINGEN.

In de veertiende eeuw verwierven vertalingen als de Vlaamse evangeliënharmonie en perikopenvertaling, na gemoderniseerd en omgewerkt te zijn, in de zuidelijke Nederlanden enige bekendheid, waarvan het beperkt aantal bewaard gebleven handschriften slechts een onvolledig beeld geeft. Zonder enige twijfel zouden ze, evenals dat met de vertaling van 1360 het geval geweest is, ook in Noord-Nederland meer verbreid geweest zijn, wanneer niet een tegenwerkende kracht — „tegenwerkende” niet in malam partem opgevat — een verder voortdringen belet had. Wel was het oude Leven van Jezus, getransformeerd tot „de evangeliënharmonie van 1360” tezamen met „der apostelen werke” als onderdeel van de grote historischebijbel enige malen in de vijftiende eeuw door Noord-Nederlanders gekopieerd.¹⁾ Evenzo waren toen de *LS- en S-redactie van het Leven van Jezus blijkens afschriften in noordelijk dialect of Limburgse kopieën, die teruggaan op een noordelijk voorschrift, in Holland en Overijsel bekend.²⁾ Maar dit zijn dan ook de enige vrij jonge getuigen der verspreiding van zuidelijke Nieuwe-Testamentteksten in het Noorden.

De verklaring van dit verschijnsel moet gezocht worden in de reeds vermelde tegenwerkende invloed. Nog vóór de oude vertalingen in Holland en Overijsel vaste voet hadden kunnen krijgen, was er een oorspronkelijke Noordnederlandse overzetting van het complete Nieuwe Testament en van de Oudtestamentiese peri-

¹⁾ Vgl. Ebbinghe Wubben, *a. w.*, nummers 5, 7, 12, 14, 16 en 19 van de beschrijving der handschriften. Zie voorts boven blz. 177—178 en 266—267.

²⁾ Zie blz. 169—177.

kopen tot stand gekomen, die sinds circa 1390 eerst over de noordelijke Nederlanden en later ook zuidwaarts werd verbreid. Geleidelijk drong deze krachtige tegenstroom in de loop van de vijftiende eeuw ook in Brabant en Vlaanderen de oude vertalingen terug, in zo sterke mate zelfs dat in de tijd toen de drukunst kwam zorgen voor sneller vermenigvuldiging op groter schaal, in een stad als Antwerpen de Epistelen ende Evangeliën uitsluitend in hun Noordnederlandse tekstvorm ter perse werden gelegd. Geen wonder dat een zo veel verspreide vertaling, tans nog bewaard in een aantal handschriften, dat — wanneer we de perikopenverzamelingen meerekenen — ruw geschat 150 à 200 bedraagt ¹⁾ en bovendien in een veertigtal gedrukte uitgaven, die de handschriftelijke tekst, zij het fragmentarisch, overnamen, steeds een belangrijk deel van de aandacht der onderzoekers heeft opgeëist.

Alvorens na te gaan tot welk resultaat hun nasporingen hebben geleid, wenssen we terwille van de overzichtelijkheid dit grote aantal manuscripten en drukken, waarbij als terminus ad quem 1522 is aangenomen, welk jaar een kentering bracht in de ontwikkeling der Nederlandse bijbelvertaling, te verdelen in enige groepen. Deze indeling is uitsluitend gebaseerd op de gegevens die het voorhanden zijnde materiaal verstrekt, zonder inachtneming van de chronologische volgorde in het ontwikkelingsproces, die men, na bestudering van de teksten, zou moeten aannemen. Naar de inhoud onderscheiden we derhalve drie hoofdgroepen.

I. Het Nieuwe Testament en de Oudtestamentiese perikopen al of niet volledig.

Er zijn handschriften, die genoemde teksten in hun geheel bevatten, maar daarnaast vindt men codices, die uitsluitend de vier evangeliën, of uitsluitend de overige boeken van het Nieuwe Testament plus de Oudtestamentiese „epistelen” behelzen. Het aantal mogelijkheden is hiermee in 't geheel niet uitgeput. Handschriften van kleiner omvang vertonen slechts enkele gedeelten, bijvoorbeeld een vertaling van Actus Apostolorum en Apocalypsis, die later ook in drukvorm is uitgekomen. ²⁾

II. Gedeelten van het Nieuwe Testament, soms vergezeld van

¹⁾ Vgl. De Vreese in *Bibliothekleven* XVI, 1931, p. 218—221.

²⁾ Het „Tabellarisch overzicht van den inhoud der handschriften van den bijbel van 1360”, dat Ebbinge Wubben aan zijn proefschrift heeft toegevoegd, kan een flauw denkbeeld geven van de nog bonter staalkaart, die een dergelijk overzicht van de codices met Nieuwtestamentiese inhoud zou vertonen.

de Oudtestamentiese lessen, opgenomen in handschriften met andere inhoud, veelal de historischebijbels van 1360.

III. Epistelen ende Evangelien, soms met bijvoeging van sermoenen.

Hierbij dient vermeld dat ook in de volledige bijbelboeken van groep I en II vrijwel steeds de lectiones duidelijk zijn aangegeven, terwijl een bijgevoegde „tafel” het naslaan vergemakkelijkt.

Wat de uitwendige kant van de tekst betreft, is het opmerkelijk dat, afgezien van enkele perikopenhandschriften, prologen en glossen nooit voorkomen in de evangeliën en de Oudtestamentiese perikopen, meestal wel daarentegen in het tweede gedeelte van het Nieuwe Testament. Slechts één handschrift, dat de vier evangeliën bevat, heeft een proloog voor het boek Mattheus, namelijk hs. Leiden Lett. 244.¹⁾

Voor specimina van bijbeltekst, prologen en glossen verwijzen we naar elders reeds gepubliceerde fragmenten.²⁾

Prof. Moll is de eerste geweest, die getracht heeft enig licht over de persoon van de vertaler te ontsteken. In 1859 een opstel schrijvend over Gerlacus Petersz.³⁾ († 1411), de jong gestorven „alter Thomas a Kempis” van het klooster te Windesheim, vestigde hij de aandacht op diens „consiliarius” Johannes Scutken († 1423), convers in hetzelfde convent, die zich met de zorg van Gerlach Peters’ litteraire nalatenschap had belast. Aangezien Scutken geroemd werd om zijn vertalingen uit het Latijn, meende Moll ook de Dietse vertaling van Peters’ Soliloquium aan hem te mogen toeschrijven. Johan Busch, de geschiedschrijver van het Windesheimse klooster, had namelijk in zijn Chronicon het volgende van hem verteld: „Hic pater devotus, in cella constitutus nunquam otiosus, sed semper in bonis utiliter occupatus . . . , quosdam etiam libros, videlicet Evangelia per annum, et Psalterium, singula cum suis glosis, ex dictis Sanctorum per ipsum collectis, et alia quedam similia, ex latino vertens in teutonicum, manu propria, littera rotunda in pergameno vel franceno pro laicis nostris conscripsit.”⁴⁾ Deze mededeling van de Windesheimse kroniekschrijver

¹⁾ Zie facsimile bij Van Druten, *Geschiedenis*, tussen pp. 218—219.

²⁾ Le Long, *Boekzaal* p. 279, 281—284, 285, 298—289. Van Druten, *Geschiedenis*, p. 164, 199—223, 237—243, 305—307. Ebbinge Wubben, *Vert. O. T.*, p. 248—250 en *Fragmenten*, p. 15—32.

³⁾ W. Moll, *Gerlach Peters en zijne schriften*, *Kerkhistorisch archief* II (1859), blz. 145—246.

⁴⁾ Joh. Busch, *Chronicon Windesemense*, Antw. 1621, p. 579.

deed in 1866¹⁾ en 1867²⁾ Moll de vraag stellen of Sint Paulus epistelen met de glossen en de bundel Epistelen en evangeliën, die in tal van incunabels verspreid lag, het werk waren van Scutken. Tenslotte heeft hij in zijn posthuum verschenen verhandeling van het jaar 1880 over Geert Groote's Dietsche vertalingen³⁾ het vermoeden uitgesproken dat Scutken de man is geweest, die de psalmvertaling van zijn leermeester heeft gekompleteerd. Het Leidse geglosseerde psalter Lett. 46B kon volgens schr. wel eens het „Psalterium . . . cum suis glosis" zijn, waarvan in het Chron. Wind. sprake is.

Het was nu de taak van Ds. H. van Druten om als geschiedschrijver der Nederlandse bijbelvertaling de gissingen van Moll op hun waarschijnlijkheid te onderzoeken. Ruim 170 bladzijden heeft hij dan ook aan het Nieuwe Testament gewijd, welk gedeelte van zijn werk in 1896 verscheen.⁴⁾ Daar hij hierin uiteraard enige belangrijke problemen heeft aangestipt — waartegenover andere geheel onbesproken bleven — loont het de moeite de resultaten, waartoe hij kwam, te vermelden. Het uitgangspunt van al zijn redeneringen is de tweede handschriftengroep. Zijn gedachtengang, voorzover die uit de verwarde behandeling aan de dag treedt, is als volgt te rekonstrueren. Er zijn enige „komplete" bijbels met het jaartal 1360 bewaard, waarin als vervolg op het histories gedeelte van de bijbel een komplete geglosseerde vertaling van de Brieven en Apocalypsis is opgenomen. Ofschoon de codices wel later dan 1360⁵⁾ zijn gekopieerd, is er toch geen reden om de juistheid van dat jaartal als aangifte van de tijd waarin het geheel voltooid werd, in twijfel te trekken. In 1360 moet dus een origineel bestaan hebben, waarin èn de historische bijbelboeken èn genoemde Nieuwtestamentiese boeken bijeen waren gevoegd. Scutken, die eerst in 1423 stierf, kan dus volgens Van Druten onmogelijk de auteur zijn van een vertaling die in 1360 reeds bestond. Zo ziet hij zich genoodzaakt de vertaling van het Nieuwe Testament aan twee auteurs⁶⁾ toe te schrijven, een die vóór 1360 het tweede

¹⁾ In Kerkhistorisch Archief IV, (1866), p. 239.

²⁾ W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming II*, tweede stuk, p. 333 vlg.

³⁾ W. Moll, *Geert Groote's Dietsche vertalingen beschreven en toegelicht*, Letterk. verh. der Koninkl. Akad. Deel XIII, (Amst., 1880), p. 40.

⁴⁾ Van Druten, *Geschiedenis*, p. 171—346.

⁵⁾ Van Druten, *a. w.*, p. 80—81, 191 noot 3.

⁶⁾ Van Druten, *a. w.*, p. 245—248.

gedeelte had verdietst en een auteur, die circa 1370¹⁾ de evangeliënharmonie van 1360 verving door een volledige vertolking van de vier evangeliën. Voor de aannemelijkheid zijner hypothese meende hij een krachtige steun gevonden te hebben in enige uiterlike verschillen tussen het eerste en het tweede gedeelte van het Nieuwe Testament. De evangeliënvertaling mist immers glossen en prologen, die wel aan de andere boeken zijn toegevoegd.²⁾ En dat terwijl Busch van „Evangelia . . . cum suis glosis” sprak. Zelfs doet hij moeite uit de aard der glossen, die de verdietser der Epistolae aan Petrus Lombardus ontleend had, een verschil in godsdienstige denkwijze tussen de auteur en „zijn jongere tijdgenoot” Geert Grote te ontdekken. De overeenkomst tussen de glossen in de Brieven, de Openbaring en de Handelingen,³⁾ is voor hem het bewijs dat deze gedeelten van één auteur afkomstig zijn. Wie de overzetter der vier evangeliën is, blijft een open vraag.

De fundamentele fout in Van Druten's betoog is, dat het groten-deels gebouwd is op groep II, de „komplete” bijbels van 1360, die tevens de Brieven en Apocalypsis bevatten. De daarin voorkomende datering, die ook volgens hem uit een origineel is overgenomen, laat hij mede gelden voor deze Nieuwtestamentiese boeken. Halsstarrig blijft hij de mening toegedaan dat in 1360 een Noord-Nederlander de historiebijbel heeft gekompleteerd, zonder de mogelijkheid te overwegen of deze boeken ook later konden zijn toegevoegd. Overigens had de plaats waar het bewuste jaartal 1360 in sommige codices te vinden is, namelijk aan het slot van een histories bijbelboek, hem tot nadenken moeten brengen.

Nu Scutken naar de opvatting van Van Druten de schrijver niet kon zijn, konden allerlei gewichtige kwesties onbesproken blijven. Onnodig scheen een vergelijkend onderzoek van de glossen in de Epistolae enerzijds, en in het geglosseerde Leidse psalter 46B anderzijds.⁴⁾ Evenmin werd de verhouding tot de komplete evangeliënvertaling en tot de perikopenteksten onderzocht. Het jaar van ontstaan, 1370, zal voor schr. wel een

¹⁾ Voor de zonderlinge redenering ter motivering van dit jaartal zie men *a. w.* p. 328—329.

²⁾ *A. w.*, p. 195 en 245.

³⁾ *A. w.*, p. 243. Van de Oudtestamentiese perikopen, welke redactie geheel afwijkt van de vertaling van 1360, wordt door hem niet gerept.

⁴⁾ Van Druten, *a. w.*, p. 247.

beletsel geweest zijn, Scutken als de auteur der evangeliën te beschouwen; in ieder geval laat hij zich hierover niet met stelligheid uit.

Dit betoog, welks resultaat het vermoeden van Prof. Moll leek te logenstraffen, vertoont dus ondanks de schijnbare volledigheid enige hiaten. In plaats van zich blind te staren op de „komplete” bijbels van 1360 had Van Druten veel meer aandacht moeten besteden aan groep I en III van onze indeling.

Ten aanzien van de eerste tekstengroep, meer in het bijzonder van de codices die uitsluitend een volledige vertaling der vier evangeliën bevatten, is dit in 1924 gedaan door Prof. de Vooy's in zijn reeds meermalen vermelde Bijdragen tot de Middelnederlandse woord-geografie ¹⁾ enz., waarin schr. een grondig onderzoek naar ouderdom en herkomst heeft ingesteld. Met het voorbeeld van de Delftse bijbel van 1477 voor ogen moest men rekening houden met de mogelijkheid dat een Zuidnederlandse tekst de „Vorlage” was van al die noordelijke kopieën. Om in deze kwestie zekerheid te verschaffen baseerde schr. zijn onderzoek op de twee oudst gedateerde handschriften, geschreven in 1408 en 1399, die elk afzonderlijk na een vergelijking der varianten de oudste vertegenwoordigers bleken te zijn van een afschriftenreeks, het eerste van een groep die zuiver Hollandse taalvormen vertoont, het laatste van een categorie waarin Hollandse vormen met Overijsselse afwisselen. Daarmee kwam vast te staan dat deze evangeliënvertaling het werk is van een Hollander. Door het volgende „bewijs uit het ongerijmde” maakt schr. dan aannemelijk dat deze Hollander wellicht Scutken is. „Scutken wordt in de Windesheimer kringen geprezen om zijn bijbelvertalingen. Zou het dan niet vreemd zijn dat de vertaling van een onbekende alom verspreid was, terwijl van een tweede, die dan van Scutken zou kunnen zijn, geen spoor over is?” ²⁾ De tijd hoeft geen bezwaar te zijn, evenmin als het bericht van Busch dat Scutken slechts de evangeliën vertaald heeft, aangezien deze later gekompleteerd kunnen zijn tot een volledige overzetting. In de volgende paragraaf wordt nog de gissing uitgesproken dat de Brievenvertaling, waarvan het oudste handschrift uit 1391 dagtekent, van dezelfde overzetter is. Intussen wordt 'n grondiger onderzoek van dit bijbelgedeelte, evenals

¹⁾ Ts. 43, p. 232—240.

²⁾ T. a. p., p. 239.

van de noordelijke vertalingen der Handelingen en Openbaring aan anderen overgelaten. ¹⁾

Er wachten derhalve nog enige kwesties op een oplossing. In het verdere deel van dit hoofdstuk zullen wij trachten hiertoe een bijdrage te leveren. Bij onze bespreking nemen we alle Nieuwtestamentiese boeken benevens de Oudtestamentiese perikopen voorlopig gemakshalve als een eenheid. We dienen dan vast te stellen: 1°. hun verhouding tot oudere (zuidelijke) vertalingen; ²⁾ 2°. hun onderlinge verhouding ³⁾ en 3°. hun verhouding tot de perikopentekst (Epistelen ende Evangeliën). ⁴⁾

Tot grondslag van onze beschouwingen kozen wij in aansluiting op het onderzoek in Ts. 43, 232—240 en 243—248 twee Haagse handschriften, 1°. Kon. Bibl. Den Haag 75 E 8, voltooid 1408, dat een komplette vertaling van de vier evangeliën behelst en 2°. Kon. Bibl. Den Haag 132 G 1, voltooid 1391, inhoudend een volledige verdietsing van de Epistolae, Actus Apostolorum, Apocalypsis en van de Oudtestamentiese epistelen. Het Hollandse dialect en de ouderdom mogen de keuze van de laatste codex rechtvaardigen. Alle citaten in de volgende paragrafen zijn aan deze manuscripten ontleend, tenzij uitdrukkelijk een andere bron vermeld wordt.

§ 2. DE TAAL.

I. TER INLEIDING.

Een gedetailleerd onderzoek van de taal in de Haagse handschriften 75 E 8 en 131 G 1 zou de stof leveren voor een monografie of ondernomen kunnen worden ter inleiding ener uitgave van de tekst. Toch willen we ditmaal niet in een vluchtig overzicht, zoals we dat enige keren gaven, het dialect vaststellen, waarbij dan het karakter van de taal aangetoond zou moeten worden met behulp van de resultaten der dialectstudie. Even bruikbaar kwam ons in dit geval een andere methode voor ter bereiking van het beoogde doel, door namelijk een dankbaar gebruik te maken van de gelegenheid tot taalvergelijking, die door van elkaar tot op zekere

¹⁾ *T. a. p.*, p. 243—248.

²⁾ Zie § 3 van dit hoofdstuk.

³⁾ Zie § 4 van dit hoofdstuk.

⁴⁾ Zie § 5 van dit hoofdstuk.

hoogte onafhankelijke Vulgaatvertalingen, in verschillende gewesten tot stand gekomen, geboden wordt. De bestudering van drie dialekties uiteenlopende vertalingen uit eenzelfde grondtekst scherpt de aandacht voor de onderlinge verschillen en overeenkomsten van taalkundige aard. Het leek ons daarom wenselijk uit de lange lijsten, die we hebben aangelegd, een enigszins willekeurige greep te doen ten einde het Hollandse dialekt van onze codices aan te tonen. Wel verre van op volledigheid aanspraak te maken, hopen we toch door de volgende, slechts als illustratie bedoelde vormen- en woordenreeksen het Hollands karakter van de taal, dat zich duidelijk aftekent tegenover de zuidelijke streek-talen, aan te tonen.

Het spreekt vanzelf dat de taalgeografiese verschillen het meest in het oog springen, wanneer er in de copia verborum afwijkingen te boeken vallen. Bij onze keuze hebben we dan ook een ruime plaats voor de woordgeografie vrij gehouden. Daarnaast mochten de verschillen die bestaan ten aanzien van klanken, taalvormen en woordvorming niet over het hoofd gezien worden. Een nadere bespreking mag overbodig heten, omdat de lijsten voor zichzelf spreken. Overigens hebben we ons willen hoeden voor het maken van overijlde gevolgtrekkingen. Slechts met betrachtning van de nodige voorzichtigheid en na vergelijking met soortgelijke lijsten van andere teksten is het mogelijk in bepaalde gevallen een beslissing te nemen. De ervaring heeft ons namelijk geleerd dat, afgezien van de absolute verschillen, waaromtrent geen twijfel kan bestaan, vele afwijkingen een gevolg zijn van frequentie-verschil. Een woord als 'onus' wordt door de Noordnederlandse vertaler meestal weergegeven met *last*, soms met *borden*. Omgekeerd heeft de Brabantse tekst in de meeste gevallen *borden* en slechts zelden *last*. Eenzelfde verhouding bestaat er bijvoorbeeld tussen *rechtvaerdich* en *gerecht* als de resp. Noordnederlandse en Brabantse verdietsingen van 'justus', *wasschen* en *dwaen* als vertolkingen van 'lavare', *erfenisse* en *erve* van 'hereditas' enz. enz. Juist voor dergelijke vertalingen, waarvan de meest voorkomende als de „autochthone” opgevat kan worden, is in twijfelgevallen confrontatie met van elders opgeroepen getuigen noodzakelijk. Is dit geschied, dan kan men nauwkeurig uitmaken in hoeverre het frequentie-verschil van zulke woorden berust op dialektonderscheid dan wel het gevolg is van individuele voorkeur van de vertaler(s) voor een bepaald woord. In het eerste geval zou men

moeten besluiten tot een wisselwerking tussen het ene dialect en het andere. Bij het lokaliseren van de woordvoorraad hebben we overigens een onschatbaar hulpmiddel in het Middelnederlandsch Woordenboek, dat met zijn bronnenaanwijzingen de onderzoeker niet zelden op het goede spoor helpt.

In de volgende lijsten zal men in parallelafdruk aantreffen telkens een Vulgaatwoord met z'n vindplaats, en daarnaast de vertaling in drieërlei dialect, het Westvlaams naar het handschrift van 1348, ¹⁾ het Brabants naar de Brusselse hss. 111 ²⁾ en 113 ³⁾ en het Hollands naar de Haagse hss. 75 E 8 en 131 G 1. Wat de chronologie en tekstgeschiedenis betreft, herinneren we eraan dat de taal van het hs. v. 1348 archaïsties gekleurd is, het Brusselse hs. 111 is geschreven \pm 1390, eveneens hs. 113, waarbij men moet bedenken dat het voorschrift oorspronkelijk hoogswaarschijnlijk in het Oostvlaams is opgesteld door de zgn. vertaler van 1360. De twee Haagse hss. zijn resp. in 1408 en 1391 gekopieerd.

2. KLANKEN.

Kwantiteit:

		Wvla.	Brab.	Noordned.
dedit	Luc. 22, 19	gaeft	gaeft	gaft
fregit	Luc. 22, 19	braect	braect	bracket
triticum	Luc. 22, 31	taerwe	taerwe	tarwe

Apocope:

adversum	Marc. 9, 39	iegen	iegen	teghens
praesidi	Matth. 27, 2	den rechtere	den rechtere	den rechter
interficere	Joh. 7, 1	te verslane	te dodene	te doden
coram	Luc. 1, 15	vor	vore	voer
unde	Joh. 9, 30	wanen	wanen	waen
solis	Matth. 12, 4	allene	allene	alleen
ei	Luc. 1, 58	hare	haere	haer

Inklinatie:

et scribae	Luc. 5, 30	entie	ende die	ende die
mane	Matth. 16, 3	smaerghens	smarghens	des morghens
retem	Luc. 5, 5	tnette	dnette	dat nette
cogitatis	Luc. 5, 22	pensdi	peisdi	denct ghi

¹⁾ Zie Hoofdstuk III.

²⁾ Zie Hoofdstuk VI.

³⁾ Zie Hoofdstuk V.

Verhouding ei — e(e):

		Wvla.	Brab.	Noordned.
pusillus	Luc. 12, 32	clene	clene	clein
carnem	Luc. 24, 39	vleesch	vleesch	vleisch
seducit	Joh. 7, 12	verleet	verleidet	terleidet
ambo	Luc. 1, 6	bede	beide	beide
innuens	Luc. 1, 22	tekende	tekenende	teikenen
signum	Matth. 12, 38	teken	teken	teiken
gentium	Luc. 2, 32	hedyne	heydenen	heyden
separaverunt	Luc. 6, 22	versceden	sceden	verscheiden
separabunt	Matth. 13, 49	sceden	sceden	sceiden
dividatur	3 Reg. 3, 26	ghedeelt	deilt	ghedeylt
parare	Luc. 1, 17	te gheredene	te ghereidene	bereden
para	Luc. 17, 8	ghereet	bereidet	maec bereet
modico	Luc. 19, 17	clenen	cleinen	clene

Umlaut. (Afwezigheid van —):

vapulabit	Luc. 12, 48		gheslegen	gheslaghen
ostium	Joh. 10, 1	dore	dore	duere
exultatio	Luc. 1, 14	vreude	vroude	vroeghede

Verkorting van vocaal:

lintheum	Joh. 13, 4	linen	linen	linnen

Invloed van r op vocaal:

acutus	Apoc. 19, 15	scheerp	scaerp	scarp
porcis	Marc. 5, 18	verkinen	verkenen	varken
a longe	Marc. 5, 6	van verren	van verren	van varren
durus	Matth. 25, 24		hert	hart
confirma	Luc. 22, 32	verstaerke	sterke	starke
sed	Luc. 6, 27	ne ware	mer	mar
tardaret	Luc. 1, 21	merrede	merde	marrede
gladii	Luc. 21, 24	des zwerts	die swerde	des zwaerts
terram	Luc. 13, 7	erde	erde	aerde
libenter	Marc. 6, 20	gherne	gherne	gaerne
medullarum	Hebr. 4, 12	maerchs	marchs	merge
pastorem	Jerem. 17, 16	haerde	herde	heerde
cras	Luc. 12, 28		mergen	morghen
crastina	Act. 23, 20		maerghen	morghen

Invloed van nasaal op vocaal:

finis	Luc. 21, 9	ende	inde	eynde
finis	Rom. 6, 21	hende	inde	eynde

Invloed van ch op vocalen:

recordabuntur	Ezech 18, 24	ghedacht	herdacht	ghedocht
operatum	Rom. 7, 8		gewracht	ghewrocht
operatus	Eph. 1, 20	ghewracht	volbracht	ghewrocht

Verhouding van e tot i en u:

		Wvla.	Brab.	Noordned.
piscium	Luc. 5, 6	visscen	vessche	visschen
ventum	Act. 27, 15		went	wijnt
quas	Matth. 27, 57	de welke	de welke	wilken
laqueo	Matth. 27, 5	strecke	strec	stricke
sterquilinium	Luc. 14, 35		messine	missche
nent	Luc. 12, 27		spennen	spinnen
est	Luc. 10, 42	es	es	is
navim	Luc. 8, 37		scep	scip
bibens	Luc. 7, 33		drenkende	drinkende
caecis	Luc. 4, 19	blenden	blenden	blinden
legem	Luc. 2, 22	wet	wet	wit
praesepio	Luc. 2, 12	crebbe	crebbe	cribbe
cum	Luc. 1, 39	met	met	mit
fenestram	Act. 20, 9		veistere	venster
fenestram	2 Cor. 11, 33	veenstre	vinstere	venster
angelus	Luc. 1, 11	ingel	ingel	enghel
aestu	Apoc. 16, 9	hitten	hitten	hetten
annuerunt	Luc. 5, 7	wijncten	winkeden	wenkeden
adduc	Luc. 9, 41		bringet	breng
excepit eos	Luc. 9, 11		ontfincse	ontfencse
acceperunt	Matth. 20, 9	ontfinghen	ontfinghense	ontfenghen
pendebant	Luc. 23, 39	hinghen	hinghen	henghen
suspendit	Matth. 27, 5	verhinc	verhinc	verhenc
modicum	Joh. 16, 16	lettel	lettel	lettel
parum	4 Reg. 4, 2	een lettel	allettel	een luttel
videtur tibi	Luc. 10, 36	dincti	duncti	duncket di
numquam	Matth. 21, 19		nemmermeer	nummermeer
argentum	Act. 3, 6	zelder	selver	zulver
impudicitia	Gal. 5, 19	oncuussceit	overspele	overspul
absterget	Apoc. 21, 4	wasschen	afwasscen	wisschen

Verhouding van o tot u:

repleti	Act. 2, 4	vervult	vervult	vervollet
passeres	Luc. 12, 6	musscen	musschen	mosschen
vellebat	Luc. 6, 1		plucten	plocten
pectus	Luc. 18, 13	borst	herte	burst
jugum	Matth. 11, 30	ioc	ioc	iuc
jugum	2 Cor. 6, 14	ioc	dioc	iucke
tuba	Matth. 6, 2	buzine	bosine	basunen

Verhouding van ie tot ú:

igni	Matth. 3, 12	viere	viere	vuere
pullos	Matth. 23, 27	kiekine	kiekene	kuken
operarii	Luc. 10, 2	wercliede	wercliede	werclude
novum	Joh. 13, 34	niewe	nuwe	nuwe
hodie	Luc. 2, 11	heden	heden	huden
ignem	Matth. 25, 41	vier	vier	vier
dirigentis	Jac. 3, 4		des bewegers	des stiermans

Verhouding ei—ie:

comminatus	Marc. 1, 25		dreigende	driegheden
straverunt	Matth. 21, 8	spreden	spreeden	sprieden

Medeklinkers:

		Wvla.	Brab.	Noordned.
calcandi	Luc. 10, 19	te terdene	te terdene	te treden
conculcatum	Luc. 8, 5		vertorden	vertreden
si	Luc. 6, 7	iof	ofte	of
venundari	Matth. 26, 9	vercocht	vercocht	vercoft
munera	Luc. 21, 1		gichten	ghiften
lacum	Marc. 12, 1		putte	grafte
post	Gen. 22, 13	bachten	achter	after
puppis	Act. 27, 41		dechterste deel	dat afterscip
a sinistris	Matth. 25, 41	luchter	slinker	lufter
sinistra	Matth. 6, 3	slinkere	slinke	luchter
fulgenti	Luc. 24, 4	blickenden	blickenden	blinckenden
quis	Marc. 8, 4	yemen	iemen	yemant
nemo	Joh. 7, 30	niemen	niemen	niemant
dixerit	Joh. 2, 5	seecht	seget	seit
inter	Luc. 16, 24	tusscen	tusschen	twisschen
medio	Luc. 22, 55	midden	midden	middel
ambulans	Matth. 4, 18	wandelde	wandelende	wanderde
ostendebat	Apoc. 22, 8	ghetoocht hadde	toende	vertoende
ostensum	Hebr. 8, 5		getoent	ghetoent
ostendens	2 Thess. 2, 4	vertoghende	toenende	vertoghende
ostendere	Act. 9, 16	wisen	toenen	toghen
ostendit	Luc. 2, 15	vertoghet	getonet	vertoecht
ostendit	Matth. 4, 8	toechde	toende	toghede

3. VORMEN.

Verba:

manducem	Luc. 17, 8	ic ghe ete	ic hebbe geten	ghegheten
coenavit	Luc. 22, 20	gheat	gheten hadde	ghegheten hadde
manducasset	Luc. 24, 43	gheeten	geten	ghegheten
attulit	Joh. 4, 33	brocht ¹⁾	bracht ¹⁾	ghebrocht
venissem	Joh. 15, 22	comen ¹⁾	comen ¹⁾	ghecomen
invenisti	Luc. 1, 30	vonden ¹⁾	vonden ¹⁾	ghevonden
(revixit)	Luc. 15, 24	werden ¹⁾		gheworden
aperi	Matth. 24, 11	doe ... up	doet ... op	doch ... op
fuge	Matth. 2, 13	vlie	vliet	vlich
respice	Luc. 18, 42	bezie	siet	sich
(eduxisti)	Exod. 32, 11	du ... heves	du ... hebs	du ... hebste
es	Luc. 13, 12	du best	du best	du biste
torqueas	Marc. 5, 7	du piins	du pijns	du quelleste
defecisti	Apoc. 2, 3		du ... gebracs	du ..ontbleveste
expuerunt	Matth. 26, 67	speuwen	spouwen	spoghen
fugientibus	Exod. 14, 27	vloon	vlouwen	vloghen
fugerunt	Matth. 26, 56	vloon	vloen	vloghen
lotus	Joh. 13, 10	ghedweghen	ghedwegen	ghedwoghen
concupies	Luc. 1, 31	ontfaen	ontfaen	ontfanghen
lavi	Joh. 9, 11	dwoech	wiesch	wissche

¹⁾ Partic. praet.

		Wvla.	Brab.	Noordned.
lavit	Joh. 9, 7	dwouch	dwoech	wessche
creverunt	Matth. 13, 7		wiessen	wessen
cresebat	Luc. 2, 40		wies	wes
incipiebat	Luc. 4, 47	begonste	began	begonne
coepit	Luc. 4, 21	begonste	begonste	began
(dabis)	Micha 7, 20	du salt	du sels	du selste
(conciplies)	Luc. 1, 31	du sout	du sals	du sulste
fiet	Joh. 4, 14	sal	sal	sel
(pariet)	Luc. 1, 13	sel	sel	sal
(invenietis)	Luc. 11, 9	ghi sult	ghi selt	ghi sult
(implebuntur)	Luc. 1, 20	sullen	selen	sullen
(gaudebunt)	Luc. 1, 14	sullen	selen	salre
(audient)	Joh. 5, 25	sullen	selen (L: solen)	sellen
fecerunt	Matth. 26, 19	daden	daden	deden
faciebant	Act. 19, 14		daden	daden
sum	Luc. 1, 18	bem	ben	bin
esto	Act. 23, 11			
esto	Deut. 31, 23	wes	wes	wes
volens	Luc. 15, 28	hi wille	hi wilt	hi wil

Substantiva:

umbrae	Matth. 4, 16	scade	scaduen	scaduwen
civitates	Luc. 8, 1		stade	steden
militiae	Luc. 2, 13	rudderscepe	rudderscape	rudderscap
remissio	Hebr. 9, 22		verlatenisse	verghevenisse
remissionem	Luc. 3, 3	verlanessen	verlatenessen	verlatenisse
patris	Ezech. 18, 20	sfader	des vader	des vaders

Pronomina:

vos	Luc. 3, 16	u	u	iu
vobis	Dan. 13, 57	u	u	iu
vestra	Jes. 1, 18	uwe	uwe	iuwe
suae	Luc. 7, 12	siere	siere	sijnre
suorum	Joh. 20, 30	siere	siere	sijnre
sum	Luc. 2, 8	hare	hare	hoer
eorum	Luc. 1, 77	hare	hare	hoerre
mulier . . . cujus filia	Marc. 7, 25	een wijf . . . wies dochter	een wijf . . . wel- ker dochter	een wijf wes dochter

Numeralia:

mille	Apoc. 7, 8	duust	.c.	duisent
mille	Apoc. 14, 20		duisentech	duisent
duos	Luc. 10, 38	twee	.II.	twie
duorum	Joh. 8, 17	tweier	twier	twier
undecimam	Matth. 20, 9	elfste	ellefste	elfter
duodecimum	Apoc. 21, 20	twelefste	twelefste	twalefte

4. WOORDVORMING.

Praefixen.

ghe- (afwezigheid van —):

		Wvla.	Brab.	Noordned.
et neque quisquam poterat eum ligare	Marc. 5, 3	ne constemen ghebinden	en mochttenne nieman gebenden	niemand en mochten ... binden
cessavit (ventus) apprehendit	Marc. 6, 51	ghelach	cesseerde	hielt op ghegreep
utantur	4 Reg. 4, 27	begreep	begreep	bruucten
sapiunt	1 Cor. 7, 31	ghebruken	gebruken	smaken
sentirent	Rom. 8, 5	ghesmaken	gesmaken	voelen
rectam	Luc. 9, 45		gevoelen	rechten
acquiescunt	2 Petr. 2, 15		gerechten	volchsam zijn
scandalizati	Rom. 2, 8	ghescandelizeert	gevolchsam zijn	ghescandelizeert
sagittam	Matth. 26, 33	ghescotte	ghescandelizeert	scandalisiert
custodiam	Jes. 49, 2		gescutte	scot
sonus	Act. 4, 3		gevangenessen	vanghenisse
sonus	Rom. 10, 18	luut	luut	gheluut
sonitus	Act. 2, 2	luut	luut	gheluut
multitudo	Luc. 21, 25	ludinghe	lude	gheluuts
multitudo	Luc. 23, 1	menechte	menechte	ghemenichte
tangere	Act. 2, 6	veelheit	menechte	ghemenichte
tetigit	Sap. 3, 1	tasten	gerinen	roeren
proximare	Luc. 7, 14	noopte	taste	rijnde
orationibus	Hebr. 7, 19		naken	ghenaken
	Eph. 1, 16	bedinghen	bedingen	ghebeden

heen- (henen-):

tolle	Luc. 23, 18	doe wech	doe wech	doch heen
tulistis	Luc. 11, 52		draget	heenghedraghen
abierunt	Joh. 6, 67		ghingen	hebt
duxerint	Marc. 13, 11	leden	leiden	ghinghen heen
transibit	Jac. 1, 10		overliden	henen leiden
sublatus	Jes. 53, 8	overbracht	wech genomen	heenliden
discussionem	Act. 20, 29		wechvaert	heenghenomen
profectione	Hebr. 11, 22		wandelingen	heensceyden
				heentreckinge

ont-:

exclamavit	Dan. 14, 40	riep	riep ute	wert ontroepende
exarserunt	Dan. 13, 8	ontstaken	ontstaken	worden ontberende
evigilantes	Luc. 9, 32		ontwekkende	ontwake worden
ductus somno	Act. 20, 9		geleidt van den slape	wert ontslape (in glosa: ontslumerende wert)
obdormivit	3 Reg. 19, 5	onsliep	werdt slapende	wart ontslaep
stetit	Luc. 8, 44	stoet	stoet	ontstont

ver-

		Wvla.	Brab.	Noordned.
facta . . . altera	Luc. 9, 29		anders gemaect	verandert
abscondit	Joh. 12, 36	bedecte	barch	verbarch
alligavit vulnera sua	Luc. 10, 34	bant hem sine wonden	bant sine wonden	verbant hem sijn wonden
ornatam	Apoc. 21, 2	ghechiert	geciert	vercierde
damnationem	Luc. 20, 47		doemenesse	verdoemenisse
congregem	Luc. 12, 17	gadere	gaderen	vergader
exaudi	Esther 13, 17	ghehore	gehore	verhoer
breviabuntur	Matth. 24, 22		ghecort	vercortet
abneget	Luc. 9, 23		loechene	verlochen
multiplicabo	Gen. 22, 17	menechfuldeghen	menechfoudeghen	venenichfoudighen
adauge	Luc. 17, 5	mere	meret	vermeerre
imminutus	3 Reg. 17, 16	minderen	menderen	verminret
humiliabitur	Luc. 14, 11	ghenedert	genedert	vernedert
revelatio	1 Cor. 1, 7	openbaringhe	oppenbaringe	veropenbaringhe
saturatae	Apoc. 19, 21	ghesaet	gesadet	versadet
negaverit	Luc. 12, 9	loochent	loechent	versaket
exploratores	Hebr. 11, 31		spiers	verspiers
spargit	Matth. 12, 30	stroÿt	spreidet	verstroeit
dispersionem	Joh. 7, 33	stroinghe	ghespraetheit	verstroeyinghe
dispersione	Jac 1, 1		gedeitheden	verstroeyinghe
ostendebat	Apoc. 22, 8	ghetoocht hadde	toende	vertoende
expectabunt	Jes. 42, 4	beiden	ontbeiden	verwachten
dealbabuntur	Jes. 1, 18	ghewit	gewit	verwittet
desertum	Dan. 9, 17	woeste worden	gewoest	verwoestet

ver- als vertaling van lat. re-:

refecerunt	1 Cor. 16, 18		hermaect	vermaket
reformamini	Rom. 12, 2	gheconforteert	herformet	vernuwet
renatus	1 Petr. 1, 23	wedergh geboren	herboren	verboren
resedit	Act. 9, 40		hersat si	versat si

Suffixen.

-(e)eren, -ieren:

destruere	Matth. 26, 61	destrueren	destrueren	destruieren
disputantes	Act. 6, 9	disputeerden	disputeerden	disputierden
scandalizati	Matth. 26, 33	ghescandelizeert	ghescandeliseert	scandalisieret

-do(e)m:

aetatem	Joh. 9, 23	oude	outheit	ouderdoem
senectutis	Sap. 4, 9		outheit	ouderdomme
incrementum	1 Cor. 3, 7		wassinghe	wasdom
divitiae	Eph. 1, 18	rijcheden	rijcheit	rijcdomme

-ich:

durae cervicis	Exod. 32, 9	harts halscnocs	van herden nacke	hartneckich
contristatus	Luc. 18, 23		droeve	droeveich
vivi	Matth. 16, 16	des levens	des levenden	des levendighen

		Wvla.	Brab.	Noordned.
invidia	Tit. 3, 3		in nide	in nidicheden
injusti	Luc. 18, 11	onrechte	ongherechte	ongherechtighe
aedificatur	1 Cor. 4, 17		gesticht	ghestichticht
firmamentum	1 Tim. 3, 16		vastheit	vasticheyt
firmati	Eccli. 24, 15	ghevestet	vast gemaect	ghevesticht
hydropicus	Luc. 14, 2	water ziec	die dwater	watersuchtich
			hadde	
benefici	Luc. 22, 25	ghifte ghevers	weldaneren	weldadich
pinguedo	Gen. 27, 28	vetheit	vetheit	vetticheyt
dignus	Act. 25, 11		wert	weerdich
duritia	Matth. 19, 8		hertheiden	hardicheit

-ster naast -se, -icghe:

ostiariae	Joh. 18, 16	dorwardicghe	dorehoedersen	duerwachster
doctrix	Sap. 8, 4		leerrarsse	leerster
adultera	Rom. 7, 3		overspelinne	overspeester (sic)
				overspeelsters
adultera	Rom. 7, 3		overspelere	scandemaecste-
criminatrices	Tit. 2, 3		quaetsprekersen (lachtererssen)	ren
			sonderse	sondaersche
peccatrix	Luc. 7, 39	zondenesse (S = sondesse)		
propheten	Apoc. 2, 20		prophetinne	prophetisse

-s:

quotidie	Act. 2, 46		dagelec	daghelic
similiter	1 Cor. 7, 4		alsoe gelijk	des ghelijcs
secus	Luc. 20, 33	neven	neven	neffens
denuo	Joh. 3, 3	anderwaerf	anderwerven	van nuwes
confestim	Luc. 8, 47	varinc	te hant	altehants
contra	Luc. 8, 26		iegen	ieghens
adversum	Luc. 9, 50		iegen	teghens
confestim	Matth. 3, 16	te hant	haesteleke	thants
a longe	Luc. 16, 23	van verren	van verren	van varres
retro	Joh. 6, 67		achterwert	achterwaerts
deorsum	Act. 2, 19		beneden	nederwaerts
seorsum	Matth. 14, 13		achterweert	nederwaerts
sursum	Luc. 13, 11	upwaert	op wert	opwaerts
sursum	Act. 2, 19		boven	opwaerts

5. WOORDVOORRAAD.

accendere	Luc. 22, 55	ontsteken	ontsteken	ontfenghen
ad	Luc. 4, 26	te	te	tot
adulter	Hebr. 12, 8	hoerenstronte	wt overspele	onechte
aerugo	Matth. 6, 19	roeste	rostege	schimmel
agricola	Matth. 21, 35	ackerlieden	ackerliede	boulude
aliquando	2 Petr. 1, 21		enege wile	voertijts
altare	Gen. 22, 9	outaer	outaer	altaer
altissimus	Luc. 1, 32	dies alre upperst	dies alrehoech-	des alren over-
			stes	sten
angulus	Marc. 12, 10		dies horecs	der hoornen

		Wvla.	Brab.	Noordned.
angustiae	2 Cor. 6, 4	anxten	anxten	anxtvallicheden
annulus	Luc. 15, 22	vingerlijn	vingherlijn	rinc
aperire	Luc. 13, 25	doe ... up	doet ... op	luuc ... op
aperire	Apoc. 4, 1	open	opgedaen	opgheloken
aperire	Jes. 50, 5	upghedaen	ontdaen	opgheloken
appello	Act. 25, 11		ic appellere	ic beroepe
armamenta	Act. 27, 19		dallam	die reescap
aspersio	Hebr. 12, 24		wtstortingen	besprenginge
aspersio	1 Petr. 1, 2	besparsinghen	bespraeyingen	besprenkelinge
aufferre	Luc. 6, 29	nemt	nemet	ontneemt
catena	Marc. 5, 3	vingherlinen	ketenen	helden
circumvenire	2 Cor. 12, 18		bedroegen	bedadingt
civilitas	Act. 22, 28		porterscap	borgherscap
civis	Luc. 19, 14	porters	porteren	burghers
coacervare	2 Tim. 4, 3	hopen	gaderen	aenhalen
cogitatio	Matth. 9, 4	ghepense	ghepeise	ghedachte
commissura	Matth. 9, 16	stic	nayinghe	lap
conspersio	1 Cor. 5, 7	bespringhinghe	bespringinge	knedinghe
contentio	Luc. 22, 24	twist (of hart- hede)	strijt	twijnghe
contentus	1 Tim. 6, 8		content	vernoeghet
continuo	Matth. 13, 20		haestelec	rechtevoert
continuo	Act. 16, 33		thant	rechtevoert
copiosus	Act. 22, 6		groet	overdragende
coquere	Exod. 12, 9	ghezoden	gesoden	ghekoket
credere	1 Cor. 9, 7		bevolen	toebetrouwet
cribrare	Luc. 22, 31	te temsene	temse	siften
cultor vineae	Luc. 13, 7	oufenare des wijngaerts	wijngardere	bouwer des wijn- gaerts
debitor	Luc. 16, 5	die ... sculdich waren	sculderen	schuldenaers
deducere	3 Joh. vs. 6		geleiden	voerhelpste
deesse	Marc. 10, 21	ghebreecti	ghebreect	ontbreect
deesse	Hebr. 12, 15		ontblive	ontbreke
deesse	Luc. 21, 4		gheberst	ontbrac
deficere	Luc. 22, 32	of ... ga	af ... neme	ontbrake
desertus	Marc. 1, 45	woesten	woeste	rumen
detrimentum	Matth. 16, 26	vermindringhe	argheringhe ...	scade
		ghedoghe	doeghen	lide
discus	Matth. 14, 8		platele	scotel
dispensatio	Col. 1, 25	ordenancie	dispensacie	scaffinghe
dispensator	1 Cor. 4, 1	bereckers	besetteren	scaffenaers
disponere	Jes. 38, 1	besette	ordinere	scicke
dissipare	Act. 5, 36		gesceden	ghesceyfelt
dissipare	Jerem. 1, 10	verderfs	brece	versceyfelste
seminiverbius	Act. 17, 18	onderscedenesse	waerdesayere	woerdsceypheler
distinctio	Act. 17, 18	woenste	ondersceet	sceel
domicilium	Rom. 10, 12	woenste	woeninge	woenstat
dominari	Jud. vs. 6	driven ...	hebben ...	heren
dominari	Luc. 22, 25	heerscap	eerscape	
dominari	Rom. 6, 9	heerscen	heerscen	verheren
dominari	Jes. 40, 10	regneren	heerscapie heb- ben	verheren

		Wvla,	Brab.	Noordned.
dominator	Mal. 3, 1	grote here	herere	verheerre
donec	Luc. 22, 16	tote dat	tote dat	thent
donec	Matth. 5, 18	tote dien dat	totedienmaledat	tot dat
dormitare	Matth. 25, 5	voghelvaecten	waren . . . slaep- achtich	slumerden
dormitatio	Joh. 11, 13	slape	slapingen	slumeringhe
econtrario	1 Petr. 3, 9	in contrarien	in contrarien	daer en tieghens
errare	Hebr. 12, 13		dole	verdwale
excolare	Matth. 23, 24		ute oefenende	cleynset
expectare	1 Petr. 3, 20	beiden	ontbeidden	verwachten
exterminari	Act. 3, 23		verderft	wtghezondert
facula	Apoc. 8, 10	wisch	wisch of walm	fackele
fama	Luc. 4, 14	niemare	niemare	gherucht
fatuus	Dan. 13, 48	dorachtech	sotte	dwaes
fax	Joh. 18, 3	branderen	walmen	fackelen
febris	Joh. 4, 52	corts	rede	saghe
fermentum	Matth. 13, 33		heve	deessem
fimbria	Matth. 23, 5	fringen	frendien	somen
fimbria	Matth. 9, 20	vaselinghe	frengien	vnasen
fluctus	Matth. 14, 24	vloeden	baren vloeden	gulven
formido	Deut. 11, 25	vervaernesse	vreese	ontsich
fulgor	Luc. 11, 36	bleckende	blickende	des scijsels
heres	Gal. 4, 30	oor	erfgenoet	erfghename
hereditas	Eccli. 24, 11	erve	erfachteit	erfnisse
hortari	Act. 11, 23		riet	troestedse . . . toe
adhortari	Hebr. 2, 13		troest of ver- maent	toetroest
idoneus	2 Tim. 2, 2		abel of constech	bequaem
illuminare	Luc. 1, 79	te verlichtene	te verlichtene	licht . . . toe
immundus	1 Cor. 7, 14		onsuver	onnechte
incompositus	Rom. 1, 31		ongemaniert	ongescicket
increpare	1 Tim. 5, 1		bescelden	bestraffe
inextinguibilis	Marc. 9, 45	onblusscelike	onbluscheleke	onlesschlike
inops	Prov. 31, 20	helpelosen	maten	behoeftighen
inquietus	2 Thess. 3, 7	moÿlijc	onrastelec	onrustich
insanire	Act. 12, 15		du sotst	du raseste
insilire	Act. 19, 16		opspringende	settede . . . toe
intellectus	Eccli. 15, 3	van verstennes- sen	der verstennes- sen	des verstandes
intellectus	Matth. 15, 7		verstennesse	verstant
invidia	Tit. 3, 3		nide	nidicheden
irrationabilis	2 Petr. 2, 12		ongheredende	onredelike
iter diei	Luc. 2, 44	dachvaert	dachvaert	dachreise
justificare	Jes. 50, 8	gherecht	gerechtech	rechtveerdicht
justificatio	Luc. 1, 6	gherechteheden	gerechtec- heiden	rechtvaerdec- heit
justificatio	Rom. 5, 18	gherechteit	gerechteit	rechtverdich- makinghe
justitiae	Hebr. 9, 10	gherechtheden	gerechtecheiden	rechtvaerdi- chinghe

		Wvla.	Brab.	Noordned.
laxare (retem)	Luc. 5, 5	slepen	spreiden	toelegghen
leprosus	4 Reg. 5, 1	lazers	lasers	malaetsce
levare	1 Tim. 2, 8		opheffende	opbueren
levitas	2 Cor. 1, 17		lichtheit	lichtvaerdicheit
lex	Neh. 8, 2	wet	wet	ee
locare	Matth. 21, 33	verheurdene	verhuerdenne	verpachteden
locusta	Apoc. 9, 3		spelthanen	corenbiters
lutum	Joh. 9, 6	moze	modere	slijc
medicus	Luc. 5, 31	ersatre	medicijns	meesters
meretrix	3 Reg. 3, 16	ghemene wive	lichte wive	meen wive
meretrix	Jac. 2, 25		dat gemeine wijf	dat meenwijf
mergi	Matth. 14, 30	te verdrinkene	te verdrinkene	te drencken
messis	Act. 14, 15		oechst	bou
messor	Matth. 13, 30	oesters, sniders	oegsteren	maeyers
misericordia	Rom. 15, 9	ontfaermecheden	dontfermhertecheit	barmherticheit
			beruerlic	bewegheliker
mobilis	Hebr. 12, 27		gemaetsamheit	saticheyt
modestia	2 Cor. 10, 1		ghematecheit	ghesaticheit
modestia	Gal. 5, 23	matecheit	gemate	satich
modestus	Jac. 3, 17		wijf	vrouwenpersoen
mulier	1 Cor. 9, 5		noch doe ...	noch ... niet
nondum	Joh. 3, 24		niet	
			huwen	mannen
nubere	Marc. 12, 25		huwen	trouwen
nubere	Luc. 19, 35	huwen	ne ghere	gheen
nullus	Luc. 4, 26	ne ghere	negenre	echtschap
nuptiae	Luc. 17, 27	bruluchten	huwelike	snare
nurus	Matth. 10, 35	zwaesnede	swager	nergens
nusquam	Hebr. 2, 16	niewer	niet	vermanen
obsecrare	1 Thess. 4, 1	fleewen	bemanen	oersake
occasio	1 Tim. 5, 14		ocsuun	hatelic
odibilis	Tit. 3, 3		abel gehaet te sine	
			hen hebben gestoten	snevelen
offendere	1 Petr. 2, 8	hem stoten	gestoten	
			verbelgingen	snuevelinghe
offensio	Rom. 9, 32		bordene	laste
onus	Gal. 6, 2	bordene	opinie	nuwe gherucht
opinio	Matth. 4, 24	nlemare	taelman	voerspraec
orator	Act. 24, 1		payselec	vreedsame
pacificus	Prov. 3, 17	vredelijc	gichtege	vergichte lude
paralyticus	Act. 8, 7	iuchteghere	gebareren	ouders
parentes	Luc. 2, 41	vader ende moeder		
			voedde	teelde
pastinare	Marc. 12, 1		vader der familien	huuswaert
pater familias	Matth. 13, 52	huusman	verduldecheit	lijdsaemheit
			gedoechsamheit	lijdsaemheit
patientia	Luc. 18, 7	pays	ocht verdrachlecheit	
patientia	2 Petr. 1, 6		tsincsenen	pinxteren
			versweres	meenedighen
Pentecoste	Act. 20, 16	cinxen		
perjurus	1 Tim. 1, 10	verzwoornen lieden		

		Wvla.	Brab.	Noordned.
permiserit	Hebr. 6, 3		gestaedt	verhenghen sel
permittitur	1 Cor. 14, 34		gedoeget	ghehengetse
pertingens	Hebr. 4, 12		gereikende	rakende
petra	1 Petr. 2, 8	steen	key	leye
plangere	Matth. 11, 17		gheclaghete	ghehantslaecht
potius	Matth. 25, 9	bet	bet	liever
praesesse	1 Tim. 3, 12		berechten	voerwesen
praeterire	Luc. 18, 36	overliden	vore gaen	voerbigaen
praevaricatio	Hebr. 9, 15	mesdade	versuemenessen	overtredinge
praevaricator	Rom. 2, 25		overgengere	overtreder
pretium	Apoc. 18, 19		prise	coepsatte
procurator	Matth. 20, 8	procureerre	procurator	rentemeester
progenitor	2 Tim. 1, 3		vorouders	voervaders
promittere	Marc. 14, 9	gheloofden	gheloeveden	loveden
prope	Apoc. 1, 3	na	bi	nabi
proprius	Rom. 8, 32	propren	properen	eyghenen
providentia	Act. 24, 3		vorsienecheit	voersichticheyt
prudentia	Luc. 1, 17	vroetheit	vroetheit	wijsheit
pulvus	Luc. 10, 11	mul	ghemul	vulnisse
purgamentum	1 Cor. 4, 13		gemul	veghelquaet
qualis	Marc. 13, 1	welc	hoegedane	hoe sulc
quidem	Act. 5, 23		seker	en trouwen
quisque	Act. 4, 35	elken	yegewelcs	yegheliken
quidam	Marc. 7, 1	eneghe	selke	sommighe
quidam	Luc. 11, 15	sulke	selke	somich
raptus	2 Cor. 12, 4	ghetruct	getogen	ontrucket
raptus	Apoc. 12, 5	ghetruct	getrocken	opgherepen
raptus	Sap. 4, 11		overgevoert	ontrucket
ratio(nem red- dere)	Act. 25, 8		gaf redene	verantwoerde hem
reddere	Luc. 7, 42	ghelden	geldene	betalen
reminiscere	2 Cor. 7, 15		herdinkende	overdenket
repellere	1 Tim. 1, 19		verdrivende	en wech wiseden
rigare	Luc. 7, 44	heeft ghenet	hevet .. ghenet- net	madeke nat
ruga	Eph. 5, 27		runse	rimpe
sagitta	Jes. 49, 2	ghescotte	gescutte	scot
telum	Eph. 6, 16	scichten	gescutten	scutte
salus	Luc. 1, 71		salecheit	heyl
salutare	Luc. 2, 30	zalecheit	zalecheit	heylghever
salvator	Luc. 2, 11	behoudere	behoudere	salich maker
sarmentum	Act. 28, 3		sagelinge of spaendere	sprockelinge
scintilla	Sap. 3, 6	glenstren	geysteren	vonken
seditio	Act. 15, 2		gestrijt	twinghe
seductio	2 Thess. 2, 10		bedriechnessen	verleydinghe
segregare	Gal. 2, 12		sciet	sonderde .. of
semita	Luc. 3, 4	manpade	pade	toe pade
servitus	Rom. 8, 15	servitus	dienst	knechtelicheit
siliquae	Luc. 15, 16	slumen	ate	(vanden) drave
singula, per —	Apoc. 21, 21		bi elker sonder- linge	al doergaens

		Wvla.	Brab.	Noordned.
sinus	Act. 27, 39		scoet van lande	stranc
spargere	Matth. 12, 30	stroÿt	spreidet	verstroeit
spatium	Marc. 6, 31		spacie	ruum
spelunca	Dan. 14, 33	hol	cavie	speluncke
splendor	Hebr. 1, 3	scemeringhe	scijn	scijnsel
sterilis	Luc. 1, 7	ondrachtech	ondrachtech	onvruchtbaer
sternere	Marc. 14, 15	ghestroÿt	wijt [?]	toeghemaect
stimulus	Act. 9, 5	gaert	gaert	prickel
stultitia	Prov. 15, 2		sotheit	gecheyt
stultus	Rom. 1, 22		sot	ghecke
sufferentia	Jac. 5, 11		gedoechsamheit	verdraechsamheit
superliminare	Exod. 12, 7	oversille	overdorpel	zulen
tenebrae	Matth. 8, 12	deemsterhede	demsternessen	duusternisse
testificari	Act. 20, 24		te orcondene	te betughen
testamentum	Luc. 1, 72		testaments	gheloefnisse
testator	Hebr. 9, 16		des testatuers	des testamentmakers
tollere	Matth. 16, 24	neme up	draghe	boor op
tollere	Marc. 15, 24	hebben	wech doen	bueren
tollere	4 Reg. 4, 4	doese wech	wech doen	dochse enwech
tractabilis	Hebr. 12, 18		handeleken	tasteliken
tradere	Act. 3, 13	leveret	leveret	overghelevert
tradere	Matth. 5, 25	gheve	leverre	over lever
translatio	Hebr. 7, 12		overlidinge	oversettinghe
triticum	Act. 27, 38		taruwe	weyt
turbare	Luc. 10, 41	ghestoort	onset	verstoert
turbatur	Luc. 1, 12	ontzet	gheturbeert	versaghet
ubique	Luc. 9, 6	al over al	al overal	over alle
umbra	3 Reg. 19, 5	scade	scaduwe	sceme
unusquisque	Jac. 1, 14		yegewelc	een yeghelic
usque ad	Luc. 1, 80		tote	tot ... toe
usque ad	Rom. 3, 12		tote	tot ... toe
universus	Rom. 16, 23		alle	alinghe
urcei	Marc. 7, 4	hantvaten	troghe	watervate
utique	Joh. 14, 28	zeker	seker	trouwen
valde	Luc. 24, 1	harde	herde	zeer
valefacere	2 Cor. 2, 13		te gode bevelende	ic sondetse
vapor	Joel. 2, 30	wacheit	dome	wasem
vicus	Act. 9, 11	strate	strate	steghe
viscera	3 Reg. 3, 26	inaderen	binnenste	inghedoemte
viscera	Act. 1, 18	ghedarmten	inader	inghedoemte
visibilis	Col. 1, 16	ghezichtelike	gesichtelege	zienlike
invisibilis	Col. 1, 16	onghezichtelike	ongesichtelege	onzienlike
visitare	Matth. 25, 36	visiteret	visiteret	vande
vivus	Matth. 16, 16	dies levens	des levenden	des levendighen
vix	Act. 27, 7		cume	nauwe
votum	Jes. 19, 21	belove	beloften	loefften
zizania	Matth. 13, 25	crocken	crocken	haderic

Werkwoordelijke uitdrukkingen met *te*.

		Wvla.	Brab.	Noordned.
{ quia salvum illum recepit	Luc. 15, 27	hine ghezont heeft ontfæen	hi heefden be- houdelijke ont- faen	hi heefden te ghenaden ont- fangen
concitaverunt	Act. 21, 27		verporreden	makeden ... te gherufte
confunditur	Act. 21, 31		geconfunderet worden of ge- scent	te gherufte is
subvenite	Jes. 1, 17	helpt	helpt	coemt ... te hulpe
pete mutuo	4 Reg. 4, 3	lene	bidde ende ont- leenne	bid ... te lene
revixit	Luc. 15, 24	hi es levende werden	hi herlevet	hi is te live ghe- worden
revixit	3 Reg. 17, 22	wert levende	wert weder le- vende	wert weder te live
decreveris	Esther 13, 9	ondersceet heb- bes	mics	te rade werdste
judicavi	Act. 25, 25		hebbic gevon- nest	bin ic te rade gheworden
placavit	Eccli. 45, 2		payde	heeft ... te sate ghebrocht
concionabatur eos	Act. 12, 21		riep op hen lie- den	settese te talen
accusent	Act. 25, 5		wroegenne	setten ... te ta- len
judicari	Act. 25, 20		gevonnest wer- den	te vonnisse staen
pacificans	Col. 1, 20		vrede makende	te vreden setten- de
{ mitte falcem tuam	Apoc. 14, 15		sende dine sekele	set dijn zekele te werke
indicavit	4 Reg. 4, 7	toghet	seidt	dedet ... te we- ten
indicavit	Act. 25, 14		seide	dede ... te we- ten
nunciatum est	Act. 21, 31		eest geboet- scaept	wert ... te we- ten ghedaen

Bepaaldelik Oostmiddelnederlands zijn *ghereyst* (aedificabitur, 1 Cor. 8, 10) van *reysen* 'prikkelen', *toegeticht* (probavit, 2 Tim. 2, 4) van *toetichten* ¹⁾ 'toeschrijven', *wtrumeden* (exeutes, Marc. 5, 13) van *wtrummen* 'zich verwijderen' en *westelbaren* (abortivo, 1 Cor. 15, 8), vgl. de bijbehorende „glosa. Dat buten der rechter tijt der gheboerten gheboren wert."

¹⁾ Volgens Verdam, *Mnl. Wdb.* 8, 486: „Alleen in de 16de eeuw".

6. ZUIDELIKE VORMEN EN WOORDEN.

Naast de vele typies noordelijke taalvormen en woorden van de beide Haagse handschriften treft men een enkele maal dialektiese eigenaardigheden aan, die meer tuis horen in een Brabantse of Vlaamse omgeving. We wijzen op vormen als *bereet*, *clene*, *lettel*, *vier*, *stiermans*, die in bovenstaande reeksen gekursiveerd zijn. Merkwaardig mag het heten dat de gh-vorm (*ver*)*toghen* in deze Hollandse teksten veel meer voorkomt dan de n-vorm (*ver*)*tonen*, die blijkbaar van Brabantse afkomst is. Wat het suffix *ghe*-¹⁾ betreft, moet gememoreerd worden dat we in deze bijbelteksten steeds *gheluut* en *ghemenichte* in plaats van *luut* en *menichte* aantreffen, terwijl *ghebeden* gewoner is dan *bedingen*.

Verder hebben onze lijsten ons geleerd dat we met betrekking tot de woordvoorraad ons evenmin moeten verbazen over de aanwezigheid van zuidelijke elementen. We denken aan het reeds genoemde *borden* (onus, Matth. 11, 30 en Gal. 6, 5) in plaats van het meer voorkomende 'last', *deemsterheyt* (caligo, Act. 13, 11 en Jes. 60, 2) in plaats van het te verwachten 'duusternisse', dat elders de gebruikelijke vertaling van het Latijnse woord is. Hetzelfde geldt van *dwaen* (lavare, Act. 16, 33 en Matth. 27, 24) i. p. v. 'wasschen', *eert* (arantem, Luc. 17, 7) i. p. v. 'ploecht', *gansen* (sanare, Apoc. 13, 3) i. p. v. 'ghenesen', *ghebreect* (desit, 1 Cor. 1, 7) i. p. v. 'ontbreect', *ghetelden* (umbraculis, Levit. 23, 42) i. p. v. 'tenten', *ionc wijf* (ancilla, Matth. 26, 69) i. p. v. 'deerne', *lampeden* (lampades, Act. 20, 8) i. p. v. 'lampen', *ondrachtighe* (sterilis, Gal. 4, 27) i. p. v. 'onvruchtbare', *worden op* (surgentes, Act. 23, 9) i. p. v. 'resen op', *quadie* (malefactor, Joh. 18, 30) i. p. v. 'quaetwerker', *sindale* (sindone, Marc. 14, 51) i. p. v. 'hoeftcleet', *orconde* (testamentum, Rom. 11, 27) i. p. v. 'ghetughe', *sot* (fatue, Matth. 5, 22) i. p. v. 'dwaes', *verlatenisse* (remissio, Act. 5, 31) i. p. v. 'verghevenisse', *weder vercoeveren* (resipiscere, 2 Tim. 2, 26), *wile* (hora, Luc. 22, 59) i. p. v. 'ure'. Zeer gewoon zijn voorts *pape* voor 'priester' en *opluken* (Luc. 13, 25, Apoc. 4, 1, Jes. 50, 5 et passim) voor 'ontdoen, opdoen'.

Opmerkelijk is het woord *stunen* in *Het is di hert iegens den prekel te stunen* (durum est tibi contra stimulum calcitrare, Act.

¹⁾ Vgl. ook de aoristusvorm *ghegreep* (apprehendit, 4 Reg. 4, 27).

26, 14). ¹⁾ Verdam ²⁾ zegt dat het „tot het Vlaamsch beperkt” was. Wanneer *stunen* niet ook elders in het Haagse handschrift gevonden werd, namelijk in de proloog voor de *Epistolae Pauli* als vertaling van ‘altercantibus’ en in Num. 20, 13 als vertaling van ‘jurgati sunt’, zou men de geciteerde plaats uit Act. Ap. willen leggen naast *Hets di swaer stunen jeghen den gaert*, zoals Maerlant deze tekst in zijn *Spieghel Historiael* I, 46, 46 heeft vertolkt.

Kan bij dit laatste woord oude Vlaams-Hollandse taalverwantschap ³⁾ aangenomen worden, zo moeten we ten aanzien van het gros der bovenstaande zuidelijke vormen en woorden de verklaring zoeken in dialektiese wisselwerking. De auteur van het Noordnederlandse Nieuwe Testament — gemakshalve spreken we voorlopig van één vertaler — moet door lektuur zó vertrouwd geweest zijn met het Vlaams-Brabants, dat hij ongemerkt of met opzet, ter vermijding van monotonie, woorden en vormen uit die dialekten overnam. Het vermoeden dat hij zuidelijke teksten onder ogen heeft gehad, zal in de volgende paragraaf door enige bewijzen in zekerheid verkeren.

§ 3. VERWANTSCHAP MET OUDERE VERTALINGEN.

I. TER INLEIDING.

Bij oppervlakkige vergelijking van deze Nieuwe-Testamentvertaling met oudere teksten als het *Leven van Jezus* in zijn verschillende versies, de zuidelijke perikopen en de Brabantse overzetting, zal men tot de konklusie komen dat er tussen beide groepen niet het minste verband bestaat. Inderdaad loopt de vertaaltechniek zozeer uiteen, dat er geen reden kan zijn om aan de noordelijke tekst in dit opzicht zelfstandigheid te ontzeggen. De verschillen komen niet slechts in de zinskonstrukties, maar evenzeer in de woordenkeuze tot uiting. Toch werd tijdens het onderzoek onze aandacht getrokken door reeksen overeenkomsten, inzonderheid als het gaat om de vertaling van afzonderlike woorden. De hoeveelheid dezer identieke vertalingen sluit toeval uit. Evenals de zuidelijke vertalingen, zoals we hebben aangetoond, onderling

¹⁾ Dezelfde tekst is in Act. 9, 9 aldus vertaald: *Het is di hart iegens den prickel wederslachtich te wesen.*

²⁾ *Mnl. Wdb.* 7, 2371.

³⁾ Vgl. ook *wasem* (vapor, Joel 2, 30) en *doen wasemen* (vaporare, Eccli. 24, 21)

door een min of meer losse band verbonden zijn, staat ook de noordelijke vertaling tot sommige dezer in betrekking. De auteur moet soms de oudere vertalingen geraadpleegd hebben, zonder dat hij zich daarbij tot klakkeloos overnemen liet verleiden. Juist het feit dat hij het werk zijner voorgangers gekend en zo nu en dan in bescheiden mate gebruikt heeft, is van veel gewicht bij de beoordeling van zijn vertaling. We zullen deze enerzijds te beschouwen hebben als een verdienstelijke zelfstandige arbeid, maar anderzijds als een verre verwant van de grote familie Dietse Nieuwe-Testamentteksten, waarvan de onderlinge relaties in de vorige hoofdstukken voorzover mogelijk zijn vastgesteld. Gaan we tans over tot het aanwijzen van de samenhang met oudere vertalingen van zuidelijke oorsprong.

2. VERBAND MET HET LEVEN VAN JEZUS.

Het ligt voor de hand bij het geven van een antwoord op de vraag in hoeverre de schrijver gebruik gemaakt heeft van het Leven van Jezus, in de eerste plaats de evangeliënharmonie van 1360¹⁾ met zijn arbeid te vergelijken. Als onderdeel van de bekende tweede historiebijbel is dit omgewerkte Leven van Jezus vooral in het Noorden verbreid, en al bezitten we daarvan slechts 15de-eeuwse kopieën, zo moeten we de mogelijkheid aanwezig achten, dat een Noordnederlander deze tekst reeds \pm 1390 kon raadplegen. Dat dit inderdaad het geval geweest is, blijkt uit de volgende overeenkomsten.

In Matth. 3, 4 wordt 'locustae' vertaald als „eenrehande cruut dat inder woestinen wies.” Deze ogenschijnlijk²⁾ foutieve vertaling is veroorzaakt door een glosa van 1360, waar we lezen: „Ende sijn spise was velthonich ende spelthanen *Glosa Spelthanen is eenrehande cruut dat inder wildernissen wies ende was soete*”,²⁾ welke glosse een oude opvatting weergeeft. Trouwens, de L-redaktor zegt ook voorzichtig: „*eerhande spelt hanen*”. Intussen

¹⁾ Zie blzz. 177—191. We citeren naar hs. Gent 430 (632).

²⁾ Cf.: „et tamen non desunt qui *ἀκριδες* pro summitatibus germinantium plantarum ibi exponendas esse, veluti venenatae locustae sint, multum contendant” (*Sancti Hieronymi Stridonensis Opera Omnia, Parisiis M. DC. XLIII*). Dezelfde opvatting blijkt uit een vertaling die we toevallig aantreffen in hs. Antwerpen, Museum Plantijn-Moretus 97 (oud 31), een vijftiende-eeuwse papieren codex, die een uitvoerig Latijns-Nederlands-Frans woordenboek bevat met, ruw geschat, ruim 12000 woorden. Bij 'locusta' leest men op f. 162^v „sprinchaen l'eerande cruut”.

blijkt N.N. de juiste betekenis zeer goed te weten in Apoc. 9, 3: „corenbiters. dat sijn worme die dat coren pleghen te verderven”, vgl. Apoc. 9, 7: „worme die corenbiters hieten.”¹⁾ Een andere plaats waar de vertaler de juiste betekenis van de grondtekst niet getroffen heeft is Matth. 13, 33: „ende dedet in dat meel van drien saden” (abscondit in farinae satis tribus), welke foutieve vertaling tot stand gekomen moet zijn onder invloed van 1360: „ende barchene in drien satum meels . . . *Satum is een maet die hout .ij. malder.*”²⁾ De vertaler van 1360 was in het geheel niet afkerig van dergelijke latinismen (zie blz. 80). Andere vertalingen heeft N.N. eveneens te danken aan glossen in 1360, bijvoorbeeld „in een lant van tien steden” (in Decapoli, Marc. 5, 20), vgl. 1360: „*Gloza Decapoleos*”³⁾ beduut een lantschap van .X. steden”; „*ghiericheit* (mammonae, Luc. 16, 13), vgl. Scol. hist. in 1360: „Ende die duvel die de lude mit ghiricheiden verleyt heet mamon” en *openbaer sondaers* (publicani, Luc. 3, 12), vgl. 1360⁴⁾: „publicanen waren openbaer sonders alse tolnaer woekers roevers poytiers sulck volck.”³⁾

In Matth. 5, 22 verklaart N.N. „racha. dat is een woert van onwaerden”, welke uitleg veroorzaakt is door 1360: „*Glosa Racha* dat is een teyken van onwaerden”, die hem op zijn beurt weer heeft ontleend aan *LS: „racha dat een teeken es van onwerden” (vgl. L 43²⁸⁾). Een soortgelijke verklarende overzetting, die eveneens in laatste instantie op L teruggaat is Marc. 15, 22: „ende si leiden hem in golgatha dat is een stede daer men die lude plach te verdoen” (Et perducunt illum in golgatha locum: quod est interpretatum calvariae locus), vgl. 1360: „ter stat daer men die quade lude plach te dodene” <*LS<L 257¹.

Een overtuigend bewijs dat N.N. een Leven van Jezus heeft geraadpleegd, is niet zelden een plus, dat bij nauwkeurig toezien een harmonielezing blijkt te zijn. Kenmerkend is bijvoorbeeld de „*continuatio*” die Matth. 13, 44 inleidt: „*Een ander ghelikenisse warp hi daer toe ende seide*”⁵⁾. Dat rike der hemele is ghelijc den

¹⁾ P vertaalt *hoyscracken*.

²⁾ Het gekursiveerde is in het Gentse handschrift rood onderstreept. Vgl. overigens *Mnl. Wdb.* 7, 178: „Dat sy (Sara) van drien saten bloemen backen soude brode, *Haagsche Bijbel* 1, 22a (*Gen.* 18, 6: *tria sata similiae . . .*)”.

³⁾ Sic.

⁴⁾ fol. 9^v.

⁵⁾ Het plus-gedeelte zullen wij telkens kursiveren.

scatte die verborghen is inden acker" (Simile est regnum caelorum thesauro abscondito in agro), dat men, zij het in enigszins andere bewoordingen in 1360 terugvindt: „Daer nae seide hi noch een ghelikenisse ende sprac themelrijc enz." <*LS (vgl. L 95¹⁰). Een ander voorbeeld treft men aan in Matth. 27, 16: „Ende hi hadde doe enen vernaemden ghevanghen die barrabas hiete *die om manslachte in den kerker ghedaen was*", vgl. 1360: „om een manslacht die hi gedaen hadde in die stad was hi ghevaen ende gheleit inden kerker" <*LS (vgl. L 254¹)¹). Een harmonie-lezing hebben we ook in Marc. 6, 50: „riepen *van anxt*" (exclamaverunt), vgl. 1360: „doe begonsten si van anxte te roepen <*LS<L: „Doe begonsten si te roepene van vresen." De volgende toevoeging moet N.N. eveneens in 1360 hebben gevonden: „Sich wi hebben alle dinc ghelaten ende sijn di ghevolghet *wat sal ons daer om werden*" (Ecce nos dimissimus omnia, et secuti sumus te, Marc. 10, 28), cf. Matth. 19, 27 'quid ergo erit nobis' en 1360: „Sich wi hebben alle dinc ghelaten en sijn di na ghevolget wat sal ons hier om sijn" <*LS<L: „wat sele wijs te bat hebben," vgl. S: „wat wert ons daromme".²)

Maar niet alleen uit de verklaringen en toevoegingen is aan te tonen dat N.N. soms op de oude traditie steunt, ook karakteristieke vertalingen van afzonderlike woorden of zegswijzen kunnen aangevoerd worden ten bewijze van een zekere onderlinge samenhang. Enige voorbeelden mogen volstaan.

Vulg.	N.N.	1360	L
Matth. 12, 5: sabbatum violant	die vierte des saterdaghes breken	in den saterdach breken die vierte	op den saterdach breken de virte
Matth. 12, 20: linum fumigans ³)	dat roekende hout	dat roekende hout ⁴)	dat roekende hout
Matth. 13, 15: incrassatum	vergroevet	vergroeft	vergroft
Matth. 13, 47: ex omni genere piscium	van allen manieren van visschen	van allen manieren van visschen	alrehande manieren van veschen
Matth. 24, 39: tulit	verdrancse	verdrancse	verdranc

¹) Een dergelijke overgang komt ook voor bij Joh. 14, 1.

²) Er zijn nog vele andere harmonielezingen aan te wijzen, bv. in Matth. 18, 11, Matth. 27, 44, Marc. 10, 28, Luc. 20, 21, Joh. 6, 35.

³) Wvla: „rokende vlas".

⁴) In Jes. 42, 3: „dat roeckende vlas".

Matth. 27, 4: Quid ad nos	wat gaet ons dat aen	wat gaet ons dat aen	wat gheet ons dis ane?
Marc. 5, 40: ejectionibus omnibus	hi lietse alle wt gaen	Doe dede Ihesus wt gaen	Doe dede Ihesus ut gaen
Luc. 6, 48: super petram	op enen vasten steen	op enen vasten steen	op enen vasten steen
Luc. 17, 7: Statim transi, recumbes	rechtevoert ganc sitten eten	ganc sitten eten	ghanc sitten eten
Luc. 20, 20: pro nobis (cf. Matth. 26, 28: pro multis)	voer veel menschen	over . . . vele	vor meneghen mensche
Joh. 6, 31: manna	hemelsch broet	hemels broet	hemelsch broet
Joh. 19, 36: Os non comminuetis ex eo	Een been en sel ghi niet breken van hem	Ghi en selt ghe- ne bene van hem breken	Men ne sal en gheen been bre- ken ane sinen lichame

*LS-lezingen, die men niet in L, wel in S ontmoet zijn:

			S
Luc. 23, 46: expiravit (vgl. Matth. 27, 50: emisit spiritum)	gaf . . . den gheest	gaff sinen geest	gaf sinen geest (L: verschit)
Marc. 7, 28: utique	dat is waer	dats waer	dats waer

Lezingen, die uitsluitend in 1360, niet in L of S voorkomen, zijn:

			L
Marc. 14, 59: Et non erat conveniens testimonium illorum	Ende haer ghetughe en was niet ghenoech	Ende haer ghetughe en was niet groet ghenoech	mar hare getugnessen waren niwens wert
Luc. 23, 41: nam digna factis recipimus	want wi ontfanghen recht loen vanden werken	want wi ontfaen loen na onsen werken	want wi hebbens wale verdint
Joh. 19, 27: Et ex illa hora accipit eum discipulus in sua	Ende van dier uren namse die iongher in sijn <i>glose hoede</i> ¹⁾	van dier uren voert soe ontfinse die iongher in sijnre hoeden	Ende van dier uren vorwert so hilt se die yongre over sire moeder

¹⁾ Rood onderstreept.

Zijn de voorgaande vertalingen allen te verklaren uit de evangeliënharmonie van 1360, zo staan daarnaast enige plaatsen, die alléén in L, en niet in S of 1360 teruggevonden worden, nl.:

			L
Luc. 1, 15: siceram	al dat dronken maken mach	ghemaecten dranc (= S)	drank die dronken maken mach
Luc. 13, 12: Mulier, dimissa es ab infirmitate tua	wijf du biste ontladen van dijnre siecten	wijff du bist ghelaten ¹⁾ van dijnre siecheit	wijf wes ontladen van dijnre siecheit
Joh. 9, 22: extra synagogam fieret	die soude men wtter synagogen doen <i>Glose men souden te banne doen</i> ²⁾	datmenne uter sinagogen doen soude	dat hi ware verbannen wtter synagogen

Daarentegen ontmoet men soms verdietsingen, die een duidelijke reminiscens aan S, en niet aan L of 1360 bevatten, bijv.:

			S
Luc. 2, 7: in diversorio	dat ghemeen huus	in den asementehuse ³⁾	dat gemene huus
Luc. 16, 6: cautionem	reesscap	causioen ⁴⁾	berescap
Luc. 3, 6: salutare	behoudenisse	verlossenisse	behoutnisse ⁵⁾
Luc. 19, 43: circumdabant . . . et circumdabant	omme legghen . . . ende omme vanghen	al om ende domme beleggen	omme vaen ende omme leggen ⁶⁾
Luc. 3, 18: Multa quidem, et alia exhortans evangelizabat populo	veel ander dijnghen was hi hem lerende ende raddende den volke	Ende vele ander dingen predicte hi den volke (\pm = L)	Ende vele andre dinge was hi raddende ende lerende den volke

¹⁾ S : onbonden.

²⁾ Rood onderstreept.

³⁾ L : ene loge van riseren.

⁴⁾ L : lettren; Wvla. : causioen; H : ghereytschap.

⁵⁾ L : troest; H : heyl; Wvla. : zalecheit.

⁶⁾ L : beliggen ende ommeringen.

Marc. 14, 51: adolescens ... amictus sindone super nudo	Een ionghelinc die mit enen sindale ghecleet was op sijn blote huut	Een ionghelinc die boven op sijn bloet lijff ghe- cleet was mit enen lijnen la- ken	een ionghelinc ... met enen sindale gecleet up die blote huut

Hoe deze L- en S-lezingen in N.N. terechtgekomen zijn, is moeilijk uit te maken. Had de auteur behalve de evangeliën van 1360 nog een ander Leven van Jezus tot zijn beschikking? Onmogelijk is het niet, daar de *LS- en S-redactie blijkens U en H in Noord-Nederland bekend geweest zijn. Tenslotte is deze zaak van ondergeschikte betekenis, vergeleken met het niet onbelangrijke feit, dat de schrijver menigmaal het Leven van Jezus, in welke tekstvorm dan ook, gekend en gebruikt heeft.

3. VERBAND MET DE WVLA. EPISTELN EN EVANGELIËN.

Evangelien.

Het is met bewijzen te staven dat de Noordnederlandse vertaler bij zijn bewerking der evangeliën behalve van de evangeliën-harmonie soms ook van de oude Westvlaamse perikopentekst heeft geprofiteerd. Zo vertoont de „continuatio”, die aan Joh. 8, 46 (*Quis ex vobis arguet me de peccato*) voorafgaat: „*Ihesus seide den scaren der ioden ende den princen der priesteren*”¹⁾ wie van iu sel mi berespen van sonden” de grootst mogelijke gelijkenis met het initium van de tweede lectio, die gelezen werd op de vijfde Zondag in de vasten, naar Wvla.: „In dien tiden: Seide ihesus ter scaren der ioden ende ten princhen der papen; Wie van u sal berespen mi van zonden:”. Een glose, die dient om een ellips aan te vullen, kan overgenomen zijn uit Wvla.: „ende seide waert dattu bekenneste ende du glose soutste oec wenen”²⁾ (*Quia si cognovisses et tu, Luc. 19, 42*), vgl. Wvla.: „Want waert dattu bekennets: du souts oec weenen”²⁾, ofschoon Wvla. op zijn beurt deze aanvulling te danken heeft aan het Leven van Jezus (zie L 159¹⁸ en S 158¹⁹). Enige verklaringen zijn eveneens uit de oude lessenverzameling afkomstig, bijv.: „O sanna dat is behout ons” (Ho-

¹⁾ De plus-gedeelten worden door ons weer gekursiveerd.

²⁾ Rood onderstreept.

sanna, Matth. 21, 9) < Wvla.: „o sanna dat es behout ons” en „Sijn broeders glose sijn maghe” (fratres ejus, Joh. 7, 5) < Wvla.: „sine broedere dat waren sine vleescelike maghen”.¹⁾

De plus-lezing „du weetste die ghebode. hi seide wilc doch gheen overspel” (Praecepta nosti: Ne adulteres, Marc. 10, 19), is wellicht eveneens gelicht uit Wvla.: „Kennestu die ghebode: Ende hi seide; Welke: Dune moets niet hoerden”. Het is overigens weer een harmonie-tekst, vgl. L 145²³⁻²⁹ en S 144²²⁻²³. Met behulp van Wvla. zijn voorts vertalingen vervaardigd als:

Vulg.	N.N.	Wvla.
Luc. 21, 34: repentina dies illa	die haestelike onversiene ²⁾ dach	die haestelike dach
Marc. 5, 9: quia multi sumus	want onser is vele	want onser es vele
Luc. 2, 23: omnem masculinum adaperiens	alle die eerste gheboeren knechtlijn	elc cnechtlijn dat eerst gheboeren wert ³⁾
Luc. 4, 28: Et repleti sunt omnes in synagoga ira, haec audientes	Ende alle die in de synagoga waren ende dit hoerden worden vervult mit toorne	Ende alle die in die synagoga waren ende diet hoerden worden vervult van gramscepen

Epistelen.

De plaatsen, waar N.N. met de Wvla. Evangeliën overeenkomt, zijn niet talrijk om de eenvoudige reden, dat hij reeds het Leven van Jezus kon gebruiken. Overtuigender bewijzen voor de samenhang met de oude perikopentekst zijn dan ook te vinden in de Oud- en Nieuwtestamentiese epistellectiones van N.N. Zonder enige twijfel heeft hij hiervan de herziene redactie, vertegenwoordigd door Eg. 2188⁴⁾ en J⁵⁾, gebruikt. Men vergelijke slechts de vertaling van Jes. 2, 4 (et conflagrant gladios suos in vomeres et lanceas suas in falces) in Wvla. „ende sullen hare zwerde temperen in couters ende hare glavie in zesenen” en Eg. 2188 „ende si selen versmeden haer swerden in ploech yseren. ende haer speren in

¹⁾ Vgl. de belangrijke vertaling van L: „die selve die sine nasten waren”.

²⁾ Het element *onversiene* in deze dubbele vertaling heeft NN uit 1360: *onversienlic*, vgl. L: *onversielec* en S: *onvorsienlike*.

³⁾ Niet in L. v. J.; Brab.: „elc knapelken dat op dede vulvam”.

⁴⁾ Zie blz. 209 vlgg.

⁵⁾ Zie blz. 206—207.

seysenen" met N.N. „ende si zellen haer sweerde versmeden in ploechyseren. ende haer speren in zekelen".¹⁾

Een woord als **stormwateren* (torrentes, Jes. 35, 6), dat in het Mnl. Wdb. niet vermeld wordt, heeft N.N. overgenomen uit een met Eg. overeenkomende redaktie. Op f. 15^r van Eg. 2188 vindt men op de korresponderende plaats *stormwatere!*

Wie nog mocht twijfelen aan de bewijskracht van één voorbeeld, zal zich gewonnen moeten geven door de gelijkenis tussen Eg. 2188 en N.N. in de volgende perikoop, waarbij we tevens de oorspronkelijke vorm naar het hs. v. 1348 ter vergelijking hebben aangehaald.

Mal. 3, 1—4²⁾ + 4, 5—6a.

Hs. v. 1348 ³⁾	Eg. 2188 ⁴⁾	N.N. 5)
Dese dinghen seghet onse here god: Siet ic sende minen ingel ende ic sal ghereden doen minen wech vor mijn ansichte. ende alte hants sal hi comen te siere temple die grote here dien ghi zouct. Ende die ingel van den testamente dien ghi wilt Siet hi comt seghet onse here van vele maniere van volke Ende wie sal moghen ghepensen den dach van siere toe comste. Ende wie sal staen omme hem te ziene. Want hi es also een vier blasende ende also der vulres cruut. Ende hi sal sitten blasende ende zuverende dat zel-	Dit spreect god de here. Siet ic sende minen ingel ende hi sal bereiden den wech vor mijn ansijn ende te hant sal hi comen in sinen tempel die heerscere dien gi soect entie ingel des orconts dien gi wilt siet hi comt spreect die here der scaren ende wi sal mogen bedinken des dages siere toecomst. ende wie sal mogen staen hem te besiene. want hi es also .i. te samene blasende smeltende vier ende groyende gars. ende hi sal sittende ⁶⁾ smeltende ende reingende tselver. ende hi sal die kindren levi reingen	Dit spreect god die here Siet ic zende minen enghel. ende hi sel dinen wech bereyden voer dijn aensicht. Ende althans sel hi tot sinen tempel comen. die verheerre dien gi zoekt. ende die enghel des testaments dien gi wilt Siet hi sel comen spreect die here der heren: Ende wie sel moghen bedenken den dach sijnre toecoemst? Ende wie sel staen om hem te beziene? want hi is als een samenblasende vuer. ende maket dat sulver scoen. ende reynighet die kinder van levi: Ende hi selse te gader smelten also gout. ende also

¹⁾ De vertaler van 1360 richtte zich eveneens naar de herziene redaktie van Wvla., vgl.: „ende si selen smeden hare swerde in ploechyseren, ende hare spere in zekelen”. Vgl. nog München Cg. 532: „und si schullen ire swert versmiden in pflügeisen und ire sper in sickeln”.

²⁾ Zie blz. 221. ³⁾ Fol. 8^r—8^v. ⁴⁾ Fol. 13^v. ⁵⁾ Fol. 190^r ⁶⁾ Sic. 26

ver. Ende hi sal purgieren levis kinderen. Ende hi salse purgieren ghelijc goude ende zelve. Ende sie sullen gode wesen offerende sacrificien in gherechteheden. ende onsen here sal ghelieven die sacrificie of offranden van iudea ende van iherusalem. ghelijc den daghen vander werelt ende ghelijc den ouden iare. Ende ic sal toe comen tote u in vonnessen. Ende ic sal wesen ene snelle orconde den ghenen die quaet doen. ende den onzuveren. ende dien verzwornen lieden. Ende dien die calengieren den loon vanden werclieden. ende die tonder houden wedewen ende weesen ende die verduwen de pelegime ende die mi niet ontzien seghet onse here; Siet is sal u senden elyen den prophete eer comen sal de dach ons heren groot ende vreeselijc ende hi sal bekerendie herten van dien vaderen ten kinderen. Entie herte vanden kinderen te haren vaderen seghet onse here almachtech;

ende salse smelten alse. een gout ende een zilver. ende si werden gode offerende die offeringe in gerechteheden. ende gode sal behagen die offringe iuda ende iherusalems alse die dach der ewecheit ende alse die oude iare. ende ic sal tote u gaen int ordeel. ende ic sal .I. haestech getuge werden der eveldadege enter oncuuscher enter meynhedegen ende dien daer valschen ende bedriegen den loen des huerlinx. entie daer bedrucken weesen. ende wedewen enten alendegen. ende mi niet en vresen seit die here. Siet ic sal u senden helyam den prophete eer dat comt die grote entie onsienlike dach des heren. ende hi sal bekeren die herten der vadre toten kindren. ende therte der kindren tote haren vaden spreect die almachtege here: —

zilver. ende si sellen gode offerhande inder gherechticheyt offeren Ende die offerhande van iuda. ende van iherusalem sel den here behaghen. als die dach der werelt. ende als die oude iaren Ende ic sel tot iu comen inden oerdel: ende ic sel een haestich ghetughe wesen den oveldadighen. enten overspeelres. ende den meenedighen. ende die des huerlinges loen vervalschen. ende die weduwen ende wesen ende den vreemden peeligrijm bedrucken. ende si en hebben mi niet ontzien. seyt die here. Siet ic zende iu helyam den prophete. eer die grote. ende die vervaerlike dach des heren coemt: Ende hi sel der vader herten bekeren totten kinderen. ende der kinder herten tot haren vaderen spreect die almachtighe here.

Aangezien we van Eg. 2188 geen afschrift hebben gemaakt, waren we gedwongen om ook voor de Epistelen het hs. v. 1348 te citeren. Het volgende lijstje zij voldoende bewijs voor de vertaaltraditie, die in N.N. te bespeuren valt. Door de vertaling van 1360¹⁾ hierbij op te nemen, zullen we trachten de overeenkomst meer te doen uitkomen.

Vulg.	Wvla.	1360	N.N.
Gen. 1, 1: inanis et vacua	ydel ende wan	onnutte ende ydel	ydel ende wan
Gen. 1, 11: germenet	sprute ute	groye	spruut wt
Gen. 22, 2: visionis	der scauwinghe	des visioens	der scouwinghe
Gen. 22, 13: haerentem	hanghende	verwerret	hangende
Gen. 27, 34: irrigit	verbrieskede	burrelde	brisscede
Exod. 14, 24: super castra aegyptiorum	up die ghetelde dier van egypten	op dier van egypten heer	op die ghetelde dier van egypten
Levit. 23, 27: dies expiationum erit celeberrimus	een harde feestelijcst dach der zuveringhen	de dach der suveringen ende hi sal sijn herdesere te vierensceldinge	die alre feestelicste dach der zuveringhe
Deut. 31, 27: contentiose	crighelijc		krighelijc
Esther 13, 17: funiculo tuo	der metinghe dijns erves	dijnre maten	den deel dijnre ernissen
Jes. 4, 2: germen	utesprutinghe	saet	wtsprutinghe
Jes. 53, 2: virgultum	zomersprute	scoetken	zomersprute
Jes. 58, 6: fasciculos	bordene	gebondene	bordene
Jes. 58, 11: hortus irriguus	een ghewatert hof	een verversschet vrijthof of lochten	een ghewatert hof
Jerem. 11, 19: non . . . amplius	voort mee niet	niet meer	voert meer niet
Ezech. 18, 2: obstupescunt	siin eggherich	verwonderden (of worden sleu)	worden eggich

¹⁾ Naar hs. Brussel 113 (2849—51).

Dan. 3, 50: quasi ventum roris flantem	alse enen coelenden wijnt van dauwe	als enen waeyenden went van dauwe	als enen colen dauwende wijnt
Dan. 13, 6: frequentabant	oufende ghestadelike	plagen dicke . . te comene	oefenden stadelic
Osee 14, 5: spontanee	willechlike	met opsetten wille	willechlike
Sap. 3, 5: vexati	ghemoyt	gequelt	ghemoyet
Sap. 10, 17: iustis	heleghen	gerechtigen	heylighen
Eccli. 24, 31: elucidant	utelichten	verclaren	wtlichten
Eccli. 44, 10: defuerunt	verghetentheit ontvinghen	gebraken	vergetelheit ontfanghen . . . hebben
2 Cor. 4, 8: angustiamur	verancst	geanxt	verangestet
2 Thess. 3, 6: inordinate	ongheordeneerdelike	onordelec	ongheordenierdelike
2 Tim. 4, 3: prurientes auribus	cloyende die oren	hem ketelen . . . of veselen in die oeren	in die oren clouwen

4. ENIGE OVEREENKOMSTEN MET DE BRIEVENVERTALING IN HS. BRUSSEL 113 (2849—51).

Al kunnen we verschillende gelijke vertalingen van afzonderlike woorden tussen Brab. en N.N. aantonen, zo lijkt het ons uitermate onwaarschijnlijk dat de Noordnederlandse auteur een zo weinig verbreide tekst op zijn schrijftafel heeft gehad. Wanneer de overeenkomsten gevonden worden in de lectionesgedeelten van deze twee volledige vertalingen, zullen we ze wel moeten toeschrijven aan het voorbeeld, waarnaar beide vertalers zich somtijds richtten: de oude perikopenvertaling in haar gemoderniseerde vorm. Dit is wellicht het geval met:

Vulg.	Wvla.	Brab. ¹⁾	N.N.
Rom. 12, 8: in solitudine	in zorechvuldededen	in besorgingen	in die besorghinghe
2 Cor. 6, 5: seditionibus	ghescillingen	wederwerdededen	wederwaerdicheden des volcs

¹⁾ Naar hs. Brussel 113 (2849—51).

Gal. 5, 20: idolorum servitus	dienst der afgoden	giereicheit de welke es dienst der afgode	ghiericheit die der afgoden dienst is
Col. 1, 18: primatum	vorsteit	ierstheit of heerscap	die eersticheit of die heerscapie
Hebr. 11, 34: effugerunt	si siin ontgaen	si hebben veriaecht	si hebben ... veriaghet

Moeiliker is de verklaring der overeenkomsten in gedeelten buiten de epistellectiones, waarvoor we derhalve geen vertaling naar Wvla. kunnen opgeven. Bijv.:

	Brab. ¹⁾	N.N.
Rom. 9, 3: anathema ²⁾ esse	gesceden te sine	een ghesceydenisse te wesen
1 Cor. 2, 4: in persuabilibus ... verbis	in redeleken woerden	in radeliken woerden
Phil. 1, 19: subministrationem	onderdieninge	onderdieninghe
Phil. 3, 8: eminentem	overscinende	overscinende
Col. 2, 5: firmamentum	vestecheit	vasticheyt
Tit. 3, 9: genealogias	vertellingen van geslechten	vertellinghe der geslachten
1 Petr. 3, 3: circumdatio	domhanginge	ommehanginge
1 Petr. 5, 2: coacte	bedwonghelec	bedwangelic
2 Petr. 1, 19: elucescat	inlichte	inlichte

De meeste dezer verdietsingen kunnen desnoods beschouwd worden als toevallig in dezelfde tekst voorkomende synoniemenparen, of als op analoge wijze naar 't Latijn tot stand gekomen

¹⁾ Naar hs. Brussel 113 (2849—51).

²⁾ Voor de verschillende vertalingen van 'anathema' in 1 Cor. 12, 3 zie Vollmer, *Verdeutschung der Paulinischen Briefe* (Potsdam 1934) S. 17. Ter toelichting van het daar medegedeelde lichten we uit ons apparaat nog de volgende verdietsingen:

Vulg.		Wvla.	Brab.	NN.
anathema (Jesu)	1 Cor. 12, 3	verscedinghe... van ihesum	verbannen si ihesus	een ofsceydinghe van ihesu
anathema (sit)	1 Cor. 16, 22		si verbannen	is van gode ghesceyden
anathema (sit)	Gal. 1, 8		si verbannen of verwaten	si... een ofsceydinge van xristo.
anathema	Mal. 6, 8		maledixien	

vormingen, maar 'n vertaling als die in Tit. 3, 9 moet toch het gevolg zijn van een verre verwantschap. Wellicht hebben N.N. en Brab. eenzelfde glossarium gebruikt?

5. VERBAND MET „DER APOSTELEN WERKE” VAN 1360.

Nu het vast staat dat N.N. soms de evangeliënharmonie van 1360 heeft gevolgd, kan het niet verwonderen dat hij ook „der apostelen werke”, vervaardigd door de Oostvlaamse auteur als laatste boek van zijn historischebijbel, heeft geraadpleegd. Ten bewijze hiervan plaatsen we enige woorden naast elkaar in drieërlei Dietse vorm: a) de oorspronkelijke vertaling van 1360 naar het Gentse handschrift, b) de korrektie-varianten van hs. Brussel 113 (2849—51) en c) de Noordnederlandse weergave.

Vulg.	1360	Brab.	N.N.
Act. 5, 26: adduxit	haeldense	leidese toe	haeldense toe
Act. 9, 19: per dies aliquot	een deel daghe	een deel dage	een deel daghe ¹⁾
Act. 9, 34: sterne tibi	make dijn bedde	bereide di	maec dijn bedde
Act. 10, 11: quatuor initiis	mit vier horneken	met .IIIIJ. scroden ten horecken	mit vier hoeken
Act. 12, 7: refulsit	sceen lichte	sceen	scheen clær
Act. 12, 7: annuens	wijsde	winckende	wijsde
Act. 16, 15: iudicantis	ghi hout	gi vonnest	gi houdet
Act. 20, 14: assumpto eo	doe wine met ons namen	namen wi hem op	namen wine met ons
Act. 21, 20: omnes aemulatores sunt legis	si volgen aller wet na	si sijn volgers der wet	alle volghen si der ewen na
Act. 23, 27: superveniens	quamicker toe	quamicker toe	quam daer toe
Act. 24, 27: gratiam praestare	lieve doen	gracie verleen-	lieve ... doen
Act. 28, 17: primos	voerbarechste	voerbarechste	voerbaerste

¹⁾ Wvla.: eneghe daghe.

§ 4. AUTEURSCAP GETOETST AAN WIJZE VAN VERTALEN.

I. TER INLEIDING.

Zeer verschillend wordt geoordeeld over de betrouwbaarheid van allerlei vergelijkend-analytische methoden, die worden toegepast, wanneer men zich tot taak stelt het auteurschap van een niet vertaald, oorspronkelijk letterkundig werk, welks schrijver niet met zekerheid bekend is, vast te stellen, en dat werk toe te schrijven aan een bepaalde auteur, wiens naam al of niet aan de vergetelheid ontrukkt is. Meent de een met behulp van zijn werkwijze een hecht gebouw van deugdelijke argumenten te hebben opgetrokken, zo staat een ander gereed om de grondslagen los te wrikken, de bouwstoffen wegens hun geringe bruikbaarheid af te keuren en het gebouw te doen instorten. Scherp staan de meningen tegenover elkaar, totdat een van beide partijen somtijds ongelijk moet erkennen. We herinneren, om dicht bij huis te blijven, aan de geruchtmakende Thomas à Kempis-kwestie, aan het auteurschap van het Boec vanden twalef Dogheden en van sommige brieven die op naam van Hadewijch staan, en in het buitenland aan de onderzoekingen van Sievers. Wetenschappelijke bewijsvoering en aprioristische vermoedens, die voortgesproten zijn uit een intuïtief — om niet te zeggen subjectivisties — partij kiezen, liggen hier dooreengestrengeld tot een kluwen dat de oppervlakkige toeschouwers onontwarbaar lijkt.

Wanneer we ons nu opmaken het auteurschap der verschillende boeken van de Noordnederlandse Nieuw-Testamentvertaling vast te stellen, dan geven we volgaarne toe dat een antwoord op de vraag of deze overzetting het werk is van één of van meer auteurs, wat zijn *algemene* betekenis betreft, van minder belang is dan de oplossing van problemen als zoëven genoemd zijn. Binnen het raam van de geschiedenis der Dietse bijbelvertalingen is een bevredigend antwoord uiteraard wèl van gewicht. Anderzijds moet er de aandacht op gevestigd worden dat in vertalingen de techniek van de schrijver(s) een veilig criterium verschaft voor de bepaling van het auteurschap. Het onderzoek volgt hier wellicht niet een werkwijze van zulk een allure als elders wordt toegepast, het moge zich verliezen in een minutieus opsporen van overeenkomsten en verschillen, zo leidt het evenzeer tot het hoofddoel: een betrouwbaar resultaat, betrouwbaar omdat de verhouding

tussen grondtekst en vertolking een stevig houvast biedt. Aandachtige beschouwing van de wijze waarop in de verschillende bijbelboeken de vertaler de moeilijkheden van de grondtekst tracht op te lossen, kan leiden tot een konklusie, die identiteit van auteurschap met beslistheid aanneemt of verwerpt.

Evenals dat in de vorige hoofdstukken gedaan is, zullen we ook nu de belangrijkste kenmerken der vertaaltechniek opsporen ten einde middelen tot herkenning van de auteur in handen te krijgen. Het doel van het onderzoek is tweeledig. Was het uitsluitend ondernomen om ons een mening te vormen inzake de identiteit van auteurschap, dan ware meer beknoptheid wenselijk geweest. Maar aangezien deze Nieuwe-Testamentvertaling eigenlijk het sluitstuk is van de Middelnederlandse verdietsingen en wegens haar verspreiding van grote betekenis is, mochten wij toch niet nalaten enigszins uitvoerig de werkwijze van de auteur te behandelen en tevens de oudere vertalingen ter vergelijking aan te halen.

Daartoe hebben we de twee bovengenoemde Haagse handschriften¹⁾ tegelijkertijd onderzocht, waarbij we er voor gezorgd hebben de voorbeelden zoveel mogelijk te kiezen uit beide codices en uit verschillende bijbelboeken. Gemakshalve lopen we op het resultaat, dat het onderzoek heeft gehad, vooruit en spreken daarom telkens van *de* auteur van het Noordnederlandse Nieuwe Testament en de Oudtestamentiese perikopen.

2. DE „VORLAGE”.

Zoals we weten, zijn de „fouten” die elke Dietse Vulgaatvertaling bevat, voor een goed deel het gevolg van de „Vorlage” die de bewerker voor zich had.²⁾ Ook in deze tekst is een aantal lezingen aanwezig, die teruggaan op een bepaalde recensie van de grondtekst. Het ligt niet op onze weg uit te maken welke redaktie dat dan geweest is. Ofschoon het belang van zulk een onderzoek ook voor ons doel niet valt te ontkennen, is de kennis van de Vulgaatversie die de schrijver raadpleegde, niet geheel onontbeerlijk. Het is een studie op zich zelf, die eer door een exegeet dan door een neerlandicus ter hand zou worden genomen. Met hoeveel moeite de opsporing van de gebruikte Vulgaatversie gepaard zou gaan, leert het proefschrift van Dr. Hans Glunz, Die

¹⁾ Zie blz. 376. ²⁾ Op blz. 86—88, 241—242 en 253 hebben wij hiermede niet voldoende rekening gehouden.

Lateinische Vorlage der Westsächsischen Evangelienversionen ¹⁾ (Leipzig 1928), wiens poging tenslotte met succes bekroond werd. Hadden we over meer dergelijke studies de beschikking, dan zou het mogelijk zijn om met behulp hiervan en van Wordsworth-White het Vulgaatvoorschrift vast te stellen. ²⁾

Waar de vertaler zich aan kennelijke onnauwkeurigheden schuldig maakt, zullen we die signaleren bij de bespreking van zijn bewerking van de Latijnse tekst. Het enige, wat we tans kunnen doen, is wijzen op enige afwijkende verdietsingen, veroorzaakt door de „Vorlage”, die we terugvonden in de Untersuchungen van Eduard Brodführer, waarvoor schr. gebruik maakte van de eerste en vierde gedrukte Hoogduitse bijbel, ³⁾ lezingen die door Wordsworth-White worden bevestigd. Van betekenis is overigens dat de volgende varianten ook voorkomen in de Brabantse bewerking van de Brieven. Men vergelijkte:

Waer om, Brab. *waertoe* (Qui, Rom. 2, 21; vert. las: Quid; vgl. Brodf. 86), *een ee die mi goed doen wil*, Brab. *een wet die wilt mi goet maken* (legem, volenti mihi facere bonum, Rom. 7, 21; vert. las: volentem; vgl. Brodf. 24 en 65), *te gheloven*, Brab. *te geloevens* (obedire, Gal. 3, 1; vert. las: credere; vgl. Brodf. 87), *ontervet*, Brab. *wt gebannen* (praescriptus, Gal. 3, 1; vert. las: proscriptus; vgl. Brodf. 85), *op dat*, Brab. *op dat* (et, Eph. 2, 16; vert. las: ut; vgl. Brodf. 86), *van monde*, Brab. *onvertaald* (horae, 1 Thess. 2, 17; vert. las: ore; vgl. Brodf. 85), *toegangeliken*, Brab. *toeganckeleken* (accessibilem, Hebr. 12, 18; vert. las: accessibilem; vgl. Brodf. 85), *heefter . . . behaget*, Brab. *hebben . . . behaecht* (latuerunt, Hebr. 13, 2; vert. las: placuerunt; vgl. Brodf. 85), *toeghehaelt*, Brab. *toegeleidt* (addixistis, Jac. 5, 6; vert. las: adduxistis, vgl. Brodf. 85), *voerwetentheit*, Brab. *voer wetentheit* (praesentiam, 2 Petr. 1, 16; vert. las: praescientiam; vgl. Brodf. 85), *der beveleckinge*, Brab. *der beveleckingen* (coinquinationes, 2 Petr. 2, 13; vert. las: coinquinationis; Brab. 85).

¹⁾ Verschenen in Beiträge zur englischen Philologie, Herausgegeben von Max Förster, Heft IX (Leipzig 1928).

²⁾ Men vergelijkte verder de uiterst belangrijke, helder geschreven samenvattende studies van dezelfde schrijver: Dr. Hans Glunz, *Britannien und Bibeltext. Der Vulgata-text der Evangelien in seinem Verhältnis zur irisch-angelsächsischen Kultur des Frühmittelalters*, Kölner anglistische Arbeiten, hrsg. von Herbert Schöffler, 12. Band (Leipzig 1930) en *History of the Vulgata in England from Alcuin to Roger Bacon* (Cambridge 1933).

³⁾ Eduard Brodführer, *Untersuchungen zur vorlutherischen Bibelübersetzung. Eine syntaktische Studie*, Hermaea XIV (Halle a. S. 1922).

Afwijkende lezingen, die ook wel op de grondtekst zullen teruggaan, zijn te vinden in de Oudtestamentiese perikopen: *dorstende* (scientem, Jes. 53, 3; vert. las: sitientem), *benediet* (bene direxeritis, Jerem. 7, 5; vert. las: benedixeritis), *hi sel...vanden* (vivificabit, Osee 6, 3; vert. las: visitabit), *si sellen...ontfaen* (accipiet, Sap. 5, 18; vert. las: accipient), *wie* (qui, Eccli. 31, 10; vert. las: quis), *voeghede...toe* (jussit, Eccli. 45, 3; vert. las: junxit).¹⁾

3. DE VORM VAN DE ZIN.

a) Foutieve en onnauwkeurige vertalingen.

Het veelvuldigst zijn de foutieve vertalingen, die ingegeven zijn door een onjuiste opvatting van het zinsverband. Het behoeft niet te verwonderen dat de auteur vooral in de Brieven wel eens het spoor bijster is. Hier had hij slechts een enkele maal de steun van de oude perikopenvertaling, terwijl bij de bewerking van de evangeliën gebruik kon worden gemaakt van een goede overzetting als de evangeliënharmonie van 1360.

Ziehier enige voorbeelden, waaruit blijkt, dat de auteur de grondtekst niet begrepen heeft.

Hebr. 7, 16	Qui non secundum legem mandati carnalis factus est	die niet nader ee des gheboets vleyschelic ghemact en is
2 Cor. 2, 5	Si quis autem contristavit, non me contristavit, sed ex parte, ut non onerem omnes vos	die mi bedruckede en heeft mi niet alleen bedruet. mer oec iu eens deels. opdat ic iu allen niet en belaste
Rom. 2, 28	Non enim qui in manifesto, Iudaeus est	want niet die int openvan buten een iode is
1 Cor. 16, 21	Salutatio mea manu Pauli	Mijn groete is mit pauwels hant ghescreven
Gal. 3, 8	Providens autem Scriptura quia ex fide justificat gentes Deus, praenuntiavit Abrahae: Qui benedicentur in te omnes gentes	dat god dat volc rechtveerdicht wt den ghelove. dat heeft die bewisende scripture abrahae te voren gheboetscapt. Alle volke sel in di ghebenedijt werden

¹⁾ Zie verder blz. 457.

Rom. 8, 29	Nam quos praescivit, et praedestinavit conformes fieri imaginis filii sui	want die hi voer kennede ende bereyt makede mede formich te werden den beelde sijns soens
Jud. 7	Sicut Sodoma et Gomorrha.. factae sunt exemplum, ignis aeterni poenam sustinentes et judicabit id quod ex natura est praepitium, legem consummans, te, qui per litteram et circumcisionem praevaricator legis es?	Also sijn sodome. ende gomorre .. een exempel des ewighen vuers ghe worden. pijn lidende
Rom. 2, 27	et judicabit id quod ex natura est praepitium, legem consummans, te, qui per litteram et circumcisionem praevaricator legis es?	Ende sel oerdelen dat van natueren heydenscap is. een ee te wesen. ende zulke heydenscap sel di volcomen maken. du die overmits der letter ende der besnydinge een overtrededer biste der ee
Act. 17, 11	Hi autem erant nobiliores eorum, qui sunt Thessalonicae	ende die edelste lude meest van tessalonien
Act. 25, 17	Cum ergo hunc convenissent sine ulla dilatione, sequenti die sedens pro tribunale, ..	daer om doe si hier ghecomen waren. sat ic zonder merrren ten naesten dage te rechte
Act. 15, 40	Paulus vero, electo Sila, profectus est, traditus gratiae Dei a fratribus	mer paulus vercoes hem sylam. ende voer vanden broederen daer hem die gracie gods wisen soude
Act. 14, 16	Et quidem non sine testimonio semetipsum reliquit, benefaciens de caelo, dans pluvias ..	Ende dat niet zonder tughe. hi hevet hem zelve weldoende ghelaten ende gaf hem regen
Apoc. 14, 13	Amodo jam dicit spiritus	want nu voert meer hiet hise gheesten
Matth. 12, 8	Dominus enim est Filius hominis etiam sabbati	Die here is een soen des menschen ende des sabaots
Matth. 19, 4	Non legistis, qui fecit hominem ab initio, masculum et feminam fecit eos? et dixit Propter hoc ...	en hebdi niet ghelesen dat die den man ende dat wijf vanden beghinne makede ende seide hier om sal
Matth. 12, 31	spiritus autem blasphemia non remittetur	mar die gheest der blasphemien en sal niet vergeven warden

Marc. 4, 27	Et dormiat, et exsurgat	ende hi sliepe. ende dat saet op ghinghe
Joh. 5, 39	Scrutamini Scripturas. . et illae sunt, quae testimonium perhibent de me	ondersoeket die scripture. . ende dat sijne die van mi tghetughe gheven
Joh. 6, 4	Erat autem proximum pascha, dies festus Judaeorum	Die naeste paesschen was der ioden feest dach

Deze lijst, samengesteld uit een reeks voorbeelden die ontleend zijn aan verschillende boeken, laat duidelijk zien, dat noch de Evangeliën noch het tweede gedeelte van het Nieuwe Testament vrij zijn van foutieve of onbeholpen vertalingen. Voor beide gedeelten is de verklaring te zoeken in het feit dat de auteur de woorden van de grondtekst in onjuist verband brengt.

b) De enkelvoudige zin.

Plaatsing van de genitivus attributivus.

Reeds enige malen hebben we kennis gemaakt met een stijl-middel, dat van oudsher in het Germaans bekend was: de plaatsing van de attributieve genitief vóór het regens. ¹⁾ De Westvlaamse Epistelen en Evangeliën maken er een dankbaar gebruik van, en later zal het door de auteur van 1360 zo talloze malen worden toegepast dat het een van de typerendste kenmerken van zijn werkwijze werd. In de Noordnederlandse vertaling keert hetzelfde verschijnsel terug, al treedt het daar niet zo frequent op als in de Oostvlaamse vertaling. Enige voorbeelden:

Gen. 22, 17	portas inimicorum suorum	haerre viande poerte
Exod. 20, 24	memoria nominis mei	mijns namen ghedenkenisse
Prov. 15, 2	os fatuorum	der dwaser mont
Jes. 58, 12	aedificator sepium	der tunen stichter
Neh. 8, 2	aures omnis populi	al des volcs oren
Rom. 3, 13	venenum aspidum	der slanghen venijn
1 Cor. 3, 20	cogitationes sapientium	der wiser ghedachte
Jac. 4, 4	amicitia hujus mundi	deser werelt vrienescap

¹⁾ Zie blz. 112—113, 247, 257, 285, 298.

Act. 16, 17	servi Dei excelsi	des oversten gods knechte
Apoc. 14, 1	nomen Patris ejus	sijns vaders name
Matth. 11, 8	in domibus regum	inder coninghe huse
Marc. 11, 13	tempus ficorum	der vighen tijt
Luc. 6, 49	ruina domus	dies huus val
Joh. 14, 30	princeps hujus mundi	deser werelt prince

Plaatsing van het praedikaat.

Een belangrijk verschil tussen de Westvlaamse perikopentekst en deze vertaling is de plaats der samenstellende delen van een meerledig praedikaat. Werden daar de beide bestanddelen zoveel mogelijk bij elkaar gehouden,¹⁾ hier worden ze meestal door voorwerpen en bepalingen van elkaar gescheiden. Dit verschil zal wel voortvloeien uit een syntaktiese ontwikkeling die zich geleidelik voltrokken heeft. De Brabantse tekst neemt ook in dit opzicht een tussenpositie in: de oude en de moderner plaatsing wisselen hier elkaar af. Voorbeelden:

Matth. 1, 21	et vocabis nomen ejus Jesum	ende sinen naem sulstu ihesum hieten
Matth. 17, 23	Magister vester non solvit didrachma	iu meester en heeft den tins niet betaelt
Matth. 12, 35	Bonus homo de bono thesauro profert bona	Een goet mensche brenghet van enen goeden scatte goede dijnghe voert
Hebr. 11, 34	effugerunt aciem gladii	si siin ontgaen dier scarp- hede des zwerts
Gen. 37, 13	mittam te ad eos	ic sel di tot hem zenden
Levit. 26, 4	et pomis arbores replebuntur	ende die bome zellen mit appelen vervullet werden
Jes. 58, 11	et implebit splendoribus animam tuam	ende hi sal mit scinenden licht dijn ziele vervullen.

Deze lijst die ad libitum ware uit te breiden, geeft een getrouwe weerspiegeling van de wijze waarop een meerledig praedikaat in de noordelijke tekst vrijwel doorlopend in het zinsverband wordt opgenomen. Naar we er voor kunnen instaan, vertoont Wvla. in de bovenstaande en talloze andere gevallen de oude toestand.

¹⁾ Zie blz. 90—91.

Plaatsing van het subject.

Een ander punt waarin N.N. van Wvla. afwijkt, is de veelvuldige vermijding van inversie. ¹⁾ Hij gedraagt zich onafhankelijker tegenover het Latijn dan de Vlaamse perikopenvertaler, die pas dan de volgorde van de grondtekst wijzigde, wanneer de syntaxis van zijn moedertaal dat gebiedend noodzakelijk maakte. De Noordnederlandse auteur zoekt daarentegen meestal eerst het onderwerp van een zin op en plaatst dat in zijn verdietsing vooraan, ofschoon hij nu en dan toch ook geïnverteerde konstrukties letterlik overneemt, bijv.:

Gen. 27, 29	serviant tibi populi	dienen moeten di die lude.

Vermijding van inversie hebben we in: ²⁾

Marc. 14, 6	Bonum opus operata est in me	Si heeft een goet werc in mi ghewrocht
Luc. 7, 45	Osculum mihi non dedisti	Du en gaveste mi ghenen oep
Luc. 7, 46	Oleo caput meum non unxisti	Du en salvedeste mijn hoeft niet mit olyen
Joh. 9, 15	Lutum mihi posuit super oculos	hi dede wase op mijn oghen
Prov. 3, 14	Melior est acquisitio ejus negotiatione argenti	haer vercrighinghe is beter dan die neringhe des zulvers
Prov. 31, 10	Mulierem fortem quis inveniet	Wie sel een starc wijf vinden
Osee 14, 8	Convertentur sedentes in umbra ejus	Die in sijnre scemen sitten zellen bekeert werden
1 Cor. 4, 4	qui autem judicat me, Dominus est	die here ist die mi oerdelt
1 Tim. 6, 10	Radix enim omnium malorum est cupiditas	want ghiericheyt is wortel alles quades
Act. 16, 2	Huic testimonium bonum reddebant qui in Lystris erant et Iconio fratres	die broeders die in lystris ende in yconien waren. gaven desen een goet ghetughe

¹⁾ Zie blz. 88—89.

²⁾ Voor de eerste zes voorbeelden vergelijk men blz. 88—89.

Begrijpelijk is het handhaven van de inversie in vraagzinnen als:

Luc. 20, 4	Baptismus Ioannis de coelo erat, an ex hominibus	dat doepsel iohannes wasset vanden hemel of vanden menschen
Jac. 2, 25	Similiter et Rahab meretrix, nonne ex operibus justificata est, suscipiens nuntios, et alia via ejiciens	des ghelijc oec dat meenwif raab. is si niet vanden werken gherechtvaerdiget doe si boden ontfcnc. ende ten anderen weghe wt liet?

Hervattende aanduiding.

Een enkele maal doet zich in de enkelvoudige zin het verschijnsel van „Rückverweisung” voor, zoals in:

Matth. 26, 58	Petrus autem sequebatur eum	Petrus die volghede hem
Matth. 26, 63	Jesus autem tacebat	Ihesus die zweech
Marc. 14, 6	Jesus autem dixit	Ihesus die seide
Apoc. 14, 18	maturae sunt uvae ejus	sijn druven die sijn scerp

c) Samengestelde zin.

Hervattende aanduiding.

Talrijker nog zijn de gevallen, waarin door een terugwijzend woordje, dat een „Nachsatz” inleidt, het verband met de voorafgaande bijzin wordt hervat. Enige voorbeelden uit honderden:

Joh. 3, 34	Quem enim misit Deus, verba Dei loquitur	want dien god ghesent heeft <i>die</i> sprect gods woerde
Matth. 5, 21	qui autem occiderit, reus erit iudicio	So wie verslaet <i>die</i> is sculdich des oordeels
Prov. 15, 4	quae autem immoderata est conteret spiritum	mer <i>die</i> onghematet is. <i>die</i> sel den gheest verdrucken
Rom. 6, 7	Qui enim mortuus est, justificatus est a peccato	want <i>die</i> ghestorven. <i>die</i> is gherechtverdicht vander zonde
Num. 20, 8	Cumque eduxeris aquam de petra, bibet omnis multitudo	Ende als ghi twater uten steen ghebrocht hebt. <i>dan</i> sel drinken al <i>die</i> menichte des volcs

Act. 20, 8	Erant autem lampades copiosae in coenaculo ubi eramus congregati	Ende inder camer daer wi in vergadert waren daer waren veel lampeden

Relatieve verbinding.

Slechts zelden handhaaft N.N. een betrekkelijk woord, dat dient om een band tussen twee zinnen te leggen, b.v.:

Luc. 5, 20	Quorum fidem ut vidit, dixit	wilker lude ghelove doe hijt sach seide hi
Act. 1, 11	qui et dixerunt: Viri Galilaei	die oec seyden. Gi galileeusche manne
Rom. 4, 18	Qui contra spem in spem credidit	welc abraham ghelovede ieghen der hopen inder hopen
Hebr. 13, 7	Mementote praepositorum vestrorum qui vobis locuti sunt verbum Dei; quorum intuentes exitum conversationis, imitamini fidem	Ghedenket iuwer proesten die iu dat woert gods ghesproken hebben. welker apostelen gi aenzien- de den wtganc haerre wanderinge volghet den ghelove
Hebr. 2, 3	quae cum initium accepisset	welke salicheyt. doesi tbeghin ontfcnc

In verreweg de meeste gevallen lost hij de relatieve zin op in een hoofdzin, bijv.:

Matth. 19, 4	Qui respondens, ait eis	hi antwoerde hem ende seide
Act. 7, 2	Qui ait	Hi seyde
Hebr. 12, 19	vocem . . quam qui audierunt, excusaverunt se, ne eis fieret verbum	Die ghene die de stemme hoerden ontsculdichden hem. datmen hem twoert niet toe en sprake
Gal. 4, 24	Quae sunt per allegoriam dicta	dese sijn doer een ander verstandnisse ghesproken
Rom. 1, 32	Qui cum justitiam Dei cognovissent	Doe dese die gherechticheit gods kenneden
Luc. 8, 56	quibus praecepit ne alicui dicerent	ende hi verboet hem dat sijt niemant en seiden

Jac. 4, 2	propter quod non postulatis	daer om en hebgi niet ghebeden
Gen. 22, 9	in quo aedificat altare	daer stichtede hi een altaer
Gen. 27, 10	quas cum intuleris	alstuse inghebroch hebste
4 Reg. 4, 26	Quae respondit	Si seyde
Act. 20, 3	ubi cum fecisset menses tres	doe hi daer drie maende gheweest hadde

Waar het nodig is, weet de schrijver veelal een vrijer vertaling voor het pron. relat. te bedenken, bijv.:

Luc. 1, 62	Innuebant autem patri ejus, quem vellet vocari ejus	Ende si teikendent sinen vader hoe hine hieten woude
Luc. 17, 27	usque in diem, qua intravit Noe in arcam	Tot in dien daghen toe dat noe in die arcke ghinc
Rom. 12, 18	Si fieri potest, quod ex vobis est	Oft ghescien mach also verre alst wt iu is
1 Cor. 7, 36	quod vult faciat	(der maghet bewaerre) doe alse si wil
Act. 10, 37	Vos scitis quod factum est verbum per universam Judaeam	Gy wetet hoe dat woert gheganghen is doer al iudeen

Een goede vertaling van een moeilike tekst is:

Rom. 7, 17	Nuncautem jam nonego opero illud, sed quod habitat in me peccatum	Mer nu voert aen en werke ic dat niet. Mer die sonde die in mi woent

Oratio recta en oratio obliqua.

Het gebeurt menigmaal dat N.N. de directe rede omzet in een indirecte, waartoe hij te eer overging, omdat woordjes als *quia* en *quoniam*, die in het Vulgaatlatijn soms een indirecte rede inluiden, reeds een stap in die richting betekenden. Enige voorbeelden:

Joh. 9, 41	nunc vero dicitis: Quia vidimus	maer nu segghe ghi dat ghi siet
Act. 25, 8	Paulo rationem reddente: Quoniam neque in legem Judaeorum... quidquam peccavi	want paulus verantwoerde hem ende seyde dat hi ieghens die ee der ioden ... niet misdaen en hadde

Maar ook bij ontstentenis van zulke woordjes verandert hij de konstruktie wel:

Marc. 9, 32	interrogabat eos: Quid in via tractabatis?	vraghede hi hem wat si inden weghe vercallet hadden
Gen. 37, 20	dicemusque: Fera pessima devoravit eum	ende wi zellen seggen datten dat alre boeseste dier verslonden heeft

Het omgekeerde, de omzetting uit een oratio obliqua in een oratio recta, komt soms eveneens voor:

Act. 25, 4	Festus autem respondit servari Paulum in Caesarea: se autem maturius profecturum	Doe antwerde felix (l. festus) paulum doe ic hoeden in cesarien ende ic sal cort derwaerts varen

Hoofdzin > bijzin.

De onafhankelijkheid die N.N. tegenover het Latijn toont, blijkt ook uit de omzetting van een hoofd- tot bijzin in gevallen als:

Luc. 8, 42	quia unica filia erat ei fere annorum duodecim, et haec moriebatur	want sijn enighe dochter die bi na twalef iaer out was began te sterven
Act. 25, 23	jubente Festo, adductus est Paulus	Doe gheboet festus, datter paulus voer ghebrocht worde
Act. 18, 19	Devenitque Ephesum, et illos ibi reliquit	Ende doe paulus tot ephesum quam. liet hise daer

Anacoluthon.

Het is geen slaafse navolging van het Latijn, wanneer de vertaler een anacolouth veelal overneemt. Zijn moedertaal kende het verschijnsel immers eveneens. We citeren:

Luc. 14, 5	Cujus vestrum asinus aut bos in puteum cadet, et non continuo extrahet illum die sabbati?	wies van iu esel of osse sel inden put vallen ende trecket hijs daer niet rechtevoert wt opten dach des sabaoths

Matth. 13, 19	Omnis, qui audit verbum regni, et non intelligit, venit malus	Elc mensche die hoert dat woert des rijcs ende niet en verstaet Dan comt die quade
Luc. 11, 11	Quis autem ex vobis patrem petit panem, numquid lapidem dabit illi?	wie van iu biddet sinen vader broet sal hi hem enen steen gheven
Rom. 4, 5	Ei vero qui non operatur, credenti autem in eum qui justificat impium, reputatur fides ejus ad justitiam	den ghenen die niet en werct. mar ghelovet in den ghenen. die de ongherechtighe gherechtich maect. Sijn ghelove wart gherekent tot gherechticheyt
Col. 1, 21—22	Et vos cum essetis aliquando alienati, et inimici sensu in operibus malis; nunc autem reconciliavit in corpore carnis ejus per mortem	Ende doe gi voermaels van gode ghevreemdet waert, ende viande inden sinne. in quaden werken: Mer nu heeft hi iu verzoent inden lichaem sijns vleysches

Soms bevat de vertaling anakolouth-konstrukties, waar de grondtekst een normaal aflopende zin vertoont, bijv.:

Luc. 19, 15	Et factum est ut rediret accepto regno et jussit vocari servos, quibus dedit pecuniam.	Ende het gheschiede doe hi dat rijc ontfanghen hadde ende weder quam. ende dat hi die knecht gheboet te roepen dien hi dat ghelt ghegheven hadde
Rom. 6, 4	ut quomodo Christus surrexit a mortuis per gloriam Patris, ita et nos in novitate vitae ambulemus	op dat hoe dat xristus overstaen is vander doot overmits der glorien des vaders. Laet ons oec also in een nyeweheit des levens wanderen

Maar in de volgende voorbeelden, die met vele andere te vermeerderen zouden zijn, verandert de auteur de anakolouthiese zinsbouw in een normale konstruktie:

Col. 2, 13	Et vos cum mortui essetis in delictis, et praepitio carnis vestrae, convivificavit cum illo, donans vobis omnia delicta	ende hi hevet iu levende ghemaect mit hem. verghevende alle iu zonden. doe gi doot waert inden sonden. ende in die erfelicheden iuwes vleysches
2 Cor. 12, 3—4	Et scio hujusmodi hominem (sive in corpore, sive extra corpus, nescio, Deus scit) quoniam raptus est in Paradisum	Ende ic weet dat dustanighen mensche ontrocket was inden paradise weder inden lichaem. of buten den lichaem ic en weets niet. god wetet

Dat-zinnen.

Het voegwoord *ut*, als inleiding van doelaanwijzende bijzinnen wordt nu eens letterlik vertaald met (*op*)*dat*, dan weer vrijer weergegeven door (*om*)...*te* aan 't begin van een beknopte bijzin. Enige voorbeelden:

Matth. 26, 16	Et exinde quaerebat opportunitatem ut eum traderet	Ende van dier tijt voert sochte iudas stonde daer toe dat hine over leverde
Luc. 11, 54	et quaerentes aliquid capere de ore ejus, ut accusarent eum	ende begheerden wat te vanghen wt sinen monde opdat sine mochten wroeghen
Act. 7, 31	Et accedente illo ut consideraret	ende doe hi daernare quam dat hijt merken zoude
Act. 18, 10	et nemo apponetur tibi ut noceat te	ende nieman en sel hem ieghens di setten dat hi di deere
Hebr. 10, 7	Ecce venio .. Ut faciam .. voluntatem tuam	Sich ic come .. dat ic dinen wille zoude doen
Joh. 17, 4	opus consummavi quod dedisti mihi ut faciam	dat werc dat du mi gaveste te doen heb ic volbrocht
Marc. 13, 34	et janitori praecepit ut vigilet	ende den duerwachters gheboet hi te waken
Matth. 11, 1	transiit inde ut doceret	ghinc hi van daen om te leren
Luc. 9, 28	et ascendit in montem ut oraret	ende clam op inden berch om te beden.

Van veel belang is dat de hypotaktiese zinsbouw moet wijken voor de parataktiese, wanneer de vertaler van finale bijzinnen hoofdzinnen maakt in:

Act. 20, 1	et profectus est ut iret in Macedoniam	ende voer voert ende ginc in macedonien
Hebr. 8, 9	in die, qua apprehendi manum eorum ut educerem illos de terra Aegypti	in dien dage doe icse nam bi haerre hant ende leydese wt den lande van egypten
Luc. 5, 7	Et annuerunt sociis, qui erant in alia navi, ut venirent	ende wenkeden den ghesellen die in dat ander scip waren ende si quamen
Luc. 16, 24	et mitte Lazarum ut intingat extremum digiti sui in aquam ut refrigeret linguam meam	Ende sent lazarus dat hijt tenden sinen vingher int water nat make ende lessche mijn tonghe

Een anakolouthiese herhaling van *dat* — wel niet een overblijfsel van het oude *op dat dat* ¹⁾ — hebben we in:

1 Joh. 2, 28	ut cum apparuerit, habeamus fiduciam	op dat wanneer hi openbaren sel. dat wi zeker betrouwen moeten hebben
Act. 5, 15	ut, veniente Petro, saltem umbra illius obumbraret quemquam illorum	op dat als petrus quame dat sijn sceme doch een ygheliken van hem omme sceme

d) Vrije vertalingen van samengestelde zinnen.

De onafhankelijkheid waarmee de vertaler blijkens de tot nog toe gegeven voorbeelden zich gedraagt ten opzichte van de Vulgaattekst, treedt wel 't meest aan de dag bij zijn behandeling van min of meer ingewikkelde perioden. Hij schroomt niet om terwille van de duidelijkheid de volgorde van een Latijnse periode in zijn verdietsing grondig te wijzigen. Zoowel in de evangeliën als in het tweede gedeelte van het Nieuwe Testament benevens de oudtestamentiese perikopen kan men deze neiging tot vrijere woordschikking waarnemen. Gezien vanuit een — vertaaltechnies

¹⁾ Zie *Mnl. Wdb.* 5, 1683 en *Stoett, Mnl. Synt.*, § 320.

gesproken — algemeen gezichtspunt mag deze eigenschap van beide delen wel als het belangrijkste verschil van de vertaalmethode in de oudere vertalingen — uitgezonderd L — aangemerkt worden. Slaafse of zelfs maar woordelijke vertalingen zijn in N.N. zeer schaars, maar daar staat tegenover dat de vrijheid, die de auteur zich veroorlooft, meermalen in een niet te verdedigen nonchalance ontaardt. Toch toont hij de bedoeling van de grondtekst in de regel wel te doorzien. Het is opvallend met hoeveel gemak hij verschillende perioden, ingewikkeld van bouw en gedachtegang, weet te vertolken op een wijze die de voorkeur verdient boven het letterlike, onbeholpen wedergeven in de zuidelijke teksten. Voor ons staat het vast dat hij, hoewel niet ontbloot van gezond verstand, door ijverige bijbelstudie en vooral door de raadpleging van exegetiese compilatiewerken zich een zekere mate van dogmatiese geschooldheid had eigen gemaakt, die hem goed te pas kwam bij de vervulling van zijn taak. Straks zullen we de bewijzen leveren, dat vele vrije vertalingen van afzonderlike woorden tot stand gekomen zijn onder de invloed van een door hem gebruikte schriftverklaring. In bonte rij mogen hier enige voorbeelden volgen:

Joh. 12, 50	Quae ergo ego loquor, sicut dixit mihi Pater, sic loquor	daer om dat ic spreke dat spreke is also alst mi die vader gheseit heeft
Rom. 6, 16	Nescitis quoniam cui exhibetis vos servos ad obediendum, servi estis ejus cui obeditis	En weet gi niet. dat gi knechte sijt des gheens dien gi ghehoersam gheweest hebt. Ende dien gi iu selven knechte biedet ghehoersaem te wesen
Rom. 10, 5	Moyses enim scripsit quoniam justitiam quae ex lege est, qui fecerit homo, vivet in ea	want moyses heeft ghescreven. die mensche die de gherechticheit werket die vander ee is. die sel in haer leven
Rom. 11, 7	Quid ergo? quod quae-rebat Israel, hoc non est consecutus	Wat daer om. ysrahel en en hevets niet dattet zochte
Rom. 5, 16	Et non sicut per unum peccatum, ita et donum; nam judicium quidem ex uno in con-	Ende niet alsoet gesciet overmits een sonde. dat also oec gheschie overmits ghenaden. want dat

	demnationem, gratia autem ex multis delictis in justificationem	oerdel gods is van eenre erf zonde inder verdome- nissen Mer die ghenade is wt veel zonden. In die rechtvaerdich makinghe daer om zendede ic die broeders glosa <i>Niet dat si iu daer toe vermanen. mer dat gi bereet sijt</i> Op dat wi daer of verhuegen van iuwer weghe in desen deele. niet al te niete ver- ydelt en worde. dat gi be- reyrt sijt als ic gheseyt hebbe op dat wi ons niet en scamen. als die van macedonien mit mi comen ende iu onbereyt vinden. ende wi ons dan niet en scamen allene. mer gi oec mede in deser giften
2 Cor. 9, 3—4	Misi autem fratres, ut ne quod gloriamur de vobis, evacuetur in hac parte, ut (quemadmodum dixi) parati sitis; ne cum venerint Macedones mecum, et inveni-erint vos imparatos, erubescamus nos: (ut non dicamus vos) in hac substantia	Die mitten woerde ghe- leert wert. die sel hem in allen goeden dinghen ghemeensam maken. den ghenen die hem leert
Gal. 6, 6	Communicet autem is qui catechizatur verbo, ei qui se catechizat, in omnibus bonis	Doe deedse felix die dros- sate verbeyden mitten ghedinghe. want hi wel wiste. dattet onweghe waren glosa <i>Die si pau- lum te voren leyden</i>
Act. 24, 22	Distulit autem illos Felix, certissime sciens de via hac	mer alre meest die ghene die naden vleysche in begheerlicheden der on- reynicheit wanderen. en- de xristum versmaden stout hem zelve behag- hende. Secten glosa <i>dat is onghelove</i> en ont- sien si niet. blasphemie- rende glosa <i>den wech des gheloves</i> in die pine
2 Petr. 2, 10-11	Magis autem eos qui post carnem in concu- piscentia immunditiae ambulant, dominatio- nemque contemnunt, audaces, sibi placentes, sectas non metuunt in- troducere, blasphemantes; ubi angeli fortitu- dine et virtute cum sint majores, non portant	

	adversum se execrabile judicium	der hellen. daer die qua- de engelen in starcheden. ende in moghentheden de meeste sijn. nauwe draghen moghen dat ha- telike ordel ieghens hem Ende die ioden die ghe- love hadden. toghen a- lexandrum enen iongher wtter scaren .. Alexan- der teykende mitter hant. ende begheerde dat si stilleden. hi woude den volke een verantwoerde doen.
Act. 19, 33	De turba autem detra- xerunt Alexandrum, propellentibus eum Ju- daeis; Alexander autem manu silentio postula- to, volebat reddere ra- tionem populo	

Beter nog dan door enkele citaten kan men de vrijheid van de vertaling leren kennen uit de vergelijking van grotere stukken, die een samenhangend geheel vormen, met de grondtekst. Men legge daartoe de nieuwtestamentiese fragmenten, door Dr. Ebbinge Wubben bekend gemaakt, naast de Vulgaattekst. Het zal dan blijken dat de verdietsing zeer leesbaar is tengevolge van de vrije woordschikking, maar anderzijds door weglatingen of toevoegingen de grondtekst niet volkomen getrouw weergeeft.

4. HET WERKWOORD.

a) Het participium conjunctum.

Foutieve en gebrekkige vertalingen.

1 Thess. 5, 3	tunc repentinus eis su- perveniet interitus, si- cut dolor in utero ha- benti, et non effugiet	Dan sel hem die haeste- like verderfenisse over- comen. ende si en zellens niet ontflien. als die dat wee inden buke heeft
1 Cor. 10, 4	bibebant autem de spiri- tali, consequente eos, petra	Si dronken vanden ghees- teliken dranc. ende een steen volghede hem na welke reyn makinge
Hebr. 9, 10	Et variis baptismatibus, et justitiis carnis usque ad tempus correctionis impositis	in menigherhande was- schinge. ende anderrecht- vaerdichinge des vleyschs in gheset was. totter tijt der correctien

Act. 14, 3	Multo igitur tempore demorati sunt, fiducialiter agentes in domino, testimonium perhibente verbo gratiae suae, dante signa et prodigia fieri per manus eorum	veeltijts woenden si daer. ende ghetrouwelic werkende inden here. ende twoert gods gaf sijnre graciën tghetughe ende dede teykene ende wonderen ghesciën doer horen handen
Hebr. 6, 7	Terra enim saepe venientem super se bibens imbrem, et generans herbam opportunam illis a quibus colitur, accipit benedictionem a Deo	want die eerde drinket den dou. die dicwile op haer coemt. ende baert goet cruut den ghenen daer si of gheoeffent wert die ontfanghet benediinge van gode

Letterlike vertalingen.

Marc. 1, 7	cujus non sum dignus procumbens solvere corrigiam calceamentorum ejus	wes ic niet waerdich en bin nederknielende den riem te ontbinden van sinen ghescoeyte
Luc. 11, 8	Et si ille perseveraverit pulsans	Ende ist dat die duerachtich blijft cloppende
Joh. 8, 9	et remansit solus Iesus, et mulier in medio stans	Ende ihesus bleef alleen ende dat wijf in die middel staende
Act. 4, 21	At illi comminantes dimiserunt eos	Ende al dreyghende lieten sise
Act. 9, 6	tremens et stupens	al bevende ende al verwonderende
1 Cor. 12, 3	nemo in Spiritu Dei loquens, dicit anathema Iesu	niemant inden gheeste gods sprekende. en spreect een ofsceydinghe van ihesu
2 Tim. 2, 6	laborantem agricolam	den werckenden ackerman
1 Tim. 4, 2	In hypocrisis loquentium mendacium, et cauteriatam habentium suam conscientiam	loghenesprekende ingheveynstheden. ende haer consciencie ghebrandet hebbende
Hebr. 8, 8	Vituperans enim eos dicit	al besculdighende spreect die here

Gen. 1, 11	Germinet terra herbam virentem, et facientem semen, et lignum pomiferum faciens fructum juxta genus suum	die eerde spruut wt groen cruut ende zaet makende. ende dat vruchtbarighe hout vruchtmakende na sinen gheslachte
Luc. 22, 12	Et ipse ostendet vobis coenaculum magnum stratum	Ende hi sal iu toghen een grote avontmael camer bereit ghemaect
2 Tim. 3, 16	Omnis scriptura divinitus inspirata utilis est ad docendum	Alle scrifture godliken in ghegeest is orbaerlic mede te leren

Gevaar voor misverstand wordt veroorzaakt door het handhaven van de participiumvorm in:

Act. 7, 59	Et lapidabant Stephanum invocantem, et dicentem	ende si steenden stephanum. aenroepende ende segghende
Hebr. 7, 25	Unde et salvare in perpetuum potest accedentes per semetipsum ad Deum	waer of hi oec in ewicheden behouden mach. toe gaende tot gode. overmids hem zelven

Omschrijving ware beter geweest in de volgende gevallen, waarin een adverbiale bepaling aan het participium is toegevoegd:

Joh. 4, 14	fons aquae salientis in vitam aeternam	een fonteyne des springhende waters int ewighe leven
Rom. 8, 11	propter inhabitantem Spiritum ejus in vobis	om sinen in wonenden gheest in iu
Apoc. 4, 9	sedenti super thronum, viventi in saecula saeculorum	den sittenden opten throne. den levenden in ewen tewen

Copula + participium.

Hier wisselen letterlike vertalingen die het duratief aspekt helpen uitdrukken, en vrijere elkaar regelmatig af. Vgl.:

Marc. 9, 3	erant loquentes	waren sprekende
Matth. 7, 29	erat enim docens eos	want hi leerdese
Act. 9, 28	erat intrans, et exiens	was in ende wtgaende
Col. 2, 23	sunt ... habentes	hebben
Gal. 4, 3	eramur servientes	dienden wi

Jac. 3, 15	est . . . descendens	is . . . neder dalende
Apoc. 2, 23	ego sum scrutans	ic bin onder zoekende
Luc. 6, 12	erat pernoctans	vernachte hi

Oplossing in hoofdzin.

Hoewel het woordelik overnemen van de participiumvorm vrij veel wordt gevonden, is de oplossing in een hoofdzin de gebruikelijke wijze van behandeling. We noemen slechts enige typerende voorbeelden:

Jes. 45, 6—7	ego Dominus, et non est alter; formans lucem et creans tenebras, faciens pacem et creans malum	Ic bin die here. ende het is gheen ander. Ic formede dat licht ende sciep die duusternissen. Ic makede den vrede. ende sceppe dat quade
Act. 17, 34	Quidam vero viri adhaerentes ei, crediderunt	ende somighe manne bleven hem bi ende ghe-loveden
Marc. 15, 24	Et crucifigentes eum, diviserunt vestimenta ejus, mittentes sortem super eis, quis quid tolleret	Ende si cruusten hem ende deilden sijn cleder ende worpen daer lot op wat een ieghelijk bueren soude
2 Petr. 1, 16	Non enim doctas fabulas secuti, notam fecimus vobis Domini nostri Jesu Christi virtutem et praesentiam	wi en hebben die ongheleerde fabelen niet vervolghet. ende iu ons heren ihesu xristi moghentheit ende voerwetentheit kondich ghemaket
1 Tim. 4, 1	Spiritus autem manifeste dicit, quia in novissimis temporibus discedent quidam a fide, attendentes spiritibus erroris	Die heylighe gheest sey-tet mi openbaerlic. dat-ten inden lesten tiden somich vanden ghelove sceyden sellen. ende ghierlic haer oren bieden zellen den gheesten der dwalinghe
Matth. 22, 6	et contumeliis affectos occiderunt	ende deden hem lachter ende dodense
Act. 15, 3	Illi ergo deducti ab ecclesia, pertransibant Phoenicen, et Samariam	ende die broeders gheleydense. so dat si leden doer phenicen. ende doer samarien

Matth. 21, 9	clamabant dicentes	riepen ende seiden
Luc. 18, 18	interrogavit .. dicens	vraghede ende seide
Matth. 10, 7	Euntes autem praedicate, dicentes	Gaet ende predict ende segghet
Act. 20, 31	Propter quod vigilate, memoria retinentes	Daer om waket. ende houdtet inder ghedenkenisse
Rom. 12, 9	odientes malum, adhaerentes bono	hatet dat quade. ende aenhanghet den goede

De oplossing in een hoofdzin bracht somtijds een zich aanpassen aan de eisen van de moedertaal met zich mee. In de meeste gevallen weet de schijver deze tot hun recht te laten komen, maar daarnaast blijkt hij een enkele maal geneigd te zijn een ingewikkelde periode te vereenvoudigen, zelfs in die mate dat men in het onzekere verkeert, of hij de onderlinge samenhang wel vat. Zulk een gebrekkige syntaktiese „geleding” hebben we in:

1 Thess. 2, 8	Ita desiderantes vos, cupide volebamus tradere . . .	Also si wi iu ghierichlic begherende. Wi wouden iu gheven
Rom. 6, 9	Scientes quod Christus resurgens ex mortuis jam non moritur	wi weten dat xristus op ghestaen is vander doot. nu voert an en sterft hi niet
Jud. vs. 3	Charissimi, omnem sollicitudinem faciens scribendi vobis de communi vestra salute, necesse habui scribere vobis	Alre lieveste. ic doe alle ernstighe zorchfoudicheyt iu te scriven. van iuwer ghemeenre salicheyt: Ic hadde noot iu te scriven
Hebr. 10, 22	accedamus cum vero corde in plenitudine fidei, aspersi corda a conscientia mala, et abluti corpus aqua munda	Laet ons toegaen mit warachtigher herten in vollicheyt des gheloves: wi sijn ghereynicht ander herten. vander quader consciencien ende wi sijn ghedwoghen anden lichaem mit reynen water
Act. 9, 7	Viri autem illi qui combatantur cum eo, stabant stupefacti, audientes quidem vocem, neminem autem videntes	Ende die manne die mit hem reysden stonden wt verwonderen vervaert. si hoerden die stemme. mer si en saghen nieman

Oplossing in bijzin.

Talrijk zijn ook de goede oplossingen in bijzinnen. In de eerste plaats delen we ter illustratie enige door het relativum *die (dat)* ingeleide attributieve en subject-zinnen mede:

Gen. 1, 28	universis animantibus	al die zielic leven hebben
Jes. 45, 7	ego Dominus faciens omnia haec	Ic bin die here die alle dese dingen doe
Luc. 2, 48	Et videntes admirati sunt	ende diet saghen verwon- derden
Matth. 21, 12	omnes vendentes et ementes	alle die cochten ende ver- cochten
1 Tim. 5, 20	Peccantes coram	die openbaer zondighen
2 Petr. 3, 5	Latet enim eos hoc vo- lentes	want het is hem onbe- kant die dat willen
Act. 4, 16	omnibus habitantibus Jerusalem	allen den ghenen die te iherusalem wonen
Act. 15, 16	diruta	datter an verdorven is

Temporele bijzinnen, beginnend met de conjuncties *doe, als* of *wanneer* komen niet minder veelvuldig voor, bv.:

Rom. 15, 29	veniens ad vos	wanneer ic come tot iu
Hebr. 7, 1	qui obviavit Abrahae regresso a caede regum	die abraham ghemoetede doe hi weder keerde van- der dootslaginge der co- ningen
Act. 4, 23	Dimissi autem vene- runt ad suos	Mer doe si laten gaen waren. quamen si totten haren
4 Reg. 4, 36	Quae vocata, ingressa est ad eum	doe si gheroepen was ginc si tot hem in
Matth. 6, 7	Orantes autem nolite multum loqui	Als ghi bedet en wilt niet veel spreken
Luc. 5, 12	et videns Jesum	doe hi ihesum sach

Andere bijzinnen, die stuk voor stuk van 's schrijvers veelzijdige bekwaamheid getuigenis afleggen, zijn:

Hebr. 11, 4	et per illam adhuc de- functus loquitur	ende overmids den ghe- love spreect hi noch al is hi begraven
1 Thess. 2, 2	Sed ante passi, et con- tumeliis affecti . . .	Want al waren wi te vo- ren ghepinicht ende mit scanden belast . . .

1 Petr. 1, 8	in quem nunc quoque non videntes creditis	daer gi oec nu in gheloevet al zie gijs niet
Act. 13, 28	et nullam causam mortis invenientes in eo, petierunt a Pilato ut interficerent eum	ende al wast dat si gheen zake der doot in hem en vonden. nochtan begheerden si van pylato dat sine mosten verslaen
2 Cor. 3, 12	Habentes igitur talem spem	Daer om want wi zulke hope hebben
Marc. 6, 20	sciens eum virum justum et sanctum	want hi kenneden enen gherechtighen heylighen man
Gal. 4, 16	Ergo inimicus vobis factus sum, verum dicens vobis	bin ic daer om iu viant gheworden. om dat ic iu dat waer segge?
Matth. 26, 7	et effudit super caput ipsius recumbentis	ende stortse wt op sijn hoeft daer hi sat
3 Reg. 3, 20	tulit filium meum de latere meo ancillae tuae dormientis	si . . . heeft mijn kint van mijnre zide ghenomen dijnre deernen. daer si sliep.
Matth. 27, 4	Peccavi, tradens sanguinem justum	Ic hebbe ghesundicht dat ic dat gherechtighe bloet verraden hebbe
2 Cor. 11, 7	Aut numquid peccatum feci, me ipsum humilians	of hebbe ic daer zonde an ghedaen dat ic mi selven vernederde?
Matth. 26, 12	Mittens enim haec unguentum hoc in corpus meum, ad sepeliendum me fecit	In dien dat si dese salve op mi ghestort heeft so heeft si mi bereit ghemact te graven
2 Petr. 1, 10	haec enim facientes, non peccabitis aliquando	want doe gi dese dinghen so en sel gi niet zondighen
2 Petr. 1, 19	cui benefacitis attendentes	Gi doet wel neem gi dies woerts waer

Videre, venire etc. + participium.

Naast elkaar treffen we ook hier letterlike vertalingen aan en weergaven met behulp van de infinitivus. Vgl.:

Matth. 3, 16	et vidit Spiritum Dei descendentem sicut columbam	ende hi sach den gheest gods neder comen als een duve

Matth. 8 , 14	vidit socrum ejus jacen- tem, et febricitantem	sach hi sijn swegher leg- ghende ende den saghe hebbende
Act. 9 , 12	Et vidit virum .. intro- euntem	Ende hi sach den man.. in gaen
Act. 10 , 3	Is vidit .. angelum Dei introeuntem ad se	Hi sach .. den enghel gods tot hem in gaende
Apoc. 10 , 1	Et vidi alium angelum fortem descendentem de coelo	Ende ic sach enen ande- ren starken enghel neder comen vanden hemel
Apoc. 20 , 1	Et vidi angelum des- cendentem de coelo	Ende ic sach enen enghel neder dalende vanden hemel
Matth. 3 , 1	venit .. praedicans	quam .. predickende
2 Cor. 1 , 23	quod parcens vobis, non veni	dat ic om iu te sparen niet... en quam

Vertaling met behulp van nomen agentis, adjectivum of adverbium.

Een van de gewichtigste kenmerken van N.N. is dat het tegenwoordig deelwoord veelal vertaald wordt door middel van een nomen agentis. Dit verschijnsel komt in N.N., zowel in het eerste als in het tweede gedeelte, frequenter voor dan in de oudere vertalingen. Voorbeelden:

**arbeyder*¹⁾ (laboranti, 1 Cor. 16 , 16; Hebr. 13 , 3), *bedelaers* (petentibus, Matth. 7 , 11), *des bedruckers* (tribulantis, Jes. 19 , 20), **berespers*¹⁾ (increpantibus, Jes. 50 , 6), *besitters* (possidentes, 1 Cor. 7 , 30), **bespuwers* (conspuentibus, Jes. 50 , 6), *dienre* (servientem, Hebr. 9 , 9), **doenres*¹⁾ (facientibus, Rom. 1 , 32), *dragher* (portantem, Jes. 46 , 2), *eens ganghers* (euntis, Luc. 9 , 53), *inganger* (ingrediens, Hebr. 10 , 5; introeuntes, Matth. 23 , 13), *des lopers* (currentis, Rom. 9 , 16), *mede werker* (cooperanti, 1 Cor. 16 , 16), *pluckers* (vellentibus, Jes. 50 , 6), *predikaer* (praedicante, Rom. 10 , 14), *des roepers* (clamantis, Luc. 3 , 4), *sayer* (seminans, Marc. 3 , 3; 2 Cor. 9 , 10), *sitter* (sedens, Apoc. 4 , 2), *slaghers* (percutientibus, Jes. 50 , 6), *spreker* (loquentem, Hebr. 12 , 25), *des stiermans* (dirigentis, Jac. 3 , 4), **tymmeraers* (aedificantibus, Act. 4 , 11), vgl. *werclude* (aedificantes, Matth. 21 , 42) en *tymmerlude* (aedificantes, Luc. 20 , 17), *toegangher* (accedentem, Hebr. 11 , 6), *een verderver of een eyndemaker* (1 ×) (exterminans, Apoc.

¹⁾ Alleen Handwb.

9, 11), *verkeerre* (avertentem, Luc. 23, 14), *vercopers* (videntes, Matth. 25, 9), *woenres* (habitantes, Apoc. 3, 10; Apoc. 8, 13; Jes. 9, 2).

Op één lijn hiermee staan de participia, die door een (gesubstantiveerd) adjectief of adverbium worden weergegeven, bv.:

**begherich* (concupiscentes, 1 Cor. 10, 6), *haestelijc* (festinans, Luc. 19, 6), *ghehoersam* (obediens, 2 Cor. 2, 9), *onghehoersam* (non obediens, 2 Tim. 3, 2), *mit bloten hoofde* (non velato capite, 1 Cor. 11, 5), *dorstich* (sitientem, Matth. 25, 37; Apoc. 21, 6), *hongherich* (esurientem, Matth. 25, 37), *ledich* (vacantem, Matth. 12, 44), *droevich* (moerens, Marc. 10, 22; dolentes, Luc. 2, 48), *onberouwelijke* (impoenitens, Rom. 2, 5), *willichlike* (volens, 1 Cor. 9, 17), *openbaer* (evidens, Philem. vs. 6), *ghesonden* (valentibus, Matth. 9, 12), *sieken* (male habentibus, Matth. 9, 12), *verduldich* (patientes, Rom. 12, 12), *neernstich* (instantes, Rom. 12, 12), *blide* (gaudentibus, Rom. 12, 15), *eendrachtich* (consentientes, Rom. 12, 16), *waggelachtich* (fluctuantes, Eph. 4, 14), *doden* (dormientibus, 1 Thess. 4, 13), *onweerdelijke* (indignans, 4 Reg. 5, 13).

b) De ablativus absolutus.

Foutieve en gebrekkige vertalingen.

Joh. 6, 23	ubi manducaverunt panem, gratias agente Domino	bi dier steden daer sijt broet aten ende den heer dankeden
Eph. 2, 20	ipso summo angulari lapide Christo Jesu	daer die overste horn steen xristus ihesus of is
Phil. 4, 18	repletus sum, acceptis ab Epaphrodito quae misistis	Ic bin vervullet van dien dat ontfanghen is van epaphrodito die gi zendedet
Hebr. 9, 12	sed per proprium sanguinem, introivit semel in sancta, aeterna redemptione inventa	mer overmids sinen eyghenen bloede eens in ghegaen in die heylige ewighe ghevonden verlossinghe
Hebr. 12, 2	Jesum, qui proposito sibi gaudio sustinuit crucem, confusione contempta	ihesum die dat cruus leet ende vergat mensche-like scaemte al was hem ewighe vroghede voergheset

Interlineaire vertalingen zijn zeldzaam. De enige, die we aantreffen, zijn:

1 Cor. 5, 4	congregatis vobis	iu vergadert
2 Petr. 1, 17	voce delapsa ad eum hujuscemodi	aldustanighen stemme neder ghedaelt tot hem
Act. 26, 29	exceptis vinculis his	wt ghenomen deser van- genisse

In de volgende gevallen zou een oplossing in een bijzin de voorkeur verdiend hebben:

Hebr. 11, 4	per quam testimonium consecutus est esse jus- tus, testimonium per- hibente muneribus ejus Deo	overmids welken ghelove hi tghetughe vercreghen heeft gherechtich te we- sen: ende god ghevet sinen gaven ghetughe
1 Petr. 4, 1	Christo igitur passo in carne, et vos eadem cogitatione armamini	Xrystus is ghepassijt in- den vleysche. weest gi oec mit dier selver ghe- dachten ghewapent

Oplossing in hoofdzin.

Matth. 2, 11	apertis thesauris suis	ende op loken haren scatten
Luc. 10, 30	et plagis impositis abie- runt semivivo relicto	ende wondeden ende lie- ten half levende ende ghinghen heen
Rom. 2, 15	testimonium reddente illis conscientia ipso- rum	ende haer consciencie gheeft hem tghetughe
Gal. 2, 1	assumpto et Tito	ende nam oec tytum
Act. 9, 40	Ejectis autem omnibus foras, Petrus . . .	Petrus deedse alle wt gaen ende . . .
Act. 27, 17	summisso vase sic fere- bantur	ende dedent seyl neder dalen ende dreven also
Num. 20, 10	Congregata multitudine ante petram, dixitque eis	Ende vergaderde aldie menichte des volcs voer- den steen. ende seide hem
Act. 21, 24	His assumptis, sanctifi- ca te cum illis	nem dese mede ende rey- nich di mit hem luden

Matth. 6, 6	intra in cubiculum tuum, et clauso ostio, ora Patrem tuum in abscondito	wanneer du biddest ganc in dijn camer ende sluit toe dijn duere ende bid dinen vader int verborghen

Oplossing in bijzin.

Relatieve bijzinnen zijn zeldzaam:

Luc. 10, 31	Accidit autem ut sacerdos quidam descenderet eadem via: et viso illo praeterivit	het gheviel dat een priester dien selven wech neder quam dien sach ende ghinc voer bi
Act. 26, 10	et multos sanctorum ego in carceribus inclusi, a principibus sacerdotum potestate accepta	ende ic sloet veel heyligher menschen in die kerkeren dies mi die princen vanden papen macht ghegheven hadden

Een omschrijving met behulp van een temporele bijzin, ingeleid door de conjuncties *doe, als, wanneer* e. d. leende zich beter voor 't weergeven van de abl. abs. Vgl.:

Gen. 27, 26	Quo hausto, dixit	Doe hi dien wt hadde seyde hi
Deut. 31, 30	audiente universo coetu Israel	daert al de vergaderinge van israël hoerde
Matth. 8, 34	viso eo	doe sine saghen
Matth. 6, 3	Te autem faciente elemosynam	wanneer du aelmissen doeste
Hebr. 9, 19	Lecto enim omni mandato legis a Moyse	als moyses alle die gebode der ee ghelesen hadde
Act. 1, 19	videntibus illis, elevatus est	wert hi op gheheven daer sijt aensaghen
Rom. 7, 2	vivente viro	also langhe als die man leeft

Andere bijzinnen zijn gebruikt in de volgende reeks goede vertalingen:

2 Cor. 4, 18	Non contemplantibus nobis quae videntur disputante diu Paulo	want wi en begheren niet die dinghe diemen ziet
Act. 20, 9		want paulus sijn sermoen lanc made

Matth. 15, 12	audito verbo hoc	want si dat woert ghehoert hebben
Act. 18, 21	Iterum revertar ad vos Deo volente	mer wilt god. ic sal weder tot iu comen

Vrije vertalingen.

Matth. 5, 32	excepta fornicationis causa	dan alleen om overspeels wille
Act. 27, 15	data nave flatibus, ferebamur	dreven wi mitten stroem
Marc. 12, 20	et mortuus est non relicto semine	ende starf sonder oer
Luc. 4, 2	et consummatis illis esuriit	Ende ten eynde van dien daghen hongherde hem

c) Gerundium en gerundivum.

Gerundium.

De vrije ablatiefvorm wordt in de regel verdiest door een partic. praesentis. Voorb.:

Luc. 12, 25	Quis autem vestrum cogitando potest adjicere ad staturam suam cubitum unum	wie van iu denckende vermach tot sijnre lancheit toe doen een cubitus
Col. 1, 29	certando secundum operationem ejus	stridende na sijnre werkinghe
1 Tim. 5, 21	in alteram partem declinando	neyghende in die ander zide

In de minderheid zijn enige oplossingen van andere aard, die op zichzelf zeer wel te verdedigen zijn, als:

Act. 10, 38	qui pertransiit benefaciendo, et sanando omnes oppressos a diabolo	ende hi ginc tlant al omme. ende dede wel ende makedese alle ghesont
Luc. 10, 25	Magister, quid faciendo vitam aeternam possidebo	Meester wat sal ic doen ende dat ewighe leven besitten
Hebr. 8, 13	Dicendo autem novum, veteravit prius	In dien dat die prophete nuwe seyt glosa bewiset hi dat dat eerste testament out gheworden is

Act, 10, 33	et tu bene fecisti veniendo	du hebste wel ghedaen dattu quaemste
Rom. 9, 31	Israel vero sectando legem justitiae	ysrahel die de ee der gherechticheit volghede
Hebr. 7, 27	hoc enim fecit semel, seipsum offerendo	want dat dede hi een werve. hem zelven te offeren

Gerundivum.

Het gerundivum, dat vergezeld is van een copula, wordt zo goed als steeds omschreven door *sullen* of *sijn te*. Van beide mogelijkheden volgen hier enige voorbeelden:

Matth. 17, 21	tradendus est	sal overghelevert warden
Gal. 3, 23	in eam fidem, quae revelanda est	in dien ghelove dat noch gheopenbaert soude werden
Apoc. 6, 11	qui interficiendi sunt	die noch versleghen zellen werden
Joh. 21, 25	eos, qui scribendi sunt, libros	die boeke die te scriven sijn
Hebr. 3, 5	quae dicenda erant	die...te seggen waren
1 Tim. 4, 4	nihil rejiciendum	daer en is niet en wech te werpen

De volgende vertalingen treft men aan van gerundiva die niet vergezeld gaan van een koppelwerkwoord, maar verbonden zijn met een nomen:

Hebr. 11, 1	Est autem fides sperandarum substantiarum rerum	Tghelove is een fundament dier dingen die men hopet
Gal. 5, 3	quoniam debitor est universae legisfaciendae	dat hi sculdich is te doen.
Act. 12, 4	tradens .. custodiendum	al dat die ee in heeft leverden over te bewaren

d) Accusativus cum infinitivo.

In het Middelnederlands wordt deze konstruktie blijkens de door Stoett § 202 gegeven voorbeelden vrij veelvuldig aangetroffen. Wanneer dus onze vertaler de acc. c. inf. handhaaft, maakt hij zich niet schuldig aan het schrijven van latinisties proza. Toch zal men moeten erkennen dat in enige van de volgende gevallen

ook voor de Middeleeuwer een omschrijving te verkiezen ware geweest:

Act. 25, 20	Jesu ..., quem affirmabat Paulus vivere	ihesus .. die paulus seyt te leven
Rom. 13, 11	quia hora est jam nos de somno surgere	want nu is die ure ons vanden slape op te staen
2 Tim. 2, 8	Memor esto Dominum Jesum Christum resurrexisse a mortuis	Ghedenc ihesum xristum verresen te wesen vanden doden
1 Petr. 5, 12	contestans hanc esse veram gratiam Dei	ghetughende dit een warachtighe gracie gods te wesen
Act. 2, 24	juxta quod impossibile erat teneri illum ab eo	na dattet onmoghelic was hem van haer ghehouden te wesen
Luc. 16, 17	Facilius est autem coelum et terram praeterire	Het waer lichter hemel ende aerde te vergaen
Luc. 24, 28	et ipse se finxit longius ire	ende hi gheliete hem vorder te gaen
Tit. 1, 16	Confitentur se nosse Deum	Si belyen hem gode te kennen
Act. 8, 9	dicens se esse aliquem magnum	ende seyde hem wat groets te wesen
Hebr. 11, 24	negavit se esse filium filiae Pharaonis	verzakede hi hem pharaonis dochter sone te wesen

Een infinitivus (met of zonder *te*), terwijl de acc. is getrokken bij het bijbehorende verbum jubendi, hebben we in:

Matth. 14, 19	Et cum jussisset turbam discumbere super foenum	Ende doe hi die scaren had gheboden te gaan sitten op dat hoy
Act. 23, 10	jussit milites descendere	hiete zijn dienes neder gaen
Act. 24, 8	Jubens accusatores ejus ad te venire	hiete zijn wroegers comen tot di

Al was dus de acc. c. inf. in het mnl. volstrekt niet ongewoon, zo blijkt onze auteur toch meestal de voorkeur te geven aan een omschrijving door middel van een dat-zin. Enige voorbeelden:

Gen. 27, 12	timeo ne putet me sibi voluisse illudere	so duchte ic dat hi wanen sel datticken bedrieghen woude

4 Reg. 5, 8	Veniat ad me, et sciat esse prophetam in Israel	laten tot mi comen op dat hi wete datter een profeet in ysrahel is
Marc. 7, 24	neminem voluit scire	ende woude dattet niemant gheweten en hadde
Matth. 16, 13	Quem dicunt homines esse Filium hominis?	wie segghen die menschen dat des menschen soen is
Apoc. 2, 2	qui se dicunt Apostolos esse	die seggen datse zelve apostelen sijn
Act. 16, 16	Factum est .. puellam quandam obviare nobis	Ende het ghesciede .. dat ons een deerne ghevoete
Rom. 4, 1	Quid ergo dicemus invenisse Abraham patrem nostrum secundum carnem	Wat sellen wi dan segghen dat abraham onse vader ghevonden heeft naden vleysche

Een acc. c. inf.-konstruktie bij het verbum *videre* wordt gemaakt tot een acc. + attributieve zin. Vgl.:

Act. 26, 13	vidi .. de coelo supra splendorem solis circumfulsisse me lumen et vidi stellam de coelo cecidisse in terram	sach ic .. een licht vanden hemel boven den scijsnel der zonnen
Apoc. 9, 1	et vidi stellam de coelo cecidisse in terram	ende ic sach een sterre die wten hemel ghevalen was inder eerden.

e) De tijden van het werkwoord.

Futurum periphrasticum.

Onjuist is het vertaald in:

Act. 20, 13	inde suscepturi Paulum	ende wi verbeydeden paulum daer
Joh. 12, 4	qui erat eum traditurus	die hem verradende was
1 Tim. 1, 16	qui credituri sunt illi	die in hem gheloven
Apoc. 3, 2	quae moritura erant	die stervende waren
Joh. 12, 33	qua morte esset traditurus	wat dode hi stervende was

Het is goed weergegeven in:

Joh. 6, 64	quis traditurus esset eum	wie hem verraden souden
Matth. 26, 21	traditurus est	verraden sal

Act. 20, 38	essent visuri	zien . . . souden
Act. 26, 23	annunciaturus est	kondighen zoude
Apoc. 12, 4	quae erat paritura	die baren zoude
2 Petr. 2, 6	acturi sunt	doen zouden

Goede, vrije verdietsingen zijn nog:

Act. 26, 2	apud te cum sim defensusus me hodie	ende wilre mi huden voer di of bescermen
Act. 23, 15	tamquam aliquid certius cognituri de eo	recht of gi wat zekerres van hem wout weten
Luc. 7, 2	erat moriturus	was biden sterven
Act. 5, 35	quid acturi sitis	wat gi .. doen moghet
Act. 22, 26	Quid acturus es	wattu te doen hebste

Ook wanneer het futurum omschreven wordt door een futurum-vorm van esse + een partic. praes. weet de auteur de juiste vertaling te geven:

Marc. 13, 25	stellae coeli erunt decidentes	die sterren des hemels sullen vallen
Luc. 1, 20	eris tacens	du salste swighen
1 Cor. 14, 9	eritis .. loquentes	gi selt .. spreken
2 Tim. 3, 2	Erunt homines seipsos amantes	ende die menschen zellen hem selven minnende wesen

Het is hier de plaats op te merken dat N.N. het verbum *werden* zelden of nooit gebruikt tot uitdrukking van een futurum. Twee plaatsen slechts hebben we gevonden:

Matth. 5, 23	Si .. recordatus fueris	Is dan dattu .. wordste ghedenckende
Luc. 11, 10	pulsanti aperietur	den cloppende wort op ghedaen

Overigens zal vergelijking met S en Wvla. de juistheid van onze konstatering kunnen bevestigen. Men vergelijke:

	S.	N.N.
Luc. 1, 20: eris tacens	du werts swigende	du salste swighen
Luc. 5, 10: eris capiens	saltu .. werden vande	saltu .. vanghen
Matth. 9, 21: salva ero	wordic gesont	ic sal ghesont warden
Matth. 27, 64: erit novissimus error peior prior	want dan worde die leste dolvinghe arger dan deerste	dan soude die leste dwalinghe argher wesen dan die eerste

Luc. 1, 14: et erit gaudium tibi, et exultatio	ende di wert vreugde ende bliscap	ende di sel een vroeghede wesen en een bliscap
Joh. 8, 31: vere discipuli mei eritis	so werdi werlike mine jongere	ghi sult waerlijc mijn iongher wesen
Matth. 8, 8: sanabitur puer meus	mijn knecht wert gesont	mijn kint sal ghesont warden
Luc. 6, 38: dabitur vobis	wert u gegeven	iu sal ghegeven warden
Luc. 13, 25: respondens dicet	wert hi antworten	sel hi .. antwoerden
Luc. 17, 37: ubicumque fuerit corpus	waer die lichame wert ¹⁾	so waer dat wesen sal dat lichaem
Joh. 11, 25: vivet	wert levende	sel leven
Joh. 14, 17: cognoscetis eum	gi sultene kennende werden	ghi selten .. kennen

Wvla.

Jerem. 17, 7: erit Dominus fiducia ejus	sine ghetrouwinghe wert inden here	die here sel sijn trouwicheit wesen
Rom. 6, 5: simul et resurrectionis erimus	so worden wi ooc te gader derverrisenissen	so sellen wi oec mede gheplant wesen der ghelijcheit sijnre verrisenisse
1 Cor. 11, 27: reus erit	die wert sculdech	sel sculdich wesen
2 Cor. 3, 8: Quomodo non magis ministratio Spiritus erit in gloria	wie ne wert die dieninghe des geestes niet vele meer in glorien	Hoe en sel dan die dienst des gheestes niet billiker inder glorien wesen?
Deut. 31, 29: quod .. inique agetis	dat ghi .. onrecht sult werden doende	dat gi .. boesselic werken selt
Eccli. 39, 13: requiratur	wert versocht	sel versocht werden

Praeteritum.

Ook in de wijze waarop N.N. het praeteritum uitdrukt, toont deze vertaling duidelijk verschil van de oude perikopentekst. Konden we hier (blz. 107—108) wijzen op 't voorkomen van talrijke enkelvoudige praeterita, in N.N. zijn daarentegen de omschreven vormen in de meerderheid. Enige afzonderlike voorbeelden:

¹⁾ H: wort sijn.

Vulgata.	Wvla.	N.N.
Luc. 5, 22: Non veni vocare justos, sed peccatores ad poenitentiam	Ic ne quam niet roepen die gherechte maer die zondaren te penitencien	Ic en bin niet ghecomen die gherechtighe te roepen. mar die sondaers in penitencien
Luc. 17, 19: quia fides tua te salvum fecit	want diin ghelove maecte di behouden	want dijn ghelove heeft di ghesont ghemaect
Act. 3, 13: Jesum, quem vos tradidisti	Dien gij leveret	ihesum .. dien gi overghelevert hebt
Rom. 11, 32: conclusit	besloot	hevet besloten
Rom. 11, 34: cognovit	kennede	heeft bekennet
Jes. 58, 6: jejunium quod elegi	tvasten dat ic vercoos	die vasten die ic vercoren hebbe
Jerem. 7, 7: in terra quam dedi patribus vestris	In der erden die ic gaf uwen vaderen	inden lande dat ic iuwen vaderen ghegeven hebbe
Matth. 27, 35: Diviserunt sibi vestimenta mea, et super vestem meam miserunt sortem	Si deelden hem mine cleder ende up miin cleet worpen si dat lot	Si hebben hem mijn cleder ghedeelt ende op minen roc hebben si lot gheworpen
Luc. 13, 26: Manducavimus coram te, et bibimus, et in plateis nostris docuisti	wi aten ende dronken vor di: ende in onse straten lerestu	wi hebben ghegheten ende ghedronken voer di. Ende in onsen straten hebstu gheleert

Het verschil treedt nog treffender aan de dag wanneer we een samenhangend geheel in deze twee versies naast elkaar leggen. Tegelijkertijd heeft men gelegenheid op te merken dat in N.N. het enkelvoudige praeteritum niet gehéél verdwenen is, maar in frequentie moet onderdoen voor de omschreven tempusvorm.

Eccli. 44, 26—27 + 45, 2—9.

	Wvla.	N.N.
dedit	De benedixie des heren upt hoeft des gherechten daer omme gaf hi hem dat erve ende sciet	Des heren benedixie is opt hoeft des gherechtighen. daer om ghaf hem die here dat erve. ende

divisit	hem deel inde twaleve	heeft hem een deel in die
invenientes	gheslachten ende hi	twalef gheslachten ghe-
magnificavit	vant gracie int aneghe-	deylt. ende heeft gracie
placavit	zichte alles vleeschs; Hi	gehvonden in alles vley-
glorificavit	maectene groot in vrees-	sches aenghesichte. hi
ostendit	sen der vianden ende in	heeft in die vrese der
fecit	sinen woorden temme-	viande groet ghemaket.
elegit	de hi de monstre; Hi	ende wonderlike dinge in
dedit	maectene glorieus int	sinen woerde te sate ghe-
fecit	ansichte der coninghen	brocht. hi heeft in mit
statuit	ende hi vertoechde hem	glorien gheert inder co-
circumcinxit	sine glorie; In siin ghe-	ninghe aensichte. ende
induit	love ende in goeder-	vertoghede hem sijn glo-
	tierheit maecte hine he-	rie. hi heeft inden ghe-
	lech. Ende hi vercoos-	love ende in sijnre slech-
	sene ute allen vleesce;	ticheyt heylich ghema-
	Hi gaf hem tghebod	ket. ende wtvercoren van
	ende die wet des levens	allen vleysche. hi gaf
	endeder leringhen. ende	hem die ghebode. ende
	hi maectene hoghe;	die ewe des levens ende
	Ende hi sette hem ene	der leringhe. ende heef-
	eweghe orconde. Ende	ten hoghe ghemaket. hi
	hi omme gordene met-	heeft hem gheset een e-
	ten gordele der ghe-	wich testament. hi gor-
	rechteheit. ende die	den omme midden gordel
	crone der glorien dede	der gherechticheyt. ende
	hem an die here;	die here dede hem aen
		die crone der glorien

f) Adhortativus.

Ter verdietsing van de adhortativus bedient N.N. zich vrijwel steeds van het hulpwerkwoord *laten*. Naast elkaar plaatsen wij hier enige voorbeelden, ontleend aan Wvla., Brab. en N.N.

Jes. 2, 3	ascendamus	weten clem-	ga wi op	laet ons op
		men		climmen
Osee 6, 1	revertamur	keren weder	kere wi weder	laet ons weder
				keren
Jerem. 18, 18	cogitemus	weten pensen	peysen wi	laet ons . . .
				denken
1 Cor. 5, 8	epulemur	weten wi wer-	selen wi wer-	laet ons wer-
		scepen	scapen	scappen

1 Cor. 10, 8	neque fornicemur	noch ne weten niet oncuus-sceit doen	noch wi en selen niet oncuusch sijn	noch en laet ons gheen oncuusheit doen
Gal. 6, 9	non deficiamus	wine weten niet up houden	wi en selen niet aflaten	laet ons niet op houden
Hebr. 4, 16	adeamus	weten toegaen	laet ons toegaen	laet ons toegaen
Luc. 2, 15	videamus	weten zien	sien wi	laet ons ... sien

Opvallend is in onze noordelike tekst de subjectloze konstruktie in *behoude hem selven* (se salvum faciet, Luc. 23, 35).

g) Ingressief aspekt.

Ter uitdrukking hiervan bezigt N.N. naast het praefix *ont-* ook het hulpwerkwoord worden. Voorbeelden:

ontwake worden (evigilantes, Luc. 9, 32), *ontstont* (stetit, Luc. 8, 44), *wart ontslaep* (obdormivit, 3 Reg. 19, 5), *wert ontslape* (ductus somno, Act. 20, 9), vgl. in glose: *ontslumerende wert*, *worden ontbernende* (exarserunt, Dan. 13, 8), *wert *ontroepende* (exclamavit, Dan. 14, 40).

Imperfectum.

Men lette hier op goede vertalingen als:

Dan. 14, 31	dabantur eis duo corpora quotidie, et duae oves	ende men plach hem daghelix twe lichaem ende twe scape te geven
Jes. 52, 6	quia ego ipse qui loquebar, ecce adsum	want sich ic die plach te spreken. bin zelve hier

h) Genus van het werkwoord.

Evenals Wvla. ¹⁾ en 1360 ²⁾ wijzigt ook N.N. passieve konstrukties meermalen in actieve, omdat de bedrijvende vorm nu eenmaal in het mnl. taaleigen „gewoner” is dan de lijdende. Toch behoudt de vertaler het passivum in vele gevallen, waar Wvla. en Brab. het andere genus verkiezen. Hiervan mogen eerst enige voorbeelden volgen:

¹⁾ Zie blz. III.

²⁾ Zie blz. 246, 255, 276.

4 Reg. 4, 26	Rectene agitur circa te, et circa virum tuum, et circa filium tuum?	En wert mit di ende mit dinen manne ende mit dinen kinde niet rechtelic ghedaen?
Prov. 3, 15	et omnia quae desiderantur huic non valent comparari	Ende alle dinghe die begheert werden en moghen deser niet gheliket werden
Dan. 13, 45	Cumque duceretur ad mortem	Doe si wt gheleydet wert totter doot

Zelfs het *pass. refl.* wordt letterlik vertaald, hoewel een verdietsing door een wederkerend verbum of intransitivum meer voor de hand had gelegen. In al de volgende gevallen hebben, naar we ervoor kunnen instaan, nòch Wvla. nòch Brab. de lijdende vorm:

4 Reg. 4, 2	parum olei, quo ungar	daer ic mede ghezalvet mach werden
4 Reg. 5, 10	vade, et lavare septies in Jordane	Ganc ende werde zevenwerve inder iordanen ghewasscen
Jes. 4, 1	vestimentis nostris operiemur	wi zellen . . . van onsen clederen ghedecket werden
Joel 2, 12	convertimini ad me	werdt tot mi bekeert
Gal. 4, 9	convertimini	werdet gi weder ghekeert
Act. 14, 14	annuntiantes vobis ab his vanis converti	ende boetscappen iu dat gi van desen ydelen dingen ghekeert wert
Gen. 27, 9	escas . . . quibus libenter vescitur	spise . . . daer hi gheern of ghevoet wert

Ook het deponens wordt soms onjuist vertaald:

Jes. 55, 6	et delectabitur in crassitudine anima vestra	iu ziele sel in die vetlicheyt vernoeghet werden
1 Cor. 14, 11	qui loquitur ¹⁾ , mihi barbarus	die daer toe ghesproken wert sel mi onverstanden wesen
2 Cor. 4, 12	Ergo mors in nobis operatur, vita autem in vobis	Daer om wert die doot in ons ghewrocht. mer dat leven in iu

¹⁾ Vgl. de foutieve vertaling van het perfectum in: is . . . sprekende (locutus . . . est Hebr. 1, 2) en worden . . . sprekende (locuta sunt, Apoc. 10, 3).

Door de opsomming van zulke foutieve of letterlike vertalingen willen we evenwel in genen dele de indruk wekken alsof de auteur geen beter oplossing weet. We zouden tal van voorbeelden kunnen noemen waaruit het tegendeel blijkt. Omzetting in een actieve konstruktie met *men* als subject treft men o. a. aan in:

Luc. 12, 2	Nihil autem opertum est, quod non reveletur	Noch niet en is verborghen dat men niet weten en sal
Gen. 22, 14	dicitur	seyt men
Gen. 37, 14	renuntia mihi quid agatur	boetscap mi weder waten doe
Apoc. 14, 15	quia venit hora ut metatur	want die ure is ghecomen dat men maeyen sel
1 Cor. 8, 4	De escis autem quae idolis immolantur	vander spisen die men den afgoden offert
Rom. 8, 24	Spes autem quae videtur non est spes	mer die hope diemen ziet en is gheen hope

Een ander onderwerp hebben we in:

Act. 27, 21	audito me	doe gi mi ghehoert hadt
Act. 16, 6	vetati sunt a Spiritu sancto	verboettet hem die heylighe gheest
1 Cor. 10, 29-30	Ut quid enim libertas mea judicatur ab aliena conscientia? Si ego cum gratia participo, quid blasphemor....?	Waer om willic mine vryheit laten oerdelen van eenre vreemder consciencien? Of ic mitten gracien dele. Waer om wil ic mi blasphemieren laten?
Hebr. 9, 19	Lecto enim omni mandato legis a Moyse universo populo, accipiens sanguinem vitulorum et hircorum	want als moyses alle die ghebode der ee den ghemenen volke ghelesen hadde. so nam hi der calvere ende der bocke bloet ende
Act. 25, 9	Vis .. ibi de his judicari apud me	wiltu daer dijn vonnesse van desen dingen voer mi ontfanghen
1 Cor. 10, 13	qui non patietur vos tentari supra id, quod potestis	hi en sel iu niet laten becoren boven dat gi vermoghet
Luc. 21, 20	Cum autem videritis circumdari ab exercitu Jerusalem	Wanneer ghi iherusalem omme beleghen sult sien van den heer

Omgekeerd ziet de vertaler zich genoodzaakt van de aktieve konstruktie een passieve te maken in:

Matth. 26, 41	et orate ut non intretis in tentationem	ende bedet op dat ghi in gheenre temptacien verwonnen en wart
Act. 19, 27	majestas ejus, quam tota Asia et orbis colit	haer macht . . . die van al asyen ende vander werelt gheoefent wert
Rom. 5, 3	Si autem iniquitas nostra justitiam Dei commendat, quid dicemus	Of dan die gherechticheit gods wart ghelovet van onser ongherechticheit wat sellen wi segghen

5. ANDERE WOORDSOORTEN.

a) Nomina.

Genitivus.

De verleiding was groot voor de vertaler om de vele genitivi objectivi, explicativi, van inhoud enz. letterlik in een tweedenaamvalsform over te nemen. Dat deed hij dan ook daar, waar zijn taalgevoel zich daartegen niet verzette, zoals in:

Marc. 11, 22	Habete fidem Dei	hebt gods betrouwen
Joh. 2, 17	Zelus domus tuae	die minne dijns huus
Joh. 7, 13	propter metum Judaeorum	om anxt vanden ioden
Rom. 13, 10	Dilectio proximi	minne des naesten
Col. 2, 11	in exspoliatione corporis carnis	inder berovinghe des lichaems des vleysches
Matth. 4, 19	piscatores hominum	visschers der menschen
Dan. 13, 8	et exarserunt in concupiscentia ejus	Ende worden ontberende in haerre begheerlicheyt

Daarnaast is het aantal omschrijvingen van genitivi niet gering, zoals:

Matth. 26, 7	alabastrum unguenti pretiosi	een busse mit dierbaerre salven
Marc. 6, 7	potestatem spirituum immundorum	die moghentheit over die onreyne gheest
Matth. 27, 6	pretium sanguinis	een loen daer bloet mede ghecoft is.

Luc. 1, 80	usque in diem ostensionis suae ad Israel	tot dien daghe toe dat hi hem openbaerde tot israhel
Luc. 10, 35 Luc. 1, 11	curam illius habe altaris incensi	hebbe sorghe voer hem des altaers daer men die offerhande op plach te bernen
Act. 27, 40	juncturas gubernaculorum	die bande daer die roedere mede verzekert waren
Levit. 23, 40	ramos ligni densarum frondium	telghere des boems die van dicken bladeren is
Act. 5, 37	in diebus professionis	inden daghen doe al die werelt bescreven wert
Hebr. 9, 21	omnia vasa ministerii	alle die vate daermen den dienst mede dede
Rom. 8, 36	oves occisionis	scape die der doot toe horen

b) Praeposities.

Wat we op blz. 116 hebben opgemerkt omtrent het voorzetsel *in* + abl. of *in* + acc. en zijn veelal woordelijke overneming in Wvla., geldt in onverzwakte mate voor de zoveel jongere tekst N.N. Enige voorbeelden uit vele:

Marc. 10, 22 Luc. 1, 17	contristatus in verbo ut convertat corda patrum in filios	bedrucket inden woerden op dat hi bekeer die herten der vaderen inden kinderen
Matth. 13, 2	omnis turba stabat in littore	alle die scare stont in dat oever
Luc. 12, 3	praedicabitur in tectis	dat selmen predicken inden dake
Luc. 13, 22	iter faciens in Jerusalem	maecte den wech in iherusalem
Marc. 14, 46	At illi manus iniecerunt in eum	Doe sloeghen si hande in hem
Act. 3, 4	Respice in nos	Sich in ons
Apoc. 12, 5	qui recturus erat omnes gentes in virga ferrea	die alle die lude in een yseren rode regieren sel
Apoc. 18, 2	exclamavit in fortitudine	hi riep in eenre starker stemme

Eph. 1, 15	et dilectionem in omnes sanctos	ende iuwe minne in allen heylighen
Eph. 1, 5	Qui praedestinavit nos in adoptionem filiorum	Die ons te voren voer zien heeft in die wtverkiezinghe der kijndere

De vertaler toont beter te kunnen in:

Luc. 6, 20	elevatis oculis in discipulos suos	mit op gheslegghen oghen op sinen iongheren
Luc. 9, 13	emamus in omnem hanc turbam escas	ende cochten spise onder alle dese scare
Matth. 10, 21	et insurgent filii in parentes	Ende die kinder sullen opstaen ieghens die ouders
Marc. 1, 44	quae praecepit Moyses in testimonium illis	Dat moeyses hem gheboet tot enen ghetughe inder eenvoldicheyt des mede deylens onder hem
2 Cor. 9, 13	in . . . simplicitate communicationis in illos	iegghens die ee der ioden . . . misdaen hadde
Act. 25, 8	in legem Judaeorum . . . peccavi	een mensche beseten van den onreynen gheest
Marc. 1, 23	homo in spiritu immundo	clam hi opten berch
Marc. 3, 13	ascendens in montem	bereit iu nette te vanghen
Luc. 5, 4	laxate retia vestra in capturam	

Ook het praepositum *de* weet hij vaak goed weer te geven, bijv.:

Matth. 2, 8	interrogate diligenter de puero	vraghet vlitelike naden kinde
Luc. 4, 22	verbis . . . quae procedebant de ore ipsius	woerden . . . die wt sinen monde ghinghen
Joh. 19, 24	sortiamur de illa cujus sit	laet ons cavele werpen op hem wies hi si
Marc. 15, 46	in monumento, quod erat excisum de petra	in een graf dat in enen steen ghehouwen was

c) Coniuncties.

Cum.

'Cum' causale is in de regel goed opgevat. Vgl.:

Act. 17, 24	hic coeli et terrae cum sit Dominus, non in manufactis templis habitat	want dese een here is des hemels ende der eerden. so en woent hi in ghenen tempelen

1 Cor. 8, 7	conscientia ipsorum cum sit infirma, polluitur	ende haerre consciencie want si cranc is. wert besmet
Hebr. 1, 3	Qui cum sit splendor gloriae	want hi een scijsnel der glorien is

Een hoofdzin of attributieve zin is er van gemaakt in:

Act. 16, 20	Hi homines conturbant civitatem nostram, cum sint Judaei	dese menschen sijn ioden ende maken onse stat in roere
Matth. 7, 11	Si ergo vos, cum sitis mali, nostis bona data dare filiis vestris	Ist dan dat ghi die quaet sijt kennet iuwe kinderen goede ghiften te gheven

De schrijver weet 'cum' concessivum zeer goed te onderscheiden blijkens vertalingen als:

Matth. 26, 60	et non invenerunt, cum multi falsi testes accessissent	ende en vondens niet al wast datter veel valsche ghetughe toe quamen
Joh. 21, 11	Et cum tanti essent, non est scissum rete	Ende al wasser al so veel dat nette en is nochtan niet ghescoert
1 Petr. 1, 8	Quem cum non videritis, diligitis	Dien gi minnet. al en heb gijs niet ghesien
Hebr. 5, 8	Et quidem cum esset Filius Dei, didicit ex iis, quae passus est, obedientiam	Ende al was hi die sone gods. hi leerde ghehoersamicheit van dien dat hi leet

Een attributieve zin hebben we weer in:

1 Cor. 9, 21	iis qui sub lege sunt, quasi sub lege essem (cum ipse non essem sub lege)	(Ic bin gheworden . . .) den ghenen die onder die ee sijn. of ic onder die ee ware. die selve onder die ee niet en bin

Ut + indicatief.

Marc. 6, 49	At illi ut viderunt eum ambulans supra mare	ende doe sine saghan wanderen op die zee
Luc. 1, 44	Ecce enim ut facta est vox salutationis tuae in auribus meis	want sich nu die stemme dijnre groeten in minen oren gheschiede

Col. 4, 4	Ut manifestem illud, ita ut oportet me loqui	dat ic dat openbaren moet. also alst mi behoert te spreken
Phil. 2, 23	Hunc igitur spero me mittere ad vos, mox ut videro quae circa me sunt	desen hopic daer om tot iu te zenden. also scier als ic zie wat wtganc die dinge hebben zellen

6. WOORDVORMING EN WOORDKEUZE.

a) Woordvorming.

Afleiding.

De zuidelijke vertalers waren N.N. reeds voorgegaan in 't veelvuldig gebruik en 't vormen van abstracta, die eindigen op 't suffix -ing. We verwijzen daartoe naar hetgeen op blz. 118—122, 322—325 werd opgemerkt. Geen wonder dat N.N. hun voorbeeld volgend dat vormmiddel gaarne hanteert, waarbij hij uiteraard veelal zulke ing-abstracta uit de zuidelijke perikopenverzameling overnam of kon putten uit een sindsdien tot ontwikkeling gebrachte mystieke terminologie, maar somtijds toch ook zelfstandig nieuwe vormen maakte. Dit kan altans het geval zijn met die woorden, waarvan Verdam in zijn Middelnederlandsch Woordenboek of in 't geheel geen vindplaats (behalve soms glossaria), of slechts N.N. als bron kan aanwijzen, en die we in de volgende lijst resp. van een asterisk en van de toevoeging 1 × hebben voorzien.

-io: *ofdoeninge* (1 ×) (depositio, 1 Petr. 3, 21), **aftersprekinghe* (detractio, 2 Cor. 12, 20), *aendieninghe* (1 ×) (administrationem, 2 Cor. 4, 1) *ansettinghe* (impositionem, Act. 8, 18), *begheringe* (supplicationes, Hebr. 5, 7), *behoudinghe* (assumptio, Rom. 11, 15), *belovinghe* (promissionis, Act. 7, 17), **benydinghe* (aemulationem, Rom. 10, 19), *bescerminghe* (defensio, 1 Cor. 9, 3), *besnidinghe* (circumcisionis, Act. 7, 8), **besprenginghe*¹⁾ (aspersio, Hebr. 12, 24), *bevelinghe* (legatione, 2 Cor. 5, 20), *bewaringhen* (gubernationes, 1 Cor. 12, 28), **boetscappinghe*¹⁾ (annuntiatio, 1 Joh. 3, 11), **brekinghe*¹⁾ (fractionis, Act. 2, 42), *dodinghe* (occisionem, Luc. 8, 32), *etinghe* (comessationibus, 1 Petr. 4, 3), *gaderlopinghe* (1 ×) (concurso, Act. 21, 30), **gavinge* (donationis,

¹⁾ Handwdb.

Rom. 5, 17), *ghebiedinghe hebben* (dominamur, cf. dominatio, 2 Cor. 1, 23), **ghemeenmakinghe* (communio, Hebr. 13, 16), *geselinghe* (afflictio, Act. 7, 34), *ghevinghe* (donatio, Eph. 4, 7), *heentreckinghe* (1 ×) (profectio, Hebr. 11, 22), *heylichmakinghe* (sanctificatio, Hebr. 12, 10), *insettinghe* (impositio, Hebr. 6, 2), *iaginghe* (venatio, Gen. 27, 7), *kiesinghe* (adoptio, Rom. 8, 23), **knedinghe* (conspersio, 1 Cor. 5, 7), **lichtmakinghe*¹⁾ (vocatio, Hebr. 3, 1), *lossinghe* (resolutio, 2 Tim. 4, 6), *mededelinghe* (1 ×) (participatio, 1 Cor. 10, 16), *mededeylinghe* (1 ×) (communicatio, Act. 2, 42), *medesameninghe* (communicatio, 2 Cor. 13, 13), *medewerkinghe* (operatio, Eccli. 51, 11), **nydinghe* (aemulationes, Gal. 5, 20), **ommekeringhe* (eversio, 2 Petr. 2, 6), *ommesceminghe* (obumbratio, Jac. 1, 17), *ondeckinghe* (revelatio, 1 Cor. 14, 6), **onderdientinghe* (subministratio, Phil. 1, 19), *ontfanginghe* (acceptio, Jac. 2, 1), **onthoudinghe* (detentio, Eccli. 24, 16), *ontsettinghe* (depositio, 2 Petr. 1, 14), *openbaringhe* (revelatio, Luc. 2, 32), *ophoudinghe* (sustentatio, Rom. 3, 26), *oplukinghe* (apertio, Eph. 6, 19; Jes. 61, 1), *overleveringhe* (oblatio, Eph. 5, 2), **oversettinghe* (translatio, Hebr. 7, 12), *overtredinghe* (transgressio, Gal. 2, 19), *pinginghe* (afflictio, Sap. 3, 2), *radinghe* (persuasio, Gal. 5, 8), **rechtvaerdichinghe* (justificatio, Hebr. 9, 1), *rechtvaerdichmakinghe* (justificatio, Rom. 5, 16), *samendelinghe* (1 ×) (communicatio, 1 Cor. 10, 16), *samengaderinghe* (collatio, Rom. 15, 26), *samenkibbelinghe* (1 ×) (conflictio, 1 Tim. 6, 5), **samenknopinghe* (colligatio, Jes. 58, 6), *scaffinghe* (dispensatio, 1 Cor. 9, 17), *sceidinghe* (separatio, Luc. 12, 52), *snidinghe* (concisio, Phil. 3, 2), *snuevelinghe* (offensio, Rom. 9, 32), *stichtinghe* (aedificatio, Rom. 14, 19), *zuvermakinghe* (1 ×) (sanctificatio, 1 Cor. 1, 30), *toetroestinghe* (exhortatio, 1 Thess. 2, 3), *troestinghe* (consolatio, Luc. 2, 25), *twivelinghe* (dubitatio, Act. 10, 29), **wtdeylinge* (distributio, Hebr. 2, 4), *wtkiesinghe* (electio, Rom. 11, 5), *vandinghe* (visitatio, 1 Petr. 5, 6), *vastmakinghe* (confirmatio, Hebr. 6, 16), *verbindinghe* (obligatio, Act. 8, 23), **verblindighe* (gloriatio, 1 Cor. 5, 6), *verdervinghe* (desolatio, Luc. 20, 20), *verdoeminghe* (perditio, 2 Petr. 3, 7), *verheffinghe* (inflationes, 2 Cor. 12, 20; exaltatio, Jac. 1, 9), *verheringhe* (1 ×) (dominatio, Jud. vs. 8), *verkiezinghe* (adoptio,

¹⁾ Onbegrijpelike vertaling.

Rom. 9 , 4), *verleydinghe* (seductione, 2 Thess. 2 , 10), *verliesinghe* (perditione, Eccli. 51 , 3), *vermaninge* (exhortationis, Act. 13 , 15), *veropenbaringhen* (revelationem, 1 Cor. 1 , 7), *vermoedinghe* (suspiciones, 1 Tim. 6 , 4), *verrottinghe* (corruptionem, Act. 13 , 37), *verrustinghe* (1 ×) (refectio, Marc. 14 , 14), *verscalckinghe* (circumventionem, Eph. 4 , 14), *verzoeninghe* (1 ×) (reconciliatio, Eccli. 44 , 17; Rom. 5 , 11), *verstroeyinghe* (dispersionem, Joh. 7 , 35), *vertorninghe* (offensionem, 2 Cor. 6 , 3), *verwerpinge* (reprobatio, Hebr. 7 , 18), *voerwaerninge* (commonitione, 2 Petr. 3 , 1), *voertbaringhe* (generationem, 1 Tim. 2 , 15), *vraginge* (interrogatio, 1 Petr. 2 , 21), *wachtinghe* (expectatione, Act. 12 , 11), **waerne-minghe* (observatio, 1 Cor. 7 , 19), **wederverbaringe* (regenerationis, Tit. 3 , 5), *welsprekinghe* (1 ×) (benedictionem, 1 Cor. 14 , 16), *werscappinge* (comessationibus, Rom. 13 , 13), *woedinge* (aemulatio, Hebr. 10 , 27).

-ia: *groetmakinghe* (magnificentia, Jud. vs. 25), **onthoudinghe* (continentia, Gal. 5 , 23), **rechtvaerdichinghe* (justitiis, Hebr. 9 , 10), *ghevenijnden toeradinghe* (veneficiis, Apoc. 18 , 23; cf. Act. 5 , 2), *verghevinghen* (veneficiis, Apoc. 9 , 21), *wachtinghe* (custodia, Apoc. 18 , 2), **wijndrinkinge* (vinolentiis, 1 Petr. 4 , 3),

-tus: **bedeckinghe* (obtentu, Marc. 12 , 40), *crusinghe* (cruciatus, Apoc. 9 , 5), **nedersittinghe* (accubitus, Luc. 14 , 7), *sittinghe* (discubitus, Luc. 20 , 46), *winninghe* (quaestum, Act. 19 , 25).

-ura: *ackerbouwinghe* (agricultura, 1 Cor. 3 , 9), **begravinghe*¹⁾ (sepultura, Marc. 14 , 8; Jes. 53 , 9), *maetsinghe* (structura, Apoc. 21 , 18), *makinghe* (factura, Eph. 2 , 10), *menghinghe* (mixturam, Joh. 19 , 39), *overwinninghe* (1 ×) (usuris, Luc. 19 , 23), *samen-voeinghe* (juncturam, Eph. 4 , 16), *werpinghe* (jacturam, Act. 27 , 21).

-ium: *dieninghe* (ministerium, Act. 1 , 25), *callinghe* (colloquia, 1 Cor. 15 , 33), *ydel clappinghe* (vaniloquium, 1 Tim. 1 , 5), *onderproevinghe te voren* (praejudicio, 1 Tim. 5 , 21), *scipbrokinghe* (naufragium, 2 Cor. 10 , 25), *gecke sprekinghe* (stultiloquium, Eph. 5 , 4), **veroerdelinge* (judicio, Jac. 5 , 12), **wteydinghe* (exterminium, Sap. 3 , 3), *wtsprekinghe* (1 ×) (eloquia, Rom. 3 , 2; Eccli. 39 , 9).

-mentum: **antreckinghe* (indumenti, 1 Petr. 3 , 3), *ondervindinghe* (experimentum, 2 Cor. 2 , 9), **scrivinghe* (atramentum, 2 Joh.

¹⁾ Alleen Handwdb.

vs. 12), *zweringhe* (juramentum, Zach. 8, 17), *rasinghe* (1 ×) (deliramentum, Luc. 24, 11).

-ma: *ofsceydinghe* (anathema, 1 Cor. 12, 3), *sceydinghe* (schismata, 1 Cor. 1, 10), *twistinghe* (schisma, Joh. 9, 16), **wechwerpinghe*, (peripsema, 1 Cor. 4, 13).

-culum: *bescuddinghe* (umbraculum, Jes. 4, 6), *betykeninghe* (signacula, Apoc. 5, 2), *stootinghe* (offendicula, Rom. 16, 17).

Andere suffixen: *claghinghe* (querela, 1 Thess. 5, 23), *voersettinghe* (propositum, Rom. 4, 5), *minlike *herberginge*¹⁾ (hospitalitatem, Hebr. 13, 2), *dootslaginge* (1 ×) (caede, Hebr. 7, 1), *hopinghe* (spe, Eph. 4, 4), *loepinghe* (fluxu, Luc. 8, 43), *prickelinghe* (stimulus 1 Cor. 15, 56), *qualinghe* (languoribus, Luc. 5, 40), *quellinghe* (languores, Luc. 9, 1), *roepinghe* (clamor, Apoc. 21, 4), *deckinge* (velamina, 1 Cor. 11, 15), **verdonkeringhe* (caligo, 2 Petr. 2, 17), *verscimmelinghe* (1 ×) (aerugo, Jac. 5, 3).

In de glossen ontmoeten we nog twee in het Mnl. Wdb. niet door bewijsplaatsen gestaafde woorden: **volleystinghe*²⁾ (in glosa bij Gal. 3, 19) en **voersieninghe* (in glosa bij Rom. 16, 13).

Van met behulp van het suffix -heit gevormd abstracta noemen we de volgende in het Mnl. Wdb. niet vermelde vormen: **barmherticheit*³⁾ (misericordia, Rom. 15, 9), **bedroeflicheden* (contritiones, Osee 14, 5), **beprooftheit* (probatio, Rom. 5, 4), in *zwaerheden* glosa niet in **lichtmoedicheden*⁴⁾ (in gravitate, Tit. 2, 7), **verbolghenheit* (ira, Luc. 21, 23), **verwoedicheyt* (furore, Jonas 3, 9), **onberouwelicheyt* (in glosa bij Apoc. 18, 5).

Naast deze abstracta treft men meermalen gesubstantiveerde infinitieven aan. Dit voor de hand liggende middel is, zoals we blz. 248—249, 276—277 hebben gezien, vooral door de vertaler van 1360 te baat genomen. Enige voorbeelden uit N.N.:

behaghen (beneplacitum, Eph. 1, 9), *beclaghen* (querela, 1 Thess. 3, 13), *dat belyen* (confessio, Rom. 10, 10), *berespen* (reprehensione, Phil. 2, 15), *bewisen* (ostensionem, Rom. 3, 25), *in veel bezoeken* (in multo experimento, 2 Cor. 8, 2), *breken des broets* (fractio, Luc. 24, 35), *mit enen ghedenken* (mente, Luc. 1, 51), *heensceyden* (discessionem, Act. 20, 29), *mededeylens* (communicationis, 2 Cor.

¹⁾ Alleen Handwdb.

²⁾ Vgl. Mnl. Wdb. 9, 1083: „Het woord is tot heden niet uit het Mnl. opgeteekend, maar zal wel bekend geweest zijn . . .”

³⁾ Wel in Handwdb.

⁴⁾ Het tegengestelde van *swaermoedicheden*.

9, 13), *medestriden (colluctatio, Eph. 6, 12), zonder merren (sine ulla dilatione, Act. 25, 17), inden ontfanghen (in conceptionem, Hebr. 11, 11), ontsiene (metu, Phil. 2, 12), een ontsien (pavor, Luc. 4, 36; Deut. 26, 8), des ontstekens (incensi, Luc. 1, 10), overgheven (vomitum, 2 Petr. 2, 22), overliden (exitus, Exod. 12, 11), des quaetsprekens (maledicti, 1 Tim. 5, 14), roepen (clamore, Hebr. 5, 7), dat ruken (odoratus, 1 Cor. 12, 17), screiens (ululatu, Matth. 1, 18), dat sien (visum, Luc. 4, 19), mit toeraden sijns wives (conscia uxore sua, Act. 5, 2), dat verantwoerden (rationem, Act. 22, 1), verbieden (prohibitione, Act. 28, 31), mit verhenghen (permissu, Act. 26, 12), des verkiesens (adoptionis, Rom. 8, 15), vercrighen (acquisitionem, 1 Thess. 5, 9), mit veel vermanens (multa exhortatione, 2 Cor. 8, 4), verzuchten (gemitum, Act. 7, 34), een vervullen (supplementum, 2 Cor. 8, 14), dat verwinnen (victoria, 1 Joh. 5, 4), verwonderen (stupor, Luc. 5, 26; extasi, Act. 3, 10; stupore, Gen. 27, 33), veel vraghens (multam... quaestionem, Act. 28, 29), mit waer nemen (cum observatione, Luc. 17, 20), des wedergheldens (retributionis, Jes. 35, 4), dat wedergheven (retributionem, Col. 3, 24; Luc. 4, 19), een wederlonen (retributionem, Rom. 11, 9), weder segghen (contradictione, Hebr. 7, 7), int weldoen (in benefacto, Act. 3, 9), des weldoens (beneficentia, Hebr. 13, 16; beneficii, 1 Tim. 6, 2).

Nomina agentis.

Een vertaler die gaarne het partic. praes. door middel van een nomen agentis weergeeft, zal uiteraard weinig moeite hebben om de vele namen van de handelende persoon, die de Vulgata bevat, door een Diets aequivalent te vertolken. Meestal vinden we dan ook een nomen agentis op *-er* of *-re*. Betrekkelijk zelden komt het voor dat hij zich met een omschrijving of een adjectief behelpt. Men vergelijkte hiermee de wijze, waarop Wvla. en Brab. deze woorden hebben verdietst; zie blzz. 125—126 en 326.

aanbeders (adoratores, Joh. 4, 23), aenvechter (tentator, Matth. 4, 3), *afgodeaenbeders (idololatrias, Apoc. 21, 8), begheerre (appetitor, 1 Petr. 4, 15), beclagher (accusator, Act. 23, 30), bouwer (cultorem, Luc. 13, 7), duerwachter (ostiarus, Joh. 10, 3; janitori, Marc. 13, 34), inzender (1 ×) (intentator, Jac. 1, 13), lichtdragher (lucifer, 2 Petr. 1, 19), manslacters (homicidis, Apoc. 21, 8), mede deyleyler (communicator, 1 Petr. 5, 1), navolghers (imitatores, Phil. 3, 17), oefenaers der afgoden (idololatrae, 1 Cor. 10, 7),

oncuuscher (fornicator, Eph. 5, 5), *ontfermer* (miserator, Jac. 5, 11), *overtreder* (praevaricator, Rom. 2, 25), *pijnres* (tortoribus, Matth. 18, 34), **plagers* (plagiariis, 1 Tim. 1, 10), **quaetwerkers* (malefactoribus, 1 Petr. 2, 12), **scandemaker* (criminator, Levit. 19, 16), *scandemaecsteren* (1 ×) (criminatrices, Tit. 2, 3), *schuldnaers* (debitoribus, Luc. 16, 5), *der ee setter* (legislator, Jac. 4, 12), *den *zondighers ieghens der natueren*¹⁾ (masculorum concubitores, 1 Tim. 1, 10), *des *testamentmakers* (testatoris, Hebr. 9, 16), *die *treder der druven* (calcator uvae, Amos 9, 13), **vastmaker* (sponsor, Hebr. 7, 22), *veynser* (simulator, Prov. 11, 9), *verghevers met venine* (veneficis, Apoc. 21, 8), *verrader* (traditor, Marc. 14, 44), *verspiers* (exploratores, Hebr. 11, 31), *vinders* (inventores, Rom. 1, 30), **volmaker* (consummatorem, Hebr. 12, 2), *voergangher* (praecessor, Luc. 22, 26), *wederghever* (remunerator, Hebr. 11, 6), *werkers* (factores, Rom. 2, 12; operarii, Luc. 13, 27), *werker* (auctor, Hebr. 2, 10), *woerdsceypheler* (1 ×) (seminiverbius, Act. 17, 18).

moederslachtighen (matricidis, 1 Tim. 1, 9), *oncuusschen* (fornicariis, 1 Tim. 1, 10), *sculdich* (debitor, Rom. 1, 14), *sondighen* (peccatoribus, 1 Tim. 1, 9), *vaderslachtighen* (parricidis, 1 Tim. 1, 9).

Omschrijvingen hebben we in:

gi. . . . begheert (aemulatores, 1 Cor. 14, 8), *een man. . . . die. . . . gheborghet hadde*²⁾ (creditor, 4 Reg. 4, 1), *die di gheborghet hadde*³⁾ (creditor, 4 Reg. 4, 7), *ander lude mit zonden te beruchten* (criminatores, 2 Tim. 3, 3), *tgoede int quade verkerende* (detractores, Rom. 1, 30), *lude die laghen leiden* (insidiatores, Luc. 20, 20), *ende plach purperen cleeder te werken* (purpuraria, Act. 16, 14), *enen man die de lude plach te verdoen* (spiculatore, Marc. 6, 27), *twidrachticheit zaeyende* (susurriones, Rom. 1, 29).

Vormingen naar Latijns model.

De aanwezigheid van woordvormingen, die tot stand gekomen zijn onder invloed van de grondtekst, treft meer in een werk als dit, waarvan de auteur zich zoveel mogelijk tracht los te maken van het Latijnse voorbeeld, dan in de getrouwer vertalingen.³⁾

¹⁾ Wvla.: *die licghen bi mans ieghen nature.*

²⁾ Wvla.: *sculthere*, Brab.: *die gene die hi sculdech was.*

³⁾ Vgl. blz. 128.

Zulke latinistische vormen vertoont N.N. dan ook in geringen getale. We noemen hier enige woorden, die op deze manier ontstaan kunnen zijn. Zekerheid daaromtrent hebben we niet, aangezien enige ervan in het Middelnederlands wellicht reeds burgerrecht hadden verkregen.

1° verba: *aenghedient* (administrasset, Act. 13, 36), *aendienēn* (administrantes, 1 Petr. 4, 10), *ghinghen aen hem* (adierunt... eum, Act. 15, 2), **aennaghelende*¹⁾ (affigens, Col. 2, 14), *of dwalende* (aberrantes, 1 Tim. 1, 6), *ofghetoghen* (abstractus, Jac. 1, 14), *en was mi nieman bi* (nemo mihi affuit, 2 Tim. 4, 16), *sel... inghebroken werden* (infringetur, 2 Cor. 10, 10), **mede gheformet* (configuratus, Phil. 3, 10), *mede loven* (collaudabo, Eccli. 51, 15), **mede wonende* (cohabitantes, 1 Petr. 3, 7), *omme ghedraghen wert* (circumfertur, Jac. 1, 6), *ommedraghende* (circumferentes, 2 Cor. 4, 17), *omme leyden* (circumducere, Jac. 3, 2), *opghestichtet* (superaedificati, Col. 2, 7), *over treden* (transgrediuntur, Matth. 15, 2), **samenblasende* (conflans, Mal. 3, 2), *te samen... persen* (contorquere, Jes. 58, 5), *wassen te gader* (concresecunt, Prov. 3, 20), *wat wroeghinghe brenghe ghi toe* (quam accusationem affertis, Joh. 18, 29), *settede hi toe dat hi oec petrum zoude vanghen* (apposuit ut apprehenderet et petrum, Act. 12, 3), *toegheset* (appositae, Act. 2, 41), *toeghetellet* (1 ×) (annumeratus, Act. 1, 26), *toeghetellet* (1 ×) (annumeratur, Hebr. 7, 6), *warp hi een ghelikenisse daer toe* (adjiciens... parabolam, Luc. 19, 11), *siet ic sel tot dinen daghen toe werpen vijftien iaer* (adjiciam, Jes. 38, 5), *gi hadt iuwe oghen wt ghebroken* (eruissetis, Gal. 4, 15), *heb ic wtgheydelt* (evacuavi, 1 Cor. 13, 11), **purgiert wt* (expurgate, 1 Cor. 5, 7), *wtspreken* (enarrabit, Act. 8, 33), *vallen wtder eenvoldicheit* (excidant a simplicitate, 2 Cor. 11, 3), *wt... ghevallen* (a gratia excedistis, Gal. 5, 4).

2° substantiva: *aendieninghe* (administrationem, 2 Cor. 4, 1), *anneminghe* (assumptio, Luc. 9, 51), *iegensettinghe* (oppositiones, 1 Tim. 6, 20), *ic hebbe een medeghenoeghen of een medewenschen mitter ee gods* (condelector enim legi Dei, Rom. 7, 22), **medegheslachten* (contribulibus, 1 Thess. 2, 14), **mede striden* (colluctatio, Eph. 6, 12), **medewetentheyte* (conscientiam, 1 Petr. 2, 19), *ommesichticheyt* (1 ×) (circumspectionem, Eccli. 14, 22), **weder beloefte* (repromissio, Gal. 4, 23; Act. 2, 39).

¹⁾ Alleen Handwdb.

3° adjectiva: haer *huusghenotighe kerke (domesticam ecclesiam eorum, Rom. 16, 5), *mede inghelichaemt (concorporales, Eph. 3, 6), *twitongich (bilingues, 1 Tim. 3, 8).

b) Woordkeuze.

Foutieve vertalingen.

Aangezien vele zgn. foutieve vertalingen niet kunnen dienen als maatstaf ter beoordeling van 's vertalers kennis van het Latijn, bepalen we ons hier in aansluiting aan de op blz. 408—410 gemaakte opmerkingen omtrent de „Vorlage” tot de mededeling van enige kennelijke onjuistheden, in 't midden latend wie hiervoor verantwoordelijk gesteld moet worden.

Als persoons- of plaatsnamen zijn opgevat: *vier dusent manne van sychar* (quatuor millia virorum sicariorum, Act. 21, 38), *germane mijn medehelper* (germane compar, Phil. 4, 3), *mittien van colenten* (colentibus, Act. 17, 17). Een soortnaam zag vertaler in *in eens tyrans scole* (in schola Tyranni cujusdam, Act. 19, 9).

Onjuist zijn voorts vertaald: *leer kinder* (paedogogorum, 1 Cor. 4, 15), *mer in veel dinghen rike* (multos autem locupletantes²⁾, 2 Cor. 6, 10), *quam te voren* (pervenit³⁾, 1 Thess. 2, 16), *ter tijt van monde* (ad tempus horae⁴⁾, 1 Thess. 2, 17), *trappellinghe op die plaetse* (theatrum, Act. 19, 31).

Vrije vertalingen.

Wanneer we hier geen afzonderlike rubriek „letterlike” vertalingen opnemen, dan is dat omdat deze in de Noordnederlandse versie van het Nieuwe Testament zó schaars voorkomen, dat het niet gewettigd is ze een typerend karakter toe te kennen.⁵⁾ De veelvuldigheid van vrije vertalingen daarentegen in de verschillende bijbelboeken is een der gewichtigste kenmerken, die deze gemeen hebben. In het volgende zullen we enige karakteristieke bijzonderheden aanstippen.

¹⁾ Wvla.: *borghere; Brab.: borge.

²⁾ Vert. las 'locupletati'.

³⁾ Vert. las 'praevenit'.

⁴⁾ Vert. las 'oris'.

⁵⁾ Enige voorbeelden: *want ic ghecruust worde in deser vlammen* (quia crucior in hac flamma, Luc. 16, 24), *verscort dat wort gods* (rescindentes verbum Dei, Marc. 7, 13), *enen croec voedet* (comam nutriat, 1 Cor. 11, 14), *dat woert gods overspelende* (adulterantes verbum Dei, 2 Cor. 2, 17), *die gheslachte der tonghen* (genera linguarum, 1 Cor. 12, 10), *in die inghedoemte ons heren ihesu xristi* (in visceribus Jesu Christi, Phil. 1, 8).

Omschrijvende vertalingen.

Matth. 17, 9	Nemini dixeritis <i>visionem</i>	Niement en segghet dat ghi ghesien hebt.
Marc. 1, 44	offer pro <i>emundatione</i> tua	offer voer dattu ghesuvert biste
Luc. 1, 37	omne <i>verbum</i>	al datter ghesproken is
Marc. 1, 20	cum <i>mercenariis</i>	mitten knechten die ghehuert waren
Luc. 7, 14	et tetigit <i>locum</i>	ende rijnde dat daer die dode in was
Act. 1, 12	<i>sabbati . . . iter</i>	also veel weechs als op enen sabaoth gheorloeft is te gaen glosa dat is <i>duzent voetstappen</i>
Act. 27, 41	in <i>locum dithalassum</i>	op enen strang des oevers die ter zee waerts in streckede
Rom. 2, 22	<i>sacrilegium</i> facis	du doeste den afgoden dien dienst die men gode sculdich ware
Rom. 9, 20	<i>figmentum</i>	een dinc dat ghemaket is
Rom. 14, 13	ne ponatis <i>offendiculum</i> fratri	dat gi niet en settet. daer hem een broeder an stotet
Gal. 3, 15	<i>testamentum</i>	dat vast ghemaket is
1 Cor. 7, 27	noli quaerere <i>solutionem</i>	begheer niet ontlosset te wesen
1 Cor. 8, 9	<i>licentia</i>	dat iu orlof is
Tit. 2, 12	<i>impietatem</i>	datter oefeninge gods tiegen is
Apoc. 9, 3	<i>locustae</i>	corenbiters. dat sijn worme die dat coren pleghen te verderven
Matth. 4, 24	<i>lunaticos</i>	die nader manen loep cranc waren
Luc. 3, 17	<i>igni inextinguibili</i>	in dat vuer dat nymmermeer ghelesschet en sal worden
Act. 21, 39	<i>civitatis municeps</i>	onder tbescerm eenre stat
Rom. 11, 3	quaerunt <i>animam</i> meam	si zoeken mi te doden

Een eigenaardigheid, die deze vertaling kent in tegenstelling tot de andere, zuidelike vertalingen is de herhaaldelik voorkomende

toevoeging van een adjectivum, ter nadere omschrijving van een verdietst substantivum.¹⁾ Voorbeelden:

Luc. 22, 42	in agonia	inden utersten stride
Apoc. 19, 8	byssinum	dat suptijl linnen cleet
Apoc. 18, 12	byssus	subtijl vlassen
Prov. 31, 22	byssus	cleyne subtijl linnen
Apoc. 19, 20	characterem	dat ingheprinte teyken
Jac. 1, 14	concupiscentia	ongheordinierder be- gheerlicheit
Act. 14, 5	contumeliis	mit onrechten ghewelde
Hebr. 10, 29	contumelia	scandelic onrecht
Luc. 24, 11	deliramentum	ghecke verwisseltheit
Gal. 4, 3	elementa	wtwendighe settinghe
1 Cor. 6, 8	fraudem	heymelike loesheit
Matth. 24, 27	fulgur	dat blenckende schijn
Luc. 2, 14	gloria	claerende hoghe eer mit love
Dan. 14, 35	impetus	crachtighe snelheyt
Hebr. 11, 34	impetus	crachtighe ghewelt
2 Petr. 3, 10	impetus	haestigher vaerdicheit
Apoc. 19, 12	diademata	coninclike cronen
Hebr. 13, 2	hospitalitatem	minlike *herberginge
Hebr. 9, 9	parabola	een gheestelike ghelikenisse
Act. 8, 11	magiis suis	mit sinen bedriegheliken consten
Apoc. 17, 2	prostitutionis	openbaerre oncuuscheyt
Apoc. 17, 7	sacramentum	verborghen heymelicheit
Apoc. 18, 23	veneficiae	ghevenijnden toeradinghe
1 Joh. 5, 14	fiducia	tkoen betrouwen
1 Joh. 4, 17	fiduciam	vry betrouwen
Rom. 15, 3	improperia	scandelike lachtere
1 Cor. 6, 7	injuria	openbaer ghewelt
2 Petr. 2, 7	injuria	onrechten weelden
Hebr. 11, 36	ludibria	scandelike . . . lachtere
Matth. 24, 26	in penetralibus	in heimeliken subtijlheit
Jes. 58, 11	splendoribus	met scinenden licht

We vestigen nog de aandacht op goede vertalingen als:

Neh. 8, 5	super universum quip- pe populum eminebat	ende men mochten over al dat volc zien
Act. 27, 29	Timentes autem ne in aspera loca incideremus	doe hadde wi vrese lant roeringe te doen

¹⁾ Het is bijna wel zeker dat deze vrij-omschrijvende vertalingen te verklaren zijn uit de commentaren, die de auteur heeft geraadpleegd; vgl. blz. 479—483.

Act. 19 , 21	proposuit Paulus in spiritu	woude paulus also hem die gheest gods in gaf
2 Cor. 8 , 22	confidentia multa in vos	om dat grote betrouwen dat hi heeft in iu
Marc. 2 , 2	et convenerunt multi ita ut non caperet neque ad januam	Doe vergaderden veel also dat si niet al totter doren comen en mochten
Matth. 26 , 67	alii autem palmas in faciem ejus dederunt	Ende sulke sloeghen mit haren platten handen in sijn aensicht
Luc. 9 , 42	dissipavit	ende verscudden al stotende
Luc. 5 , 3	pusillum a terra	een luttel vanden over die wint ghinc legghen
Marc. 4 , 39	cessavit ventus	sinen mont te stoppen
Luc. 11 , 53	os ejus opprimere	vaer in dat diepe
Luc. 5 , 4	duc in altum	vander sneden des zwaerts
Luc. 21 , 24	cadent in ore gladii	inden weghe ... ontbliven
Matth. 15 , 32	deficiant ... in via	eer die haen twewerve craeit
Marc. 14 , 30	priusquam gallus vocem bis dederit	alle menschen
Marc. 13 , 20	omnis caro	scudden haer hovede
Matth. 27 , 39	moventes capita sua	sijn rechter hant was lam
Luc. 6 , 6	manus ejus dextera erat arida	

Als staaltjes van ongedwongen „spreektaal”-verdietsingen kunnen vermeld worden:

Matth. 18 , 28	suffocabant eum	grepen bider kelen
Luc. 12 , 36	aperiant	inlaten
Act. 14 , 11	quoniam ipse erat dux verbi	want hi wast diet woert voerde
Act. 19 , 10	Hoc autem factum est per biennium	ende dat duerde wel twee iaer lanc
Act. 28 , 2	accensa ... pyra	si makeden vier aen
Act. 23 , 20	crastina die	morghen aenden daghe
Phil. 2 , 19	cognitis quae circa vos sunt	als ic weet hoe dattet mit iu is
Gen. 27 , 26	quo hausto, dixit	Doe hi dien wt hadde seyde hi
Marc. 12 , 42	duo minuta quod est quadrans	twe cleyne penninckijn.. die enen vierlinc makede

Aanpassing aan het Dietse taalgebruik.

Een eigenschap, die reeds in het Leven van Jezus en de oude perikopenvertaling, maar in de Noordnederlandse tekst nog sterker aan de dag treedt, is het streven van de auteur om van allerlei Latijnse woorden zoveel mogelijk goed begrijpelijk Diets te maken. Zonder in hem een taalzuiveraar te zien, mag men toch in het algemeen vaststellen dat in zijn arbeid het aantal via het Frans uit het Latijn overgenomen woorden veel geringer is dan in de zuidelijke teksten. Hier volgt een kleine opsomming van dergelijke verdietsingen naar 's lands gelegenheid:

doer een ander verstandnisse (per allegoriam, Gal. 4, 24), *een noertoesten wint* (ventus typhonicus qui vocatur euroaquilo, Act. 27, 14), *een prince der brulochten, de prince des hoves* (architriclino, Joh. 2, 8), *die conincghinne van oest lant* (regina austri, Matth. 12, 42), *die coninghinne van suden* (regina austri, Luc. 11, 31), *een suden wint* (austrum, Luc. 12, 55), *die lude van dien lande* (barbari, Act. 28, 1), *onverstanden* (barbarus, 1 Cor. 14, 11), *stoel* (cathedram, Matth. 23, 2), *enen ridder . . . die over hondert ridders ghesettet was* (centurioni, Act. 21, 25), *wapentuerres* (centurionibus, Act. 21, 32), *woestheit* (chaos, Luc. 16, 26), *den beseghelden brief* (chirographum decreti, Col. 2, 14), *een vergaderingen van gheselschap* (cohortem, Joh. 18, 3), *ghesinde* (cohortis, Act. 27, 1), *mit aersadien . die den oghen toehoert* (collyrio, Apoc. 3, 18), *inden scat des tempels* (in corbanam, Matth. 27, 6), *een afgod . . . dat die lude inder tempeesten aenbeden* (insigne castorum, Act. 18, 11), *ridder* (decurio, Marc. 15, 43), *cronen* (diademata, Apoc. 12, 3), *leringhe* (disciplinae, Phil. 4, 8), *letteren* (elementa, Hebr. 5, 12), *wtwendighe settinghe* (elementa, Gal. 4, 3), *besweres* (exorcistis, Act. 19, 13), *ieghens den tempel daer men dat ghelt dat den tempel toebehoerde plach een *offerkist*¹⁾ *te besteden* (contra gazophylacium, Marc. 12, 41), *vande scatte der boesheit* (de mammona, Luc. 16, 9), *scatte* (mammonae, Matth. 6, 24), *gokelaer* (magus, Act. 8, 9), *twie penninxkijn* (aera minuta duo, Luc. 21, 2), *penninghe* (mnas, Luc. 19, 13), *wijn die zuet ghemaket is* (mulsum, Neh. 8, 10), *biden paesschen* (parasceue, Marc. 15, 42), *den here vanden lande* (proconsule, Act. 13, 5), *rechter* (proconsule, Act. 18, 12), *rente-*

¹⁾ Sic. Waarschijnlijk een marginale vertaling, die door een afschrijver bij vergissing in de tekst is opgenomen. Elders wordt 'gazophylacium' regelmatig door *offerkist*, zonder meer, weergegeven, bv. Marc. 12, 43; Luc. 21, 2 en Joh. 8, 20. Verdam kent het woord alléén uit *Teuth*.

meester (procuratori, Matth. 20, 8), *die witten heydenen ioden gheworden sijn* (proselyti, Act. 2, 11), *enen gheest van waersagerien* (spiritum pythoem, Act. 16, 16), *verborghen heymelicheyt* (sacramentum, Apoc. 17, 7), *tempel* (sacrarium, 1 Cor. 9, 13), *een ghewichte* (talentum, Apoc. 16, 21), *pont* (talenta, Matth. 25, 15), *wiroecs vat* (thuribulum, Hebr. 9, 4), *vorsten* (tribuni, Apoc. 6, 15), *richter* (tribunus, Act. 23, 10), *veerscat* (vectigal, Rom. 13, 7).

In de volgende plaatsen vertonen de zuidelijke vertalingen veelal de Franse woorden: *doet* . . . *scamen* (confundit, Rom. 5, 5), *te gherufte is* (confunditur, Act. 21, 31), *maecte* . . . *te scanden* (confundebat, Act. 9, 22), *ghescendet werden* (confundetur, Eccli. 24, 30), *hem* . . . *scamet* (confunditur, Hebr. 2, 11), *sel ic wiken* (confundar, Phil. 1, 20), *berouwe* (poenitentiam, Matth. 21, 32; 2 Cor. 7, 9), *rouwe* (poenitentia, Matth. 27, 3), *pine* (tormentis, Matth. 4, 24), *vervolghen* (persecuti . . . fuerint, Matth. 5, 11), *versoekinghe* (visitationis, Luc. 19, 44) enz.¹⁾

Streven naar afwisseling. Eentonigheid.

Bij de lektuur van grotere samenhangende gedeelten uit de verschillende boeken van deze Nieuwe-Testamentvertaling zal het iedere lezer treffen met hoeveel gemak de auteur zijn woorden weet te kiezen. Soms gaat hij bij zijn woordkeuze zelfs enigszins achteloos te werk, gelijk nauwgezette vergelijking met de grondtekst kan lezen. Ondanks dit prijzenswaardig streven naar afwisseling, waarvan we straks enige voorbeelden zullen laten zien, weet de vertaler zich een enkele maal niet te vrijwaren voor eentonigheid. Dit is inzonderheid het geval, wanneer hij een vertaling moet geven van de vele woorden, die een bepaald begrip aanduiden uit het betekenisveld 'opprimere, tribulare, contristare' enz. In plaats van door middel van een gevarieerde woordkeuze in elk afzonderlijk geval de betekenis, desnoods door middel van een omschrijving, te benaderen, waartoe het Nederlands van zijn tijd hem ongetwijfeld in staat stelde, maakt hij het zich gemakkelijk door al die wel verwante, maar in betekenis toch enigszins uiteenlopende begrippen honderden malen weer te geven door de diverse afleidingen van één stamwoord, namelijk van *druc*. Om altans een zwak denkbeeld te geven van de frequentie van dit woord, nemen we hier een lijstje op van de verschillende Latijnse woorden met hun monotone Dietse vertolking:

¹⁾ Zie verder blz. 469.

te gader drucken (coangustabunt, Luc. 19, 43), verdrucke (concutiatis, Luc. 3, 14), verdrucken (conteret, Prov. 15, 4), bedructe (contritis, Jes. 61, 1), bedructheit (contritio, Rom. 3, 16), arbeyt mit drucke (parturit, Rom. 8, 22), verdruckeden (compri-merent, Marc. 3, 9), drucken . . . onder (opprimunt, Jac. 2, 6), nederdruckende (deprimentes, Jes. 58, 6), mit ghewelde verdrucken (opprimere, Levit. 19, 13), druc (pressura, Phil. 1, 17; Luc. 21, 23), bedruct (scandalizatur, Rom. 14, 21), verdruckedense (suffocaverunt, Matth. 13, 8), bedrucket (tristis, Marc. 14, 34), bedructheden (tristitia, Luc. 22, 45), druc (tristitia, 1 Petr. 2, 19), bedructheit (tristitia, Rom. 9, 1), bedrucket (contristatus, Marc. 10, 22), bedrucken (contristare, Eph. 4, 30), drucke (tribulatione, Matth. 13, 21), drucke (tribulationibus, Act. 7, 10), druckelicheiden (tribulatio, Rom. 5, 3), ghedrucketheit (tribulatio, Rom. 8, 35), druc (tribulatio, 2 Thess. 1, 6), drucken (tribulare, 2 Thess. 1, 6), *toedrucken (comprimere, Act. 28, 27).

Men houde wel in 't oog, dat deze reeks nog een te gunstige indruk geeft van 's schrijvers woordenrijkdom binnen dit begripveld, aangezien sommige woorden talloze malen gebruikt zijn:

Clichématig zijn eveneens de letterlike vertalingen van 'ascendere' en 'descendere': *opclimmen* en *nederclimmen*, die slechts een enkele maal door vrijere verdietsingen worden afgewisseld.

Voorbeelden:

Jes. 53, 2	Et ascendet sicut virgultum coram eo	ende hi climmet voer hem op als een zomer sprute
Marc. 8, 13	Et dimittens eos, ascendit iterum in navim	ende hi lietse ende clam anderwarf in een scip
Joh. 20, 17	nondum enim ascendi ad patrem meum	want ic en bin noch niet tot minen vader gheclommen
Matth. 27, 40	descende de cruce	clym neder vanden cruce
Luc. 18, 14	descendit hic justificatus in domum suam ab illo	dese clam gherechtvaerdicht neder in sijn huus van dien
Act. 7, 15	Et descendit Jacob in Aegyptum	ende iacob clam neder in egypten
Act. 7, 23	ascendit in cor ejus	doe quam in sijnre her-ten. dat . . .
Marc. 6, 32	ascendentes in navim	si ghinghen in een scip
Matth. 7, 25	descendit pluvia	die reghen viel

Afgezien van deze twee groepen van stereotiepe vertalingen, vertoont het werk van onze auteur weinig eenvormigheid. Wanneer men de wijze, waarop sommige veel gebruikte Vulgaatwoorden zijn weergegeven, nagaat, zal men opmerken dat veelal het juiste woord is gekozen, ofschoon de schrijver ook hier wel eens een woordelijke vertaling aan zijn pen laat ontglippen. In de volgende lijst hebben we het betreffende woord bij de eerste vermelding gekursiveveerd. Voorbeelden:

Matth. 3, 10	Omnis ergo arbor, quae non <i>facit</i> fructum bonum	alle boem die gheen goede vrucht en brenghet
Matth. 24, 48	Moram <i>facit</i> dominus meus	mijn heer merret
Marc. 4, 32	et <i>facit</i> ramos magnos	ende maect grote telghe
Rom. 1, 9	quod memoriam vestri <i>facio</i>	dat ic iuwer gedenke
Act. 1, 1	Primum quidem sermonem <i>feci</i>	mijn eerste sermoen heb ic ghescreven
Act. 9, 3	cum iter <i>faceret</i>	doe hi sinen wech makede
Gen. 1, 5	<i>factumque est</i> vespere et mane	Ende het wert ghemaket avont ende morghen
Gen. 1, 7	Et <i>factum est</i> ita	ende het is also ghesciet
Gen. 1, 11	Et <i>factum est</i> ita	ende het is also ghemaket
Jes. 38, 4	Et <i>factum est</i> verbum Domini ad Isaiam	Ende dat woert des heren sprac tot ysaïam
Eccli. 51, 3	<i>factus es</i> mihi adjutor	bistu mi een helper ghe worden
Luc. 3, 22	et vox de coelo <i>facta est</i>	een stemme was vanden hemel ghehoert
Luc. 6, 48	inundatione . . . <i>facta</i>	Doe daer quam een vloet
Joh. 21, 4	mane autem <i>facto</i>	Des morghens vro
Apoc. 16, 19	Et <i>facta est</i> civitas magna in tres partes	ende die grote stat is ghebroken in drien stukken
Marc. 12, 10	hic <i>factus est</i> in caput anguli	dese is gheleit in dat hoeft der hoornen
2 Cor. 9, 1	de ministerio quod fit in sanctos	vander aendieninghe die men den vrienden gods doet
1 Petr. 3, 20	arca, in qua pauci, id est octo animae salvae <i>factae sunt</i>	de arke . . daer luttel dat is achte zielen in behouden waren ghemaect

Act. 12, 18	facta autem die	doet dach was
Marc. 4, 39	et facta est tranquillitas magna	ende daer wart een grote stilheit
Luc. 22, 43	Et factus in agonia	hi wart inden utersten stride gheset
Marc. 4, 29	statim mittit falcem	dan sent hi rechtevoert die sekel
Marc. 7, 27	mittere canibus	voer den honden te werpen
Luc. 21, 4	Nam omnes hi ex abundantanti sibi miserunt in munera Dei	want alle dese hebben gode gaven ghesent van dat hem overvloeide
Joh. 5, 7	Domine, hominem non habeo, ut, cum turbata fuerit aqua, mittat me in piscinam	Heer ic en heb ghenen mensche die mi inder piscinen helpt als dat water beroert wort
Joh. 21, 6	mittite in dexteram navigii rete	schietet dat nette totter rechter siden vanden scepe
Luc. 13, 8	mittam stercora	mische daer an werpe
Apoc. 2, 14	mittere scandalum	scandalizieringe voer . . . te legghen
Matth. 4, 16	lux orta est eis	een groet licht is hem op gheboren ¹⁾)
Marc. 4, 6	quando exortus est sol	doe die sonne op rees ende sceen
Marc. 16, 2	orto jam sole	doe die sonne recht op was
Matth. 13, 5	et continuo exorta sunt	ende si ghinghen op
Luc. 8, 8	ortum fecit fructum centuplum	het wies op ende het brochte hondertfout vrucht
2 Petr. 1, 19	et lucifer oriatur in cordibus vestris	ende die lichtdragher ghebaert werde in iuwen herten
Luc. 8, 6	et natum aruit	ende doet op ghegaen was verdorrede dat
Luc. 12, 18	omnia quae nata sunt mihi	al dat mi ghewassen is
Marc. 13, 28	Cum . . . nata fuerint folia	wanneer . . . sijn blade sullen spruten

¹⁾ Contaminatievorm uit op gheresen en gheboren?

Matth. 21, 19	Numquam ex te fructus nascatur in sempiternum	Nummermeer en wasse vrucht van di in ewighen tiden
Matth. 18, 23 1 Cor. 9, 18	rationem ponere ponam evangelium	rekeninghe maken ic sel dat ewangelium . . . stichtighen
Act. 9, 40 Luc. 22, 41	ponens genua positis genibus orabat	ende settede sine knyen hi boghede sijn knien ende bat
Marc. 10, 17 Luc. 10, 30 Marc. 3, 16	genu flexo ante eum plagis impositis Et imposuit Simoni nomen Petrus	knielde voer hem wondeden Ende gaf symon den naem dat hi petrus hiete
Matth. 15, 39	et venit in fines Magedon	ende quam int lant van magedon
Matth. 8, 34	ut transiret a finibus eorum	dat hi wt haren lande ghinghe
Matth. 15, 22 Matth. 2, 16	a finibus illis in omnibus finibus ejus	quam wt dien eynden in alle den eynden daer omtrent
Matth. 2, 22 Luc. 5, 19	in partes Galilaeae non inuenientes qua parte illum inferrent	inden lande van galyleen Ende en vonden niet tot wat siden si hem in brenghen mochten
Gal. 1, 21 Marc. 1, 5	in partes Syriae omnis Iudaeae regio	inden lande van syrien alle dat lantschap van iudeen
Matth. 8, 28	in regionem Gerasenorum	int rike der gerassenen

Dat de auteur in staat is een rijke verscheidenheid van vertalingen voor eenzelfde begrip te geven, moge blijken uit de volgende opsomming, die de verschillende verdietsingen van 'gloria' en 'gratia' vermeldt. Men lette tevens op de voorkeur van de schrijver voor Dietse woorden:

'gloria': *eer* (Luc. 8, 54), *wonne* (1 Cor. 9, 15), *love* (1 Cor. 10, 31), 'gloriatio': *verblidinghe* (1 Cor. 5, 6; 2 Cor. 7, 14), 'gloriosus': *eersamighe* (Jes. 45, 2), 'gloriarum': *vrolic verbliden* (Rom. 5, 2), *hem . . . verheffen* (2 Cor. 11, 12; Rom. 11, 18; 1 Cor. 4, 7; Eph. 2, 9), *hem verbliden* (2 Cor. 15, 12; 1 Cor. 1, 31), *verbliden* (Eccli. 24, 2; Jes. 49, 3; 1 Cor. 12, 26), *vrolic . . . verheffen* (2 Cor. 5, 12), *verhueghe* (2 Cor. 9, 2), *mi selven prisien* (2 Cor. 12, 15), *vermetelic verheven worden* (Gal. 6, 13), *ver-*

vroegheden (2 Thess. 1, 4), *iu . . . verheffelic verbliden* (Jac. 3, 14), 'glorificare': *danckeden . . . mit vroechden* (Matth. 9, 8), *ic eer* (Luc. 8, 54), *loefden* (Act. 13, 48), *groet gemaect* (Rom. 8, 30), *mit vercieringhe verheven* (Apoc. 18, 7), *prijst mit eren* (Sap. 8, 3), *heeft . . . mit glorien gheeert* (Eccli. 45, 3), *blide . . . wesen* (Jes. 61, 3).

'gratia': *ghenade* (Act. 7, 46; 10, 45; 1 Cor. 15, 10; Apoc. 1, 4), *vrienscap* (Act. 25, 3), *giften* (1 Cor. 16, 3), *danc* (1 Petr. 2, 20), *danckelicheit* (3 Joh. vs. 4), 'gratiam habet': *sal hi . . . danc segghen* (Luc. 17, 9), 'gratias agere': *ic dancke* (1 Cor. 1, 4; Eph. 1, 16; Col. 1, 12; Col. 3, 17; 1 Thess. 5, 18; Apoc. 11, 17), 'gratiarum actio': **dancbaricheyt* (Act. 24, 3; 1 Tim. 4, 4), *dancbaricheyt der gaven* (Eph. 5, 4), *werken der dancbaricheit* (1 Tim. 4, 4), *in dancbarighen love* (2 Cor. 4, 15; 2 Cor. 9, 11), *werkinghe des loefs* (2 Cor. 9, 11), *werkinghe der danken* (Col. 2, 7), *dancwerc*¹⁾ (1 ×) (1 Thess. 3, 9), *dancbaerheden* (1 Tim. 4, 3).

Van een opzettelijk streven naar variatie is sprake wanneer een woord, dat enige malen achter elkaar in de Vulgaattekst voorkomt, op verschillende wijzen wordt weergegeven. Tegelijkertijd merken we de ver-dietsing weer op in:

1 Cor. 12, 28	prophetas	die toecomende dinghe voerseyden
1 Cor. 14, 3	prophetat	prophetiert
1 Cor. 14, 4	prophetat	spreect ende verstaet
1 Cor. 14, 5	prophetare	verstaen dat gi spreect
1 Cor. 14, 5	prophetat	verstaet
1 Cor. 14, 24	prophetent	exponieren dat si seggen
1 Cor. 14, 32	prophetis	beduders
2 Cor. 9, 5	benedictionem	aelmoesen
2 Cor. 9, 5	benedictionem	minnen werc
2 Cor. 9, 6	benedictionibus	benediinghen
2 Cor. 11, 13	transfigurantes se	maken hem van buten ghelike
2 Cor. 11, 14	transfigurat se	overformet hem
2 Cor. 11, 15	transfigurentur	die ghedaente van buten hebben
Luc. 20, 2	potestate	machten
Luc. 20, 2	potestatem	moghentheit
Matth. 25, 31	majestate	moghentheit

¹⁾ Vgl. **mirakelwerkers* (virtutes, 1 Cor. 12, 30) en *minnenwerc* (benedictionem, 2 Cor. 9, 5), cf. Mnl. Wdb. 4, 1639.

Matth. 25 , 31	majestatis	groetheit
Matth. 26 , 34	negabis	verlochenen
Matth. 26 , 35	negabo	missaken
Luc. 12 , 56	probare	proeven
Luc. 12 , 56	probatis	mercti
2 Cor. 1 , 5	passiones Christi	die lidene xristi
2 Cor. 1 , 6	passionum	dier pinen
Rom. 10 , 15	evangelizantium	boetscappen
Rom. 10 , 15	evangelizantium	prediken.

Vertaling van twee naast elkaar geplaatste nomina.

Het gebeurt zeer zelden dat de vertaler twee naast elkaar geplaatste nomina, een bekend verschijnsel in het Vulgaat-Latijn, letterlik overneemt, bv.: *enen mensche enen coninghe* (homini regi, Matth. 22 , 2), *gi broeders . gi manne* (viri fratres, Act. 1 , 16), *enen man . enen toveraer . enen valschen propheet* (quendam virum magum pseudopropheta, Act. 13 , 6), *zusteren vrouwen persoen* (mulierem sororem, 1 Cor. 9 , 5), *een kijnt . een knechtekijn* (filium masculum, Apoc. 12 , 5).

In de regel verwerkt hij het tweede nomen in een verklarend attributief bijzinnetje, zoals in: *tot enen wive die weduwe was* (ad mulierem viduam, Luc. 4 , 26), *enen mensche die een verslinder is* (homo devorator, Luc. 7 , 34), *tot den mensche die een sondaer was* (ad hominem peccatorem, Luc. 19 , 7), *die dierne die die duer wachte* (ancilla ostiaria, Joh. 18 , 17), *een man die manslachtich was* (virum homicidam, Act. 3 , 14), *vier dochteren die magheden waren* (quatuor filiae virgines, Act. 21 , 9), *een wijf die weduwe was* (mulier vidua, 3 Reg. 17 , 10), *eens wijfs sone . . . die een moeder was vanden ghesinde* (filius mulieris matrisfamilias, 3 Reg. 17 , 17).

Menigmaal biedt een adjectivum uitkomst: *een viants mensche* (inimicus homo, Matth. 13 , 28), *een sondich mensche* (homo peccator, Luc. 5 , 8), *dat samaritaensche wijf* (mulier illa Samaritana, Joh. 4 , 9), *gi galileeusche manne* (viri Galilaei, Act. 1 , 11), *gi ioedsche manne* (viri Judaei, Act. 2 , 14), *vreemde gasten* (advenae hospites, Act. 17 , 21), *dijn verwinnende hant* (victricem manum tuam, Sap. 10 , 20).

Tenslotte kon hij beide nomina door één woord vertolken: *huuswaert* (homini patrifamilias, Matth. 20 , 1), *een galyleeusche* (homo Galilaeus, Luc. 23 , 6), *inder sondaren handen* (in manus hominum peccatorum, Luc. 24 , 7), *een propheet* (vir propheta, Luc. 24 , 19), *den onghelovighen* (haereticum hominem, Tit. 3 , 10).

Dubbele vertalingen.

Reeds herhaaldelijk hebben we kennis gemaakt met het verschijnsel der zgn. dubbelvertalingen. Voor de verklaring hiervan verwijzen we naar hetgeen op blz. 137—140 en 330—334¹⁾ is medegedeeld.

Door het disjunctief partikel of verbonden zijn: *die temptiere of die aenvechter* (tentator, Matth. 4, 3), *tijtlic of vander tijt* (temporalis, Matth. 13, 21), *tribulacien of drucke* (tribulatione, Matth. 13, 21), *tacken of telghen* (ramis, Matth. 13, 32), *een schim of een fantasie* (phantasma, Marc. 6, 49), *ghelovet of hebt betrouwen* (confidite, Marc. 6, 50), *qualijc spreect of malediet* (maledixerit, Marc. 7, 10), *hoghe of verheven* (altum, Luc. 16, 15), *reynighen of suveren* (sanctificarent, Joh. 11, 55), *bedroeft of verstuert* (turbata, Joh. 12, 26), *op bueren of draghen* (tollem, Joh. 20, 15), *verstue-ringhe of versaechtheit* (turbatio, Act. 12, 18), *toverie of kokelie* (curiosa, Act. 19, 19), *ghekalkede want of wit ghemaecte wech* (paries dealbate, Act. 23, 3), *ic hebbe een mede ghenoeghen of een mede wenschen* (condecorator, Rom. 7, 21), *te loghenen of te weder spreken* (deducere, Rom. 10, 6), *vercoelt of gherustet worde* (refrigerer, Rom. 15, 32), *vertreden of tewriven* (conterat, Rom. 16, 20), *die prince of de vorst* (arcarius civitatis, Rom. 16, 23), *mijn glorie of mijn wonne* (gloriam meam, 1 Cor. 8, 15), *die ghedaente of die scoenheyt* (figura, 1 Cor. 7, 31), *dat vee of dat quic* (gregem, 1 Cor. 5, 7), *twiinghe of stridinghe* (scissuras, 1 Cor. 11, 18), *ten alren eersten of orbaerlesten* (primitiae, 1 Cor. 15, 23), *verdelt wert of te niete gaet* (evacuatur, 2 Cor. 3, 11), *gheerne of willichlike* (libenter, 2 Cor. 11, 19), *wil of beghere* (volo, 2 Cor. 12, 20), *questien of stridinghe* (quaestiones, 1 Tim. 1, 4), *ydelic of te vergeefs* (inaniter, Jac. 4, 5), *loven of prisen* (existimantes, 2 Petr. 2, 13).

Door ende verbonden zijn: *in drucke ende in last* (in tribulationem, Matth. 24, 9), *siende ende merkende* (intendentes, Luc. 4, 20), *strjttachtich ende onghecust* (contentiosus, 1 Cor. 11, 16).

Zonder bindwoord: *bose scalke* (nequam, Luc. 23, 32), *ghecke verwisseltheit rasinghe*²⁾ (deliramentum, Luc. 24, 11), *in een laghe pleyn stede* (in loco campestri, Luc. 6, 17), *die roede draghers die boden* (lictores, Act. 16, 35), *licht schinende claer* (lucida, Matth. 17, 5).

¹⁾ Zie verder blz. 249, 258—259 en 272—274.

²⁾ Vgl. *Mnl. Wdb.* 9, 368.

Regelmatig voorkomende vertalingen van bepaalde woorden.

We laten hier een lijst volgen van woorden die herhaaldelijk als vertaling van de bijgevoegde grondtekst terugkeren. Zonder de bewijsplaatsen mede te delen, vermelden we:

bangicheyt (angustia), *billiker* (magis), *bueren* (tollere), *opboeren* (elevare), *ghehenghen* (sinere, permittere), *ghestadelic* (frequenter), *halle* (porticus), *(ver)heren* (dominari), *inghedoemte* (viscera), *leye* (petra), *meer* (mare), *onwech* (invia), *opluken* (aperire), *recht als, recht of* (quasi, tamquam), *reepe* (funes), *sceyden* (discedere), *(ver)scheifelen* (dissipare), *stridinghe* (contentio), *toepade* (semitae), *toetroesten* (adhortari, exhortari), *(en) trouwen* (utique), *wtrecken* (extendere), *vanden* (visitare), *vergicht* (paralyticus), *vermoeden* (existimare, sperare, putare, aestimare), *vermoedinghe* (suspiciones, opiones), *vernoeghet wesen* (placari, delectari, contentus esse), *versaghet* (turbatus), *verzaken* (negare), *versoeninghe* (reconciliatio), *verstueinghe* (conturbatio, perturbatio, turbatio), *verwoetheyt* (furor), *vierscaer* (praetorium, tribunal), *voertijts* (aliquando), *waernemen* (observare),

Maakt zulk een duidelijke voorkeur voor bepaalde woorden het reeds waarschijnlijk, dat de gehele vertaling van het Nieuwe Testament en de Oudtestamentiese perikopen het werk is van één auteur, nog aannemelijker wordt dat, wanneer op de beproefde manier kan aangetoond worden dat sommige in verschillende bijbelboeken voorkomende Dietse woorden, waarvan Verdam buiten onze tekst bijna of in 't geheel geen bewijsplaatsen weet aan te halen, of die in zijn Middelnederlandsch Woordenboek zelfs niet opgenomen zijn, beantwoorden aan dezelfde of zinverwante Latijnse woorden. Inderdaad bevatten *beide* delen van het Nieuwe Testament dergelijke en vaak dezelfde „hapaxen”. Tijdens het onderzoek hiernaar werd onze aandacht getrokken door verschillende citaten uit *Hs. Ps.* enz. in het Mnl. Wdb., die precies dezelfde rariora vertonen als de Noordnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament. De belangrijkste hiervan nemen we in de volgende lijst op:

heylghever ¹⁾ (salutare, Luc. 2, 30, Ps. 23, 5), *heren* (dominari, Rom. 14, 9; 1 Petr. 5, 3; Apoc. 19, 16; Luc. 22, 25; Ps. 109, 2), *lopenden watere* (torrens, Levit. 23, 40), vgl. *nederlopenden watere*

¹⁾ Door de omwerker van de Noordnederlandse Psalmenvertaling overgenomen uit Grote's getijdenboek; zie Moll, Geert Groote's Dietsche vertalingen (Amst. 1880), p. 61. ²⁾ Zie Moll, p. 65.

(decursus aquarum, Ps. 1, 3), *mededeylinge* (communicatio, Act. 2, 42; 1 Cor. 10, 16), *rasinghe* (deliramentum, Luc. 24, 11; insania, Act. 26, 24), vgl. *hi raset* (insanit, Joh. 10, 20), **rechtvaerdichinge* (justificationes, Hebr. 9, 1; Apoc. 19, 8), *rynen* (tangere, Luc. 6, 19; Col. 2, 21), *scandemaecsteren* (criminatrices, Tit. 2, 3), vgl. **scandemaker* (criminator, Levit. 19, 16), *toeghetellet* (annumeratus, Act. 1, 26; Hebr. 7, 6), **twitongich* (bilinguis, 1 Tim. 3, 8), vgl. *tonghige*¹⁾ (linguosus, Ps. 140, 11), *wtboetscappen* (nuntiare, Eccli. 44, 15; enuntiare, Ps. 119, 26), *wtsprekinghe* (eloquia, Eccli. 39, 9; Rom. 3, 2), *verrustinghe* (refectio, Marc. 14, 14), vgl. *gherustet worde* (refrigerer, Rom. 15, 32), *in vervallenden husekins* (in casulis, Hebr. 11, 9), vgl. *in een vervallen huse* (in domicilio, Ps. 101, 7), **wederbeloefte* (repromissio, Act. 2, 39; Gal. 4, 23), *wederslachtich* (reprobus, 2 Cor. 13, 5; 2 Tim. 3, 8), vgl. *wederslachtich wesen* (contra stimulum calcitrare, Act. 9, 5).

Er zijn nog tal van andere woorden, die minder zeldzaam zijn, maar die toch allen aan een gelijknamig Latijns woord beantwoorden. Sommige ervan treft men eveneens aan in de reeds genoemde Psalmenvertaling, bv.:

inlichtinghe (illuminatio, 2 Cor. 4, 4; Ps. 26, 1), *leye* (petra, Jes. 50, 7; 1 Petr. 2, 7), *ontrucket* (raptus, Sap. 4, 11; 2 Cor. 12, 4), *over grote*²⁾ (copiosa, Act. 14, 1), vgl. *overvolle* (copiosa, Ps. 130, 7), *partiinghe* (seditionem, 2 Cor. 12, 20; Num. 20, 3), *seyl* (velamentum, Hebr. 9, 3; velum, Luc. 23, 45) *cleyn subtijl linnen* (byssus, Prov. 31, 22), vgl. *dat suptijl linnen cleet* (byssinum, Apoc. 19, 8),

Tenslotte volge nog een opsomming van nog niet door ons vermelde woorden, die Verdam in deze bet. òf in 't geheel niet òf slechts in glossaria heeft aangetroffen:

wtten **achterscepe* (de puppi, Act. 27, 29), *buert* **of* (tollite, Joh. 11, 39), **ofghelocket*³⁾ (illectus, Jac. 1, 14), *sonderde . . .* **of*⁴⁾ (segregabat, Gal. 2, 12), **bestraffe*⁴⁾ (increpaveris, 1 Tim. 5, 1), **bestuwen* (sedaverunt, Act. 14, 17), **borstplate* (thorace, Sap. 5, 19), **busch houte* (rubo, Luc. 6, 44), **deken*⁴⁾ (semicinctia, Act. 19, 12), **geelroet* (cocco, Apoc. 17, 4), **geytenvellen* (pellibus caprinis, Hebr. 11, 37), **grusbessenboem* (juniperum, 3 Reg. 19, 4),

¹⁾ Zie Ebbinghe Wubben, *Vert. O. T.*, p. 174.

²⁾ Cf. *overgrote* (maxima, Joh. 6, 5).

³⁾ Eigenlijk onjuist vertaald.

⁴⁾ Wel in Handwdb.

Luc. 2, 23	omne masculinum adaperiens vulvam	alle die eerste gheboren knechtkijn
Act. 8, 27	eunuchus potens	moghende knecht
Act. 14, 7	claudus ex utero matris suae	crepel . . . van dat hi gheboren was
I Cor. 6, 10	masculorum concubitores	onghenoemde sondaers. daer sodoma ende gomorra om versonken
I Tim. 1, 10	masculorum concubitoribus	den zondighers ieghens der natueren
Act. 11, 3	praeputium habentes	die onbesneden sijn
I Cor. 7, 18	praeputium	der heydenre wise
I Cor. 7, 19	praeputium	der heydene ghewoente
Eph. 2, 11	praeputium	onreynicheit
Col. 2, 13	praeputio	in die erfelicheden iuwes vleysches
Ezech. 18, 6	ad mulierem menstruatam	totten beziekeden wive
Dan. 13, 37	concubuit cum ea	misdede mit haer

8. SLOTSOM.

Als geheel maakt de vertaling de indruk vervaardigd te zijn door een auteur, die een vlotte bewerking in goed Diets tot stand wilde brengen. Zijn kennis van het Latijn was niet groter, maar ook niet geringer dan die van andere vertalers, die goed middelmatig werk hebben geleverd. Bovendien stonden hem verschillende hulpmiddelen ten dienste, waarover zijn voorgangers niet in zo ruime mate de beschikking hadden: oudere vertalingen, die hij, naar we bewezen hebben, gekend en geraadpleegd heeft, uitvoerige Latijnse commentaren, die, zoals we nog zullen aantonen, hem hielpen bij 't doordringen in 't juiste begrip van allerlei moeilijke passages. Zo kon hij zich de vrijheid veroorloven zich geheel los te maken van de syntaktiese dwang, die de grondtekst aan de oudere vertalers somtijds had opgelegd. Wel leende zijn moedertaal zich nog niet steeds voor de ongerepte handhaving van ingewikkelde perioden en laat de bouw van de zin een enkele maal — vooral in de Brieven — wat te wensen over, maar toch moeten we zijn werk als geheel genomen roemen om de losheid, de beweeglijkheid van uitdrukking, die het gevolg waren van de onafhankelijkheid, waarmee de schrijver zich tegenover het Latijn gedroeg. Lezers en hoorders kregen op die manier een vertaling in eenvoudig,

ongekunsteld Diets. En dat was immers het voornaamste doel dat de bewerker zich stelde. Geen lezer of hoorder zou er aan gedacht hebben om, zoals wij gedaan hebben, de tekst nauwkeurig met het Latijn te vergelijken. Eisen, laat staan wetenschappelijke eisen werden aan de bijbelvertaler niet gesteld. Het enige waar men prijs op stelde en dat de bewerker nastreefde, was: leesbaarheid.

Wie evenwel als onderzoeker de taak heeft de historische ontwikkeling van de vertaalmethoden te schetsen, moet in onderdelen nagaan hoe de schrijver de moeilijkheden van de grondtekst telkens tot een oplossing heeft gebracht. We hebben dat in het voorgaande trachten te doen, maar daarbij ook herhaaldelijk moeten wijzen op oneffenheden in deze verdietsing. Afgezien van enige letterlike vertalingen bracht de onafhankelijkheid ten opzichte van het Latijn het gevaar met zich mee, dat de auteur zich al te grote vrijheid veroorlooft en slordig gaat worden. Aan dit gevaar wist hij af en toe niet te ontsnappen: weglatingen, te radicale vereenvoudigingen van moeilijke passages enz. leggen daar getuigenis van af. Maar de Middeleeuwse gebruiker, die niet aan bijbelkritiek dacht en reeds tevreden was met een behoorlijke verstaanbaarheid, kan zich aan zulke achteloosheden niet geërgerd hebben.

Samenvattend kunnen we vaststellen dat deze vertaling een goede afsluiting vormt in de door ons gepostuleerde ontwikkelingsgang van interlineaire naar vrije vertolkingen. Hier hebben we zuiver middelnederlands, veelal zonder latinismen. Slechts bij uitzondering schemeren zinsbouw en bewoordingen van het oorspronkelijke door de vertolking heen. Nadere beschouwing, van moderner standpunt ondernomen, leert evenwel het voorkomen van enige feilen, waaronder een zekere onachtzaamheid van de vertaler wel een van de voornaamste is. De gelijkmatigheid wordt hierdoor uiteraard geschaad. Vergelijken we zijn wijze van vertalen met de methode die door zijn voorgangers werd toegepast, dan vertoont ze de meeste overeenstemming met de werkwijze van de vertaler van 1360, ofschoon de laatste zich in de regel meer aan de grondtekst houdt. Een vergelijking met het Leven van Jezus kan N.N. onmogelijk doorstaan. Daarvoor steekt onze evangeliënharmonie als meesterstuk van vertaalkunst te hoog uit boven al wat in de Middeleeuwen ten onzent op 't gebied van bijbelvertalingen tot stand is gebracht.

Wat de eenheid van auteurschap aangaat, kunnen we alvast een opmerking van negatieve strekking maken, namelijk dat niets

tegen de identiteit pleit. In de verschillende boeken is de verhouding van Diets tot grondtekst ongeveer gelijk. Uit zulke vertaaltechniese overeenstemmingen, waarvoor evengoed parallellen zijn aan te wijzen in de zuidelijke vertalingen, zou men nog niet tot identiteit van auteurschap behoeven te konkluderen, ware het niet dat aan sommige verschijnselen bijzondere bewijskracht moet worden toegekend, zoals aan individuele voorkeur voor bepaalde woorden en vooral de aanwezigheid van elders tot nog toe onbekende woorden, die tegelijkertijd in verschillende bijbelboeken voorkomen. Zulke overeenkomsten duiden op gelijke oorsprong. De geglosseerde gedeelten maken dat reeds door hun uiterlike vorm waarschijnlijk, terwijl het feit dat ze veelal gemeenschappelijk met de Evangeliën en oudtestamentiese perikopen in de codices zijn opgenomen, een aanwijzing te meer is dat het geheel het werk van één auteur moet zijn. Wie de vertaler is geweest, zullen we in de volgende paragraaf aan de hand van enige uitwendige gegevens aantonen.

§ 5. DE VERTALING IN VERBAND MET DE PERSOON VAN DE AUTEUR EN HET MILIEU WAARIN HIJ GEWERKT HEEFT.

I. TER INLEIDING.

Wanneer de kans geboden wordt om de sluier van de anonimiteit, die over deze vertaling, everzeer als over al de overige, gespreid ligt, op te heffen, is het wel de moeite waard een nader onderzoek in te stellen naar de persoon van de auteur. De gelegenheid daartoe verschaft ons Johannes Busch, die in zijn kroniek betreffende de kloostervereniging van Windesheim van de clericus Scutken vermeldt, dat deze zich als bijbelvertaler verdienstelijk gemaakt heeft. Zoals we in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk gezien hebben, is door anderen reeds meermalen verband gelegd tussen de vertaling, die ons tans bezig houdt, en de uitlating van Busch. Bovendien heeft men langs de weg van indirecte redenering het auteurschap van Scutken waarschijnlijk gemaakt. Er bleven evenwel nog zoveel vragen onbeantwoord, dat een dieper ingaan op deze kwestie alleszins gerechtvaardigd mag heten. Dan kan wellicht helderheid gebracht worden in wat duister was, terwijl zulk een nadere beschouwing ons tevens in staat stelt een kijkje te nemen in de „keuken” of „werkplaats” van de auteur.

De mededeling van Busch betreffende Scutken: „... quosdam etiam libros, videlicet Evangelia per annum, et Psalterium, singula cum suis glosis, ex dictis Sanctorum per ipsum collectis, et alia quedam similia, ex latino vertens in teutonicum... pro laicis nostris conscripsit” tot uitgangspunt van ons onderzoek kiezend en die aan de tot nog toe bekende feiten toetsend, leggen we ons de twee volgende vragen ter beantwoording voor: 1° hoe is het verband te verklaren tussen de geglosseerde evangelieperikopen, waarvan hier sprake is, en de komplette vertaling van het Nieuwe Testament, zoals die ons uit de oudste handschriften bekend is, en waarin alle boeken, behalve juist de Evangeliën, geglosseerd zijn en 2° welk geglosseerd psalter zou hier bedoeld zijn? In het volgende geven we een korte bespreking van deze vraagpunten, zij het niet in de volgorde waarin ze gesteld zijn, aangezien evangelielessen met glossen voorlopig buiten behandeling blijven.

2. PROLOGEN EN GLOSSEN IN VERBAND MET VERTALING EN VERTALER.

a) Prologen.

Evenmin als de komplette evangeliën worden toegelicht door ingelaste glossen, zijn er prologen, vertaald of oorspronkelijk, aan toegevoegd. Het enige handschrift dat bij ons weten toch iets dergelijks heeft, is het vijftiende-eeuwse hs. Leiden Lett. 244, waaraan Van Druten al te veel aandacht heeft besteed. De proloog voor het evangelie van Mattheus, die uit deze codex door hem in facsimile-druk tussen blz. 218—219 van zijn *Geschiedenis* is opgenomen, is een letterlike vertaling van Hieronymus' tekst, blijkbaar van de hand van een later gebruiker. Het stijve Diets van dit voorwoord, dat men uit genoemd facsimile kan leren kennen, versterkt onze indruk dat we hier met een inter- of liever prologatie te doen hebben.

Geheel anders is de stijl van de verschillende prologen, die in de meeste, ook de oudste codices aan de verschillende boeken in het tweede gedeelte van het Nieuwe Testament voorafgaan. Hier herkennen we terstond de stijl van de bekende vertaler: vrij volgt hij de Hieronymiaanse prologi, ofschoon de meeste vrijheden wel te verklaren zijn uit exegetiese werken, vooral van Petrus Lombardus ¹⁾, die hij geraadpleegd heeft. Oorspronkelijk evenwel

¹⁾ Zie Van Druten, *Geschiedenis*, p. 245, 248.

moet zijn een passage uit de gemeenschappelijke proloog voor de Pauliniese brieven, volledig afgedrukt in Le Long's Boekzaal, blz. 281—284. We bedoelen de woorden:

„Ende ist dat dese epistelen den ghenen die latijn verstaen. ende den grieken. ende den ebreuschen orbaerlijc sijn ende nutte So sijn si oec den duutschen goet: Ende het is wat vreemde datmen also menich duutsche ghescrifte maect ende vint. ende dese lichtscinende claer epistelen wt den gheeste des levenden gods ghedicht niet ghemeenre en sijn. onder den ghemenen luden. die minne hebben tot xristus leven: want naden ewangelien. sijn si die leerlicste scrifture die ghescreven is Overmits dat die epistelen swaer sijn ende dicwile mit luttel woerden veel sinnes begripen. want latijn is bequamer mede te spreken. dan duutsche. daer om is hem somwile te helpe ghecomen mitter heyligher kerken. ende der leeraers glose. op datmen den sin te bet versta ende gheheel blive onghbroken. want also veel sinnes als hi meent. en machmen mit also luttel woerden niet beduden. als hise wt ghesproken heeft.”

Uit deze belangrijke passage kunnen met betrekking tot de auteur drie konklusies gemaakt worden:

1° hij werkt voor de niet-Latijn-kennende vrome „ghemene lude”, hetgeen mooi klopt met het bericht van Busch dat Scutken zijn vertaling maakte „pro laicis nostris”.

2° wanneer de schrijver zegt dat de epistelen, op de evangeliën na, de leerzaamste schriftuur zijn die geschreven werd, dan ligt het voor de hand dat óf hij, óf een ander de evangeliën reeds had verdietst. Dat hij zelf het geweest is, die de evangeliënvertaling heeft vervaardigd, hebben we trachten aan te tonen in de paragraaf over zijn wijze van vertalen. Ten overvloede wijzen we nog op de overeenkomst tussen „lichtscinende claer epistelen” en de eigenaardige weergave van '(nubes) lucida' in Matth. 17, 5: „enen licht schinende claer wolken”.

3° hij blijkt zeer goed de onmogelijkheid te beseffen om de gedrongen, kernachtige uitdrukkingwijze van de Latijnse epistelen met hun rijke gedachteninhoud in het Diets zo bondig te transponeren, dat er van de oorspronkelijke bedoeling niets verloren gaat. In „der heyligher kerken ende der leeraers glosen” meent hij evenwel een hulpmiddel gevonden te hebben om in gevallen, waar een letterlike vertaling de lezer omtrent de juiste bedoeling in het onzekere zou kunnen laten, een aanvullende toelichting in te lassen. Van dit middel heeft hij blijkens de uiterlike vorm van zijn werk herhaaldelijk gebruik gemaakt. Bovendien verdedigt hij

hier implicite de vrijheid zijner vertaling van de bijbeltekst. We zullen namelijk nog zien, dat de meeste vrijheden niets anders zijn dan exegetiese interpretaties.

Dit is alles wat uit de prologen met betrekking tot de auteur te leren valt. Weinig is het in vergelijking met wat Ebbinge Wubben kon halen uit de prologen van de Oostvlaamse verdietsler, die door zijn zoveel individüeler uitlatingen schr. in staat heeft gesteld tot het ontwerpen van een scherper getekend beeld. Ons rest niets anders dan de auteur bij zijn werk op de voet te volgen en zo zijn opvattingen te bestuderen. We zullen dit doen door na te gaan, hoe hij in sommige passages met behulp van glossen duisterheid en gewrongenheid tracht te vermijden.

b) Glossen.

Glossen in de Brieven van Paulus.

In zijn verhandeling over De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft ¹⁾ heeft Prof. Moll reeds de gissing uitgesproken dat de „glossen”, vermeld in nummer 6 van de catalogus „St. Pouwels epistelen mitter glosen”, wel eens ontleend konden zijn aan de verklaring van Petrus Lombardus bij al de Paulinische brieven. Dit vermoeden is door Van Druten bewaarheid. ²⁾ Zonder dit evenwel door enige bewijzen te staven, betoogt hij dat de vertaler slechts een keuze deed uit het omvangrijke exegetiese werk van de bekende scholasticus. Inderdaad heeft de auteur zijn „glossen” gelicht uit de kommentaar van Petrus Lombardus, die op zijn beurt zeer veel verklaringen had overgenomen uit de werken van kerkvaders e. a.. In plaats van de Dietse glosen nauwkeurig met het Latijn te vergelijken, willen we liever aantonen op welke wijze het uitlegkundig kompilatiewerk van Petrus Lombardus zijn stempel heeft gezet op de behandeling van de bijbeltekst zelf bij onze auteur, waardoor we tegelijkertijd in de gelegenheid zijn het bewijs te leveren voor Moll's gissing. De vele vrijheden, omschrijvingen en plus-lezingen, waardoor de Epistelenvertaling wordt gekenmerkt, vinden namelijk hun oorsprong in de bijbehorende toelichting van Petrus Lombardus. Waar „luttel woerde” de tekst onverstaanbaar dreigden te maken, heeft de bewerker, geheel in overeenstemming met het plan dat hij in

¹⁾ W. Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft in de tweede helft der vijftiende eeuw*, Verh. der Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk., I (Amst. 1858), p. 24.

²⁾ Van Druten, *a. w.*, p. 248—252.

de proloog had opgevat, de „glosen” der heilige leraren te hulp geroepen en die somtijds voor 'n klein gedeelte in z'n vertaling doen vloeien. Ook de vele plus-lezingen zijn veelal niets anders dan ontleningen aan een kommentaar. Geen wonder dat in zulk een vertaling de bijbeltekst soms „overloopt” of „uitmond” in een verklarende glose, zonder welke die bijbeltekst geen begrijpelijke zin zou opleveren. Van dergelijke interpreterende vertalingen, pluslezingen enz., die tot stand gekomen zijn onder de invloed van Petrus Lombardus, volgen hier enige voorbeelden:

Vulg.	N.N. ¹⁾	Petr. Lomb. ²⁾
Rom. 1, 26: Propterea tradidit illos Deus in passiones ignominiae	Daer om verhenghet god dat si vielen in ghebreke der scandelicheyt. die niet te nomen en staet	Tradidit ergo illos Deus prius in passiones ignominiae, id est in ardorem libidinis, quae est passio naturae, nec nominanda
Rom. 2, 17: Si autem tu . . . gloriaris in Deo	oftu . . . di verhefste vanden kennen gods	<i>Et gloriaris in Deo</i> , id est de cognitione Dei
Rom. 2, 22: qui abominaris idola, sacrilegium facis	Du veromwaerste die afgode. Ende du doet den afgoden dien dienst. die men gode sculdich ware	<i>Et qui abominaris idola, sacrilegium facis?</i> Christum negando vel cultum Dei dando idolis
Rom. 5, 3: Non solum autem, sed et gloriamur in tribulationibus	niet alleen en si wi blide van hopen der glorien. mar oec in die druckelicheden	<i>Non solum autem, gloriamur in spe gloriae, sed etiam gloriamur, per gratiam ejus, in tribulationibus</i>
Rom. 5, 11: Non solum autem: sed et gloriamur	Niet allene en zellen wi behouden wesen	<i>Non solum autem salvi erimus</i>
Rom. 9, 11: ut secundum electionem propositum Dei maneret	op dat van ghenaden die voerwentheit gods vervullet worde	<i>ut propositum Dei, id est praescientia Dei maneret, id est impleteretur . . . secundum electionem, id est secundum gratiam</i>

¹⁾ De plus-gedeelten en vrije vertalingen worden door ons gespatieerd.

²⁾ Petrus Lombardus, *Collectanea in Epist. D. Pauli*, in Migne, *Patr. Lat.* 191, 1297—1696 en 192, 1—520. Bijbelcitaten zijn in navolging van Migne gekursiveerd.

Rom. 14, 23: Qui autem discernit, si manducaverit, damnatus est.	die daer ondersceydet die spise. somich goet te wesen. ende somich quaet, die is dat hi mit dier consciencien sel eten. hi is verdoemt	<i>Qui autem.</i> Quasi dicat: Ille est beatus, sed qui <i>discernit</i> cibos, reputando alios mundos, alios immundos; <i>si manducaverit</i> , cum illa conscientia, <i>damnatus est.</i>
1 Cor. 1, 28: ... elegit Deus, et ea, quae non sunt, ut ea quae sunt destrueret	... heeft god vercoren. ende die niet en scenen te wesen. op dat hi die wat scenen. veroetmoedighen mochte	qui nil esse videbantur elegit Deus, <i>ut destrueret</i> , id est vincendo humiliaret, <i>ea quae sunt</i> , id est quae cum ex se nihil sint, tamen aliquid esse sibi videntur
1 Cor. 3, 1: Tamquam parvulis in Christo	recht alsoe kinderkinde inder kennisse xristi	<i>in Christo</i> , id est in cognitione Christi
1 Cor. 7, 14: alioquin filii vestri immundi essent, nunc autem sancti sunt	anders waren iuwe kijnder onnechte. mer nu sijn si kerstijn	<i>immundi essent</i> , id est spurii sunt Nunc autem filii vestri sancti sunt, id est Christiani
1 Cor. 7, 25: tamquam misericordiam consecutus a domino	als die een apostel te wesen vanden here ontfanghen heeft	<i>misericordiam</i> , id est apostolatum
1 Cor. 7, 36: quod vult faciat	der maghet bewaerre doe alsoe si wil	de custodibus virginum
1 Cor. 8, 7: quidam autem cum conscientia usque nunc idoli, quasi idolothytum manducant	want somich eten tot noch toe. datten afgoden gheoffert is: Ende wanen dat inden afgoden wat godlics is	quia putant idolum aliquid divinum esse.
1 Cor. 9, 18: ponam evangelium, ut	Ic sel dat ewangelium also stichtighen. dat....	<i>ponam</i> , id est stabiliam illud <i>Evangelium</i>
1 Cor. 11, 4: prophetans	die scripturen vertreckt	<i>prophetans</i> , id est Scripturas reserans
1 Cor. 12, 28: secundo prophetas .. deinde	ten anderen die toecomende dinghe	scilicet futura revelantes .. <i>deinde</i>

de virtutes, exinde gratias curationum	voerseijden daer na die mirakelen deden: daer na die zieken ghesont maecten	<i>virtutes</i> , id est eos qui miracula faciunt, <i>exinde gratias curationum</i> , id est eos qui infirmos curant
1 Cor. 15, 42: Seminatur in corruptione	dat lichaem wert begraven in sterfelicheden	Item, <i>seminatur</i> , id est moritur et sepelitur corpus
2 Cor. 8, 7: Sed sicut . . . abundatis . . . sermone	Also gi over vol sijt . . . van ghenaden te spreken	et <i>sermone</i> , id est gratia loquendi
2 Cor. 11, 6: Nam etsi imperitus sermone	Al bin ic onverciert inden woerden	Nam, <i>etsi sum imperitus sermone</i> , quia non orno verba
2 Cor. 12, 1: Si gloriari oportet (non expedit quidem:) veniam autem ad visiones et revelationes Domini	Ist dat ic mi noch meer boven datter gheseyt is. moet verheffen. dat en vordert niet. So sel ic al vertellende comen totten visioenen. ende tot heymeliker openbaringhen des heren	Item, <i>si praeter praedicta gloriari oportet</i> , propter pseudo, <i>veniam narrando . . . ad visiones . . . et revelationes</i> , id est secreta
Gal. 6, 12: Quicumque enim volunt placere in carne	die in vleyscheliken settinghen den onghelovigen ioden behaghen willen	Et hoc est: <i>Quicumque enim volunt placere</i> , Iudaeis infidelibus, <i>in carne</i> , id est in carnalibus observantiis
Eph. 1, 20: et constituens ad dexteram suam in coelestibus	ende settende tot sijner rechterhant inden hemel. boven alle waerdicheit deser ordinen der engelen	id est supra dignitatem horum ordinum angelicorum
Tit. 3, 8: et de his volo te confirmare	ende van desen voerseijden wil ic dattu ander lude stichtichste	<i>Et de his praedictis volo te confirmare alios</i>
Hebr. 8, 5: Qui . . . umbrae deserviunt coelestium	die . . . der sceemen der hemelscher verborghenheden dienen	<i>umbrae caelestium mysteriorum</i>

Hebr. 8, 7: Nam si illud prius culpa vacasset	Want hadde dat oude testament der misdaet ledich gheweest	<i>Nam si illud prius testamentum</i>
Hebr. 8, 7: locus	bequamelike tijt	<i>locus, id est opportunitas</i>
Hebr. 9, 5: Superque eam erant Cherubim gloriae obumbrantia propitiatorium	ende op die arke een cherubin. dat waren twee engelen der glorien. omme scemende dietafel die opter arken was dat een gheestelike ghelikenisse is, der tieghenwoerdigher tijt	<i>scilicet duo angeli gloriosi propitiatorium, id est tabulam quae super arcam erat</i>
Hebr. 9, 9: Quae parabola est temporis instantis		<i>parabola, id est mystica similitudo</i>
Hebr. 10, 25: et tanto magis quanto videritis appropinquantem diem	Ende also veel te meer als wi den dach des weder ghevens sien nakende	<i>Et tanto magis consolemur, quanto magis videritis diem retributionis . . . appropinquantem</i>
Hebr. 12, 18: procellam	wrake der ee	<i>Vel procella significat ipsam vindictam legis</i>

Verband met de glossen in de souter Leiden 46B.

De mededeling van Busch dat Scutken behalve een geglosseerde evangeliëperikopentekst ook een „Psalterium . . . cum suis glosis” heeft vervaardigd, verdient hier nader aan de feiten getoetst te worden. Wanneer het lukken zou om een psalter met glossen aan te wijzen, dat in zijn bewoordingen en in de bron voor de toelichtingen verband houdt met deze vertaling van het Nieuwe Testament, dan zou daarmee een belangrijk argument verkregen zijn voor Scutken’s auteurschap van *beide* werken. Het is weer Prof. Moll geweest die hier de richting aangegeven heeft, waarin het onderzoek zich moest bewegen, toen hij de onderstelling opperde, dat het Leidse hs. 46 B wellicht de geglosseerde psalmvertaling van Scutken bevatte, waarmee deze het werk van zijn leermeester compleeteerde¹⁾. Zowel Van Druten²⁾ als Ebbinghe Wubben³⁾ hebben vergeefse pogingen gedaan om een van de

¹⁾ W. Moll, *Geert Grootte’s Dietsche vertalingen* (Amst. 1880), p. 40.

²⁾ Van Druten, *Geschiedenis*, p. 18—36.

³⁾ Ebbinghe Wubben, *Vert. O. T.*, p. 181—186.

geglosseerde psalters, die zij speciaal behandeld hebben (Haag K 45 en Leiden 46 B), op rekening van Scutken te stellen. Nu brengen we ons in herinnering dat met betrekking tot de copia verborum onze vertaling van het Nieuwe Testament enige merkwaardige overeenkomsten vertoont met de door Verdam geëxcerpeerde souter. ¹⁾ En deze tekst hangt weer nauw samen met de bijbeltekst in hs. Leiden 46 B. Wat ligt nu meer voor de hand dan na te gaan of de glossen, die hierin op soortgelijke wijze als in het Nieuwe Testament zijn tussengevoegd, eveneens ontleend zijn aan de verzameling, die door Petrus Lombardus is aangelegd. Zijn psalmenverklaring was in de Middeleeuwen niet minder bekend dan de kommentaar bij de Pauliniese Brieven. Leggen we de glosae bij Ps. 7 vs. 5 en 6 naast de verklaring van Petrus Lombardus, dan is het verband onmiskenbaar:

Ps. 7, 5—6.

46 B ²⁾

(vs. 5) Glosa. *Off ic den die mij quaet daden, weder gegolden heb mit quaden, alse Christus niet en dede, soe sal ich te rechte van vallen, verwonnen van mijnen vianden, ende ijdel werden van der vrucht der sachtmoedicheit*

(vs. 6) Glosa. *Die viant dat es die duvel, vervolge mijn ziele sij te bedriegene opdat sij content ⁴⁾ den sunden gheve. Ende begrijptse aen te vechtene, ende trede mijn leven in die erde, alsoe dattet eerde werde, ende mijn ere, dat es dat ick nae Gode gebieldet ben te voere hij alse stoeff dat zij to niet werde*

Petr. Lomb. ³⁾

si reddidi retribuentibus mihi mala, sciens hoc Christum fecisse . . . Decidam dico, superatus ab inimicis meis . . . et factus inanis, a fructu mansuetudinis

inimicus scilicet diabolus . . . et comprehendat, id est decipiat, per consensum . . . et conculcet in terra vitam meam, id est, conculcando vitam meam terram faciat . . . et gloriam meam, id est me hominem ad imaginem Dei, factum, deducat in pulverem, quasi dicat: ad nihilum redigat.

Dat èn voor de Pauliniese Brieven èn voor het psalter 46 B het kompilatiewerk van Petrus Lombardus is gebruikt, dunkt ons een aanwijzing te zijn voor beider gemeenschappelijke oorsprong. De

¹⁾ Zie blz. 470—471.

²⁾ Geciteerd naar Ebbinge Wubben, *a. w.*, p. 183—184.

³⁾ *Commentaria in Psalmos*, in Migne, *Patr. Lat.* 191, 113.

⁴⁾ Lees: consent.

overeenkomsten in woordvoorraad, die bij diepergaand onderzoek vermeerderd zouden kunnen worden met vertaaltechniese parallellen, sluiten de mogelijkheid uit dat twee vertalers toevallig gebruik hebben gemaakt van Lombardus. Intussen moet de uitspraak van Busch dat Scutken de toelichtende glossen uit de geschriften der kerkvaders zelf had bijeengelezen („cum suis glosis, ex dictis Sanctorum per ipsum collectis”), niet al te letterlik worden opgevat. Hij deed slechts een keuze uit een kollektie, die door Petrus Lombardus reeds was bijeengebracht. ¹⁾

Glossen in Actus Apostolorum en Apocalypsis.

Het is ons niet gelukt het uitlegkundig werk op te sporen dat de verklaringen heeft geleverd voor deze bijbelboeken. Een vergelijking met de Glossa ordinaria had geen positief resultaat. Wel ontmoet men herhaaldelijk in de laatste glossen, die in de bijbelvertaling ook voorkomen, maar andere toelichtingen vindt men in de Glossa ordinaria niet terug. De vertaler moet in ieder geval een schriftverklaring bij de hand gehad hebben, waarin, voor deze

¹⁾ Het is hier de plaats er op te wijzen, dat de geschiedenis der Dietse souters in vele opzichten parallel loopt met die der Nieuwe-Testamentteksten. Het aantal verschillende psalmenvertalingen is ongetwijfeld groter, maar ze kristalliseren zich toch rondom drie soortgelijke hoofdkernen als bij de verdietsingen van het N. T. te onderscheiden waren: 1° een oude, wellicht laat-dertiende eeuwse Vlaams-Brabantse tekst, die, zoals Vollmer bewezen heeft, identiek is met een Duitse, oorspronkelijk Nederrijnse groep, zie blz. 224; de oudste handschriften, die naar ons weten van deze Dietse tekst bewaard zijn, vindt men in de Kon. Bibl. te Brussel 608 en 609; niet onwaarschijnlijk is dat de onbereikbare Leningradse codex van 1280 (zie boven blz. 289—290) een verwante tekst inhoudt; 2° een psalter van de vertaler van 1360, o. a. vertegenwoordigd door hs. Brussel 606, (zie blz. 183, 260, 264) en 3° een vertaling van Scutken, die een gedeeltelijke tekst van Grote heeft uitgebreid tot een volledig souter. Chronologies en dialekties, speciaal woordgeografies, valt deze parallel samen met die der nieuwtestamentiese groep. Nadere bestudering moet leiden tot het aannemen van een onderlinge samenhang. Scutken en Grote hebben gewerkt met behulp van zuidelijke teksten, terwijl ook de vertaler van 1360 de oude vertaling wel gekend en gebruikt zal hebben. Aan de overige vertalingen zal eveneens een plaats in deze tekstenfamilie toegewezen kunnen worden. Terecht heeft Ebbing Wubben (*Vert. O. T.*, p. 176), de souters in de bijbels van 1360 met Brussel 606 identificerend, opgemerkt dat ze onderling soms verschillen vertonen. Een voorlopig ingesteld onderzoek wees uit dat een karakteristiek representant van deze groep als hs. Haag Y 401 niet steeds de redactie van hs. Brussel 606 heeft, maar soms de vertaling van Scutken—Grote vertoont, met name in de psalmi poenitentiales. Men vergelijk Ebbing Wubben, *Vert. O. T.*, p. 176—179, Ps. 6, 109 en 129 (130 of 150). Ps. 7 vertoont in dat manuscript (zie *a. w.*, p. 177—178), evenals Ps. 1 en 2 (zie *a. w.* p. 191) de tekst van Brussel 606, dus van de Oostvlaamse auteur. Een ander handschrift van de bijbel van 1360, nummer 16 van Ebbing Wubben's lijst (Brussel 108), bevat hier en elders de noordelijke vertaling, niet die van „1360”!

boeken altans, veel was ontleend aan de kommentaar van Beda. Het is zeer wel mogelijk dat op de glossen in deze boeken de boven aangehaalde mededeling van Busch wèl van toepassing is, ofschoon we één bron waarschijnliker achten. Ten bewijze halen we enige glossen aan, die uit Beda zijn overgenomen:

N.N.

(Act. Ap. 1, 4) *glosa*. Om tghelove der verrisenisse mede te sterken. openbaerde hi levende sinen iongheren. na dat hi begraven was. ende at mit hem. ende liet den verresen lichaem hem luden handelen

(Act. Ap. 2, 41) *glosa*. Dat eerste doepsel der heyligher kerken. versamende drie dusernt zielen. inder belyen der heyligher drie-voldicheyt

(Apoc. 2, 9) *glosa*. Iode is een gheestelic name. mer al seggen si dat si gode kennen. si verzaken mitten werken

(Apoc. 5, 1) *glosa*. Dit visioen beteykent die verborghenheit der heyligher schrifturen. die overmids der menscheit ons heren ihesu xristi gheopenbaert is

Beda ¹⁾

Ad instruendam Dominus fidem suae resurrectionis, saepius apostolis post passionem suam vivus apparuit, cibos sumit, eademque quam a mortuis suscitaverat palpandam carnem exhibet

Ubi primum Ecclesiae celebratum est baptisma, dispensatorie pietas divina ad confessionem sanctae Trinitatis parem numerum collegit animarum

Confitentur se nosse Deum, factis autem negant

Haec visio mysteria nobis sanctae Scripturae per Incarnationem Domini patefacta demonstrat.

3. GEGLOSSEERDE EVANGELIE- EN EPISTELPERIKOPEN.

Het heeft ons steeds geintrigeerd hoe Busch kon spreken van „Evangelia per annum... cum suis glosis”, terwijl de feiten daarmee in tegenspraak schenen te zijn. Mocht aan zijn bijvoeging „et alia quedam similia” deze betekenis worden gehecht dat hij de evangelielessen als het voornaamste onderdeel van Scutken’s vertaalarbeid beschouwde? Onwaarschijnlijk is dat geenszins, vooral omdat ook de komplette Nieuwe-Testamentvertaling meestal gebruikt werd als lectionarium; de incunabeldrukkers legden dan ook alleen de lectiones ter perse. Daar komt bij dat een perikopenverzameling, die dus zowel epistel- als evangelielessen bevat,

¹⁾ Migne, *Patr. Lat.*, 92 en 93.

dikwijls kortweg „evangelieboek” werd genoemd, hetgeen Busch dan weergegeven zou kunnen hebben door „Evangelia per annum”. Maar één punt bleef nog altijd onverklaard: de glossen in de evangelielessen.

Het lag voor de hand op zoek te gaan naar een handschrift van onze vertaling, dat uitsluitend perikopen bevat die geglosseerd waren op soortgelijke manier als de komplette vertaling van het tweede gedeelte van het Nieuwe Testament. Hier wreekt zich onze onvoldoende kennis van het fonds van bewaard gebleven Middelnederlandse bijbelhandschriften. Anders hadden we wel een ouder handschrift kunnen aanwijzen dan de in 1450 gekopieerde papieren codex van de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage 70 E 12, die eenmaal in bezit is geweest van het zusterklooster bij Maeseck. Toch kunnen we ons behelpen met dit manuscript, omdat het zonder enige twijfel deel uitmaakt van een groep handschriften, die de door ons gezochte geglosseerde perikopentekst bevat.

Het Haagse handschrift behelst van de „temperale” perikopen slechts het zomerstuk. Bij eerste kennismaking treft de uitvoerigheid van de glossen, die in de bijbeltekst zijn gevoegd en rood onderstreept zijn. Een aanduiding „glosa” of „glose” ontbreekt. Een eigenaardigheid is verder dat de hoeveelheid glossen in de verschillende perikopen sterk uiteenloopt. Sommige perikopen bevatten zelfs uitsluitend de bijbeltekst, waartegenover in andere lessen de bijbeltekst bijna verdwijnt in de hoeveelheid toelichtingen. Vooral de „epistelen ende evangelien van al den heylighen inden iaer comende” (f. 91^v—167^v) zijn rijk aan glossen. De nieuwtestamentiese epistelen hierin vertonen ongeveer dezelfde verklaringen als in de komplette tekst, soms nog uitvoeriger geredigeerd.

Het leek ons gewenst van deze tekst enige uitvoerige fragmenten te publiceren. We kozen daartoe: a) een evangelieperikoop; b) een oudtestamentiese epistel; c) een nieuwtestamentiese epistel, waarnaast de tekst van de komplette vertaling is geplaatst. De glossen worden door ons tussen vierkante haken geplaatst.

Matth. 13, 44—52 (f. 104^v—105^v).

Een les des heilighen ewangelys alst Sunte matheus beschrijft.

In dier tijt seghede ihesus sinen discipelen dese ghelikenisse Dat rike der hemelen is ghelijc eynen verborghenen scatte in den acker Welken die mensche diene vint verberchten. ende gaet van blijscap

dies schattes. ende vercoept al dat hy heeft ende coept dien acker [Die schat is die hemelsche begherte Mer die acker daer dese schat in verborgen is. is die leringhe van hemelscher vliticheit Ende desen acker coept die mensche. die al sijn goet vercoept. ende den genoechten des vleischs opsegghet ende alle sijne begheerten vertredet overmits hoede der hemelscher discyplinen, also dat te hants niet en gheluste dat dat vleisch al sinckende indet ende dat die gheest niet en ontsie dat dat vleischelike leven pynghet Ende die ghevonden scat wort oec verborgen op dat hy beholden werde. Want die ghene en mach die vliticheit der hemelscher begheerten van den boesen gheesten niet behoeden. die se oec van den menscheliken love niet en verberghet. Nyet dat onse even mensche werke niet sien en soelen alse gheschreven is. Sie moeten uwe goede werke sien ende glorificieren uwen vader die in den hemelen is Mer dat wy van dien dat wy doen. gheen lof van buten en sueken Want also sal dat werck int openbaer sijn. dat nochtan die menynghe int verborgen blyve. op dat wy van onsen goeden werken onsen even menschen exempel gheven. ende nochtant overmits die meyninghe daer wy allene gode mede sueken te behaghen. altoes begheren verborgen te blyven]. ¶ Anderwerwe is dat rike der hemelen ghelijc enen coepman. die goede perlen sochte. Ende doe hy ene duerbaer perle ghevonden hadde. ghinc hy hene ende vercofte al dat hy hadde ende cofte se [Want so wie die sueticheit des hemelschen levens also vele alst moghelic is volcomelic bekennet. die laet gherne achter al dat hy in deser werlt ghemynnet heeft. De- |²⁾ ser perlen te gheliken begynnen alle dinghe snoede te werden. Hy laet dat hy heeft ende hy verstroyt dat vergadert is Sijn ghemoede beghint te bernen in hemelscher begherten Nyet en en¹⁾ lustet hem in eertschen dinghen. Want het wert al lelic anghesien. Soe wat hem van eertschen dinghen behaghede in der ghedaente Want allene die claerheit van deser perlen blicket in sijn ghemoede Ende van deser perlen mynne wert te rechte vermits salomon ghesegghet Starc is die mynne als die doot Want ghelyc als die doot dat licham verderft. also dodet die mynne des ewighen levens. dat ghemoede van der mynne tijtliken dinghen. Want so wat ghemoede sy volcomelic verswolghen heeft. dat maect sy recht alse onghevoelic totten eertschen begheerten van buten. Want dese heilighe maghet. wies ghebuerte wy hueden vieren. en hadde om onsen heren niet moghen sterven inden lichame en hadde sy te voren niet doot gheweest van eertschen begheerten inden ghemoede Ende want hoer ghemoede opghericht was in die hoecheit der doecht. soe bespottede sy die pinen ende vertrat die lone Gheleit voer ghewapende

¹⁾ f. 105^v.

²⁾ Sic.

coninghe ende richters stont sý. ende was vromer dan die ghene die se sloech. ende hogher dan die se verordelde] ¶ Anderwerf is dat rike der hemelen ghelijc eenre seghene die int meer gheworpen waert. ende die van allen manýeren van visschen vergaderde. ende doe sý vervullet was. trecten sý se wt. ende saten by den overe ende wtcoren die goeden in hoer vate. mer die quaden worpen sý daer buten [Die heilighe kerke ghelijct men eenre seghene, Want sý oec visschers bevolen is. ende want overmits hoer een yghelic wt den vloeden der teghenwoerdigher werelt totten ewighen rike ghetrect wort Op dat hý in die diepte der ewigher doot niet en verdrencke Ende sý vergadert van alre manieren van visschen Want sý roept tot ghenaden der sunden die wisen ende die sotten. die vrie lude ende die dienstknechte. die riken ende die armen. Die sterken ende die crancken Welke seghen dan alinghe vervullet sal werden. als int eynde der werelt daer bynnen besloten sal werden die summe des menscheliken gheslechtes Ende sý trecten se wt ende sitten byden oever Want ghelijc als dat meer der werlt Also beteikent dat over des meers dat eynde der werlt In desen eynde werden die goede vissche wtghecoren in die vate. mer die quade werden daer buten gheworpen. Want eyn yghelic wtvercoren sal daer [¹⁾] ontfanghen werden in die ewighe tabernakele ende die quaden soelen verliesen dat licht des inwendighen rijcs ende ghetrect werden totter wtersten duysternissen Nu ontholt die seghen des gheloven ons goeden ende quaden ghemeynlic Recht als vermenghende vissche. mer dat over sal toenen wat die zeghen der heiliger kerken ghetrect heeft Ende daer om volghet hier] Also salt wesen int eynde der werelt Die engehele soelen wtgaen. ende scheiden die quaden wt den myddele der gherechtigher. ende soelen se werpen in die oven des vuers Daer sal wesen schreyinghe ende knersinghe der tanden [Hierin werden mit openbaerre stemme gheseghet die pijnen der gheenre die sundighen Op dat nyemant en liepe totter ontschuldighe sijre onwetenheit Waert dat ment yet donckerlike van der ewigher pinen seghede. Ende daer om wort hier voert gheseghet] ¶ Hebt ghý al dit verstaen. Sý segheden ya wý hý seghede hem Daer om elc gheleert meýster in den rike der hemelen is ghelijc enen mensche eynen huusweerde die wt synen scatte voert brenct dat nywe ende dat olde [Recht ofmen opelic seghede Die is in die heilighe kerke eyn gheleert prediker die nywe dinghe van der sueticheit des hemelrijcs can voertbrenghen Ende olde dinghe can segghen van versachnyse der pinen Op dat doch die pinen die ghene vervaren die loene niet en noeden Een yghelic hore van den hemelrike dat hý mynne ende hore van der pine dat hý ontsie. Op dat die traghe moet die sterkelic der eerden anhanghet ist datten totten niet en trecket die mynne datten doch derwert dryve die vrese]

¹⁾ f. 105^v.

Mal. 3, 1—4 (f. 119^v—120^r).

Op onser vrouwen lichtmissen dach een lesse malachias des propheten.

Dit seghet die here Siet ic sal mijnen enghel senden. ende hy sal dinen wech voer dijn ansichte bereiden Ende altehants sal tot sijnen tempel comen. [dat is totter heyligher kerken. Of tot enen yegheliken van den ghelovighen]. die verheerre dien ghÿ suect [Nyemant en heefts twivel. dese verheerre en sÿ onse ghesontmaker. die een schep- per is van allen. ende een richter der waerheit. daer in den psalme af gheseghet wert God gif dijn ordel den coninghe. ende dine ghe- rechticheit den sone des conincs. Want die vader en ordelt nyemant. mer al dat ordel heeft hÿ den sone ghegheven. Oec sal comen] die enghel des testaments. dien ghÿ wilt [Dese selve ghesontmaker hiet oec een enghel des testaments. ende een enghel des groten raets. dien dat quade niet en behaghet. die ghenen persoen in dat gherichte wt en neemt. ende die mit gheenre ontfarmherticheit of strenglicheit verwandelt en wert] Siet hÿ coemt. seghet die here der heren Ende wie sal moghen ghedencken den dach sijns toecomsts. [En mach nyemant om die macht sijre moghentheit dencken Wie machse dan wederdraghen]. Wye sal staen om hem te sien. [Dat is wie mach mit senden ende mit schÿmmenden oghen in sijre claerheit sien die die sonne der rechtverdicheit is]. Want hÿ is recht als een te samen blasende vÿer ende als een crÿit des volres ¹⁾ [Den ghenen die swaerlike sundighen. is hÿ een te samen blasende ende een ver- terende vÿer. Mer die cleyne sunden doen. is hÿ een crÿit des volres. op dat den ghewasschenen die suverheit weder gheven moghe]. Ende hÿ sal sitten te gader blasende. ende reÿnighen dat sylver [Op dat nae ezechiels woerde. soe wat in onsen golde ende sylver. dat is in onser synne ende in onser wtsprake vermenghet is mit metale. mit yserre. mit tÿnne. ende mit lode. dat dat in den oven des heren ver- backen ende verteert woerde. ende dat pÿre golt ende sylver blyve. Ende hÿ sal reÿnighen die kindere van levi Want het is tijt dattet ordel beghynne van den huse godes Ende anders waer is gheschreven. beghint aen mijnen heylighen In den kinderen van levi Verstae alle priesterlike weerdicheit Ende ist dat men die priesteren reÿnighen ende suveren sal op dattet pure golt ende sylver blyve Wat is dan van anderen menschen te segghen]. Ende hÿ salse suveren alsoe golt ende alsoe sylver ende sÿ soelen den here offerende sijn offerhande in ghe- rechticheit. [als sÿ ghereynighet ende ghesuvert sijn] Ende die offer- hant van iuda ende van iherusalem. [dat is dat sy offeren voer iuda ende voer iherusalem. dat is voer die ghene die den here belyen. ende die synen vrede in den ghemoede aensiet] sal den here behaghen.

¹⁾ f, 120^r.

alse die dach der ewicheit ende alse die olde iaren. [op dat alse sy inden begynne gode behagheden. dat also na der sunde ende na der penitencien hem begynnen te behaghen als sy ghepurgiert sijn van alre onreynicheit der sunden] Seghet die almachtighe here

Hebr. II, 33—39

(f. III^r—III^r).

Op sante fabianus ende sebastianus dach een lesse der epistelen sancte pauwels des apostels totten hebreuschen

Broeders die heylighen hebben overmits den ghelove conincrike verwonnen [der wedersaken. want gedeon verwan vier conynghe. als inden boeke der richters staet gheschreven Iosue verwanner een ende dertich als in iosue boec staet David verwanner seer vele. als men leset in den anderen boeke der conynghen. Ende abraham verwanner vive. als in moyses ierste boec dat genesis heit gheschreven staet] Sy hebben ghewrocht gherechticheit. [dat is gherecht ordel van hoerre on-¹⁾ dersaten weggen als david ende die richters deden] Sy hebben vercreghen die beloften. [die hem van gode beloeft waren. als verwynnynghe ende der ghelijc Of sy vercreghen die beloften. die hem stadelic ende dicke beloeft waren van den lande der belofenisse. dat van melke ende van honighe vloyde welke beloften den olden vaders als abrahammen ende sommighen anderen beloeft waren ende nochtant niet vervullet] Sy hebben der lewen monde bestopt [als daniel] Si hebben des vuers crachtighe ghewelt wtghedaen. [als die drie ionghelinghe die die coninc nabugodonosor in den oven warp] Sy hebben die scarpicheit des sweerdes veriaghet. [dat is dat heer mit sweerden ghegordet. als david iosue ende vele anderen deden] Sy sijn van der siecheit weder ghenesen [Als die coninc ezechias ghenas ende iob] Sy sijn starc inden stride gheworden. [als iosue iudas machabeus ende vele andere] Sy hebben die heere der vianden ghekeert. [ende voer-

Haag 132 G I

(f. 104^r—104^v).

*van den heylighen.*²⁾

Die overmits den ghelove conincrike verwonnen.

gherechticheit ghewrocht hebben..

ende vercreghen die beloften:

Si hebben der lewen monde ghestoppet glosa Als daniel Si hebben des vuers crachtighe ghewelt wtghedaen glosa Als die drie ionghelinghe. die nabugodonosor inden oven werp Si hebben die scarpicheit des swaerts veriaghet glosa Dat is dat heer mit swaerden ghegordet. alse david. iosue ende veel andere Si sijn van ziecheden weder ghenesen glosa Als die coninc eze-

¹⁾ f. III^v.

²⁾ Onderstaande tekst vormt een aaneensluitend geheel.

vluchtich ghemaect oec voer den stride] Die wýve ontfenghen hoer doden van der verrisenisse [verwecket van der doot overmits helyas ende helyseus. die der weduwen kijndere verweckeden] Mer die andere [oec in den nýwen stestament ¹⁾ zijn]. Om den ghelove verhanghen [in galghen. ende mit anderen tormenten]. Ende en ontfinghen ghene verloessinghe [dat is teghenwoerdighe ontganghinghe wt haerre viande hande]. Op dat sy ene beter verrisenisse solden vinden [Beter dan die verloessinghe als dat ewighe leven Want die sijn siele hatet in deser werlt. die bewaert se in dat ewighe leven Welke verrisenisse also vele oec te beter is. also sy meer gheleden hebben. Want als sunte iohan guldenmont seghet Hoe vele h. . . ²⁾ yemant meer lýdet. also vele te glorioseliker sal hy ghecroent werden] Ende die andere hebben scandelike lastere. ende slaghe besocht. [lastere tot confusien. ende slaghe tot sericheit]. Ende daer en boven oec bande. [daer sy mede ghebonden worden]. Ende kerkere [daer sy in ghehouden worden alst openbaer is. van iheremyas ende van mycheas] Sy sijn ghesteent. [als die voerseghede iheremyas in egipten. ende ezechiel in babilonien] sy sijn ghesaghet [alse ysaias dien manasses sijn neve saghen dede als men seghet mit eenre holtener saghen] Sy sijn becoert [mit schonen beloeften eer mense dodede. als die seven broeders daer men | ³⁾ van leest in den anderen boec der machabeen] Sy sijn in die dodinghe des sweerdes ghestorven [als urias ende iosyas] Sy hebben omme ghegaen [in vele steden der werlt] in meloten. dat is in clederen van kemelschen hare ghemaect. [hoe danighen cleet iohannes baptista ghebruucte] In gheiten vellen [als helyas dede. ende vele andere]. behovende. [der noedorsten ter lijftocht]. belastet [mit sorghen des ghemoets]. ghepinighet [mit arbeide des lichames]. Wel-

chias ende iob Si sijn starc inden stride gheworden glosa *Als iosue. machabeus. ende veel andere* Si hebben die heere der viande ghekeert glosa *Ende vluchtich ghemaect* Die wive ontfinghen haer doden vander verrisenisse glosa *Verwecket vander doot. overmits helyas. ende helyzeus. die der weduwen kinder verweckeden* Mer die andere glosa *Inden nuwen testamente sijn verhanghen in tormentinghe. ende en ontfinghen gheen verlossinghe.*

op dat si een beter verisinghe souden vinden:

Ende die anderen hebben scandelike lachtere. ende slaghe besocht.

ende voert meer bande. ende kerkere:

Si sijn ghesteent glosa *Als ieremias in egypten. ende ezechiel in babilonien* Si sijn ghezaghet glosa *Als ysaias*

Si sijn ghetemptiert glosa *Mit sconen beloeften*

Si sijn die dodinghe des swaerts ghestorven glosa *Als urias. ende iosyas* Si hebben omme ghegaen in clederen van kemelschen hare ghemaket.

in geyten vellen glosa *Als helyas. ende veel andere* behovende glosa *Der noortorften* belastet mit sorghen: ghepinighet glosa

¹⁾ Sic.

²⁾ Onleesbaar.

³⁾ f. 112^r.

ker heilighen [wandelinge] der werelt [dat is die mynners der werelt] niet weerdich en was. [ende daer om en achte men dese heilighen niet voer snoede om hoerre bedrucknisse wille of die werelt en was deser heilighen niet weerdich dat is sy waren also snoede gheacht voer die menschen. Recht of sy niet weerdich en waren onder hem te wonen] Sy waren dwalende in eenliken woesticheiden. [als men leset van david mit sinen ghesellen in den iersten boeke der conynghen. ende van mathathias mit sinen ghesellen. ende van iudas machabeus. inden iersten ende in den anderen boeke der machabeen]. In berghen. [als david. dien saul vervolghede in berghen ende in hovelen] In spelunken. [Als helyas ende als die kindere der propheten. Onder yesabel die conynghyne. ende als david mit sijnen ghesellen]. ende in holen der eerden Ende alle dese sijn gheproeft ghevonden mitten ghetughe des ghe-
loven In cristo ihesu onsen here

Mit arbeyde welker heyli-
ghen die werelt niet weerdich en was:

Si waren dwalende in eenliken woesticheden

in berghen

in spelunken

in holen der eerden: Ende alle dese gheproevede mitten ghetughe des geloefs. en ontfinghen noch die beloefte niet:

Deze geglosseerde perikopentekst beantwoordt ook in een ander opzicht geheel aan wat ons omtrent Scutken is medegedeeld. Acquoy beschrijft ons met gebruikmaking van het Chronicon Windesemense hoe de ijverige clericus tijdens de beide maaltijden van de dag voor de lekebroeders placht te lezen en „uit te leggen wat nadere verklaring scheen te behoeven”.¹⁾ Is het nu niet alsof in de zo juist afgedrukte gedeelten Scutken zelf aan het woord is, de lectio van de dag lezend en die voor zijn hoorders verklarend aan de hand van uitlegkundige werken?

Wanneer nu inderdaad deze tekst van Scutken is, dan blijft nog de vraag over, in welke volgorde zijn vertaling is ontstaan. Is de komplette tekst ontstaan uit een perikopenverzameling, of zijn de lectiones gelicht uit een volledig Nieuw Testament? Een antwoord op deze vraag kan niet gegeven worden, zolang een volledige handschriftenbeschrijving niet ter beschikking is. In ieder geval weten we nu reeds dat codices met de komplette bijbelboeken terugklimmen tot \pm 1390, hetgeen heel dicht moet liggen bij de tijd dat de vertaling ontstond. De kwestie is trouwens

¹⁾ Acquoy, *Het klooster te Windesheim*, I, 283.

van minder belang, omdat, zoals we weten, ook de komplette bijbels veelal werden gelezen in de volgorde van het kerkjaar. De bijgevoegde „tafels” en de somtijds daarin aangebrachte veranderingen laten geen twijfel over. Karakteristiek is ook dat, wannéer er ergens gesproken wordt over vertalingen van het Nieuwe Testament, het steeds gaat om lectiones, bijvoorbeeld door Busch in de boven geciteerde passus betreffende Scutken en Cele.¹⁾

4. HET MILIEU, WAARIN DE VERTALER GEWERKT HEEFT.

De Noordnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament en de Oudtestamentiese perikopen is, in breder verband gezien, een belangrijk getuigenis van de geestelijke opwaking, die tegen het einde van de veertiende eeuw veroorzaakt was door Geert Grote. Vanaf het ogenblik zijner bekering is deze grote voorganger niet moede geweest zijn hoorders en lezers eerbied voor de Heilige Schriften in te prenten. De bijbel, als voornaamste richtsnoer voor onze levenswandel, moest niet slechts gelezen, maar „overpeinsd en herkauwd” worden.²⁾ Meermalen heeft hij de betekenis van bijbelstudie in het licht gesteld, zo in de *Conclusa en proposita*, die hij na zijn bekering heeft opgesteld. Hierin spoorde hij zichzelf en anderen aan: „*Radix studii tui et speculum vitae sint primo evangelium Christi, quia ibi est vita Christi*”.³⁾ Verder „de levens en collatien der vaders, de brieven van Paulus, de kanonieke brieven van het N. Testament en de Handelingen der Apostelen; voorts eenige ‘devote boeken’, de ‘soliloquia’ op naam van Augustinus, schriften van de kerkvaders, Ambrosius, Hieronymus, Gregorius Magnus en andere, vooral zedekundige, ook stukken van Bernardus, Anselmus en Suso; daarna de homiliën en postillen over de evangeliën en over de brieven van Paulus, en de legenden der heiligen; eindelijk de boeken van Salomo, den psalter, de boeken van Mozes, Jozua, richteren enz., de profeten en de expositiën der kerkvaders over die allen”.⁴⁾ Volgens Foppens

¹⁾ Zie boven, blzz. 486—487 en 31.

²⁾ Vgl. W. J. Kühler, *De prediking van Geert Groote*, Teyler's Theologisch Tijdschrift, V (1907), p. 216.

³⁾ Vgl. W. Preger, *Beiträge zur Geschichte der religiösen Bewegung in den Niederlanden in der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts*, Abh. d. Hist. Classe der Kön. Bayer. Akad. der Wissenschaften XXI (1898), S. 10.

⁴⁾ Vgl. W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, II, 2, p. 325—326.

zou hij zelf een Concordia evangelist. de passione vervaardigd hebben. ¹⁾

Men ziet welk een belangrijke plaats de studie der Heilige Schriften, d. w. z. van de bijbel en de geschriften van kerkvaders, in zijn werkprogram innam. En het is niet bij voornemens gebleven. Geheel in de lijn van de wetenschappelijke praktijk, die hij zich zo had uitgestippeld, liet hij handschriften komen, die onder zijn leiding in het fraterhuis werden gekopiëerd. Ook elders waren afschrijvers voor hem bezig. Zijn korrespondentie behandelt niet zelden het uitlenen van codices. Leerzaam is in dit opzicht de briefwisseling met Cele en Vroede. ²⁾

Een van de kloosters, waarvan hij handschriften in bruikleen ontving, was Groenendaal, dat hij meer dan eens, hetzij in gezelschap van Cele, hetzij alleen heeft bezocht. ³⁾ Daar leerde hij Ruusbroec kennen, die grote indruk op hem maakte en met hem sprak „de sanctis scripturis”. ⁴⁾ Enige van diens werken, o. a. Die chierheit der gheesteleker brulocht en Van seven trappen heeft Grote in 't Latijn vertaald. Ondanks de bewondering, die hij voor deze werken aan de dag legde, meende hij toch sommige passages in zijn vertaling meer in overeenstemming met de uitspraken der kerkvaders te moeten brengen, ⁵⁾ een bewijs van zijn rechtzinnigheid en zijn kritiese instelling.

Daar, te Groenendaal, heeft hij ongetwijfeld zich op de hoogte kunnen stellen van nog andere stichtelijke lektuur in de volkstaal, namelijk verdietsingen van Latijnse, speciaal liturgiese teksten, die voor de lekebroeders waren vervaardigd. Is het nu ongerijmd te denken dat hij enige van zulke Dietse teksten op zijn terugreis heeft meegenomen, of anders later heeft laten komen? We weten altans met zekerheid dat Grote voor zijn vertaling van de Getijden de beschikking had over een oudere vertaling, die van zuidelijke herkomst was. Petrus Horn licht ons in zijn levensbeschrijving van Grote daaromtrent aldus in: „antea hee ⁶⁾ horae in teutonico non tam perfecte habebantur translate sicut hodie”, ⁷⁾ hetgeen impliceert dat Grote een reeds bestaand ⁸⁾ getijdenboek heeft

¹⁾ Foppens, *Bibl. belg.* I, p. 355, naar W. Moll, *a. w.*, p. 385, noot 3. ²⁾ Preger, *Beiträge*, S. 9. ³⁾ Acquoy, *Het klooster te Windesheim*, I, 46. ⁴⁾ Preger, *Beiträge*, p. 19, noot 2. ⁵⁾ Preger, *Beiträge*, S. 20. ⁶⁾ Sic. ⁷⁾ W. Moll, *Geert Grootes Dietsche vertalingen*, p. 34. ⁸⁾ Is 'n kopie van de tekst, die Grote voor zich had, soms bewaard in hs. Kopenhagen Thott 128 of 129? (vgl. Chr. Bruun, *Aarsberetninger og Meddelelser* III, 114—115 en W. de Vreese, *Bibliotheekleven* XVI, 21 vlgg.).

vervangen door een verdietsing, die naar zijn mening aan gestrengere wetenschappelijke eisen voldeed.

Hiermee zijn we genaderd tot een belangrijk onderdeel van Grote's werkzaamheid: zijn vertaalarbeid. Toen hem de gelegenheid ^{ont} benomen was om in het openbaar als prediker op te treden, heeft hij zich met de volle inzet van zijn persoonlijkheid toegelegd op het overbrengen van stichtelijke lektuur in de landstaal, om zo in andere vorm zijn bemoeienissen voor het zieleheil der leken voort te kunnen zetten. Te Groenendaal opmerkelijk geworden op de daar in gebruik zijnde vertalingen, heeft hij zich beijverd om de achterstand in te halen, en begon daartoe met een vertolking van een der meest gebruikte liturgiese teksten: de horae. We laten in 't midden of hij voorzichtigheidshalve, om de kerkelijke overheden niet te kwetsen, begonnen is met deze nimmer door de Kerk aan leken „verboden” Horae, dan wel omdat de inhoud hiervan zich 't best leende voor 't bevorderen van die „ynniciteit”, die hij bij zijn volgelingen wilde wekken. Wellicht zijn beide beweegredenen op zijn keuze van invloed geweest. Vast staat evenwel dat zijn vertaling, naar zijn biografen ons zeggen, bestemd was voor de „simplices et indocti laici” (Thomas a Kempis), voor de „devocio laycorum” (Petrus Horn) en dat de zusters der kongregatie deze bundel hebben gebruikt. ¹⁾ Door de toevoeging van glossen kwam hij onkundigen te hulp bij 't juist verstaan van de tekst. ²⁾

Wel groot moet de stuwkracht van Grote geweest zijn, dat het voorbeeld, door hem in 't laatste jaar van zijn leven gegeven, door zo vele van zijn vereerders zou worden nagevolgd, een symptoom overigens van de bezielende, levenwekkende invloed die van zijn persoonlijkheid is uitgegaan. Een van zijn trouwste volgelingen nu was onze Scutken, die in verschillende opzichten ging in de voetstappen van zijn leermeester. Het beeld dat Busch ³⁾ ons van deze Windesheimer clericus ophangt, vertoont enige gelijkenis met dat van Grote: zijn arbeidzaamheid, zijn liefde voor Schriftstudie en zijn bezorgdheid voor 't zieleheil der leken, dat alles

¹⁾ W. Moll, *a. w.*, p. 2—3.

²⁾ Voor meer bijzonderheden aangaande Geert Grote's vertalingen verwijzen we naar de reeds genoemde studie van Moll. Dr. A. G. M. van de Wijnpersse, Zuster Hildegard, *De Dietse vertaling van Suso's Horologium aeternae sapientiae* (Proefschr. Utr. 1926) heeft aannemelijk gemaakt dat de Noordnederlandse omwerker van de oude Vlaamse (Brabantse) vertaling Grote is.

³⁾ Vgl. Acquoy, *Het klooster te Windesheim*, I, 280—289.

brengt zijn vereerde voorganger in de herinnering, die hem, de oud-bewoner van Heer-Florenshuis, geheel onder zijn machtige invloed had gebracht. Grote's voorbeeld is het geweest, dat Scutken er toe bracht om, kort na zijn komst in het klooster te Windesheim, zich te zetten tot een vertaling van de evangelieperikopen en de psalmen, waarin hij gebruik maakte van Grote's overzetting, en die te voorzien van glossen, ontleend aan de geschriften van kerkvaders en latere exegeten. Ook Scutken heeft deze voortzetting van Grote's vertaalwerk ondernomen „pro laicis nostris”, naar de woorden van Busch. Hij beschouwde het blijkbaar als een vervulling van de hem opgelegde taak, die hierin bestond dat hij als consiliarius geestelijke bijstand moest verlenen aan de klerken en leken van zijn konvent, om voor de laatsten de Heilige Schrift toegankelijk te maken. In zijn grote ijver ging hij zelfs zo ver om in de eetzaal der lekebroeders, geheel vrijwillig, want geen voorschrift verplichtte hem daartoe, twaalf jaren dagelijks aan de maaltijd de Schrift voor te lezen en uit te leggen, waardoor hij ook anderen liet delen in de resultaten van zijn vlijtige studie. ¹⁾

Maar ook in andere opzichten blijkt Scutken een leerling van Grote te zijn. Evenals deze heeft hij oudere vertalingen, die hij naar we op blz. 393 vlgg. bewezen hebben, gekend en geraadpleegd heeft, vervangen door een andere. Wat hem daartoe dreef, wordt ons met zoveel woorden niet gezegd, maar we zullen wel niet ver bezijden de waarheid zijn wanneer we aannemen, dat hij de zuidelijke teksten om wetenschappelijke redenen afkeurde, terwijl ook het dialectverschil een nieuwe vertaling wenselijk maakte. Voortbrengselen van de zuidelijke mystiek waren in Windesheim allesbehalve onbekend. We behoeven slechts te wijzen op het werk van Mande, dat somtijds zoveel gelijkenis met dat van Ruusbroec en Hadewijch vertoont, dat men van hem is gaan spreken als van een „bewerker en compiler”. ²⁾ En de ijver, die Grote aan de dag legde bij 't verwerven van handschriften met

¹⁾ Dat dit gebruik ook later in ere werd gehouden, kan blijken uit het „Testamentum” van de Windesheimse prior Theodoricus Graviae, waarin te lezen staat: „Item in conuersorum et aliorum extraneorum laicorum mensa eciam seruabitur silencij censura, et erit ibi lectio sacre scriptura continua”, vide Acquoy, *Windesheim*, III, 324. Ook in 't Roodlooster werd in de reeften uit een Dietse bijbel voorgelezen; zie beneden bl. 502, nt. 3.

²⁾ Vgl. G. I. Lieftinck, *Hendrik Mande als bewerker en compiler*, Ts. 51, 201—218; Dr. Joh.^a Snellen, *Hadewijch—Hendrik Mande*, Ts. 38, 307 en G. Visser, *Hendrik Mande*, p. 86 vlgg.

een juiste redactie van de tekst — men denke aan zijn verzoek, gericht tot Cele, om een kopie van het correctum *Orologium*, dat hij wel gebruikt heeft bij zijn omwerking van de oude vertaling ¹⁾ — ging over op de kloosterbewoners van Windesheim, die immers alle pogingen in 't werk stelden om met behulp van betrouwbare handschriften een standaardredactie van de Vulgaattekst samen te stellen. Daartoe lieten zij in het bisdom Utrecht en ook daarbuiten een onderzoek instellen naar de codices met de beste tekst en die naar Windesheim brengen. Veel waarde kenden zij zelf toe aan drie zeer oude handschriften, verworven „te Parijs, in het klooster Bethlehem bij Doetinchem en in het gesticht der ridders van St. Jan bij Harderwijk”. ²⁾ Aan anderen moeten we overlaten uit te maken, in hoeverre deze standaardtekst wetenschappelijke betekenis had, en of Scutken zijn vertaling op de gezuiverde versie gebaseerd heeft.

Een verschil tussen Grote en Scutken is de uiteenlopende wijze van vertalen. Want al neemt Grote in de proloog op *Onser Vrouwen ghetiden* zich voor om vrij te vertalen, waar een letterlike weergave de „heelheit ende verstandelheit ende waerheit des sinnes” zouden schaden, ³⁾ zo is het Diets dat hij schrijft latinisties, ⁴⁾ stroef van uitdrukking. Daarentegen heeft, zoals we weten, Scutken niet geschroomd om het plan, dat hij in de proloog op de *Epistelen* opvat, ten uitvoer te leggen, en een vrije vertaling te leveren, die hij evenwel verantwoord kon uit de geschriften der kerkvaders.

Zo staat Scutken voor ons als een man, die handelend in de geest van zijn grote leermeester, aan de leken van zijn konvent een naar zijn beste weten wetenschappelijk wel gefundeerde

¹⁾ Zie Preger, *Beiträge*, S. 35 en Dr. A. G. M. van de Wijnpersse, Zuster Hildegard, *a. w.*, p. 42, 64 e. v., 70, waar Scutken vragenderwijs als omwerker wordt ondersteld. Het verschil in vertaaltechniek pleit daartegen.

²⁾ Vgl. W. Moll, *Kerkgeschiedenis*, II, 2, 312.

³⁾ Vgl. Moll, *Geert Groot's Dietsche vertalingen*, p. 53: „Dese ghetide onser vrouwen sijn in duitsche gheset van woerde toe woerden, als hi naest consste diese oversette, beholden heelheit ende verstandelheit ende waerheit des sinnes. Want die woerde sijn ende dienen omme die sinne, ende die sinne niet omme die woerde. Daer omme hevet hi in sulken steden, daer die slechte duytsche woerde niet proper en stonden nae den sinne, of den sin verdonckerden, daer hevet hi gheset die naeste duytsche woerde, die den rechsten ende den apensten sin gheven.” Leg dit naast de overeenkomstige passage in Scutken's proloog op de *Epistelen* (blz. 478).

⁴⁾ Vgl. Dr. A. G. M. van de Wijnpersse, Zuster Hildegard, *a. w.*, p. 55.

bijbelvertaling in handen gaf. Als librarius van de Dietse boeken ¹⁾ zal hij ongetwijfeld meermalen aan leesgierige leken voortbrengselen van zijn vertaalkunst in bruikleen gegeven hebben. Hierin is hij een waardig tegenhanger van die „boecwaerder” der Dietse boekenafdeling in Roodlooster, die, zoals we gezien hebben, ²⁾ zelf wel geen bijbelgedeelten heeft vertaald, maar ze toch korrigerend afgeschreven en aan zijn broeders te lezen gegeven heeft. Zijn werk is ontstaan uit dezelfde drang, die in de bloeitijd van de Windesheimse kloostervereniging zulk een rijke mystieke literatuur te voorschijn riep. Tal van termen in zijn vertaling voorkomende, waren in de taal der mystiek van zijn tijd zeer gangbaar. Sommige zijn in de sfeer der mystiek ontstaan, andere, die als woord reeds bestonden, hebben in deze omgeving een speciale betekenisinhoud verworven. We bedoelen woorden als:

a) in de bijbeltekst: *die afgrondighe wesen gods* (profunda dei, 1 Cor. 2, 10), vgl. *grondich* (proloog Epistelen, f. 1^r), *eersticheit* (primatum, Col. 1, 18), *yersticheit* (primitias, Rom. 8, 23), *ghe-latentheit* (patientiam, Rom. 15, 4), *ingheesten* (inspirati, 2 Petr. 1, 21), *ingheestinge* (inspirationem, Act. 17, 25), *luuterheit* (sinceritatis, 1 Cor. 5, 8), *medewerkinghe* ³⁾ (operationis, Eccli. 51, 11), *onbezoekelic* ³⁾ (investigabiles, Rom. 11, 33), *onbevindelike* (investigabiles, Eph. 3, 8), *overgheformet* (transformamur, 2 Cor. 3, 18), *inden overtret* ⁴⁾ *des ghemoedes* (in excessu mentis, Act. 11, 5), *een overtredinghe* ⁴⁾ *des ghemoeds* (mentis excessus, Act. 10, 10), *overtret* (excessum, Luc. 9, 31).

b) in de glossen: *anderheit* (bij 1 Cor. 7, 28; ook in de proloog op de brieven van Paulus), *eeninge* (2 Petr. 1, 7), *innicheit* (Act. 10, 33), *inwerkinghe* (Eph. 4, 30), *nederuoetmoedighe* (1 Cor. 3, 2), *oerspronc* (Apoc. 22, 16), *die onghelaten onghestorven menschen* ⁵⁾ (Act. 10, 32), *selfzoekelicheit* (Act. 5, 10), *toekeer* (Rom. 11, 12; Apoc. 3, 18), *uuricheyt* (Act. 9, 38), *weselic* (1 Cor. 8, 4).

Het valt buiten het bestek van deze studie andere vertaal-

¹⁾ Vgl. K. O. Meinsma, *Middeleeuwsche bibliotheken*, Proefschr. Amst. 1902, p. 175, die uit Busch citeert: „Librarius enim hic erat librorum teutonicorum, quos laicis legere scientibus concessit ad legendum”.

²⁾ Zie boven blz. 235—237.

³⁾ Alléén hs. Serm. G.

⁴⁾ Vgl. *Mnl. Wdb.* 5, 2315, 2317—8.

⁵⁾ Vgl. Ruusbr. 4, 35: „Die onghelaten ende onghestorven sijn haers selfs in der naturen”.

arbeid van Scutken op te sporen. Moll heeft reeds de onderstelling geopperd dat de oudste vertaling van Gerlacus' Soliloquium door hem ¹⁾ is vervaardigd, terwijl Becker de aandacht heeft gevestigd op enige hymnen, die van zijn hand kunnen zijn. ²⁾

§ 6. VERSPREIDING.

I. TER INLEIDING.

Er zou een afzonderlike studie te schrijven zijn over de verspreiding dezer vertaling in handschrift en druk tot het jaar 1522. Eén resultaat staat van te voren reeds vast, namelijk dat deze bijbeltekst, tezamen met de psalmenvertaling uit het gebedenboek van Geert Grote en de latere uitbreiding tot een volledig souter van Scutken, de meest verbreide bijbelvertaling der Middeleeuwen geweest zijn. Het ligt voor de hand de verspreiding dezer teksten aan een gelijktijdig onderzoek te onderwerpen, aangezien de eenheid van oorsprong wel een parallel zal hebben in een overeenkomstige vermenigvuldiging. Het aantal codices, inkunabels en postinkunabels, dat deze teksten al of niet volledig heeft bewaard, is zó groot dat na vergelijking daarmee de verschillende zuidelijke vertalingen van vroeger datum kwantitatief gering lijken. Evenmin tasten we in het duister omtrent het gebied, waarover deze tekstenfamilie zich vertakt heeft. Wel bezitten we geen volledige gegevens over het aantal handschriften, over de bezitters en het dialect waarin ze geschreven zijn, maar alles pleit voor de mening dat in het gehele gebied van de Windesheimse kloostervereniging en de bij haar ingelijfde kongregaties bedoelde teksten bekend geworden en in gebruik genomen zijn. Zoals Glunz geografies heeft aangetoond in welke streken bepaalde Vulgaatredakties gebruikelijk waren, ³⁾ zou men ook de invloedssfeer van de Noordnederlandse bijbelvertaling in kaart kunnen brengen. Met Deventer en Windesheim als uitstralingshaard zou zich dan een divergerende stralengroep aftekenen, die zich uitstrekt niet alleen over het gehele Dietse, maar eveneens over het Nederduitse (Oostfaalse) en Rijnfrankiese taalgebied. Eén blik op de

¹⁾ In *Kerkhist. Arch.* II, (1859), p. 217, 233; zie boven, blz. 372.

²⁾ Zie *De Katholiek*, deel 88 (N. R. 22), 1885; vgl. Acquoy, *Windesheim*, I, 224, waar uit Busch wordt aangehaald: „Multas cantilenas hymnorumque ornate et rigmaticae de festis praemissis conscribens composuit . . .”

³⁾ H. Glunz, *Britannien und Bibeltext*, p. 64, 96, 128 en 144.

lijst handschriften, die Van Druten heeft gebruikt,¹⁾ en vooral op de opsomming in Vollmer's *Psalmverdeutschung*,²⁾ is voor de belangstellende voldoende om zich van de juistheid dezer konstatering te overtuigen.

Mocht het iemand onwetenschappelijk monnikenwerk lijken, een onderzoek op touw te zetten, waarvan de hoofdresultaten bij voorbaat bekend zijn, zo willen wij er aan herinneren dat daarbij allerlei vragen zich zouden voordoen, wier oplossing voor een juist inzicht in de geschiedenis van de Nederlandse bijbelvertaling van veel belang is. Om er maar enige te noemen: hoe moeten de afwijkingen in de redactie, vooral in enige latere drukken, verklaard worden; welke recensie kozen de drukkers voor verbreiding door middel van de pers; hoe is de verhouding tussen de noordelijke en zuidelijke drukken in taalkundig opzicht; welke *Levens van Jezus* en *Passies* zijn samengesteld met behulp van stukken uit deze vertaling; voor welke sermoenenbundels heeft deze de perikopen geleverd; in welke preken, stichtelijke traktaten of mystieke werken ontmoet men bijbelcitatien, die ontleend moeten zijn aan onze verdietsing? Dit zijn slechts enkele van de vele vragen die rijzen bij 't nagaan van de invloed dezer tekst en welker oplossing dringend nodig is, wanneer men de verhouding wil bepalen tussen de handschriftelijke overlevering en de zestiende-eeuwse teksten. Zoals men ziet ligt hier nog een geheel veld van onderzoek braak, en het is onze vaste overtuiging dat de ontginning van dit terrein een rijke oogst zal kunnen binnenhalen.

Deze uiteenzetting van wat eigenlijk had moeten gebeuren, zij een voldoende verontschuldiging voor de onvolledigheid van deze paragraaf. We moeten ons bepalen tot het mededelen van enkele losse aantekeningen, die we tijdens de loop van het onderzoek gemaakt hebben. De schaarse gegevens, hier bijeengebracht, hebben alleen de pretentie te wijzen op 'n lacune, die de latere geschiedschrijver der Nederlandse bijbelvertalingen zal hebben aan te vullen.

2. VERSPREIDING IN HANDSCHRIFT.

Een bewijs voor de verbreiding buiten de landsgrenzen wordt geleverd door het 15de-eeuwse hs. Trier, Stadtbibl. Cod. 1961 (a^o 1443), dat *Epistelen en Evangelien met sermonen*, in „moselfränk.

¹⁾ H. van Druten, *Geschiedenis*, p. 175—180.

²⁾ Cf. H. Vollmer, *Die Psalmverdeutschung* I, S. 6—15.

mit stark niederrhein. Einschlag" volgens Vollmer, aan wie we onze wetenschap aangaande de tekst van deze perikopencodex danken. ¹⁾ Schr. toont overtuigend aan dat de hier overgeleverde tekst precies dezelfde is als die in de hss. Hamburg 1004 en 140, die de vertaling van Scutken bevatten. Is het manuscript soms eigendom geweest van het S. Agnes-klooster te Trier, welk nonnenklooster in 1460 onder Windesheimse invloed werd hervormd en nadien „monasterium S. Agnetis in Monte Angelorum" genoemd werd? Verzet het jaar van deze kloosterreformatie zich tegen dit vermoeden, dan is het nog steeds mogelijk dat het handschrift heeft toebehoord aan het „Domus Vallis Angelorum" te Bonn, van waaruit het zusterklooster te Trier werd hervormd. Het Bonnse konvent is in 1417 of wellicht in 1430 tezamen met het kapittel van Nuis in de kloostervereniging van Windesheim opgenomen. ²⁾

Konden we boven de bewijzen geven dat zuidelijke teksten in Windesheim bekend waren, zo is ook omgekeerd de noordelijke vertaling in het Zuiden gebruikt. Er zijn namelijk handschriften van deze tekst bewaard, die afkomstig zijn uit Roodklooster en Groenendaal. Zo is uit het eerstgenoemde konvent afkomstig hs. British Museum add. 26658, dat de vier evangeliën compleet bevat en volgens De Flou-Gaillard en Prof. de Vreese reeds „even voor of kort na 1389" geschreven is. ³⁾ Het moet dus vrij kort na 't ontstaan van de vertaling afgeschreven zijn. Het ongerepte Noordnederlands, zonder bijmengselen van Brabantse herkomst, waarin deze tekst, naar we persoonlijk hebben vastgesteld, is geschreven, maakt het uiterst onwaarschijnlijk dat de kopie in Roodklooster door een Brabander zou zijn vervaardigd. Het kan

¹⁾ Vollmer, *Verdeutschung der Paulinischen Briefe*, S. 6—7, 11—12. Vgl. ook C. Borchling, *Mittelniederdeutsche Handschriften, Reisebericht IV*, (Nachrichten und Mitteilungen der Göttinger Akademie, 1913), S. 167: „für Trier bestimmt, aber der Dialekt ist stark ndr. gefärbt."

²⁾ Zie voor dit alles Acquoy, *Windesheim III*, 208—209.

³⁾ De Flou-Gaillard, *Middelnederlandsche handschriften in Engeland*, Versl. en Meded. Kon. Vla. Acad. 1895, p. 26, alwaar men de volgende aanwijzing omtrent het gebruik van de codex geciteerd vindt: „Desen boeck salmen ten Reffter lesen na sijn ordynanchie ende is den VIsten inder taffelen —D—secundu—" en Willem de Vreese, *De Dietsche boeken van 't Roodklooster omstreeks 1400*, Album Kern (1903): „in den kalender ontbreekt nl. het feest van O. L. V. Visitatie, dat in 't genoemd jaar werd ingesteld." Een soortgelijke aantekening omtrent de wijze waarop een *Diets* bijbelhandschrift gelezen behoort te worden, vindt men in hs. Brussel 111, dat de boven, in hoofdstuk VI behandelde Brabantse zelfstandige vertaling der vier evangeliën bevat, aan de voet van fol. 89^r: „Desen boeck salmen ter reffter leeszen na sijn ordi[nancie]".

wel niet anders, of het handschrift is in het Noorden afgeschreven en vandaar, hetzij reeds \pm 1390, hetzij later, toen Rooclooster met het Groenendaalse kapittel zich bij de Windesheimse kongregatie had aangesloten, ¹⁾ aan dit konvent afgestaan.

Wel door een Brabander is geschreven hs. Brussel 832 (2992—93), ²⁾ volgens de katalogus een gebedenboek, dat van fol. 55^r—123^v een verzameling Epistelen en evangeliën bevat, voor al de dagen van de eerste Zondag in de vasten tot aan Woensdag na Pasen. Dit 15de-eeuwse papieren manuscript heeft aan Groenendaal toebehoord en bevat de Noordnederlandse tekst. Van fol. 100^r—111^v wordt de perikopenafdeling door een passie „ghelijc als die vier evangelisten bescreven hebben ende in een ghetoghen”, zoals het opschrift luidt. Deze passie in harmonievorm is opgebouwd uit fragmenten die aan de komplette vertaling van de vier evangeliën ontleend zijn. Als bewijs leggen we het begin en slot van de harmonietekst en de brokstukken, die aan de volledige tekst ontleend zijn, naast elkaar.

Brussel 832 (29 92—93)

Lucas In dien tide nakede een feestdach *Mat[h]eus* Ende het ghescyede doe ihesus alle dese leeringhe volbrocht hadde soe sprac hi sinen iongheren toe ende seyde Weet dattet na twee daghen paesschen wesen sal ende des menschen sone salmen over leveren om ghecruyst te worden *Marcus* Twe daghen hier na waest paesschen ende datmen gheen broot en ³⁾ at dat gheheven was. . .

.....
Marcus Ioseph cochte ⁴⁾ een cyndael *Iohannes* Doe namen sy ihesus lichaem ende wonnent in linnen doecken met dier salven als der ioden ghewoente was te graven Bi dier steden daer hy

Haag 75 E 8

(Luc. 22, 1:) Doe nakede een feest dach (*Matth.* 26, 1—2:) Ende het gheschiede doe ihesus alle dese leringhe volbrocht hadde soe sprac sinen iongheren Ghi weet dat na twien daghen paesschen wesen sal ende des menschen soen salmen over leveren om ghecruust te warden (*Marc.* 14, 1:) Twe daghe hier na wasset paesschen ende dat men gheen broet en at dat gheheven was. . . .

.....
(*Marc.* 15, 46:) Ioseph cochte een sindael (*Joh.* 19, 40—42:) Doe namen si ihesus lichaem ende bonden in linnen doeken mit dier salven als der ioden ghewoente is te graven. In dier steden daer hi

¹⁾ Zie nu onze opmerking op blz. 236, noot 2.

²⁾ Vgl. vormen als *selen*, *es*, *linen* enz.

³⁾ *St.* ende.

⁴⁾ *St.* coste.

ghecruyst wert was een hof ende
in dien hove een nuwe graf daer
noch nyema[n]t in begraven en
was ende want dat graf daer by
was leiden sy ihesum daer in

ghecruust wort was een hof ende
in dien hove een nuwe graf Daer
noch niemant in gheleit een was
om der ioden paesschen. want dat
graf daer bi was leiden si ihesum
daer in

Tezamen met de lectiones moet deze Passie middellik of rechtstreeks naar een noordelijke tekst zijn afgeschreven. We ontmoeten haar namelijk bijvoorbeeld in *J. en S.*, zoals hs. 683 van de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden door Verdam wordt genoemd. Bij de raadpleging van het Mnl. Wdb. werden we telkens verrast door overeenkomsten tussen dit „Leven van Jezus” en N.N. Nader onderzoek heeft ons geleerd, dat in deze defekte ¹⁾ codex brokstukken uit de volledige verdietsing aaneengeregen zijn tot een geheel, waaraan men met enig recht de naam Leven van Jezus geven kan. Het begin en tussenfragment delen we mee ten bewijze van de identiteit met N.N.:

Leeuwarden 683

(f. 1^r) Wee u scriben ende phariseen die daer sluten dat rike der hemelen voer die menschen Ghi en gaet daer niet in noch die inganghers en laet ghi niet ingaen.

(f. 9^r) Siet toe dat uwe herten niet verswaert en werden in overtollicheiden ende dronckenscap ende in sorgen deses levens Ende over u dan come die haestelike onversiene dach

Haag 75 E 8

(Matth. 23, 13 vlg.) Wee iu scriben ende phariseen ypocriten die daer toe sluten dat rike der hemelen voer die menschen Ghi en gaet daer niet in. noch die inganghers en laeti niet ingaen.

(Luc. 21, 34 vlg.) Siets iu toe dat iuwe herten niet verswaert en worde in overtallicheit ende dronckenscap ende in sorghen deses levens ende over iu dan come die haestelike onversiene dach

Een ander „Leven ons Heeren Ihesu Christi”, waarvoor de Noordnederlandse vertaling de stof geleverd heeft, is hs. Leiden, Lett. 241. Men spare ons de bewijzen.

De Noordnederlandse Passie werd de gebruikers tenslotte zo

¹⁾ Wanneer we het met potlood geschreven getal 183, dat op de eerste bladzijde voorkomt, als foliëring mogen beschouwen, moet het hs. vroeger veel omvangrijker geweest zijn. We vestigen er de aandacht op dat er tussen f. 2^v en 3^r enige bladen moeten zijn uitgevallen, aangezien de tekst niet aansluit. Het slot van dit handschrift (f. 159^v), dat behalve het „Leven van Jezus” ook enige stichtelijke traktaten behelst, is al even defekt als het begin.

vertrouwd, dat men bij het afschrijven van het zuidelijk Leven van Jezus het passie-gedeelte ging vervangen door de N.N.-versie. Een overtuigend voorbeeld hebben we in het op blz. 169 beschreven hs. Utr. 1009, dat van f. 1^r—166^v de *LS-redaktie van de zuidelijke evangeliënharmonie bevat en van f. 168^r—213^v: a) *dat avontmael*, b) *de passie*¹⁾, c) *de verrisenis en opvaert xristi*, besloten door het *nederseinden des heilichs ghees*²⁾ en enige overdenkingen hierover. In de gedeelten a) en b) is de tekst geen andere dan die der Noordnederlandse verdietsing.³⁾ Men vergelijke slechts de parallelafdruk die Van Druten op p. 306—307 van zijn Geschiedenis opnam van drie versies, 1° de evangeliënharmonie van 1360 naar Haag y 398, 2° de passie van hs. Utr. 1009 en 3° de Noordnederlandse tekst naar het Evangelie van Mattheus (26, 36 vlgg.) uit Leiden 244. Een ieder kan zien dat voor de passie in Utr. 1009 gebruik gemaakt is van N.N. Van belang is verder dat de hier toegepaste harmonievorm afwijkt van die in 1360 <*L<SL. Naast elkaar plaatsen we ten bewijze hiervan het door Van Druten geciteerde gedeelte uit Utr. 1009 en de brokstukken uit N.N., met behulp waarvan deze passie aaneengelast is. Aan anderen laten we over om uit te maken volgens welke methode dit gebeurd is, want het is bijna wel zeker dat een Latijnse passie de grondslag vormt van de Noordnederlandse bewerking.

Utr. 1009 (f. 184^v—185^r)

Sittet hier tot dat ic daer gaen sel ende bidden. Ende hi nam mit hem petrus iacobus ende iohannes. Ende hi began te vresen ende te verdrieten ende hi began te bedroeven ende swaermoedich te wesen Doe seide hi hem. Mijn siel is bedroevet al totter doot. lidet u lidet u⁴⁾ hier ende waect mit

Haag 75 E 8

(Matth. 26, 36b—37a) Sit hier tot dat ic daer gaen sal ende beden ende nam peter mit hem ende (Marc. 14, 33) iacob ende ian ende .. began te vresen ende te verdrieten (Matth. 26, 37b—39a) ende began te bedroeven ende zwaermoedich te wesen Doe seide hi hem mijn siel is bedroeft al

¹⁾ Ingedeeld in zes stukken: *die metten*, *die prijn*, *die tercie*, *sexe*, *die noen*, *die vesper*.

²⁾ Sic.

³⁾ De tekst van *dat avontmael* vertoont een belangrijk hiaat tussen f. CLXVII^v en CLXIX^r, waarvan de overgang aldus verloopt: „ende al grimmeden si op haer. Ihesus wistet ende seide hem. Laetse waer om sijt ghi haer lastelic si heeft | sel u wisen een grote eetkamer toe ghemaect. bereit ons dat al daer.” De konklusie moet één van tweeën zijn: of de foliëring in Romeinse cijfers is door een later gebruiker aangebracht, die een defekt handschrift voor zich kreeg, of de kopiist moet zijn werk gedachteloos hebben verricht.

⁴⁾ Sic.

mi. Ende hi ghinc wt een luttel van daen. also veer als een worpe is van enen steen. ende hi boghede sijn knyen ende viel neder in sijn aensicht op der eerden. ende hi bat oft gheschien mochte dat die ure voer bi hem lede. ende hi seide. Mijn vader. alle dinghen sijn di moghelic oft moghelic is so lide desen kelc van mi nochtan niet als ic wil mer alstu

totter doot lidet iu hier ende waket mit mi Ende hi ghinc wt een luttel van daen (Luc. 22 , 41) also verre als een worpe is van enen steen. Ende hi boghede sijn knien (Matth. 26 , 39a) ende .. viel .. neder in sijn aensicht (Marc. 14 , 35—36a) opter aerden ende bat oft gheschien mochte dat die ure voer bi lede. Ende seide vader alle dijnghe sijn di moghelijc (Matth. 26 , 39b) of moghenlijc is so lide dese kelc van mi nochtan niet als ic wille mar alstu

De stukken *vander opvaert xristi en vanden neder seinden des heilichs ghees* (f. 208^v—211^v) zijn weer afkomstig uit „der apostel werc” cap. 1 , 4—cap. 2 , 17 naar de vertaling van 1360. Vgl. het begin van cap. 2 :

Utr. 1009 (f. 210^v)

Ende doe die daghe van pinxteren voldaen waren. so waren die iongheren al te gader in die selve stat. Ende haestelic wert ghemaect een groot gheluut vanden hemel als een anxtelic toecomende wijnt ende hi vervulde al dat huus daer si sittende waren.

Brussel 113 (2849—51) (f. 174^v)

Ende doe de dage der tsincsenen vervult worden doe waren de iongeren alle te gadere in die selve stat Ende haestelic wert gemaect een luut vanden hemele als een anxtelec toecomende wends. ende hi vervulde al thuus daer si sittende waren

Zo ziet men hoe voorzichtig men moet zijn bij de beoordeling van een tekst als Utr. 1009, die niet van een, maar van drie vertalers afkomstig is!

Dat de Noordnederlandse vertaling langzamerhand gemeengoed werd, kan blijken uit de bijbelcitaten in *Hs. Serm. G.*, zoals Verdam het in zijn woordenboek aanhaalt, hs. Haag Kon. Bibl. 133 H 13, dat Sermoenen bevat, die een mystieke geest ademen. Reeds de woordkeuze herinnert aan bijbelteksten uit de Deventer kring, vgl. *uteidelen*¹⁾ en *ommesceminghe*²⁾ Enige citaten zijn: „Daer om heeft hem die vader int openbaer geset tot enen versoender” (hs. Serm. G. 56c) = „dien god enen versoenre int openbaer gheset heeft” (Rom. 3 , 25a in hs. Haag 132 G 1) en „Ick heb

¹⁾ *Mnl. Wdb.* 8, 946.

²⁾ *Mnl. Wdb.* 4, 164.

mijn licham den slagers gegeven ende den pluckers mijn wangen” (hs. Serm. G. 152a) = „Ic hebbe minen lichaem den slaghers ghegheven . ende den pluckers mine wanghen” (Jes. 50, 6 in hs. Haag 132 G 1).

3. VERSPREIDING IN DRUK.

De bezielende invloed, die van Deventer en Windesheim uitging, samengaande met de aanmoediging van bijbellektuur en Schriftstudie, heeft tot gevolg gehad dat in vreedzame strijd de zuidelijke Nieuwe-Testamentteksten werden teruggedrongen. Geleidelik raakte de noordelijke vertaling ook in het Zuiden in gebruik, en werd daar eerst recht bekend toen de drukpers de hegemonie van de jongere verdietsing kwam bevestigen. Voorzover wij weten was deze het, die de tekst heeft geleverd voor alle Nieuwe-Testamentteksten, die in de Nederlanden tussen 1477 en 1522 gedrukt zijn.

De vorm, waarin zij in die jaren verschenen, was in de regel die der Epistelen ende Evangeliën. Aangezien de uitgevers ook toen rekening hielden met de behoeften van de kopers, ligt de konklusie voor de hand, dat deze aan een perikopenverzameling de voorkeur gaven boven een compleet Nieuw Testament. Zulk een bundel was gemakkelijker te raadplegen naar de volgorde van het kerkjaar, die in de allereerste plaats in acht werd genomen, en had bovendien het voordeel, wegens de geringe omvang, goedkoper te zijn. We moeten deze perikopenbundel wel onderscheiden van de oude vorm, die waarschijnlijk door het boven op blz. 487 genoemde Haagse hs. 70 E 12 vertegenwoordigd is. De lectiones zijn gelicht uit de complete tekst, zoals aan te tonen is uit de glossen in de Epistelen en uit de . . . afwezigheid van glossen in de Evangeliën. Om in deze leemte te voorzien zijn in de meeste uitgaven aan de Zondagse evangelielessen „sermonen” van onbekende herkomst toegevoegd; vandaar de veelvuldig voorkomende benaming: „Epistelen ende evangeliën mitten sermonen”. Het moet nog onderzocht worden of dit geheel van lectiones, glossen en sermoenen berust op een handschriftelijke traditie. We delen een „sermo” mede uit de Evangeliën ende epistelen metten sermonen vanden ghehelen iare, gelijk de titel luidt van het lectionarium dat in 1508 bij Michiel Hillen van Hoochstraten verscheen. Hij behoort bij de lectio Luc. 21, 25—33, die gelezen wordt op de tweede Zondag van de advent.

Sermo

Erunt signa in sole et luna. Lu. xxi.

Inden evangelio van huden houden wij vander toecoemste xristi dat hi comen sal ten oerdel hier om leestmen dit evangelium in welcken evangelium ons bescreven werden .ij. punten tot onser lere Dat eerste is vanden teykenen die gescien sullen eer dat xristus comen sal ten oerdel Ende doe seide hi hem dit evangelium dat ghi gehoort hebt des hem die goede menschen mogen verbliden ende die quade menschen seer vervaren. Dat eerste teyken sal sijn inder sonnen want de sonne sal verdonckeren boven den loop der natueren want die duysternisse der sonnen en sal niet sijn eclipsis alst bi wilen is mer duysternisse sal gaen over al die werelt ende eenen langen tijt duerende. Die maen sal verdonckeren ende haer licht niet gheven ende dat sal dueren boven gemeynen loop der natueren Inder nacht sullen die sterren vallen van den hemel. Dit en sullen wi oec niet verstaen alst ludet want nie en viel sterre vanden hemel noch oec en sal. mer die leraers seggen dat dan inder nacht so grote tempeest ofte verstoringe sal sijn inder lucht dat schinen sal of die sterren vielen. Onder die menschen sal dan groot bedwanc sijn. want dat een conincric sal dan striden tegen dat ander Ende dit sal sijn over al die werelt Hier machmen vraghen waer om sal god die teykenen laten geschien Ic segge op dat ghi u leven sult castien ende vresen altijd dat scerpe oerdel. Hier op seyt iheronimus slape ic. wake ic. oft wat ic anders doe altoes comt dat vervaerlike geluyt in mijnen oren. staet op ghi doden ende coemt ten oerdel Dat ander punct is als alle dese teykenen geschiet sijn ende veel meer dan hier gescreven is dan sal des menschen soen comen ten oerdel dats ihesus marien soen sal comen mit groter macht dats met den hemelschen geselschap altermael int dal van iosaphat Ende daer sal hi seynden den engel michael die in een ogenblic verwecken sal alle menschen die ye lijf ontfingen die sullen dan op staen in die oude van .xxxiiij. iaren als xristus was doe hi sterf aenden cruce om onsen wille Die goede menschen sullen sitten ter rechterhant xristi met hem inder lucht boven die aerde tot een teyken dat si hemelsche dingen gemint hebben

De eerste drukker die, voorzover wij weten, een uitgave van deze perikopentekst ondernam, was Geraert Leeu te Gouda, bij wie in 1477 zowel een Diets evangeliarium als een plenarium verscheen. Vóór 1500 is deze tekst op zijn minst nog eenentwintig maal uitgegeven. De eerste twee uitgaven meegerekend, verschenen er drie te Gouda, vier te Utrecht, vijf te Delft, een te Leiden, een te Haarlem, vijf te Zwolle, twee te Deventer, een te Hasselt

en een te Antwerpen. ¹⁾ Het trekt de aandacht dat zich hieronder slechts twee Zuidnederlandse uitgaven bevinden, hetgeen te opmerkelijker is, wanneer we weten dat in de eerste decennia der zestiende eeuw deze tekst veelvuldiger in het Zuiden dan in het Noorden ter perse werd gelegd. Van tien uitgaven der Epistelen en evangeliën die tot 1522 het licht hebben gezien, zijn er slechts twee afkomstig van Noordnederlandse persen, de eerste en de laatste, resp. 1503 te Leiden en 1521 te Amsterdam; de acht tussenliggende zijn zonder uitzondering te Antwerpen gedrukt. ²⁾ Het verschijnsel is te opvallend dan dat er niet even de aandacht op gevestigd moet worden. Wat mag de reden geweest zijn dat sinds 1503 Antwerpse drukkers de taak der bijbelverspreiding van hun Noordnederlandse collega's hebben overgenomen? Konkurrentiestrijd, samengaande met de geleidelik tot bloei komende drukkunst te Antwerpen? Of bezat men in het Noorden na de produktiviteit van de voorafgaande jaren vooreerst voorraad genoeg, terwijl men juist toen in het Zuiden de behoefte begon te gevoelen aan een gedrukte perikopenverzameling? Het is mogelijk dat de geschiedschrijver der Nederlandse bijbelvertalingen deze vraag eenmaal zal beantwoorden. Het aantal Zuidnederlandse kopieën in handschriftelijke vorm van de Noordnederlandse vertaling is in ieder geval vergeleken met de hoeveelheid noordelijke afschriften, uiterst gering, zodat men ook de veronderstelling kan wagen, dat pas nu in Zuid-Nederland de bijbel in de volkstaal op groter schaal dan tot nog toe het geval was, werd verbreid, omdat eerst laat de behoefte hieraan zich aldaar openbaarde.

De enige Nieuwtestamentiese boeken, die in de periode 1477—1522 volledig uitgegeven zijn, waren *der apostelen werck* en *Dit boec apolipsis*. Zo worden ze genoemd in de uitgave die waarschijnlijk in 1512 bezorgd is door Jan Seversz. te Leiden. ³⁾ Bovendien komen ze voor in Den bibel mitten figuren, waarvan twee uitgaven uit 1518 bekend zijn, beide van de pers van Claes de Grave te Antwerpen. ⁴⁾

In de redaktie wijkt de gedrukte perikopentekst somtijds op

¹⁾ M. F. A. G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle* (La Haye, 1874), nummers 685—706, 687a.

²⁾ Wouter Nijhoff en M. E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1400 tot 1540* ('s Gravenhage, 1923), nummers 899—906, Aanvullingslijst I, p. 31, Aanvullingslijst II, p. 61.

³⁾ NB 364.

⁴⁾ NB 367, 368.

eigenaardige wijze af van de overlevering in de handschriften. In de eerste plaats vestigen we de aandacht op de lectio Mal. 3, 1—4 + 4, 5—6a, gelezen op Woensdag na de Tweede Zondag in de advent, die in de Goudse uitgave van 1477 en daarmee tevens in alle latere drukken, overeenkomst vertoont met de oude Westvlaamse perikopenvertaling, en dan merkwaardig genoeg niet naar de versie van Eg. 2188, maar naar de recensie van het „hs. v. 1348”. Men overtuige zich van de juistheid dezer konstatering door de lectio, die we hier afdrukken naar de Goudse inkunabel van 1477, ¹⁾ te leggen naast de tekstvorm van beide genoemde handschriften en van N.N., boven te vinden op blz. 401—402.

Mal. 3, 1—4 + 4, 5—6a.

„Dese dinghen seit onse here god: siet ic sel mynen enghel senden ende hi sel bereyden dinen wech voer dinen aensichte Ende al te hant sel hi comen tot sinen tempel die grote here die ghi soect: ende die enghel des testaments dien ghi wilt Syet ic sel comen seyt onse here van vele manieren van volcke ende wie sal moghen ghedencken den dach sijnre toecoemste: ende wye sel staen om hem te sien want hi is als een vyer blasende ende zuverende dat silver: ende hy sel purgeren ghelijc gout ende silver Ende si sellen gode wesen een offerhande in gherechticheit ende die offerhande van iuda ende van iherusalem sel den here behaghen ghelike den daghen der werelt. ende als die oude iaren: ende ic sel toecomen tot u inden oerdel ende ic sel wesen een snel ghetuuch den ghenen die quaet doen ende den onsuveren ende den versworen luden ende den ghenen die lachteren den loen der wercluden ende die verdrucken weduwen ende wesen ende den pelgrim onderduwen. noch si en hebben mi niet ontsien. seit die here der heren Siet ic sel u senden helyam den propheet eer toecomen sel die dach des heren groot ende vreselijc ende hi sel bekeren die herten der vaderen totten kynderen ende die herten der kynderen totten vaderen seyt onse heer almachtich.”

We voegen hieraan toe dat in vrijwel alle andere lectiones de N.N.-tekst is behouden. Waarschijnlijk heeft of de drukker, of een kopiist, wiens afschrift door de drukker is gebruikt, de oude Westvlaamse tekst gekend en er een enkele maal gebruik van gemaakt. Hiermee is tegelijk weer een bewijs geleverd van de nog lang doorwerkende invloed van de zuidelijke perikopenvertaling. Maar niet alleen deze, ook de evangeliënharmonie van 1360 schijnt

¹⁾ CA 686.

geraadpleegd te zijn, altans in de latere uitgaven. Er is een lectio in de Evangelien ende epistolen, door Michiel Hillen van Hoochstraten in 1508 te Antwerpen uitgegeven, ¹⁾ die duidelijk aan de oude tekst herinnert. Ter vergelijking plaatsen we hem tussen de oorspronkelijke N.N.-redactie, zoals we die vonden in de inkunabel van 1477 ²⁾ en de tekst der evangeliënharmonie van 1360 naar hs. Gent 632 (Cat. 430). ³⁾ Het is de evangeliëperikoop die gelezen wordt op Woensdag na de negentiende Zondag na Pinksteren ⁴⁾, nl.:

Matth. 13, 24—30.

Gouda, a^o 1477
 In dien tiden seide ihesus sinen iongheren ende der scaren des volcs dese parable. dat rycke der hemelen is ghelijc enen mensche die goet saet saeyet in sinen acker Doe die menschen sliepen quam sinen viant ende oversaeyde haderic in die middel vanden tarwen ende ghinc heen Doe dat cruyt der tarwen ghewassen was. ende vruchte brenghen soude doe was die haderic mede ghewassen Doe quamen die huuswaerts knechten. ende seiden hem here en hebstu gheen goet saet ghesaeyet in dinen acker. van wien hevet hi die haderic

Antwerpen, a^o 1508
 In dien tijden seyde ihesus Dat rijc der hemelen is gelijk enen man die goet saet saide in sinen acker. Mer des nachts doe die menschen sliepen quam sijn vyant ende sayde crocken ⁵⁾ dats oncruyt van boven inden selven acker onder die tarwe Daer na alst coren wiesende vrucht brachte doe verschenen onder dat coren de crocken Doe gingen die knechten ende spraken tot den vader des huysgesins. En sayedstu niet goet saet in dinen acker waer af wassen daer die crocken Doe antwoerde die vader des ghesins ende seyde Een viantlijc mensche hevet ge-

Hs. Gent 632 (430)
 Een ander gelikenissen seide hi den volke ende sprac themelijc is ghelic enen man die goet saet sayet in sinen acker. Mer snachts doe die lude sliepen soe quam die viant ende seide inden selven bolric onder dat goede saet Ende ghinc wech daer na doe dat coren begonste te wassen soe quam oec die bolric op Doe ghinghen die knechte totten heren ende seyden. Here en saydi niet goet saet in dinen acker. wanen coemter die dulle in. Doe antwoerde die here ende seyde een duvelic mensche heeft dat ghedaen. Doe seiden die knechten He-

¹⁾ NB 902.

²⁾ CA 685.

³⁾ Zie boven blz. 177—178.

⁴⁾ Ook wel de vierde Zondag na de octave van dertiendag.

⁵⁾ Ook in hs. v. 1348. Let op de toevoeging: „dats oncruyt” en op de varianten.

Ende hi antwoerde hem eens ¹⁾ viants mensche hevet dat ghedaen Die knechten seiden hem. wiltu wi gaen ende sellense vergaderen Ende hi seide hem neen want als ghien vergaderde ghi mocht oec die tarwe wt plocken. laetse beyde wassen tot die bouwe toe Ende in dier tijt sel ic die maeyers seggen. vergadert eerst die haderic. ende binten in bosschen om datmensse verbarnen mach Mer die tarwe vergadert in mijn scure

daen Doe seiden die knapen tot hem. Wildi wi gaen ende trecken die crocken wt metten wortelen Ende die vader des gesins antwoerde Neen ic ghi moecht oec die tarwe wt trecken of vertreden laetse beyde wassen totten bouwe ende als die bouwe comt sal ic den snijders seggen vergadert eerst die crocken ende bintse te gader op datmensse werpen mach int vuer ende verbarnen se Ende die tarwe vergadert in mijn schuer

re wil di wi sullen gaen ende trecken die dollic wt mit wortelen Ende die here antwoerde neen. want ghi mocht ²⁾ die tarwe oec wt trecken mitten dollic ende vertreden. Maer laetet beide wassen totten veste. Ende als die oest comet soe sal ic seggen den snideren ³⁾ Gadert eerst die dollic ende binten te gadere om te werpene int vier ende te verbarnen ⁴⁾(?). Ende die tarwe gadert in mijn scure

Taalkundige vergelijking van de noordelijke en zuidelijke drukken zou, naar we voorlopig hebben vastgesteld, leren dat de Antwerpse uitgevers maar weinig in de taalvormen hebben gewijzigd. In het bovenstaande fragment is bijvoorbeeld een typies Noordnederlands woord als *bouwe* niet veranderd in *oechst*. Wordt deze voorlopige waarneming door nader onderzoek bevestigd, dan zou daarmee 'n belangrijk gegeven gewonnen zijn bij de verklaring van de latere ontwikkeling der bijbeltaal. Want die 25 uitgaven van Nieuwe-Testamentteksten, naar één vertaling van Noordnederlandse afkomst, moeten door hun verbreiding in Noord en Zuid in de taalgeschiedenis een factor geweest zijn, waarmee rekening moet worden gehouden. Al was de oplage van een druk in die tijd veel geringer dan tegenwoordig, zo mag men op grond van die telkens noodzakelijk gebleken herdrukken de perikopenbundel een „volksboek” noemen. In de eerste plaats bleven uiteraard de

¹⁾ Sic.

²⁾ St. mucht.

³⁾ St. sondaren.

⁴⁾ St. versuuen.

kloosters met niet-Latijn-kennende bewoners of bewoonsters ¹⁾ de voornaamste afnemers, maar daarnaast moet toch een belangrijk deel van een oplage terechtgekomen zijn onder de ontwikkelde leken. Als schoolboek ²⁾ heeft het voor en na de Hervorming dienst gedaan en daardoor een beschaafde taal voor schriftelijk en mondeling verkeer helpen fixeren.

¹⁾ Vgl. bijv. de aantekening in het Utrechtse exemplaar van bovengenoemde postinkunabel van 1508: „Dijt boeck hoert toe alijt boerrents dochter ende is een convents boeck.”

²⁾ Cf. A. Troelstra, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw*, Proefschr. Utrecht 1901 (Groningen), p. 31—32.

HOOFDSTUK VIII.

OVERIGE VERTALINGEN VAN NIEUWE-TESTAMENTTEKSTEN.

De tot nog toe behandelde bijbelteksten bleken alle tot elkaar in min of meer verwijderd geneties verband te staan, hetgeen we aan het slot van onze samenvatting op blz. 535 in een stemma grafies hebben voorgesteld. Het ligt in de rede te onderstellen dat min of meer onafhankelijk van deze tekstengroep nog andere vertalingen, met name van perikopen, vervaardigd zijn. Hoe licht kon iemand, aan wie een reeds bestaande vertaling onbekend was of om een of andere reden niet voldeed, er toe komen om voor particulier gebruik of voor beperkte kring de perikopen te gaan verdietsen. Voorts behoeft het geen wet van Meden en Perzen te zijn dat een vertaler of bewerker van Latijnse sermoenen, evenmin als iemand die zelfstandig preken samenstelde, de bijbehorende epistelen en evangelieperikopen steeds ontleent aan een reeds in gebruik zijnde vertaling, die deel uitmaakt van de boven besproken tekstenfamilie. Het was voor zo iemand een geringe moeite om, nu hij toch eenmaal bezig was met vertalen of bewerken, tegelijkertijd ook zelfstandig de bijbellectiones te vertolken. Er moeten verscheidene van dergelijke teksten in omloop geweest zijn, ofschoon ze in bekendheid niet konden wedijveren met de vorige. Het is weer een gevolg van de onvolledigheid van ons onderzoek dat we hier slechts twee van zulke vertalingen kunnen bekend maken.

§ 1. DE EPISTELEN EN EVANGELIËN IN HS. BRUSSEL 476 (15054).

Het Brusselse handschrift 476 (15054), een perkamenten codex van 90 bladen, volgens de catalogus in de veertiende eeuw vervaardigd, ¹⁾ bevat een bundel perikopen, zonder glossen, exposities of sermoenen. Dit manuscript is eenmaal bezit geweest van het

¹⁾ Een aantekening in het manuscript van de hand van Van Hulthem noemt: „± 1430”.

Brugse geslacht Van Gruythuyse. Maar ook zonder zulk een aanwijzing zou het niet moeilijk vallen de tekst in West-Vlaanderen te lokaliseren: de taal laat daaromtrent geen twijfel over, getuige bv. de anorganiese *h*, de *ou* voor labialen en gutturalen, de *ae* in *vertaerde*, woorden als *beloofucht*, *scielooshede* enz.

De beginwoorden, die Van Druten op blz. 271—271 van zijn Geschiedenis uit de eerste perikopen aanhaalt, wekken de schijn dat we hier een kopie van de oude Westvlaamse perikopentekst voor ons hebben. Bij nader onderzoek zou inderdaad wel een zekere — begrijpelijke — verwantschap zijn aan te tonen, maar legt men komplette perikopen uit de twee versies vergelijkend naast elkaar, dan is duidelijk dat de vertaling in Brussel 476 geheel zelfstandig is. We kunnen weer niet beter doen dan door het mededelen van enige proeven de waarheid hiervan in het licht stellen.

Luc. 15, 11—32 (f. 27^r—27^v)¹⁾.

In dien tiden seide ihesus tote sinen ionghers dese parabole of bi spel. Een man hadde twee zonen. Ende doe seide die ionxste sone van den tween tote den vader. vader ghef mi mijn deel van minen goede dat mi ghebuerd. Ende hi gaf hem sijn deel van den goede. Ende achter niet vele daghen vergaderde al zijn goet die ionxte²⁾ sone ende voer in pelegrimagen in een verre lant ende daer vertaerde hi zijn goet levende luxurieuuselike. Ende als hijt al hadde verteert wert daer groot hongher int lant ende hi begonste te hebbene breke. ende hi ghinc ende bestede hem met eenen portre van den lande. ende hi sendene in sine poort om te wachtene die zwine Ende hi begheerde te vulne sinen buuc van dat die zwinen aten ende niemene was daer dies hem gaf. Ende hi quam weder te hem selven. ende seide hoe vele werclieden zijn in mijns vaders huus die overvloyen van brode ende ic verderve hier van honghere Ic sal up staen ende gaen te minen vader ende segghen tote hem. Ic hebbe mesdaen in den hemel ende vor di ende ic ne bem niet waerdich te hetene dijn zone doe mi ghelijc eenen van dinen huerlinghen. Ende hi stont up ende ghinc te sinen vader. Ende als hi noch verre was. sachene zijn vader ende word beroerd met ontfermicheden ende hi liep ende viel up sinen hals ende heeftene ghecust Ende die zone seide tot sinen vader. Ic hebbe mesdaen in den hemel ende vor di. Ic ne bem niet waerdich te hetene dijn zone. doe seide die vader tote sinen knapen vullike brinct mi mine beste clederen ende doese hem an. Ende

¹⁾ Vgl. Ts. 43, 230—232 en boven blz. 204.

²⁾ St. ionxten.

gheeft hem mijn vingherlijn an sine hant ende doe hem scoyen an sine voeten. ende brinct een calf dat hevet ghesoghen ende dodet ende laet ons eten ende te ghemake¹⁾ Bedi hier es mijn zone die doot was ende es weder levende worden. ende hi was verloren ende hi es weder vonden. Ende sij beghonsten te etene ende blide te sine. Nu was daer die outste zone in den acker ende als ghenaecke¹⁾ den huus. hoerdi die symphonien ende die feeste ende hi riep een van den knapen. Ende vraghede hem wat dinghe dat daer ware. Ende die ghone seide tote hem. dijn broeder es comen. ende dijn vader hevet gheslegghen een zughende calf om dat hi ne ghesont hevet ontfanghen Ende hi hadt onwaert. Ende hi ne wilde niet in gaen ende zijn vader ghinc uut. ende begonste hem te biddene. Ende hi andwoorde ende seide tote sinen vader. Sie aldus vele iaren hebbic di ghedient, ende noit ne dedic ieghen dijn ghebod ende noit en gavestu mi een hindekin dat ic hadde gheten met minen vrienden. Ne ware achter dien. dat dese dijn zone hevet qualike over ghedaen sijn goet met quaden wiven es comen. hevestu hem gheslegghen een zughende calf. Ende die vader seide tote hem lieve kint du best alle weghe met mi. ende alle mine dinghen zijn dijn het was behoevelic te etene ende blide te sine bedi dijn broeder was doot. ende hi es weder vonden.

Matth. 25, 1—13 (f. 89^v)²⁾.

In dien tiden seide ihesus sinen ionghers dese ghelikenesse dat rike der hemele es ghelijc .x. magheden die namen hare lampeden ende ghinghen ute te ghemoete den brudegoom ende der bruut. ende .v. van dien waren vroet. ende vive zot. maer die zotte namen hare lampten ende namen ghene olye met hem maer die vroede namen olie in hare vaten metten lampten. ende die brudegoom merrede. ende si sliepen alle ende te middernachte waert gheroup ghemaect. siet die brudegoom comt gaet hem ute te ghemoete doe stonden alle die magheden up ende verchierden hare lampten ende die sotten seiden den vroeden gheeft ons van uwer olyen want onse lampten warden ghebluscht die vroede andwoorden segghende datter lichte ons ende u niet en ghebreke. gaet ten vercoopers ende coopter vive. ende doe si ghinghen coopen cam die brudegoem ende die ghereet waren ghinghen in met hem ter brulocht ende die dore wert besloten. doe camen tachterst die andere magheden. ende seiden heere heere doe ons up. Ende hi andwoorde ende seide vor waer segghic u ic en weet uwes niet. waect danne want ghi en weet die dach noch die wile

¹⁾ Sic.

²⁾ Vgl. Ts. 43, 232.

Eph. 5, 1—9 (f. 28^v)¹⁾.

Broedre weest gode volghende als dalre liefste kindere ende wandelt in minnen also xristus u minde ende hi leverde hem selven vor u leden eene offrande ende eene ostie in die roke van zoetheden hoerdom ende alle onzuverheden ende vrecheden so ne moeten niet worden ghenoecht onder u leden also het betaemt den helegghen. of vule woorde. of dulle sprake of scielooshede die ten dinghen niet behoort. Ne ware meer altoos gode te lovene ende te dankene ende dat wet verstandelike dat elc hoor hier²⁾ of onzuver mensche of vrec mensche dat eene name es van afgoden te dienne ne hevet gheene arvachtichede int rike ihesus kersts ende gods Niemene ne moete u bedriegghen met handen³⁾ no met woorden want om dese dinghen quam die gramscepe gods in die kindre van hopen. ne wilt danne niet wesen deelachtich met hem leden. want ghi waert in eenegghen tiden deemsterhede. Ne ware nu sidi licht in onsen heere wandelt danne als kinder van den lichte. want die vrucht van lichte es in alre doghet ende gherechticheden ende in waerheden.

De afwijkingen ten opzichte van Wvla. en in de laatste perikopen ten opzichte van Eg. zijn zodanig, dat het alleszins gerechtvaardigd is, aan deze tekst een afzonderlike plaats toe te kennen. We staan er voor in, dat de verhouding der oudtestamentiese perikopen tot Wvla. en Eg. niet anders is.

De afkomst van deze perikopenbundel ligt nog geheel in het duister. Bij gebreke aan genoegzame gegevens — er is ons slechts één handschrift van deze versie bekend — is het niet mogelijk uit te maken, door wie en voor wie hij gemaakt is, al ligt de veronderstelling voor de hand dat we hier wel eens een lectionarium konden hebben, dat uitsluitend bestemd was voor de familie Gruythuyse.

In taalkundig opzicht leveren deze Westvlaamse lessen weer interessant vergelijkingsmateriaal. Uit de aangehaalde fragmenten noemen we een woord als **scielooshede*⁴⁾ (*scurrilitas*, Eph. 5, 4). Verdam kent alleen *scieloos* „als benaming van een allegorisch persoon”, die „in de vlaamsche geschriften der 16de eeuw zeer gewoon” is, o. a. als „vrou Schieloose”, in de betekenis ‘zorgeloos, onnadenkend’, die door Kiliaen wordt gestaafd.⁵⁾

¹⁾ Zie boven blz. 210—211. ²⁾ Verlezing van *hoerier* (fornicator, Eph. 5, 5).

³⁾ Vert. las ‘*manibus*’ in plaats van ‘*inanibus*!’ ⁴⁾ Wvla.: *ribauderie*, Eg.: *leckerlike worde*, Brab.: *leckernie*, N.N.: *yraudicheit*: vgl. *Mnl. Wdb.* 2, 546, waar uit *Hs. Epist.* 82d de variant *eenrehandicheit* geciteerd wordt. ⁵⁾ *Mnl. Wdb.* 7, 511.

§ 2. EEN ZELFSTANDIGE VERTALING
VAN ZONDAGSE EVANGELIËN (EN EPISTELEN) ALS
ONDERDEEL VAN EEN VEELVERBREIDE SERMOENEN-
BUNDEL.

Geheel buiten het complex bijbelteksten staan de Dietse perikopen, die de stof geleverd hebben voor een bundel „sermones dominicales”, waarvan in de litteratuur over de mnl. bijbelvertalingen nog geen gewag gemaakt is. Om licht verklaarbare redenen overigens: in deze verzameling ligt het zwaartepunt in de preken, die de evangelielessen verklaren. Het aantal handschriften, dat de hier bedoelde tekst vertoont, moet vrij groot zijn. We wijzen alvast op Brussel 2001 (529), 2010 (11079), Den Haag 75 E 11, 133 B 19, Kopenhagen Thott 71, Thott 72, Londen Harl. 5074, ¹⁾ die òf uitsluitend òf tezamen met andere teksten deze sermoenen en evangeliën bevatten. De reeks is voor uitbreiding vatbaar. De handschriftelijke tekst is bovendien tweemaal ter perse gelegd, eerst in 1489 te Zwolle door Peter van Os, ²⁾ daarna 1501 door de „regulieren inden Hem buten scoenhoven”. ³⁾

Onderling vertonen deze handschriften en drukken enige verschillen. Reeds de opschriften lopen veelal uiteen. De benaming van de incunabel bv. is: „Sermonen op die evangeliën van den zonnendaghen doer dat ghehele jaer,” van de postincunabel: „Een sonderling boec vanden heiligen evangeliën van alle den sonnendaghen ende groten hoochtiden vanden ghehelen iair, een yghelic met een suverlic sermoen getogen wtten fonteyne der heiligher scriften”. ⁴⁾ Ook de bijbeltekst en de sermoenen zijn onderling niet steeds volkomen gelijk. De bijbehorende preek wordt *glosa*, *exposicie* of *sermoen* genoemd.

Ondanks dit gemis van eenvormigheid in uitwendig opzicht, is het aan geen twijfel onderhevig dat al deze sermoenenbundels met de hen vergezellende perikopen op één voorschrift teruggaan. Om de lezer in kennis te stellen met de aard dezer vertaling drukken we hier af enige evangelieperikopen, benevens het incipit en explicit van de uit de vier evangeliën geconcordeerde Passie, die in de meeste hss. en drukken voorkomt.

¹⁾ Cf. Priebisch, *Deutsche Hss. in England* II, 18—19.

²⁾ CA 1772.

³⁾ NB 1896.

⁴⁾ Naar het Utrechtse exemplaar, genummerd G 4° 31.

Luc. 15, 11—32 (Haag 75 E 11, f. 227^v—228^r).

Onse here sprac ten Ioden Et was een man ende hadde twe sone. Doe sprac die ionxste. vader ghif my mijn deel dat my gheboert van mynen erve. Doe gaf hem die vader syn deel. Nyet langhe daer na nam die ionxte allet dat hi had ende voer in een ander lant ende verdede sijn goet quelliken myt oncuyscheit Ende doe hijt alle verdaen had doe waert daer groet hongere inden lande. ende hi waert seer behoevende. Doe quam hi aen enen man die seynden hem in sijn dorpe dat hi sine verken soude hoeden. Doe begheerden hi van groten honghere dat hy mitten verkenen mocht eten des draves. ende des en gaf hem doe nyemant Doe dacht hi in hem selven ende sprac. woe voele broets loept den knechten over in mijn vaders huys. Ende ic ligge hier ende verderve van hongere Ic wille gaen tot mynen vader ende spreken. Vader ic hebbe ghesondicht inden hemel ende teghen dy. Ic en byn niet weert dat ic dijn sone heyte mer doe my als enen dinen knecht. Hy dede alsoe ende ghinc tot synen vader. Doe hi den huse neecten doe sach hem syn vader van veers van verres comen ende wert beweghen ende liep hem teghen ende omvinghen ende custen voer sinen mont Doe sprac die sone. vader ic hebbe ghesundicht inden hemele ende teghen dy ic en byn nyet weert dat ic dijn sone heyte mer doet my als een dynen knecht. Doe sprac die vader tot sinen knechten neemt hem balde ende cleet hem balde als mynen sone. ende geeft hem een vingherlijn aen synre hant ende scoen aen sinen voeten Ende seynt hem een vet sukende calf ende laet ons worscappen want myne sone die doet was is levendich gheworden. Hy was verloren ende is vonden. Doe sy bestonden te worscappen ende sijn alste sone quam vanden velde. Doe hi by den huse quam ende die blijscap hoerden verwonderden hem vanden pypen ende vanden anderen spoele ende ryep enen knecht tot hem ende vraegden hem wat dat were. Doe sprac die knecht dyne bruedere is ghecomen ende dyne vadere heeft een zukende calf doen snyden ende heeft hem vrolic ontfanghen Doe en wolde hi nyet in gaen van onweerdicheiden. Doe ghinc syne vader uyt tot hem ende bat hem dat hi daer ynne ghinge. Doe sprac hi tot sinen vader. Ic heb u aldus menich iaer ghedient ende ic en gebrac nye u ghebot ende nye en geef dy my een buxken dat ic hed moeghen eten myt mynen vrienden Mer nu u sone comen is dye sijn [sic] over ghebracht heeft myt bosen wyven den hebby ghedoet een zukende calf Doe sprac die vader sone mijn du sijs allewege by my ende alle mijn goet is dijn. Et was nu recht dat ic my vrouwe ende worscap had. Want dyne broeder was doet ende is levendich worden hi was verloren ende hi is ghvonden

Matth. 20, 1—16 (Londen, Brits Museum Harl. 5074,
f. 60^r—60^v).

Simile est regnum celorum patri familias etc. Matheus int xvte capittel Onse heere ihesus xristus op een tijt sprac een perabole tot sinen iongheren ende toten volc dat hem na was ghevolghet ende seide aldus Dat rike der hemelen is ghelike een huusman die op een tijt des morghens vrooch uutghinc om wercluden te huren in sinen wijngaert ende hi overdroech mitten wercluden te huren die hi doe vant mit enen besceiden loon als mit eenen daghelixen penninc ende sende dese in sinen wijngaert Daer na ghinc hi weder uut op die dorde ure vanden daghe ende dat was omtrent middemorghen ende vant wercluden opten merct ledich staen De wercluden sprac hi aldus toe ende seide Gaet in minen wijngaert ende ic sal u gheven dat recht is. die wercluden ghinghen ende deden dat hi hem hiet doen Ten dorde mael ghinc die huusman uut op die seste ure vanden daghe ende dat was opten middach Ende ten vierde mael ghinc die huusman uut op die neghende ure omtrent vespertijt ende dede als hi te voren hadde ghedaen Ten vijfte mael ghinc hi uut op die elfste ure vanden daghe dat was omtrent complete tijt ende vant nochtan werclude ledich staen tot dien wercluden sprac hi aldus ende seide waer om stadi alden dach ledich Si antwoorden hem weder ende seiden want ons nyemant en heeft anghesproken noch ghehuert Die huusman sprac weder ende seide gaet in minen wijngaert ende doet wat si deden dat hem die huusman hiet doen ende ghinghen in sinen wijngaert als die dach ten ende ghecomen was riep die heer sinen rentemeester die een bewarer was van sinen wijngaert tot hem ende sprac hem alsus toe ende seide Roep die wercluden tot di ende ghif hem hoer loon Ende den ghenen die alre lest inden wijngaert sijn ghecomen die ghef eerst haer loon Ende ghif den lesten also veel als den eersten elc eenen penninc Die rente meester dede als hem die heere hiet doen Ende alle die ghene die alre lest waren ghecomen wort also veel loons ghegheven als den alren eersten was ghelooft te gheven doe meende die ghene die eerst waren ghecomen inden wijngaert datmen hem meer loons soude gheven dan den lesten ende alsmen hem niet meer en gaf worden si toornich ende murmureerden ende croenden over den huusman ende spraken hem aldus toe ende seiden Du en doeste ons niet besceidelijc Wantstu den ghenen die alrelest inden wijngaert quamen ende niet dan een ure en hebben gheweest inden wijngaert also veel loons gheefste alstu ons doeste die alden dach daer in gheweest hebben ende inder hetten der sonnen hebben ghestaen ende ghearbeyt in dinen wijngaert Die huusman antwoorde een vanden wercluden die de woorden voer hem allen hilt ende sprac aldus tot hem ende seide Vrient ic en doe di gheen

onghelijc Wantu mit mi overdraghen hebste om eenen daghelixen penninc dien penninc heb ic di ghegheven. Nem dat diin is ende ganc Ic wil den lesten also veel gheven als di moet ic niet doen dat ic wil Of hebstu een scalkes oghe dattu niet en moeghste sien dat ic guet ben Alsus waren die leste int loen te ontfaen voer die eerste ende die eerste na die leste veel wasser toter wijngaert gheropen mer luttel wtvercoren Dits tewangelium van huden

Passie (Harl. 5074, f. 87^v—100^v).

[Inc.:]

Als die goods soon ihesus cristus onse heere ende onse god bi drie ende dortich iaer op aertrike hadde gheweest ende in mensche-lijker formen onder den menschen hadde ghewandert als een verworpen mensche ende hi sine godlike wijsheyt der warelt hadde gheopenbaert mit prediken ende mit sinen godliken woorden ende oec sine godlike moghentheyt ghetoeent hadde mit menigherhande teykenen ende miraculen die hi dede Ten lesten als hi die saken woude enden daer hi om op aertrike was ghecomen ende den doot woude liden op dat hi mit siinre doot allen menschen mochte verlossen vander ewigher doot ende weder brenghen toten ewighen leven daer sy uut waren verdreven om die onghehoersamicheyt adams ende yeven ..

[Expl.:]

Ende als sinte pieter quam ant graft ghinc hi daer in ende vant dien linnen doock daer ons heeren lichaem was in ghewonden ligghen in een side vanden grave te samen ghewonden Sinte ian ghinc daer na int graft oec Ende want sy ons heeren lichaem daer niet en vonden gheloofden sy den woorden die hem die drie vrouwen gheseyt hadden Ende waenden dattet lichaem ons heeren wten grave hadde ghenomen gheweest ende wech ghedraghen Ende sy waren seere bedrooft ende gingen toten anderen iongheren ende seiden hem die dinghen die sy hadden ghesien ende ghehoort Ende altehans daerna quam onse heere selve tot sinen vrienden ende toonde hem dien Amen

Legt men deze vertalingen naast de Vulgaattekst, dan treft het dat de schrijver hier en daar interpolaties heeft aangebracht, vooral in de Passie. Iets dergelijks merken we op in de sermoenen, die niet een vertaling zijn der Sermones van Jacobus de Voragine, zoals Campbell schijnt te geloven,¹⁾ maar vrij bewerkt zijn naar diens preken. De stof van verschillende sermoenen is middellik

¹⁾ CA 1772.

of onmiddellik ook ontleend aan Gregorius e. a. De brevierlessen schijnen van invloed geweest te zijn op de totstandkoming dezer sermoenenverzameling.¹⁾ De vraag is alleen maar of de vrije bewerking van de vertaler zelf afkomstig is, dan wel dat hij een Latijns — of Duits — voorbeeld had.

Curiositeitshalve delen we hier een passus mee uit de sermo bij Matth. 5, 20—24, die ons een aardig kijkje gunt in het Middel-eeuwse schoolonderwijs. We citeren weer naar Harl. 5074 (f. 139^r) en voegen er het korresponderende gedeelte uit Jac. de Voragine, waarnaar de mnl. tekst vrij is bewerkt, aan toe.

Op dat ghi dan den sin van desen ewangeli een luttelkijn te bet moghet verstaen suldi weten dat eerbaer ende guede scoelmeesters in horen scolen pleghen te hebben drierhande scoolkinderen Sommighe scoolkinderen sijn te male dom ongheleert ende leren die letteren kennen ende spellen ende lesen Ander scoolkinderen sijn daer over ghecomen ende leren haren cathoen ende regulen ende ander boken Die dorde scoolkinderen sijn over die kintsheyte comen ende leren haren doctrinael ende tractaet ende ander hoghe boken Die twee eerste ende ioncste scoolkinder en leert die meester niet selve mer die ander scoolkinder leren die eerste ende die dorde leren die ander Want die ghene die in haren cathoen sijn leren die ghene die in hoer blat sijn ende in hoer donaet sijn Ende die ghene die in horen doctrinael sijn ghecomen die ander die in horen cathoen sijn ghecomen Ende die scoolmeestere leren selve die dorde scoolkinder die in horen doctrinael sijn ghecomen

Solent magistri Scholarium tres ordines habere scholarium, quorum quidam sunt incipientes, qui indigent primis litterarum elementis. Istos magister non docet per se sed per alios minus eruditos. Alii sunt proficientes, qui adhuc indigent instructionibus levibus et planis. Istos similiter non docet per se, sed per alios magis doctos. Tertii sunt perfecti qui apti sunt sensibus profundis, istos magister per seipsum docet et instruit.²⁾

Wanneer en waar is deze sermoenenbundel vervaardigd? Hieromtrent staat voorlopig niets met zekerheid vast. Het jaartal 1370, dat in het Kopenhaagse hs. Thott 70 staat, is verdacht. Met Chr. Bruun doen we beter de codex te plaatsen in het einde van

¹⁾ Prof. N. Greitemann van het Groot-Seminarie te Warmond was zo vriendelijk een voorlopig onderzoek in te stellen, waarvoor wij hem onze warme dank betuigen.

²⁾ Jac. de Voragine, *Sermones Aurei in Evangelia*, Hoguntiae 1616.

de veertiende (of begin vijftiende?) eeuw. ¹⁾ De taal van de door ons onderzochte handschriften bevat geen zuidelijke bestanddelen, noch in de taalvormen noch in de woordvoorraad, evenmin zien we door een Noordnederlands vernis een mogelijke zuidelijke afkomst heenschijnen. De vraag dringt zich op of onze tekst, die \pm 1400 in Noord-Nederland ontstaan zou kunnen zijn, vervaardigd en gebruikt is in de kringen van de Broeders des Gemenen Levens of van de Windesheimse kongregatie. In dat geval zou men in de woordkeuze wel een neerslag van de noordelijke mystiek moeten kunnen waarnemen, en daarvan is niets te bespeuren. Is de vertaling soms in gebruik geweest bij het kapittel van Sion, waartoe het regulierenklooster „inden Hem buten scoenhoven” behoorde, waar, zoals we weten, een uitgave in gedrukte vorm is verschenen? Een antwoord op deze vragen zal pas mogelijk zijn, wanneer een volledig overzicht van de nog bestaande codices daartoe de nodige gegevens zal verschaffen.

¹⁾ „Bogen er delt i to Afsnit, sidst i hvert af dem er skrevet Aarstallet 1370. Det kan vaere tvivlsomt, om dette Aarstal er skrevet af Bogens Scriptor. Men der kan ingen Tvivl vaere om, at Haandskriftet maa henføres til Slutningen af 14. Aarhundrede” (Aarsberetninger og Meddelelser fra det store kongelige Bibliothek, ungivne af Chr. Bruun, Bibliothekar, Tredie Bind 1874—1879, 1890, p. 115). Hs. Thott 70 bevat overigens nog andere teksten van stichtelike aard.

ZUSAMMENFASSUNG.

Derjenige, der das Gebiet der mittelniederländischen Bibelübersetzungen betritt, begibt sich in einen Wald, der von mehreren Hauptwegen durchschnitten wird, von denen sich dann wieder Nebenwege abzweigen. Diese spalten sich ihrerseits in zahllose kleine Pfade, die gegenseitig abermals in Verbindung stehen. Dieses Gewirr von Wegen und Pfaden ist ein Irrgarten, der keinen Ausweg zu haben scheint. Wenn Verfasser es trotzdem versucht hat, einen Teil dieses Gebiets zu durchforschen, so war ihm das nur möglich durch die Tätigkeit früherer Forscher, die, mehrmals auf Erkundigung ausgezogen, einigermaßen die Wege gebahnt haben.

Die Gefahr besteht, daß man während des Herumirrens in solchem Gelände den Wald vor lauter Bäumen nicht sieht. Um dem vor zu beugen, ist es geboten, beim Verlassen dieses Labyrinths einen Rückblick auf den zurückgelegten Weg zu werfen. Verfasser versucht es indem er die auffälligsten Erscheinungen, die sich seinen Augen dargeboten haben, in einer gedrängten Übersicht festlegt. Vorher eine Warnung: man muß sich persönlich mit der Entwicklung der Bibelübersetzungen befaßt haben, um richtig zu erkennen, daß eine solche gedrängte Textgeschichte viel zu skizzenhaft ist, als daß sie die Erscheinungen in ihrer ganzen Buntheit beschreiben könnte. Es tritt noch hinzu, daß sich selbst bei eingehendster Forschung immer allerlei Tatsachen der Aufmerksamkeit entziehen, wobei das überlieferte Material derart viele Lücken aufweist, daß das zu rekonstruierende Gebäude notwendigerweise immer Mängel aufweisen wird.

Es braucht keiner weiterer Erörterung, daß spätere Forschung die vom Verfasser gegebene Sachdarstellung in einigen Punkten revidieren wird. Übrigens ist Verfasser im Verlaufe seiner Forschungen mehrmals genötigt gewesen, die Arbeit andrer hier und da richtigzustellen, manchmal auch, ohne daß es dem Leser auffallen wird, die eigene. Auch für das eng-umgrenzte Gebiet der Bibelübersetzungen gilt das Wort: wissenschaftliche Forschung besteht in einer „Umwandlung der Fragestellungen.“

In dem nun folgenden Referat über das wesentliche Untersuchungsergebnis ist hinsichtlich des ruhigen Gangs der Darstellung deswegen nicht auf die betreffenden Seiten hingewiesen worden, weil sie der Leser mit Hilfe des Inhaltsverzeichnisses mühelos selbst auffinden kann. Die im Buch zur Bezeichnung der Handschriften und Textfassungen verwandten Abkürzungen sind auch hier in Fettdruck wiedergegeben. Man findet sie außerdem in dem Stammbaum zurück, den Verfasser der vorliegenden Zusammenfassung folgen läßt mit dem er versucht, das Verwandtschaftsverhältnis der Textfamilien graphisch darzustellen.

Der Beginn der Geschichte der m(ittel)n(ieder)l(ändischen) Texte des Neuen Testaments ist für uns von einem Schleier verdeckt. In der altfränkischen Periode, also vor dem zwölften Jahrhundert, müssen laut Chroniken und Heiligenleben eine *Passio Domini* und eine oder mehrere Evangelien in der Volkssprache bekannt gewesen sein; über die Frage jedoch, ob diese Texte im Laufe des zwölften Jahrhunderts ins mnl. übersetzt worden sind, besteht Unsicherheit. Es scheint übrigens ziemlich sicher, daß im zwölften Jahrhundert und in der ersten Hälfte des dreizehnten mnl. Bibeltex-te, z.B. eine Passion, eine teilweise oder vollständige Perikopen- und Psalmenübersetzung für Unterrichtszwecke und Erbauung von Laien, besonders Beginen, bestanden haben. Selbstredend kamen in erster Linie liturgische Texte für Übersetzung in die Landessprache in Betracht. Es ist sehr wohl möglich, daß in Texten spätern Datums, die auf uns gekommen sind, viele Erinnerungen an solche älteren Versionen enthalten liegen. Die uns zur Verfügung stehenden Texte aus älteren Schichten sind aber zu kümmerlich, um feststellen zu können, welche Bestandteile auf uralter Überlieferung zurückgreifen.

Mit völliger Sicherheit wissen wir ferner, daß in jener Zeit ketzerische Übersetzungen der *scripturae sacrae*, unter denen ein flämischer Psalter mit Glossen, bestanden haben, gleich sicher ist aber, daß sie auf Anordnung der kirchlichen Obrigkeit vernichtet worden sind.

Um die Hälfte des dreizehnten Jahrhunderts klären sich die Nebel auf. Die Reihe der damals bekannten mnl. Bibeltex-te wird auf wirklich glänzende Weise durch ein *Leven van Jezus* eröffnet, das aus verschiedenen Gründen für Theologen besonders deswegen höchste Bedeutung hat, weil, wie Plooy dargetan hat, der Übersetzer nach einer Vorlage gearbeitet haben muß, die

zufolge der Abweichungen der Fassung vom offiziellen Vulgatatext eine Spätvertreterin des Diatessaron von Tatian ist. Sprachkenner sowohl wie andre Forscher wundern sich über die Vortrefflichkeit der Übersetzung, die hier einen Grad der Vollkommenheit erreicht, den, nach Jülichers zutreffender Bemerkung, nur Luther erreicht oder übertrifft. Nur ein Künstler konnte sich dermassen in die schlichte Einfalt der Evangelienerzählung hineinleben und sie so nacherzählen. Die wohlerwogene Freiheit der Übersetzung verfolgt hier nicht den Zweck, mangelhafte Beherrschung der Muttersprache oder des Lateinischen zu bemänteln. Im Gegenteil: bei schärferm Zusehn stellt sich heraus, daß die freiere Übersetzung die Feinheiten des Grundtextes richtiger wiedergibt, als bei wörtlicher Wiedergabe möglich gewesen wäre. Die stilistischen und grammatikalischen Übereinstimmungen zwischen diesem Leben Jesu und dem (ebenfalls dem dreizehnten Jahrhundert angehörenden) von St. Lutgart sind so auffallend, daß Verfasser Identität der Dichter vermutet. In diesem Fall würde der Brabanter Willem van Affligem, zuerst Abt von Affligem, später von der Benediktinerabtei St. Truyen, der Übersetzer sein. Und dann würde das Leben Jesu in die Sphäre der blühenden Brabanter Mystik versetzt werden müssen, mit der diese „literarische Persönlichkeit“ Fühlung hatte.

Soweit dem Verfasser bekannt, ist nur ein MS erhalten geblieben, das diesen Urtext aufweist: es befindet sich in der Universitätsbibliothek von Lüttich (**L**), und ist wahrscheinlich gegen 1280 abgeschrieben worden. Die Sprache enthält zahlreiche Erinnerungen an die der flämisch-brabantischen Literatur jener Periode, wenn auch mehrere sprachliche Formen auf St. Truyen als Entstehungsort der Kopie selbst hinweisen. Daß es sich um eine Abschrift handelt, ergibt sich daraus, daß anstatt *potter* fälschlich *porter* gelesen ist, ein Irrtum, der, wie Plooy nachgewiesen hat, auch in der Reimbibel von Jacob van Maerlant vorkommt. Dieser flämische Dichter muß etwa 1271 ebenfalls eine Kopie (***L**) dieses Textes benutzt haben. Die Abschriften **L** und ***L** müssen dann mittel- oder unmittelbar aus einer frühern Handschrift ****L** entstanden sein, die Verfasser in die Zeit um 1270 verlegt. Doch kann dieser Tatiantext nur wenig verbreitet gewesen sein. Bald schon haben Bearbeiter dadurch mit Säuberung begonnen, daß sie die der Vulgata nicht entsprechenden Lesarten ausmerzten. Bei diesem Anpassungsvorgang sind drei

Stufen zu unterscheiden: die erste ist in ***LS** vollendet, worin die zur Vulgata neigende schon weit vorgeschritten ist. Eine vollständige Handschrift dieser Version ist dem Verfasser bis jetzt noch nicht bekannt geworden, wohl aber drei sich gegenseitig ergänzende Fragmente, die die revidierte ***LS**-Ausgabe darstellen:

1. einige anfang des vierzehnten Jahrhunderts in brabantischer Mundart geschriebene Bruchstücke, die, in der Genter Universitätsbibliothek aufbewahrt, in der *Dietsche Warande*, 1858, (**W**) abgedruckt worden sind;
2. der bis zur Passion reichende Hauptteil des Lebens Jesu, der in einer Handschrift aus dem fünfzehnten Jahrhundert in der Utrechter Universitätsbibliothek (**Utr.**) erhalten ist, und
3. die am Schlusse einer westflämischen Perikopensammlung aus d. J. 1348 in der Amsterdamer Universitätsbibliothek (**Amst.**) enthaltene Passion.

In Utr. ist der Einfluß der gegen 1390 von Scutken angefertigten Übersetzung des Neuen Testaments (N.N.) bemerkbar. Unsicher bleibt aber, wo die Bearbeitung ***LS** zustande gekommen ist. Kann man von **W** ausgehen, dann liegt es nahe, sie nach Brabant zu verlegen.

Wenn also kein vollständiges MS dieser Version vorhanden ist, so ergibt sich doch aus verschiedenen Einzelheiten, welcher großen Bekanntheit sie sich erfreute. So hat 1360—61 der ostflämische Verfasser der zweiten Historienbibel, hier der Kürze halber als der Übersetzer von 1360 bezeichnet, die revidierte ***LS**-Ausgabe bei seiner Bearbeitung der Evangelienharmonie (1360) benützt. Dieses Leben Jesu kann man in einigen Kodizes der zweiten Historienbibel vorfinden. Äußerlich unterscheidet sich diese Konkordanz durch die Bruchstücke der *Scolastica historia* des Petrus Comestor, die in den eigentlichen Bibeltext, genau wie in die *Actus-Apostolorum*-Übersetzung und die historischen Bücher des Alten Testaments eingeschoben sind. An Hand einiger Beispiele versucht Verfasser nachzuweisen, daß der Übersetzer von 1360 diese eigenartige Glossierungsmethode Guyart Desmoulins verdankt, der, reichlich fünfzig Jahre früher, eine *Bible historiale* in pikardischer Mundart vollendet hatte.

Ein Londoner MS (**Lond.**), das im fünfzehnten Jahrhundert von einem Brabanter Klosterbruder angefertigt worden ist, hat

dieselbe Fassung, weist aber auch andre Lesarten auf, die aus L stammen.

Aber die wichtigsten Zeugen für die Verbreitung von *LS sind wohl einige deutsche Handschriften, wovon Z, ein in der Züricher Stadtbibliothek befindlicher Kodex, wohl der älteste ist. Nach Schönbach ist dieser Text Ende des dreizehnten und Anfang des vierzehnten Jahrhunderts in alemanischer Mundart geschrieben. Was das gegenseitige Verhältnis der weitverzweigten deutschen Textfamilie (D) angeht, sei auf Maurers Studien verwiesen. Hier muß jedoch noch weiter erwähnt werden ein MS aus dem Anfang des vierzehnten Jahrhunderts der Universitätsbibliothek Cambridge (C), worin man den Übergang vom niederländischen zum deutschen Sprachgebiet sozusagen vor seinen Augen sich vollziehen sieht. An dieser Handschrift haben zwei Kopisten gearbeitet, wovon der eine in mittelniederländischer, der andre in niederrheinischer Mundart schrieb. C ist darum das Verbindungsglied in der Kette niederländisch—deutsche Texte.

Noch einen kleinen Schritt weiter bei der Anpassung an den Vulgatatext ging die Redaktion von *HA, die unmittelbar als Vorlage gedient haben soll für eine Handschrift des fünfzehnten Jahrhunderts in nordlimburgischer Mundart der Königlichen Bibliothek im Haag (H) und eines Kodex aus dem fünfzehnten Jahrhundert, der mehr an Overijsseler Mundart anklingt, aus der Arnswaldtsammlung der Preußischen Staatsbibliothek in Berlin (A). *HA ist wahrscheinlich entweder in einem Overijsseler oder einem nordlimburgischem Kloster nach 1390 entstanden. Die offensichtliche Wortwahl, die mehrmals von NN abhängt, führt zu dieser Annahme.

Die *HA-Version muß nach derselben *S-Fassung angefertigt sein, die mittelbar oder unmittelbar Vorlage für S war, einen 1332 von einem Westflamen angefertigten Kodex der frühern Königlichen Bibliothek Stuttgart. In S kommt der Vulgatafizierung zum Abschluß: die Tatianlesarten sind hier auf ein Minimum reduziert.

Aus der Evangelienharmonie *S sind die Perikopen ausgeschieden und zu einem Evangeliarium in einem brabantischen MS d. J. 1353 zusammengefaßt, das der Egerton collection des British Museum (Eg) angehört.

Die Autorität, die das Leben Jesu im Laufe der Jahre erworben hat, erhellt vielleicht am deutlichsten die Tatsache, daß der

Brabanter Mystiker Ruusbroec wiederholt, wie Verfasser dargetan hat, in seinen Werken daraus zitiert.

Ende des dreizehnten Jahrhunderts entstand in Westflandern eine selbständige Übersetzung von Evangelium- u. Epistellectiones. Was die Evangeliumperikopen angeht, hat Verfasser nachweisen können, daß der Übersetzer vollkommen eigne Wege ging, ungeachtet der Tatsache, daß er sich in der Wortwahl einige Male durch *LS hat leiten lassen. Hieraus kann gefolgert werden, daß diese Perikopenübersetzung zeitlich nach *LS entstanden ist. Die einzige Handschrift, worin dieser alte Text vollständig zu finden ist, gehört zur Sammlung der Amsterdamer Universitätsbibliothek (**Wvla**). Sie ist derselbe Kodex, der das vorerwähnte Amsterdamer Fragment von *LS enthält. Wenn auch die Abschrift aus 1348 datiert, so machen doch Sprache, Interpunktion und die Technik der Übersetzung auch bei der der Episteln einen sehr archaischen Eindruck. Vielleicht bringen weitere Forschungen noch andre Vertreter ans Licht. Verfasser konnte schon auf spätere Texte des fünfzehnten Jahrhunderts hinweisen worin Wvla verwendet worden ist.

Schon früh ist diese Übersetzung einer Modernisierung unterzogen worden. In einem Kodex aus dem Ende des vierzehnten Jahrhunderts des St. Janshospitaal in Brügge (**J**) hat Verfasser sowohl die Evangelien- wie die Epistellektionen in verjüngter Form angetroffen, wobei die bereits erwähnte Eg-Handschrift des Britischen Museums aus d. J. 1353 die Epistellektionen in derselben Form aufweist. Prototyp ist somit ***J**Eg. Daß die späteren Übersetzern diese Fassung benutzt haben, beweist daß sie im Süden bekannt war.

Diese revidierte Ausgabe hat Verfasser in MS München Cgm. 532 (**M**) in deutschem Gewand entdeckt und besteht aus zwei Teilen, die beide aus dem Niederländischen übersetzt sind. Bei der Behandlung dieser in Deutschland vielmals abgeschriebenen und später in geänderter Form auch gedruckten Episteln hat Verfasser seiner Vermutung Ausdruck verliehen, daß vielleicht noch ältere Handschriften dieses Textes aufzufinden wären. Tatsächlich hat Vollmer inzwischen einige Episteln aus einem verstümmeltem Kodex des dreizehnten Jahrhunderts der Preußischen Staatsbibliothek Berlin (Berlin 706), der in rheinisch-fränkischer Mundart geschrieben war, veröffentlicht. Einerseits sind diese Episteln ausweislich der von

Vollmer in seine Verdeutschung der Paulinischen Briefe aufgenommenen tabellarischen Übersichten mit M und der dazu gehörigen Textfamilie (D) verwandt, andererseits, wie Verfasser in den der vorliegenden Zusammenfassung als Anhang beigegebenen Textproben dartun wird, mit *JEg. Wird nun der Sachdarstellung des Verfassers bei Gelegenheit seiner Bemerkung über Verbreitung eines ursprünglich niederländischen Textes über deutsches Sprachgebiet durch diesen Fund die Grundlage entzogen? Sollte das Gegenteil vorliegen, d. h.: Übersetzung eines rheinisch-fränkischen Textes ins Niederländische? Wenn sich die Sache so verhält, muß *JEg älter als Wvla sein.

Doch wünscht Verfasser einstweilen auf seiner Stellungnahme zu beharren, u. z. aus den folgenden Gründen:

1. bei einem Vergleich zwischen Wvla und *JEg läßt die Verschiedenheit in Sprachformen und Wörterreichtum es höchst unwahrscheinlich erscheinen, daß *JEg die Vorlage für *Wvla gewesen sein soll; warum hätte ein westflämischer Bearbeiter gut-niederländisch klingende Worte durch veraltete oder französische, ganz in die Sphäre Maerlants passende ersetzen sollen?;
2. in J sind nicht nur die Episteln, sondern auch die Evangelien in geänderter Form abgefaßt;
3. daß ein anders gefaßter Text schon frühzeitig in Deutschland bekannt geworden sein könnte, beweist Schönbach, der in Z (s.o.) eine Übersetzung eines niederländischen Lebens Jesu aus dem Ausgang des dreizehnten Jahrhunderts erkannte; die Verbreitung einer Bearbeitung kann sich bei den Epistelperikopen sehr wohl ebenso schnell wie bei dem Leben Jesu vollzogen haben.

Verfasser will gerne zugeben, daß a priori Austausch von Bibeltexten in jener Zeit stattfinden konnte, dabei darf man aber nicht die Augen vor der Tatsache verschließen, daß in einer Geschichte der Bibelübersetzungen die Sachlage immer verwickelter ist, als es bei oberflächlicher Betrachtung den Anschein hat. Somit ist nach Verfassers Dafürhalten eine endgültige Entscheidung erst dann möglich, wenn die folgenden Voraussetzungen erfüllt werden:

1. die Untersuchung muß auf einer nach Möglichkeit lückenlosen Beschreibung aller bis jetzt erhaltener mnl. Bibeltexte beruhen;
2. das gegenseitige Verhältnis kann erst bestimmt werden, nachdem der Gesamtkomplex übereinstimmender niederländisch-deutscher

- Bibeltex-te, wozu u. a. ein Leben Jesu, eine Epistelsammlung und ein Psalter gehören, vergleichend untersucht worden ist;
3. der Zusammenhang zwischen Evangelien und Episteln muß an Hand der Übersetzungstechnik untersucht werden, und
 4. muß nach dem von Schönbach gegebenen Beispiel die Sprache der deutschen Episteln und Psalme auf etwaiges Vorliegen niederländischer Bestandteile untersucht werden.

Von einem neutestamentlichem Buch besitzen wir eine aus der zweiten Hälfte des dreizehnten Jahrhunderts herrührende vollständige Übersetzung. Es handelt sich um den in einem Kodex der Bibliothèque nationale, Paris, (**P**) erhaltenen Text der Apokalypse, der wahrscheinlich gegen 1280 fertig geworden ist. Eine zweite Handschrift soll in Leningrad liegen, während eine geänderte Fassung in das unten zu besprechende MS Brüssel 113 (**B**) aufgenommen ist. Die Sprache dieses Bibelbuchs das 1876 von Behaghel im ZsfdAlt. veröffentlicht ist, ist rein Flämisch, technisch macht die Übersetzung einen unbeholfenen Eindruck.

Eine vollständige Übersetzung des zweiten Teils des Neuen Testaments, von Malachias und der alttestamentlichen Perikopen enthält die soeben angezogene, gegen 1390 in brabantischer Mundart in Roodlooster bei Groenendaal kopierte Handschrift 113 der Königlichen Bibliothek in Brüssel (**Brüssel 113**). Die ausführliche Besprechung, die Verfasser diesem Kodex gewidmet hat, führte zum wesentlichen Schlusz, daß man hier mit der Arbeit eines brabantischen Korrektors zu tun hat, der gegen 1390 eine Übersetzung des bekannten flämischen Verfassers von 1360 einer Revision unterzogen hat. Die historischen und didaktischen alttestamentlichen Perikopen sind der zweiten Historienbibel entnommen, ebenso die Übersetzung des Actus Apostolorum, wobei allerdings in die Fassung des letzten Bibelbuchs mehr oder weniger mit Änderungen eingegriffen wird. Beobachtet man den Korrektor auf dieser Weise bei seiner Arbeit, so bekommt man Material für den Beweis, daß die Epistolae Pauli und die Epistolae canonicae ebenfalls eine „korrigierte“ Ausgabe einer noch nicht aufgefundenen Urschrift sind. Hinsichtlich der alttestamentlichen Lektionen der Propheten konnte Verfasser die Jesaja- und Jeremiasperikopen mit dem Text der vollständigen Übersetzung der Amsterdamer Handschrift der Königlichen Akademie der Wissenschaften identifizieren. Nach Ebbinge Wubben rührt diese Übersetzung angeblich

nicht von dem ostflämischen Verfasser her. In einem ausführlichen Abschnitt hat Verfasser diese Auffassung auf dem Wege übersetzungstechnischer Untersuchung revidieren und diese Prophetenbücher ebenso wie Malachias und die andern Libri prophetici dem fruchtbaren flämischen Übersetzer zuschreiben müssen, der neben einer vollständigen Bibelübersetzung — auch den Psalter hat er in deutscher Form bearbeitet! — auch das *Passionael*, das *Vaderboec* und den *Dialogus* von Gregorius in die Landessprache übersetzt hat. Mit Nachdruck stellt Verfasser fest, daß sich die Jahreszahl 1360 nur auf die historischen Bücher der Bibel bezieht; die andern Teile sind erst später fertig geworden.

Die Epistelperikopen in Brüssel 113 stimmen wortlautlich manchmal mit *JEg überein. Diese Übereinstimmung erklärt gleichzeitig den Zusammenhang, den Vollmer in seinem Buche 'Verdeutschung der Paulinischen Briefe' zwischen Brüssel 113 und einer Gruppe deutscher Texte nachweist. Der von ihm mit Lübeck 5 nach seiner Meinung existierenden Zusammenhang gründet sich auf ein Mißverständnis. Selbst wenn eine gewisse Übereinstimmung bestehen sollte, muß sie ausschließlich auf der alten Überlieferung der Episteltexte beruhen.

Indessen ist diese Übersetzung des zweiten Teils des Neuen Testaments so gut wie nicht verbreitet gewesen, abgesehen von *der apostelen werc*, das mit den historischen und didaktischen alttestamentlichen Perikopen als Teil der zweiten Historienbibel mehrmals kopiert worden ist.

Ebenso unbekannt blieb eine selbständige Übersetzung der vollständigen vier Evangelien, die in der Brüsseler Handschrift 112 (**Brab. Ev.**) erhalten ist. Auch dieses MS datiert aus dem Ende des vierzehnten Jahrhunderts, ist in brabantischer Mundart geschrieben und stammt aus Roodlooster. Die Übersetzung ist technisch unbeholfen, der Stil latinisiert. Aus allerlei Einzelheiten erhellt, daß sich der Übersetzer in der Wortwahl der *S-Version anschließt.

Für die verhältnismäßig kleine Verbreitung, die diesen ostflämisch-brabantischen Texten zuteil geworden ist, lassen sich verschiedene Ursachen nachweisen. Zunächst besaß man in Flandern und Brabant in *Wvla und *JEg schon lange brauchbare Perikopenübersetzungen. Ferner soll man in Erwägung ziehen, daß sich gerade zur Zeit des Entstehens dieser Texte eine kräftige Gegenströmung bemerkbar machte. Seit 1380—1385 ist im Norden durch die

aufkommende devotio moderna und die nach und nach zu hoher Blüte geratende Windesheimer Kongregation die Sache der Bibelverbreitung unter lateinunkundigen Klosterbrüdern und Laien mit großem Eifer aufgenommen worden. Namentlich dem begeisternden Einfluß des Pioniers dieser Bewegung Geert Grote verdankt man, daß in diesem Kreise der Wert des Bibelstudiums im allgemeinen in den Vordergrund gerückt und die Verbreitung von Übersetzungen systematisch gefördert wurden. Das von Grote selbst gegebene Beispiel (er hat neben einem *Getijdenboek*, d. h. einem die Horae angehenden Brevier, zwanzig Psalmen in der Volkssprache bearbeitet) hat auf seine Schüler anregend gewirkt. Einer derselben, Johan Scutken, Clericus des Windesheimer Konvents, hat gegen 1390 Grotés Arbeit dadurch fortgesetzt, daß er eine Übersetzung des Neuen Testaments und der alttestamentlichen Perikopen zustande gebracht hat (NN). Die Untersuchung der Übersetzungstechnik tut dar, daß Scutken der alleinige Übersetzer dieses Textes ist. Gleichzeitig konnte Verfasser beweisen, daß die vielen freien Übersetzungen meistens interpretierende oder exegetische Umschreibungen sind, wofür Scutken die Unterlagen den von ihm benützten Kommentaren, u. a. dem von Petrus Lombardus, entnommen hat. Ob er zuerst eine Perikopensammlung angefertigt und dann diese zu einem vollständigem Neuen Testament ausgebaut hat, wie uns der Bericht von Busch, dem Chronikenschreiber der Kongregation, annehmlich machen will, ist unsicher. Die ältern Übersetzungen aus dem Süden waren in Windesheim ausweislich der Übereinstimmung der gewählten Worte — die Verfasser ungeachtet mundartlicher Verschiedenheiten zwischen NN einerseits und der Evangelienharmonie von 1360 und *JEg andererseits nachgewiesen hat — nicht unbekannt. Auch Scutken knüpft somit an eine alte Überlieferung an, seine Arbeit ist aber in übersetzungstechnischer Hinsicht gänzlich unabhängig von der seiner Vorgänger.

Seine Arbeit ist durch fleißige Hände ganz wie auch teilweise unzählige Male abgeschrieben und im Laufe des fünfzehnten Jahrhunderts über das Gebiet der Klostervereinigung in und außerhalb der Niederlande verbreitet worden, wodurch es ein Gegenstück zu Grotés *Getijdenboek* bildet. Die Zahl der erhaltenen Handschriften, Inkunabeln und Postinkunabeln, die bis zum J. 1522 erschienen sind, stellt sich auf einige Hunderte. Es ist somit kein Wunder, daß auch die ältern Texte aus dem

Süden durch diesen kräftigen Strom zurückgedrängt worden sind. Die einzigen, im fünfzehnten Jahrhundert noch mehrmals kopierten Texte südlicher Herkunft waren das alte Leben Jesu in Umarbeitung und die Übersetzung von Actus Apostolorum. Und ihre Verbreitung ist noch größtenteils der Arbeit von Nordholländern zu verdanken!

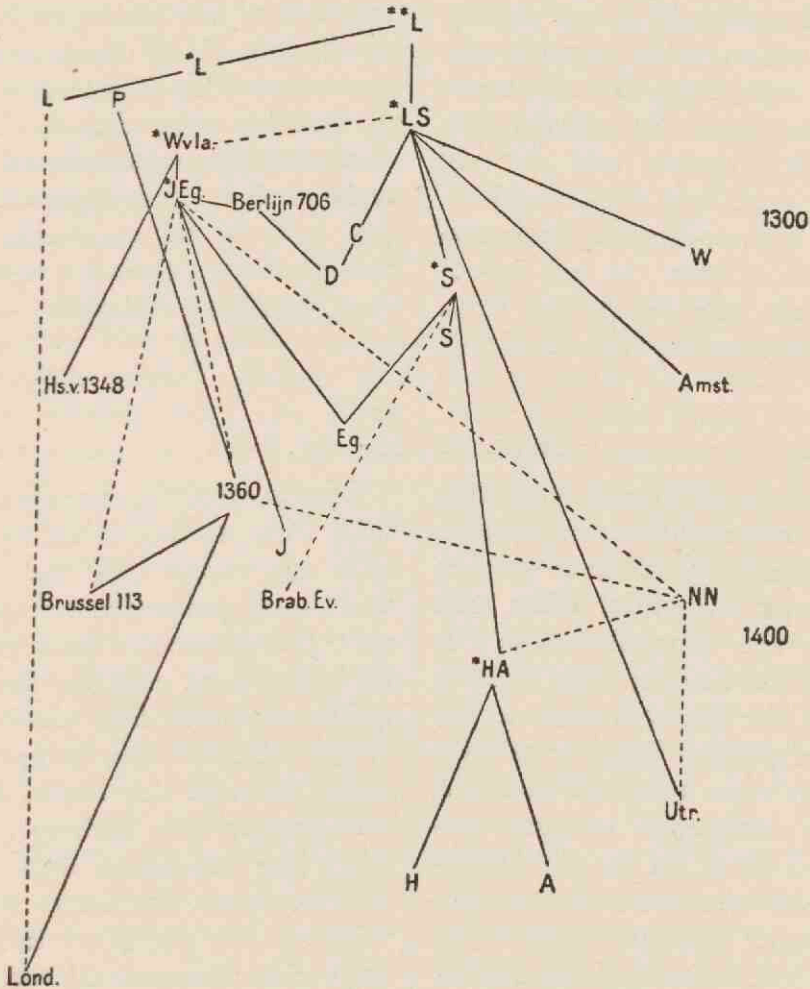
So sieht man, um das Wortbild aus dem Anfang wiederaufzunehmen, einen Wald vor sich ausgestreckt, worin sich neben kleinen, große Bäume erheben. Anscheinend sind sie unabhängig voneinander aufgewachsen, wenn man sie genauer betrachtet, findet man eine Wirrsal von verschlungenen Wurzeln. Das Ganze bildet einen Komplex, dessen Teile zusammen eine organische Einheit bilden.

Zusammenfassend kann man also drei Hauptperioden in der Geschichte der mnl. Bibelübersetzung unterscheiden:

1. in der zweiten Hälfte des dreizehnten Jahrhunderts entsteht in Flandern und Brabant eine Gruppe von Übersetzungen, wozu ein Leben Jesu, eine Epistelsammlung und ein Psalter gehören, die, eine nach der andern, manchmal in abgeänderter Fassung, in einer noch größern Gruppe deutscher Texte zurückgefunden werden;
2. von 1360 ab erhält die Sache der Bibelverdolmetschung einen neuen Anstoß durch die Arbeit eines unbekanntes ostflämischen Verfassers, der vermutlich die ganze Bibel in die Muttersprache übertragen hat, wovon aber nur die historischen Bücher einigermaßen Bekanntheit erworben haben;
3. gegen 1390 entstand, zusammen mit einem Psalter, eine neue Übersetzung aus der Feder Scutkens, Texte, die dank der von der modernen Devotion und der Klosterreformation ausgehenden Stoßkraft in kurzer Zeit das gesamte niederländische Sprachgebiet erobert und die andern Übersetzungen verdrängt haben.

Schon jetzt dürfen wir behaupten, daß sprachliche Vergleichung dieser so volkstümlich gewordenen Übersetzung aus dem Norden mit den Texten aus dem Süden uns für die Feststellung des Verhältnisses der protestantischen und katholischen Übersetzungen des sechzehnten Jahrhunderts und mittelbar auch der *Statenbijbel* zu dem handschriftlichen Text kostbares Material liefert. Zweifellos wird sich dann ergeben, daß die Bibelsprache der Bearbeitung aus dem Norden der Niederlande das würzende Salz gewesen ist, das noch lange seine Nachwirkung in der Bibelsprache der spätern Jahrhunderte bemerkbar machen wird.

Nach dem Vorbild von Frings im Literaturblatt und von Maurer in seinen Studien versucht Verfasser, das Ergebnis seiner Untersuchung in einem Stammbaum zu vereinigen. Zur Erläuterung diene die Bemerkung, daß eine punktierte Linie einen entferntern Verwandtschaftsgrad bezeichnet. Der organische Zusammenhang des Gewebes ergibt sich aus diesem Stammbaum viel deutlicher als aus weitschweifigen Erörterungen.

Textproben aus „Hs. v. 1348“ und „Eg.“

I Cor. 4, 1—5.

Hs. v. 1348

Broedere: Over al sulc moete
ons houden elc mensce als die

Eg. 2188

Broedre also houden ons die
menscen alse dienaren xristi ende

dienst lieden ihesus kerst ende bereckers vanden hemeliken dinghen gods; Ende hier soectmen onder die bereckers dat elc moete worden vonden ghetrouwe. Ic rekene dat over alre minst dat ic van u lieden worde gheugiert iof van mensceliken daghe: Ne ware niet in dien bem ic gherecht ghemaect dat ic niet iugiere mi selven want ic ne weet niet wat ic selve bem. Die mi iugiert dats onse here; Ne wilt dan niet vor tijt iugieren tote dat sal comen onse here die sal verlichtendie bedecte dinghender deems-terheden. Ende hi sal openbaren die rade der herten. Ende dan sal elkerlike lof wesen van gode;

also besitteren der verholenheit gods. Nu wert hier besocht onder den besitteren welke getrouwe werden vonden. Mer mi es vor dminste dat ic van u worde geordeelt of vanden mensceliken dagen. Mer ic en ordele mi oec selve niet. want mine consciencie en berespt mi niets niet van genen dingen mer hier omme en benic niet gerecht. Want die mi ordeelt dat es god. Also en seldi niet eer tijt ordelen tote dat die here comt die daer verlichten sal die verborgenheit der deemsternissen. ende hi sal openbaren die rade der herten ende dan wert lof enen yegeliken van gode: —

Hebr. 12, 28—13, 8¹⁾

Broedere wi hebben ghenaden midts welker wi dienen moghen behaghende gode met vreesen ende met reverencie. Want onse god es een verterende vier; Die minne des broederscaps blive in u ende der herbergherien ne wilt niet vergheten; Want mits diere hebben zome ghelievvet so dat si dingle ontvinghen in hare herberghe; Ghedinct der ghevanghenen also ofte ghi mede ghevanghen wart; Ende der aerbeidender also of ghi ooc inden lechame selve merrende waert; Eersame brulucht sal siin onder u allen ende ombevelect bedde. Want die oncuusscheren ende die hoerriers sal god ordeelen; Uwe seiden sullen

Broedre wi hebben genade overmids dien wi dienen behaghende gode met vresen ende met eren. Want onse god es een verterende vier. Die minne der broederscap sal bliven in u. ende der herbergherien en seldi niet vergheten. Want overmids dien hebben somege behaecht den inglen die si ontvingen in haer herberge. ghedinct der gevangene also of gi niet gevangen sijt, ende der arbeideren also also gi oec in lichamen selve merrende sijt. eersame brulocht sal sijn oec u allen ende onbevelecte wet²⁾. Mer die oncuusscheren ende die wetbrekeren sal god ordelen. uwe seden selen sijn sonder gierecheide. Sijt ge-

¹⁾ Vgl. Vollmer, *Verdeutschung der Paulinischen Briefe*, S. 22—24, 113—127.

²⁾ Sic.

siin sonder ghiercheit. Sijt ghepait metten ieghenwoordeghen dinghen; Want hie heeft ghesproken; Ic ne sal di niet begheven noch ne laten di niet; Also dat wi ghetrouwelike spreken moghen; God es mijn helpere: Ic ne sal niet vreesen wat mi de mensce doe; Ghedinct uwer voor gaerres die u dat woort gods ghesait hebben; Wiere uutganc ghi bescauwen sult van haerre wandelinghe ende volghet haren ghelove; Ihesus xristus ghistren ende heden hi es van ewen tewen amen;

noechlijc inden iegenwerdegen dingen. Want hi heeft gesproken. ic en sal di niet begeven no ic en verlate di niet. Also dat wi ghetrouwelike spreken. God es mijn hulpre. ic en sal niet vresen wat mi die menscen doen. ghedinct uwer voorgangers die u dwort gods geseit hebben. diere uutganc gi bescouwen selt ende haer wandelinghe volgen inden gelove ihesu xristi ghistren ende heden. hi es van eeuwen teeuwen. Amen: —

Jes. 2, 2—5.

Indien daghen seide ysayas de prophete; Het sal wesen inden achtersten daghen ghereet een berch vanden huse ons heren int hoghste van alden bergen. Ende hi sal worden up heven boven hillen. Ende alle die lieden sullen vloeyen tote hem. Ende vele lieden sullen gaen ende secghen. comt ende weten clemmen ten berghe ons heren. ende tote den huse des gods iacobs. Ende hi sal ons leren sine weghe. ende wie sullen wandelen in sine padeline: bedi ute syon sal gaen die wet ende dat woort gods van iherusalem. Ende hi sal iugieren die lieden ende hi sal argueren vele volcs. ende sullen hare zwerde temperen in couters ende hare glavie in zesenen. Teen volc ne sal niet ieghen dander up heffen sine zwerde. Ende sine sullen hem nemmeer oufenen te wighe. Thuus van iacoppe comet weten wandelen int lecht sheren ons gods;

In dien dagen sprac ysayas die prophete. Inden lesten daghe sal bereet werden die berch vanden huse des heren inden hoochsten der bergen. ende sal verhoget werden over die hovele ende toten selen vloyen alle liede. ende vele volcs selen gaen ende selen spreken. Comt gawi op toten berghe des heren ende toten huse gods. iacobs. ende hi sal ons leren sine wege. ende wandelen wi in sine paden. want van syon sal uut gaen die wet ende dwort des heren sal uut gaen van iherusalem. ende hi sal ordelen die lieden ende hi sal berespen vele volcs. ende si selen versmeden haer swerde in ploech yseren. ende haer speren in seyssen. ende vort meer en sal geen volc swert opheffen iegen volc ende vort meer en selen si geen orloge oefenen. O huus iacobs comt ende wandelen wi inden lichte des heren ons gods: —

AANVULLINGEN.

Blz. 14. Wat we hier hebben medegedeeld over het ontstaan van de glossa ordinaria en de glossa interlinearis behoeft enige verbetering. Hans H. Glunz heeft in zijn boek *History of the Vulgate in England from Alcuin to Roger Bacon* (Cambridge, 1933) aangetoond dat deze glossae slechts voor 'n klein gedeelte afkomstig waren van Walahfrid Strabo en Anselmus van Laon, maar grotendeels ontstaan zijn in de tweede helft van de twaalfde eeuw als een compilatie uittreksels, bijeengebracht door verschillende auteurs. Niet te Reichenau, maar te Ferrières, Auxerre, Laon en Parijs is de glossa tot stand gekomen (zie *a. w.*, p. 103—104).

Blz. 51—54. Te laat kwam tot onze kennis de grondige studie van J. W. Muller, *Over tautologieën in het Nederlandsch*, Mélanges de Philologie offerts à J. J. Salverda de Grave (Groningen 1933), p. 218—232, waar men een verder gaande verdeling dezer „tweelingvormen” zal aantreffen. Met enige beperkingen onderscheidt schr. twee categorieën: 1° „dubbel-Dietsche” woordenparen, die vooral in oudere epiese poëzie te vinden zijn, 2° „Walsch-Dietsche”, die „vooral of alleen” voorkomen in het jongere proza. De samenhang, die tussen de stijl van een oud prozawerk als het Leven van Jezus en de epiese dichtstijl bestaat, wordt door het resultaat van schr.'s onderzoek slechts bevestigd. Overigens zij hieraan toegevoegd dat „Walsch-Dietsche” tautologieën ook wel in oudere poëzie gevonden worden. Juist in het Leven van S. Lutgart kan men er vele ontmoeten, bijv. *sonder kalange ende sonder clage, mi armen ende mi kaitiven* enz.

Blz. 152. Een analogon met *sat hi in en schep*, dat te vinden is in L 99²² en 121²⁵ en in *Literaturblatt* 1926, kol. 155 door Frings besproken werd, vormt de volgende regel uit het Lev. v. Lutg. III, 325: „Daer es gescheept ende in geseten Die goede man”.

Blz. 156. De passus over de identiteit van auteurschap vertoont in zijn gedachten-gang gelijkenis met een elders reeds toegepaste redenering, die achteraf uit ons onderbewustzijn bleek te zijn opgekomen. Het is namelijk een herinnering aan J. W. Muller, *Over ware en schijnbare gallicismen in het Middelnederlandsch*, *Nieuwe Taalgids* XIV (1920), p. 8, waar men leest: „Er is meer gelijk als eigen” zegt ons spreekwoord: gelijkenis bewijst nog geen identiteit of verwantschap”.

Blz. 183. Door een inwendig onderzoek ware de zuidelijke vertaling van het Vaderboek toe te schrijven aan de vertaler van 1360; vandaar dat in het Mnl. Wdb. allerlei woorden, die vrijwel uitsluitend door deze Oostvlaamse auteur gebruikt worden, niet alleen uit diens bijbelvertaling, maar tevens uit het *Vaderb.* geciteerd worden. Een aanduiding te meer hebben we in het begin van „die prologhe opter out vader boeck” in hs. Brussel 11173—77, f. 2^r: „Vanden beghynne soe heeft onse here god opt menschelike geslechte ghetoeft bi grondelose guedertierenheit in sijnre gracen die hi altoes den mensce ghesonden heeft bi welker gracen veel ouders beide in oude testament dat wij een deel in duytscher talen by gods hulpen ghemaect hebben Ende oec int nuwe testament Die hem eevoldichlijc tot hare verstantenissen ghekeert hebben” Het slot van dit voorwoord licht ons in omtrent de kring, waarvoor de vertaler werkt: (f. 2^v) „Ende hier om willic ende meyne bider hulpe ons heren in diet-sche te maken der heiliger vadere leven te exempele ende ter leringen alle der gheenre die om die mynne gods van allen willen afscheiden Ende haren voetstappen volgen in willigher armoeden ende breken. om te ghecrigen den loen daer dese vaders voer in ghetreden sijn Om dat si wandelen selen inden nauwen enghen wech diese ten eweliken levene heeft bracht” Soortgelijke uitlatingen treft men aan in de prologen zijner andere vertalingen; vgl. *Theol. Tijdschr.* 37, 149—156.

Blz. 194. Naast de uitlating van Desmoullins en de vertaler van 1360 dat afbeeldingen in de kerk „der leker lude boeken” zijn, kan men een uitspraak leggen als: „die leken sellen werden gheleert wt die boeken der leeken. dat is inder malinge ende picturen” (*spiegel onser behoudnisse*, Hs. Mus. Meerm.-Westr. 1 E 21, f. 1^r).

Biz. 284, noot 1. *Noodvriend* is een Vlaams woord, vgl. S. Streuvels, *Oogst*, p. 114.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE BRONNEN EN LITTERATUUR.

1. Vulgata.

- Biblia Sacra juxta Vulgatam Clementinam (Romae, Tornaci, Parisiis 1927).
Joh. Wordsworth et Jul. White, Novum Testamentum (1889—1922).
S. Berger, Histoire de la Vulgate pendant les premiers siècles du Moyen-Age (Nancy 1893).
Samuel Berger, De Glossariis et Compendiis exegeticis quibusdam medii aevi (Paris 1879).
Hans Glunz, Die lateinische Vorlage der westsächsischen Evangelienversionen (Leipzig 1928).
Hans Glunz, Britannien und Bibeltext. Der Vulgatatext der Evangelien in seinem Verhältnis zur irisch-angelsächsischen Kultur des Frühmittelalters (Leipzig 1930).
Hans Glunz, History of the Vulgate in England from Alcuin to Roger Bacon (Cambridge 1933).
Petrus Lombardus, Collectanea in Epist. D. Pauli, Migne, P. L. 191 en 192.

2. Middelnederlandse bijbelteksten.

a. Uitgegeven teksten.

- G. J. Meijer*, Het Leven van Jezus, een nederlandsch handschrift uit de dertiende eeuw (Groningen 1835).
J. Bergsma, De Levens van Jezus in het Middelnederlandsch (Leiden 1895—98).
D. Plooy and C. A. Phillips, The Liège Diatessaron edited with a textual apparatus, Verh. Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Lett. N. R. XXIX, No. 1 (1929), No. 6 (1931).
O. Behaghel, Aus einer flämischen Uebersetzung der Apocalypse. Zeitschrift für deutsches Altertum, Neue Folge, X (1878).
C. H. Ebbinghe Wubben, Een mnl. vertaling van het Hooglied, Ned. Arch. Kerkgesch. IV (1906).
C. H. Ebbinghe Wubben, Fragmenten uit Middelnederlandse bijbelvertalingen (Groningen 1919).

b. Onuitgegeven teksten.¹⁾

- Hs. Amst. U.B. I G 41, het „hs. v. 1348”, bevattende de Westvlaamse Epistelen en Evangelien (zie Hoofdstuk III).
Hs. Gent U.B. 632 (Cat. 430), fol. 1^r—65^r, bevattende de zgn. evangeliënharmonie van 1360 (zie Hoofdstuk IV, § 2, afd. 3).
Hs. Brussel K.B. 113 (2849—51), bevattende het tweede gedeelte van het Nieuwe Testament, Malachias en de oudtestamentiese perikopen (zie Hoofdstuk V).
Hs. Brussel K.B. 111 (2979), bevattende de volledige vier evangeliën (zie Hoofdstuk VI).
Hs. Den Haag K. B. 75 E 8, bevattende de volledige vier evangeliën (zie Hoofdstuk VII).
Hs. Den Haag K. B. 131 G 1, bevattende het tweede gedeelte van het Nieuwe Testament benevens de oudtestamentiese perikopen (zie Hoofdstuk VII).

¹⁾ De hier genoemde teksten zijn in hun geheel door ons afgeschreven ten behoeve van een uitgave, die we bij gelegenheid hopen te bezorgen. Voor ons onderzoek hebben wij hieruit een zeer omvangrijk „Tabellaries overzicht van de woordvoorraad” samengesteld, waarin tevens de belangrijkste woorden der door Bergsma uitgegeven teksten verwerkt zijn. Op blz. 385—390 van dit boek kan de lezer een kleine bloemlezing hieruit aantreffen, die een indruk geeft van de wijze, waarop de verzameling is aangelegd. Zowel voor 't onderzoek van de vertaaltechniek als van de woordgeografie is deze lijst ons van veel nut geweest.

3. Beschrijvingen van handschriften, inkunabels en postinkunabels.

- Conrad Borchling*, Mittelniederdeutsche Handschriften, Nachrichten und Mitteilungen der Göttinger Akademie, 1898, 1900, 1902, 1913.
- A. W. Byvanck*, Utrechtsche miniatures, Het Gildeboek VI (1923).
- A. W. Byvanck*, Noord-Nederlandsche miniatures der 15e eeuw in hss. van den Bijbel, Bulletin Ned. Oudheidk. Bond 10 (1917).
- M. F. A. G. Campbell*, Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle (La Haye 1874).
- K. de Flou en Edw. Gailliard*, Beschrijving van Middelnederlandsche en andere Handschriften die in Engeland bewaard worden. Verslagen der Kon. Vlaamsche Acad. 1895—1896.
- Frederik Lyna*, De Vlaamsche Miniatuur van 1200 tot 1530 (Amsterdam 1933).
- K. O. Meinsma*, Middeleeuwsche bibliotheken (Amsterdam 1902).
- W. Moll*, De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft, Verh. der Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk. I (1858).
- Wouter Nijhoff en M. E. Kronenberg*, Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540 ('s Gravenhage 1923).
- R. Priebisch*, Deutsche Handschriften in England I (Erlangen 1896), II (ibid. 1901).
- W. Vogelsang*, Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters (Strassburg 1899).
- W. de Vreese*, De Handschriften van Jan van Ruusbroec's Werken (Gent 1900, 1902).
- W. de Vreese*, De Dietsche boeken van 't Rooklooster omstreeks het jaar 1400, Album Kern, 1903.
- W. de Vreese en E. Gaillard*, Dietsche kalenders, Jaarboek der Kon. Vlaamsche Acad. XXIV (1910).
- W. de Vreese*, De verspreiding onzer handschriften en oude boeken over den aardbodem, Bibliotheekleven XVI (1931).
- W. de Vreese*, Bouwstoffen van het Middelnederlandsch Woordenboek ('s Gravenhage 1929—...).
- W. de Vreese*, Paradox over den grooten nood der Nederlandsche philologie, Hand. Mij Ned. Lett. 1933.
- Leonard Willems*, De boekeninventaris der Rijke Claren te Gent in 1508, Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen 1912.

4. Taalkunde.

- H. G. Bellaard*, Gert van der Schueren's Teuthonista of Duytschlender ('s-Hertogenbosch 1904).
- F. Buitenrust Hetteema*, Het Nederduitsch Glossarium van Bern (Groningen 1889).
- F. Buitenrust Hetteema*, Oude glossen en hun beteekenis (Gent 1914).
- G. A. van Es*, De verplaatsing van den attributieven genitief in het Middelnederlandsch, Onze Taaltuin II (1933).
- J. Franck*, Schriften zur Limburgischen Sprache und Litteratur, Taal en Letteren VIII (1898).
- J. Franck*, Mittelniederländische Grammatik³ (Leipzig 1910).
- Jac. van Ginneken S.J.*, Dialectstudie—Tekstkritiek. Wetenschappelijke samenwerking van Noord en Zuid. De Nieuwe Eeuw, Kerstmis 1924.
- Joh. a Greidanus*, Beginselen en ontwikkeling van de interpunctie, Proefschr. Utrecht 1926.
- W. L. van Helten*, Middelnederlandsche Spraakkunst (Groningen 1887).
- J. Jacobs*, Vergelijkende Klank- en Vormleer der Middelvlaamsche dialecten (Gent 1911).
- J. Jacobs*, Het westelijk Zuid-brabantsch dialect op het einde der dertiende eeuw, Versl. en Meded. der Kon. Vlaamsche Acad. 1927.
- J. Jacobs*, Het West-vlaamsch van de oudste tijden tot heden (Groningen 1927).

- J. H. Kern, De Limburgsche Sermoenen (Groningen 1895).
 J. H. Kern, De met het Participium Praeteriti omschreven werkwoordsvormen in het Nederlands (Amsterdam 1912).
 J. W. Muller, Ruusbroec in 't Nieuw-Nederlandsch, Onze Eeuw IV (1917).
 J. W. Muller, Over tautologieën in het Nederlandsch, in *Mélanges de Philologie offerts à J. J. Salverda de Grave* (Groningen 1933).
 G. S. Overdiep, Een opmerking over het Nederlandsche perfectum, *Nieuwe Taalg.* XVII.
 J. J. Salverda de Grave, Essai sur quelques groupes de Mots empruntés par le Néerlandais au Latin écrit, *Verh. Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Lett., N. R.* III No. 1 (1900).
 M. Schönfeld, Historiese grammatika van het Nederlands³ (Zutphen 1932).
 F. A. Stoett, Middelnederlandsche Spraakkunst³ ('s-Gravenhage 1923).
 F. van Veerdeghe, Het leven van Sinte Lutgart (Leiden 1899).
 E. Verwijs en J. Verdam, Middelnederlandsch Woordenboek, 9 dln. ('s-Gravenhage 1882—1929).
 J. Verdam, Nieuwe of minder bekende woorden uit een Haagschen bijbel van 1360, *Tijdschr. Ned. Taal en Lett.* XVI (1897).
 J. Verdam, Middelnederlandsch Handwoordenboek ('s-Gravenhage 1911).
 J. Verdam, Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal⁴ (Zutphen 1923).
 C. G. N. de Vooy, Bijdragen tot de Middelnederlandse woord-geografie en woord-chronologie. I. De mnl. bijbelvertalingen. *Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk.* XLIII (1924).
 W. L. de Vreese, Sente Augustijns Regule in Dietsche met een fragment van „De Bedienedesse”, Het Belfort, 1894 II.
 W. de Vreese, Tekstcritiek van J. Verdam ('s-Gravenhage 1929).

5. Vertaaltechniek.

- Eduard Brodführer, Untersuchungen zur vorlutherischen Bibelübersetzung. Eine syntaktische Studie (Halle a. S. 1922).
 K. Leisering, Die Übersetzungstechnik des Codex Teplensis, Diss. Berlin 1908.
 D. Müller, Das Verhältnis der ersten und vierten vorlutherischen Bibel zueinander und zur Vulgata, Diss. Halle 1911.
 Friedrich Teudeloff, Beiträge zur Übersetzungstechnik der ersten gedruckten deutschen Bibel auf Grund der Psalmen (Berlin 1922).

6. Geschiedenis van Middelnederlandse bijbelvertalingen.

- K. Burdach, Die nationale Aneignung der Bibel und die Anfänge der germanischen Philologie (Halle a. S. 1924).
 J. Daniëls, Middeleeuwsche verbodsbepalingen omtrent het lezen der H. Schrift in de volkstaal, *Studiën, Hervormingsnummer* 1918.
 H. van Druten, Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling (Leiden 1895—1905).
 C. H. Ebbinge Wubben, Over middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament ('s-Gravenhage 1903).
 Th. Frings, [Over de controversie Plooy-Jülicher]. *Literaturblatt f. germ. u. roman. Philologie* XLVII (1926), Sp. 150—156.
 Franz Jostes, Die Schriften des Gerhard Zerbolt van Zutphen „De libris teutonicibus”, *Hist. Jahrb. der Görres-Gesellschaft* 1890.
 A. Jülicher, Ein neu entdecktes Leben Jesu, *Die Christliche Welt* 38 (1924).
 A. Jülicher, Der echte Tatiantext, *Journal of Biblical Literature* 43 (1924).
 T. van Kersbergen, Het Leven van Jezus, naar het Middellimbursche handschrift van Sint Truyen uit de 14de eeuw vertaald (Nijmegen—Utrecht 1926).
 Isaac le Long, Boek-zaal der Nederduitsche Bybels³ (Hoorn 1764).

- G. J. Meyer, Nalezingen op het Leven van Jezus (Groningen 1838).
 W. Moll, Bijdragen tot de Geschiedenis der Middelnederlandsche Bijbelvertaling, Versl. en Meded. der Kon. Ak. v. Wetensch., Afd. Letterk., 2e reeks, 7e deel.
 W. Moll, Geert Groote's Dietsche vertalingen, Handel. Kon. Akad. XIII (1880).
 D. Plooy, A primitive text of the Diatessaron. The Liège Manuscript of a Mediaeval Dutch translation. A preliminary study. With an introductory note by R. Harris (Leyden 1923).
 D. Plooy, A further study of the Liège Diatessaron (Leyden 1925).
 D. Plooy, Een Oud-Christelijke Evangeliënharmonie in het Middelnederlandsch, Stemmen voor Waarheid en Vrede, jrg. 62 (1925).
 D. Plooy, Die heutige Lage des Diatessaronproblems, Oriens Christianus, III S., I Bd. (23 Jahrgang), 1927.
 D. Plooy, Traces of Syriac origin of the Old-Latin Diatessaron (Amsterdam 1927).
 C. G. N. de Vooy, Iets over Middeleeuwse bijbelvertalingen, Theol. Tijdschr. XXXVII (1903).

7. Geschiedenis van Duitse en Franse bijbelvertalingen.

- Franz Falk, Die Bibel am Ausgange des Mittelalters (Köln 1905).
 W. Kurrelmeyer, Neuausgabe der ersten deutschen 10 bändigen Bibel, Bibl. d. liter. Vereins in Stuttgart, Bd. 234, 238, 243, 246, 249, 251, 254, 258, 259, 266 (Tübingen 1904—1915).
 W. Lüdtkke, Die Uffenbachsche Evangelienharmonie, Orientalia Hamburgensia, Festgabe den Teilnehmern am 4 Deutschen Orientalistentag.... überreicht. (Hamburg 1926).
 A. Matthias, Untersuchungen über die deutsche Übersetzung des alten Testaments in der Münchener Handschrift Cg. 341 aus dem XIV. Jh. (Diss. Greifswald 1902).
 Friedrich Maurer, Studien zur mitteldeutschen Bibelübersetzung vor Luther (Heidelberg 1929).
 Paul Pietsch, Ewangelij und Epistel Teutsch. Die gedruckten Perikopenbücher (Plenarien) 1473—1523 (Göttingen 1927).
 Adolf Risch, Die Deutsche Bibel in ihrer geschichtlichen Entwicklung, III Serie, Heft 3, 4 der Biblischen Zeit- und Streitfragen (Berlin 1907).
 M. E. Erich Ronneburger, Untersuchungen über die deutsche Evangelienharmonie der Münchener Handschrift Cg. 532 aus dem Jahre 1367 (Diss. Greifswald 1903).
 H. Vollmer, Die Psalmenverdeutschung von den ersten Anfängen bis Luther. Erste Hälfte (Potsdam 1932). Zweite Hälfte (ibid. 1933).
 H. Vollmer, Luthers Vorgänger in der Bibel-Verdeutschung, Forschungen und Fortschritte, 1933.
 H. Vollmer, Verdeutschung der Paulinischen Briefe von den ersten Anfängen bis Luther. (Potsdam 1934).
 W. Walther, Die deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters (Braunschweig 1889—92).
 Samuel Berger, La bible française au moyen âge (Paris 1884).
 Ed. Reuss, Fragments littéraires et critiques relatifs à l'histoire de la Bible française, Revue de Théologie, XIV (1857).

8. Kerk- en literatuurgeschiedenis.

- J. G. R. Acquoy, Het klooster te Windesheim en zijn invloed, 3 dln. (Utrecht 1875—80).
 V. Becker, Eenige oude dietsche versjes (waarschijnlijk van Johannes Scutken), De Katholiek, dl. 88, N. R. dl. 22 (1885).
 J. David, Werken van Jan van Ruusbroec, Vde Deel (Gent 1863).
 W. Dolch, Die Verbreitung oberländischer Mystikerwerke im Niederländischen, Auf Grund der Handschriften dargestellt, Teil I (Diss. Leipzig 1909).

- K. de Flou*, De oudste Dietsche vertaling der gulden legende, Versl. en Meded. d. Kon. Vlaamsche Acad. 1923.
- J. Franck*, Eine literarische Persönlichkeit des XIII Jahrhunderts in den Niederlanden, Neue Jahrbücher für das klassische Altertum u. s. w. 1904, I Abt. XIII Band 6 Heft.
- Paul Fredericq*, Corpus documentorum inquisitionis haereticæ pravitatis neerlandicæ (Gent 1889—1906) 5 dln.
- Paul Fredericq*, Les documents de Glasgow concernant Lambert le Bègue, Bulletins de l'Académie Royale de Belgique, 3e Série, t. XXIX.
- J. Huyben O.S.B.*, De verspreiding der Nederlandsche Spiritualiteit, Ons geestelijk Erf IV (1930).
- A. Hyma*, The „De libris teutonicalibus” by Gerard Zerbolt of Zutphen, Ned. Arch. Kerkgesch. N. S. XXII (1924).
- C. J. van der Kemp*, De Duitsche „Gottesfreunde” en de Nederlandsche „Devoten”, Moll en De Hoop Scheffer's Stud. en Bijdr. op 't gebied der histor. theologie I (1870).
- W. J. Kühler*, De prediking van Geert Grootte, Teyler's Theol. Tijdschr. 1907.
- G. J. Liefstuck*, Hendrik Mandé als bewerker en compiler, Tijdschr. v. Ned. Taalen Letterk. LI (1932).
- J. van Mierlo S.J.*, Over het ontstaan der germaansche mystiek, Ons geestelijk Erf I (1927).
- J. van Mierlo S.J.*, Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche Letterkunde (Antwerpen 1929).
- J. van Mierlo S.J.*, Jan van Ruusbroec, Werken IV (Mechelen—Antwerpen 1932).
- W. Moll*, Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming, Tweede deel (Arnhem 1866—69).
- W. Moll*, Gerlach Peters en zijne schriften, Kerkhist. Archief II (1859).
- W. Moll*, Johannes Brugman (Amsterdam 1854).
- R. Pennink*, Korte notities bij enkele oude boekjes van de Koninklijke Bibliotheek, Het Boek, Juni 1930.
- L. J. M. Philippen Pr.*, De Begijnhoven. Oorsprong, Geschiedenis, Inrichting (Antwerpen 1918).
- W. Preger*, Beiträge zur Geschichte der religiösen Bewegung in den Niederlanden in der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts, Abh. d. Hist. Classe der Kön. Bayer. Akad. der Wissenschaften XXI (1898).
- Reitsma—Lindeboom*, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden³ (1914).
- M. Schoengen*, Die Schule von Zwolle von ihren Anfängen bis zu dem Auftreten des Humanismus, Diss. Freiburg 1898.
- D. A. Stracke S.J.*, De oudste Vita St. Richarii, Ons geestelijk Erf III (1933).
- A. Troelstra*, De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatische eeuw (Groningen 1901).
- A. Troelstra*, Stof en methode der catechese in Nederland vóór de reformatie (Groningen 1903).
- C. G. N. de Vooy*s, Meister Eckart en de Nederlandse mystiek, Ned. Arch. v. Kerkgesch. N. S. III (1905).
- C. G. N. de Vooy*s, De Dietse tekst van het traktaat „De libris teutonicalibus” [voorkomend in het H. S. der Tweede Partij in de Keizerl. Bibl. te Weenen], Ned. Arch. Kerkgesch. N. S. IV (1906).
- A. G. M. van de Wijnperse*, Zuster Hildegarde, De Dietse vertaling van Suso's Horologium aeternae sapientiae (Groningen 1926).

INHOUD.

VOORWOORD	Blz. I

HOOFDSTUK I.

ALGEMENE INLEIDING.

§ 1. Voorgeschiedenis. Sporen van oude vertalingen	7
§ 2. De hulpmiddelen, waarover men kon beschikken bij de vertaling van de Vulgata	12
§ 3. Het vertalen op zich zelf	18
§ 4. De Kerk en het lezen van de Bijbel door geesteliken en leken	21
§ 5. Lezerskring van Dietse bijbelteksten	27

HOOFDSTUK II.

HET LEVEN VAN JEZUS.

§ 1. Algemene opmerkingen	32
§ 2. Stand van het onderzoek	35
§ 3. Opmerkingen over vertaaltechniek en stijl van L en S	
1. Moeilikheden bij het onderzoek.	41
2. De vorm van de zin	44
3. Het werkwoord	48
4. Stijl en woordkeuze	51
5. Slotsom	67

HOOFDSTUK III.

DE WESTVLAAMSE EPISTELEN EN EVANGELIËN.

§ 1. Algemene opmerkingen	69
§ 2. De taal van het hs. v. 1348	71
1. De klanken	72
2. De vormen	75

	Blz.
3. Suffixen	77
4. De woordvoorraad	77
§ 3. De vertaaltechniek	84
1. Algemene opmerkingen	84
2. Foutieve en onnauwkeurige vertalingen	86
3. De zinsbouw	88
a) De enkelvoudige zin	88
b) De samengestelde zin	92
c) De vormen van het werkwoord	97
d) Nomen en pronomen	112
e) Praeposities	114
4. Woordvorming en woordkeuze	118
a) Woordvorming	118
b) Woordkeuze	129
5. Slotsom	144

HOOFDSTUK IV.

TEKSTGESCHIEDENIS VAN HET LEVEN VAN JEZUS EN DE WEST- VLAAMSE EPISTELN EN EVANGELIËN.

§ 1. Ontstaan van de L-redactie van het L. v. J.	146
§ 2. De aan de Vulgaattekst aangepaste Levens van Jezus in hun onderlinge verhouding	158
1. De S-groep	159
A. Verhouding tot L	159
B. De belangrijkste handschriften	162
2. Een *LS-redactie van het Leven van Jezus	168
A. De belangrijkste handschriften	168
B. Verhouding van Utr. tot L en W	170
C. Verhouding van Utr. tot *HA	176
3. De evangeliënharmonie in de bijbel van 1360	177
A. De belangrijkste handschriften	177
B. De bewerker	178
C. De bijbel van 1360 en de Bible historique van Guyart Desmoulins	191
D. Het Londense handschrift Ad. 26663	195
§ 3. Verdere verspreiding in de Nederlanden van de aan de Vulgaattekst aangepaste Levens van Jezus	197
§ 4. Verhouding van de Westvlaamse Evangeliën tot het Leven van Jezus	200

§ 5.	Verspreiding der Westvlaamse Epistelen en Evangelien in de Nederlanden	203
§ 6.	Verspreiding van het met de Wvla. Epistelen tot een lectionarium verenigde Leven van Jezus (*LS en S) in de Nederlanden en in Duitsland	209
§ 7.	Poging tot verklaring van ontstaan en verspreiding van de Vulgaatredactie van het Leven van Jezus en der Wvla. Epistelen en Evangelien	225

HOOFDSTUK V.

HET VOLLEDIG VERTAALDE TWEDE GEDEELTE VAN HET NIEUWE TESTAMENT, GEVOLGD DOOR MALACHIAS EN DE OUDTESTAMENTIESE PERIKOPEN, IN HS. BRUSSEL 113 (2849—51).

§ 1.	Algemene opmerkingen	233
1.	Inhoud	233
2.	Afschrijver, ouderdom en gebruik	235
§ 2.	Opmerkingen over de taalvormen	237
§ 3.	De oudtestamentiese boeken	239
1.	De perikopen uit de Pentateuchus, de Libri Historici en de Libri Didactici	239
a)	Verband met de bijbel van 1360	239
b)	Opmerkingen over de vertaaltechniek	241
2.	De perikopen uit de Libri Prophetici	250
a)	Verhouding tot hs. Kon. Ak. 32	250
b)	Verhouding tot de Westvlaamse Epistelen	251
c)	Vaststelling van auteurschap op grond van de vertaaltechniek en uitwendige gegevens	252
§ 4.	Malachias	264
§ 5.	Actus Apostolorum	266
§ 6.	Apocalypsis	288
§ 7.	De Epistolae Pauli en de Epistolae canonicae	304
1.	Het auteurschap	304
2.	Uiterlike kenmerken	306
3.	Verband met de Westvlaamse Epistelen	309
4.	Opmerkingen over de vertaaltechniek	310
a)	Foutieve en onduidelijke vertalingen	310
b)	Zinsbouw	316
c)	Woordvorming en woordkeuze	322

§ 8. Verhouding tot enkele prozateksten in <i>Hs. II de Part.</i>	334
§ 9. Slotsom	337

HOOFDSTUK VI.

DE VOLLEDIGE BRABANTSE VERTALING VAN DE VIER EVANGELIËN
IN HS. BRUSSEL III (2979).

§ 1. Ontstaan, gebruik en verspreiding	341
§ 2. Opmerkingen over de taalvormen	343
§ 3. Opmerkingen over de vertaaltechniek	345
1. Kennis van het Latijn	345
a) Zelfstandigheid van de vertaling	345
b) Onvertaald gebleven Vulgaatwoorden	347
c) Foutieve en gebrekkige vertalingen	349
2. Vorm van de zin	350
3. Het werkwoord	354
a) De nominale vormen van het werkwoord	354
b) Tempora	358
c) Modus	360
d) Genus	360
4. Afwezigheid van het artikel	361
5. Woordkeuze	361
a) Stereotiepe vertalingen	361
b) Letterlike vertalingen	364
6. Slotsom	368

HOOFDSTUK VII.

DE NOORDNEDERLANDSE VERTALING VAN HET NIEUWE TES-
TAMENT EN DE OUDTESTAMENTIESE PERIKOPEN.

§ 1. Algemene opmerkingen	370
§ 2. De taal	376
1. Ter inleiding	376
2. Klanken	378
3. Vormen	381
4. Woordvorming	383
5. Woordvoorraad	385
6. Zuidelijke vormen en woorden	392

	Blz.
§ 3. Verwantschap met oudere vertalingen	393
1. Ter inleiding	393
2. Verband met het Leven van Jezus	394
3. Verband met de Wvla. Epistelen en Evangeliën	399
4. Enige overeenkomsten met de Brievenvertaling in hs. Brussel 113 (2849—51)	404
5. Verband met „der apostelen werke” van 1360	406
§ 4. Auteurschap getoetst aan wijze van vertalen	407
1. Ter inleiding	407
2. De „Vorlage”	408
3. De vorm van de zin	410
a) Foutieve en onnauwkeurige vertalingen	410
b) De enkelvoudige zin	412
c) De samengestelde zin	415
d) Vrije vertalingen van samengestelde zinnen	421
4. Het werkwoord	424
a) Het participium conjunctum	424
b) De ablativus absolutus	432
c) Gerundium en gerundivum	435
d) Accusativus cum infinitivo	436
e) De tijden van het werkwoord	438
f) Adhortativus	442
g) Ingressief aspect	443
h) Genus van het werkwoord	443
5. Andere woordsoorten	446
a) Nomina	446
b) Praeposities	447
c) Conjuncties	448
6. Woordvorming en woordkeuze	450
a) Woordvorming	450
b) Woordkeuze	457
7. „Ascetische” vertalingen	472
8. Slotsom	474
§ 5. De vertaling in verband met de persoon van de auteur en het milieu waarin hij gewerkt heeft	476
1. Ter inleiding	476
2. Prologen en glossen in verband met vertaling en vertaler	477
a) Prologen	477
b) Glossen	479

	Blz.
3. Geglosseerde evangelie- en epistelperikopen . . .	486
4. Het milieu, waarin de vertaler gewerkt heeft . . .	494
§ 6. Verspreiding	500
1. Ter inleiding	500
2. Verspreiding in handschrift	501
3. Verspreiding in druk	507

HOOFDSTUK VIII.

OVERIGE VERTALINGEN VAN NIEUWE-TESTAMENTTEKSTEN.

§ 1. De Epistelen en Evangeliën in hs. Brussel 476(15054)	514
§ 2. Een zelfstandige vertaling van zondagse Evangeliën (en Epistelen) als onderdeel van een veelverbreide sermoenenbundel	518
ZUSAMMENFASSUNG	524
AANVULLINGEN	538
LIJST VAN GERAADPLEEGDE BRONNEN EN LITTERATUUR . . .	539
INHOUD	544

